

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Justitsraad Borgermester og Byfoged *H. E. Müller*

den 13de Juli 1832

DANMARK FØR OG NU

SJÆLLAND

HASSINGS FORLAG

DANMARK

FØR OG NU

DANMARK

FØR OG NU

REDIGERET AF

JOHANNES BRØNSTED

UNDER MEDVIRKEN AF

SVEND AAKJÆR og JENS SØLVSTEN

SJÆLLAND

*FREDERIKSBORG . KØBENHAVNS . HOLBÆK
SORØ OG PRÆSTØ AMTER*

ALFRED G. HASSINGS FORLAG
KØBENHAVN

BILLEDREDAKTION ved S. INGEMANN JENSEN
som også har affattet billedteksterne

Klicheer

DANSK KLICHÉFABRIK . ILLU-GRAFIA
BERNH. MIDDELBOES REPRODUKTIONSANSTALT

Tryk

VALD. PEDERSENS BOGTRYKKERI

1955

216

1832

Omslagsbillede:

Borgmester H. C. Müllers skydeskive fra 1832 med motiv fra torvet i Roskilde.

Skydeskiven findes på Hotel Prinsen i Roskilde.

INDHOLD

NATUR OG LANDSKAB af <i>Viggo Hansen</i> .	7
GEJSTLIG OG VERDSLIG INDDDELING af <i>Svend Aakjær</i> .	47
HISTORISKE TILDRAGELSER af <i>Georg Nørregaard</i> .	55
STEDNAVNE af <i>Svend Aakjær</i>	77
OLDTIDSMINDER af <i>Th. Ramskou</i>	87
KIRKER af <i>Erik Moltke</i>	103
HERREGARDE af <i>Gunnar Olsen</i> .	137
BYGGESKIK PÅ LANDET af <i>Peter Michelsen</i>	167
NÆRINGSLEV OG SAMFÆRDELSE af <i>Jens Sølvsten</i>	189
TRÆK AF ÅNDSLIVET af <i>Anders Bæksted</i>	219
HELSINGØR af <i>Knud Klem</i>	241
HILLERØD af <i>Jan Steenberg</i>	259
FREDERIKSVÆRK af <i>A. E. Jørgensen</i>	271
FREDERIKSSUND af <i>Arne Sundbo</i>	279
ROSKILDE af <i>Arthur Fang</i> .	287
KØGE af <i>Arthur Fang</i> .	303
HOLBÆK af <i>Gunnar Olsen</i>	315
KALUNDBORG af <i>Johannes Lundgaard</i> .	325
NYKØBING af <i>Sophus Jensen</i> .	337
RINGSTED af <i>Lauritz Hansen</i> .	343
SORØ af <i>L. Balslev</i>	353
SLAGELSE af <i>Fritz Jacobsen</i>	363
KORSØR af <i>Gunnar Hansen</i>	375
SKÆLSKØR af <i>O. Guldberg</i>	385
PRÆSTØ af <i>Harry Hansen</i>	391
STORE-HEDDINGE af <i>Axel Hanssen</i> .	397
NÆSTVED af <i>F. Michelsen</i> .	403
VORDINGBORG af <i>P. A. Klein</i> .	415
STEGE af <i>J. L. Frederiksen</i>	425
LANDKOMMUNER af <i>Arthur Fang</i>	431

NATUR OG LANDSKAB

Af Viggo Hansen

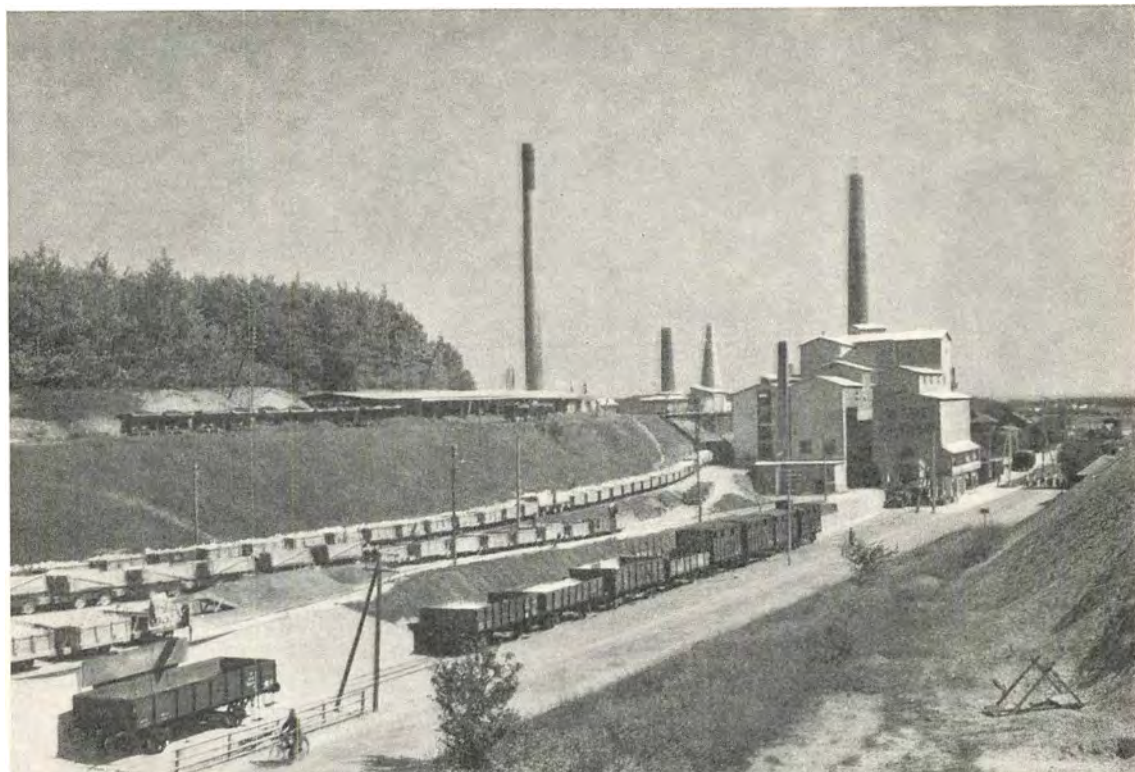
GEOLOGISK UDVIKLINGSHISTORIE

Vort kendskab til Sjællands dybere undergrund bygger foruden på magnetiske målinger og tyngdebestemmelser i alt væsentlig på den i sin tid berømte Grøndalsboring, der fandt sted i årene 1894–1907 på Grøndalsengen i København, og som indtil 1936 var Danmarks dybeste boring. Da den standsede ved den efter datidens målestok svimlende dybde af 861 m, var man ikke engang kommet igennem kridttidens aflejringer. Ganske vist var bunden af skrivekridtet nået allerede ved ÷ 533 m, men derfra fortsattes i en grå mergel, der også var fra kridttiden. Hvad der således ligger under den grå mergel, har man ikke noget kendskab til og kan kun gisne. Derimod har de talrige boringer efter vand i Københavns omegn givet os et godt indblik i den dybere undergrunds overfladeformer, og det viser sig da, at kridtgrunden er gennemsat af spalter, og langs disse spalter er der foregået betydelige vertikale bevægelser. Således ligger der på langs af Øresund en forskydning i jordlagene på mange hundrede meter, men det ses blot ikke på overfladen. En anden lang revne i kalken går fra Furesøen i sydøstlig retning gennem Frederiksberg Bakke, over Teglhølmolen og tværs over Amager til Dragør. Øst for denne linie træffes skrivekridtet først i en dybde af 110–120 m under havfladen, men vest for den derimod allerede ved 20–30 m under havet. Langs denne revne sker der nu og da forskydninger eller sætninger, der lader sig mærke som jordskælv, ikke alene på den danske seismiske station, men også en sjælden gang ved mærkbare rystelser, der dog ikke breder sig ud over Frederiksberg og Valby.

Borer man tilstrækkeligt langt ned i den danske undergrund, støder man før eller senere på

skrivekridtet, bortset fra ganske enkelte lokaliteter. Som et 400–500 m tykt lag strækker disse kridtaflejringer sig ind under hele Danmark og vore nabolande mod syd og vest. Men når man de fleste steder ikke ser noget til disse lag, så skyldes det, at de dækkes af yngre aflejringer, dels andre kridttidslag, dels tertiære lag og dels istidslag. Kun for Møns og det sydlige Sjællands vedkommende gælder det, at skrivekridtet ligger direkte under istidsaflejringer, selv om det kun er på Møn, at de rager så højt op, at de kan anskues i den mer end 100 m høje og 6 km lange klint, og dog er det, man ser, ikke lagene i deres naturlige stilling, men de af istidens gletsjere oppressede og på kant stillede flager. Alle andre steder i Sydsjælland når man først til skrivekridtet i en dybde af 20–30 m under havfladen.

Uden for Sydsjælland og Møn er skrivekridtet praktisk talt overalt dækket af en mere gullig og grovkornet kalkbjergart, der under eet betegnes som Nyere Kridt eller Danskekalk, selv om den kan antage forskelligt udseende. Som underlag for istidsaflejringerne er Danskekalken udbredt til det østlige og nordøstlige Sjælland, hvor den kommer for dagen mange steder. Den mest kendte lokalitet er vel nok Stevns Klint, hvor den er udformet som et tykt lag af limsten oven på skrivekridtet. Limstensen er en ret hård kalksten, der kan saves ud i blokke og finder anvendelse som bygningssten. Den er opbygget af bryozoa eller mosdyr, små kolonidannende dyr, der har dannet tætte bevoksninger på kridttidens havbundsplanter eller på selve bunden, hvor de synes at have dannet banker. Denne bankestruktur fremhæves stærkt af de mange 10–30 cm tykke flintlag, der viser,

A/S Fakse Kalkbrud, Danmarks største, stiftedes af Tietgen i 1884, da alle de tidligere konkurrerende grubeejere udkøbtes for ca. 6 millioner kr. Mod de vældige ovanlæg går en stadig strøm af tipvognstog fra det kilometerlange og 40 m dybe hul i koralbanken, hvorfra man siden middelalderen har hentet millioner af tons kalk. (Fot. Türck).

at der samtidig har eksisteret en rig flora og fauna med kiselskeletter. På overgangen mellem skrivekridtet og det nyere kridt ligger der en smal zone med et andet udseende, der dels er fremkommet ved en hærdning af kridtlaget og dels ved en omlejring, der viser, at havbunden for en kort tid har været hævet så meget op, at den har kunnet påvirkes af bølgeslaget. I samme zone ligger tynde bånd af en grå mergel med talrige fiskeknogler, det såkaldte fiskeler.

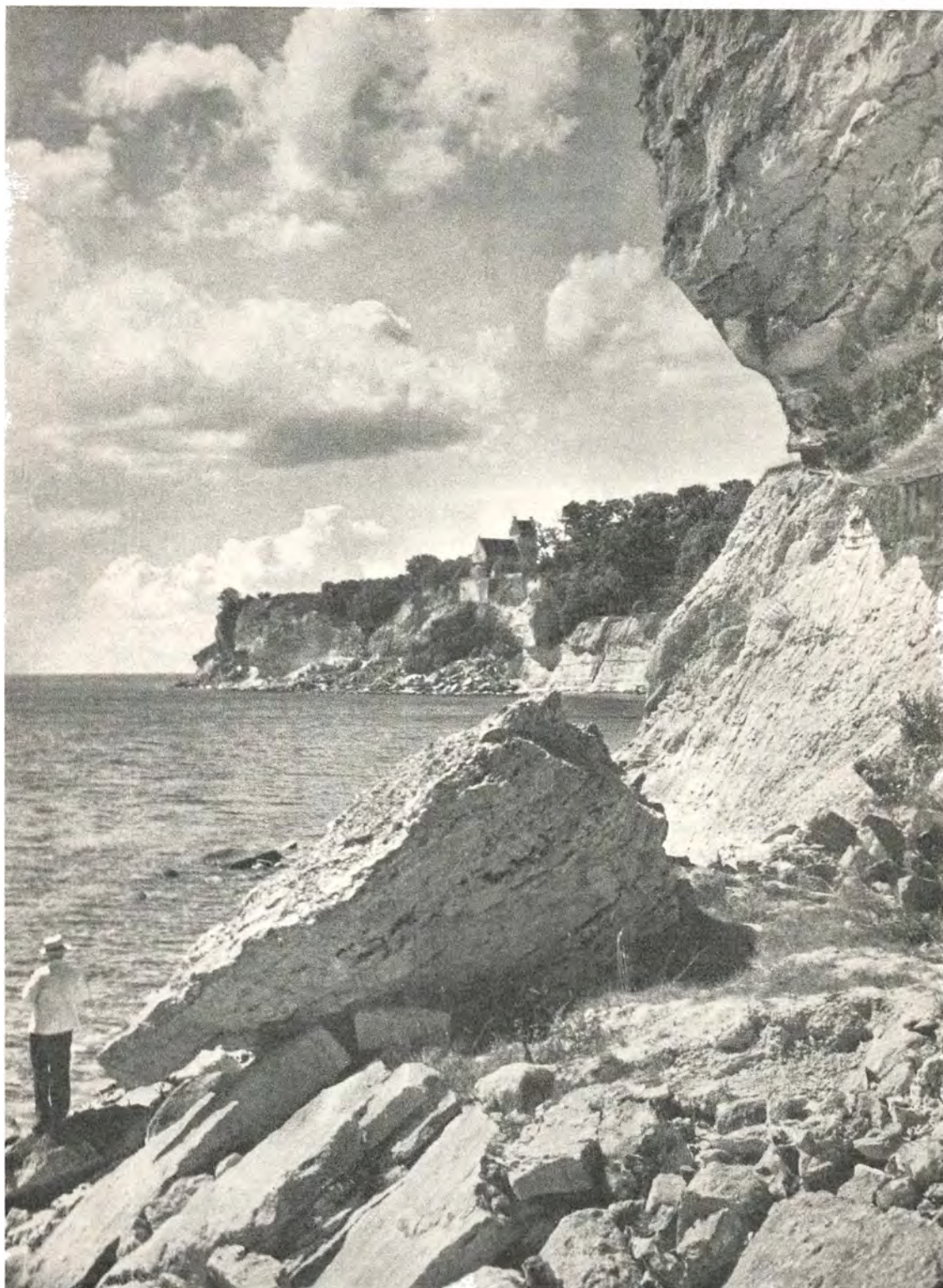
Det er også bryozokalk, der findes i kalklejre nord for Køge og der bruges til kalkbrænding, men opad til går kalken over i en mere kornet form, en slags kalksand, der er udbredt omkring København. Ofte er denne hærdet til en hård, klingende kalksten, der går under navnet Saltholmskalk.

En særlig dannelse, der også hører til det nyere kridt, er koralkalken, der har formet den 76 m høje Fakse Banke. Foroven er den kun dækket af et tyndt lag istidsdannelser, og graver

man det bort, ser man en udglattet kalkoverflade med tydelige skurestriber, indridset af de i gletsjerens bund indefrosne sten. Koralbanken huser Danmarks største kalkbrud, en mer end 1 km lang og ½ km bred grube, der går 40 m i dybden. Den usædvanlig rene kalk, der er fri for iblanding af flint, er velegnet til kalkbrænding og som jordbrugskalk, men desuden indeholder den visse særligt tætte partier, der som Fakse marmor finder stigende anvendelse som facadebeklædning.

Efter kridttiden fulgte tertiærtiden, hvis aflejringer er så velkendte fra Jyllands brunkul og moleret. De ældste lag tilhørende denne geologiske tidsalder findes på Sjælland udviklet som en grov, grønlig kalksten (Grønsandskalk), der blandt andet er truffet i det sydlige København, hvor den ligger delvis opblandet med kridttidens yngste lag. Men det eneste sted, hvor den direkte kan iagttages, er i Skovhus Vænge ved Lellinge, hvor den kommer til syne

Stevns Klints 15 km lange, forrevne kridt- og kalkformationer når ved Mandehoved en højde af 41 m. Men skønnest er den nok her omkring den gamle Højerup kirke, hvis kor for 27 år siden styrtede i havet, der stadig æder sig ind i klintens bløde kridtbund. Ved et skred i 1945 faldt 50,000 tons kridt i Østersøen. (Fot. Herluf Lykke).

i bunden af Lellinge Aa. Alle andre steder er den kun truffet ved borer. Grønsandskalk og -mergel har stor udbredelse i Midtsjælland som underlag for istidsaflejringerne, jævnsides med eller overlejret af en mørk mergel, der går under navnet Kertemindemergel, efter Lunds-gaards Klint ved Kerteminde. På Sjælland iagt-tages den bedst på steder, hvor den er opblandet i istidsaflejringerne i store flager, f. eks. i Midt-sjælland ved Hanerup, der har Danmarks stør-ste mergelleje.

Jo længere man kommer vestpå på Sjælland, des yngre er lagene under istidsaflejringerne.

NORDØSTSJÆLLAND

Når man til daglig taler om Nordsjælland, mener man i realiteten Nordøstsjælland, d.v.s. den halvø, der begrænses af Roskilde Fjord, Kattegat og Øresund, men man har for dette område efterhånden skabt begrebet „den nord-sjællandske natur“, måske et noget vagt og udefinerbart begreb, men ikke desto mindre en realitet, der har sine dybe rødder i landsdelens tilblivelseshistorie. Når den er blevet udtryk for noget særligt, er det sikkert fordi denne del af landet takket være særlige ejendomsforhold (det var og er endnu for en stor del kronens eller statens ejendom) i rette tid er blevet konserveret i delvis naturtilstand. Der er med andre ord ikke blevet drevet rovdrift på naturen, men tværtimod har man eksempler på, at arealer, der engang var under kultur, er blevet henlagt i „naturtilstand“. Hertil kommer yderligere, at de moderne naturfredningsbestrebelse har haft betydeligt held med sig.

Nordsjælland i den her tagne begrænsning begynder ved Frederikssundsvejen, der på en såre karakteristisk måde danner grænse mellem to vidt forskellige landskabstyper. Enhver der færdes på vejen fra Herlev gennem Ballerup og Maaløv til Stenløse vil erkende denne forskel. Mod syd ligger et stort, åbent sletteland, der har sin naturlige fortsættelse vest om Kø-benhavn og ud til Køge Bugt. Det er den så-kaldte Heden eller Hedeboegnen. Men nord for landevejen kommer man straks ind i et kuperet bakkeland, der fra øst til vest gennem-

Fra Jyderup og vestpå er det således det plasti-ske ler, man først kommer til ved borer, og man kan direkte se dem på sydsiden af Røsnæs, hvor de gør sig bemærket ved smukke skred-terrasser flere steder, især ved Kongstrup Klint. Et enkelt sted på Røsnæs er også truffet moler med vulkanske askelag, men hermed slutter også den tertiære lagserie for Sjællands ved-kommende. Fortsættelsen er at finde i Jylland, og hvis ikke isen har fjernet tykke lag på Sjælland, må man gå ud fra, at denne ø omkring midten af tertiærtiden er dukket op af havet som den første del af Danmark uden for Bornholm.

skæres af lange, smalle dale, og som er rigt på skovpletter, større og mindre søer og utallige vandhuller. Ind imellem ligger så dyrkede plet-ter og en spredtliggende, gammel bebyggelse. Hele dette kompleks af dale med langsøer og moser, med skove på skrænterne og med lidt dyrket mark eller frugthaver på fladerne er en miniature-udgave af det midtjyske tunneldal-system, omplantet til det noget frodigere og blidere Sjælland. Området afvandes dels af Værebros Aa, der løber til Roskilde Fjord, og dels af Mølleaaen, der strømmer til Øresund, men selv om ingen af vandløbene er af Guden-aastørrelse, så har de dog været vandrige nok til at huse en hel række af vandmøller. Mest bekendt er Mølleaa, der har fået navn efter disse. Dette ikke særlig store, men i andre hen-seender ganske betydningsfulde vandløb, ud-springer vest for Bastrup Sø, gennemstrømmer først denne, derefter Farum Sø, så den store, dybe Furesø og tilsidst Lyngby Sø, og takket være disse anselige vandreservoirer har den haft en så konstant vandføring, at den trods en ikke særlig stor vandmængde blev hjemstedet for Danmarks første store industrikoncentration. Endnu ligger møllerne der, selv om deres af-hængighed af vandkraften er minimal, og man kan vel vanskelig tænke sig en skønnere belig-genhed for en industri. Alle de bevarede og endnu fungerende vandmøller ligger på stræk-ningen mellem Lyngby Sø og Øresund, hvor netop Mølleaaen har forladt den oprindelige

Furesøen, den dybeste af vore indsøer, set fra Lille Kalvs østbred. De Conincks Næsseslot bag træerne til højre er ligesom det sydligere liggende Frederiksdal og Roskildebispernes Hjortholm, på hvis tomt Chr. Winther i 1833 skrev sit digt om Furesøen, kapitler i en spændende historie om den skønne naturs evige, dragende magt. (Fot. Chr. Bang).

tunneldal, der via Ermelunden og Klampenborg væddeløbsbane når ud til Sundet ved Bellevue, og i stedet for løber videre i en snæver, dybt nedskåret dal, hvor det har været lettere at dæmme vandet op. I dag er det ganske ufatte- ligt at forstå, hvordan der er blevet kraft til de store møller som Lyngby, Brede, Ørholm, Stampen, Raadvad og Strandmøllen, når man be- trakter åens udløb i Øresund: en ganske uanse- lig strøm, der kun ses, fordi den som regel er stærkt forurenset.

Syd for Mølleaaen strækker sig andre dale, nogle vandførende og andre tørdale, men alle er de tunneldale, skabt af det rindende vand under isen. Hertil hører den store dal syd for Hareskoven, der fortsætter sig i Søndersø, hvor den deler sig og sender en gren sønden om Ganløse Ore og Ganløse Eged og en anden syd om Kirke Værløse til Søsum. I den første ligger den slyngede Ganløse Aas. Alle disse dale har dog næppe fungeret som smeltevandsrender

samtidig, men snart har vandet fulgt en strøm, snart en anden. Men tunneldalkarakteren er tydelig for dem alle: de stejle dalsider og den ujævne bund. Nordligst af tunneldalene er den, der fra Furesøens nordlige bassin, Storekalv, fortsætter gennem Holte og Søllerød til Nærum, og hermed ender „de grønne stier“s område, københavnernes fra naturens side stort anlagte naturpark, der takket være en fremsynet fred- ningspolitik er blevet bevaret for efterverdenen.

I tunneldalområdet er det ikke de store ma- terialophobninger, der præger landskabet, men snarere afsmeltningstidens former, som et tegn på, at man ikke har haft at gøre med en vigende isrand, men derimod med et dødisområde, der langsomt er smeltet bort, efterladende i land- skabet dybe huller, hvor de sidste isklumper lå. Et sådant hullet terræn er egnen nord for Fa- rum. Andre steder har der i den grubede is- overflade aflejret sig tykke lag af ler, som efter den endelige bortsmelten af isen nu ligger til-

Udsigt fra Hasebakkerne over Ravnsnæs og Sjælsø med Tokkekøb Hegn, Sjælsmark og Sjælsølund ovre på den anden side, et af Nordsjællands smukkeste landskaber. I 1950 frededes hele naturen omkring søen med undtagelse af et lille udstykningsareal på sydbredden, og et nyt rekreatiomsområde var sikret Københavns indbyggere. (Fot. Herluf Lykke).

bage som flade bakker. Disse lerbakker er overordentlig talrige i egnene omkring Birkerød, Lillerød, Allerød og Hammersholt, hvor de er blevet lokaliseringsbestemmende for en hel række af teglværker.

Nordsjælland mangler dog ikke ganske partier, hvor isen har hobet materiale op til større højder. Et af disse steder er Rudeskov og egnen deromkring, hvor terrænet i Maglebjerg når en så betydelig højde som 91 m. Maglebjerg er Nordsjællands højeste punkt, men hverken Højbjerg (82 m) eller Høje Sandbjerg (85 m) står meget tilbage for det. Men det, der kendetegner Rudeskov, er dog ikke alene de høje punkter, men nok så meget de næsten svimlende dybe huller som f. eks. Løgsø.

Nord for Rudeskov lukker landet sig op, og hele den østlige del af Nordsjælland, lige til Esrum Sø, er præget af det svungne landskab med de mange smukke udsigter. Hen over dette kulturland ligger spredte smålandsbyer, hvis

navnes tilknytning til skoven stadig går igen med en noget fantasiløs mangel på variation. Egnens mange navneendelser på -rød og -holt røber til fulde, at der for ikke så forfærdelig længe siden var skov, hvor nu markens afgrøder står, og det er en kendsgerning, at der for blot 300 år siden gennem midten af den nordøstsjællandske halvø strakte sig et næsten sammenhængende skovbælte lige fra Hareskoven til Kattégatkysten. Selv om der er blevet huller i dette bælte, er det dog imponerende skovpartier, der står tilbage. De største samlede skovområder er nu St. Dyrehave og Gribskov, der for mindre end 200 år siden stod i forbindelse med hinanden øst om Hillerød. Forbindelsen er for så vidt synlig endnu, som det af Christian 4. i St. Dyrehave anlagte stjerneformede vejsystem til brug for parforcejagten endnu eksisterer og fortsætter sig tværs over Karlebo Overdrev ind i den sydlige del af Gribskov.

Gribskov er med sine ca. 4500 ha Danmarks

Store Grib sø ligger midt i Gribskov, Danmarks største, der er ca. 12 km lang og 7 km bred. Dens dybe ensomhed blev brudt ved banens anlæg 1880, og blandt de træer, der her spejler sig i søens mørke vande sammen med himlens drivende skyer, spiller granerne nu økonomisk den største rolle for kulsviernes gamle skov. (Fot. Jonals Co.).

største naturlige skov og ligger på et terræn, hvor bakkede højder veksler med lave mosearealer og søer som den fredede Maglemose og Store og Lille Grib sø. Det højeste punkt er Multebjerg (89 m), der ligger på en ryg, som strækker sig fra syd til nord gennem hele Gribskov, og som utvivlsomt er at opfatte som en stilstandslinie for en isbevægelse fra øst. Bag denne israndslinie ligger i en stor grube i overfladen den 17 km² store Esrum Sø, Danmarks næststørste sø, og mellem denne og Øresund hersker et småkuperet, skovrigt land, hvorhenover vejene bugter sig op og ned og ud og ind, i deres anlæg ganske uegnede til at føre den moderne trafik hurtigt frem. Utallige små vand- og mosehuller ligger spredt ud over landskabet, tildels skjult i de mange skovpartier. Anseligst er den sivomkransede skovsø, Gurre Sø, der sammen med ruinerne af Gurre slot forlener egnen med en særlig romantik.

Man må være den historiske udvikling uhyre

taknemlig for, at hele dette store og tillokkeende rekreationsområde, som Nordøstsjælland i realiteten er, i så rigt mål er kommet storbyens millionbefolkning til gode. Næppe nogen anden hovedstad i Europa af samme format kan fremvise et så enestående territorium, og inden for så kort en afstand fra bycentret. Det er da også ganske forståeligt, at korte besøg i denne uendelige naturrigdom ikke har været nok, men at mange har fundet et blivende bosted i disse omgivelser, der i så rigeligt mål tilfredsstiller den moderne byudflytter: kombinationen af bakker og dale, skove og søer, og, inden for rimelige grænser, ensomheden så nær virkefeltet i storbyen som muligt. Overalt i det østlige Nordsjælland træffer man på velholdte, små bondehuse, der ikke længer er i de oprindelige beboeres besiddelse, men er blevet byfolkets landsteder en miniature.

Denne byboernes indtrængen på bøndernes gamle domæne giver sig dog også andre udslag,

Udsigt mod Slangerup fra en af bakkerne mellem Førlunde og Buresø. Denne sø udgør sammen med det sumpede terræn til højre på billedet en del af den våde lavning, som strækker sig fra Farum Sø til Græse Aas udløb i Roskilde Fjord. I middelalderen, da der var mere vand end nu, lå i denne egn fem borge. (Fot. Chr. Bang).

idet der i mange dele af Nordsjælland, begunstiget af de trafikale forhold, er vokset større eller mindre bysamfund op omkring stationerne, nærmest hovedstaden med udstrakte bebyggelser, der praktisk talt når sammen fra station til station, men med større afstand fra byen omgivet af mere og mere åbent land, samtidig med at agglomerationerne bliver mindre og mindre.

Dette for en storby karakteristiske, moderne kulturindslag er i Nordsjælland i det store og hele indskrænket til jernbanetrekanten København-Hillerød-Helsingør, og hvad der ligger inden for denne; og kommer man her uden for mod vest, bliver forskellen slående. Man vil lægge mærke til, at den gamle landevej, der fra Farum fører mod nord over Bregnerød, Lillerød og Hammersholt til Hillerød, danner et ejendommeligt kulturgeografisk skel i Nordøstsjælland. Knap så tydelig er denne linies videreførelse mod syd over Lille Værløse til Ballerup, men den kan dog anskues. Straks vest for denne grænse fortæller landsbynavne som Nr. Herlev, Uvelse, Maaløv, Skævinge, Stenløse og Slagslunde om en langt ældre bondekultur. Navne

på -rød og -holt mangler næsten ganske, og de tilbageblevne skove er relativt små. Landet lukker sig op, og ind imellem udflyttergårdene ligger landsbyerne som lokale centrer uden den transformation, som præger den nordsjællandske halvøes østlige del. Byerne har deres eget liv, mærket af det lokale initiativ, og det antal beboere, der daglig rejser frem og tilbage mellem bosted og hovedstad, er forsvindende lille. Et af de mest mærkbare tegn på storbyens nærhed er det forhold, at ikke så få større gårde ejes eller drives af enkeltpersoner eller institutioner med tilknytning til hovedstadens erhvervsliv.

Det synes, som om bevarelsen af det mere landlige præg, fraværet af højhuse og manglen på bondehusenes omformning efter byboernes smag har at gøre med en svagere intensitet i trafikforbindelserne med hovedstaden. For eksempel kan det nævnes, at skønt afstanden mellem København og henholdsvis Hillerød og Slangerup er den samme, og skønt begge strækninger fører gennem naturskønne egne, så er dog den bymæssige og øvrige kulturgeografiske udvikling vidt forskellig i de to retninger. Det

Landskab ved Arresø, med udsigt over flyvesandsbakkerne ved Tisvilde. Maleri af J. Th. Lundbye 1838 (Thorvaldsens Museum). Billedets titel er misvisende, da højderne i baggrunden kun kan være Auderød næssets østre bred (kirken til højre er et fantasiprodukt). Ved den lavvandede, af rør og flæg næsten omkransede sø trives storken stadig.

er da heller ikke kilometerafstanden, der er skyld i udflytterbefolkningens forskellige reaktion over for de to områder, men derimod den tidsmæssige afstand, for her er der stor forskel. Ligeledes er forskellen stor i antallet af daglige forbindelser. Disse er langt færre på strækningen København-Slangerup, og endnu er automobilet som transportmiddel ikke et tilstrækkeligt allemandseje til at overflødiggøre jernbanerne som bostedbestemmende faktor.

Til den vestlige del af Nordøstsjælland slutter sig tildels egnene vest og nord for Gribskov. Også disse er i trafikal henseende underforsynet med hensyn til hurtige og hyppige forbindelser med hovedstaden, og takket være dette og den større kilometerafstand er disse egne kun i ringe grad præget af hovedstadens beboere, bortset fra selve kystegnene, der betegner noget ganske særligt. Her er det bondelandet, der dominerer, og centrer for dette er for eksempel Helsingør og Græsted.

Endnu i egnene syd for Arresø er det istidens terrænformer, der er karakterbestemmende i landskabet, selv om det ikke sker under samme

kraftige reliefbetoning som i det østlige Nordsjælland og som i tunneldalregionen øst for Slangerup. I det hele taget ligger landet lavere, og overfladens blødere kurvatur visker forskellene ud. Kun på et par steder når istidens overfladeformer dimensioner, der ikke lader sig overse. Det er den anselige bakkekam Strøbjergene, der som en næsten ubrudt ryg og med ensartede højder hæver sig 20 m op over det flade land på en strækning af 6-7 kilometer. Dens specielle form og materialets lagdelte karakter angiver den som en åsdannelse.

Langs næsten alle Nordsjællands kyster finder man uden for istidslandskabet en bredere eller smallere bræmme af hævet havbund. Langs Øresundskysten er den tydeligt markeret ved en stejlskrænt, på hvis nedre del kystvejen er anlagt. Men ved Kattegatskysten er den mange steder på grund af den udsatte beliggenhed gravet bort af bølgerne, der nu ødsler al deres kraft på det gamle land, mens høfder søger at sinke havets erosion. Andre steder lægger havet til gengæld til, enten stenede strandvolde som mellem Nakkehoved fyr og Gilleleje eller også

En højsommerdag ved Strandmøllebugten. Her er en af perlerne i den perlekæde af skønne, vekslende udsyn, Strandvejen kan byde sine tusinder af inden- og udenlandske gæster, og man forstår, at denne 40 km lange asfaltbane mellem København og Helsingør er blevet den mest kendte vej i landet, Danmarks riviera. (Fot. Jonals Co.).

sand som ved Hornbæk og ved Raageleje, hvor der i nyeste tid er dannet hele klitlandskaber takket være havne- eller hofdeanlæg. Ingen steder i Nordsjælland optræder dog den hævede havbund så dominerende som i nordvesthjørnet, hvor den indtager en mindst lige så fremtrædende plads i landskabet som istidens terræntyper. I stenalderen var hele denne del af Nordsjælland opløst i øer og halvøer, der først ved nutidshævningen er blevet forbundet, hvorved det nuværende kystomrids er blevet skabt. Hvor den fladvandede Arresø, Danmarks største sø (41 km²) nu breder sin store flade, var der i stenalderen en havbugt med vid, åben forbindelse til Kattegat mellem Tisvilde og Melby; dybt inde i bugten formåede bølgerne i forbindelse med et stort tidevand at udmejsle de høje, stejle klinter, der begrænser vestsiden af søen. Men havbugten fik ikke lov at bestå ret længe, idet den almindelige landhævning sammen med

sandtransport langs gabets yderside snart omdannede bugten til en lagunesø. Endnu kan man i Asserbo plantage iagttage flere af de strandvolde og tanger, der var med til at spærre af for Arresø, og i de mellemliggende striber af sump genkender man de tilvoksede laguner mellem tilvækstrevlerne. Først langt senere har den stadige sandtilførsel til stranden resulteret i klitdannelsen langs Melby overdrevs havside. Men allerede længe før var de fra havet opkastede sandmasser en evig trusel for det omgivende kulturland, og da sandflugten for alvor tog fat i 1600-tallet, føg sandet op over det gamle istidslandskab, hvor det begravede marker og gårde. Blandt ofrene for sandflugten var Asserbo slot og den gamle Tibirke by. Først i midten af 1700-tallet blev der for alvor sat kræfter ind for at dæmpe den ødelæggende sandflugt. Mange forskellige midler kom i anvendelse, men det største minde, sandflugts-

Udsigt mod Nakkehoved, den 20 m høje klint øst for Gilleleje. Her kappes fyret efter mørkets frembrud med fyrskibet og Kullens fyr om at sende lysglimt ud over Kattegat, mens bølgebruset drøner mod kysten, stærkest mod højderne vest for lejet ved det 33 m høje Gilbjergshoved, Sjællands nordligste punkt. (Fot. Knud Gemzøe).

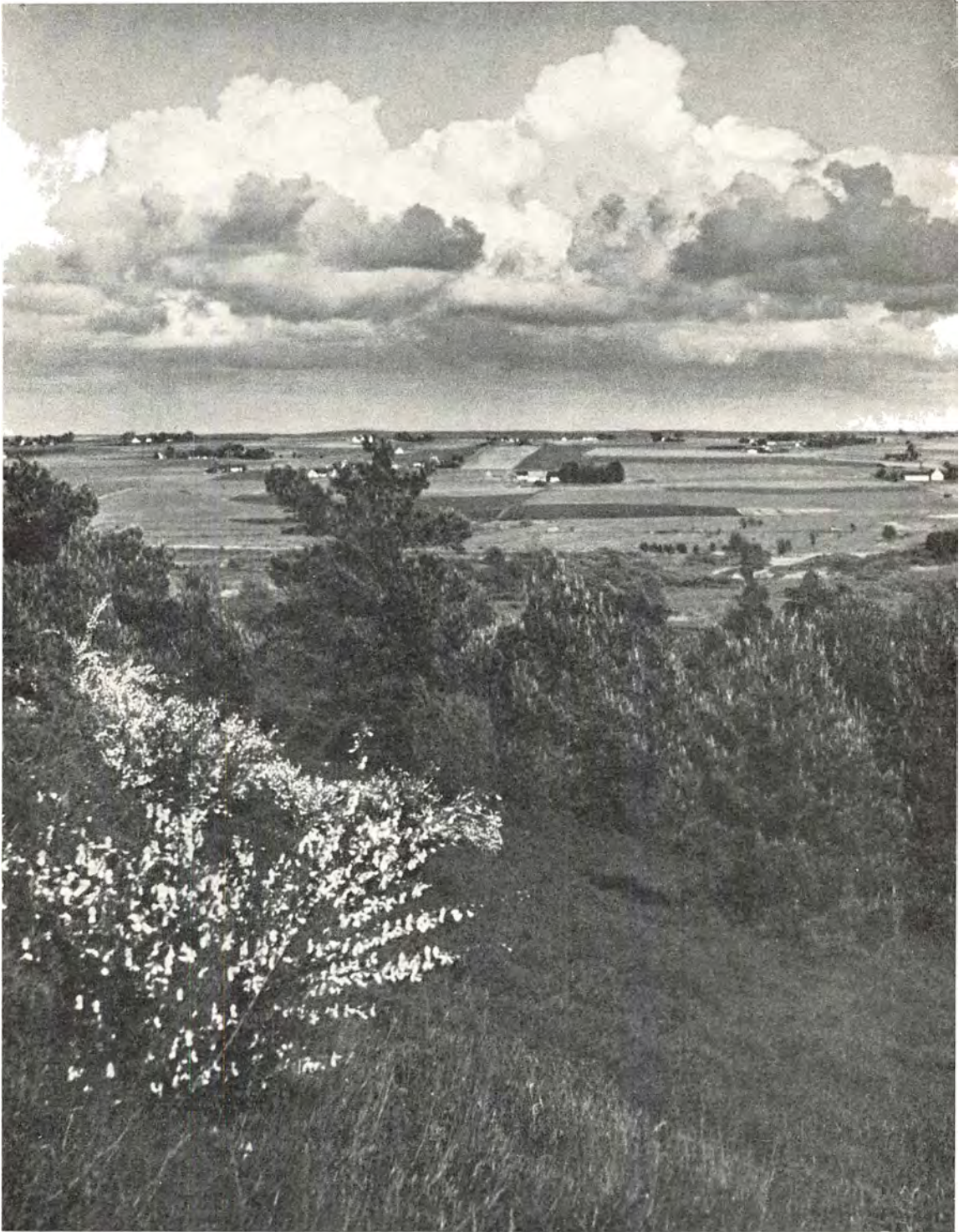

bekæmperne har sat sig, er dog den store plantage Tisvilde Hegn, der for stedse satte en stopper for sandets videre fremtrængen. Men forinden var megen dyrket jord ødelagt, og grunden til den nutidige erobring af terrænet var lagt.

Ved et sund fra Kattegat til Roskilde Fjord vest om Frederiksværk var også Halsnæs i stenalderen skilt fra det øvrige Sjælland, og ydermere havde havet fra alle sider skåret sig fjerde og bugter ind i istidslandskabet, og i dag ser man de lave flader dele halvøen op i et antal enkeltformer, hvorved der er skabt et yderst afvekslende relief med to vidt forskellige kulturformer. På istidslandskabet residerer den gamle agerbrugskultur, mens den hævede havbund mer eller mindre er taget i besiddelse af et moderne fremmedelement, sommerhusene.

Denne sommerhusbebyggelse er overalt i Nordsjælland som også andre steder blevet en faktor af afgørende betydning, idet den fortrinsvis er foregået på den magreste jord, der i forvejen ikke havde større landbrugsmæssig værdi.

Den intime forbindelse mellem den hævede havbund og de sandflugtprægede arealer på den ene side og sommerhuskolonierne på den anden side er overordentlig tydelig og har de fleste steder betydet en kraftig opblomstring for det stedlige erhvervsliv, selv om man må indrømme, at en sådan sæsonbetonet aktivitet, som sommerhusene betyder, har sine særlige sociale og økonomiske problemer, især for dem, der har baseret deres tilværelse på den. Efter Køge Bugts kystegne er Asserbo-Tisvilde egnen vel Danmarks største sommerhusbebyggelse, selv Danmarks vestkyst taget med. Når det virker så voldsomt, som tilfældet er, skyldes det delvis det forhold, at bebyggelsen er så ny. I øvrigt strækker feriebebyggelsen sig som en næsten ubrudt bræmme langs hele Nordsjællands Kattegatkyst, og også syd for Helsingør, langs Øresund, optræder den pletvis, på de relativt få steder, hvor der er levnet den plads mellem den ældre, faste bebyggelse. Men midt imellem sommerhusrækkerne ligger de gamle badesteder med deres hoteller og pensionater, hvis glansperiode

Fra Tibirke Bakker, hvor bævreasp og blomstrende gyvel sammen med forskellig kratbevoksning snart har skjult det brune lyngtæppe, kan man se vidt ud over landet. Nærmest bakkerne ligger Ellemosen med Ramløse Aa og længere ude det flade landskab nord for Arresøens vældige gulgrå vandspejl. (Fot. Chr. Bang).

lå i første fjerdedel af dette århundrede. Mange af dem er i færd med at forsvinde, idet deres klientel er borte eller med ændrede ferievaner blevet

et andet, og det synes, som om flertallet af dem har haft vanskeligt ved at finde en form, der passer på nutidens sociale og trafikale ændringer.

ISEFJORD – „SJÆLLANDS MIDDELHAV“

Mellem Halsnæs og Rørvig halvø ligger det kun 4 km brede indløb til det store fjordkompleks, der under fællesbetegnelsen Isefjord strækker sine inderste grene dybt ind i Sjællands midte. Fra den 5,6 m dybe, gravede rende gennem Lynæs Sand kommer man ind i et stort centralbassin, Yderbredning, med overordentlig jævn bund. Dybderne varierer her kun fra 8,4 m til 10 m, langt jævnere end nogen landoverflade på Sjælland af tilnærmelsesvis samme størrelse. Mod øst sætter den dybe Kulhus Rende Yderbredning i forbindelse med Roskilde Fjord, der er et yderst vanskeligt passabelt farvand. Snart viger kysterne ud fra hinanden til

store bredninger, hvorhenover sejladsen foregår under stadige kursændringer for at undgå de lumske sandbanker, og snart nærmer de sig hinanden for kun at give plads for smalle, men dybe løb. Særlig kaotiske bliver dybdeforholdene i den inderste del, der med sit virvar af småøer, holme og forrevne halvøer minder om et druknet landskab. Gennem kunstigt gravede render opretholdes der en dybde på 5,8 m til Frederiksværk, på 5,0 m til Frederikssund og på 2,9 m til Roskilde, hvorved de tre byer har bevaret funktionerne som søkøbstæder, omend søfarten for Roskildes vedkommende er af noget tvivlsom værdi. Beliggenheden er for afsides og hav-

Landskab ved Jægerspris. Maleri af Jens Juel 1782 (Kunstmuseet). Dette landskabsbillede fra stavnsbåndets dage skildrer personer og tilstande så idyllisk, at det må have behaget godsejeren, arveprins Frederik, der lod opstille 52 nationalhistoriske monumenter i parken og yndede at lade bønderne optræde i hyrdestil ved høstfesterne.

*I denne udsigt over
Bramsnæsvig med næs-
sets stråttækte gårde ind-
rammet af grønne
bøgetræer har man et
landskabsbillede, der
kan stå som indbegrebet
af det Christian
Wintherske Sjælland.
I denne idyl oplevede
den nygifte digter og
hans Julie forøvrigt i
1849 en af deres livs
lykkeligste perioder.
(Fot. Jønals Co.).*

nedybderne for ringe. I Isefjordens hoveddel, vest for Horns Herred, er dybdeforhold og kystomrids ikke helt så kaotiske, og langs vestsiden kan man endog tale om en vis regelmæssighed, idet hverken Nykøbing Bugt eller Holbæk Fjord indeholder større grunde til hinder for sejladsen. Selv så langt ind som i Inderbredning og i Bramsnæs Bugt kan den danske handelsflådes større skibe sejle med sikkerhed.

Den udtalte forskel på øst og vest i Isefjordens bundrelief har sin årsag i istidsgletsjernes retning og hele dynamik. I den vestlige og mellemste del af fjordkomplekset har isen i hovedsagen bevæget sig fra øst mod vest og haft sådanne dimensioner og en sådan bevægelsesdynamik, at den har kunnet grave i dybden i stedet for at aflejre. Resultatet er blevet udmodelleringen af Nykøbing Bugt, Lammefjord, Holbæk Fjord og Yderbredning. I den østlige del af fjordafsnittet, det vil sige ved Horns Herreds kyster og i Roskilde Fjord, er der tydelige tegn på en isbevægelse fra syd eller sydøst, og denne har først og fremmest sat sine mærker i form af afsmeltningsfænomener. Typisk i den retning er Skuldelev Aas i det østlige Horns Herred, antagelig med fortsættelse hen over Roskilde Fjords inderste del til halvøen Bognæs. Åsen består i Horns Herred af 6 adskilte åsbakker og har udstrækningen syd-nord som

tegn på, at isbevægelsen har haft denne retning. Andre afsmeltningsformer er den lange række bakker, der rager til vejrs mellem Kyndby og Vejlbj by i det mellemste Horns Herred.

Isefjordområdet store attraktion er de rigt uddifferentierede kyster og den stadige veksel mellem flade, lave indskæringer og høje, stejle klinter. De sidste optræder selv på beskyttede steder, hvor bølgeslaget ikke synes at kunne magte skabelsen af sådanne storformer, og de første ligger sådan placeret, at der ikke kan herske tvivl om deres marine oprindelse. Vi er da også her i et område, hvor stenaldersænkningen har efterladt nogle af de tydeligste og smukkeste spor, ikke alene i overfladeformerne, men også som efterladenskaber fra de dengang her boende folk. Isefjorden og dens omgivelser rummer vidnesbyrd om, at der her i stenalderen har eksisteret en overordentlig stærk koncentration af en jagende og fiskende befolkning, endnu inden agerbruget begyndte at gøre sig gældende. Overalt langs kysterne finder man disse menneskers spor i form af køkkenmøddinger og pletter med flintredskaber, og det ikke alene langs de nuværende kyster, men mange steder langt op i ådalenes sider, som tegn på at stenalderens Isefjord har haft ganske andre omrids end nutidens. Rundt om på de lave marker vender ploven strandskaller op,

Nissebakkerne ved Horns Herreds kyst mod Isefjorden ligger i Draaby sogn, halvøens nordligste og mindst frugtbare område. Talrige gravhøje, hvoraf de fleste findes på bakke- draget langs vestkysten, som man har kaldt Oldsjiællands største gravgade, vidner sammen med køkkenmøddingefund om en tidlig og tæt bebyggelse. (Fot. Knud Gemzøe).

visse steder endda i så store mængder, at forekomsterne kan udnyttes industrielt. Sådanne skallejer findes f. eks. mellem Selsø og Skuldelev, og det er tydeligt, at selve åsen har været omgivet af stenalderhavet på begge sider. På den modsatte side af Roskilde Fjord har havet sendt en fjordarm ind i Værebros Aas dal, helt til egnen mellem Veksø og Maaløv, og mellem Jægerspris by og Nordskoven har der gået et sund tværs over halvøen, og de opragende knolde i dette viser tydeligt, at de har eksisteret som øer.

Hvordan det har været muligt, at østers og andre saltvandselskende havdyr har kunnet friste tilværelsen så dybt inde i Isefjordens grene som ved Bramsnæs Bugt og i bunden af Roskilde Fjord er ganske uforståeligt, selv set ud fra stenalderens ændrede kystomrids med et eventuelt større indløb fra Kattegat. Vandudvekslingen med det åbne hav må af hensyn til dyreverdenen have været så kraftig, at den kun kan forklares ud fra en total ændring i tidevandsstrømmens retning og størrelse i Kattegat.

Selv om Horns Herred er en halvø med kun en snæver landforbindelse, har den aldrig været nogen afsides lokalitet. Dertil nærmer den sig på altfor mange punkter til det omgivende land, og i dag er den ikke engang for en halvø

at regne, idet broforbindelser dels ved Frederikssund og dels ved Munkholm har gjort den til et gennemgangsland for trafikken fra flere sider. Derved er afstanden til byer på det øvrige Sjælland bragt så langt ned, at hele Horns Herred nu er inddraget i de københavnsnære dele, d.v.s. målet for weekend- og søndags-turister ikke alene fra hovedstaden, men fra store dele af Sjælland. Dele af halvøen er endda blevet erobret af sommerhusene, idet hele kolonier er sprunget frem på Isefjordssiden, hvor de gode bademuligheder kombineres med den lette adgang til den særprægede Jægerspris Nordskov med de mer end tusind år gamle ege. I disse egne har nutidens naturelskere slået sig ned, hvor før stenalderfolket fiskede og jagede, og hvor senere yngre stenalderes agerdyrkere rejste deres monumentale mindesmærker.

Men Roskilde Fjord, der engang var den søværts udfaldsvej for herrefolket i Lejre, kan nu ikke længer prale med nogen væsentlig søtrafik. Nu er det tværtrafikken, der dominerer, og nutidens betydeligste havneanlæg ligger på andre steder end for 1000 år siden, ja endda andre steder end for 100 år siden. Roskilde er praktisk talt ude af billedet som søkøbstad, Jyllinge er sunket ned til et lille fiskerleje, Frederikssund kæmper en hård kamp for at være med i konkurrencen, mens Frederiksværk har

Snoegen i Nordskoven ved Jægerspris, hvis mærkeligt forvredne stamme er over 11 m i omfang, skal efter de sidste undersøgelser være den yngste af de tre kæmpetræer deroppe. Dens alder anslås „kun“ til 810 år, mens man mener, at Storkeegen er 1419 og Kongeegen 1877 år. Så gamle er Danmarks ældste levende væsener. (Fot. Fonals Co.).

fået en stimulans i det nye stålvalseværk. Alle ligger de ugunstigt for nutidens skibsfart på grund af dårlige indsejlingsforhold, og da man skulde vælge en plads til det nye elværk, der skulle forsyne Nordsjælland med elektricitet, faldt valget ikke på nogen af de gamle havnebyer, men på et ellers øde sted på Horns Herreds vestkyst, men et sted, der begunstiges af

dybt vand helt ind under land, antagelig en druknet flodmunding fra tidligere tider. En tilsvarende dyb rende ind til land har også været bestemmende for placeringen af Isefjordens anden nye havn, Hundested, der takket være sin beliggenhed har betydning ikke alene som fiskerihavn, men også som handels- og trafikhavn.

ØSTSJÆLLAND

Det østsjællandske sletteland tager sin begyndelse mod nord ved landevejen mellem København og Frederikssund, og herfra strækker det sig i en bredde af 10–15 km, visse steder endda endnu mere, mod syd til Præstø Fjord. Når man kan kalde det et sletteland, er det ikke ensbetydende med, at det består af absolut plane flader, men fordi det ved sine jævne overfladeformer står i modsætning til såvel Nordsjælland som egnene i vest og syd. I sin reneste og mest uforstyrrede udformning er slettelan-

det repræsenteret i morænefladen vest for København, hvor de eneste afvigelse fra den plane form er de svagt nedgravede vandløbsfurer. Fladen sænker sig fra vest mod øst og fortsætter med den samme svage hældning videre ud under Køge Bugt, hvor den atter hæver sig lidt og danner øerne Amager og Saltholm. Man kan sige, at istidens gletsjere har handlet nænsomt med dette land under deres sidste fremstød, idet de kun på få steder har efterladt mærker efter stilstandslinier, ligesom

også egnen er fattig på afsmeltningsformer. I så henseende er modsætningen til Nordsjælland overordentlig slående, hvor både isfremstød og især afsmeltning har skabt et utal af terrænformer, der senere er blevet bestemmende for den kulturgeografiske udvikling.

Den østsjællandske terrænoverflade rummer ikke fra naturens hånd mange retningsbestemte strøg, der er i stand til at præge udviklingen. Den eneste linie, der dominerer frem for andre, er kystlinien. Heller ikke i jordbundsforholdene er der nogen synderlig variation. Istidsgletsjerne har været temmelig ødsle med at give sletlandet et jævnt dække af moræneler, blandet op med kalk fra den her mange steder højtliggende kridtundergrund (i Københavns sydlige udkant skal man ikke grave mange spadestik, før man når kalken), og af blandingen er der blevet et særdeles frugtbart substrat for kulturplanterne.

Den rige kulturjord har atter influeret på bebyggelsen, hvis grundlag er den gamle, sluttede landsbyform, der ligger i midten af sit jordtilliggende. Af spredtliggende landbebyggelse er der fra ældre tider så at sige intet, og heller ikke udskiftningen bragte væsentlige ændringer i den engang vedtagne plan. Endnu kan man vest for København, mellem Frederikssundsvejen og Roskildevejen, finde en ret ubørørt landsbybebyggelse, som nok kan forundre, når man tager hovedstadens nære beliggenhed i betragtning. Det er dog kun et spørgsmål om tid, når den moderne storbys udvidelser også når til denne egn. Det gamle Rødovre sprængtes for snart et halvt århundrede siden, Ejby gik sin undergang i møde, da ringvejen Glostrup-Gladsaxe anlagdes omkr. 1945, og snart kommer vel turen til Herstedøster og Herstedvester. Endnu foregår trafikken ad smalle, bugtede sogneveje, der så længe som muligt synes at ville skjule deres mål; men inden ret mange årtier vil de uden tvivl være afløst af brede, lige færdselsårer, der anlægges som ringveje og radiærveje for hovedstaden. Udviklingen er allerede godt på vej, og vil man se, hvordan den går for sig i midten af det 20. århundrede, har man et godt eksempel i Brøndbyerne og tildels i Glostrup, hvor nye forstæder skyder

op i løbet af få år på den åbne mark, centrende omkring bybanestationerne, men med kraftige bivirkninger på de nærliggende gamle landsbyer, der ganske mister deres oprindelige præg ved de nye vejgennemføringer. Forskellen mellem disse nye og de tilsvarende ældre nordsjællandske stationsbyer er påfaldende. I Nordsjælland er mange forskellige perioder repræsenteret i byggesættet, men her findes kun to typer, den middelalderlige landsbyform og den moderne højbebyggelse, mens alle mellemlid er sprunget over. Bedre end her kan man ikke fremvise den enorme virkning af et billigt, hurtigt og hyppigt transportmiddel.

Byer som Glostrup, Taastrup og Hedehusene bærer derimod præg af, at de har været stationsbyer i et århundrede og derved skabt deres egen tilværelse som industribyer af betydeligt omfang, en udvikling, der stadig er i fuld gang, efterhånden som industrien ikke længer kan finde egnede arealer i selve hovedstaden.

Bevæger man sig fra hovedvej 1 og Vestbanen længere mod syd, svinder virkningen af disse store trafiklinier hurtigt, og bebyggelsen falder atter tilbage i sit gamle leje, selv om erhvervsøkonomien har ændret form her så vel som nord for hovedvej 1, grundet på den stedfundne omstilling fra ren agrarvirksomhed til en mere intensiv gartnerimæssig udnyttelse af jorden, samtidig med at kvægbruget mange steder er gledet ud af billedet.

Et ejendommeligt kulturgeografisk træk ved egnsudviklingen langs Køge Bugt er den med tiderne skiftende indstilling over for havet. Den gamle landsbybebyggelses indstilling til havet var negativ, og alle de gamle byer som Avedøre, Brøndbyvester, Vallensbæk, Kildebrønde, Greve, Karlslunde, Karlstrup og Solrød ligger gennemsnitlig i en afstand af 3 km fra kysten som et vidnesbyrd om, at kystegnene ikke betragtedes som noget aktiv for bondesamfundet, og dette forhold bevarede sin gyldighed langt op gennem tiderne. Et slående udtryk herfor har man i forbindelsen mellem København og Køge. Den nærmeste vej mellem disse to punkter er så afgjort kystlinien, og der har vel også af militære grunde været en slags vej på dette sted, men da man skulle anlægge en ny vej fra Køben-

havn til Køge, førte man den over Taastrup. Denne linieføring må efter datidens synspunkt have været den eneste fornuftige, da det gjaldt om at betjene de mellemliggende byer, og da kyststrækningen lå hen praktisk talt uden bebyggelse. Nok har der altid været en vej langs kysten, men den var i en dårlig forfatning, dels fordi den måtte passere mosegrund mange steder, og dels fordi den andre steder atter og atter blev ødelagt af sandflugten. Så sent som i begyndelsen af 1930'erne var det forbundet med vanskelighed at komme igennem hele vejen til Køge, og det var derfor noget af en revolution, da man anlagde den nye cementvej, der senere blev til hovedvej 2. Fra at være ukendt land blev kystegnene nu pludselig målet for en ekspansion af ukendt rækkevidde. Det forhen øde sump- og klitlandskab blev med et slag til ferielandet par excellence. Bebyggelser i alle mulige stilarter skød op ved siden af hinanden uden småligt hensyn til naboen og skabte indtrykket af et moderne Klondyke. Nu har tiden efterhånden lægt mange af de sår, som naturen her fik, takket være de nye beplantninger, der omgiver husene, men man får stadig et umiskendeligt indtryk af noget forhastet i de til de gamle sognebyer hørende annekser som Brøndbystrand, Vallensbækstrand, Greve, Karlslunde, Karlstrup og Solrød Strand.

Men ligesom Køge Bugt-landet i kulturgeografisk henseende ikke er faldet til ro endnu, så er naturen selv det heller ikke. De kræfter, der har skabt de vekslende bæltter af sumpland og klit inden for kysten, hvorved nye arealer er føjet til, arbejder stadig med at lægge nyt land på. Både dannelsesprocesserne og resultatet kan man iagttage på den fredede Staunings Ø ud for Jersie. Tilvæksten synes altid at være foregået efter den samme recept: Under fralandsstorm opkastes der et stykke uden for kysten på lavt vand en strandvold, og eengang dannet forøges dens materiale ved sandtilførsel gennem de daglige overføringsbølger, og hvis der ikke indtræder kraftige pålandstorme, bliver den nye revle snart forholdsvis stabil. Ved sandvandring langs ydersiden lægges der stadig nyt til øens spidser, indtil den en skønne dag vokser sammen med det gamle land med den ene ende.

Den er nu blevet til en odde, der efterhånden udstyres med små klitter, mens det stillestående vand på indersiden fyldes med døde tanghobe og bevoksninger af rørsumpens plantesamfund, der sluttelig fylder hele lagunen ud.

I løbet af en relativ lille årrække kan der, når forholdene tillader det, klistres 50–100 m nyt land på, og det er denne proces, der er i færd med at fuldbyrdes på strækningen fra Solrød Strand til Køge, og som for ikke så forfærdelig længe siden har skabt det land, hvorpå sommerhusene nu ligger.

Syd for Køge svinger kysten i en stor bue mod øst og omslutter halvøen *Stevens*, der uden tvivl kan takke sin mere modstandsdygtige undergrund for, at istidens gletsjere ikke har tilføjet den samme skæbne som landet både mod nord og mod syd. Nok har limstensalken, der i disse egne danner dække for det blødere skrivekridt, været udsat for stærk slitage, men isens eroderende kraft har ikke magtet at fjerne den helt. Resultatet er blevet halvøen *Stevens* med dens navnkundige klinger, der strækker sig lige fra Nørreskov ud for Gjorslev forbi *Stevens* fyr og Højerup kirke til Rødvig, et malerisk syn med den hårde, fremspringende limsten, der armeret med talrige flintbånd hænger ud over det blødere skrivekridt, mod hvilket havet under pålandsvind vasker ind. Ved hvert bølgeslag slikkes der lidt af skrivekridtet af, og alt efter vindretningen føres det mod nord eller syd som en mælket strøm, der ses strække sig 50–100 m ud fra kysten, let synlig mod det rene vands grønne farve.

Ved den stadige bølgepåvirkning undermineres klinten lidt efter lidt, indtil limstenen som et tag skyder sig mere og mere faretruende ud over vandet. En skønne dag brister limstenens sammenhængskraft, og et stort stykke af klinten styrter ned på stranden, næsten altid i det tidlige forår, når tøbruddet har løsnet de revner, som spændingen har fremkaldt. Et af de sidste store skred fandt sted 1928 og ramte både selve Højerup gamle kirke og det nord herfor liggende fremspring Højesti Braade. En del af det nedstyrtede materiale ses endnu ligge på stranden, hvor det beskytter mod videre nedbrydning.

Ved bølgernes stadige rullen frem og tilbage

Fra Saltholms Fælled. Maleri af Th. Philipsen 1880. På det 30–40 cm. tykke græstørstæppe, der dækker den flade kalkø og dens holme, trives i sommerhalvåret et par tusind heste og kreaturer foruden en del gæs. Bliver Øresundsbroen engang ført over Saltholm, må de vel vige pladsen til fordel for feriegæster fra Storkøbenhavn.

i havstokken sønderdeles og afslides de mange flintknolde til rullesten, der i zigzagbevægelser føres langs kysten, enten mod nord eller mod syd. De, der vandrer mod nord, falder først til ro, når de har passeret Køge Sønakke, og kysten derved får en anden retning, og her ligger i et mere end 400 m bredt bælte den ene rullestens-strandvold bag den anden, eller i hvert fald rester heraf, idet rulleflinten gennem mange år har været genstand for en flittig opgravning. Jærnen, som stedet hedder, har i årenes løb leveret mange tusinder tons af rullesten, der som værktøj for alverdens metalknuseværker har gjort den danske kugleflint berømt.

Men flinten ruller også mod syd, helt forbi Rødvig havn til Fællesskov Rev, hvor kysten pludselig svinger mod vest, og på dette sted ligger vel nok Danmarks mest imponerende rullestens-strandvold, kastet op på stranden under den store stormflod i 1872. Helt ind imellem skovens træer førtes stenene, og det kan ikke undre, at denne behandling kun overlevedes af

få træer, der nu står som minder om denne naturkatastrofe midt i den golde strandvold.

Ved Rødvig er kridtklinten forsvundet og erstattes af en lerklint, der straks syd for byen er underkastet en kraftig nedbrydning. Men efterhånden bliver kysten fladere, og kun de talrige store sten i det lave vand fortæller om, at også her har havet taget sin portion.

Bag ved Stevns Klint breder den frugtbare, kalkholdige moræneflade sig ud, overstrøet med gamle landsbyer og de herfra udflyttede gårde. Selve overfladen hælder bort fra klinten, hvor terrænet når sin kulmination ved Stevns fyr med 41 m, ind mod den markerede dal, der skiller Stevns herred fra det øvrige Sjælland. Gennem denne dybe dal strømmer Stevns Aa mod nord. Ved Tryggevælde modtager den tilløb af Tryggevælde Aa, hvorefter den antager dennes navn og tilsidst munder ud ved Pramskov, hvor der er gravet et kunstigt udløb for den gennem de store strandvolde. Den mange steder imponerende og dybe dal kan umuligt være udformet af

nutidens lille vandløb, men må have været leje for en større smeltevandsstrøm i istiden. Dalen har da været gravet så dybt ned, at havet senere kunne sende en smal fjordarm helt ind til Tryggevælde gård, 12 km fra fjordens udløb. I ældre tider har man kun på få steder kunnet passere Tryggevælde Aa, og Stevns har da ført en ret isoleret tilværelse, men som et tætbygget og velsitueret bondesamfund. Den frugtbare jord er tidligt taget i besiddelse, og Stevns' skovfattigdom står i udpræget kontrast til det skovrige land vest for Tryggevælde Aa. Som gennemgangsland har Stevns dengang intet betydet, og forbindelsen med omverdenen kan næppe have været særlig stor, for få steder i Danmark har man et vejnet som det stevnske, så rigt på skarpe knæk og med så ringe hensyntagen til nabobyens, og det til trods for, at terrænet ikke på nogen måde lægger hindringer for en retliniet vejføring.

Fra Stevns fortsætter morænefladen sig vest på tværs over Tryggevælde Aa og helt ind til hovedvej 2. Endnu i egnene nærmest ved Tryggevælde har sletten samme karakter som på Stevns, et åbent, veldyrket og tætbygget land, som det fremtræder omkring Haarlev, Endeslev og Vraaby. Men hermed ender også den østsjællandske kulturbygd, og i stedet for det åbne landsbyland møder man en skovrig slette, hvori kulturlandet kun optræder pletvis som små torp-byer eller som

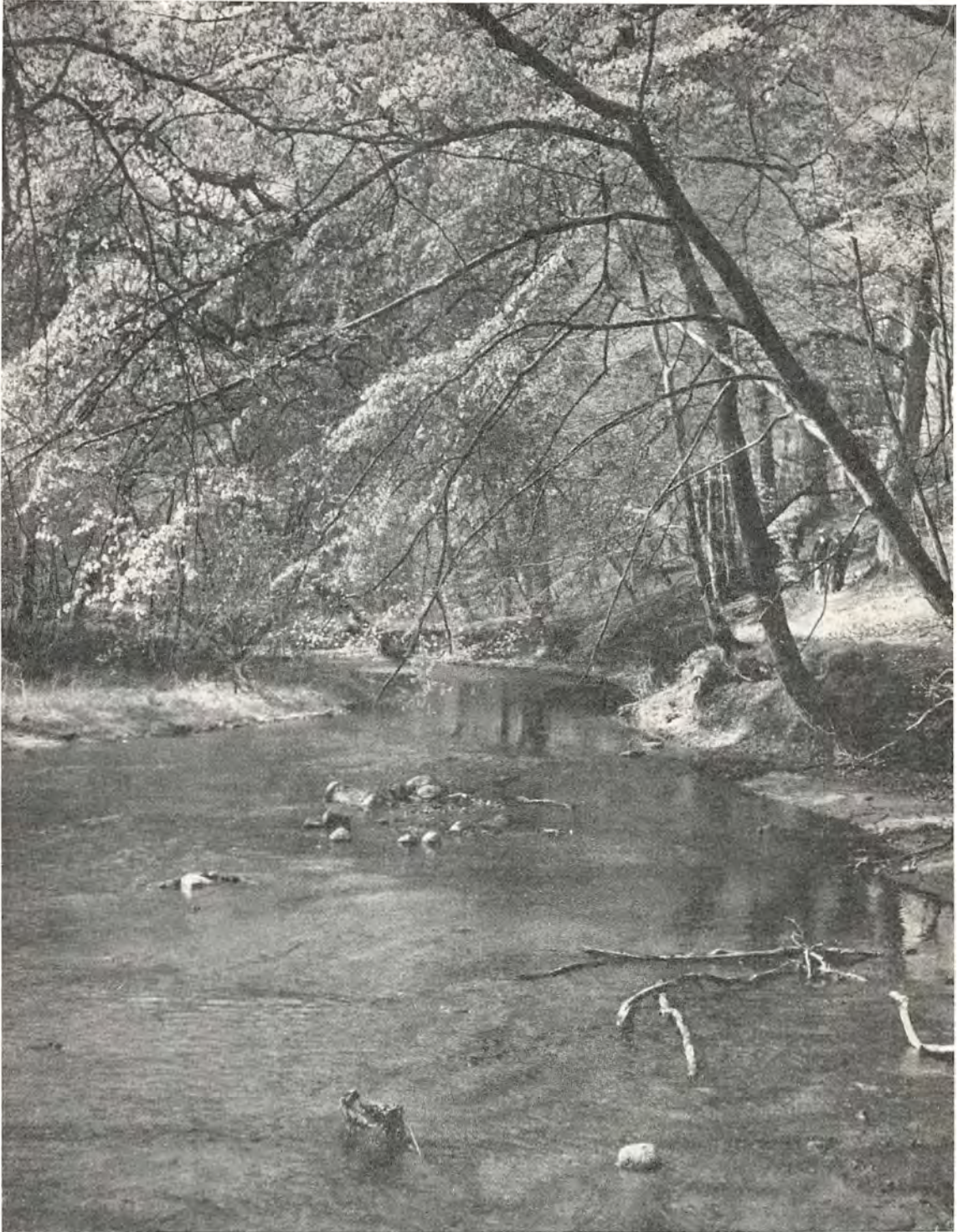
enkeltgårde, og mange steder er terrænet så fladt, at jorden bliver vandlidende.

Dette skovbælte med dyrkningspletter strækker sig lige fra Vemmetofte Strand over Tureby og Sædder til Lellinge i nord. Men heri ligger, som en enlig knold, den højt opragende Fakse Banke, ikke et værk af isen som de fleste danske kulminationspunkter, men en af kridttidshavets millioner af koraldyr og beslægtede skabninger opbygget kalkbanke, der rager 76 m op over det nuværende havniveau. Lige under det tynde lag moræne finder man på den hårde kalkoverflade sporene fra istiden i form af skurestriber, mærker efter de i gletsjerbunden fastfrosne sten, der tydeligt angiver, at isens bane på dette sted har været fra sydøst til nordvest. Det dybe hul i bakkens top er helt og holdent menneskeværk, men selv om der allerede i middelalderen blev brudt kalk til kirkebygninger, er det dog først i løbet af det sidste hundrede år, der er foregået en systematisk brydning. Resultatet er det 1 km lange og 1/2 km brede brud i byens østlige udkant, og herfra er i tusindvis af tons blevet spredt ud over landet som jordbrugskalk og til bygningsbrug. Det mere pretentiøse Fakse marmor beklæder hist og her facaderne på offentlige bygninger og indgår også i flere kirker, hvor det dog ikke nær har fået samme udbredelse som limstenen fra Stevns.

SYDSJÆLLAND

Den ro og ligevægt, der præger det østsjællandske landskab, mangler ganske i Sydsjælland. Høje bakker begynder at hæve sig; snart skyder lange, smalle halvøer sig ud i havet, og snart sender havet selv sine vidt forgrenede arme langt ind i land. Og på samme måde som landet opfører havbunden sig. Hvor vi langs de østsjællandske kyster har svagt skrånende havbundsniveauer, har vi i Sydsjælland et lige så rigt relief i farvandene som på land, og endda er det vi ser i dag kun en svag afglans af tidligere tiders formverden. Ved menneskets indgriben har landet skiftet ansigt, og den flydende grænse mellem land og hav er i rigt mål udnyttet til berigelse for landet, på bekostning af havet.

Mellem Vordingborg og Næstved ligger store arealer under kultur, der før var havbund eller sump, og egnen kan vigte sig med at have Danmarks ældste inddæmning, idet geheimeråd Knud Thott til Gavnbø i slutningen af 1680'erne lod inddæmme det ca. 250 tdr. land store Vignor, eller som det nu hedder: Nylandsmosen. Senere fulgte Svinø Nor og andre efter, og nutiden har taget fat på de udstrakte moser som Barmose og de af arkæologerne så velkendte Køng og Sværdborg Moser. Foran munden af Dybsø Fjord har havet selv flittigt assisteret ved at mer end fordoble arealerne af Enø og Dybsø, selv om det er sket på bekostning af nærliggende klintekyster. Også den tidligere Avnbø er blevet

I Lellinge Skov syd for Køge Aas har åen stedvis udhulet nordbreddens bøgeklædte brinker, så grønsandskalken træder frem i dagslyset. Køge Aa, der benævnes Lellinge Aa på strækningen gennem Lellinge Skov, har fra gammel tid skabt et sprogligt og kulturelt skel mellem syd og nord. (Fot. Jonals Co.).

På Knudshoved, der er ca. 14 km lang og fra ½ til 1 km bred, findes en natur så uberørt og oprindelig som intet andet sted i landet. Fra Oddens sjældne og mærkelige skovpartier fortsætter halvøen over Draget til Hovedet, hvor klokkefrøerne kvækker mellem en spredt bevoksning af gamle hvidtjørn, ege og lindetræer. (Fot. Viggo Hansen).

landfast, tildels ved menneskets hjælp. Havet har dog på denne måde kun gjort en del af sin skyldighed, idet hele landet engang lå betydeligt højere, hvad man kan slutte ud fra fund af undersøiske moser i fjordene, og den stærkt fligede kystlinie med de mange marginal-øer er rester af et sunket land.

Længst mod syd strækker Knudshoved Odde sin 14 km lange, smalle arm ud i Smaalandsøhavet. I sin inderste del er den lav og jævn, med yppige skove, hvis bund dækkes af et væld af ørnebregner, men yderst består den af en række isolerede knolde, engang lige så mange småøer, der nu som knopper skyder frem på den guirlandeformede kystlinie. På toppen af knoldene vokser lavstammede, stærkt forgrenede eksemplarer af eg, poppel, naur og hvidtjørn, enten spredt eller i små klynger, skabende et ejendommeligt parklandskab, og imellem bakkerne breder det marine forland sig ud, visende alle tillandingens mange formkomplekser.

Vestsiden af Sydsjælland er i det hele taget et lavt fladt land, gennemkrydset af afvandingskanalerne fra de store mosestrøg; men op over sletten hæver sig hist og her større eller mindre ølignende bakkekuder, hvortil den gamle be-

byggelse klynger sig. Ofte står de med stejlskrænter op fra sletten som efter havets angreb, f. eks. ved Køng og nord for V. Egesborg. Det er dog næppe virkningen af havet, men snarere af istidens smeltevandsstrømme, der har spulet hen over landet, jævnet ud hvad de formåede, men ladet enkelte mere modstandsdygtige partier stå tilbage som skanser. Antagelig er det også smeltevandsstrømmene, der har foretaget den sidste udglatning af den kant, hvormed sletlandet i øst grænser op til det høje bakkeland.

Skrænten til dette bakkeland gennemskæres hist og her af tværdale, f. eks. ved Snertinge, hvor en dyb, snæver dal, der nu afvandes af Mern Aa til øst, og hvori de smukke Ugledige Søer ligger, i sin tid må være dannet af smeltevand, der strømmede frem under isen i vestlig retning, altså med andre ord en tunneldal. En anden, endnu meget længere tunneldal kan følges tværs hen over højlandet. Den starter i øst med Jungshoved Nor og fortsætter sig i Tubæks Dal forbi Baarse og Snesere og får gennem den udtørrede Bøgesø forbindelse med Mogenstrup Aas. Selv om tunneldalen og åsen i det ydre er vidt forskellige dannelser, så har de dog samme oprindelse i den vældige afvandingskanal, der i

Udsigt fra Udby præstegårdshave mod det høje, kuplede Ambjerg i Lekkendeskoven. – At barndomstiden i denne romantiske egn, som havde været et af Gøngernes tilholdssteder, prægede Grundtvig for livet, fremgår af digtet „Sydsjælland“, skrevet i hans 70. år, og hvortil han i en note nævner den smukke skovbakke. (Fot. Holt og Madsen).

slutningen af istiden førte smelteevandet i nordvestlig retning mod Tystrup-Bavelse Søerne. Hvor vandstrømmen i istunnellen formåede at grave sig i dybden, opstod tunneldalen, og hvor den på grund af formindsket tryk måtte aflejre det medførte materiale, dannedes åsens lange grusryg. Man ser tydeligt åsens opbygning i de mange grusgrave og imponeres over de kolossale mængder af sten, som vandstrømmen har ført med sig og aflejret på dette sted. Særlig karakteristisk er det i Stenskoven, et fortræffeligt malende navn, hvor bakken snart kun er en tynd skal. Indvendig er åsen hulet ud og stenene brugt til vejmateriale. Lageret af sten og grus er dog stort endnu i andre dele af åsen, men man må håbe, at efterverdenen vil handle nænsomt med dette vidnesbyrd på naturkræfternes enorme spil.

Hele det indre Sydsjælland, lige fra Vester Egede i nord til Ulvsund i syd, er et yderst afvekslende bakkeland, hvis kulmination både med hensyn til højde og udstrækning er det anselige højland, der strækker sig mellem Hæsedø Skov og Bækkeskov og mellem Kongsted og Toksværd.

Hele dette område, der ligger mer end 75 m over havet, strækker sig over ca. 100 km², og heraf udgør det, der ligger inden for 100 m-kurven, halvdelen. Det højeste punkt er Kobanke (123 m), men i øvrigt er kun få punkter mere fremtrædende end andre. Det er kun fra randpartierne, man får indtryk af at befinde sig i et højland, og hele det centrale område er et skovrigt, tyndbefolket plateau, hvis sandede jord ikke har virket meget indbydende på landbruget.

Mod syd afløses højlandet af mere lave og jævne bakkeformer, indtil det atter helt i syd, mellem Vordingborg og Kalvehave, samler sig i et stort, kuppelformet bakkedrag med en urolig, småkuperet overflade, der yderligere er besat med stejle sandtoppe. Højest af disse er Kulsbjerg, fra hvis 107 m høje top der er et vældigt udsyn til alle sider.

I øst falder bakkelandet brat af mod havet og levner ikke plads til et sletteland som i vest. Kun Jungshoved halvø skiller sig ud som noget særligt, og dens jævne, frugtbare moræneflade knytter den naturligt sammen med det østsjæl-

landske sletteland, selv om den er skilt fra dette ved Præstø Fjord. Men der er dog ikke langt over til halvøen Feddet, der næsten lukker af for fjorden, og som helt og holdent er et marint forland dannet af materiale, som bølgerne har revet løs af klinterne ved Strandegaard og atter aflejret i form af strandvolde på det brede flak ud for Præstø Fjord. Mellem de enkelte strandvolde, der ligger som tilvækstlinier på landet, breder sig på indersiden frodige enge, men på ydersiden hersker de naturlige overdrev med deres vilde plantevækst ved siden af den plantede nåleskov.

Uden for den sjællandske sydkyst, mellem denne og de fjernere øer Møn og Falster, ligger der en mosaik af øer og havarme. Her ligger Bogø og de lave småøer Farø, Tærø, Langø og Nyord samt mange andre, der kun hæver sig få meter op over havet som de højest opragende dele af de brede, lavvandede flak. Mellem flakene skærer sig dybe, bugtede løb ind, så selv større skibe kan passere. En hævning på blot få meter ville bringe flakene op over havfladen, og mellem dem ville da løbene tegne sig som flodløb.

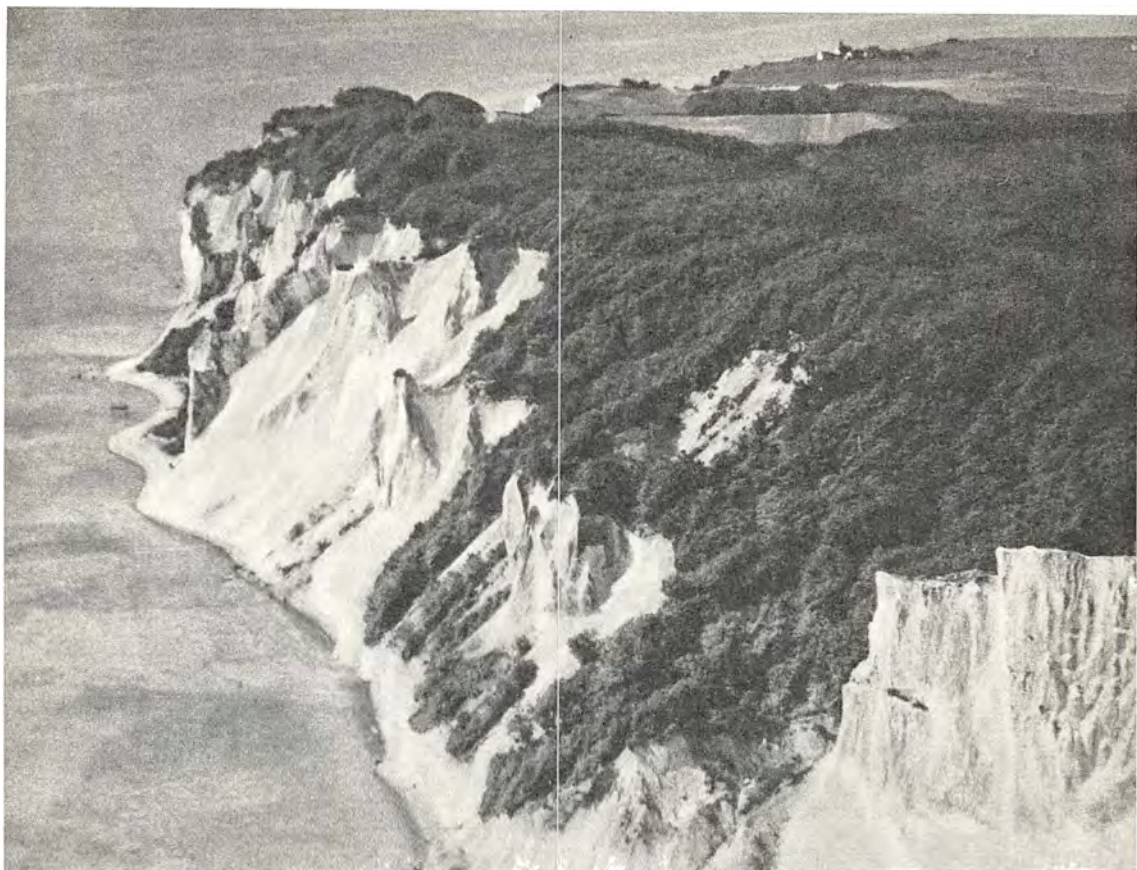
Hele dette mærkelige farvand afgrænses i sydøst af Møn, der danner forposten mod Østersøen, en ø, der trods sin lidenhed kan fremvise så mange forskellige geografiske udtryksformer, at den ikke uden grund er blevet målet for

mange besøg. Der er vist ingen tvivl om, at Møn i sin imponerende klint har Danmarks mest kendte stykke natur, og dette gælder også uden for landets grænser. Men Møn er ikke klinten alene. Mod nordvest ligger Ulvshale-halvøens marine forland, opbygget af strandvolde, hvis materiale næsten udelukkende består af rullesten, der af bølgerne er vasket ud af Møns Klint og ført den lange vej langs stranden til deres nuværende plads. Foruden at være et aktiv i produktionen af kugleflint er Ulvshale et ejendommeligt naturreservat med sine særlige plantesamfund, der tiltrækker alle botanisk interesserede, såvel blandskoven med eg, avnbøg og naur som bevoksningerne af ene, hederne og strandengene, og selv ikke-botanikere kan glæde sig over den skønne, afvekslende natur. Ovre på den anden side det smalle Ulvshale løb går øen Nyords flade strandenge næsten i et med havet, og det kan være svært at afgøre, hvad der er land og hav.

Mens naturen har været ene om at skabe Ulvshales rullestensland og Nyords lave græsgange, har mennesket øvet en aktiv indsats i det vestlige Møn, hvor Kostervig tidligere strakte sine flige langt ind i land. Her er nu langs landevejen mellem Kalvehave og Stege lagt en dæmning, og et areal på 260 ha er føjet til den frugtbare ø, men endnu vidner Borrensbjerg om tider,

Klinteskovens, der i botanisk henseende stedvis er ret enestående på grund af sine mange bakkekammes og kløsters skiftende jordbundsforhold, rummer et utal forskellige busk- og trævækster. Blandt det kalkrige terræns sjældne urter findes også den rødblomstrede hullæbe, som ikke vokser andre steder her i landet. (Fot. Herluf Lykke).

Ved Møns Klint indgår kridtmasserne fra Danmarks undergrund i en storlået farvesymfoni med omgivelserne. Lysbrydningerne mod de blændende hvide skrænter giver ikke alene Klinteskoven om bjergets tinder og Østersøen ved dets fod stærke og nuancerede kulører, også luften og himmelbuen får del i farveorgiet. (Fot. Nordisk Pressefoto).

da havet skyllede omkring bakkens fod. Pumpestationer må til stadighed holde grundvandsniveauet nede i passende højde, for dele af det inddæmmede ligger mer end 1 m under havfladen.

Møns største mærkværdighed åbenbarer sig dog først helt mod øst, hvor Høje Møns bakkeknode tårner sig op. Selv fra luften, hvor ellers alt i Danmark bliver fladt, må det erkendes, at man her står over for undtagelsen. Medvirkende hertil er ikke mindst kontrasten til den vest for liggende Borremoselavning, der fra syd til nord strækker sig tværs over øen, og hvis omskiftelige skæbne det først for nyligt er lykkedes at udrede. Dens historie tager sin begyndelse i istiden med det fossende smeltevands udgravning af en dyb dal, så dyb, at den efter isens bortsmelten omdannedes til en sø. Denne groede i de følgende

tider langsomt til og dækkedes tilsidst af skov. Længe herskede skoven dog ikke, for da havspejlet i stenalderen steg, blev stedet til en saltvandsfjord. Denne eksisterede gennem et par tusind år, men blev efterhånden så lavvandet, at havet omkring 500 f. Kr. formåede at isolere den ved en barre foran munden, hvorved den endnu engang blev til en ferskvandssø. Men heller ikke denne tilstand var dog stabil gennem længere tid. Nu og da gennembrødes barren, og søen kom fra tid til anden i forbindelse med havet uden for. Det sidste fjordstadium faldt sammen med den middelalderlige købstad Borre, men stadens blomstring var kun kort, for omkring 1500 lukkedes fjorden endeligt, og i de følgende århundreder mindskedes vandfladen stadig, indtil der i dag kun er en ganske lille sørest synlig i Borremosen.

Udsigt fra færgebroen ved Kalvehave til Koster. Maleri af C. W. Eckersberg 1831 (Hirschsprung). Her, hvor afstanden mellem kysterne kun er ca. 1 km., foregår trafikken nu over Mønbroen, der blev indviet i 1943. Færgernes rolle er udspillet; men Kosterlandet hinsides Ulusund er stadig indfaldsporten til Møn og alle dens herligheder.

Fra Borre stiger terrænet jævnt og stadigt mod øst, hvor vejen til klinten fører op over en kuplet bakkeseide. Først når man nærmer sig det centrale klinteparti, aner man i landskabet de voldsomme kræfter, der har virket her i fortiden. Skjult i bøgeskoven ligger dybe jordfaldshuller, hvoraf nogle er tørre, mens andre viser sig som søer, f. eks. den næsten 20 m dybe Aborresø. I Klinteskoven strækker sig også tydeligt et system af smalle rygge, afvekslende med dybe slugter, i retning af klintens østvendte facade. De ligner foldebjergerne en miniature, og længe troede man også, at det var kræfterne i jordens indre, der her havde været på spil. Men folderne er rene overfladefænomener, resultatet af istidsgletsjernes enorme kraft. I stedet for at knuse og smuldre den højtliggende kridtoverflade har isen brækket den op i store flader og stillet disse på højkant som kæmpemæssige isskoser, og det er

de kantstillede flager, der inde i skoven træder frem som rygge og som i klintens tværsnit tårner sig op i de mer end 100 m høje, velkendte kridtbjergerne som Maglevands Nakke (124 m), Hylledals Klint (128 m), Sommerspiret (102 m) og Store Stejlebjerg (105 m). Mellem disse knejsende tinder ligger de med istidsmateriale udfyldte slugtlignende dale, der på klintens facade giver sig udtryk i de skovklædte „fald“ som Jydelejet, Maglevandsfald, Sandfald, Hundevangsfald og mange andre. Men hvor meget end tinderne knejser, så vil de dog en skønne dag blive offer for bølgernes aldrig hvilende kraft. Den berømte Dronningestol er allerede styrtet i havet, og med tiden vil andre følge efter, men forhåbentlig vil der endnu gå tusinder af år, inden efterverdenen kommer til at opleve Aborrebjergs 143 m høje top stående ved klintens rand.

MIDTSJÆLLAND

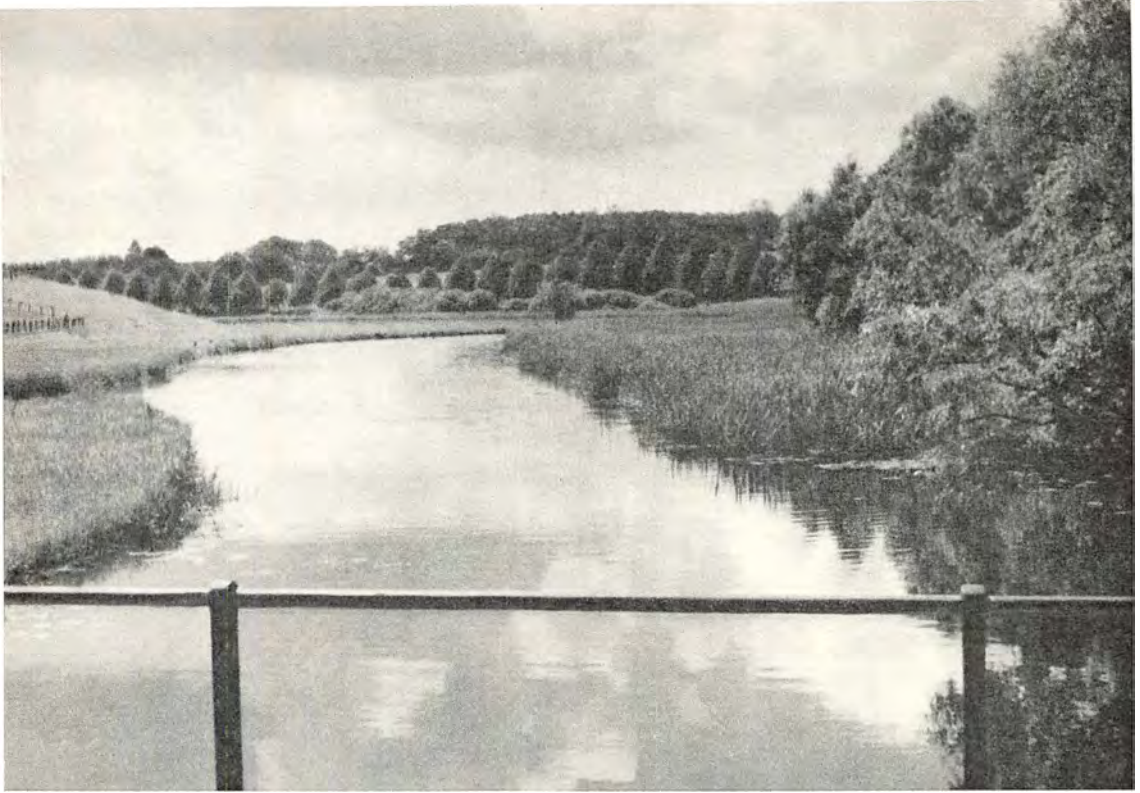
Omtrent i Sjællands midtpunkt ligger den gamle kronings- og klosterby Ringsted, engang øens anseligste og centrum for mange historiske begivenheder. Rundt om byen breder sig et stort åbent sletteland, og først i betydelig afstand ligger skoven og bakkerne som en ring omkring sletten. Kun mod syd er ringen åben, der hvor Susaaen efter mange sidespring endelig strømmer i havet. I næsten alle henseender skiller Ringstedsletten sig ud fra sine omgivelser. Strøet hen over den ligger den ene landsby efter den anden som Fjenneslev, Gyrstinge, Allindemagle, Haraldsted, Snesev, Høm, Vetteslev, Sigersted og Alsted, efter navnene at dømme af betydelig ælde, og mange af dem skueplads for historiske begivenheder. Over for denne gamle agerbrugsbygd med sine frugtbare, lerede jorder står så skovlandets unge rydningspletter i de sandede og stenede istidslag, landskabeligt vel nok af større skønhed, men ikke med slettebyernes rige traditioner og befæstede økonomi. Også skovlandets bakkede og grubede relief danner skarp kontrast til den langt mere jævne og lidt kedelige slette, hvis ensformighed er et resultat af istidsgletsjernes jævnt fremadskridende bevægelse.

Susaaen er Ringstedslettens store afvandingskanal, og med sine dalsystemer præger den landet mere end nogen bakke eller anden terrænhøjning. Susaaen hører således afgjort til det midtsjællandske landskabsbillede, selv om man skal søge dens kilder uden for dette område, nemlig i Tingerup Tykke sydvest for Kongsted; men snart gennembryder den randhøjlandet i en bred istidsdal mellem Gisselfeld og Hæsede Skov, en dal af dimensioner, der slet ikke står i fornuftigt forhold til den nuværende Susaas ringe vandføring, og tilsidst flyder den ind på slettelandet i den østlige del af Holmegaards Mose. På dette sted skiller et kun 2 km bredt bakke- drag åens øvre del fra dens nederste, men endnu er der langt igen, inden den ad indviklede veje, der bringer den ind i midten af Sjælland, når ud i havet gennem Karrebæksminde Bugt. Fra Holmegaards Mose passerer den forbi Broksø og derefter i nordøstlig retning, indtil den pludselig bøjer mod nordvest, og fra Almstofte omgiver

den sig for første gang med en velformet dal. Ved Vrangstrup forøges dens vandmængde betydeligt ved tilløb af Ringsted Aa, og nu vender den sig mod sydvest og løber i en bred og dyb dal forbi Næsby bro til Tystrup Sø, som den gennemstrømmer i hele dens længde. Videre går strømmen gennem Bavelse Sø, ved hvis østende den mødes med Torpe kanal. Denne kanal medfører også Susaavande, idet den gennem en række naturlige lavninger er sat i forbindelse med Holmegaards Mose for at hjælpe på dræneringen af denne. De forenede vande strømmer nu i en dyb dal forbi Gunderslevholm og Herlufsholm til Næstved, hvor den navnkundige å må lide den tort at blive lagt i rør, kort forinden den når vejs ende i Næstved havn, en tragisk skæbne, tildelt den af den by, som den er ophav til.

Er Ringstedsletten blevet rig på frugtbar jord men karrig på former, så er det omvendte tilfældet med skovbæltet, der kranser den som en ring af yderværker. Her har is og vand i forening skabt en rigdom af former med bakker og dale og med søer og skove, der ikke kan undgå at gøre indtryk, selv på den, hvis skæbne det er blevet at skaffe sit udkomme af den ofte skarpe jord. Savnes stengærderne på slettelandet, så er de til gengæld her i rigt mål, omgivende alle marker som et vidnesbyrd om tidligere tiders slid, og ønsker man yderligere bevis på, hvordan de nu rensede marker engang så ud, behøver man blot at kaste et blik på skovens stenbestrøninger.

Fundamentet for disse Ringstedslettens yderværker er istidens stilstandslinier. Den vestlige linie løber fra Tystrup Sø over Sorø og videre langs landevejen til Stenlille, hvor den bøjer mod øst i retning af Store Merløse. Her har isen dynget op, hvad den ikke længer kunne transportere, og her har det fossende smeltevand på den ene side udformet sine stejle skrænter og dybe gruber, på den anden side afsat tykke lag af grus og sand foran datidens gletsjerporte. Den dybtliggende Tystrup Sø med sine stejle, skovkransede skrænter er smeltevandets værk, der også har ydet sit væsentlige bidrag til Sorøsøernes opkomst. Slettens østlige og sydlige afgrænsning dannedes først på et senere tidspunkt, da

Ved Gunderslevholm glider Susaaen som en lille flod frem mellem side enge i en indramning af sivbevoksninger, skyggende krat og lave banker. Sjællands største å, der er 87 km lang, nærmer sig her Karrebæksminde Bugt, hvorfra der i lige linie kun er en afstand på 18 km til dens udspring ved Kongsted nord for Præstø. Susaaen har gennem tiderne haft stor betydning for Midsjællands økonomiske liv. (Fot. Chr. Bang).

Bregentvedalléen, der i baggrunden tegner sin silhouet mod den skyede himmel, danner en virkningsfuld afslutning på dette storliniede landskabsbillede, som med sine lange rækker af stynede popler om markernes vidtstrakte flader fortæller os, at vi her er på et af storgodsernes gamle sjællandske områder. (Fot. K. Gemzøe).

isen nok var smeltet bort fra Ringstedegnen, men atter engang stødte frem, denne gang dog kun til en linie fra Valsøllille og Jystrup mod syd over Giesegaard, Terslev og Freerslev til bakkerne ved Bregentved og Hæsede. Linien markeres ved en række mer eller mindre sammenhængende morænebakkestrøg og smeltevandsdale, der har fået deres kraftigste betoning ved liniens to yderpunkter, mod nord mellem Valsøllille og Kirke Hvalsø og mod syd mellem Freerslev og Everdrup. Det ser ud, som om isen på disse steder har koncentreret sine kræfter om at skabe et mere sammentrængt, men til gengæld højtliggende bakkeparti. Typisk i sin udformning er det nordlige parti, der blandt sine mange punkter på over 100 m kan tælle Sjællands højeste bakke, Gyldenløves Høj (126 m), hvis største mærkværdighed er, at den i sit anlæg er bunden af en sø. Dens historie begynder i istiden, da egnen her dækkedes af en ganske tyk indlandsis, der takket være varmens fremtrængen fra vest allerede var på retur, idet der havde smeltet sig dybe huller og gruber i overfladen af den. Ned i disse hul-

ler strømmede det af leropslemninger mælkede smeltevand, og i tidens løb bundfældedes leret i mange meter tykke lag. Men da varmen omgivelser, dukkede søbundens lerlag op som flade kager oven på bundlaget. Nu var de blevet de højeste partier, mens de før var de laveste. Sådanne plateaubakker findes der mange af omkring Gyldenløves Høj, både store og små, og det er dem, der har den fede jord. Højbjerg på 118 m er en anden af dem.

Det gælder for næsten alle disse højtliggende, kuperede bakkepartier, at de først ret sent er blevet genstand for opdyrkning. Virkningen heraf ser man blandt andet af landsbynavnene, blandt hvilke -torp næsten er eneherskende, men også derpå, at de er rige på herregårde, idet de med de øvrige egenskaber forener en rigt afvekslende natur med store jagtmuligheder. I det her nævnte østlige skovbælte ligger så kendte herregårde som Skjoldenæsholm, Valsøllille, Svenstrup, Giesegaard, Bregentved og Gisselfeld, vidt forskellige, men alle prægtige kulturminde.

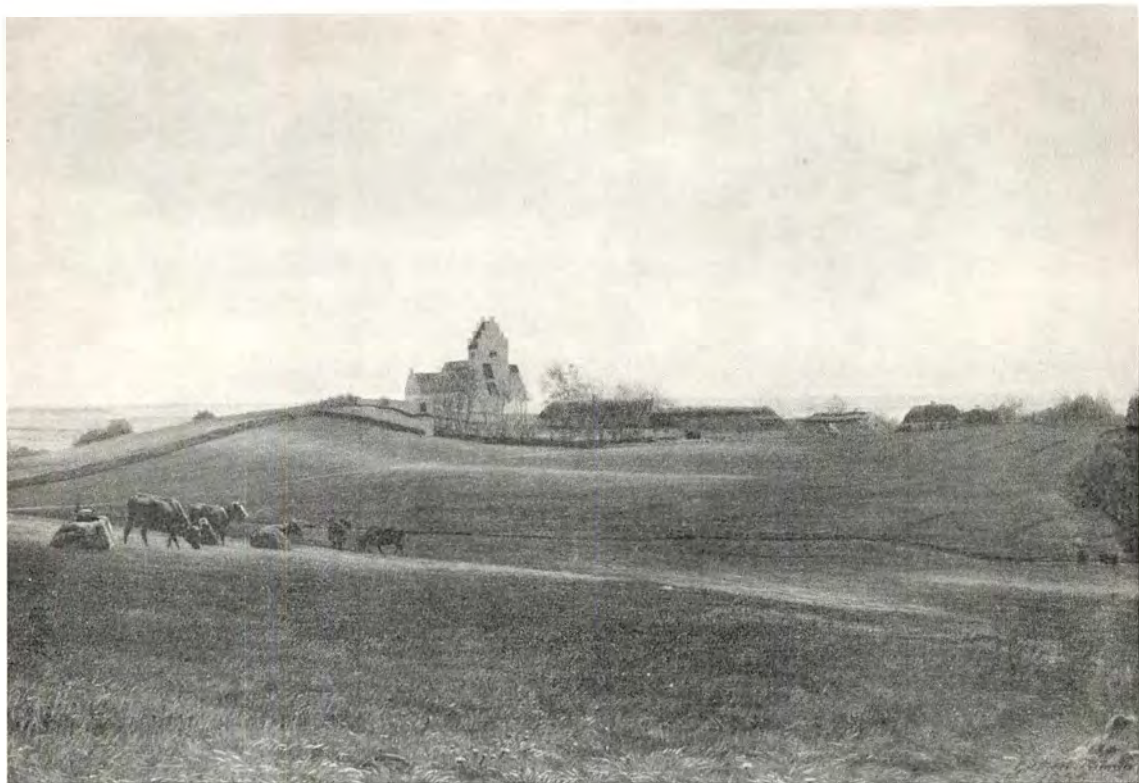
VESTSJÆLLAND

Der hvor Ringstedsletten i vest grænser op til skovlandet, har isstrømmen fra øst på et vist tidspunkt mødtes med en anden strøm, der fra Østersøen var trængt nordpå gennem Storebælt, hvor modstanden mod isens fremskriden må formodes at have været svagere. Denne gletsjer var ikke begrænset til Storebælt alene, men bredte sig også ind over de tilstødende dele af Sjælland og Fyn. På Sjælland nåede Storebæltsgletsjeren med sin højre fløj helt frem til skovene vest for Sorø og var her med til at skabe det skov- og sørige landskab, der giver Sorøegnen sin karakter. Men Sorøegnen er ikke alene om at fremvise udprægede israndsfænomener fra Storebæltsgletsjeren, for under isens gradvise bortsmelten fra bæltegnene har klimaforværringer nu og da givet den nye kræfter, med nye fremstødslinier som resultat. Typisk for disse unge randmoræner er det, at de skærer kysten under spidse vinkler og danner fremspring på denne. Forklaringen er den simple, at det kun er gletsjernes højre flanke, man ser på Sjælland, den venstre må søges på Fyn.

Den nordligste og ældste fremstødslinie præsenterer sig ved halvøen Asnæs og kan følges som et sammenhængende bakkedrag i sydøstlig retning over Aarby, Rørby og Ubby, og muligvis er det dens fortsættelse, man genfinder i det høje bakkeparti, der skiller Tissø fra Aamosen, og hvori Kløveshøj når den anselige højde af 100 m. Næste israndsstadium er repræsenteret ved Reersø halvøen og de tydelige bakker, der over Dalby og Drøsselbjerg synes at stå i forbindelse med det høje land øst for Slagelse, der rummer Slagelse Lystskov, Nykobbøl m. fl. skove. Som det tredje led i rækken af successive randmoræner ligger ved Korsør og Halskov et ejendommeligt system af toppe, der mod vest synes at have forbindelse med Sprogø, og som i sydøst fortsætter sig i bakkedrag, der parallelt med Storebæltskysten løber forbi Boeslunde og norden om Skælskør Nor til Fyrendal.

Et ejendommeligt overfladetræk ved Vestsjælland er landsdelens trappeformede opbygning. Nærmest Storebælt ligger der et 6-7 km bredt

Slots Bjergby, med den højestliggende kirke på Sjælland, har fået den første del af sit navn og den største af sine kirkeklokker fra Antvorskov nede i det vide, åbne land i baggrunden. — Da P. A. Fenger, sognets kendte præst, holdt sølvbryllup her 1855, skrev Grundtvig: Det er så yndigt at følges ad. (Maleri af G. Rump 1855. Tilh. C. G. R. Fenger).

bælte af land, der mange steder er overordentlig lavt, og som kun få steder bliver højere end 25 m. Det afsluttes mod øst af en næsten sammenhængende længdedal, der kan spores i overfladen lige fra Saltø Aas munding i Karrebæk Bugt til Halleby Aas udløb af Tissø, en samlet strækning på 60 km. Inden for denne mærkelige dal hæver terrænet sig ret pludseligt, adskillige steder til over 50 m. Ingen steder er springet dog mere udpræget end vest for Slagelse, hvor den høje bakke ved Vaarby bro er kendt af alle, både vej- og togfarende, og ikke mindst af cyklisterne. Bakken er på dette sted 50 m høj, men dette er ingen ting imod skrænten vest for Slots Bjergby, hvor der inden for en afstand af 2 km er en terrænforskel på 91 m. Geologerne kan ikke give nogen forklaring på denne høje kontinuerlige stejlskrænt, for den sædvanlige istidsforklaring slår ikke til, og man savner borer til at vise, om der skulle være tale om jordskorpebevægelser.

Hvad enten man befinder sig på det lave eller det høje trappetrin, har man det samme indtryk af et ældgammelt kulturlandskab, hvor mennesket meget tidligt har fæstet bo, og hvorfra skoven forlængst er forsvundet. Ned gennem den høje, stejle skrænt har åerne mange steder udskåret dybe, brede dale, der deler det øvre plateau op i mindre stykker, hver med plads til en eller et par landsbyer. Det mærkeligste ved disse vandløb er, at de allerede ved deres udspring har nået deres fulde bredde, ja næsten er bredere end længere nede, et fænomen, der kun kan forklares ud fra kildeerosion. Kilder er der da også mange af, både i Harrested Aa og i Lindesaa.

I stedet for at fortsætte i samme retning hen over det lave trappetrin direkte mod Storebælt, bøjer åerne skarpt af og giver sig til at løbe parallelt med Storebæltskysten. De sydlige samles i Saltø Aa og ender i Karrebæk Bugt, mens andre samles i Bjerger Aa, der senere bliver til Vaarby Aa og munder ud i Tude Aa, det eneste

vandløb mellem Karrebæksminde og Reersø, der fører vandet fra højlandet ud i Bæltet.

Hvor Tude Aa og Vaarby Aa løber sammen og i fællesskab afvander store dele af Vest- og Midtsjælland, byggede vikingerne Trelleborgs cirkelrunde fæstningsanlæg, og fra det 25 m høje Oshøj har bønderne fra Forlev kunnet se vikingeskibene stævne ned ad åen og ud i den havbugt, der dengang havde sin plads, hvor feddene og vejls enge nu breder sig ud. Men målt med geologiens målestok repræsenterede vikingetiden kun en kort epoke i den udviklingsrække, der startede mindst 3000 år forinden, da stenalderhavet var på sit maksimum, og da det salte vand nåede et stykke op i Tude Aa. Allerede længe forinden vikingerne slog sig ned på dette sted, var havbugten begyndt at lukkes ved fremvæksten af odder både fra nord og vest, støttet af en landhævning på 1,5 m. Fra nord voksede

Næsby Fed frem og tvang langsomt Tude Aas munding i sydlig retning, samtidig med at Frølundede Fed vestfra indsnævrede bugtens forbindelse med havet uden for, og selv om historien havde ladet Trelleborg eksistere endnu nogen tid, så ville naturen snart af sig selv have umuliggjort fæstningens betydning som havn.

Sejladsen på åen hørte langsomt op af sig selv, og i stedet for byggede Slagelses borgere Skibsholm havn ved foden af den stejle Møllebanke. Men udviklingen lod sig ikke bremse, og fra o. 1670 hører man ikke mere til Skibsholm. Feddene voksede mere og mere sammen, og afvandingsforholdene blev efterhånden så fortvivlende, at man i 1865 besluttede at give åen et helt andet udløb end det gamle Sortesvælg. Man gravede da en kanal tværs hen over Næsby Fed på det sted, hvor åmundingen engang før havde ligget, og samtidig lukkede man åbningen mellem

I Reersø klumper gårdene sig sammen som før bondereformerne. Halvdelen af ejendommene blev udskiftet i 1822, og i 1862 ophævedes fællesskabet for resten; men en del landmænd har stadig jordlodder 10–12 forskellige steder. Nu søges udskiftningen dog gennemført, og flere af gårdene flyttes vel snart ud på markerne. (Fot. Sylvest Jensen).

de to fed med en dæmning og udpumpede og tørlagde Store Vejen. Men naturen svarede mod disse indgreb ved at lægge nye odder uden for de gamle, så at man i 1941 måtte forlænge det kunstige udløb gennem disse også.

Det er et mærkeligt land, der fra vejlerne strækker sig vestpå mod Korsør og Halskov Odde. Bakke ved bakke rejser sig stejlt op over det flade land, der næsten ligger i niveau med havet, hvor det da ikke ligger under havfladen og må beskyttes ved diger og pumpeanlæg. Ikke så få af bakkerne viser spor efter havets angreb, og andre igen har mennesket gjort indhug i for at skaffe sig sand og grus. De fleste er for stejle til at dyrkes, men så meget desto større glæde bereder de lerede sletter landmanden såvel som teglværksejeren, der ikke har svært ved at finde råmaterialer til sine sten omkring Korsør Nor. Længst i vest presser det åbne hav på, og det er sikkert ikke få bakker, der i tidens løb er blevet offer for bølgenes hærgen. Klinternes friske brud på Halskov er velkendte af alle Storebælts-rejsende.

Men også andre steder langs Storebælt søger havet at forbinde de skilte dele, at skære bort, hvad der rager frem, og fylde ud bugter, der skærer sig ind. Store forandringer er sket, hvor halvøen Reersø i dag rager ud, og hvor Halleby Aa strømmer i havet. Endnu i middelalderen var Reersø en ø, som navnet siger, og endnu længere tilbage var den 2 øer og flere småholme, og det er ikke helt små bidder, havet i tidens løb har skåret bort fra vestsiden. Noget af det tabte land er blevet brugt til at danne Reersøs landforbindelse med, andre dele til at forbinde øerne indbyrdes. Men har naturen således ikke handlet blidt med Reersø, så har beboerne til gengæld fastholdt meget af det gamle. Endnu ligger landsbyen nogenlunde uberørt af udflytningen, og udskiftningen er aldrig blevet gennemført i sit fulde omfang.

Lige nord for Reersø udmundede indtil for få år siden den 62 km lange Halleby Aa. Den har sin oprindelse i det høje bakkeland ved Skjolde-næsholm og når efter forskellige bugtninger frem til den store Aamosen, der strækker sig fra Undløse bro til Bromølle, en afstand på 16 km, mens bredden varierer fra 1,5 til godt 4 km.

I dette Sjællands største moseareal, hvorfra der er hentet millioner af gode tørv i brændselsfattige tider, har videnskabsmanden og tørvearbejderen arbejdet flittigt hånd i hånd på at afsløre mosens hemmeligheder, så det nu er muligt at rekonstruere dens historie i store træk. Efter isens bortsmelten lå der på mosens plads en sø, stemmet op af den høje tærskel ved Bromølle, hvor bakkerne fra nord og syd næsten når sammen. Men i tidens løb groede søen langsomt til, ikke kontinuerligt, som man kan se det af tørvelagene, men fugtige perioder vekslede med mere tørre, efterladende skiftende kulturspor. Fra fastlandstiden, der fulgte efter istiden, men før havet i stenalderen steg op over de danske kyster, har man fremdraget talrige fund af en ældgammel kulturform, Maglemosekulturen, der var baseret på jagt og fiskeri. Denne efterfulgtes af en Ertebøllekultur, der viser de første spor af agerbrug og kvægavl, og senere endnu kom yngre stenalders agerdyrkere og slog sig ned på sommerboplads på selve mosen. Men derefter synes det, som om fugtigere tider har givet mosen bedre vækstbetingelser, for hverken fra bronze- eller jernalder har mosen givet livstegn fra sig. Forvandlingen fra sø til mose er fortsat op gennem vikingetid og middelalder, og så sent som i slutningen af 1800-tallet fandtes der endnu frie vandflader hist og her. Mosens nyere historie er præget af kampen mellem skiftende menneskelige interesser. Gennem hele det sidste århundrede har den store, uudnyttede moseflade været en torn i øjet på de omboende bønder, der havde ønske om at udnytte dens agerbrugsmuligheder. Men her havde man vandet at kæmpe imod, og en åregulering var en kostbar affære, der krævede indsats fra hele samfundet. Nu er meget moseareal efterhånden kommet under kultur, selv om de indvundne arealer gennem nogle år har måttet se sig forvandlet til læggepladser for tørv, og næppe nogen sinde har der hersket sådan et liv på mosen, som da den under 2. verdenskrig var en af landets travleste arbejdspladser.

Ved Bromølle forlader åen atter mosen og strømmer videre i en dal, der allerede udformes i slutningen af istiden, og de store stenlejer ved Avnsø giver et levende indtryk af den kraft.

I Bjergsted Bakker nord for Skarridsø har Sjælland et typisk morænelandskab. Udover de magre, stenede jorder, hvor dybe kløfter veksler med høje bakker på op til 87 meter, findes en spredt, vild bevoksning af tjørn, enebær og gyvel. Vi er på grænsen til Nordvestsjælland, og fra bakketoppene kan man se Vejrhøj. (Fot. K. Gemzøe).

hvormed vandet engang er fosset herigennem. Mens istidsfloden fortsatte videre mod nordvest i retning af Saltbæk Vig og på vejen skabte Bjergsted Bakkers stejle, vestvendte affald, drejer nutidsåen mod syd gennem den lille Aamoses brede dalføre for at løbe ud i Tissø. Tissø ligger kun 2 m over havet, og den 13,3 km² store vandoverflade gør et imponerende indtryk, ikke mindst fra højderne øst for den. Den har form som en dyb tallerken, inderst mod bredden med jævnt skrånende bund, derefter et stærkt fald til ÷ 10 m, og endelig i midten et stort 12–14 m dybt bassin. Halleby Aa forlader atter søen på vestsiden og strømmer i bugtninger videre mod Storebælt. I stenalderen nåede den havet allerede i de nuværende Bjærge enge, der dengang var en havbugt. Men havets tendens til bugtlukning i forbindelse med hævnningen siden stenalderen fremkaldte dannelsen af en odde foran Bjærge enge, og efterhånden som denne voksede længere og længere mod syd, forskød åmundingen sig samme vej, indtil den for en årrække

siden var nået frem til grunden af Reersø. Omkring 1940 måtte man til at give åen et nyt udløb, og man gravede da en kanal tværs hen over årsagen til hele misèren, den brede odde, der går under navnet Osen.

Hvor Sjællands Storebæltskyst ved Stignæs syd for Skælskør drejer mod øst, skifter kysten ganske karakter og bliver til en dobbeltkyst. Inderst finder man en lav, bugtet lagunekyst med sivbevoksninger, hvor man ganske savner den udglattende virksomhed, der er så typisk for Storebæltskysten, og hvor ager og skov langsomt dykker ned i det grunde vand. Yderst ligger en havskabt kyst, hvor stejle klinger veksler med bugtede strandvoldssystemer, der i fællesskab søger at lukke af for inderfarvandet med de to nor, Basnæs og Holsteinborg.

Samme slags brændingskyst genfindes på de vindvendte sider af de to Storebæltssøer, Agersø og Omø, der så effektivt er skilt fra hinanden og fra Sjælland ved dybe sunde. I Omøsund er loddet 43 m og i Agersøsund endog 66 m. Hvordan

de er blevet til, ved man ikke med sikkerhed, men der er næppe tvivl om, at i hvert fald Ager-søsund igennem fastlandstiden for ca. 8000 år siden har spillet rollen som biflod til den store

Danaflod, der dengang dannede afløbet fra den ferske Østersø til Kattegat via den dybe Østerrende i Storebælt, hvor man ud for Halskov har målt dybder på over 50 m.

NORDVESTSJÆLLAND

Der er vel næppe noget sted i Danmark, man finder et så intimt samarbejde mellem gletsjernes og havets formdannende virksomhed, suppleret med menneskets indgriben, som i Nordvestsjælland. Fundamentet til denne på halvøer og bugter så rigt udstyrede landsdel blev lagt af en gletsjeris, der stødte frem fra øst, ikke som det så ofte er tilfældet i form af en bred, sammenhængende isfront, men derimod som en række enkelte istunger, der som fingre på en hånd pløjede sig frem gennem underlaget og på vejen kappedes om at give efterverdenen de smukkeste mulige eksempler på istungers dynamik og på den glaciæle series 3 formelementer: inderlavningen, randmorænen og hedesletten. Ingen af de tre elementer kan hver for sig måle sig med Jyllands istidslandskab, hvad størrelse angår, men hvad de mangler i denne henseende, har de til fulde givet os i overskuelighed. Kun i det sydlige Djursland har Jylland en parallel til Nordvestsjælland.

Selv om havstigningen i stenalderen i nogen grad har givet den glaciæle serie sit stempel ved indhug i selve randmorænen og ved at bygge oven på fladerne, så har den påfølgende landhævning atter bragt meget for dagen, og hvad havet levnede, har menneskelige bestræbelser for en stor del haft held til at drage frem. Som de mere reliefbetonede dele løfter sig stadig de buformede randmorænestrøg op over de flade sletter, på den ene side inderlavningernes jævne tungebækkener og på den anden side de skrånede hedesletter, der fortsætter sig ud under Sejerøbugten. Og ligesom de tre hovedelementer fra naturens hånd har modtaget hver deres særlige anlægspræg, så har den kulturgeografiske udvikling præget dem i hver sin retning, så at de for beskueren står som vidtforskellige elementer i det nordvestsjællandske landskab.

Så længe gletsjerne var i en efter forholdene rask fremadskridende bevægelse, som tilfældet

var direkte bag isfronten, hævlede de af og glattede ud, så at de efter deres bortsmelten kunne efterlade en jævn slette med frugtbar, leret bund. På denne måde blev fladen vest for Holbæk til, og sådan skabtes også Lammefjord, Sidinge Fjord og Nykøbing Bugt, der ikke er andet end inderlavningernes druknede dele. Den typiske moræneflade finder man udformet vest for Holbæk, en svagt bølget, til tider næsten plan slette, skovløs og af stor frugtbarhed. Ganske vist kan de små terrænhældninger også have deres ulempe i den fede jord, idet vandet vanskeligt kan skaffe sig afløb, og sumpede områder savnes da heller ikke; men i det store og hele hører sådan jord til Danmarks bedste.

Strøet rundt om på denne slette ligger der et antal småtoppe, der som kæmpemuldvarpeskud løfter sig over fladen, mange med dybe indhug efter grusgrave, og på en af dem knejser Kundby kirke. De er næsten alle af samme højde, af samme sandede materiale og repræsenterer lige så mange huller i isoverfladen, hvorned i smeltvandet skyllede sand og grus sammen. Kundbyfladen fortsætter sig under svag hældning ned på den udtørrede del af Lammefjord, over hvis jævne gulv vejene er trukket som efter en lineal, et ganske andet mønster end i landet uden om randkanalen. Det er den nye tid, der her har holdt sit indtog. Gårde og huse ligger med jævne mellemrum, adskilt af rektangulære markfelter, hvorpå man mellem de mange „normale“ afgrøder finder sære ting som asparges, gulerødder, spinat, alle slags frø, ja endog i visse år hamp. De ca. 2000 mennesker, der lever på Lammefjordens 56 km² store flade, går til deres daglige arbejde uden tanke på, at skulle ulykken ske, at havet fra Isefjorden steg op og brød hul på den 3,5 m høje Audebo-dæmning, så ville gårde og huse blive svømmet over, og så var der kun redning at finde oppe i det højere land omkring fjorden eller på en af de småøer, der også fand-

Udsigt fra Høve Stræde, hvor landevejen sydfra skærer sig gennem dybe sænkninger i bakkedraget. Mod nordvest danner Sjællands Odde og højderne omkring Lumsaas en afslutning på den nordvestsjællandske riviera langs Høve Strand, mens de lave, sandede flader mod nordøst når helt op til Trundholm Mose. (Fot. Knud Gemzøe).

tes forud for udtørringen. På en af dem er Faarevejle stationsby opført, og andre rejser sig tydeligt op fra fladens sammenhæng. Lammefjorden bringer stadigvæk sin fjordtilværelse i erindring, når ploven hvert år vender strandskallerne op, og minder om, at dette her er menneskeskabt værk, hvor der er bragt store økonomiske ofre for at sikre menneskets tilværelse og forøge Danmarks jord. Men stadig må pumperne gå for at holde grundvandet nede i en passende dybde. 7 meter må vandet løftes op fra midterkanalen for at blive tømt ud i Isefjord, mens overfladevandet, der fra fjordens sider ellers ville sive ud på fladen, opsamles af den 40 km lange landvandskanal for at løbe ud dels ved Audebo-dæmningen og dels gennem Dragsholm kanal til Sejerøbugten.

Så længe Lammefjorden endnu indtil 1874 lå hen som en stor, lavvandet fjord, gik den eneste vej til Odsherred over den smalle landforbindelse ved Dragsholm, dels forbi Dragsmølle og

dels over den siden stenalderen dannede tange ved Sanddobberne. Nu krydses Lammefjord af adskillige veje, og den nye landevej mellem Holbæk og Nykøbing passerer over Audebo-dæmningen, der forstærkedes sidste gang så sent som i 1953 og nu skulle give den fornødne garanti til de mennesker, hvis eksistens er baseret på dens holdbarhed.

Nok er Lammefjord det største inddæmningsarbejde i Odsherred og i Danmark med, men mange andre mindre arealer er blevet tørlagte, hvorved landsdelen har fået et ganske andet omrids, end det naturen har skabt. Lidt nord for Lammefjord ligger Sidinge Fjord, hvis udtørring begyndte 1841, og som rummer 3 store gårde foruden mindre parceller til et samlet areal af 680 ha. Et andet ligger ved Nykøbing Bugt, og mellem Højby og Klintebjerg helt i nord ligger den udtørrede Klintesø, som naturen har omskabt fra havbugt til sø, inden mennesket tog fat og her vandt sig 254 ha.

Den vestlige del af Lammefjorden omkring 1850. Da Vallekilde højskole blev opført i 1865, kom bygningstømmeret med skib og blev udlosset lige syd for Faarevejle kirke, der ses til venstre på billedet. Fra dens høje skrænter er der nu udsigt over et vidtstrakt, tæt bebygget land. (Efter maleri på Dragsholm slot. Kopi ved S. Bay).

Som store, bueformede volde omkranser randmorænerne de lave, jævne moræneflader og inderlavninger, som ved kontrastvirkningen er med til at sætte bakkerne i relief, selv om disse nok er i stand til at præsentere sig ved egen højde alene. Bedst kendt blandt disse store moræneophobninger er Vejrhøjbuken, der indeslutter Lammefjord, og som i Vejrhøj kan fremvise Sjællands næsthøjeste punkt, 121 m, der oven i købet nås ved en afstand af kun 1 km fra Sejerøbugten. Egentlig voldkarakter har hverken Vejrhøjbuken eller de andre randmoræner, men overfladen består af bakke ved bakke, visse steder med tilløb til rækkeanordning, men som oftest ganske planløst grupperede, og i dette bakkekompleks ligger gård ved gård og hus ved hus spredt omkring i alle lavninger. Praktisk talt ingen plet er uudnyttet, overalt har ploven været der; et særsyn i et dansk randmorænelandskab. Nok er markerne af og til lidt stejle at arbejde i, men de synes det værd, for jorden giver fine afgrøder. Kun bakkernes vestlige afald rummer karakteregenskaber, som man kan vente at finde på steder, hvor is er smeltet bort, og hvor det pjaskende smeltevand har fjernet jordens bedste dele og ladet sand og grus tilbage. Det er på disse steder, man finder plantagerne.

Vest for de bueformede randmoræner ligger den glaciæle series tredie enhed, hedesletten, dannet af det sand, som smeltevandet fra isfronten skyllede med sig ud. Ikke nær alle steder er de

dog lette at få øje på, for havet er siden skyllet op over dem, og det meste ligger skjult under Sejerøbugtens lave vand, hvis jævnt skrånende bund er dækket af hedeslettens fine, ensartede sand. Bedst iagttager man hedesletten fra den skarpt tegnede morænevold lige nord for Nr. Asminderup, selv om den også her har været dækket af stenalderhavet, der på sit højeste niveau nåede helt ind til jernbanen. Men den korte havperiode har dog ikke formået at udlette hedepladens karakter, og man skal ikke grave ret langt ned i stenalderhavets strandsand med dets talrige strandskaller, før man støder på det gølge hedesand. Oven på hedesletten og oven på stenalderhavet er siden mosens vokset frem mange steder, og det er i Trundholm Mose ret neden for Nr. Asminderup, at man i sin tid fremdrog den berømte solvogn, henlagt her som et offer fra bakkelandets rige agerbrugsbygd. Nu er mosens omsider kultiveret, tørvejorden blandet op med stenalderhavets strandskaller til en frugtbar blanding, og hedesletten har atter fået liv.

Hvor bakkerne i øst dykker ned mod Isefjorden og dens forgreninger, træffer man den typiske danske fjordkyst med indskæring ved indskæring, med sten i alle størrelser på stranden og der uden for et oftest roligt vand med tangbevoksninger og blød bund. Det er et ganske andet billede end det, man har for øje, når man færdes langs Odsherreds vestlige og nordlige

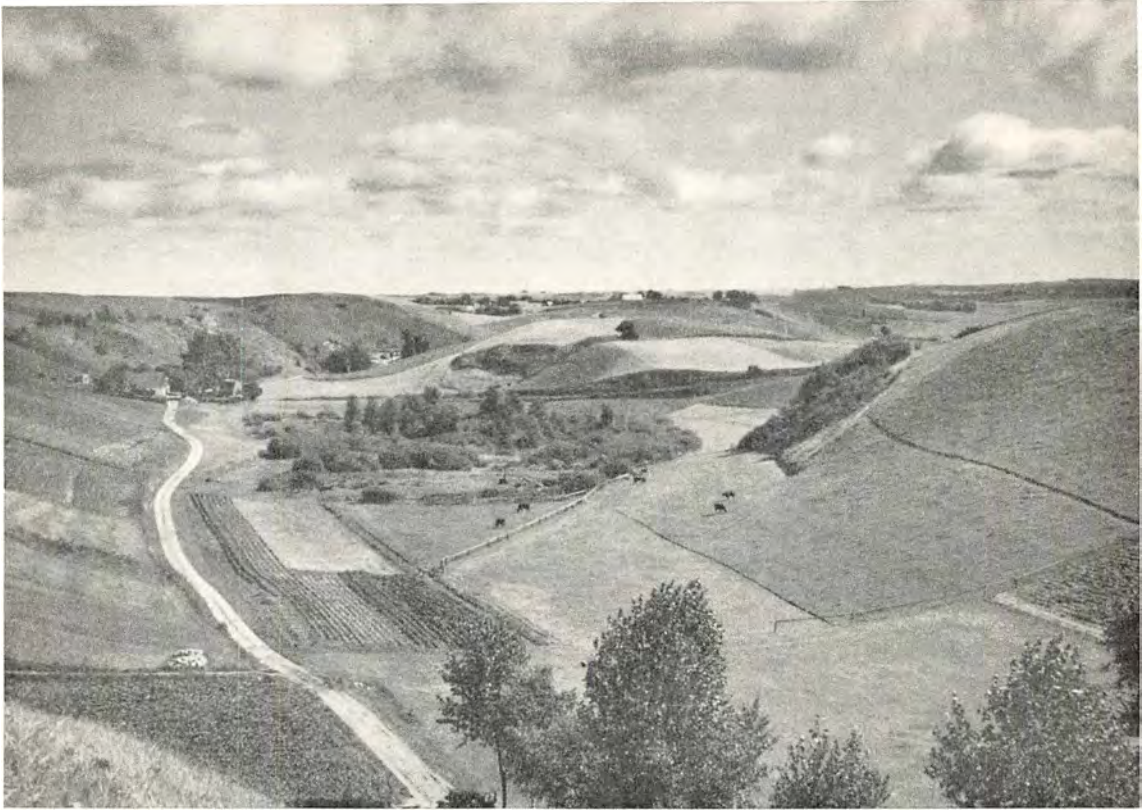
Parti fra den inddæmmede del af Lammefjorden. Skønt inddæmningsarbejdet blev påbegyndt i 1873, var området først helt tørlagt i 1940. Det flade marsklandskab omkranses af et 40 km langt kanalsystem, der optager det tilstrømmende overfladevand fra omegnen og har afløb både til Nekseløbugten og til Lammefjorden. (Fot. Knud Gemzøe).

strande, hvor vind og bølger anderledes har frit spil. Man ser det bedst, når man fra bakketoppene omkring Høve Stræde, f. eks. fra Estershøj, vender blikket mod nord ud over den buede kystlinie, der afgrænser den flade slette inden for. Det rent umiddelbare indtryk af landet dernede i det lave er plantagerne, mellem hvis træer sommerhusene dukker frem, det ene ved siden af det andet, malet i alle regnbuens farver, et typisk dansk sommerbillede. Her nede ligger nu ferielandet, hvor der før kun var nogle usle husmandslodder, og hvor fårene søgte næring på de lyngklædte strandvoldssletter og blandt flyvesandet. Navne som Højby Lyng, Ellinge Lyng og Vig Lyng taler for sig selv. Dette yderste kystbælte er havets værk. Man ser det i de mange strandvolde, der ligger den ene bag den anden langs hele kysten som tilvækstlinier, og går man ud på stranden, ser man processerne ske næsten dag for dag. Fra Estershøj er indtrykket fuldstændigt. Helt oppe fra Gudmindrup Lyng til det nære Jyderup Lyng strækker sig en kæde af smalle sandøer, der år for år vokser mere sammen. Hele denne øguirlande og Korøvle længst i nord er skabt i dette århundrede og viser, hvor hurtigt processerne efter historiens målestok skrider frem.

Hele det store system af morænebuer, der strækker sig fra Nykøbing i nord til den store Aamosen i syd, indringes mod vest af de to

langt ud i vandet rækkende halvøer, Røsnæs og Sjællands Odde, og midt imellem dem ligger Sejerø og peger samme vej. Både halvøerne og øen er dannet forud for Odsherredsbuene, sandsynligvis af en is fra nordøst eller øst, og begge halvøer repræsenterer venstre flanke for sådanne fremstød, mens Sejerøs mange småbakker, der er svejset sammen af hævet havbund, måske er spaltedannelser i den ydre gletsjerzone. Røsnæs' anselige bakkerækker rejser sig med stigende højde i retning af Kalundborg Fjord og viser til denne side mange, smukke og ejendommelige former. Flere steder har havet skabt 20–40 m høje klinte, hvori erosionskløfter har skåret sig på tværs. Herved har havet ikke alene blottet istidslagene, men også lag fra forud for istiden, såvel moler med striber af vulkansk aske som plastisk ler. Særlig det sidste er landskabsdannende, idet det plastiske ler i gennemvåd tilstand er tilbøjeligt til at skride, og de smukke terrasser, der som kæmpetrappetrin gennemsætter kysten, er resultatet af lerets udskriden. Skredene er ofte mange meter i vertikal retning, og man ser, hvordan markskel og levende hegn, der engang gik i naturlig fortsættelse, nu ligger i helt forskelligt niveau. I de store lergrave, hvorfra der hentes materiale til fabrikationen af blinkerbeton og meget andet, ses det skridende ler, der på friske brudflader stråler i rødt, brunt, grønt og blå.

I Kvanløse sogn ved det 105 m høje Mørkemosebjerg ligger dette alpeagtige landskab med blinkende småsøer og mosefyldte lavninger mellem høje, kuplede bakker. Lidt sydligere har Københavns observatorium blandt de første bygninger i en planlagt filial rejst et meridianhus på en 90 m høj bakketop i Brorfelde Skov. (Fot. Jonals Co.).

Øst for Røsnæs breder Saltbæk Vig sin store vandflade, delvis afspærret fra havet ved fremvæksten af krumodder på Store og Lille Vrøj, men delvis også ved menneskeskabte diger, bygget i den hensigt at udtørre det flade bassin. Saltbæk Vig er afslutningen på den store flod, der i slutningen af istiden tappede vandet fra størstedelen af Sjælland ud i havet mod nordvest. Forbi Bjergsted Bakker og den store Aamosen stod den i forbindelse med to af isens store dalsystemer, hvoraf det ene rummer Gyrtunge Sø, Langesø eller Haraldsted Sø og Køge Aas, det andet Sorø Søerne, Tystrup-Bavelse Sø, Susaadalens nedre del og Mogenstrup Aas. Det er let forståeligt, at disse selv efter datidens målestok enorme vandmængder har kunnet sætte deres stempel på landskabet. Dette gælder ikke mindst i flodens nedre del mellem Bjergsted Bakkers græsklædte lier og Sejerøbugten, hvor det ellers morænedækkede land i et bredt

bælte brydes af hedefladens grusslette, der tydeligt skiller sig ud fra de langt mere frugtbare omgivelser, hvor gårde og huse ligger meget tættere end her.

Som afslutning på Odsherred rager længst i nordvest den 22 km lange Sjællands Odde ud i havet i fortsættelse af den smalle, stejle ryg Lumsaas. Odden selv består af en række øer, forbundet med hinanden ved marine flader, to i det ydre såvel som i det indre vidt forskellige byggelementer, det ene frugtbart, tæt bebygget og befolket, det andet goldt og stenet og bevokset med lyng eller plantager. Odden ender brat med Gnibens 14 m høje forbjerg, men under vandet fortsætter den sig endnu 8 km ud som et langt stenrev, Sjællands Rev, der er alt, hvad havet her har levnet af den tidligere meget større ø, hvoraf Gniben kun er en lille rest. Men hvad havet har taget på dette sted, har det givet tilbage længere østpå, hvor de fordums øer

Udsigt over vestkysten af Neksælø, hvor den uberørte naturidyl blev sikret ved en fredningskendelse i 1951. Den lille ø, hvis storskårne landskabsbillede domineres af en lang bakkekæde og afsluttes ved de høje, stejle skrænters fald mod strandbreddens sten, er kendt for at være et af klokkefrøens nordligste tilholdssteder. (Fot. Chr. Bang).

Klintebjerg, Nørrevang og Nakkeland forlængst er blevet til dele af Odsherred og dele af det ferieland, for hvilket Rørvig-halvøen er en for-

trinlig eksponent, og hvis udvikling på godt og ondt er gået parallelt med Halsnæs' og Asserbos på den anden side Isefjords indløb.

SAMSØ

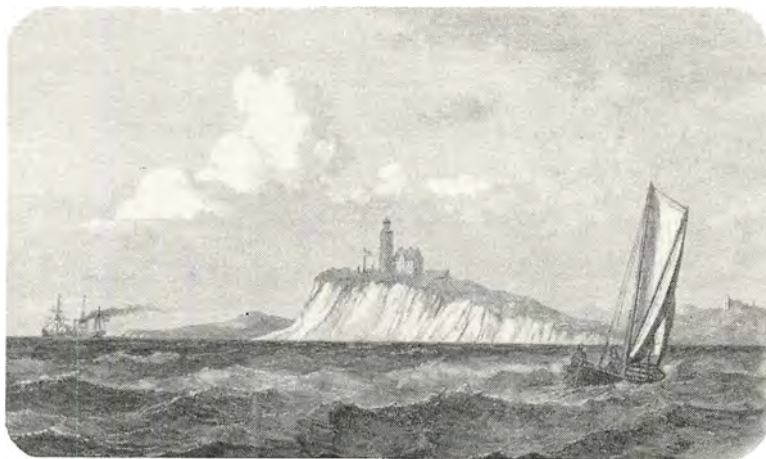
Midt i det sydlige Kattegat ligger den 114 km² store ø Samsø, egentlig to øer, men nu forlængst sammensvejset med en bred tange, opkastet som strandvold, men udvidet ved sandflugt, og på den tidligere lyngklædte flade, der har givet den navnet Nordby Hede, vokser nu store plantager frem. Midt på nordøen ligger den store landsby Nordby godt i læ for vestenvinden, beskyttet af de vældige bakker, hvis mange stejle toppe set fra havet i vest kan minde om et klitlandskab. Højest blandt dem alle er Ballebjergs 64 m høje kegle. Langs vestkysten brydes bølgerne på den stejle klintekyst, hvor en mængde tørdale skærer sig igennem, mærker

efter istidens korte, men vandrige floder, og på langs af bakkerne fra syd til nord skærer sig den 4 km lange Langdal med sin ejendommelige natur. Også på sydøens mere jævne overflade med de forhen tæt sammenbyggede landsbyer ligger mange småtoppe enkeltvis, parvis eller i rækker, såvel ved deres form som ved deres sandindhold skabende kontrast til den mere jævne, lerede flade, de ligger på. Marint forland savnes heller ikke på syd- og østkysten, men de tidligere vige er nu dele af det dyrkede land, selv om de stedvis må beskyttes ved diger og kunstigt afvandes. Mellem Nord- og Syd-Samsø ligger den lavvandede Stavnsfjord med sine

mange, fredede småøer og holme („Koller“), beskyttet mod østenstorme af det 5 km lange Besser Rev, der som en tynd, knoglet finger strækker sig ud fra syd, dannet ved sammenvejsning af en hel række barreøer på flakkets østvendte side.

Trods øens lidenhed er Samsø således fra na-

turens hånd veludstyret i henseende til landskabsformer, og ligesom den danner bro mellem Jylland og Sjælland, har den fået træk af begge vore to største landsdele. Ikke underligt, at så mange mennesker her har kunnet finde eksistensmuligheder i en intim forbindelse mellem landbrug, fiskeri og søfart.

Vesborg på Samsø 1862. Øens kendte fyr på den 16 m høje klint er bygget på et mægtigt voldsted, der har målt 100 m i diameter. Nu har havet taget halvdelen, ligesom det en julenat i 1875 tog de sidste murrester af det gamle Vesborg, hvis rolle var udspillet allerede i det 14. århundrede.

(Tegning af C. Baagøe i Ill. Tid. 1862-63).

GEJSTLIG OG VERDSLIG INDDDELING

Af Svend Aakjær

Allerede i 900-tallet anlagde Harald Blaatand en kongsgård i Roskilde vest for domkirken og på nordsiden af gaden Bondetinget, omtrent på den nuværende rektorboligs plads. Samtidig lod han opføre en trækirke indviet til den hellige trefoldighed. Først under Knud den Store nævnes dog Roskilde stift 1022. 1539 toges den nuværende bispegård i København i brug, men stiftet hed fortsat Sjællands stift, indtil det ved anordning 15/11 1922 deltes i Københavns stift og Roskilde stift, og Vor Frue kirke blev domkirke i Københavns stift, dens provst blev stiftsprovst.

Til *Københavns stift* hører, foruden stiftsprovstiet og provstiet ved Vor Frue, tillige i København provstierne Nørre, Holmens, Søndre og Vestre, samt i Gl. Københavns amt Frederiksberg, Sokkelund herreds østre og vestre, Smørum herreds, i Frederiksborg amt Lyngø-Kronborg h., Lyngø-Frederiksborg, Horns, Ølstykke, Holbo-Strø herreders provstier.

Til *Roskilde stift* hører i Gl. Roskilde amt Roskilde, Sømme-Volborg herred, Ramsø-Tune h.; i Holbæk amt Ars-Løve h., Tuse-Merløse h. og Skippinge-Ods h.; i Sorø amt Ringsted-Alsted h., Slagelse h., V. og Ø. Flakkebjerg h.; i Præstø amt Fakse h., Bjæverskov-Stevns h., Hammer-Tybjerg h. og Mønbo herreds provsti.

Samsø vedblev som hidtil, lige fra middelalderen, at høre under Aarhus stift, og Bogø under Præstø amt vedblev at høre til Lolland-Falsters stift, som var oprettet 30/12 1803, da det blev udskilt fra Fyns stift, hvortil det hørte fra den ældste tid.

Nørre- og Sønderjylland var 1231 i Kong Valdemars Jordebog delt i 14 sysler. En sysseldeling,

måske nok af yngre art, var også tidligt gennemført på Sjælland, idet Vestersyssel og Medelsyssel nævnes o. 1170, Vestersyssel tillige 1315 og Østersyssel i 1380'erne. I Plovtaleslisten i Kong Valdemars Jordebog er Sjællands herreder delt i 3 grupper på hver 8 herreder, medens 3 sydsjællandske herreder øjensynlig er sammentalt med Lolland-Falster. Da delingen af Falster i Nørre og Sønder herred ikke synes at forekomme i Falsterlisten i Kong Valdemars Jordebog, er det muligt, at Falster oprindeligt kun udgjorde eet herred. Dette herred ville da, sammen med Lollands 4 herreder og de 3 sydsjællandske, ligeledes udgøre 8 herreder, og altså svare til et syssele. Visse herredstal i de jyske sysler kunne nok tyde på, at der var en norm på 8 herreder pr. syssele, bl. a. er der ved det store Aabosyssel i Jordebogens hovedstykke 1231 sat et blå mærke i marginen, der ellers plejer at markere begyndelsen til et nyt syssele. Dette syssele deles derved i to dele, på 8 + 7 herreder. Jellingsyssel bestod dog 1231 kun af Jelling herred og Vangs herred, der siden blev til Nørvang og Tørrild herreder. Når der er ca. 8 herreder i hvert syssele synes det at tyde på, at syslet er et yngre embedsområde end herredet, dannet ved sammenlægning af 8 herreder.

Det er derfor sandsynligt, at *Østersyssel* omfattede Strø, Lyngø, Jørlunde, Sokkelund (Styfnis), Smørum, Lille, Tune og Sømme herreder; *Medelsyssel* Horns, Volborg, Ramsø, Bjæverskov, Stevns, Ringsted, Tybjerg og Alsted herreder; *Vestersyssel* Flakkebjerg, Slagelse, Løve, Ars, Skippinge, Ods, Tuse og Merløse herred, mens Hammer, Fakse og Baarse herred hørte sammen med Lolland-Falster.

Omkring kongens, bispens og klostrenes hovedgårde, af hvilke bispens og klostrenes gårde ved reformationen som regel kom i kronens eje, opstod i løbet af middelalderen *lenene*, som 1660 fik navnet *amter*. Ved sammenlægning af disse gamle amter opstod kort før år 1800 de nuværende amter.

Efter 1660 bestod *Frederiksborg amt* af *Strø* og *Lynge-Frederiksborg herred* samt lidt af *Ølstykke herred*, medens *Holbo herred* med *Kronborg birk* og *Hørsholm birk* udgjorde *Kronborg amt*. 1672 blev disse to amter forenet til eet, som 1681 forøgedes med de to nordlige sogne af *Horns herred*, *Draaby* og *Gerlev*, der 1660 havde fået navnet *Jægerspris amt*, medens de øvrige sogne i *Horns herred* hed *Abrahamstrup amt*. 1771 lagdes også *Hørsholm amt* (den sydlige del af *Lynge-Kronborg herred*) sammen med *Frederiksborg* og *Kronborg amter*, hvoraf *Frederiksborg amt* dannedes ved resol. 4/9 1793. 1800 lagdes også den del af *Ølstykke h.* til, som hidtil havde hørt under *Københavns amt*, og først 1805 lagdes købstæderne *Helsingør*, *Hillerød*, *Slangerup* og *Frederikssund* under amtet. Endelig fik *Frederiksborg amt* sin nuværende skikkelse ved resol. 2/9 1808, da den sydlige del af *Horns h.*, der først havde hørt til *gl. Roskilde amt*, forenedes med det.

Det store *Lynge herred* var 1562 blevet delt i *Lynge-Kronborg* og *Lynge-Frederiksborg herreder*. Det havde oprindelig navn af *Lynge sogn* i herredets sydlige del. Endnu 1337 lå herredstinget i *Lynges nabosogn Uggeløse*, og i *Ugelse Vang* i *Lynge* og ved *Uggeløse* nævnes *Lille Hanghøj* og *Hanghøj*, d.v.s. *Galgehøj*, i *Asminde-rød Tinghøj*; men allerede tidligere (1248) var *Strø*, *Lynge* og *Jørlunde* (det senere *Ølstykke*) herreders ting sammenlagt til een (vistnok oprindelig gejstlig) jurisdiktion *Try herred* („de tre herreder“) med tingsted i *Slangerup*, og dette forhold fortsatte længe efter reformationen. Også i *Slangerup*, op imod *Jørlunde* nævnes *Hengehøj* og *Hangehøj*, og ved *Jordhøj* nævnes *Tinghøj*. Til *Lynge herred* hørte 1370 sognene i *Lynge-Kronborg herred*, samt *Søllerød*, nu i *Sokkelund h.* Desuden de fleste sogne i *Lynge-Frederiksborg h.*, af hvilke dog *Ude-Sundby*, *Oppe-Sundby* og *Jørlunde* hørte til *Jørlunde herred*

(indtil 1562). Endelig *Farum*, der nu hører til *Ølstykke h.*

Før 1660 optoges herredet af *Kronborg* og *Hørsholm birker*, efter 1660 *Kronborg* og *Hørsholm amter*.

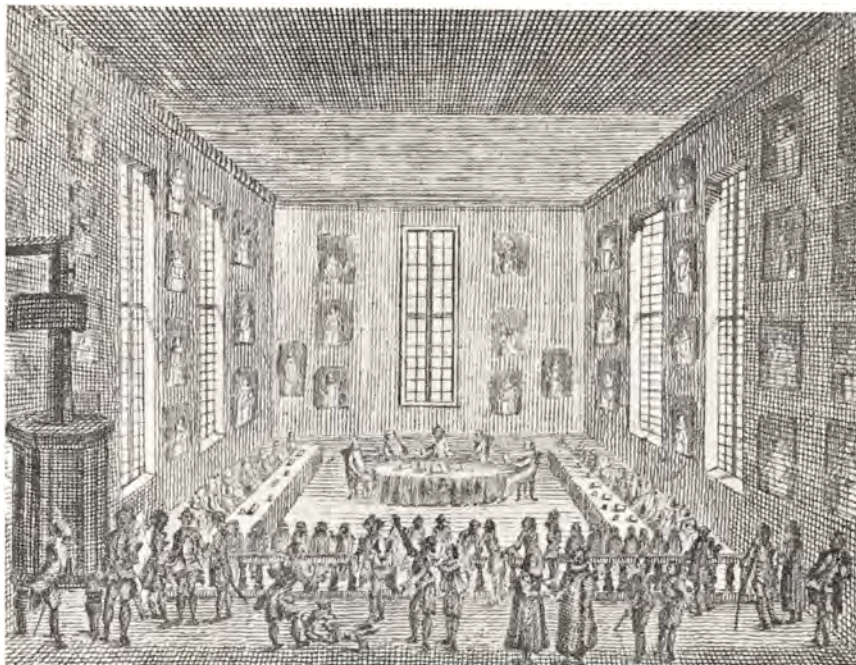
Holbo herred var oprindelig en del af *Strø herred*; det kaldtes på grund af sin afsides beliggenhed *Holm* og beboerne *Holmboer*. *Vistnok* sidst i 1200-tallet, således f. eks. 1285, kaldtes det *Holmbo herred*, og 1400 havde det herredsting i *Valby* ved *Tingbakke* og *Galgebakke*. Også i *Lavø*, *Helsing sogn*, har der ved *Gamle Laghe*, *Tingbjerg* og *Galle Ager* været et gammelt tingsted, som har givet *Lavø* navn af *Laghøgh*, „lovhøj“. *Holbo herred* omfattede 1370 de samme sogne som nu, senere lå det under *Frederiksborg len* og fra 1660 under *Kronborg amt*.

Strø herred, der, som nævnt, i ældre tid også omfattede *Holbo herred*, havde navn af sognebyen *Strø*, men da denne med *Strø Gaard* i middelalderen var i bispens besiddelse, har der næppe været tingsted dér. I *Kregme* nævnes *Gallevang* og *Tinghus*, *Galhøj* og *Gallesteen*. Foruden de nuværende sogne hørte også *Tjæreby*, *Freerslev* (indlemmet i *Herlev sogn*) og *Nødebo sogn* til *Strø herred*. De to første ligger nu i *Lynge-Frederiksborg herred*, det sidste i *Holbo herred*. Herredet hørte før 1660 under *Frederiksborg len*, fra 1660 *Frederiksborg amt*.

Ølstykke herred fik sit navn 1562, før hed det *Jørlunde herred*, og *Græse Mølleaa* dannede dets nordgrænse; men *Ude-* og *Oppe-Sundby* og *Jørlunde sogne* lagdes 1562 under *Frederiksborg len*, og ligger nu i *Lynge-Frederiksborg herred*, medens *Farum* af *Lynge herred* nu hører til *Ølstykke herred*. Foruden det under *Lynge herred* omtalte rettersted på *Slangerup mark* lige nord for *Jørlunde mark*, *Hængehøj* eller *Hangehøj*, nævnes der også *Hængehøj* ved *Udlejre* op imod *Ølstykke*, og *Tinghøj* syd for *Svedstrup*. Også ved *Slagslunde* og i *Stenløsemagle* nævnes *Tinghøj*. I 1700-tallet hørte *Slagslunde*, *Gandløse* og *Farum* til *Københavns amt*, indtil hele herredet ved resol. 1/7 1800 samledes under *Frederiksborg amt*.

Medens de hidtil nævnte herreder i *Frederiksborg amt*, de gamle *Lynge*, *Strø* og *Jørlunde her-*

*Landemødet i Roskilde.
Stik af J. Haas efter
tegning af Cramer 1754.
Fra væggene i den
gamle konventhussal
skuer de store bispe-
portrætter, som nu hæn-
ger i domkirken, ud
over alle Sjællands prov-
ster, der sammen med
bisp og stiftamtmand
skulle fastsætte kapitel-
taksten og afgøre flere
andre vigtige sager.
(Det kgl. Bibliotek).*

reder alle hørte til Sjællands Østersyssel, så hørte *Horns herred* til Medelsyssel. Det udgjorde Abrahamstrup len, som 1660 deltes i Jægerspris amt, der omfattede de to nordlige sogne Draaby og Gerlev, og Abrahamstrup amt, der omfattede de øvrige sogne i herredet. Jægerspris amt lagdes 1681 til Frederiksborg amt, Abrahamstrup amt 1675 under Roskilde amt. Først ved resol. 2/9 1808 forenedes de to dele af Horns herred og henlagdes nu samlet under Frederiksborg amt. Ting- og rettersted har sikkert i længere tid været i Krogstrup sogn, hvor der nævnes Tinghus, Gallebjerg, Tingslette, Tingstykker, og på hovedgården Svanholms mark i Krogstrup sogn nævnes Galgebakke. Også på Skibby mark ind imod Skuldelev nævnes en Hangehøj, d.v.s. galgehøj.

Københavns amt omfattede oprindelig Sokkelund, Smørum og en del af Ølstykke herred, der dog 1800 lagdes til Frederiksborg amt. De 4 andre herreder, som nu hører til amtet, Sømme, Volborg, Tune og Ramsø, med Roskilde og Køge, udgjorde Gl. Roskilde amt, hvortil, som nævnt tidligere, fra 1675 hørte den sydlige del af Horns herred. Ved resol. 2/9 1808 henlagdes også disse 4 herreder under Københavns amt, medens hele Horns herred kom til Frederiksborg amt.

Sokkelund herred har navn af en lille skov syd for Buddinge, hvor tinget holdtes. Navnet forekommer et par gange i middelalderen (1349 Stocchælundæ h., 1445 Zokkelund h.), men da hed herredet ellers Styfnis herred, vistnok af et ord styfni med betydning „træstub“ el. lign., og først i beg. af 1500-tallet blev det nuværende navn enerådende. Herredet havde 1370 ikke helt samme omfang som senere. Det kaldtes da Støfins hæret, og imod vest hørte Herlev, Rødovre og Hvidovre til Smørum herred, mod nord Søllerød til Lyngø herred. I Gladsaxe nævnes både Stokkelund og Tinghøj, i Buddinge Tinghøj, i Husum Sokkelund, Tingbjerg, i Emdrup Tingagre og i Kirke-Værløse Tinghøj.

Smørum herred omfattede, som nævnt, tidligere Herlev, Rødovre og Hvidovre, der nu hører til Sokkelund herred. 1577 indgik tillige Lille herred (Litlæ hæræth) i Smørum herred, det udgjorde dets nuværende vestlige del, vest for Vejle Aa, nemlig de 4 sogne Sengeløse, Høje-Taastrup, Torslunde og Ishøj. 1521 holdt Smørum og Sokkelund herred fælles ting ved Herlev; men Tinghøj i Herstedvester og Galgebakke og Tinghus Bakke i Herstedøster minder om ting- og rettersted, ligesom Maaløv af Malhøgh, „målhøj“, vel minder om et forhistorisk tingsted.

Somme herred har muligvis navn af et sted Sæhemæ ved Maglesø og Harald Blaatands kongsgård i Roskilde, hvor navnene Semshave og Bondetinget formentlig vidner om et tingsted. Også Tinghøje i Gøderup og Tinghøj i Taagerup må vel vidne om tingsteder. Herredet hørte fra 1660 til Gl. Roskilde amt, og havde 1370 de samme sogne som nu.

Volborg herred hed 1348 Walburg h.; tidligere i 12–1300-tallet Waldbus el. Walbus h. Herredstinget holdtes 1521 ved Saaby, 1610 flyttedes det til Abbetved; men der er også Tinghus Agre i Torkildstrup og Tingbjerg i Biltris. Det kan hænde, at Volborg (Walbu) kan hænge sammen med Kirke-Valsø (Hvalsø) og byen Valborup (Walbo-Thorp?). Tyvesten ved Nørre-Valsø minder måske om tyvestenen på et rettersted eller tingsted. Herredet hørte i middelalderen til Medelsyssel, fra 1660 til Gl. Roskilde amt og havde 1370 samme omfang som i nutiden.

Tune herred hørte som Sokkelund, Sømme og Smørum til Østersyssel, og dets ting holdtes vel ved Tune, hvor der nævnes Galle Agre, der minder om galge og rettersted; men 1521 holdtes tinget ved Vindinge. Herredet omfattede 1370 de samme sogne som nu, og det hørte 1660 til Gl. Roskilde amt.

Ramsø herred hørte, ligesom Volborg til Medelsyssel. 1370 hørte Lellinge sogn, der nu regnes til Bjæverskov herred, til Ramsø h. Tinget holdtes 1521 i Dalby, hvor der ved Kløvested nævnes Tingsletten. 1 km øst for Ramsø ligger i nærheden af den nuværende Maglegaard er der også minder om ting og galge: Tingsti Agre ved Ramsømagle og Gallemarken på Maglegaards jorder. Ved Ørsted nævnes Tinghøj, hvor det formodes, at herredstinget kan have været holdt i ældre tid. Herredet hørte 1660 til Gl. Roskilde amt, idet dog en del 1660–66 hørte til Svenstrup amt.

Holbæk amt udgjorde 1660 4 amter: Kalundborg amt med Ars og Skippinge herreder og Samsø, Sæbygaards amt med Løve h., Dragsholm amt med Ods herred og Sejerø, Holbæk amt med Merløse og Tuse herreder. Fra 1671 styredes de 3 første under eet og med dem forenedes Holbæk amt 1707. Ved resol. 4/9 1793

oprettedes det nuværende Holbæk amt, men først ved resol. 9/11 1800 henlagdes de 3 købstæder Holbæk, Kalundborg og Nykøbing S. under amtet.

Alle amtets herreder hørte til Vestersyssel, fra set Samsø, der regnedes til Aabosyssel i Jylland og stadig hører under Aarhus stift.

Til *Merløse herred* hørte 1370 Stenmagle, Munke-Bjergby, Bromme og Pedersborg sogne, der nu hører til Alsted herred i Sorø amt. Der nævnes Tinghus Agre ved Merløse. 1575 blev tinget flyttet til Holbæk, men 1579 tilbage til Ugerløse, hvor Tingsten og Gallevang i Ugerløse eller den store Tingstette ved Brændholt vel minder om tingstedet og galgen.

Tuse herred, der, som nævnt, sammen med Merløse herred hørte til Gl. Holbæk amt, havde 1370 samme omfang som nu, og har navn af sognebyen Tuse. Byen Tingtved i Søstrup sogn ligger ikke langt fra Tuse, men 1521 lå tingstedet dog ved Kundby, og retterstedet nævnes ved Drusebjerg i samme sogn.

Løve herred, der 1660 udgjorde Sæbygaards amt, havde 1370 omtrent samme omfang som nu; blot hørte Stillinge sogn, der nu ligger i Slagelse herred, Sorø amt, også til Løve herred. Herredet fik navn af byen Løve i Gierslev sogn, hvor det gamle tingsted, hvis tingstene først fjernedes 1830, fandtes på Tingstensagre på Juelsborg mark. Der er dog også minder om tingsteder andre steder i herredet. I Sæby sogn er der Tinghus Vang på Sæbygaards mark og Tingagre på Ovtved mark. I Finderup nævnes Tingegre, Galle Aas og Tingbjerg, i Kulby Tingsbjerg.

Til *Ars herred* hørte 1370 også følgende sogne i det nuværende Skippinge herred: Bregninge, Bjergsted, Jorløse, Holmstrup, Avnsø, Viskinge, Værsløv og Sejerø. Holmstrup og Avnsø udgjorde i 1200-tallet eet sogn Læsøholm. Ifølge Skippinge Herredsbog 1647 blev Ars og Skippinge herreder 1623 i gejstlig henseende fordelt på samme måde som nu. Tingstedet lå ved Ubby, hvor der nævnes Tingesbjerg og Hanghøj; men også ved Værsløv nævnes Tinghøj, og i Tømmerup nævnes 1681 nogle agre ved Tinghuset og ved Gammelting.

Skippinge herred bestod 1370 kun af 4 sogne: Hørve, Vallekilde, Føllenslev og Særsløv, me-

I „Folen“, det firkantede fæstningstårn mellem det gamle Kalundborg slots ringmure, og på Vordingborg samledes i middelalderen kronens skatte og vigtige dokumenter. Så sent som i kong Hans' håndfæstning hedder det, at skatkammeret, rigets „tressel“ (af fransk *trésor*) skal være på Kalundborg. (Model på Kalundborg Museum. Fot. Johs. Lundgaard).

dens de øvrige sogne i det nuværende Skippinge herred hørte til Ars herred. Herredet fik navn af byen Skippinge i Vallekilde sogn, men Vallekilde og Hørve hører nu til Odsherred. Sejerø, som 1370 hørte til Ars herred, regnedes i middelalderen undertiden til Skippinge eller Odsherred. 1521 havde Ars og Skippinge herreder fælles tingsted i Viskinge, men det gamle ting- og rettersted var vel i Vallekilde og Hørve sogne. I Vallekilde nævnes Tingsbjerg eller Tingbjerg, Hangehøj, og i Vejleby Tingbjerg, i Føllenslev nævnes 1681 Tinghuset. Ars og Skippinge herred hørte 1660 til Kalundborg amt.

Ods herred havde 1370 væsentlig samme omfang som nu, idet dog som nævnt Vallekilde og Hørve hørte til Skippinge herred. Det har navn af Sjællands Odde med Odden eller Odby sogn. I Høve fandtes Tinghuset, men der var flere minder om ting- og rettersted i Højby sogn: Tingbjerg, Gallebjerg og Tinghøj. Sejerø regnedes, som nævnt, 1370 til Ars herred, men findes dog også regnet til Ods og Skippinge herreder, og havde sin egen landfoged til 1805. Rørvig sogn hed tidligere Isøre sogn, og ved Nakke findes flere gamle ting- og helligsteder. Her lå det gamle Isøre ting. Odsherred hørte til Dragsholm len, senere amt. Samsø kom først i 1400-tallet ind under Kalundborg len, og udgjorde

1660–71 sammen med Ars og Skippinge herreder Kalundborg amt. Tingstedet var ved Tranebjerg, hvor et Tinghus nævnes 1675.

Sorø amt omfattede 1660 4 amter: Ringsted amt med Ringsted herred, Sorø amt med Alsted herred, Korsør amt med Slagelse herred og Antvorskov amt med Vester og Øster Flakkebjerg herreder. Dele af de to sidste dannede 1664–70 Saltø amt. Ringsted og Sorø amter forenedes 1748, og ved resol. 4/9 1798 forenedes også de to andre amter med dem, så at det nuværende Sorø amt opstod. Først ved resol. 18/12 1799 henlagdes købstæderne Ringsted, Slagelse, Korsør og Skælskør under amtet, medens Sorø stadig indtog en særstilling indtil 1848. Sprogø hører siden 31/3 1886 under Korsør. Alsted og Ringsted herreder hørte i 1200-tallet til Medelsyssel, medens de øvrige herreder hørte til Vestersyssel.

Alsted herred, der 1660 udgjorde Sorø amt, havde ikke samme omfang 1370 som nu. Stenmagle, Munke-Bjergby, Bromme og Pedersborg hørte da til Merløse herred, nu Alsted h.; Sigersted og Bringstrup hørte da til Alsted h., nu Ringsted h. Ved Vandløse, Stenmagle sogn, nævnes en Tingsmosegaard, ved Pedersborg en Galgebakke.

Ringsted herred havde, fraset de under Al-

Næstveds nye rådhus, opført 1940 efter tegning af Jørgen Otto og L. Beldring. Dette byens tredje rådhus er rejst mellem Skt. Mortens kirke og Munkebakkens anlæg. Det afløste byens andet rådhus, som byggedes ved Hjul-torvet 1855-56 af M. G. Bindesbøll. På billedet her ses i baggrunden Skt. Mortens og Skt. Peders kirke. (Fot. Næstved Turistforening).

sted h. nævnte 2 sogne, samme omfang 1370 som nu. Det udgjorde til 1748 Ringsted amt. 1521 holdtes ved Skt. Hans kirke i Ringsted fællesting for Ringsted og Alsted herreder. På et „målstævne“ i Ringsted Lund blev Sjællandske Kirkelov vedtaget i middelalderen; men Sjællandsfare Landsting holdtes også en tid i Nordrup sogn, hvor der på Mulstrup mark 1681 nævnes Tingsbjerg, Tinghus, Tingbro, Tingslette, og endnu 1909 en Tinggaard.

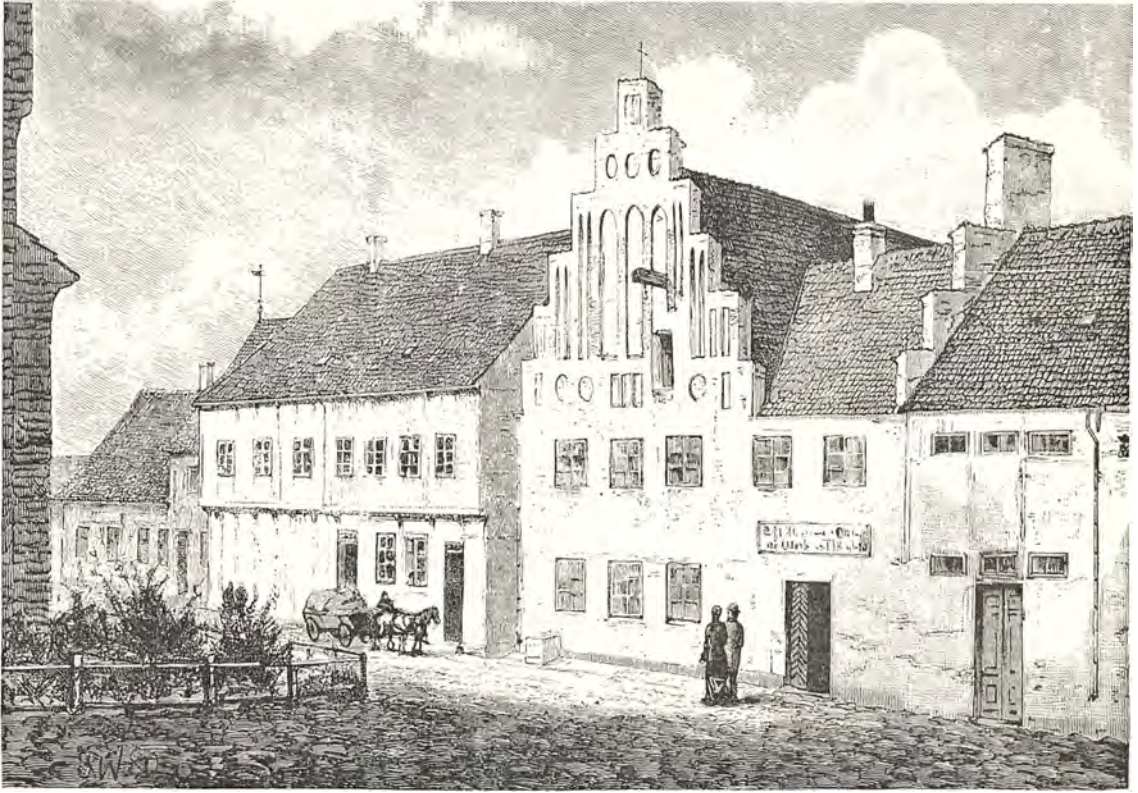
Slagelse herred havde 1370 de samme sogne som nu, med undtagelse af Stillinge, som hørte til Løve herred. Tinget holdtes vel oprindeligt i Slagelse, men 24/3 1575 flyttedes det fra Hemmeshøj til Korsør. Ting- og rettersteder nævnes dog flere steder i herredet. Ved Slots Bjergby er der en Galgebakke, i Boeslunde Tinget eller Tinghuse, i Hallelev Tinghøj, i Eggeslevlille Gallebjerget.

Flakkebjerg herred blev ved kgl. reskript 10/3

1819 delt i Øster og Vester Flakkebjerg herreder i juridisk henseende, i gejstlig henseende synes delingen at være sket i 1700-tallet. 1370 hørte sognet Ladby, nu en by i Herlufsholm sogn, til Flakkebjerg herred, hvorimod Vredsløse i samme sogn hørte til Tybjerg herred, nu Præstø amt. I Flakkebjerg nævnes Tinghøj og Tingbro. 19/3 1606 meddeler et kgl. brev, at tinget ligger ubelejligt og skal flyttes. Jellinge, som i 1400-tallet hed Nørre Jellinge, fik i 1500-tallet navnet Ting-Jellinge, og her nævnes Gallebjerg og Galgeagre; men på Rude mark i Venslev sogn nævnes Tinghus og nogle småagre ved navn Galle Humper. De to Flakkebjerg herreder hørte fra 1660 til Antvorskov og Korsør amter, indtil disse 1798 forenedes med det nuværende Sorø amt.

Præstø amt bestod 1660 af Tryggevalde amt, der rummede Stevns, Fakse og Bjæverskov herreder og Vordingborg amt med Tybjerg, Hammer og Baarse herreder. 1660-65 dannede dog

Næstveds første rådhus, gaulbygningen med den korte sidefløj, der blev bygget på nordsiden af Skt. Peders Kirkeplads mellem 1450 og 1500, var et særsyn på denne tid, da kun få danske byer havde et rådhus, endsige et grundmuret. I 1894 blev bygningen restaureret, så façaden nu står med sine røde mure. (Træsnit i Ill. Tid. 1880-81).

Jungshoved, Allerslev og Skibbinge sogne af Baarse herred, samt øen Nyord af Mønbo herred et særligt amt, Jungshoved amt. Møn eller Mønbo herred og fra 1689 Bogø udgjorde Møns amt. 1750 blev Tryggevælde og Vordingborg amter sammenlagt, og 1803 forenedes også Mønbo herred og de 5 købstæder i amtet med dem, således at det nuværende Præstø amt blev dannet.

Af herrederne i amtet hørte Bjæverskov og Stevns herreder til Medelsyssel, Tybjerg herred til Østersyssel i middelalderen, medens Fakse, Hammer og Baarse herreder synes at høre sammen med Lolland-Falster.

Bjæverskov herred har navn af sognebyen Bjæverskov, hvor der nævnes Tingebyerg. Alle-rede i middelalderen (1307-1466) holdtes tinget dog i Herfølge, hvor der findes en Tinggaard og en Galle Aas, og på nabobyen Vedskølles mark Galle Agrene. Også i Haarlev nævnes en Tingbjerggaard. Som allerede nævnt tidligere, hørte

Lellinge 1370 til Ramsø herred, men allerede 1681 til Bjæverskov herred.

Stevns herred har navn af Stevns Klint, hvor der synes at have ligget en gård eller by af navnet Stethium, Stethem. Herredstinget holdtes 1415 i Store-Heddinge, hvor der nævnes Galgehus og Galgebakken. Også ved Frøslev nævnes Galgehus og Tinghøjgaard, Tinghøj nævnes til-lige i Hellested og i Smerup en Hangehøj. Her-redet havde 1370 de samme sogne som nu og grænsen var altså Tryggevælde Aa eller Pram-aaen. Bjæverskov og Stevns herreder hørte 1660 til Tryggevælde amt, der 1750 forenedes med Vordingborg amt.

Fakse herred har navn af Fakse, hvor herreds-tinget 29/6 1588 siges at have ligget fra arilds tid mellem Fakse og Værløse; derfra var det flyttet til Fakse, men nu skal det atter tilbage til sit gamle sted. 21/6 1609 udgik dog påny kon-gebrev om at flytte det fra Fakse til Gamlerup

i Værløse mark. På Fakse mark nævnes retterstedet Galgebakke. I Kongsted sogn nævnes Tinghøj og Tingerup. Også Fakse herred hørte, som nævnt, til Tryggevælde amt.

Tybjerg herred har navn af sognebyen Tybjerg. Ved Hækkerup nævnes Galgehøj, i Herlufmagle Tingbro og i Naaby Galgebakke. 1521 holdes tinget ved Hellev (Herlufmagle). Til herredet hørte 1370, som omtalt under amtet, Vredsløse sogn, nu en by i Herlufsholm sogn, Øster Flakkebjerg herred. Herredet hørte i middelalderen til Østersyssel, fra 1660 til Vordingborg amt.

Hammer herred har navn af Hammer sogn; på Torup mark i dette sogn nævnes Galgebakke, men der er spor af ting- og rettersteder flere steder i herredet. I Svinninge nævnes Galle Gyden og Ting Gyden, i Vindinge Galle Agre og Galle Mose, i Sværdborg Tinghøj og Tingbakken, ved Vejlø Tinghøj og Galle mark, ved Brandelev Galgebakke. Toksværd og Bøgesø (nu Everdrup sogn), samt Risby (nu Baarse sogn) hørte 1370 til Hammer herred, men senere til Baarse herred. Hammer herred hørte 1660 til Vordingborg amt.

Baarse herred har navn af sognebyen Baarse, der oprindelig hed Burghusæ. På byens mark mod sydøst findes Galgemark, Galgebanke, Ting-

høj og Tyvesten. Dele af Toksværd sogn hørte også til Baarse herred, mens Størtinge og Bøgesø i Everdrup sogn hørte til Hammer herred. Grumløse i Udby sogn hørte 1370 og 1682 til Hammer herred; det gjaldt 1513 tillige Knudsby i Vordingborg sogn. Fra 1660 hørte herredet til Vordingborg amt, idet dog Jungshoved, Allerslev og Skibbinge, samt øen Nyord af Mønbo herred 1660–65 udgjorde Jungshoved amt.

Møn var i middelalderen delt i to herreder Øster og Vester, og udgjorde fra 1660 et særligt amt, Møns amt, indtil det ved reskript 1793 og plakat 1794 i 1803 forenedes med Præstø amt. Både konge og biskop havde gods på øen, som ved reformationen 1536 blev forenet under kronen, der tillige erhvervede alt adelsgods og dermed ejede hele øen, og fra 1662 overlod den til forskellige kroneforvaltere, fra 1685–97 til hestgarden. Det kan ikke med bestemthed ses i Plovtalisten i Kong Valdemars Jordebog til hvilket af Sjællands sysler Møn hørte; men da de 3 sysler hver rummer 8 herreder, har den muligvis, ligesom Fakse, Hammer og Baarse herreder, hørt sammen med Lolland-Falster. 1521 holdtes tinget for Øster og Vester herred i Stege. Vester herred omfattede størstedelen af Stege sogn, samt Damsholte og Fanefjord sogne.

Hillerøds gamle tinghus lå til sin nedrivning i 1928 der, hvor nu Møllestræde og Nordstensvej mødes. Den lille bindingsværksbygning nævnes første gang i 1690 og var i brug som retslokale til 1831, da byen fik et rådhus. Siden blev den indrettet til asyl og fungerede som lazaret under koleraepidemien i 1853.

(Fot. H. Rath sack),

HISTORISKE TILDRAGELSER

Af Georg Nørregaard

Ved den tid, da de første efterretninger om Danmark dukker op i historien, var de politiske forhold i Østersølandene meget omskiftelige. Store erobrerkonger samlede sig vidtstrakte magtområder og skatlande; men efter deres død faldt rigerne gerne i stykker, og nye statsdannelse bredte sig i deres sted. Også fra Sjælland beretter sagnene om sådanne konger; og vel ved man ikke, hvad der her er sandhed, og hvad der er digt, men der er almindelig enighed om, at der ligger en kerne af virkelighed bag sagnene.

Som kongesæde på Sjælland i den forhistoriske periode nævnes Lejre ved Roskilde. Endnu i vor tid er egnen der rig på gravhøje; men ellers er der ikke gjort fund, som bekræfter de gamle fortællinger. Det er dog rimeligt nok, at kongerne virkelig har haft gård og gildeshal ved Lejre. Roskilde Fjord gik dengang længere ind i landet end nu, og her ved den inderste vig af fjorden var man vel beskyttet mod pludselige overfald af fjendtlige flåder. Kongehallen ved Lejre omtales allerede i det oldengelske Bjovulfskvad, og kort efter år 1000 beretter Thietmar af Merseburg, at danskerne samledes i Lejre for at blote til deres guder, og da blev der hver gang ofret 99 mennesker og 99 heste foruden hunde og haner. Det må da antages, at Lejre virkelig var et fornemt kultsted, hvor skæbnesvangre begivenheder kunne foregå.

Den berømteste konge i Lejre blev Rolf Krake. Han tilhørte Skjoldungeslægten, der sad på Danmarks trone helt op til historisk tid. Hvis man ellers kan tro de gamle sagn og sogaer, var han søn af den store søkonge Helge, der havde avlet ham med sin egen datter Yrsa. Han samlede en flok af kæmper om sig og kom i strid med Uppsalakongen Adils, der

havde ægtet Yrsa. Med list og magt søgte han at værne for sig, men til sidst kom Hjørvard, der var Adils' jarl i Skaane, over Rolf i Lejre, og i en vældig kamp blev han fældet. Bagefter blev han hævnnet af en af sine kæmper, en strid, der mindedes til sene tider i det berømte Bjarke-mål. Kong Rolf levede engang i 500'erne e. K., idet han var samtidig med en kong Hugleik, der ifølge frankiske årbøger faldt på et vikingetog omkring 525.

Hvorvidt nogen af de mange konger, der siden omtales i udenlandske kilder som ledere af vikingetog, kom fra Sjælland, lader sig ikke sige. Kongerne Gorm og Harald Blaatand, hvormed den egentlige historie tager sin begyndelse, havde deres gård i Jelling i Jylland, men Harald lod bygge en stavkirke i Roskilde.

Hans søn Svend Tveskæg holdt ofte til i Roskilde, og fra sine Englandstogter medbragte han angelsachsiske præster og håndværkere, som slog sig ned i byen, således også en møntmester Godwin, der slog mønt i Roskilde.

Fra England kom også de to første biskopper i Roskilde, Godebald og Gerbrand, der døde henholdsvis 1021 og 1022. Godebald blev tillige biskop over Skaane, og det samme gjaldt den tredie Roskildebisp Aage, der døde 1060 af overdådighed. I Roskildekirken var det, Knud den Store lod sin svoger Ulf Jarl myrde, og samme sted lader Saxo Ulfs søn Svend Estridsen som konge bøje knæ for den viljefaste bisp Vilhelm og yde bod, fordi han havde ladet nogle mænd dræbe i kirken, en historie, som dog har en betænkelig lighed med, hvad der fortælles om kejser Theodosius og biskop Ambrosius af Milano. I alle tilfælde var Roskilde nu at betragte som Danmarks kongesæde, hvilket bekræftes af Adam af Bremen, og hermed var det fast-

Lejre, set fra vest 1643. Træsnit i Ole Worms Monumenta Danica. Mellem landsbyen og Glim kirke i baggrunden betegnes Lejre Aa, Kornerup Aa og Maglebro ved bogstaverne F, P og I. I forgrunden markerer E og A henholdsvis Herthadalen, der oprindeligt hed Ærtedalen, og en gammel langdyse, som Worm dristigt kalder et monument over Harald Hildetand.

slået, at Sjælland blev Danmarks centrale landskab, således at dets historie i gode og onde tider i vid udstrækning blev lig det danske riges historie.

Når to af Svend Estridsens sønner, Harald Hen og Niels, siden blev valgt til konge på Isøre (nu Rørvig) ved Isefjordens udløb, tør det dog ikke tages som udtryk for, at Sjælland havde noget fortrin ved kongevalgene. Det havde snarere Viborg ting. Isøre var derimod nok at betragte som et centralt sted, hvor man kunne samles fra alle dele af det gamle danske rige. Centrum for Sjælland i sig selv var fra gammel tid Ringsted, hvor tingstenene på torvet endnu minder om, at på dette sted blev det sjællandske landsting afholdt, og her dømtes efter de regler, som senere optegnedes i Eriks og Valdemars sjællandske love.

Stadig gemte de større bebyggelser sig bort fra de ydre kyster. Faren for fjendtlige angreb var endnu overhængende. Sålænge Harald Haarderaade regerede i Norge (til 1066), kunne man altid frygte hans angreb på Svend Estridsen. Siden begyndte de slaviske vender deres indfald sydfra. Sjælland var i det hele taget endnu ret tyndt befolket. Vidtstrakte områder var vedblivende uopdyrket. En stor del af Nordsjælland var ubeboet. Væsentlig ændring

heri foregik først i Valdemarstiden. Landsbynavne på -torp, -strup og -rød minder endnu om de flittige rydningsmænd, der drog ud fra de gamle landsbyer, fældede skov, pløjede ager og rejste nye bygder.

Denne tid blev indledet af en politisk urolig periode. Endnu sad den sidste af Svend Estridsens sønner, den gamle og svage Niels, som konge i Danmark; men i befolkningen var der en voksende beundring for Erik Ejegods søn, Knud Lavard, der var hertug i Sønderjylland. Niels's søn Magnus frygtede derfor, at magten med tiden skulle gå over til hertugen. Han besluttede sig da til at rydde Knud af vejen, benyttede sig af svig og dræbte ham med hjælp af sin hird i skoven ved Haraldsted nær Ringsted den 7. januar 1131.

Efter denne skændige gerning, som dadledes fra alle sider, kom det til oprør rundt om i landet. Mærkesmand for bevægelsen blev den dræbtes broder Erik. Til ham sluttede sig først og fremmest den mægtige sjællandske Hvide-slægt, Skjalm Hvides sønner Ebbe, Toke og Asser Rig. Dernæst fik han støtte af den fromme høvding Peder Bodilsen, der havde grundlagt Skt. Peders kloster i Næstved og været den første i Danmark til at rejse kravet om, at de katolske præster skulle leve i cølibat.

Også borgerne i byerne tog affære. Roskilde bys indvånere ødelagde borgen Haraldsborg uden for byen, hvorfra morderens broder Harald Kesja en rum tid havde foretaget de mest rædselsvækkende røverier og mordtogter. Efter at have vundet en sejr over Erik ved Værebros 1133 hjalp kong Niels vel Harald til hævn over Roskildeborgerne, og en tid havde det kongelige parti fremgang, så Erik måtte flygte; men siden vendte han tilbage og fandt nu støtte hos ærkebiskop Asser i Lund. Tillige skaffede han sig tyske ryttere til hjælp. Følgen blev, at det kongelige parti blev afgørende slået ved Fotevig i Skåne 1134. Blandt de faldne var Magnus og bisp Peder af Roskilde. Kong Niels blev kort efter dræbt i Slesvig by, og Harald Kesja fældedes i Jylland af Erik.

Denne var derefter uhindret konge, og hans parti delte sejrens frugter imellem sig. Ærkebispens brodersøn Eskild indsattes som bisp i Roskilde, og kong Erik, siden kaldet Emune, skænkede rige gaver til Ringsted kloster. Den nye hersker viste sig imidlertid snart hovmodig;

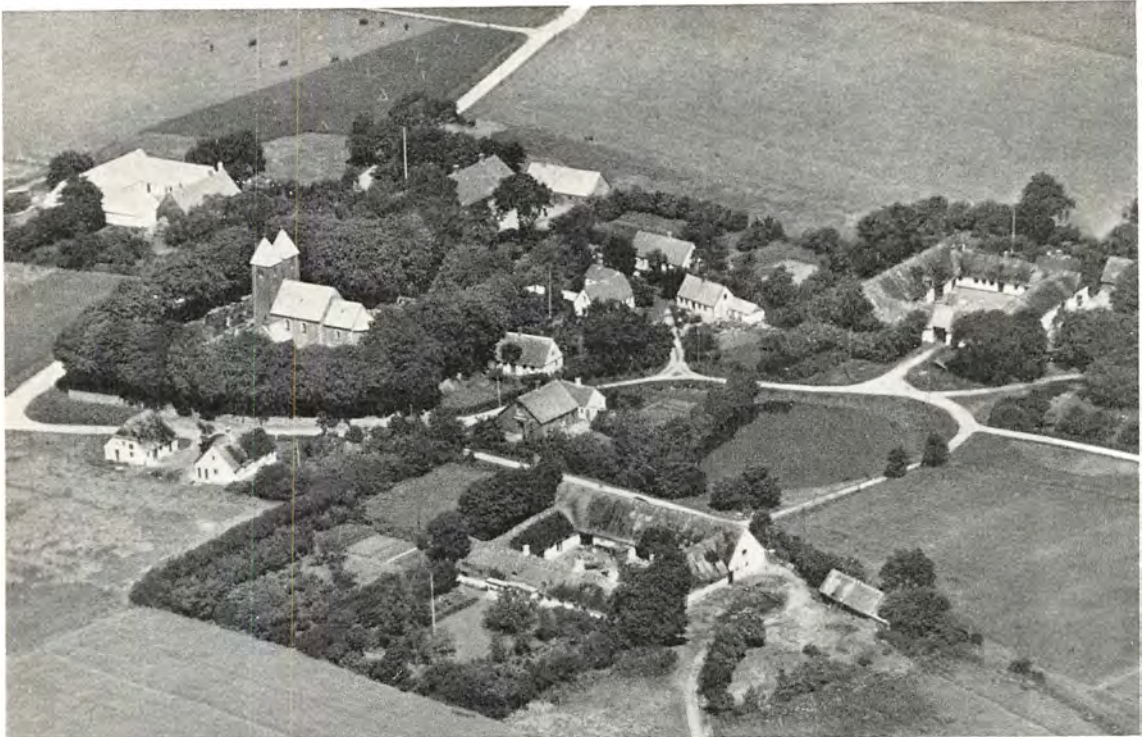
blandt andet satte Peder Bodilsen og biskop Eskild sig op imod ham, og 1137 blev han dræbt i Ribe.

I stedet blev søstersønnen Erik, siden kaldet Lam, konge; men han måtte i mange år slås med Harald Kesjas søn Oluf, som fandt tilhold i Skåne. I kampen faldt blandt andre biskop Ricco af Roskilde, der var fulgt efter Eskild, da han blev ærkebiskop i Lund. Erik Lam blev dog aldrig nogen stærk konge. 1146 nedlagde han på grund af sygdom regeringen, og nu indtrådte på ny en vanskelig tid. Rigets dele kunne ikke enes om kongevalget. På Sjælland og i Skåne valgte man Erik Emunes søn Svend, og han fik efter nogle års forløb overtaget over Knud, Magnus's søn, der var valgt i Jylland. Heraf skal han imidlertid være blevet overmodig; høvdingene unddrog ham derfor deres støtte, og da Knud igen dukkede op i Jylland, måtte Svend søge hjælp hos sin svigerfader, en tysk markgreve.

Tilmed havde der meldt sig en tredje tronkræver, nemlig Knud Lavards søn Valdemar,

Sommerformiddag ved Rørvig. Maleri af Vilh. Kyhn 1890. Hvor på Isøre møderne har været holdt, vides ikke. Ved Harald Hens navnkundige kongevalg 1076 ankrede skaaningerne, som holdt på Knud, op ved fjordens østside, mens flertallet sejlede ind til vestbredden. Efter afgørelsen vedtoges her den nye konges love på et otte dage langt møde.

Flyverfoto af Fjenneslev, set fra sydøst. Nordvest for Asser Rigs granitkirke fra 1120'erne lå Hvidernes slægtsgård, hvor Esbern og Absalon kom til verden o. 1127 og o. 1128. Kirkens murstenstårne, som i folkesagnet væves sammen med beretningen om de to brøders fødsel, er først opført efter 1150. (Fot. Sylvest Jensen).

der var opfostret af Asser Rig og siden af Svend havde fået Sønderjylland som hertugdømme. Han støttede nu Knud og fik kongenavn sammen med ham i Jylland. Det trak således op til alvorlig strid; men i stedet kom det til forhandling, og man enedes om at dele landet, så hver fik sin part. Sjælland sammen med Fyn tilfaldt Knud; men just da alle parter var mødt op i Roskilde for at besegle forliget, begik kong Svend den niddingsdåd at overfalde de andre konger, og Knud blev dræbt, medens Valdemar undkom. I den påfølgende kamp blev Svend dræbt på Grathe Hede i Jylland.

Dette skete i 1157, og Valdemar blev derefter enekonge. Med hjælp fra sine fosterbrødre Absalon og Esbern Snare fik han hurtigt genoprettet ordenen i landet, og dernæst optog han kampen mod venderne, som under tronstriden var blevet altfor dristige og plyndrede rundt om på Danmarks kyster. Allerede 1159 stævtede han den sjællandske ledingsflåde til Grøn-sund og lod den foretage det første modstød

mod vendernes eget land. Siden rykkede den ud år efter år mod Pommern og Rügen. Til værn for Danmarks kyster byggede han en række borge, deriblandt Søborg i Nordsjælland og Vordingborg i Sydsjælland samt et vagttårn på Sprogø, medens Absalon rejste borg ved København og Esbern Snare ved Kalundborg. Vendernes angreb hørte da op, og befolkningen fik ro til at virke for landets opdyrkning og for gennemførelse af lov og ret, og ved de nye borge voksede købstæder frem lige ud til det åbne hav. Efter alt at dømme blev det en lykkelig periode med store fremskridt både økonomisk og kulturelt.

Som udtryk for kongemagtens fæstnelse ses den store kirkefest i Ringsted den 25. juni 1170. Det var da lykkedes at få Knud Lavard erklæret for helgen, og hans jordiske levninger blev ved festen i nærværelse af ni bisper stedet til hvile i Ringsted kirke, hvorefter Valdemars syvårige søn Knud kronedes til konge. Som udtryk for kirkemagtens fæstnelse tinglystes

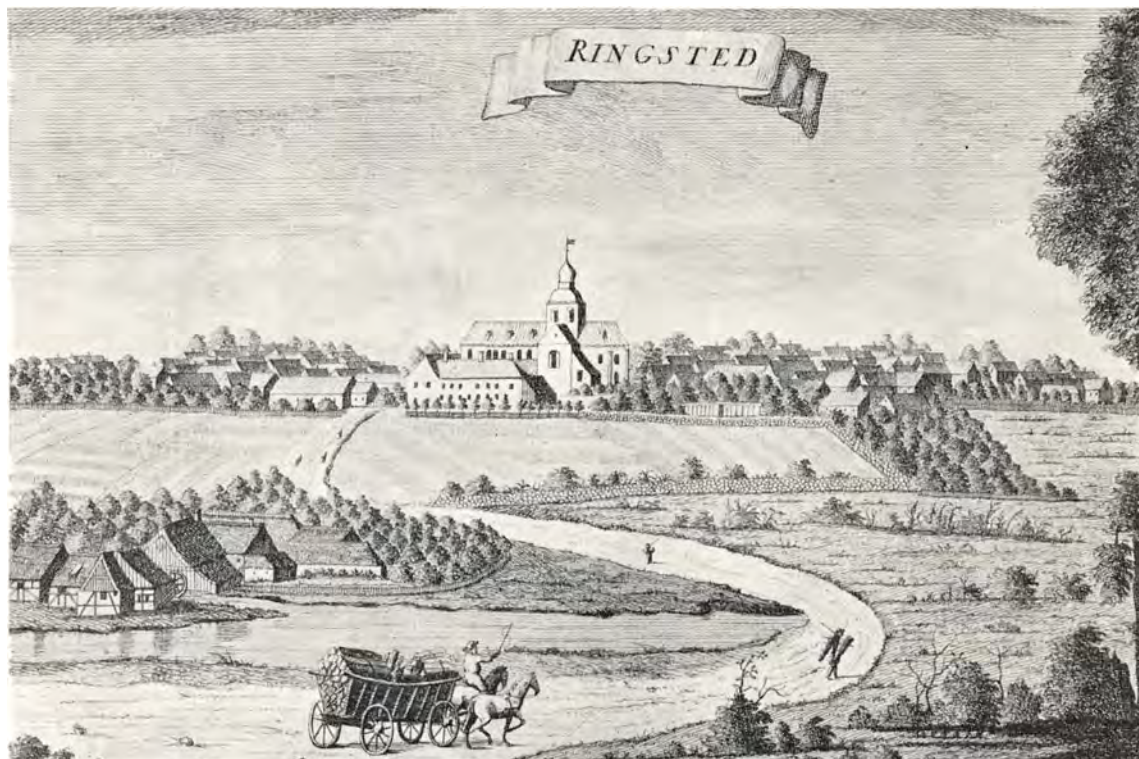
næste år i Ringsted en sjællandsk kirkeret, hvorved bøndernes tiende til kirken blev nærmere fastsat, således at en trediedel deraf gik til bispen, en trediedel til sognekirken og en trediedel til sognepræsterne.

De skønneste mindesmærker fra Valdemarernes lykkelige tid, der nu præger det sjællandske landskab, er de talrige landsbykirker, hvis opførelse må have krævet stor flid og offervilje. Også klosterbyggeriet fremmedes. Fornemme herreklostre modtog omfattende arealer til varigt eje mod at sikre giveren i hans alderdom. Navnlig Sorøklostret blev rigt, begunstiget som det blev af Hvideslægten. En særlig kulturmission udførte en lille skare franske munke med abbed Vilhelm i spidsen. De kom til Danmark 1165 og havde først kloster på Eskildsø i Roskilde Fjord, men 1175 flyttede de til Æbelholt i Nordsjælland, hvor opdyrkning af skov og havedyrkning gav nok at gøre. Vilhelm medbragte mangen nyttig lærdom fra sit føde-

land og holdt god orden i sit hus. Han erklæredes siden for helgen.

Absalon virkede i lige grad for statens og kirkens styrkelse. Efter Eskilds afgang 1177 blev han ærkebiskop i Lund, samtidig med at han fik lov at beholde Roskilde bispestol, og denne magtstilling udnyttedes til støtte for en kraftig dansk udenrigspolitik. Også hans efterfølger som Roskildebisp Peder Sunesen tilhørte Hvideslægten, og denne sjællandske familie bevarede sin store indflydelse i nær forståelse med kongerne hele Valdemarstiden igennem.

Betydelige reformer gennemførtes i denne periode. Det gamle retssystem med blodhævn og slægtsbod afløstes af bøder; jernbyrd måtte 1216 vige for nævningers kendelse. Ledingspligt afløstes af en skatteydelse, vistnok i 1213. Gejstlige og herremænd opnåede en vis grad af skattefrihed. Gennemgående var Sjælland den del af det danske rige, der kom først med sådanne nyordninger. Det faste styre i landet

Ringsted o. 1768, set fra syd. Efter stik i Danske Atlas. Til højre for vejen ligger Valdemarernes gamle gravkirke som nordfløj i klostret, der brændte 1806, og nedenfor bakkeskråningen den lille sø, hvor „vi alt vort fæmon vander“, som Laurids Kok skrev i det 17. århundrede. En rest af den findes endnu i Klosterhaveanlægget.

*Gåsetårnet i Vordingborg.
Maleri af J. Th. Lundbye
1842. Tårnet, der blev
opført o. 1362 og er den
eneste bevarede bygning
fra det gamle slot, måler
36 m fra jorden til toppen
af det nuværende spir,
som blev sat op ved
restaurationen 1871 og
kronet med en forgyldt
kobbergås til erstatning for
den længst forsvundne
guldgås.*

var uden tvivl til stor gavn for befolkningen; men det havde sin pris. Hvem der satte sig op mod kongemagten måtte være beredt til at lide derfor. Selv fornemme mænd blev kastet i statsfængslet på Søborg slot, når de ikke kunne indordne sig. Prinserne Magnus Eriksen og Buris Henriksen fristede denne skæbne. Ligeså biskop Valdemar af Slesvig, der tilhørte kongefamilien og var så dristig selv at lade sig ud-råbe til konge; han sad på Søborg i 14 år.

Snart nærmede urolige tider sig dog igen. Det var et ilde varsel, da Valdemar Sejrs søn, den unge Valdemar, 1231 ved en ulykkelig hændelse omkom under en jagt på Røsnæs. Efter Valdemar Sejrs død fulgte hurtigt efter hinanden hans tre andre sønner som konger. Reformarbejdet fortsatte vel endnu, men det gode samarbejde, der hidtil havde været mellem konge og kirke kom til ophør, og ufred bredte sig igen i landet. Allerede Erik Plovpenning kom i strid med Roskildebispen Niels Stigsen, så sagen måtte forelægges konciliet i Lyon 1245. Siden gerådede Christoffer 1. i åben fejde med ærkebiskop Jakob Erlandsen, der fik sin

søstersøn Peder Skjalmsen anbragt på Roskilde bispestol. Da denne mand i 1258 fik fyrst Jaromar af Rügen til at angribe Sjælland, formåede kongen vel at fordrive ham; men han måtte samtidig tage kampen op mod et bondeoprør, der blev knust ved Lejrebros. Det følgende år gik det så vidt, at kongen lod ærkebispen fange, hvorfor der blev erklæret interdikt, men kongen gennemtvang kirkernes åbning. Peder Skjalmsen foretrak da at flygte til Rügen, der hørte under Roskilde stift; her fik han hjælp hos fyrst Jaromar, og i foråret 1259 gjorde de landgang på Sjælland og erobrede den 18. april København. Da sjællænderne derefter samlede sig for at fordrive dem, blev de slået ved Næstved, hvor 1800 kongetro skal være faldet. Kort efter døde kong Christoffer imidlertid i Ribe, sandsynligvis forgyldt, og enkedronningen måtte bagefter på mange måder give efter for at redde kongeværdigheden for sin umyndige søn Erik. Siden skaffede hun dog hertug Albert af Braunschweig til Danmark som rigsforstander, og både Jakob Erlandsen og Peder Skjalmsen måtte da flygte. Også verdslige storheder

måtte fortrække, således Esbern Snares datter fra Kalundborg.

Siden synes Sjælland at have oplevet en række fredelige år, idet de begivenheder, der førte frem til mordet på Erik Glipping og den følgende kamp mod de fredløse fortrinsvis udfoldede sig vest for Storebælt. Da de fredløse i 1289 med norsk hjælp gik til angreb på Danmark, kom det imidlertid også til at gå ud over Sjælland. Nordmændene afbrændte Helsingør, de fredløse Taarnborg ved Korsør og Skælskør, og andre af de fredløse satte sig fast på Samsø og Sprogø. Næste år gik det ud over Holbæk. Det kunne tjene til nogen trøst, at man 1295 fangede kongemorderen Rane Jonsen i Roskilde og radbrækkede ham.

Nær knyttet til de fredløse var domprovsten i Roskilde Jens Grand, der 1289 valgtes til ærkebiskop og snart ligesom i sin tid Jakob Erlandsen forsøgte at gøre kirken til overordnet over kongemagten. Dette foranledigede, at kongens broder, junker Christoffer (den senere Christoffer 2.) i april 1294 tog både ham og hans domprovst Jakob Lange til fange og kastede dem i fangekælderen på Søborg. Ærke-

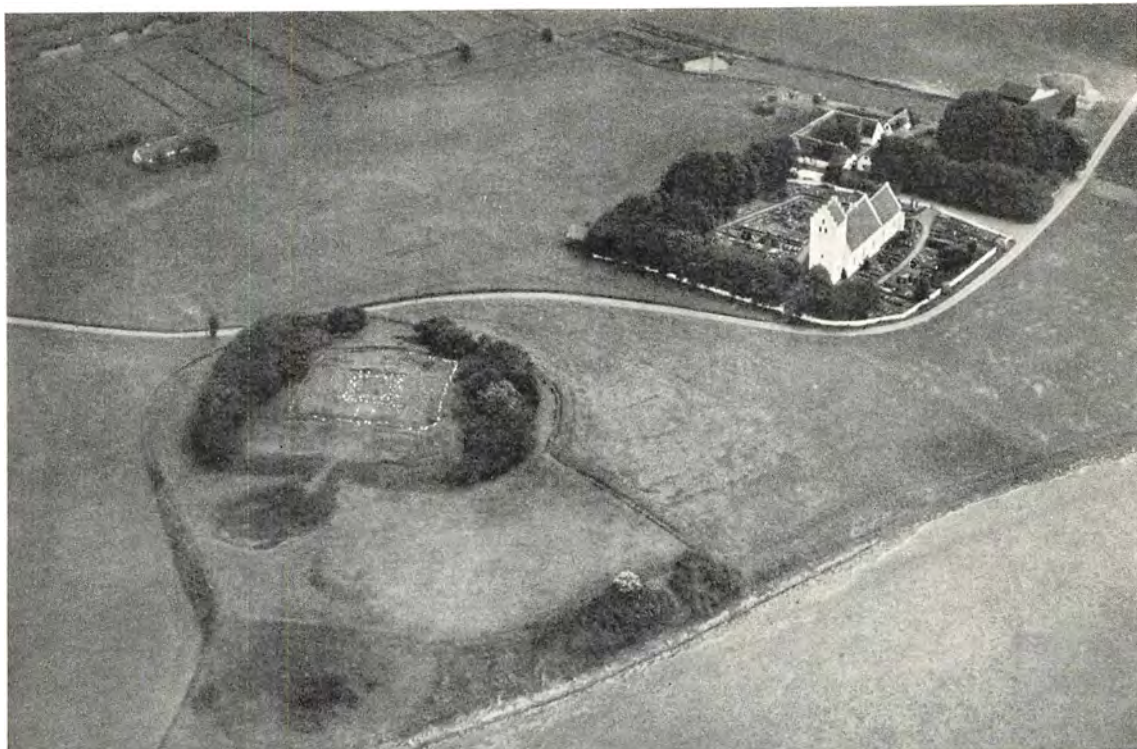
bispen lå efter eget udsagn her i sit eget skarn, tynget af jernlænker og lidende af utøj, sygdom og dårlig kost. Roskildebispen Jens Krag delte vel hans anskuelser, men turde ikke gå i brechen for ham. Da man fra regeringens side forgæves havde tilbudt forlig, blev Jakob Lange sluppet løs; men selve ærkebispen lykkedes det den 13. december 1294 med hjælp af en kok på slottet at flygte. Han drog derefter til Rom, og ved en proces for pavestolen fik han kongen idømt en kæmpeerstatning; siden blev der 1299 lyst interdikt over Danmark; men efter en ny proces i Rom tilvejebragtes der 1302–3 et forlig, således at man slap af med Jens Grand og i sidste omgang opnåede en sejr over kirken.

Under de følgende sørgelige tider, da Erik Mændved for at skaffe sig penge begyndte at pantsætte dele af riget, og oprør rejstes rundt om, blev også Sjælland hjemsogt. Et bondeoprør bekæmpedes 1312 af kongen, og mange bønder blev hængt ved København. En tid havde fyrst Vitslav af Rügen Stevns og Bjæverskovherred med Køge og Møn i pant. Siden blev Stegeborg på Møn pantsat til marsk Ludvig Albrechtsen. Endnu 1324 kunne ærkebiskop Esger Juul

Søborg slots ruiner. Tegning af Magnus Petersen i Ill. Tid. 1884. På tre øer i den nu tørlagte Søborg Sø lå i middelalderen en købstad og en borg, den ældste teglstensborg i Norden, opført af ærkebiskop Eskil o. 1150. 1161 blev den erobret af Valdemar 1. og siden anvendt som kongeslot og statsfængsel.

Flyverfoto af Taarnborg voldsted, set fra sydvest. Ved Korsør Nor opførtes Taarnborg slot på sin banke i det 12. århundrede som et led i bestræbelserne for at sikre sejladsen på Storebælt. Siden nævnes borgen flere gange; men i løbet af det 14. århundrede synes dens rolle udspillet. (Fot. Aero Luftfoto).

krone kong Christoffer 2. i Vordingborg; men da de oprørske elementer 1326 forenede sig med grev Gerhard af Holsten, og kongen sendte sin søn Erik mod ham med en hær, samledes skånske og sjællandske herremænd og fangede ham i Taarnborg ved Korsør, og derefter blev kongen selv taget til fange. Siden måtte han forlade landet, idet han dog ved afrejsen fra Vordingborg kunne medtage en ikke helt ubetydelig sum penge, som vistnok var kommet ind ved ekstraordinære skattepålæg det foregående år. For pengene rejste han i Tyskland en rytterhær på 1000 mand, efter tidens forhold en meget betydelig styrke, og med den dukkede han endnu samme år op i Vordingborg. Ingen dansker ville imidlertid hjælpe ham. Efter en måneds forløb strakte pengene ikke længere til rytternes underhold; kongen måtte da give op og påny drage til Tyskland, medens befalingsmanden på Vordingborg solgte slottet til grev Gerhard. Samtidig havde stormanden Knud Porse skaffet sig Kalundborg og Samsø i pant.

Grev Gerhard følte sig allerede så fast i sadlen, at også han turde møde med krav om ekstraordinære skatter; bønderne rejste derfor oprør, men blev slået ned ved Thorslunde Bro 1328.

Ved opgørelsen i Lübeck 1329, hvor grev Johan af Holsten overtog ansvaret for hele Danmarks gæld til hans fætter grev Gerhard, blev det ordnet således, at de to grever skulle have lige ret til Vordingborg. Som følge af forliget blev Christoffer 2. genindsat som dansk konge. De sjællandske bønder forsøgte at sætte sig herimod, men blev slået ned af grev Johans krigsfolk, og snart vidste Johan at skaffe sig blandt andet Sjælland som pantelen af kongen. Samsø blev siden af Knud Porses enke pantsat til en holstensk ridder, og Johan måtte for at klare sin egen økonomi lade sine panter gå videre til andre tyske kreditorer.

En rum tid havde panthaverne magten, og først da Valdemar Atterdag fik styrke dertil, kom befrielsen til Sjælland. Roskildebispens Johan Hind lod kongen overtage København

og gav ham kirketienden og alterkalkene til hjælp til løskøbelsen af pantelenene; men Valdemar ville helst skaffe sig Sjælland igen ved magt. Han antog derfor lejetropper, pantsatte for at få penge dertil endog København til et par tyskere, der lod byen gå videre til den svenske konge. De jyske stormænd lagde sig dog imellem. Derefter erobredes Taarnborg, og Vordingborg indløstes 1346, og 1349 kunne Valdemar på Ringsted ting aflægge regnskab for løskøbelseerne. Derpå lod han sig en tid optage af udenrigske forhold – også den sorte død voldte afbræk – men fra 1354 tog han sig igen med iver af de hjemlige forhold. Ved landsting i Vrangstrup 1355 opnåede han øget støtte fra bønderne, og siden pålagde han dem store arbejder. De kongelige slotte blev udbygget, Vordingborg slot blev residens, og af ny opførtes Gurre. Ved et danhof i Kalundborg den 24. maj 1360 indgik kongen en aftale med sine undersåtter, hvorefter han fik styrke til at gennemføre den endelige samling af riget.

Samlingen lykkedes, men kong Valdemars fortfarende voldsomme politik førte siden til, at han 1366 måtte rejse udenlands, og under hans fravær væltede fjenderne ind over landet. 1368 erobrede hansestæderne København, plyndrede byen og nedbrød slottet. Ligeså tog de Helsingør og Stege, medens Vordingborg stod imod, indtil freden i Stralsund 1370 på ny tilvejebragte roligere tider.

Ny kraft og styrke kom der i dronning Margretes tid. De største resultater opnåedes, da Peder Jensen Lodehat fra 1395 stod som biskop af Roskilde og dronningens kansler og dermed hendes nærmeste medarbejder. Et synligt minde om ham er herregården Gjorslev, som han lod bygge som bispesædets ejendom. Det var under hans medvirken, Kalmarunionen kom i stand. En bjergsom finanspolitik skaffede stedse kronen de fornødne midler i hænde; retssikkerheden styrkedes, og kirken blev rigeligt betænkt. Dronningen selv følte sig navnlig knyttet til klostret i Sorø. Peder Jensen Lodehats anseelse viste sig også derved, at hans brodersøn Jens Andersen Lodehat blev hans efterfølger, efter dronning Margretes død som kansler, efter biskop Peders død 1416 som Roskildebisp.

Peder Jensen Lodehat var en føjelig natur, der 1317 lod kongen få København, som fra nu af blev rigets hovedstad. Under Erik af Pommern begyndte tillige den anden af Sjællands to sundbyer, Helsingør, at vokse frem, idet den hyggede sig i læ af det nyopførte slot Krogen.

På kongens foranstaltning blev den nye by hurtigt forsynet med flere klostre; men dens trivsel var i øvrigt sikret gennem dens beliggenhed ved det korteste overfartssted til Skaane og ved det snævre Øresund, hvorigennem flere og flere handelsskibe lagde vejen til Østersølandene. Mest bekendt blev byen dog derved, at kongen fra 1429 lod opkræve Øresundstold af de forbisejlende skibe. Den danske statskasse fik herved lige til toldens afskaffelse 1857 en betydelig indtægt; men tolden skabte også Danmark mange fjender.

Erik af Pommern interesserede sig i det hele taget stærkt for byernes trivsel; ved forordning af 15. februar 1422 sikrede han de sjællandske købstæder eneret på handelen, og købmændene fik magten i byens styrelse, medens håndværkerne henvistes til at leve hver af sin næring. Kong Eriks foranstaltninger kunne ikke andet end irritere hansestæderne, men da de 1427 sendte en flåde mod København, blev den slået af kongens danske og svenske skibe, og da de næste år søgte at indringe byen, kom de atter til kort, idet dronning Philippa forestod byens forsvar på udmærket måde.

En tilsvarende støtte som borgerne fik bønderne ikke fra kongemagtens side. Tværtimod måtte mange bønder i det 14. og 15. århundrede opgive deres selvstændighed og give sig i en herremands vold, på Sjælland som „vornede“, for at sikre sig en tilværelse. Herremændene blev da til en stormægtig adel, der byggede sig befæstede gårde og gennem deres politiske organ rigsrådet mere og mere tog magten fra kongen. Bøndernes modstand herimod gav sig 1438, efter at rigsrådet faktisk havde taget magten i kong Eriks sted, udtryk i et oprør på Sjælland, siden fulgt af oprør i andre landsdele, men adelens jernklædte knægte havde let ved at nedkæmpe de sammenløbne bønderhobe.

Adelens stærke fremgang førte stundom til

strid mellem den og kongen. Som et middel til at jævne sådanne stridigheder indkaldtes 1468 det første danske stændermøde til Kalundborg, bestående af prælater, riddere og svende, en borgmester, to rådmænd og to borgere fra hver købstad samt to bønder fra hvert herred. Mødet billigede kongens optræden overfor Akselsønnernes mægtige slægt og tillod endvidere kongen at tilbagetage forskellige af de begunstigelser, der var ydet rigets lensmænd.

Ved et stændermøde i samme by 1494 bekræftedes det med henblik på forholdene i kongefamilien, at Danmark var et valgrige, der ikke måtte deles mellem flere herrer. Stændermøder forekom siden med mellemrum indtil 1660.

Under kong Hans kom den sjællandske adelsfamilie Bille stærkt i forgrunden og opnåede en række af rigets højeste embeder. Adelsopkomst blev ikke fulgt af noget tilsvarende for gejstligheden. Tværtimod begyndte den katolske kirke henimod år 1500 at tabe i indflydelse. Inden for dens egne rammer var der splittelse mellem biskoper og klostre, således som den voldsomme strid mellem Roskildebispen Niels Skave og Sorø-klostret i 1490'erne viser. Biskopen krævede ret til at visitere og gæste klostret, men med paven i ryggen hævdede abbeden Oluf Jyde, at klostret sorterede direkte under

cistercienserordenens centralmyndigheder i Cîteaux. Striden omfattede også rettigheder over klostrets fæstebønder.

De store begivenheder, der knyttede sig til de første oldenborgske kongers forsøg på at fastholde unionen med Sverige og på at gøre sig fri af hansestædernes økonomiske indflydelse, så vel som Christiern 2.s bestræbelser for at fremhjelpe borgerne mod adelen, førte ikke til større begivenheder på Sjælland, når bortses fra hovedstaden og dens allernærmeste omegn. Der er dog grund til at bemærke, at da kong Hans begyndte opbygningen af en dansk flåde, blev det naturligt København og de sjællandske havne, der blev dens basis, ligesom bemanningen i vid udstrækning foretoges fra Sjælland. Det kunne ikke være andet, end at denne ø måtte blive centrum for den danske sømagt, der i de kommende århundreder indtil 1807 blev af så afgørende betydning både for Danmarks indflydelse i Østersøen og for opretholdelsen af den politiske forbindelse med Norge.

Først efter Christiern 2.s bortrejse til Nederlandene blev de urolige tider mærkbare på Sjælland. Den 31. maj 1523 drog hans farbroder Frederik 1. med en lybsk flåde fra Fyn over Storebælt med en betydelig hær på 4000 knægte og 1800 ryttere. Korsør, Stege og Krogen slotte overgav sig straks; hovedsmanden på

Frederiksborg o. 1600. Maleri på Gripsholm. Rytteren i forgrunden er den unge Christian 4., som kort efter 1600 påbegyndte nedrivningen af Frederik 2.s slot, der skulle erstattes af hans stolte renæssancebygning. Som han ses her mellem jægere og hunde, er det tydeligt, at Frederiksborg for ham som for faderen var det elskede jagtslot.

Kronborg 1659. Efter stik i Pufendorfs „Res gestæ Caroli Gustavi“. Udsigt fra højderne nordvest for den hærgede by, hvis internationalt indstillede borgere efter kommandantens udsagn skød lige så tappert på fæstningen som svenskerne, til hvem Kronborg blev overgivet den 6. september 1658 efter tre ugers belejring.

Kalundborg havde så stort hastværk med at underkaste sig, at han siden blev kaldt Claus Slippeslot. Kun København gjorde modstand og overgav sig ikke før den 6. januar 1524.

Under Frederik 1. begyndte reformationsrøret at forplante sig til Danmark, og efter at herredagen i København 1533 var opløst i splittelse, stod landets befolkning delt i to partier. Som forkæmper for Christiern 2.s parti, der nu var allieret med Lübeck, kom grev Christoffer af Oldenburg den 21. juni nævnte år på en lybsk flåde til Sjælland i spidsen for en hær på 1500 mand, senere forøget til 3000 mand. Han gik i land ved Hvidøre og blev hyldet rundt om. Borgerne i Roskilde sluttede sig begejstret til ham og stak ild på bispegården. Stegeborg blev brændt, da først lensmanden havde forladt slottet. Efter kort tids forløb sluttede København sig til greven og snart det meste af Danmark. Selv mange af adelen bøjede sig for ham.

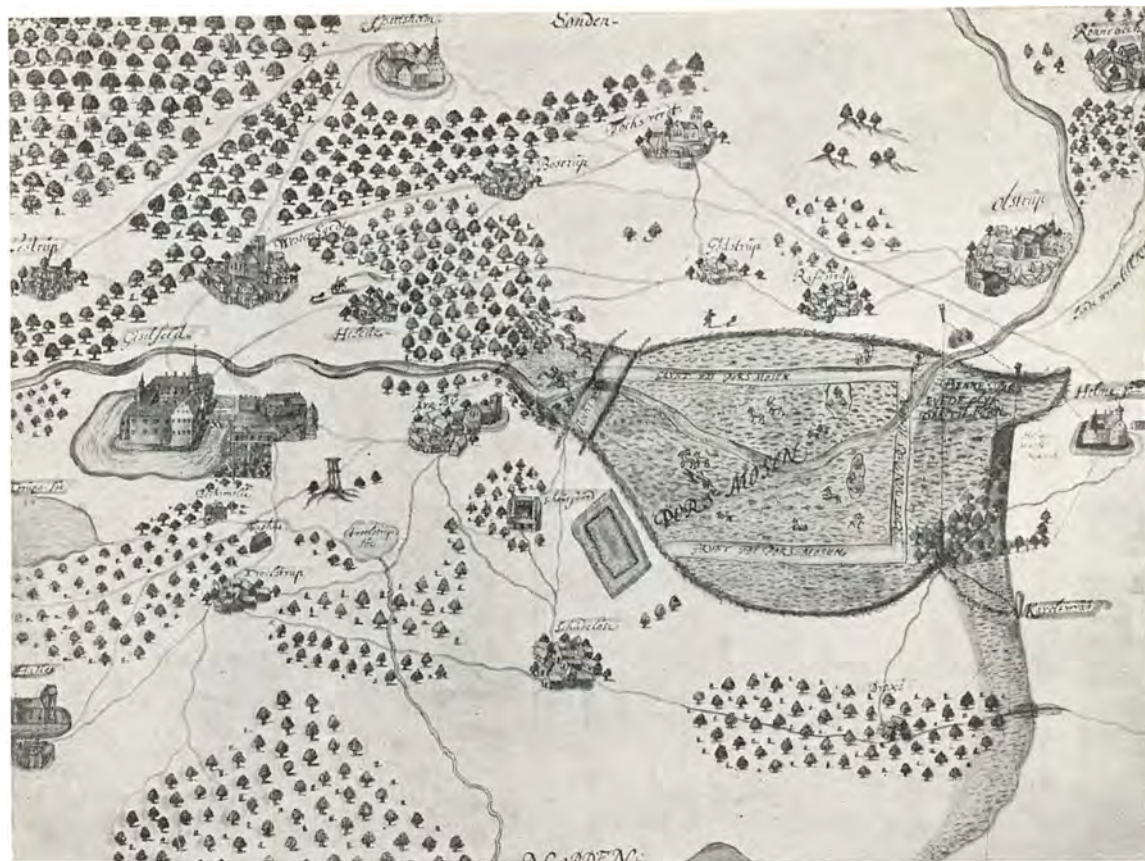
I længden blev hans magt dog ikke uforstyrret. Efter at være valgt til konge i Jylland rykkede Christian 3. frem med sine holstenere. Grevens fejde blev følgen. Efterhånden som grevens parti led nederlag rundt om, voksede

bitterheden mod adelen frem, og da Tyge Krabbe på Helsingborg forrådte grev Christoffers sag, kom det i oktober 1535 til adskillig tumult på Sjælland. Flere adelsborge blev afbrændt; på Ringsted landsting blev den myndige hofmesterinde Anne Mejnstrup dræbt af nogle københavnere, og tolv adelige blev arresterede og sendt til Mecklenburg i fangenskab. Nogen afgørende modstand kunne de sjællandske købstæder dog ikke yde, da Christian 3. i juni 1535 kom over fra Fyn med sin hær. I løbet af få dage var hele øen med undtagelse af hovedstaden indtaget. Til gengæld gjorde København igen denne gang tapper modstand og overgav sig først efter mere end et års belejring.

Derefter blev reformationen indført. Roskildebispens Joakim Rønnow, der havde stået særlig hårdt imod kong Christian 3. blev sat i fængsel på livstid, og som hans efterfølger indsattes Peder Palladius, der er bekendt for den visitatsbog, han siden førte på sine rejser rundt i stiftet.

Som følge af, at Lübeck stod på det tabende parti, mistede hansestæderne deres greb om søfart og handel i Norden. København og Helsingør voksede herefter frem til at blive betyde-

Gisselsfeld og omegn o. midten af det 17. århundrede, set fra nordøst. Akvarel på Nationalmuseet. Her som i de fleste andre dele af riget måtte bondebyerne stadig vige til fordel for herregårdene. I 1671 nedlagde ejeren af Gisselsfeld, Peder Okse og Kaj Lykkes gamle gård, således landsbyen Hesede, af hvis jorder Hesedegaard opstod.

lige handelsbyer, og rundt om i købstæderne træffes nu dygtige håndværkere, til dels organiseret i lav.

Den følgende periode blev adelens egentlige storhedstid, da herremændenes magt over deres bønder var mest uindskrænket, da deres fortjeneste på korn og kvæg stedse øgedes, og da prægtige herregårde opbyggedes som boliger for landets højeste samfundsklasse. Kirkegodset blev derimod konfiskeret til fordel for staten. Roskilde bispestol måtte således foruden Roskildegård afstå Dragsholm, Hjortholm, Gjorslev og Borreby. Sorø kloster fik lov at bestå, til det 1580 som krongods forlenedes til Peder Reedtz, men 1584 oprettedes her en skole for nogle kongesønner og unge adelsmænd, hvoraf siden akademiet udviklede sig.

Blandt de berømteste sjællandske adelsmænd, som levede på denne tid, kan nævnes Herluf

Trolle, der tilbyttede sig Skovkloster ved Næstved (Herlufsholm), og som rigsadmiral pådrog sig ulivssår i Syvaarskrigen mod Sverige, og Peder Okse til Gisselsfeld, der virkede for finansernes genrejsning og navnlig reformerede Øresundstolden. Ligeledes Christian Friis til Borreby, kansler i Christian 4.s unge dage.

I længden måtte adelen dog tåle, at kongens magt og rigdom forøgedes. Et udtryk herfor var opførelsen af Frederiksborg og Kronborg som de første af den række kongelige slotte, der siden prydede Nordsjælland. Den endelige undergravning af adelens magt indtraf med det 17. århundredes svenskekrige. Torstenssonkrigen 1643–45 nåede vel ikke frem til de danske øer, men des mere skæbnesvanger blev krigen 1657–60. For første gang i mere end 300 år nåede en fjende da at sætte sig fast på Sjælland. Efter den berømmelige overgang over

Kampen i Øresund den 29. oktober 1658. Pennetegning af W. van de Velde fra 1661. Frederiksborg. Søslaget mellem den hollandske undstøtningsflåde og de svenske skibe, der endte med admiral Opdams sejr, varede en halv dag, og vragester i Sundet vidner endnu om den hårde dyst, hollænderne måtte igennem for at nå frem til København.

isen på Langelandsbælt i vinteren 1658 nåede Karl Gustav med sine krigsvante svenske styrker fra Lolland over Falster til Sjælland, hvor de gik i land ved Vordingborg den 12. februar. De foregående begivenheder var kommet ganske bag på regeringen i København, og Karl Gustav var ikke nået langt nord for Vordingborg, før han mødte danske forhandlere, der skulle tilbyde fred. Ved de påfølgende underhandlinger fremsatte han imidlertid så voldsomme krav, at forhandlerne ikke turde gå ind på dem, men vendte tilbage til København for at høre kongens mening.

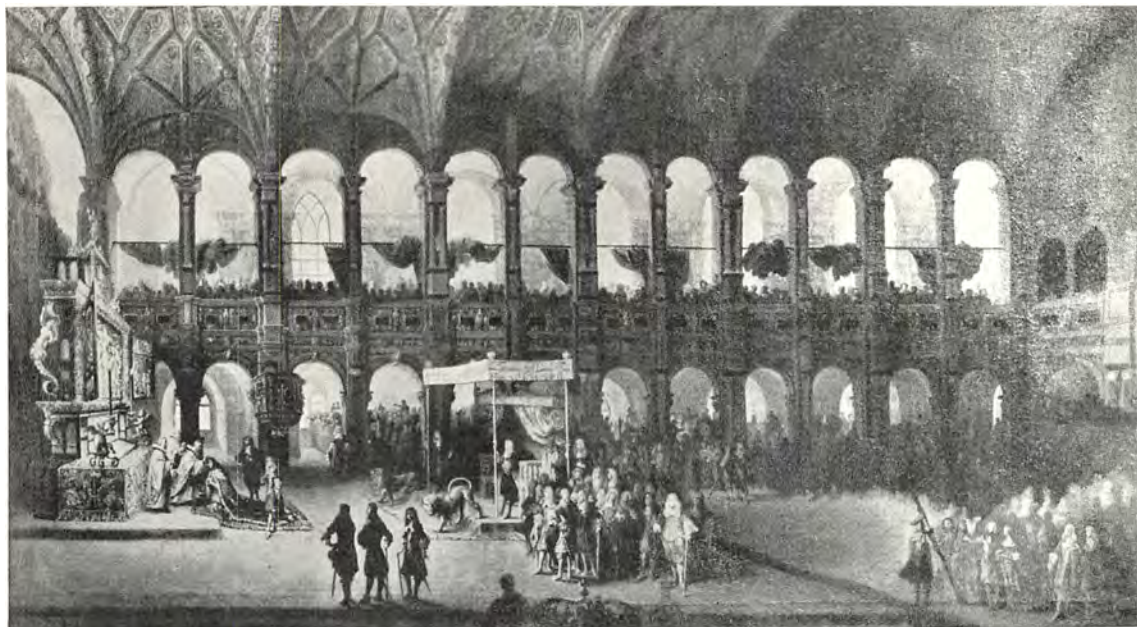
Svenskerne kunne derfor rykke videre mod nord, og da forhandlingerne et par dage senere genoptoges, var det i præstegården i Høje Taastrup et par mil fra København. Karl Gustav truede nu med at angribe hovedstaden, hvor der rådede vild forvirring, og allerede den 18. februar gik man ind på en præliminærfred, som den 26. februar 1658 bekræftedes ved freden i Roskilde, vel den dyreste fred, Danmark har sluttet. Alle de gamle rigsdele øst for Øresund gik tabt foruden Rügen, Bohus len og Trondheim med Nordnorge. Også Hven måtte afstås. Sjælland kom fra nu af ikke mere til at

ligge i det danske riges midte, men blev så godt som en grænseprovins, København og Kronborg blev grænsefæstninger. Den sikkerhed og urørlighed, der i århundreder havde hæftet ved de danske kongers centralprovins, var hermed slut.

Dette blev klart, da Karl Gustav endnu samme år fortrød, at han ikke havde taget hele Danmark og besluttede sig for et nyt angreb. Fra Kiel indskibede han sig med en hær på 4000 mand fodfolk og 1200 ryttere; den 7. august gik hans flåde ind ved Korsør, og dagen efter lagde en svensk flåde sig uden for København. Den 9. august gav han i Ringsted kloster i en lang tale til to danske rigsråder sine grunde for, at han havde brudt den nylig indgåede fred.

Svenskekongen havde jo nok regnet med at få lige så let spil som et halvt år før; men da han den 11. august red frem over Valby Bakke, så han Københavns forstæder brænde og byen berede sig på et forsvar til det yderste, og i stedet for at skride til øjeblikkelig storm, gav han sig i lag med en belejring. Dette blev hans ulykke. København fik hjælp fra Holland, og da han et halvt år senere, natten mellem den 10. og 11. februar 1659, endelig gik til storm, blev det et nederlag. Svenskerne måtte siden

Christian 5.s salving i Frederiksborg slotskirke 1671. Maleri af Peder Andersen. Rosenborg. Før den enevældige konge blev salvet af biskop Hans Rosendal, havde denne i sin tale sagt, at undersåtterne skulle tjene og ære monarken som Guds statholder på jorden. Kongeforgudelsen var kommet til Danmark.

efter forlade Sjælland og ved freden i København 1660 tilbagegive noget af gevinsten fra Roskildefreden.

Under belejringen foregik der rundt om på Sjælland en række hændelser, der senere er blevet stærkt romantiseret. Mest berømt blev gøngen Svend Poulsens guerillakrig, fordi Carit Etlar skrev en roman derom; men mere betydning fik begivenhederne omkring Kronborg. Få dage efter, at København var blevet omringet, lagde general Wrangel sig med en styrke foran Kronborg, idet han fik god hjælp hos Helsingørs borgere; den 23. august begyndte beskydningen, og da svenskerne den 6. september beredte sig til storm, overgav slottet sig. Fjenden kom herved i besiddelse af en mængde kanoner og ammunition, som siden blev brugt mod København, og da hollændernes hjælpeflåde den 29. oktober slog sig igennem til København, måtte de ikke bare slås med den svenske flåde, men også vare sig for Kronborg.

Ridefogden i Kronborg len Hans Rostgaard deltog siden med stor dristighed i modstandsbevægelsen mod svenskerne, bragte sin konge besked om den hollandske flådes ankomst og

om planerne for stormen. Han deltog ligeledes i organiseringen af en sammensværgelse, hvis opdagelse siden førte til arkitekt Oluf Steenwinkels henrettelse, medens ridefogden på Hørsholm Lorenz Tuxen og præsten i Birkerød Henrik Gerner slap fra det med livet. Sidstnævnte blev forhørt under tortur, men ville intet røbe og blev derfor dømt til døden; han blev dog ikke henrettet, men i stedet udvekslet mod en svensk gesandt.

Særlig i byerne led befolkningen rundt om hårdt ved indkvarteringer og udpresning af penge og leverancer. Endnu findes af og til i jorden skatte, som de forskrækkede borgere gravede ned, når krigsknægtene nærmede sig. Mindet om svenskerne levede siden længe i almuen, også fordi det kom til at vare menneskealdre, inden fjendtlige tropper igen bed sig fast på Sjælland.

Under krigen fæstnede sig det indtryk, at adelen ikke gjorde, hvad den kunne for fædrelandet, og efter freden afløstes adelsvælden af den arvelige kongelige enevælde. Al magt samledes derefter i København med den fordel for Sjælland, at det som nærmest liggende provins

Frederik 4. og Anna Sophie ved Anglehuset på Fredensborg. Gouache af A. E. Willarst 1727. Rosenborg. Ude i vandet ses kunstneren, der som en stakkels skibbruden klynger sig til kongens fiskesnøre. Baggrunden for den ejendommelige situation var, at han i 1726 på dronningens forbøn var blevet benådet for en fængselsstraf.

havde de bedste kort på hånden som leverandør til den stærkt voksende hovedstad.

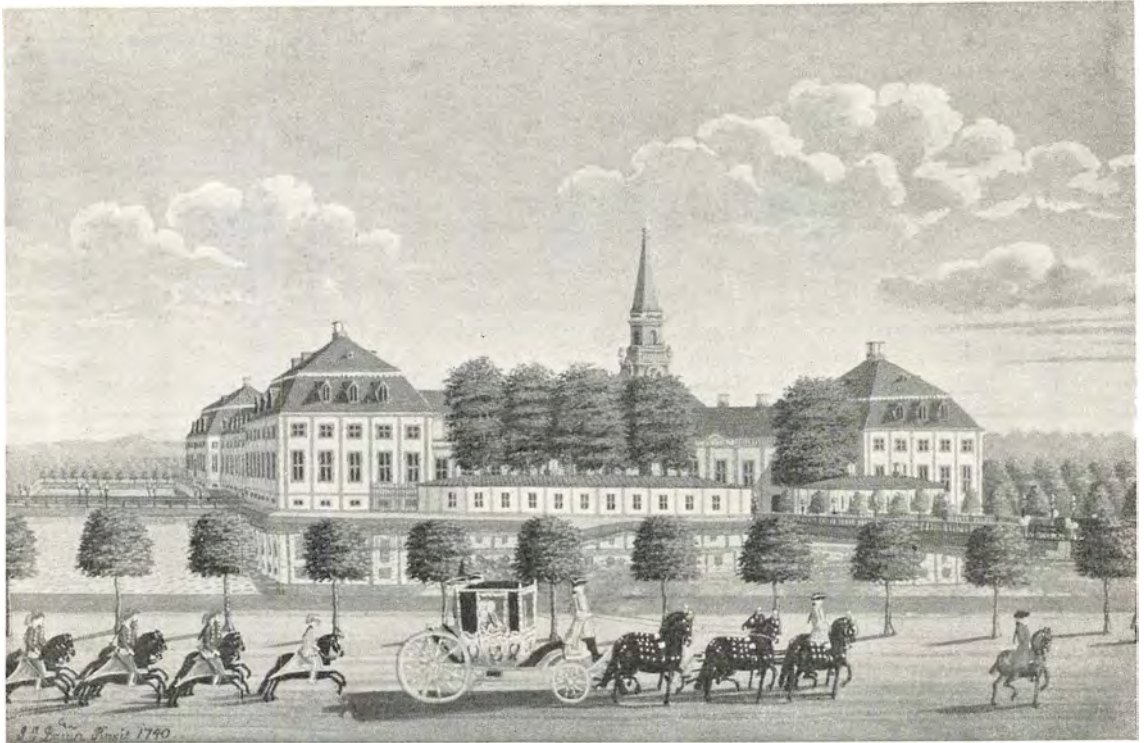
De følgende svenskekrige blev mindre skæbnesvangre for Sjælland. Dog knytter sig til Køge Bugt mindet om Niels Juels sejr over svenskerne søndag den 1. juli 1677, den betydeligste sejr i den danske flådehistorie, og om Ivar Huitfeldts tapperhed, da han 1710 lod sig sprænge i luften med sit skib „Dannebrog“ for ikke at tænde ild i andre skibe af den danske flåde.

Under den skånske krig 1675–79 kom et betydeligt antal flygtninge fra Skåne til Sjælland, hvor de siden blev boende fordelt ud over øen, men ikke altid blev genstand for en medfølelse behandling. Den store nordiske krig begyndte år 1700 med, at svenskekongen Karl 12. gjorde landgang ved Tibberup mølle nord for Humlebæk og truede København; men danskerne gik hurtigt ind på fred, og han fortrak igen, før større ulykker var hændt. I 1716 foruroligedes befolkningen af den russiske hær, som Peter den Store førte til Sjælland for at deltage i en landgang i Skåne; men efter at de fremmede havde camperet en tid ved København, blev hæren igen ført bort, uden at det kom til det påtænkte angreb over Sundet. Den langvarige krig sled i almindelighed på hjælpemidlerne, og bønderne led under tjenstydelseerne ved landmilitsen, som var oprettet 1701 til at træde ved

siden af lejeværene, når landet var truet. For alle befolkningsdele kom freden i Frederiksborg 1720 som en stor lettelse, og af kongen fejredes den med opførelsen af Fredensborg slot.

Imellem krigene blev der gjort adskilligt for at ophjælpe håndværk og industri. Lavenes forhold ordnedes i 1680'erne, og Christian 5.s dronning Charlotte Amalie virkede personligt for anlæg af fabrikker ved Mølleaaen fra Furesøen ud til Strandmøllen ved Skodsborg.

Fik bønderne en ny byrde at bære ved indførelsen af landmilitsen, søgte Frederik 4. til gengæld at komme dem til hjælp ved ophævelsen af vornedskabet 1702. Dette havde kun været gældende på Sjælland og Lolland-Falster og fremfor noget bidraget til at gøre almuens afhængig af herremændene. Den nye frihed gjaldt dog kun dem, der var født efter Frederik 4.s regeringstiltrædelse 1699 og fik derfor ringe virkning i de påfølgende krigsår, men da landbruget efter krigen blev hjemsogt af en hård økonomisk krise, blev bønderkarlene meget tilbøjelige til at benytte sig af friheden og forlade deres hjemegn, og godsejerne fik derfor svært ved at skaffe det fornødne mandskab til militærtjenesten. Dette blev årsag til, at man 1733 indførte stavnsbåndet, hvorved det blev forbudt bondesønnerne at forlade deres gods, så længe de var i den tjenestpligtige alder. Dette nye bånd følte siden lige så trykkende

Hørsholm slot 1740. Gouache af J. J. Bruun. Rosenborg. Det overdådige rokokoslot, som dronning Sophie Magdalene lod opføre i 1730'erne, blev siden et af Caroline Mathildes og Struensees yndede tilholdssteder. Med dem var dets glanstid omme. Murene sank dybere og dybere i den sumpede grund, og 1810–12 blev slottet helt nedrevet.

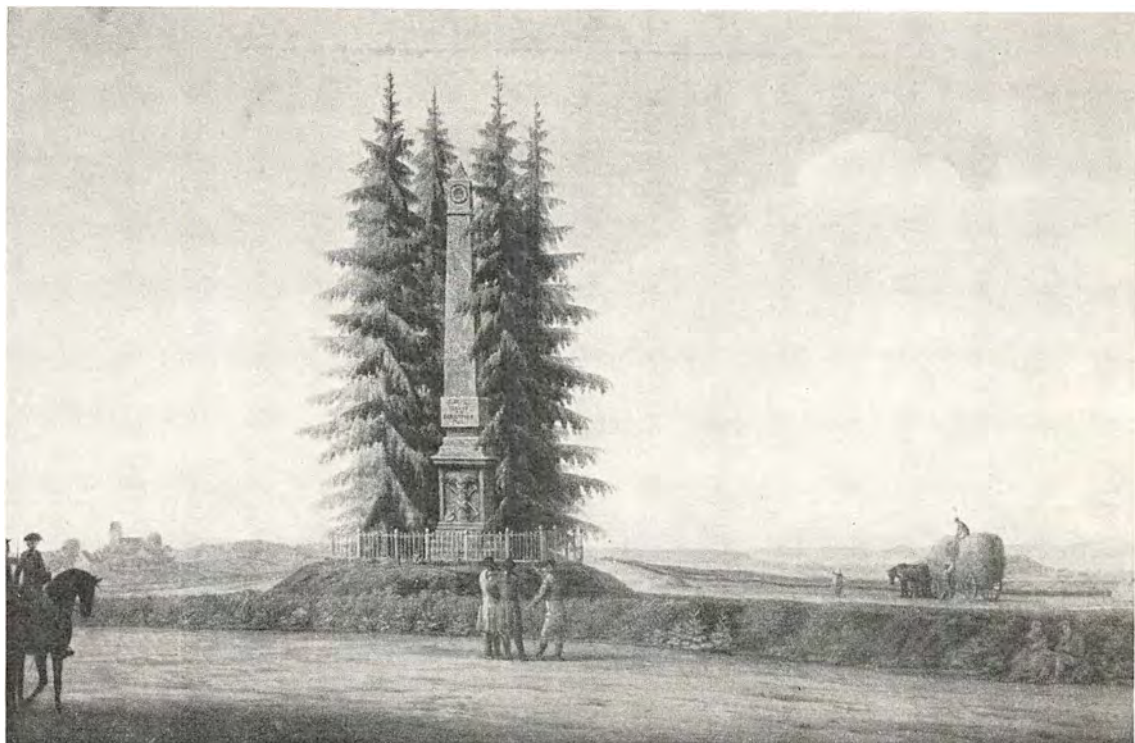
som tidligere det sjællandske voredskab, og bøndernes stilling var i det hele taget ynkværdig i midten af det 18. århundrede. Der er eksempel på, at en herremand optrådte som så stor en bondeplager, at bønderne faldt over ham og myrdede ham; men de blev straffet eksemplarisk derfor, idet ikke mindre end 11 blev henrettet, og 2 af dem endda lagt på hjul og stejle.

Kort efter århundredets midte vågnede imidlertid interessen for at forbedre landbruget og bøndernes kår, og det blev på Sjælland, de første forsøg blev gjort. Grev Adam Gottlob Moltke på Bregentved søgte således at modernisere ved at lade det holstenske koppelbrug afløse det gamle trevangsbrug og ved at indføre hvededyrkning, og han forstod at få sine bønder med til reformerne, således at kornproduktionen på Sjælland steg mærkbart. Han blev da også medlem af den første landvæsenskommission, der nedsattes 1757 og straks søgte at indskrænke dyrkningsfællesskabet i landsbyerne.

Fra 1759 forsøgte enkedronning Sofie Magdalene at afskaffe hoveriet på Hørsholm og indføre arvefæste. 1762 gik J. H. E. Bernstorff til efter forslag af brodersønnen A. P. Bernstorff at udflytte gårdene på sit gods Bernstorff ved Gentofte, og samtidig gav han dem arvefæste og afskaffede hoveri og tiende, alt med det resultat, at hans bønder på få år blev velhavende folk.

Det viste sig således, at bondereformer kunne betale sig, og flere godsejere efterlignede de givne eksempler. Siden fulgte de store landboreformer med stavnsbåndets ophævelse ved forordningen af 20. juni 1788 som hovedbegivenheden. Resultatet heraf blev, at det danske landskab herefter helt forandrede karakter. Medens man før havde haft en landbebyggelse bestående dels af herregårde, dels af landsbyer med gårdene byggede tæt ved siden af hinanden, fik man nu desuden en meget spredt bebyggelse med talrige gårde, husmandssteder og landarbejderhuse udflyttet fra landsbyerne,

Mindestøtten for J. H. E. Bernstorff på Lyngbyvej. Maleri af Erik Pauelsen 1788. Kunstmuseet. Siden Wiedewelts marmorobelisk rejstes i 1783 af tidligere hovbønder på Bernstorff gods, har storbyen erobret det gamle agerland, hvis dyrkere den ældre Bernstorff „gav udskiftede, hovingfrie, arvelige gårde“, som der står på søjlen.

og samtidig forsvandt de overdrev og almindinger, der før havde strakt sig mange steder mellem de dyrkede vange. Alt iberegnet en forandring, der dog først var fuldendt et godt stykke ind i det 19. århundrede.

Også på anden vis begyndte landskabet at skifte karakter. Hidtil havde selv de vigtigste veje kun været kendetegnet ved hjulspor i jordsmonnet, idet dog kongevejene havde været indhegnet, for at der ikke skulle blive slidt for store huller i dem. 1761 indkaldte Frederik 5. franske vejbyggere, deriblandt den fremragende Marmillod, og under hans ledelse begyndte man på Sjælland anlægget af chausseer. 1764–75 fuldførtes de første fra København over Lyngby, Holte og Hørsholm omtrent til Fredensborg og fra Damhussøen til Roskilde. I de følgende år føjedes hertil strækningen Roskilde-Korsør, Roskilde-Kalundborg, Taastrup-Køge, København-Dragør og Usserød-Helsingør. Hovedvejene på Sjælland var således i orden, før det øvrige Danmark blev forsynet med gode

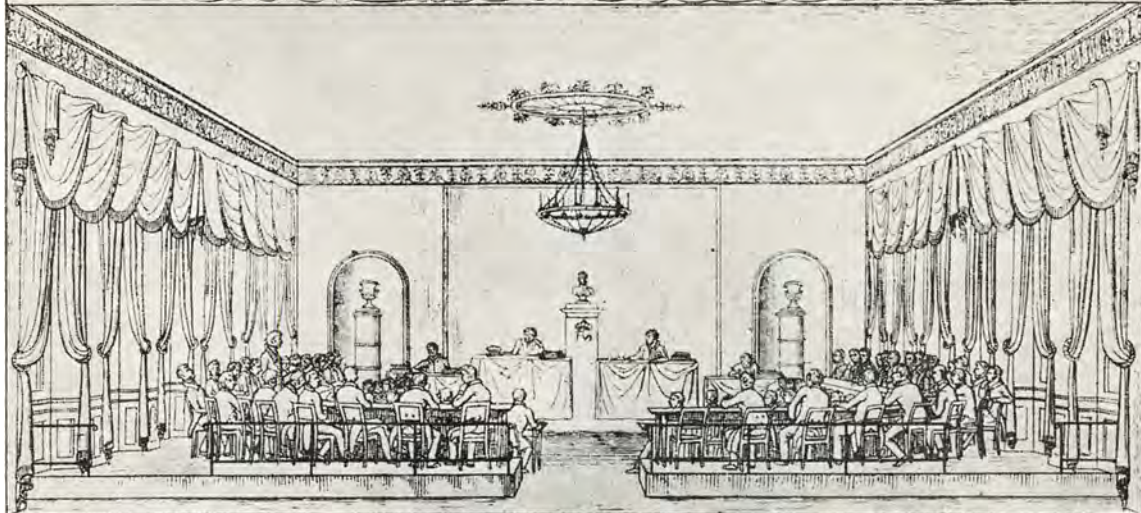
veje. De kostede staten over 1 mill. rd. og periodevis var der udkommanderet 3–4000 soldater til at deltage i arbejdet. Vejenes overflade blev macadamiseret; forudsætningen var hermed tilvejebragt for, at diligencerne kunne rulle fra by til by, og post- og persontrafik gå sin regelmæssige gang.

Efter en lang fredsperiode kom krigen igen til Sjælland med de engelske angreb 1801 og 1807. Det første overfald førte ikke til landgang; men overfaldet 1807 blev i sine følger næsten lige så skæbnesvangert som Karl Gustavs angreb 1658. En engelsk flåde på 24 krigsskibe samt en transport på 30.000 mand dukkede da op i Kattegat for at hindre den danske sømagt i at blive til nytte for Napoleon.

Forsvaret på Sjælland var på det tidspunkt helt utilstrækkeligt, idet kronprins Frederik lå i Holsten med hovedparten af hæren. Englænderne kunne derfor gå i land uden at møde væsentlig modstand. Det skete den 16. august ved Vedbæk, og i løbet af få dage var Køben-

Stænderforsamlingen i Roskilde 1835 & 1836

Interiør fra stænderforsamlingens mødesal i palæet i Roskilde. Samtidig heliogravure. Om morgenen den 1. oktober 1835 mødtes de 70 deputerede fra øerne i Thuras smukke, hundredårige bygning, der for et så beskedent beløb som 8000 kr. var ombygget til sit nye formål og nu indtil 1848 blev et af landets politiske centre.

havn indesluttet både fra land- og søsiden. Det sjællandske og lolland-falsterske landeværn blev budt op og samlet under generalerne Castenschiold og Oxholm; men det var yderst slet bevæbnet; det havde endda måttet hente de gamle våben, der opbevaredes i kirkerne, og det blev uden videre besvær den 29. august splittet ved Køge af engelske styrker under anførsel af Wellesley, den siden så berømte Wellington.

København blev nu bombarderet og måtte overgive sig, og derefter bortførte englænderne hele den danske flåde, der lå i København. Linjeskibet „Prins Christian Frederik“, som havde ligget i Norge, kom de over i marts 1808 og ødelagde det i en træfning ved Sjællands Odde, hvor de danske søfolk forsvarede sig med den største tapperhed, og mange af dem måtte lade livet, deriblandt helten fra 1801 Peter Willemoes. Det fik ikke nogen afgørende betydning, at man i de følgende krigsår byggede talrige kanonbåde og andre småskibe, hvormed man dristigt søgte at drille englænderne i sund og bælt og undertiden tog gode priser.

Ved krigen med England 1807–14 gik den magtposition tabt, som Sjælland i århundreder havde indtaget, og dermed reduceredes det

danske riges styrke afgørende. Følgen var, at kong Frederik 6. ved freden i Kiel 1814 måtte opgive herredømmet over Norge. Nogen dansk sømagt af større betydning lykkedes det ikke efter den tid at opbygge, og de danske bedrifter på havet blev herefter mest af fredelig karakter.

Efter krigen fulgte der fattige år. Vel lykkedes det den gamle finansmand I. G. Moltke, Bregentved, en søn af A. G. Moltke, at genoprette Danmarks pengevæsen efter den ulykkelige statsbankerot 1813; men efter hans død i 1818 fulgte en højst ulykkelig periode i finansiell og økonomisk henseende. Så godt som hele den livlige tekstilindustri, der var groet op under krigens afspærringer, og som også blomstrede flere steder på Sjælland, gik i stykker under tryk af den genvakte udenlandske konkurrence, og landbruget måtte især i tiåret 1818–28 kæmpe med de ringeste vilkår, det vistnok har haft i historisk tid. Først i 1830'erne begyndte det igen at lysne, således at de gode følger af bondefrigørelsen ret kunne vise sig, og reformvirksomheden i det hele taget fortsatte.

Af væsentlig betydning i den nyeste tid er blevet folkets deltagelse i landets styre. Blandt

Vælgermøde i en sjællandsk kro. Tegning af Knud Gamborg i Ill. Tid. 1873-74. Det er tilsyneladende med blandede følelser, forsamlingen hører på L. Holstein-Holsteinborgs redegørelse. Blandt politikerne på tribunen bemærkes iøvrigt I. A. Hansen, der står ud for talerens højre hånd, og Chr. Berg med det mørke fuldsæg.

dem, der på et meget tidligt tidspunkt var interesseret i gennemførelsen af en forfatning, nævnes grev F. A. Holstein-Holsteinborg, der også virkede for agerbrugets fremme og for bedre skoleundervisning, især religionsundervisning. Mest kendt af de institutioner, han grundlagde, blev måske den opdragelsesanstalt, der siden flyttedes til Flakkebjerg.

Så snart Frederik 6. havde udstedt forordningen af 28. maj 1831 om indførelsen af provinsialstænderforsamlinger, bredte der sig en livlig politisk interesse. Allerede de første stændervalg til østifternes stænderforsamling, som fik mødested i palæet i Roskilde, gav anledning til betydningsfulde meningsudvekslinger. Rundt om i købstæderne antog valgkampen endda ikke sjældent en ondartet karakter. I Helsingør førte den således til, at amtmanden anlagde injuriproces mod borgmesteren, som blev valgt. I de øvrige sjællandske købstæder valgtes to prokuratorer, en kaptajnløjtnant og

en farver. På landet valgtes repræsentanter særskilt for godsejere og for mindre landejendomsbesiddere. Det mest kendte stændermedlem, som valgtes af sidstnævnte klasse, blev kammerråd J. C. Drewsen, ejer af papirfabrikken Strandmøllen, foregangsmand i både landbrug og industri, i mange henseender forkæmper for radikale synspunkter. Adskillige steder viste man endnu sin respekt for øvrigheden ved at vælge en eller anden velmeriteret embedsmand.

Forhandlingerne i Roskilde stænderforsamling prægedes endnu i vid udstrækning af den kongelige kommissarius A. S. Ørsted, den konservative biskop J. P. Mynster og embedsmændene fra København. Købstædernes repræsentanter var dog ingenlunde tilbageholdende; derimod forholdt de indvalgte bønder sig temmelig tavse. Dette skulle ændres, da bondevennerne i den grundlovgivende forsamling og siden i rigsdagen løftede deres røst til forsvar for almuens interesser.

I mellemtiden foregik der en politisk og religiøs vækkelse ude over landet, i vid udstrækning præget af Grundtvig. Blandt de sjællandske foregangsmænd i de folkelige bevægelser nævnes Asmund Gleerup og Rasmus Sørensen. Gleerup, der en kort tid var lærer i Udby i Holbæk amt, proklamerede bondens politiske opkomst. Rasmus Sørensen blev først lærer i en af F. A. Holsteins skoler og kastede sig ud i religiøs prædikantvirksomhed, deltog siden sammen med I. A. Hansen i grundlæggelsen af „Almuevennen“ og gik endelig som taler fra sogn til sogn for at vække interessen for offentlige sager. Også den revolutionære husmand Peder Hansen Lundby deltog i det politiske vækkelsesarbejde, og det var hans og Rasmus Sørensens virksomhed, der fremkaldte bondecirkulæret af 8. november 1845, som skulle have standset den nye bevægelse, men vakte så stærke protester, at det hurtigt blev ophævet. For den religiøse grundtvigianisme fik navnlig Peter Rørdam betydning, da han 1841 blev præst i Mern. I 1860'erne fulgte den indremissionske bevægelse, hvis foregangsmand blev Vilhelm Beck, dengang kapellan i Ørslev og Solbjerg. Ved disse folkelige bevægelser adskiller det 19. århundrede sig stærkt fra alle tidligere perioder i Danmarks historie.

Resultatet var, at da enevælden 1848 forsvandt, var mange mennesker, ikke mindst på Sjælland, beredt til at tage del i den politiske debat, og det blev forholdsvis sjældent, valgene til den grundlovgivende forsamling eller til rigsdagen foregik, uden at flere kandidater var opstillet. Blandt de valgte til den grundlovgivende forsamling var A. F. Krieger (valgt i Køgekredsen), Drewsen (Hellebæk) og Frederik Barfod (Stege). I Præstø indtraf den katastrofe, at en jævn bomuldsvæver Hans Hansen besejrede den teologiske professor H. N. Clausen med 570 stemmer mod 330; men han trådte ud efter kort tids forløb, og ved et omvalg kåredes Grundtvig. Blandt de kongevalgte var kammerherre P. B. Scavenius, Gjorslev. Alene disse navne viser, at Sjælland var repræsenteret ved mænd af meget forskellige anskuelser.

Af den lange række folketingsmedlemmer, der siden valgtes på Sjælland, nævnes A. F.

Tscherning (valgt i Svinninge fra 1849), L. H. C. H. Holstein-Holsteinborg (Skælskør 1865), J. F. Scavenius (Store-Heddinge 1865), F. E. Bojsen (Stege 1869), I. L. Holstein-Ledreborg (Lejre 1872), Johannes Hage (Fredensborg 1876), V. Hørup (Køge 1876), Ole Hansen (Lejre 1890), P. A. Alberti (Køge 1892), C. Th. Zahle (Ringsted 1895), Sigurd Berg (Frederikssund 1896), Th. Stauning (Fakse 1906), Ove Rode (Kalundborg 1910), Niels Frederiksen (Lejre 1913) og H. P. Hansen (Slagelse 1912). Blandt landstingsmedlemmerne A. V. Moltke-Bregentved, Balthazar Christensen, F. O. Zytphen-Adeler, C. A. Fonnesbech, C. F. Danneskiold-Samsøe, F. O. Reedtz-Thott. Den sjællandske adel bidrog sit til højres magt og glans i det 19. århundredes slutning.

Den tidlige politiske opvågning gav sig udtryk i, at stemmeprocenten i en årrække efter 1849 gennemgående var højere på Sjælland end i den øvrige del af provinsen. Bondevennerne havde deres faste tilhold i Midt- og Nordvestsjælland, medens Nordsjælland var mere højrepræget, og byer som Kalundborg, Holbæk og Roskilde omstridte. Disse købstæder gik i provisorietiden til venstre, men andre byer som Slagelse og Store-Heddinge valgte nu højrekandidater. Lige op til Albertiskandalen i 1908 sad venstre meget fast i sine kredse; men derefter gik en del af dem over til det nye radikale parti; i byerne derimod gik socialdemokratiet så stærkt frem, at det nu var i stand til at erobre kredse, hvor der var nogenlunde store købstæder, således Slagelse og Næstved. Efter afskaffelsen af valg i enkeltkredse 1920 var Sjælland nogenlunde ligelig delt mellem venstre og socialdemokratiet, idet de radikale og de konservative havde bevaret hver et par mandater. Når bortses fra København opvejede land- og byinteresser nogenlunde hinanden. En væsentlig rolle for det politiske liv spillede fremkomsten af en række venstreblade i 1870'erne og af socialdemokratiske aviser i årene omkring århundredskiftet.

Udviklingen under folkestyret blev afbrudt af den tyske besættelsesperiode 1940-45. Om morgenen den 9. april 1940 lagde tyske troppe-transportskibe til ved Langelinie i København,

Færgen med Den danske Brigade lægger til i Helsingør den 5. maj 1945. I de uforglemmelige, lykkelige majdage, da Danmark atter blev frit, var brigadens hjemkomst fra Sverige til det krigsarrede og udplyndrede, men jublende land en af de fremtrædende begivenheder. (Fot. Jacob Maarbjer, Politiken).

tyske faldskærmstropper besatte Storstrømsbroen understøttet af et tysk pansertog, der sendtes frem fra Gedser, og tyske flyvere angreb Værløse flyveplads. Efter at regeringen havde truffet aftale med tyskerne, rykkede tysk militær ind i en del af de danske kaserner, og efterhånden blev alt indpasset efter den tyske krigsførelse.

I de første tre år af besættelsesperioden var det væsentlig den økonomiske udsugning, der følte; men en modstandsbevægelse begyndte dog at genere besættelsesmagten. Da nu tyskerne i sommeren 1943 søgte at skræmme befolkningen med terror, førte det blot til forøgelse af modstanden. De greb da til den 29. august at skubbe den danske regering og rigsdag til side og sætte det danske militær ud af spillet. Dette foranledigede navnlig et alvorligt sammenstød ved Næstved kaserne. Endvidere gav det anledning til, at orlogskaptajn Westermann som chef for den danske flådes flagskib

„Niels Juel“ besluttede at sætte skibet på grund i Isefjord, idet tyskerne ved luftangreb hindrede det i at gå til svensk søterritorium. I det hele taget fik tyskerne kun få af den danske flådes skibe i brugbar stand; i Korsør og Kalundborg lykkedes det dem at sætte sig i besiddelse af nogle mindre enheder.

Efter disse begivenheder indtrådte en periode med forfølgelser, mord, henrettelser og bombe- og brandattentater, som vedvarede lige til besættelsens ophør. Et helt modigt arbejde udførtes i de første dage af oktober 1943 i Nordsjælland og Stevns for i hemmelighed at bringe jøder til Sverige, hvorved man opnåede, at nazisterne kun fik fat i et mindretal af de danske jøder. I øvrigt blev Sjælland mindre hjemsoget af terrorperiodens ulykker end de øvrige dele af landet. Det skete dog allerede i 1943, at der blev afsagt en dødsdom for at have huset sabotører i Holbæk, og siden indtraf flere mord i Slagelse og en strejke på grund

af mord i Helsingør. Jernbanesabotagen spillede en meget mindre rolle på Sjælland end i Jylland, men var også her af meget mindre betydning, idet der mod krigens slutning almindeligvis ikke foregik gennemgående militærtransporter. Derimod udførtes der over Sjælland i ret stor udstrækning nedkastning af våben fra engelske flyvemaskiner til brug for den danske modstandsbevægelse, og modtagelsen af våbnene førte lejlighedsvis til episoder. I besættelsens sidste måneder samledes opmærksomheden især om stikker- og clearingmordene. Til de grusomste blandt de sidste hørte nedskydningen ved Rorup af 11 fanger, som tyskerne havde hentet i Københavns Vestre Fængsel og ved en stikker overtalt til flugtforsøg.

Efter de fem byrdefulde år kom den solrige befrielsessommer som en umådelig lindring til befolkningen. Få dage efter Tysklands kapitulaton traskede de sidste tyske soldater ad landevejen til Korsør, hvor de måtte aflevere alt røvet gods, før de blev færget til Nyborg.

Endnu samledes tusindvis af civile tyske flygtninge rundt om i lejre til et flerårigt ophold, før de kunne hjemsendes. Snart var dog krigens spor de fleste steder uden for hovedstaden slettet, og Sjælland var igen uforstyrret dansk land.

Beskyttet af havet har Sjælland som det danske folks centrale bosted nydt større fred for fjendtlige indfald end de fleste provinser i Europa. I de tusind år, hvor man kender noget til Sjællands historie, har fjenden kun fire gange (omkring 1340, 1658-59, 1807 og 1940-45) haft øen i deres magt. Kun få feltslag af nogen betydning er udkæmpet her, og fortiden præges i vid udstrækning af fredens gerning, af flittig opdyrkning, af indsats for handel og skibsfart og af kulturelle bestræbelser på mange felter. Det danske folk har på denne sin hovedø kunnet give sin nationale kultur en betydelig udvikling. Den kendsgerning, at Sjælland ligger som vogter af indløbene til et stort indhav som Østersøen er blevet mindre skæbnesvanger, end det kunne ventes.

STEDNAVNE

Af Svend Aakjær

Efter at vi i dette værks første tre bind har givet oversigter over Jyllands stednavne, både Nørrejyllands og Sønderjyllands, vender vi os nu mod Sjælland.

På bebyggelseshistoriens område springer en række tydelige forskelle mellem de to landsdele straks i øjnene.

Ser man f. eks. på bosættelsen i landsbyer og i enkeltgårde, så var i matriklen af 1688 for Jylland enkeltgården, der lå udenfor landsbyfællesskabet som særbosættelse, ret udbredt og ganske særlig i Vendsyssel og Hardsyssel, områder som hovedsagelig dækker de nuværende Hjørring og Ringkøbing amter.

I vestjyske herreder som Skodborg, Vandfuld eller Ulborg var bosættelsesformen i $\frac{3}{4}$, $\frac{2}{3}$ og halvdelen af området *enkeltgårde*, øjensynlig fordi der i disse egne ikke var tilstrækkelig samlet mængde af dyrkelig jord til rådighed, så større landsbyer kunne opstå. I Vendsyssel var i herrederne Vennebjerg, Børglum og Jerslev (nu Dronninglund) 38 og 32 % af gårdene enkeltgårde. For hele Ringkøbing amt var enkeltgårdsprocenten 41, for Hjørring amt 27; men i Østjylland, særlig i Aarhus amt, var den kun lav, 6 %, i Aarhus amt endda kun 3 %. Her er der en tydelig forskel mellem Jylland og Sjælland. For hele Jylland er enkeltgårdsprocenten 15, for Sjælland lidt under 3.

Der er ganske vist flere østjyske herreder, som ligger helt nede på 2–3 % enkeltgårde: Røvsø, Gerlev, Hasle, Hads; men så snart vi, i et østjysk område som Skanderborg amt, hvor de fleste herreder ellers har 4–5 % enkeltgårde, kommer ind i et udpræget hedeherred, som Vrads, med karrige muligheder for landsbybebyggelse, stiger enkeltgårdsbebyggelsen brat helt op til 26 %.

På Sjælland har Smørum, Holbo, Tune, Møn under 1 % enkeltgårde og Amager, Horns, Ars, Skippinge, Ods, Samsø, Tuse, Stevns under 2 %. Kun i det gamle skovland mellem Gribskov, Esrum og Helsingør stiger enkeltgårdsprocenten op til 10–11, i enkelte sogne, som f. eks. Blovstrød, kan den endda stige til 37, altså samme procent som i et udpræget vestjysk enkeltgårdsherred som Hjerm, eller som Vennebjerg og Børglum herreder i Vendsyssel.

Når der er mange enkeltgårde i et herred, vil det samlede tal på *bosteder* (landsbyer og enkeltgårde) selvsagt stige. I Vendsyssel og Hardsyssel er der i visse herreder over 400 bosteder, f. eks. Børglum 466, Skodborg 475.

I Aarhus, Randers og Skanderborg amter er der kun 53, 67 og 68 bosteder pr. herred, men Vejle amt har 98, så Østjylland får gennemsnitlig 72 bosteder pr. herred. Her ligger Sjælland kun lidt lavere, med 68 bosteder.

Igen er det her de udprægede skovegne, der ligger højest: Frederiksborg og Præstø amter har 77 bosteder pr. herred, Sorø amt 71, men Københavns amt har kun 48, Tune herred er helt nede på 26, Smørum og Sømme har 40 og 44. Holbæk amt har 65 bosteder pr. herred, højest ligger Merløse herred med 125, lavest Samsø med 29, men øen har jo også kun 5 sogne.

Det ses let, at det er de udprægede skovherreder, der har flest bosteder: Lyng-Kronborg 157, Holbo 137, Fakse 106, Baarse 109. Her har der været de bedste muligheder for at grunde nye torper og smågårde ved rydning af skov.

Som regel er det også sådanne herreder, der har flest *naturnavne* blandt bostederne, navne med endelser som bjerg, høj, dal, næs, bæk, dam, holm, kær, mose, foruden navne for skov

med endelser som skov, lund, holt, ris eller det gamle ord ved (with), der betyder „storskov“. I de herreder, som har få bosteder, mange og store landsbyer, mange af de ældste stednavne, som man kan kalde oldnavne (inge, um, løse, sted, lev), dér er de såkaldte *bygdenavne* i overvægt, de stednavne, der vidner om selve bosættelsen, f. eks. de nys nævnte oldnavne eller torp, bølge, rød, tved eller navne, der minder om menneskers virke (ager, bro, vang, løkke).

I Jylland var der flere herreder, hvor bygdenavnene udgjorde mindre end 50 % af alle bostednavne, og hvor naturnavnene følgelig var i overvægt. Det gjaldt herreder som Ginding, Hammerum, Ø. Horne, Slavs, Anst, Malt og de fleste herreder i Vendsyssel. Det gjaldt mange herreder i Sønderjylland. I Sønderjylland var bygdenavneprocenten kun 49, i Østjylland og Vestjylland 58. Kun i de gammeldyrkede, tætbebyggede herreder i Østjylland, som Nørhald, Hasle, V. Lisbjerg, nåede bygdenavneprocenten op over 80. På Sjælland er den gennemsnitlig 71; over 80 % har Strø, Horns, Sømme, Volborg, Merløse, Alsted og Stevns herreder; under 60 har Ølstykke herred og Møn.

Vil vi danne os en forestilling om, hvor mange steder man har ryddet skove og lunde for at skaffe plads til bosteder, må vi se på *skovnavnene*. Det er især de yngre navne på -lund, -skov, -ris, -holt, de ældre på -ved (with). Holterne findes særlig i Nordøstsjælland, Frederiksborg amt. Lyng-Kronborg herred har hele 15, Holbo og Lyng-Frederiksborg har hver 7, Ølstykke har kun 1, Horns og Strø slet ingen. Horns Herred har mærkeligt nok overhovedet ingen skovnavne, da Onsved (1085 Othense) vist er et ældre Odins-vi, ligesom Odense. Det er forøvrigt mærkeligt, da man ved, at den store skov Hornsved dækkede store dele af herredet, og endnu nævnes i 1600-tallet. Til skovnavnene bør man vel også regne navnene på -rød, da det jo er overvejende sandsynligt, at de vidner om rydninger i skovland. Disse rød-navne er ret sjældne i Jylland, og de er yngre end vikingetiden, da danerne ikke synes at have taget dem med til England. De findes især i Frederiksborg amt, der har 42, alene i Lyng-Kronborg herred 22, mens hele Præstø amt kun har 10.

Man må også regne navnene på -tved med til rydningsnavnene. De fleste var vist allerede dannet i vikingetiden, da de danske tog en anselig mængde af dem med fra deres hjemland til England (thwaite). I Jylland var de vel især almindelige i Vendsyssel, men fandtes dog spredt over det meste af Nørre- og Sønderjylland. Gunnar Knudsen har påvist, at ordet sandsynligvis kommer af verbet thweita, „kløve eller fælde“. På Sjælland er de ret sjældne. Der er to i Volborg herred: Bregnetved og Langtved; 9 i Merløse herred, bl. a. Bredetved, Grøntved, men også Søndersted, Kongsted (Synnærstweth, Kungstwed); 4 i Tuse herred: Tornved (Thornthwed), Høed (Høthuet), Nøkkentved (Nykommethweth) og Skellingsted (Skiellenndstued); 5 i Løve herred, bl. a. Ovtved, Løgtved, Gundetved (nu Selchausdal); 3 i Skippinge herred, bl. a. Rugtved, Bjergsted (Byræsthweth). I Sorø amt er der 6, nemlig Vedde (Wæthwetæ), Egtved, Høed, Ortved, Bregentved, Nortved. I Præstø amt er der 8, bl. a. Kongsted (Konungsthwet), Børsted (Børstwit), Gelsted, Næstved, Dysted, Tvede. Mærkeligt nok er der ingen i det skovrige Frederiksborg amt.

En lille gruppe på -fællæ må også regnes til skovnavnene, da ordet betyder „sted, hvor der er fældet (træer)“. Lignende navne er ikke ukendt i Jylland (Notfeld af Nutæfællæ); mest kendt på Sjælland er vel Gisselfeld og Torbenfeld.

Langt ældre er vel det ejendommelige Withskyflæ, der ligefrem betyder „skovrydning“. Vi kender det fra Jylland som Vitskøl og på Sjælland kendes to byer af navnet Vedskølle, i Bjæverskov (Witskywflæ) og V. Flakkebjerg herred (Witskyfflæ).

Til skovnavnene regner vi også stednavne med skov-ord i forleddet, Vedby, Risby, Skov-Børstrup, Ejby (Egeby). Endelig regnes også det unge Fuglsang med, som vel er fra middelalderen, og minder om træer og fuglesang.

Skovnavneprocenten bliver da i Frederiksborg amt 21, Præstø amt 17, Sorø amt 16, Holbæk amt 12 og i Københavns amt kun 11. I Horns Herred og på Samsø er den 0; højest ligger den i Lyng-Kronborg og Lyng-Frederiks-

Parti fra Kimmerslev i Ramsø herred en tidlig forårsdag. Der hviler en egen L. A. Ringsk stemning over dette landskab med de stynede popler og den lille, uindhegnede kirkegård, der sænker sig terrasseformet ned mod søen. Ved en fredningskendelse er der draget omsorg for, at dette særprægede sjællandske natursceneri kan bevares for efterverdenen. (Fot. K. Gemzøe).

borg herreder, 32 og 28 %. Mange herreder i Jylland lå højere: Anst 40, Gram 35, Nørre Rangstrup og Nørvang 31, Malt 29. Vendsyssel havde 17 %, Østjylland 13, Vestjylland 15, Sønderjylland 20, men Sjælland som helhed har dog 16 % skovnavne.

Selv om enkelte torper som Skov-Børstrup og Skov-Hastrup vidner om skov, er det givet, at ikke alle torper blev grundet på ryddet skovgrund. I Holbæk amt, hvor skovnavneprocenten var ret lav (12 %), lå torp-navneprocenten højest (41 %), det havde 177 torper, 1 bølge og 8 rød, ialt 186 navne fra torp-tid. I Jylland var navne på -rød (-rode, -roj) ret sjældne, og torp-navneprocenten nåede, selv for Østjylland, kun op på 22, i Vendsyssel og Sønderjylland 11, i Vestjylland 14; men for Sjælland som helhed var den 37, lavest i Sokkelund herred (24), Stevns (21), Barse (24) og på øerne Samsø (21) og Møn (14), højest i Ringsted herred (59), Merløse herred (54) og Odsherred (51), hvor over halvdelen af bostederne altså var torper, hvad der kun var tilfældet i eet jysk herred: Rinds (52 %).

Vi har nu søgt at danne os en forestilling om Sjællands bebyggelse i ældre tid. Mange bosteder betyder som oftest, at herredet havde mange enkeltgårde og få store landsbyer, få bosteder havde vi i de gamle herreder med de store landsbyer, men ret få enkeltgårde. Mange skovnavne

og navne fra torp-tid (torp, bølge, rød) i et herred vidner som regel om, at det ret sent er blevet fuldt bebygget.

Vil vi have et fingerpeg om, hvilke egne, der har været tidligt opdyrket, er der visse af de gamle navneendelser, der kan være ledetyper. Det gælder navnene før og i folkevandringstid, med endelsen -inge, -um, -løse, -sted og -lev, som man kunne kalde *oldnavne*. I Jylland var de ældste især -ing og -um, men Sjælland har meget få -um-navne; Holbæk amt har slet ingen, Sorø amt kun 2: Høm, Gudum, Stevns har kun 1, der skjuler sig i selve navnet Stevns (Stethy-um, Stethem). Derimod er der 5 i Frederiksborg amt: Alme, Maarum, Kregme, Søsøm, Farum, og 6 i Københavns amt: Husum, Nærum, Smør-um, Sømme, Glim og Øm.

Det kunne, som Kristian Hald gør opmærksom på, se ud til, at navnene på -løse indtager en lignende stilling i bebyggelseshistorien som navnene på -hem, -um. Stort set supplerer de to grupper hinanden geografisk; hem findes i Jylland (og Halland), løse på øerne og i Skåne. På Sjælland er der særlig mange løser i Merløse herred (13), halvt så mange i Ringsted herred (6), men ellers kun fra 1-4 i hvert herred. En enkelt forsker (Dyrlund) har sammenstillet løse med køb, som især kendes i Nordsjælland (Tikøb, Ebbekøb, Tokkekøb, Hestkøb, Høsterkøb og det forsvundne Arnbjørnkøb). Dyrlund sammen-

Slangerup, set fra nord o. 1660. Efter Resens Atlas. Således tog købstaden sig ud, da Kingo udtalte „Slangerup udvortes paltet vel ser“. Over Græse Aa syd for byen førte kun en vej, og i den tidlige middelalder, da vandstanden var højere, lå Slangerup ved dette vigtige åpas mellem syd og nord som en betydelig købstad med både kongsgård og nonnekloster.

stiller f. eks. Sengeløse med lovenes *sengekøb* „ægtefællers køb“ og „hustrukøb“ i Høsterkøb. Denne opfattelse kan dog ikke opretholdes. Løse betyder sandsynligvis „græsgang“ og rækker vist tilbage til en tid, da kvægavl betød mere end kornavl.

De herreder, hvor disse tre typer udgør den største procent af bostednavnene, er Strø, Ølstykke, Alsted, hvor de omfatter 12–15 %. Horns Herred har overhovedet ingen, Lyng-Kronborg har kun 2: Kettinge og det forsvundne Ørløse, Tune har også 2: Stærkinge og Vindinge, Ars ligeledes 2: Forsinge og Ugerløse. Møn har også kun 2: Bissinge, Rødinge. Samsø har kun 1 tvivlsomt ing-navn: Selsinggaard. En hel del inger (10) er der i Baarse herred: Størtinge, Krømlinge, Røttinge, Beldringe, Faksinge, Skibinge, Oringe og det tvivlsomme Rekkende (1610 Rekinge). Ellers er der gerne fra 4–7 i hvert herred, svarende til 4–9 % af bostednavnene.

Medregner vi -sted og -lev, formentlig fra ældre og yngre folkevandringstid, får vi de mest almindelige oldnavnetyper. Der er en statelig række på 6 -sted i Ringsted herred, men ellers kun få. Mange herreder mangler ganske -sted. Der er 8 -lev i Ringsted, 8 i Slagelse herred, 6 i Løve, Horns og Stevns og 5 i Sokkelund og i hvert af de to Flakkebjerg herreder, men iøvrigt kun 1–4 pr. herred.

Opgør vi tallene for disse navne med endelserne inge, um, løse, sted og lev, de såkaldte old-

navne, får vi et indtryk af, hvilke egne, der har været tidligt opdyrket og allerede bebygget i gammel tid.

Her ligger Stevns højest med 30 %, men så følger Ringsted herred med 28, Sømme og Ølstykke med 23, Alsted med 21 og Slagelse med 20 %. Skovherrederne ligger som regel meget lavt, Lyng-Kronborg og Holbo med 1 og 4 %, Fakse og Hammer med 5 og 6 %, de to øer Møn og Samsø med 3 og 5 %. I Østjylland nåede kun Støvring, V. Lisbjerg og Framlev herreder over 20 % oldnavne; men i Østjylland og Sjælland som helhed lå oldnavneprocenten dog lige højt (12 %), medens Vest- og Sønderjylland kun havde 7 %.

Af de unge navne på -gaard, var der i Vestjylland, især i Ringkøbing amt, en stor mængde, især naturligvis i de egne, hvor enkeltgårdsbebyggelsen var mest udbredt, Skodborg 29 %, Hjerm 26, Hing og Bølling 21, for hele Ringkøbing amt 20 %. Disse navne var kun meget lidt udbredt på Sjælland, ialt kun 3 %, hvilket svarer til den lave enkeltgårdsprocent på knap 3 %.

Af de korte, usammensatte navne, grundnavne, hvoraf enkelte muligvis også hører til oldnavnene, og som især var talrige i Vendsyssel og Vestjylland (20 og 14 %), var der kun relativt få på Sjælland (6 %). Medens Skodborg, Vandfuld, Ulborg, Horns (Vendsyssel) og Jerslev herreder har over 50 af disse grundnavne, Børglum herred endda hele 103 (14–22 %), så har Lyng-

Flyverfotografi af Slangerup, set fra sydøst. I 1809 ophørte Slangerup med at være købstad, og i 1902 brændte en fjerdedel af byen. Skønt også Græse Aa omtrent er forsvundet af billedet, følger gadenettet omkring den anselige kirke fra 1588 næsten de samme baner som på Kingos tid, og byen er nu som dengang omgivet af et frugtbart opland. Slangerup havde 1950 1362 indbyggere mod 336 i 1801. (Fot. Sylvest Jensen).

Kronborg, Ods og Møn, der ligger højest, hver kun 11–12 af disse navne (8–17 %). Det drejer sig om navne som Saunte, Gurre, Næbbe i Nordsjælland, Nakke, Høve, Hørve, Vig i Odsherred,

eller Sletten, Odden med bestemt artikel, eller Nyord, Hjelm, Lind, Sprove på Møn.

Vi vil nu i det følgende tage et overblik over de enkelte 5 amter på Sjælland.

FREDERIKSBORG AMT

I Frederiksborg amt har herrederne gennemsnitlig 77 bosteder. Det gamle skovland i Lyng-Kronborg og Holbo herreder har dog 157 og 137, Lyng-Frederiksborg kun 61, Strø 49, Horns 37 og Ølstykke (det gamle Jørlunde) herred kun 22.

Bygdenavneprocenten er lavere her og i Præstø amt end i det øvrige Sjælland, kun 67 og 66 %. Højest ligger den i de gammeldyrkede herreder Strø og Horns, 82 og 81 %, lavest i Ølstykke: 59 %. I de tre skovherreder Lyng-

Kronborg, Holbo og Lyng-Frederiksborg er den 66, 64 og 62 %.

Skovnavneprocenten er højest i Lyng-Kronborg (32), Lyng-Frederiksborg (28) og Holbo (15), Strø og Ølstykke har 14 % skovnavne, Horns Herred har slet ingen.

Der er ret få navne på -bølle på Sjælland. Disse navne er yngre end vikingetid, da de næsten mangler i England blandt de danske stednavne, fraset det ganske hyppige Nybølle (Newball). I Frederiksborg amt er der slet ingen, men

*Landskab fra Birkerød.
Maleri af Constantin
Hansen 1824. Birkerød, der
i første halvdel af det 19.
århundrede havde 6-700
indbyggere, var allerede da
præget af forbindelsen og
handelsamkvemmet med
det nærliggende Køben-
havn. Ingen af de oprinde-
lige helgårde var mere i
bondeeje. Den ene var
præstegård, den anden
lystgård og den tredje kro.*

ellers gerne et eller et par stykker i hvert amt, dog er der noget flere i Baarse herred og på Møn. Derimod er der mange torper (45) i Lyng-Kronborg og Holbo herreder, og særlig mange -rød i Lyng-Kronborg (22). Sammenregner vi gruppen torp, bølle, rød til een gruppe fra torp-tid, bliver procenten for Strø og Lyng-Kronborg 45 og 43, for Holbo, Lyng-Frederiksborg og Horns 39, 36 og 33, for Ølstykke kun 27. For hele amtet bliver torpnavneprocenten 39, hvilket dog overgås både af Sorø amt (40) og Holbæk amt (41).

Der er altså særlig mange skovnavne, rødnavne og torper i Lyng-Kronborg herred, men til gengæld kun ganske få oldnavne, Kettinge og det forsvundne Ørløse i Tikøb sogn, ialt kun lidt

over 1 %. Derimod er der relativt mange i Strø herred (18 %), deriblandt amtets eneste -sted: Ølsted, og 1 -lev: Sigerslev, hvor Horns Herred møder med hele 6 lev: Gerlev, Tørslev, Landerslev, Skuldelev, Ferslev og Venslev, medens det derimod hverken har inge, um, løse eller sted. Strø herred og Ølstykke herred har de højeste procenter af oldnavne (18 og 23 %), men efter dem følger Horns (17 %). Der er altså en tydelig forskel på disse tre gamle herreder og de unge skovherreder i amtet.

Tager man amtet under eet har det 21 % skovnavne; Sorø amt har 16 % og Præstø amt 17 %. Af torp og rød er der 182 navne eller 39 %, medens Københavns amt kun har 98, hvilket vil sige 34 %.

KØBENHAVNS AMT

I Københavns amt er der kun 48 bosteder pr. herred; dette antal er der f. eks. i Ramsø herred, medens Smørum og Sømme kun har 40 og 44, Volborg 55. Højest ligger Sokkelund herred med 77 og lavest Tune med 26 bosteder.

Bygdenavneprocenten er højere end i Frederiksborg amt: 74 mod 67. Højest ligger Sømme og Volborg med 82 og 80, så følger Ramsø og Smørum med 75 og 73, og lavest ligger Tune og Sokkelund med 69 og 66 % bygdenavne.

Skovnavneprocenten er lav (11), kun lidt højere ligger Holbæk amt (12). Af herrederne i amtet ligger Tune og Ramsø højest, med 15 og 17 % skovnavne, lavest ligger Sømme med kun 1, endda tvivlsomt, skovnavn (2 %): Jyllinge (1178 Julækæ), der muligvis indeholder ordet eki „egeskov“. Af de øvrige herreder i amtet har Smørum og Sokkelund 10 %, Volborg 11 % skovnavne. Af rødnavne findes der slet ingen i Smørum, Sømme og Volborg herreder og

kun 1 i hvert af herrederne Tune og Ramsø: Solrød og Gammerød, og 4 i Sokkelund: Stenrød, Søllerød, Øverød og Trørød.

Både i Frederiksborg og Københavns amt har vi enkelte repræsentanter for en gruppe af rydningsnavne, som ellers er ret sjældne, nemlig -rum, som vi f. eks. har i Esum og Virum. Det betyder steder, hvor der er „rømmet“ eller ryddet plads (rum) til et nyt bosted. Nærum (1186 Niartherum) er derimod sikkert, som det norske Nærum, et Niardarheimr, et hem-navn med gudenavnet Niorth i forleddet.

I Frederiksborg amt havde vi slet ingen bøllevnavne, her i Københavns amt har vi dog eet, nemlig det meget udbredte Nybølle i Smørum herred (1160 Nybølæ). Af torper er der mange i Volborg, Sømme, Sokkelund og Ramsø herreder, men ret få i Tune. Procenten for torp, bølle, rød ligger i Sømme og Volborg på 43 og 40 %, i Ramsø, Smørum og Tune på 35, 33 og 31 %. Lavest ligger den i Sokkelund, hvor der dog er 14 torper og 4 rød (24 %). For hele amtet er procenten 34.

Vi traf i Jylland flere steder navnet Kaldækot (kold hytte), der formentlig betegner en uopvarmet hytte til sommerbrug, især vel ved kvægets græsgange. Her er vel Kollekolle i Smørum herred det samme navn, som i Odsherred hedder Kollekolle, men 1370 Kaldækoth, og som i Jylland hed Koldkur, Koldkær, Kolle, Koldby i senere tid.

Oldnavneprocenten ligger gennemgående højt

for Københavns amt; den er gennemsnitlig 16; samme procent har Volborg herred, som dog overgås af Sømme og Smørum, der har 23 og 18 %. Tune og Ramsø har 15, Sokkelund har kun 12 %, skønt oldnavnenes antal (9) er lige så højt som i Volborg. Sokkelund herred har 1 inge: Buddinge, 2 um(hem): Husum og Nærum, 1 løse: Vanløse, og hele 5 lev, alle i nærheden af den gamle havne- og færgeby Havn (Købmandehavn, København), nemlig Serreslev, Vigerslev, Utterslev, Islev og Herlev – alle efterhånden helt opslugt af Storkøbenhavn. Sømme har 3 ing: Katinge, Fløng (1259 Fløngi) og Herringe i Herringløse, 1 løse (Herringløse), og 4 lev: Himmelev, Veddelev, Herslev og Svoverslev. I Smørum herred er der ingen lev, i Volborg 2: Allerslev og Jenslev, i Tune også 2: Reerslev og Snoldelev, i Ramsø herred 1: Kimmerslev.

Amtet har mindst 5 -sted: Hersted (delt i østre og vestre), Osted, Karsted (i Kastholm), Ørsted og Kløvested, medens Frederiksborg amt kun havde 1: Ølsted. I Sorø amt er der derimod 13 -sted, heraf alene 6 i Ringsted herred. Der er kun 6 -um i Københavns amt. De 2 i Sokkelund er allerede nævnt; dertil kommer Smørum (Smørhem), Sømme (Sæhemæ), Glim, Øm; men i Volborg og Tune herreder mangler -um.

Københavns amt har altså dobbelt så høj oldnavneprocent som Frederiksborg amt, nemlig 16 mod 8 %, medens torp-procenten derimod er næsten den samme: 34 i det første mod 39 % i sidstnævnte amt.

HOLBÆK AMT

Herrederne i Holbæk amt har gennemsnitlig færre bosteder end Frederiksborg og Præstø amter (77) eller Sorø amt (71), nemlig 65, men dog ikke så få som Københavns amt (48). Højest ligger Merløse herred med 125 bosteder, det tredjestørste antal på Sjælland, Lyng-Kronborg og Holbo er nr. 1 og 2 (157, 137), derefter følger Baarse, Fakse og Hammer (109, 106, 101).

Bygdenavneprocenten ligger på samme højde som i Københavns amt, 74 %. Merløse herred med sine 125 bosteder har en bygdenavneprocent på 85, hvilket er den højeste på Sjælland. Både i ældste og yngste bygdetid har dette herred lig-

get højt. Det har 2 inger og 13 løser: Ellinge, Kyringe og Merløse, Jernløse, Kvanløse, Holløse, Grandløse, Tølløse, Kvarmløse, Ugerløse, Undløse, Niløse, Tersløse og Stenlille (Stenløse liilæ); men ingen -um eller -sted. Oldnavneprocenten bliver 13 og torp-procenten er 54, hvilket kun overgås af Ringsted herred (59 %).

Ars, Skippinge, Tuse og Løve herreder har bygdenavneprocenter 70, 72, 74 og 74, men når altså ikke på langt nær Merløse. Lavere endnu ligger Ods og Samsø: 67 og 62.

Skovnavneprocenten er lav i amtet (12), højest i Tuse og Skippinge (19 og 16), Løve har

Køer vandes ved et gadekær. Brorfelde, juni 1844. Maleri af J. Th. Lundbye (Kunstmuseet). Til Brorfelde, som stedet nu kaldes, kom Lundbye for at forvinde en kærligheds-sorg. Hverken idyllen i den lille landsby, der stadig ligger ved sit gadekær, eller de skønne natur-omgivelser, som han priser i sine breve, kunne dog helbrede hans syge sind.

12, Merløse, Ars og Ods har 10 % skovnavne; Samsø har slet ingen skovnavne.

Fra torptiden er kun 1 bølge (Svebølle), ganske enkelte rød hist og her, 3 i Merløse herred: Vipperød, Lunderød, Vallenderød, 2 i Løve: Sønderød, Hedeboryde, 1 i Skippinge: Kaldred (1370 Kaldruthæ). I Ods er der Rode (1370 Ruthe, Rudhæ), hvorimod Unnerud ikke synes at være et rød, da det 1493 og 1610 har endelsen -rugh. Hertil kommer dog den store mængde torper (177).

Vi møder her i Holbæk amt en del navne med endelsen -tved, f. eks. Bredetved, Tingtved, Grøntved. Der er 9 i Merløse herred, bl. a. Nøkkentved og Tvede, 5 i Løve, 3 i Skippinge. De minder sikkert om skovrydninger, hvor træerne er kløvet og fældet, ligesom de få navne på -fællæ, oftest med personnavne i forleddet (Torbenfeld, Simmenfeld, Brorfelde af Torben, Sigmund og Broder). Nøkkentved har intet med nøkken at skaffe, det hedder 1382 Nykommethweth og betyder vel „den nye mands rydning“. Ofte er tved-navnet sammentrukket til -ved, -sted: Tornved hed Thornthwed, Høed hed tidligere Høthuuet, Skellingsted, Kongsted, Søndersted hed Skiellendstued, Kungstwed, Swndersthweth.

Medens Holbæk amt ligger højest på Sjælland med sine 186 navne fra torptid (41 %), højere endnu end Frederiksborg amt med 182 navne (39 %), så ligger det til gengæld ligeså lavt som Frederiksborg amt med oldnavne, 38 navne

(8 %), hvor Frederiksborg amt har 36 navne (8 %). Her i Holbæk amt er dog 21 inger og 16 løser, mens Frederiksborg amt har 8 inger, 5 um og 12 løser. Um-navne mangler ganske i Holbæk amt. Der er kun 1 -sted i amtet: Hagested i Tuse herred; derimod er der 13 lev, flest i Løve herred (6): Hallenslev, Reerslev, Ørslev, Gierslev, Herslev, Gørlev. Odsherred og Samsø mangler lev, men til gengæld har Odsherred en statelig række af inger (6): Ellinge, Sidinge, Hønsinge, Svinginge, Grevinge, Veddinge og Skippinge. Det sidste lå dog oprindeligt (f. eks. 1370) i Skippinge herred, som det har givet navn. Ars herred er fattigst på oldnavne, fraset Samsø, der kun har et tvivlsomt ing (Selsinggaard). I Ars er der kun 1 inge (Forsinge), 1 løse (Ugerløse) og 2 lev (Raklev og Jerslev), ialt 4 oldnavne (8 %). Højere procentvis når dog heller ikke Odsherred med sine 6 inger (8 %). Det er vel ret tvivlsomt, om Selsinggaard i Onsbjerg sogn på Samsø indeholder et forsvundet Selsing. Fraset de 13 løser i Merløse herred er der kun 3 løser til i amtet: Gamløse, Ugerløse og Jorløse.

I Skippinge herred findes også et navn Brokøb med den endelse -køb, som ellers er mest kendt fra Nordsjælland (Tikøb, Ebbekøb, Tokkekøb, Hestkøb, Høsterkøb, Arnbjørnkøb), men også kendes i Tuse herred (Syvendekøb). De er som oftest sammensat med personnavne: Tide, Ebbe, Tolse, Siunde.

SORØ AMT

I Sorø amt har herrederne gennemsnitlig 71 bosteder, Øster Flakkebjerg har 82, Slagelse 76, Vester Flakkebjerg 74, Ringsted 64 og Alsted herred 57.

Bygdenavneprocenten for amtet er den højeste på Sjælland, 75. Højest ligger Alsted herred med 81, lavest er Ringsted og V. Flakkebjerg med 72, Slagelse herred har 76, Ø. Flakkebjerg herred opviser 77.

Amtets skovnavneprocent er 16, højest ligger Ringsted herred med 23, lavest Alsted herred med 9. Dette herred har altså få bosteder, høj bygdenavneprocent og lav skovnavneprocent, og synes derfor at være tidligt udbygget. V. Flakkebjerg, Slagelse og Ø. Flakkebjerg herreder har 18, 16 og 12 % skovnavne. Af rød-navne er der kun 1-2 i hvert herred. Af bølle-navne er der kun 2 i hele amtet: Neble (Nybølæ) i Slagelse herred og Nybølle i V. Flakkebjerg herred. Fra torptid (torp, bølle, rød) er der 38 navne (59 %) i Ringsted herred, 32 i Ø. Flakkebjerg (39 %), 23 i Alsted herred (40 %), og 27 (34 %) og 22 (30 %) i Slagelse og V. Flakkebjerg herreder.

Af inger er der 15 i amtet, 4 i Alsted herred: Heglinge, Døjringe, Gyrstinge, Kyringe, men ikke mindre end 6 i V. Flakkebjerg herred: Skørpinge, Gimlinge, Jellinge, Syllinge, Snedinge og Hittinge. Ringsted herred har ingen inge-navne, men til gengæld hele 8 lev, samme antal har Slagelse herred, men her er dog tillige 3 inger: Hejninge, Pebringe og Stillinge. Der er kun 2 -um i amtet: Høm og Gudum, men derimod 14 løser, hvilket kun overgås af Holbæk

amts 16, hvoraf Merløse herred alene har de 13. Intet andet amt på Sjælland har dog så mange -sted (13) og lev (28) som Sorø amt. Ringsted herred har alene 6 -sted: Ringsted, Sigersted, Haraldsted, Vigersted, Kongsted og Bedsted, samt 8 lev: 2 Ørslev, Veterslev, Førsløv, Sneslev, Terslev, Haslev og Freerslev. Slagelse herred har 1 -sted (Harrested) og ligeledes 8 lev: Hosløf, Aarslev, Hallelev, Skafteløv, Gerlev, Vemmelev, Ormslev og Forlev. Sted og lev formodes at være høvdingesæder fra ældre og yngre folkevandringstid, og i denne tid må de to herreder Ringsted og Slagelse da have haft en vis betydning. I det store Flakkebjerg herred, som i Kong Valdemars Jordebog endnu udgjorde eet herred, der først senere blev delt i Øster og Vester, var der hele 10 lev, 5 i hver halvdel.

Ser vi på alle disse oldnavne (inge, um, løse, sted og lev) under eet, ligger Ringsted herred højest med 19 navne (28 %), omtrent på samme højde som Stevns med 10 navne (30 %). Disse to herreder har flest oldnavne på Sjælland i procent af bostednavnene, men for hele Sorø amt er oldnavneprocenten dobbelt så høj som i Præstø amt, 20 % mod 10 %; næsthøjest lå Københavns amt med 16 %, men i antal navne lå Sorø amt med sine 72 oldnavne langt højere end Københavns amt med 46. Der kan ikke være tvivl om, at Sorø amt, især Ringsted og Slagelse herreder, har været det centrale kerneland på Sjælland i oldtiden. Her lå jo også i den ældre middelalder sjællandsfarernes landsting ved Ringsted.

PRÆSTØ AMT

I Præstø amt har herrederne gennemsnitlig 77 bosteder, ligesom i Frederiksborg amt. Flest er der i Fakse og Baarse herreder (106 og 109), over 100 har også Hammer herred (101). Færrest er der på Stevns (33), med dets store, ældgamle byer. Bjæverskov har 70, Møn 64 og Tybjerg kun 57.

Bygdenavneprocenten ligger lavest i dette amt på Sjælland (66), næsten som i Frederiksborg amt (67). Højest ligger Stevns med 82 %, sam-

me procent som i Strø og Sømme herreder, hvilket kun overgås af Merløse herred (85 %). I Bjæverskov og Tybjerg herreder er bygdenavneprocenten 70, i Fakse herred 69, i Hammer og Baarse 62 og 64, og på Møn kun 56 %. På den sidstnævnte ø er naturnavne talrige; den har 11 grundnavne (17 %), hvoraf dog de 3 er bygdenavne (Stege, Torpe, Borre), og 4 navne, der ender på -bæk.

Skovnavneprocenten er 17 i amtet, altså højere

end Sorø amts 16 %, men lavere end Frederiksborg amts 21 %. Der er dog 93 skovnavne i Præstø amt mod 99 i Frederiksborg amt. Højest ligger Fakse, Bjæverskov og Baarse herreder (22, 20 og 19 %), lavest ligger Stevns og Møn (3 og 9 %). Der imellem ligger Tybjerg og Hammer (7 og 13 %).

Af -rød er der kun 10 i amtet, imod Frederiksborg amts 42, nemlig 3 i hvert af herrederne Bjæverskov, Hammer og Baarse, slet ingen i Stevns, Tybjerg herred og på Møn, og kun 1 i Fakse herred (Bonderød). Derimod er der en del bølge-navne (11) i amtet, medens der i andre amter kun er 1-2, og i Frederiksborg amt slet ingen. Af torper er der 136 i amtet, flest i Fakse, Hammer, Bjæverskov og Tybjerg herreder (38, 25, 22 og 20), men meget få på Stevns og Møn (7 og 6).

Sammenfatter vi alle disse navne fra torp-tid (torp, bølge og rød), bliver procenten for Fakse, Bjæverskov og Tybjerg herred 38, 37 og 35 %, for Hammer, Baarse og Stevns 29, 24 og 21 %; for Møn kun 14 %. I antal ligger torp-tidens navne i Fakse herred dog langt højere (40) end de andre herreder; Hammer herred har 29, Bjæverskov og Baarse 26, Tybjerg 20, Møn 9, og Stevns kun 7 (der alle er egentlige torper).

Af inger er der 23 i amtet. Intet amt har flere; Holbæk amt har kun 21, Sorø amt 15, Københavns amt 13 og Frederiksborg amt har endda kun 8. Kun i Tybjerg herred mangler inge helt, men Baarse har 9 og Hammer 5. Af -um er der kun 1 i amtet; det skjuler sig i navnet Stevns herred (Stethiums, Stethems hæræth). Stevns, Bjæverskov, Hammer herreder og Møn mangler også ganske løser, men Tybjerg herred har 5:

Spragelse, Træløse, Holløse, Bavelse, Tyvelse; Fakse herred har 1: Grumløse. Af -sted er der 2 i amtet: Hellested på Stevns og halvøen Borgsted på Møn, der vel næppe er en ægte sted-by. Derimod er der en statelig række af hele 19 lev. Kun Møn mangler lev, men Stevns har 6: Sigerslev, Gjorslev, Varpelev, Lyderslev, Frøslev og Havnelev; Bjæverskov 4: Vollerslev, Gørslev, Haarlev, Endeslev; Baarse 3: Dyrlev, Allerslev, Ørslev; Fakse 2: Jørslev, Alslev; Tybjerg 2: Herlufmagle (Helghælef), Rislev; og endelig har Hammer herred 2: Brandelev og Blangslev.

Af de 5 oldnavnetyper inge, um, løse, sted og lev er der 53 i amtet (10 %), hvilket kun overgås af Sorø amts 72 (20 %). Stevns har 10 oldnavne (30 %), Baarse herred 13 (12 %), Tybjerg herred 7 (12 %), Bjæverskov herred 8 (11 %). Lavest ligger Fakse herred 5 (5 %), Møn 3 (5 %) og Hammer herred med 6 navne (nemlig 6 %).

Af de usammensatte grundnavne er der 40 i amtet, flest på Møn 11 (17 %). Dette er langt flere end i de øvrige sjællandske amter; Holbæk 27, Frederiksborg 25, Sorø 24, men Københavns amt har kun 10 grundnavne.

Af de unge navne på -gaard er der 23, medens der i Sorø amt kun var 12, Frederiksborg amt 13, Holbæk amt 8, Københavns amt 7.

De mange skovnavne, de mange torper og de mange unge gaard-navne tyder på, at store dele af Præstø amt er blevet bebygget ret sent, ligesom Frederiksborg amt. Dette gælder dog ikke Stevns eller Baarse herred, der har særlig mange oldnavne (10 og 13); på Stevns findes kun meget få torper og kun et eneste skovnavn, Holtug (oprindeligt Holthøie).

OLDTIDSMINDER

Af Th. Ramskou

... Så sendte han [Odin] Gefion nord over sundet for at finde mere land, hun kom til kong Gylfe, og han gav hende eet plovland. Da drog hun til Jotunheimen og fik fire sønner med en jætte dør, dem omskabte hun til okser og spændte dem for ploven, og så drog hun landet ud i havet mod vest mod Odinsø, det land hedder Sjælland og der boede hun siden ...

(Ynglingasaga, kap. 5)

ÆLDRE STENALDER

12000–2500 f. Kr.

Oldtidsminder er et vidt begreb, og egentlige oldtidsminder er menneskeværk, synlige i landskabet; sådan forstår man det almindeligvis. Man kan derfor ikke sige, at vi har egentlige minder om landets første beboere efter istiden. De førte en omstrejvende tilværelse, der ikke levnede dem tid til at præge landskabet, afhængige som de var af vildtet, hvis bevægelser de var nødsagede til at følge, om de ville opretholde livet. Enkelte gange har man dog tilfældigt fundet deres primitive redskaber: klodsede pilespidser af flint og hakker af rensdyrtak. Men deres bopladser var ukendte her i landet indtil 1944, da man for første gang fandt en sådan ved Bromme, 7–8 km nordvest for Sorø. – Man kan endda knap nok kalde det en boplads, da det kun var et affaldslag man stødte på, kastet ned ad skråningen fra det sted, hvor bopladsen har været. Og har den nogensinde været erkendbar, er den ihvertfald nu ganske ødelagt af senere tiders aktivitet. Men fundet viste alligevel, at de første mennesker kom hertil, så snart livsbetingelserne var tilstede, så snart der var dyr at jage og bær at samle. Elsdyr, rensdyr, vildhest, jærv, bæver og svane er de dyr, der er fundet rester af på bopladsen. – Foruden pilespidser fandtes skrabere, bor og stikler, alt af flint, der antyder, at redskaber af ben og træ også har været anvendt; men dem var der desværre ikke levnet noget af.

Heller ikke i de følgende mange tusinde år, i den såkaldte fastlandstid, der strækker sig til ca. 5000 f. Kr. efterlader menneskene sig spor, der nu er synlige. Dog kendes deres bopladser i rigt mål, næsten alle fundet i moser. For den der blot kender en smule til dansk arkæologi, har navne som Mullerup, Sværdborg, Holmegaard og Aamosen en velkendt klang. Bopladsen ved Mullerup, ude i Maglemosen, er den, der først opdagedes, og som har givet navn til hele perioden, omend den selv kun repræsenterer et enkelt trin. – Der er sket fremskridt, siden mennesket først viste sig i landet. Flintteknikken er blevet bedre, og vi kender et utal af forskellige redskabsformer af ben og horn. Den største tekniske landvinding er dog, at nu er øksen kommet til, primitiv og lille, men dog en økse, hvad enten den er af hjortetak eller flint.

Først køkkenmøddingtiden har givet os oldtidsminder, der stadig ligger synlige i landskabet, store dynger af strandskaller hovedsagelig af østers, blandt hvilke findes oldsager. De har været i søgelyset i godt og vel 100 år, men først fra geologisk hold. – I 1835 var professor J. G. Forchhammer opmærksom på, at visse niveauforandringer med et ændret forløb af kystlinien måtte være foregået så sent, at landet allerede var blevet beboet. Han havde nemlig i skaldyngerne, som han troede var gamle havstokke, iagttaget flintredskaber. – I 1848 forelagde Japetus

Den fjerde internationale arkæologkongres på udflugt til køkkenmøddingen ved fiskerlejet Sølager i Strø herred i eftersommeren 1869. Her er fremdraget rige fund fra Ertebøllekulturen og begyndelsen af yngre stenalder. Tegning i Ill. Tid. 1869 af Bernhard Olsen, der senere blev så berømt som museumsmand.

Steenstrup i Videnskabernes Selskab lignende iagttagelser om, at hvad også han troede var gamle havstokke indeholdt „umiskendelige Kunstprodukter“ nemlig „3–5 Tommer lange Flintflekker, tilhuggede paa den sædvanlige Maade af Landets ældste Beboere“. Det havde han set i dyngerne ved Bilidt færgersted lidt nord for Frederikssund og ved Store Havelse Mølle ca. 5 km nordligere. Disse to dynger er nu fredede. Steenstrup gik ved den lejlighed stærkt ind for et samarbejde mellem geologer og arkæologer, for, som han udtrykte sig: „... saaledes vil et sammenhængende Billede af hine fjerne Tider kun vindes ved Oldforskerens og Geologens Haand i Haand med hinanden gaaende Undersøgelser“. – Synspunktet var genialt, og efter den retningslinie arbejder arkæologien den dag

i dag. – I samme år nedsattes en komité på forslag af Forchhammer, Steenstrup og arkæologen Worsaae. Den skulle varetage antikvariske og geologiske undersøgelser. – Det blev igen skaldyngerne langs Roskilde Fjord og Isefjord, der særlig blev genstand for undersøgelser, og selv om man stadig anså skaldyngerne for gamle havstokke, er det ligesom den rette forståelse af dem lå i luften. – Det blev Worsaae, der først kom med forklaringen efter et besøg på den store dyngede ved Mejlgaard på Djursland i 1850. Han skrev da i sin lommebog: „... og naar man seer hen til de deri adspredt liggende forarbejdede Gjenstande ved Siden af Kul og Dyrebeen, skulde man virkelig næsten fristes til at troe, at der i den fierneste Oldtid, medens Stranden gik tættere op til Banken, her har været et Slags

Spisested for Omegnens Folk. Derfra Kogekarrene, Kullene, Dyrebenene, Flintflekterne . . .“ Kom end Worsaae først, havde han dog næppe nået sit resultat uden komiteens forudgående arbejde. – Worsaae fandt forklaringen, men det blev Steenstrup, der gav skaldyngerne navn. Køkkenmøddinger kaldte han dem, og det navn bærer de stadig, ligesom hele perioden kaldes for køkkenmøddingtid. Er møddingerne end uanselige af ydre, har de givet et væld af oplysninger om de tider, da de ophobedes. De er nemlig ikke blot affaldshobe, men de er selve bopladserne, hvor man slog sig ned med let adgang til både jagt og fiskeri. Disse to næringsveje var nemlig stadig, som i Mulleruptiden, de to vigtigste. Herom vidner de store mængder af dyre- og fiskeknogler, der ligger mellem skallerne. – Det mest iøjnefaldende, østersskallerne, betyder næppe andet, end at man har suppleret føden med østers. Noget væsentligt tilskud til ernæringen har de ikke givet. – De redskaber, der er fundet i køkkenmøddingerne viser stadig fremskridt i teknisk henseende. Økserne er ble-

vet større på grund af den bedre flintteknik. Men især er det iøjnefaldende, at man nu har lært at lave lerkar. Primitive og spidsbundede er de ganske vist, men der kan da koges i dem. Enkelte kar har en form, som tyder på, at de har været anvendt som lamper i lighed med de grønlandske spæklamper. – Men boligen har vi stadig intet kendskab til. Dog er der på køkkenmøddingerne fundet stenkredse, der kan tyde på, at man har kendt til at rejse telte. Stenene skulle da være beregnede til at presse teltvæggen mod jorden.

Også menneskeskeletter er fundet i skaldyngerne under forhold, der berettiger til at anse dem for grave. – Enkelte gange er der også fundet rester af menneskekogler, der giver anledning til andre slutninger. Allerede Frederik 7., der var en habil arkæolog, var opmærksom herpå. I et brev til Worsaae skriver han: „ . . . Men en Opdagelse, der endnu ei før er skeet, gjordes her, det nemlig midt i Kjøkkenmøddingen paa det Sted hvor Ildstederne vare, Kranierne af 3 Mennesker og en Mængde Menneske Been sam-

Frederik 7. undersøger en gravhøj ved Skodsborg i september 1863. Under sommeropholdene på Skodsborg var det kongens kæreste beskæftigelse. Det karakteristiske billede af den kongelige arkæolog, hvis død et par måneder senere fremskyndedes af en forkølelse, han havde pådraget sig ved en udgravning, er tegnet af J. Magnus Petersen.

menslyngede med oven anførte Gjenstande i store Bunker alle itubrukne og flækkede for Marvens Udtagelses Skyld. Ved dette Fund er jeg kommen til den Slutning at Urfædrenes Levemaade var kannibalsk. . . . det vil glæde mig om De Herrer Oldkyndige ville tage Notits af Disse mine Anskuelser og nærmere drøfte dem, for at man Eengang kunne komme til et endeligt Resultat af disse Granskninger“. – Senere iagttagelser har godtgjort, at Frederik 7.

havde ret i sin anskuelse. Der er fundet spor af kannibalisme i køkkenmøddingerne.

At datere køkkenmøddingerne er ikke så lige en sag. Det synes, som om jægerbefolkningen fortsatte tilværelsen på køkkenmøddingerne ind i yngre stenalder, samtidig med, at der inde i landet kom en fastboende agerbrugsbefolkning. Et problem, som dansk arkæologi for øjeblikket tumler med, er netop tidsforhold og vekselvirkning mellem de to kulturer.

YNGRE STENALDER

2500–1500 f. Kr.

Det der sætter afgørende skel mellem ældre og yngre stenalder, er at agerbruget og kvægavlen bliver indført. Kendskabet til dyrkning af hvede og byg, der er de første kornsorter, må være kommet udefra, uden at man i enkeltheder kan sige hvorledes det er gået for sig. Samtidig lærte man at slibe flinten, så man nu havde et fremragende værktøj til rådighed til rydning af skov: den store slebne flintøkse.

Nogenlunde samtidig med den ændrede levevis sker der øjensynlig også en religionsændring, der giver sig udslag i en forøget omsorg for de døde. Det er fra yngre stenalder vi har nogle af de mest imponerende oldtidsminder, de store, stenbyggede grave, dysserne og jættestuerne. Men dette trosskifte lader til at være kommet uafhængigt af agerbruget. De første bønders grave er nemlig simple jordgrave. Først på et senere tidspunkt begynder man at lave et gravkammer af store sten, dyssen. – De ældste dysser lå ganske skjult under jordoverfladen, og var ikke beregnede til mere end en enkelt begravelse. Men snart fremkommer ønsket om at foretage flere begravelse i det samme kammer, og dyssen ændrer dermed form. Nu bygges den på jordoverfladen, og man sørger for at kunne skaffe sig adgang til kammeret ved, at en af sidestenerne erstattes med en flise eller en dør af træ, der let lader sig fjerne og atter påsætte. Dyssen, som vi alle kender den, er dermed skabt. Fra at være en jorddækket grav, er den blevet et markant punkt i terrænet.

Men da de var i brug, havde dysserne et andet udseende end det, der møder os nu. Man

må tænke på, at dysserne var gravkamre, der skulle indeslutte og skærme de døde, være som en bolig for dem. Derfor må vi tænke os kamrene omgivet af en lav jordhøj, der har gået helt op til dækstenen, så kun den har været synlig foruden indgangen, der holdtes fri for jord ved den lille stensatte korridor, der fører ind til døren.

Sikkert for at markere, at her var helligt område, blev kamret omkranset med store sten, enten sat i cirkelform eller i et rektangel. Vi taler da om runddysser eller langdysser, men hvad der ligger til grund for disse forskellige indramninger af gravkamrene er ikke klart. Dog, medens runddysserne som regel kun rummer eet gravkammer, kan langdysserne indeholde adskillige, og man kan måske tænke sig, at runddyssen kun er beregnet for en enkelt familie, hvorimod langdyssen er begravelsesplads for en større kreds. Faktisk svarer det til de husformer, man kender fra yngre stenalder bopladser, hvor der er fundet både mindre huse, der kun kan rumme een familie, og ligefrem rækkehuse med lejligheder ved siden af hverandre. En-familiehuset svarer til runddyssen, rækkehuset til langdyssen. Ligheden er slående.

Sjælland er langt den rigeste landsdel på de store stendysser. Særlig findes de i egnen omkring Kalundborg, rundt om Sorø og i Horns Herred. Men også strækningen mellem Frederikssund og Roskilde, samt den sydlige del af Sjælland mellem Præstø og Vordingborg er rig på dysser. Her skal blot nævnes et par karakteristiske eksempler. Lige vest for Landsgrav,

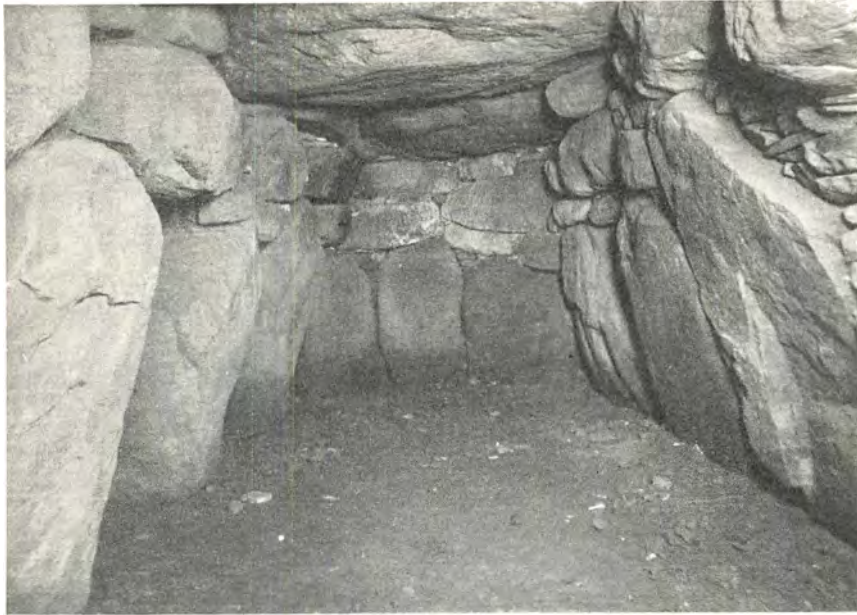

Vilsted runddyssen, der ligger højt på en åben, bølgeformet mark i Alsted herred, Sorø amt, er en af landets smukkeste og bedst bevarede dysser. Det aflange, firsidede kammer er nu som i oldtiden helt dækket af en jordhøj, der omkranses af 19 store, tæt sammenstilte randsten. (Fot. Nationalmuseet).

den lille forstad til Slagelse, ligger Kongedyssse, eller Slagelsesdyssse, der er en velbevaret langdyssse. Den har tilsyneladende kun eet kammer, smukt og velformet og indhegnet af en kreds af vældige randsten. Dyssen ligger en lille smule nede ad skråningen, der afslutter det store plateau, og foran mod vest ligger den kolossale udsigt over mod Fyn, hvis kyster tydeligt træder frem i klart vejr. Beliggenheden er karakteristisk for stenalderens store gravanlæg. Man var ikke så ivrig efter at graven netop skulle ligge på et højt punkt, som man blev det i senere tider. Man har indtrykket af, at det mere var den letteste adgang til de store sten, der blev bestemmende for, hvor graven kom til at ligge. – En af landets smukkeste og største runddysser, Vilsteddyssen, ligger mellem den nordvestlige ende af Gyrstinge Sø og Vilsted. Den giver et udmærket indtryk af, hvorledes dysserne har taget sig ud i oldtiden. Kammeret ligger endnu omgivet af sin lille høj, så man kun aner toppen af bærestenene, der understøtter den store dæksten. Højen er tæt kranset af imponerende store randsten. – Af og til træffer man på fritstående dyssekammer, der har mistet både deres randsten

og den omgivende høj. Hyldedyssse, lidt nordøst for Snoldelev tæt ved vejen til Roskilde, er et godt eksempel herpå. Nu står der kun et kammer af 7 bæresten og en stor dæksten. Men oprindelig har det været det ene af tre kamre i en anselig langdyssse. – Det er sådanne fritstående kamre, der har givet anledning til de mange misforståelser af dysserne. I ældre tider anså man dem ofte for at være andre, omkring hvilke religiøse handlinger skulle have udspillet sig. Og det er også dem, der er forbillede for de misforståede efterligninger af dysser, man kan se i haver, en enkelt sten lagt op på tre bæresten. Sådanne luftige konstruktioner har naturligvis intet som helst med oldtidens lukkede gravkamre at gøre.

Øjensynlig samtidig med at man bygger de store dysser, bygges der også de store jættestuer. Hvorledes tidsforholdet mellem disse velkendte stenaldergrave er, er ikke ganske klart. Dertil har dysserne ligget for ubeskyttede hen som fristelse for nysgerrige og for skattesøgere. – Ligesom dysserne er jættestuerne fællesgrave, men beregnede på massebegravelser. I enkelte har man fundet over 100 begravelser, så man må

Troldstuen ved Stenstrup i det på oldtidsminder så rige Odsherred er en af landets største jættestuer. Ved Nationalmuseets undersøgelse i 1909 fandtes flere oldsager af flint, rav og keramik. De to velbevarede kamre er opbygget af to skift bæresten, hvorved man har formået at gøre dem over to meter høje. (Fot. Nationalmuseet).

En jættestue ved Kyndeløse i Volborg herred fotograferet under udgravningen. For at få plads til flere døde har man i tidens løb skubbet skeletdelene fra tidligere begravelse op i stuens hjørner. Bag bærestenene ses den karakteristiske tørmur, som skal forhindre, at jordfylden glider ned i kammeret. (Fot. Nationalmuseet).

antage, at de har været gravkamre for en hel landsby. Det stemmer også godt med, at medens der ialt kendes 2–3000 dysser over hele landet, kender vi kun 7–800 jættestuer, af hvilke langt de fleste og største ligger på Sjælland. Jættestuens gravkammer adskiller sig afgørende fra dyssen på to punkter. For det første er det altid fuldstændig dækket af en ofte monumental høj,

og for det andet kommer man ind i det gennem en lang, overdækket gang, der munder ud i kammerets ene langside. Herigennem er begravelse foregået. Kamrene i de ældste jættestuer er ovale og minder således om dysserne, hvorimod de yngre er rektangulære og kan nå betydelige dimensioner. Man kan ved jættestuernerne tale om en virkelig bygningskunst. – Inde

Denne imponerende langdysse i Kongsøre Skov i Odsherred kaldes i folkemunde Kong Øres Grav, et navn, der skyldes en misforståelse af stednavnet Kongsøre, ud fra forestillingen om, at den ualmindelig store, rektangulærestensætning, der rummer flere gravkamre, må være rejst til ære for en konge. (Fot. Nationalmuseet).

i kamret blev de døde anbragt med de redskaber, de skulle have med i graven: økser, lerkar og smykker. Det kan være vanskeligt at se, hvad den enkelte har fået med sig på grund af de mange begravelser. For at skaffe plads, har man ofte skubbet resterne af de tidligere begravelser sammen i hjørnerne, eller man har ganske simpelt ryddet ud, således at skeletrester og gravgods er fundet udenfor udgangen. Denne hårdhændede fremgangsmåde overfor de tidligere døde kan synes at stå i skarp modsætning til den omhu, man har ofret på at bygge det store gravkammer. Det skal dog nok forstås således, at ikke blot kamret, men hele gravhøjen har været anset som dødebolig; og var et lig først gået fuldstændig i opløsning, var det ikke længere nødvendigt, at det skjultes inde i kamret, så kunne det godt ligge udenfor. Herpå tyder det også, at man i flere tilfælde har fundet hele lerkar hensat med madofre udenfor jættestuens langs højen. – På Sjælland er der tre områder, hvor man særlig finder jættestuerne. Det er først og fremmest egnen omkring Kalundborg og sydpå langs Storebælts kyst. Det andet om-

råde er omkring Vordingborg. Men den største bygd danner dog Nordsjælland og Horns Herred. Også udenfor disse tre områder findes jættestuerne, men ikke i så stort et tal. Man kan gå ud fra, at gravene lå i nærheden af bopladserne, så jættestuernes udbredelse falder sammen med de områder, der har været opdyrkede i denne del af stenalderen.

Der kan være grund til at fremhæve enkelte jættestuer. Rævehøj ved Dalby, Vestsjælland, er bemærkelsesværdig ved sit 2,5 m høje gravkammer. Den usædvanlige højde er opnået ved at bærstenene er sat i to skift, således at det øverste er oplodset med mindre sten over det underste. – En anden Rævehøj ligger ved Slots Bjergby. Den rummede noget over 70 begravelser. – En særlig form er de dobbelte jættestuer, d.v.s. to kamre i samme høj. Igen er det egnen om Kalundborg, der kan opvise flest. – Kamrene er planlagt og bygget på samme tid. Det kan man se af, at de ofte har fælles gavlstene i de ender, der støder sammen. Om grunden til at man lagde to kamre i samme høj kan der kun gisnes. Fundene viser nemlig ikke nogen forskel på ind-

Den nylig udgravede Hanebjerghøj ved Raageleje stammer fra yngre stenalder og er oprindelig rejst over hellekisten i midten. Højen, der senere blev anvendt til nye begravelser, ligger nu, som billedet viser, i sin skrællede tilstand og er frit tilgængelig for offentligheden. (Fot. Nationalmuseet).

holdet i de to kamre, så årsagen er måske den ganske prosaiske, at man ønskede at udnytte den store jordhøj så meget som muligt. – En af de mest imponerende dobbeltjættestuer ligger i Ods herred. Det er den såkaldte Troldhøj, hvor de to kamre har fælles gavlsten. – Hvad man tidligere mente om jættestuerne, siger deres navn, og forklaringen er givet allerede af Saxo, der omtaler jættestuerne og i dem ser et bevis for, at landet i fjerne tider var beboet af kæmper. Han skriver således herom: „Her i Danmark må der i længst svundne tider have boet jætter, hvorom de mægtige overliggere på oldfolkets dysser og jættestuer noksom bærer vidne. Skulle nogen tvivle på at sligt er kæmpers værk da tage han nogle af vore højeste bakker og åse i øjesyn og sige så, om han kan, hvem der ellers skulle have slæbt så vældige blokke op ad liderne.“

Først langt senere blev man klar over, at de egentlig var begravelser. Hvorledes man i 1700-tallet så på dem, har vi et vidnesbyrd om i den

jættestue, der ligger i Jægerspris-skovene mellem slottet og Fasangaarden. I 1774 ville kronprins Frederik, den senere Frederik 5., anlægge spadseregange i skoven og omdanne en af gravhøjene til lystanlæg. Derved stødte arbejderne på den jættestue, der stadig er at se. I kamret fandt man skeletter, nogle lerkar og flintøkser. Kronprinsen lod da på højen rejse en støtte med en latinsk indskrift, forfattet af hofpræsten Erik Pontoppidan. I oversættelse lyder den: „Denne grav, som fromme hedenske forfædre for mere end 800 år siden anlagde til et hvilested for fire afdødes bene og dækkede med mægtige sten-sætninger, blev i året 1744 af fromme hænder igen åbnet og prydet med denne mindsten efter befaling af hans kongelige højhed kronprins Frederik, arving til forfædres riger og dyder, folkets håb, hæder og lyst.“ – En anden jættestue ved Jægerspris er også et besøg værd, da den som den foregående er blandt de første, der blev udgravet med forskning for øje og ikke blot

for skattejagt. Det er Julianehøj eller Monseshøj, som den tidligere hed. Sikkert under indflydelse af Ove Høegh Guldberg lod arveprinsen den udgrave i 1776 og derefter omdanne til et monumentalt lystanlæg, der både skulle være til minde over hans moder, dronning Juliane Marie og over fædrelandets ældgamle historie. Man åbnede gravkammeret fra gavlen, der nu er spærret med en gitterlåge. Over denne sættes en sten med indskriften: „Julianehøj, til den bedste Moders Minde“. Rundt på højen rejstes 7 søjler med navne på 7 berømte konger med mere eller mindre tilknytning til det nærliggende Lejre, og senere fik en runesten fra Telemarken sin plads på en søjle på højens top. Her kan man altså, foruden at se et ganske vist noget mishandlet jættestuekammer, også få et lille indblik i 1700-tallets romantiske syn på sagerne.

Fra stenalderens slutningstid findes der ikke så mange synlige minder. Boplads er næsten ukendte og gravene har fået ny form, de såkaldte hellekister. Det er 2–3 m lange kister byggede af flade sten, heller, som er dækkede af høj.

BRONZEALDER

1500–400 f. Kr.

Det er i stenalderens slutning det første metal, bronzen, begynder at vise sig, som et varsel om, at vi står på grænsen til den egentlige bronzealder. Hellekistebegravelserne er i sig selv et varsel derom, da bronzealderens grave i princippet er indrettede på samme måde som hellekisterne under høj. Blot bliver stenkammeret erstattet med en trækiste, der kun rummer een grav. Særlig talrige har de store bronzealderhøje været i Vest- og Nordsjælland og i Horns Herred og på Stevns, ligesom i Sydsjællands østlige del. Der findes endnu en del bronzealderhøje tilbage på Sjælland, men den intensive dyrkning har gjort lyst blandt dem, så det nu fortrinsvis er i skovene, vi skal opsøge dem. Der kan det være vanskeligt at danne sig et begreb om, hvorledes de i sin tid har taget sig ud, da det jo var meningen, at de skulle syne vidt omkring, hvad mange heldigvis endnu gør. – I Midtsjælland ligger der store højgrupper fra Tystrup-Bavelse Sø mod nordøst op mod Ringsted. I Odsherred, ca. 3 km

Disse kister er ofte fællesgrave, og vi træffer dem i samme områder som dysserne og jættestuerne, som de altså afløser. Ifølge sagens natur er der ikke så mange at se af dem, dækkede med jord som de er. Enkelte hellekister ligger dog blotlagte, så det er muligt at få et indtryk af dem. Det bedste eksempel ses i den nylig udgravede høj Hanebjerg ca. 2 km sydvest for Raageleje. Heroppe på højdedraget, med vid udsigt over havet ligger blotlagt to hellekister. I centrum af en dobbelt stenkreds, der har kranset foden på den nu bortgravede høj, omgivet af en stenkæde, ligger den hellekiste, over hvilken højen i sin tid blev hvælvet. Senere, men stadig i hellekistetid, har andre profiteret af, at højen var bygget. I den ene side blev højen brudt op og endnu en hellekiste anbragt omgivet af sin egen lille stencirkel, der bryder de to oprindelige. Hvad man ikke kan se nu, er at jordhøjen desuden indeholdt ca. 30 begravelse fra yngre bronzealder, lerkar med brændte ben og forskelligt gravgods, der i den senere periode er blevet nedgravet i højen på forskellige steder.

nordøst for landsbyen Asnæs, ligger en højgruppe, Dutterhøje kaldet. Den består af 5 tildels sammenbyggede høje. Lidt vest for Nykøbing ligger den smukke gruppe Syvhøje. Kendt er også Vejrhøj, der er en meget stor høj nord for Dragsholm. Den ligger på et af de højeste punkter på Sjælland, hvorfra der er en storslået udsigt til alle verdenshjørner. Men den smukkeste gruppe er dog Maglehøje i Nordsjælland, liggende mellem Hesselbjerg og Bakkebjerg. – Tæt op til den førnævnte Slagelsesdysse ligger en anden meget kendt høj, Hellig Anders Høj. Som gravhøj er den måske ikke særlig bemærkelsesværdig, men det var her Hellig Anders vågnede op efter sin vidunderlige hjemfart fra Det hellige Land, til minde om hvilken begivenhed der blev rejst et krucifiks på højen. Det står der endnu, d.v.s. det er selvfølgelig blevet fornyet adskillige gange, da overtroen siger, at om det forfalder vil kreaturerne rammes af kvægsyge. Vi har her en af de virkelig gamle traditioner

Udsigt mod Vejrhøj og Dragsholm slot. Maleri af J. Th. Lundbye 1840. Ny Carlsberg Glyptoteket. På toppen af den 121 m høje Vejrhøj rejstes i ældre bronzealder en af Sjællands mest anselige stormandsgravhøje, der bærer samme navn som banken og er landsdelens højest beliggende oldtidsmindesmærke.

om kendte mænds tilknytning til oldtidshøje. – Som et andet eksempel på en gammel tradition, der har holdt sig og vundet tiltro lige til vore dage, kan nævnes, at Saxo omkring Sigersted ville påvise de steder, hvor begivenhederne i tilknytning til sagnet om Hagbard og Signe fandt sted. I slutningen af 1700-tallet indleder f. eks. forfatteren og præsten Seyer Malling Beyer sin genfortælling af sagnet således: „Den største Prøve paa Forelskedes Troskab imellem tvende Kongebørn, Prins Habor fra Norge, Prinsesse Signe fra Danmark, fra de hedenske allerældste Tider fortæner med Rette at læses og vides, da Tildragelsen er lige saa sandfærdig, som ærefuld for Stedet hvor og naar den er passeret nemlig i Sigersted ved Ringsted for ungefærlig 14 à 1500 Aar siden.“ Han udpeger også i terrainet en nu forsvundet langdysse som „Prinsesse Signes Buur“; en bronzealderhøj som Hagbards grav, der forøvrigt stadig hedder Hagbards Høj; Signes Hul, hvor hun skulle være faldet af hesten o.s.v. Alt dette er lige så urimeligt, som når man i en langdysse ved Lejre tidligere ville se Harald Hildetands grav. Nu kan man selvfølgelig trække på smilebåndet ad sådanne fantasterier, men må samtidig betænke, at arkæologien som videnskab først er opstået i forrige århundrede. – Midtvejs

mellem Hellested og herregården Juellinge på Stevns ligger der en anden berømt høj, Elverhøj. Den skylder sit navn en ganske ny, litterær tradition med rod i Heibergs skuespil Elverhøj. Det fremgår af et brev, han skrev til sin hustru Johanne Luise i 1855: „... Martensen fortalte igaar Noget, som virkelig var mig behageligt, uden at gøre mig forfængelig. Paa sin Reise har han ogsaa visiteret Stevns Herred, og ligesom jeg, da jeg skrev Elverhøj, byggede paa et Par gamle Sagn fra Stevns, saa er nu Meget af Det, som jeg har taget ud af min Phantasie og har tildigtet, gaaet over i Sagnene paa Stedet og betragtes som en Tradition fra Forfædrene . . . Nu forevises ogsaa en Høi, som alle kalde Elverhøi, medens jeg aldrig har vidst, at der var en Hø. . .“ Videre i brevet fortælles, at da H. C. Andersen engang fik forevist højen, blev han så begejstret, at han sprang af vognen for også at kunne sige, at han . . . „havde lagt sit Hoved til Elverhøi“. Om denne lille tildragelse skriver H. C. Andersen selv i sin dagbog: „... Før vi kom til Ellested, var vi paa Elverhøj, der er en Kæmpehøj med to gamle Hvidtjørn tæt ved Vejen paa en Hvedemark til højre . . .“ Og stadig kan man den dag i dag lægge sit hoved til Elverhøj under de samme to hvidtjørne, der in-

Den berømte Elverhøj syd for Hellested i det flade Støvnshered er ligeledes rejst som gravminde i den ældre bronzealder. Den ligger da også på et sted, hvor terrænet hæver sig en smule over det øvrige sletteland, og fra dens top har man en på disse egne usædvanlig god udsigt over det ellers ganske uromantiske landskab. (Fot. Jonals Co.).

spirede H. C. Andersen til hans eventyr om Elverhøj.

I september måned 1902 pløjedes Trundholm Mose for første gang, da den skulle tages under kultur. Derved fremkom et af vore berømteste oldtidsfund. Her er der nu, ude i den stemningsfulde mose, rejst en prunkløs mindesten, hvor ploven i en fure trak en lille figur af en hest, støbt i bronze, frem i dagen. I den næste fure kom en rund bronzeskive med noget guldbelægning. Finderen mente, det var gammelt legetøj og gav det følgelig til sin lille pige. Men rygtet løb, kyndige folk kom tilstede og foretog en efterundersøgelse, der også gav resultat. Det fundne blev samlet på Nationalmuseet og ud af fragmenterne fremkom det guldstrålende billede af solen, der, trukket af en hest, ruller frem over himmelen, således som bronzealderfolket må have forestillet sig det. Det var den tolkning man

straks gav figuren, og som også er den mest sandsynlige, da figuren så smukt føjer sig ind i rækken af samtidige rituelle billeder, de såkaldte helleristninger.

Her i landet kan helleristninger findes indhuggede på større sten. Det er ikke mange, der ligger på det sted, hvor de egentlig hører hjemme, men hvor de store sten i dysser og jættestuer har fristet bronzealderfolket til at indhugge deres hellige tegn, kan man stadig se dem på de steder, hvor der har været helligdomme. Særlig tydelige er tegnene på overliggeren på den store Breddysse ca. 1 km sydvest for Kirke Stillinge. På dækstenen over det sydlige kammer er indhugget to skibsbilleder omgivet af skålformede fordybninger. Hvad disse skibsbilleder betyder, ved vi lige så lidt om, som hvad de skålformede fordybninger, der også findes på dyssen, betyder, kun at begge har spillet en rolle i en frugtbar-

Solvognen fra Trundholm Mose er den ældste bronzeskulptur, man har fundet i Danmark. I hestens hale findes et hul til at stikke halehårene i, og på solskiven har der omtrent ud for halen været en lille øsken til fastgørelse af en dobbeltsnor, som førtes gennem et hul i hestens mule. Den var spændt rigtigt for. (Fot. Nationalmuseet).

hedskult. – Ikke så langt herfra, på Klovby mark, 2 km nordøst for Ubby, ligger en anden helligdom, en stor jordfast sten kaldet Gubbestenen, der har over 40 skålformede fordybninger. – Af større betydning som helligdom har sikkert Elmehøj været mellem Sønderby og Østby i Horns Herred. Elmehøj er en stor langhøj med resterne af en jættestue, hvis overliggere delvis er synlige på højens overflade. Her ses foruden talrige skålformede fordybninger også flere „fodaftryk“ indhuggede i stenene. Disse fodaftryk skal sikkert vise, at her har guden personlig været tilstede. Man sammenligne f. eks. med fremstillinger af Kristi Himmelfart på så mange af renaissance-tidens altertavler. Af Kristus selv ses kun fødderne, der stikker ud af en sky, medens disciplene knælende stirrer efter ham, grupperede rundt om Kristi fodspor, der er prægede i klippen, hvor han før stod. – I

Sigersted kirke, indmuret i tårnets vestside, sidder en helleristningssten med skålformede fordybninger og et hjulkors. Det sidste er et billede på solen.

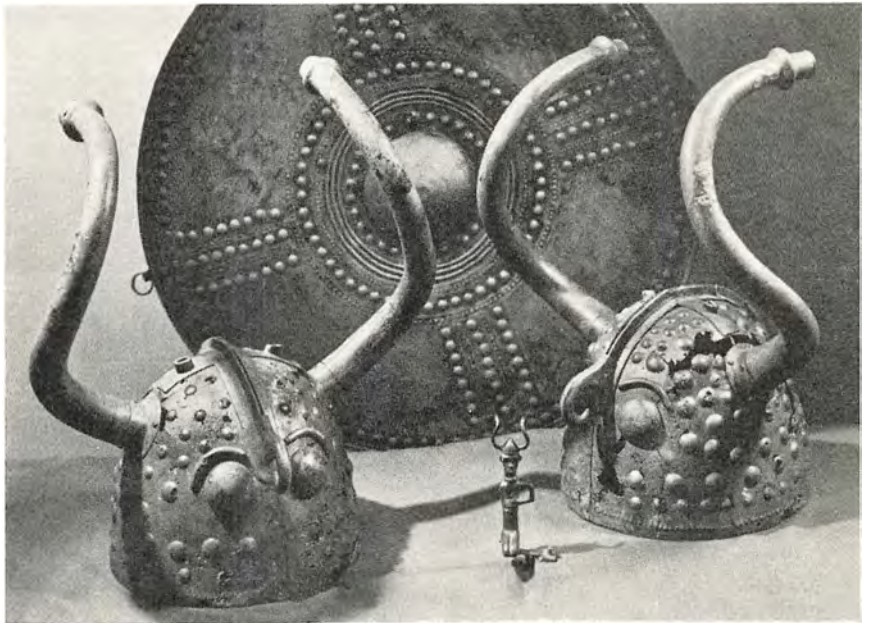
De pragtfuldeste fund fra bronzealderen er dog lurerne, disse specielt danske instrumenter, fra yngre bronzealder. Langt de fleste er fundet på Sjælland, hvor den lille mose ved Brudevælte tæt ved Lyng har afgivet det største fund, 6 lurer nedlagt på een gang. Hellige instrumenter har de været, blæst til gudernes ære. – Og ikke langt herfra, i en mose tæt nord for Veksø, fremkom under krigens tørvegravning to prydhjelme, der sikkert også har været båret under rituelle handlinger, hvad der fremgår af deres store hornprydelser, der gør dem uskikede til al krigsbrug. – I forbindelse hermed må sikkert også de mange guldkar ses, der er fremdraget på Sjællands jord.

I Grevinge sogn i Odsherred har man fundet to af landets mest kendte helleristningssten, der nu begge findes på Nationalmuseet. På den her gengiune ses foruden skibsbillederne og de skålformede fordybninger bl. a. forskellige menneskefigurer og et hjulkors, der skal forestille solen. (Fot. Nationalmuseet).

Hjelmene fra Veksø, som ses her, er processionshjelme, der foroven har huller og riller til anbringelse af duske og fjer. Den lille mandfigur i midten var oprindelig led i en gruppe bronzefigurer, som blev fundet ved Næstved i det 18. århundrede, men delvis forsvandt under Københavns bombardement i 1807. (Fot. Nationalmuseet).

Har yngre bronzealder ydet kostelige fund, har perioden ikke præget landskabet som de foregående. Det hænger sammen med, som allerede tidligere antydet, at gravskikken er ændret. Ligbrænding er blevet det almindeligste, og som oftest nøjedes man med at grave urnen med asken og de få gravgaver ned i sydsiden eller østsiden af ældre bronzealders storhøje, eller i

stenalderens gravhøje, som f. eks. den tidligere nævnte Hanebjerg. Kun sjældnere bygger man høj selv, og da kun lave uanselige tuer, der næsten overalt nu er nedpløjede. Kun i skovene kan de ses. Særlig talrigt findes de i skovene under Næsbyholm ved Tystrup Sø, i Gjorslev Bøgeskov på Stevns og på Asnæs i skovene dér.

JERNALDEREN

400 f.—1000 e. Kr.

Ved jernalderens begyndelse indtrådte der en forværring af klimaet. Fra varmt og tørt ændrer det sig til køligere og fugtigt. Lavninger, der før var passable, omdannes til en slags cisterner, hvor vandet blev stående og dannede gunstige betingelser for mosedannelser. Grunden til mange af vore højmoser blev lagt i denne periode.

Ved foden af Tibirke Bakker strækker sig nu Ellemosen på et terrain, der tidligere var farbart, men som i jernalderens begyndelse forvandlede til mose. Ville man over, måtte man bygge vej, og det gjorde man. Nu er vejen atter udgravet og ligger fremme. Den er anlagt i en gravet rende, der blev fyldt med grus i bunden og strandsand ovenpå som leje for den stenbrolægning, der danner den egentlige vejbane. Mellemrummene blev fyldt ud med grus og småsten, så den blev jævn. Hele den nordre vejside består af større sten, der formodentlig har fungeret som trædesten, så ihvertfald den gående trafik kunne afvikles, selv om vejen skulle blive oversvømmet. Omtrent parallelt med vejen ligger der en selvstændig række trædesten, der også danner forbindelse over mosen. — En vej af lignende men omhyggeligere konstruktion er for tiden under udgravning ved Broskov lidt nord for Præstø. Den er for så vidt mere interessant end Tibirkevejen, som man endnu ser rester af oldtidens nedslidte vejspor, der nordfra fører ned til overfartsstedet.

En særlig gruppe oldtidsminder, de såkaldte bautasten, stammer formodentlig fra oldtidens senere del, måske så sent som vikingetiden. Det er som regel store, slanke sten, rejst på højkant, sikkert som mindesten. Skønt indskriftsløse er de i slægt med runestenene, så måske man kan tænke sig, at de i nogle tilfælde har båret maledede indskrifter. Som oftest står de på flad mark, tilsyneladende uden forbindelse med grave. Således den gruppe på 6 bautasten ved Bøgebjerg, der har det meget sigende navn Skræderens falske Vidner, medens Den skruetryggede Skræder selv står et stykke derfra midt på en bakkeskråning. Ved Ellede ved Kalundborg står Statfast og hans Lillebror, og uden for Vig i Odsherred

står Kræmmerstenen, en imponerende blok på vel 2,5 m's højde, der syner godt i den flade omegn. På Sejerø sydøst står der to bautasten, Tadebækstenen og Tynnebjergstenen.

Synlige gravminder er kun få fra oldtidens slutning. Det var derfor med store forventninger, at man kort efter krigen gik i lag med udgravningen af Galgebakken, den nordligste af de to kolossale Slotsbjergby-høje. Men håbet om rige fund blev skuffet. Det viste sig, at højen var opbygget i flere tempi. Inderst lå som en kerne en høj fra bronzealderen. Den var dækket af en ny høj med en solid stenkerne fra jernalderens begyndelse. Over disse var der endelig engang i tidsrummet mellem år 500 og vikingetidens slutning atter opdyngtet en høj med kæmpemæssig stenkerne, der var dækket af græstørv i tykke lag. Men der fandtes ingen grav, der kunne forklare, hvorfor man har gjort sig den ulejlighed at slæbe så stor en høj sammen. — Det er ikke første gang, man står overfor denne gåde. Den søndre Jellinghøj, hvor man også skulle have ventet at finde en grav, var ligeledes tom, og både i Norge og Sverige har man også været ude for, at de store høje fra oldtidens slutning ingen grave indeholdt. Den teori, der nylig er udkastet om dette problem, giver en rimelig forklaring, den nemlig, at den egentlige begravelse har stået i et lille hus på toppen af højen, der altså kun har været den imponerende sokkel for et dødehus eller gravkapel, hvad man nu vil kalde det. — En lignende høj, Hothers Høj, ligger på Haarlev kirkegård, klods op ad kirken.

En tradition fortæller, at Hothers Høj er den oprindelige plads for den bekendte Tryggevælderunesten, hvis indskrift lyder: „Ragnhild, Ulvs søster, satte denne sten og gjorde denne høj — denne skibssætning — efter sin mand Gunuly, en 'glammende' mand, søn af Nærve. Få bliver nu født bedre en han. Han skal vorde en 'ræte' som *ailti*(?) denne sten eller slæber den herfra“. Indskriften er interessant på flere måder. Her skal vi dog kun beskæftige os med eet, nemlig at Ragnhild laver en skibssætning efter sin afdøde mand. Mig bekendt er det det eneste sted,

Udsigt fra vest mod Arresø og de fire mægtige bronzealderhøje ved Sonnerup, der i række og geled indgår som ganske naturlige og oprindelige bestanddele i det skønne, storliniede landskabsbillede i Strø herred. Akvarel 1887 af A. P. Madsen på Nationalmuseet. Han var, foruden at være arkæolog, også en kendt maler og tegner.

hvor skibssætninger er nævnt i samtidig skrift, hvorimod man udmærket kender dem i terrainet som spidsovale stensætninger af form som et skib. Meningen er da også, at de skal forestille skibe på hvilke de døde kan sejle over til den anden verden. Hvor der er truffet grave i sikker forbindelse med skibssætningerne, er det oftest brandgrave fra vikingetidens begyndelse eller fra perioden umiddelbart før. – Enkelte synes dog at være fra yngre bronzealder som den skibssætning, der ligger ved Ferslev i Horns Herred, hvorimod de bekendte skibssætninger ved Lejre synes at være fra vikingetiden.

Lejre indtager en berømt plads i vor sagnhistorie som sæde for vore ældste sagnkonger. Det berettes af både Svend Aggesen og Saxo. Allerede på deres tid er herligheden dog ganske forbi. Lejre er knapt beboet og „næsten hører til de allerringeste landsbyer“ skriver Svend Aggesen. Resterne af skibssætningerne viser dog, at der har været en gravplads i vikingetiden og ved de nyeste undersøgelser er man stødt på en del kistegrave, der strækker sig ind under skibssætningerne og antyder, at gravpladsen har haft ret betydelig udstrækning. Men til en gravplads svarer der en by. Og at der har været noget betydeligt, antydes af, at omkring år 1000 kunne bisp Thietmar af Merseburg skrive, at i Lejre kom de danske sammen i januar hvert 9. år, og da

blev der ofret 99 mennesker, 99 heste, hunde og haner, om det da ellers er vort Lejre, han taler om.

Saxo kender intet hertil, men der er andre og mærkelige ting, han heller ikke ved at berette om, og som må have været velkendt på hans tid. Det er f. eks. forbavsende, at han intet fortæller om vikingetogene, og at han heller ikke nævner de store garnisoner, som kongemagten havde stationeret i de mærkelige fæstninger, som vi nu kender fire af over hele landet: Trelleborg ved Slagelse, Nonnebakken i Odense, Fyrkat og Aggersborg i Jylland. Den eneste af disse borge, der er nævnt i litteraturen, er Aggersborg, der under oprøret mod Knud den Hellige bliver ødelagt. Det var her kong Knud udskrev til leding mod England, og lignende rolle må de øvrige tilsvarende borge have haft. Trelleborg synes at have været den ældste af de hidtil kendte, stammende fra Svend Tveskægs tid. Og ligesom Knud den Hellige bl. a. fra Aggersborg forberedte sit ganske vist mislykkede Englandstog, kan man forestille sig, at Trelleborg har været et af udgangspunkterne for Svend Tveskæg, der lige før sin død nåede at se sig som Englands herre. Men Trelleborgs væsentligste funktion har dog været at vogte og beherske vejene. Fundene på gravpladsen viser nemlig, at der har været en fast garnison, med både kvinder og børn. Og de

Flyverfotografi af Trelleborg set fra øst. Den befæstede lejr på næsset mellem Tudeaas og Vaarby Aas sammenløb var beboet fra o. 950 til 1050 og havde inden for voldene 16 huse af samme type som den rekonstruerede bygning ved bondegården i forgrunden. På den østligste del af forborgen, afgrænset af det gamle åløb mod nord, lå begravelsespladsen. (Fot. Sylvest Jensen).

fundne landbrugsredskaber viser at fæstningen har været i hvert fald delvis selvforsynende.

Vi er efterhånden nået til oldtidens slutning, da hedenskaben efterhånden taber terrain, og kristendommen vinder indpas og sætter skel mellem oldtid og middelalder. Med kristendommen skyllede en ny kultur hen over landet. – Enkelte skikke holdt sig dog et stykke ind i kristen tid, bl. a. at rejse runesten. En af de mange sten

fra overgangstiden er Fjenneslevstenen, der nu er opstillet ved Fjenneslev kirkes sydside. Dens indskrift lyder i al sin korthed: „Sasser rejste stenen og gjorde broen“. At gøre en bro var efter tidligere kristen forestilling en sjælefrelsende gerning, da man derved hjalp sine medmennesker. Endnu fører Sasserbro over Tuel Aa få km fra Fjenneslev, og lad da Saspers sten her slå bro mellem oldtid og historisk tid.

KIRKER

Af Erik Moltke

Sjællands kirker! Det er billedskabende ord. Den indtørrede arkæolog virrer med hovedet, skubber glarøjnene i panden – og frem for hans blikke stiger førstegrøden af de prægtigste, største og bedste kirker, bygget i den varmeste, rødeste sten: Roskilde domkirke, kirkernes kirke, Sorø, Ringsted, Kalundborg, Herlufsholm, teglstenens førstefødte. De falder sammen for hans indre øje, og ud af de ramlende mure stiger de oprindelige kirkeskabninger, som han elsker, domkirkens forgængere, Sven Nordmands frådstenskatedral, Estrids eenskibede stenkirke, Harald Blaatands trækirke; som en film, der langsomt ruller baglæns, dukker de op; fra Ringsted Skt. Bendts mure gror en frådstenskirke op, der minder om Skt. Jørgensbjerg ved Roskilde, og af Snoldelev kirkes faldende mure opstiger først een, så en anden stavkirke, mens Skt. Jørgensbjerg afslører en mindre frådstenskirke i sit indre. Har da alle kirker haft forgængere? Er de alle nummer to eller tre på det hellige sted? Og finder man måske en dag et hedensk hov under den tidligste kristne forgænger? – Frådsten, kamp, tegl, limsten – den drømmende, fantasierende archæologus ser pludselig kirkernes geografi; fordelt på deres pladser over øen står de endnu idag, som da de blev rejst, ganske vist ofte tilhyllet i gotisk klædebon med tilbygninger, tårne, kamtakker og blændinger, men med de faste mure i behold. Den „dovne“ sjællænders kirker står, mens den flittige jydes møjsommeligt opstablede granit-kvader-stens-kirke-mure slog buler, styrtede ud og blev sat op igen – og igen.

Men du, læser, som ikke mindre elsker dit lands ældste bygninger, ung eller gammel, som på cykel, i bil, til fods, i shorts eller med flip glad gæster dem i dine ferier, hvilket billed stiger op på din tankes velbelyste lærred, når

man spørger dig om *Sjællands kirker*? Er det meget galt, når jeg gætter: En yndig, en smilende sommerdag, et bakket, saftiggrønt landskab, en lille blank sø, og der er den, pludselig dukket frem: hvidkalket, med røde tage, kamtakker på tårn og gavle, med blændinger som orgelpiber, der fanger solens stærke skin og dæmper det ned i halvskygge, skaber liv over murene og gør en glad, kort sagt, den typiske danske landsbykirke?

Der er på Sjælland ca. 400 middelalderlige landsbykirker, hvoraf langt de fleste er fra romansk tid, d.v.s. fra 1000-tallet og til o. 1250; de er noget ujævnt fordelt, tættest midt på øen, sparsomst i det nordøstlige (Frederiksborg amt har kun ca. 60). Af gotiske bygninger er der kun få og færre efterreformatoriske.

Langt den overvejende del af de romanske kirker er bygget af kampesten, der i rigt mål lå strøet ud over markerne – de gotiske er alle af mursten –; mens jyderne møjsommeligt tildannede stenene til glatte kvadre, satte sjællænderne dem ind, som de fandt dem, eller kløvede dem, så der fremkom en tålelig jævn flade; på hjørnerne anbragtes rått tildannede firkantklumper, og det er først i anden halvdel af 1100'erne, sådanne firkantsten anvendes i hele murflader, den såkaldte „sjællandske kvaderteknik“; man kan se den i de nedre murpartier af rundkirken i Bjernede. Men heller ikke kampestenskirkerne er jævnt fordelt over øen; stort set kan man sige, at Vestsjælland og tildels Nordøstsjælland er granitkirkernes domæne – i Præstø amt er der således kun seks rene kampestensbygninger, og en snes har granit som hovedmateriale – i Vestsjælland, når man trækker en linje sydpå fra Roskilde Fjord vesten om Ringsted herred, er der derimod kun to kirker af

*Bjernede, Sjællands eneste
bevarede rundkirke, og
sikkert en af de yngste
– den øvre del af det
runde skib er af mursten –
idyllisk med sin sengotiske
„bispehue“, således som
den så ud før den
hårde restaurering 1892.*

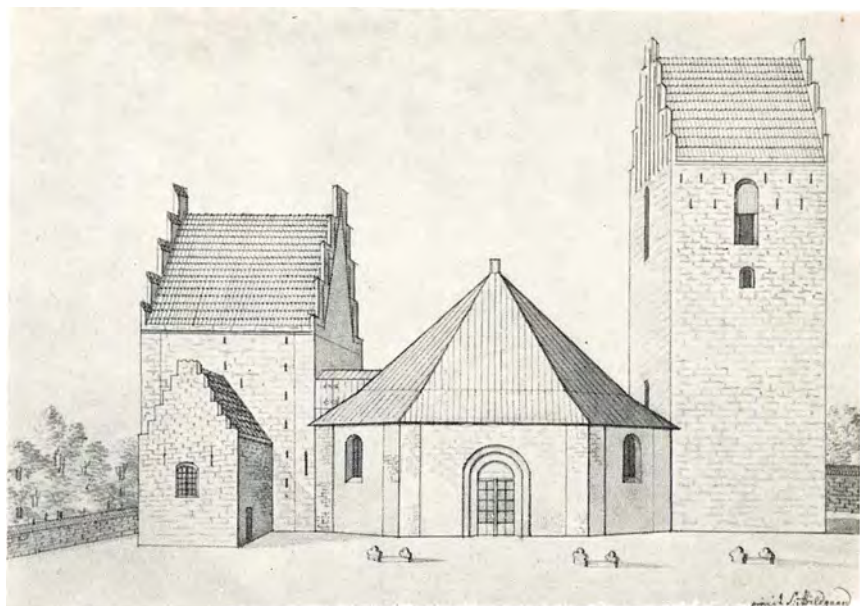
Fakse kalk (Alsted og Tybjerg), een delvis af kridt (Udby, Tuse hrd.) samt en fem–seks af frådsten, hvorimellem Skelby, Hagedsted og Tølløse, resten er kamp helt eller delvis – eller mursten; Bjernede består af kamp fornedet, mursten foroven; den står som et talende vidnesbyrd om det nye materiales fremstormende sejrsgang: næsten øjeblikkelig fortrænger murestenen andre byggeemner, og når der ikke findes ret mange romanske teglstenskirker på Sjælland, er grunden naturligvis den, at de andre kirker *var* byggede, og der foreløbig ikke var grund til at forny eller forøge dem. Bortset fra teglstenskirkerne er der tre andre grupper, der falder i øjnene: frådstens-, kalkstens- og kridtstensbygninger, alle sat af smukt tildannede (savede og huggede) kvadre. Frådstensgruppen, der samler sig omkring Roskilde Fjord – de største lejer var ved Vintre Møller – har Poul Nørlund med rette kaldt kirkernes aristokrati; imellem dem findes ikke blot nogle af de ældste (Estrids i Roskilde), men også nogle af de fornemste (Roskilde Vor Frue, Skibby, Hagedsted, Kværkeby). Faksekalk-kirkerne strækker sig i et bælte fra Fakse over i Alsted hrd; de tæller kun en halv snes stykker og er i det hele slet bevarede (det gælder også selve Fakse kirke); Spjellerup har ikke blot haft romansk tårn, men også nu forsvundne sideskibe; desuden har den

i modsætning til andre sjællandske kirker billedkvadre. Kridtstenskirkerne hører hjemme i Præstø amt, der har 24, men det smukke byggemateriale har dog også fundet vej til Københavns omegn, hvor Brønshøj, Gentoft og Søllerød danner de nordligste udløbere. Blandt de mærkeligste kridtstensbygninger kan nævnes Lille-Heddinge, der er meget gammel og meget høj, men om den har været en forsvarskirke, skal vi ikke her tage stilling til. Også kridtstenskirkerne har ligesom frådstenskirkerne fine detaljer; begge stenarter anvendes i høj grad til vinduer, døre og undertiden til hvælve i kirker, der ellers betjente sig af andet materiale; at kridtstenen var i brug helt til murstenstiden, viser Skibbinge og Jungshoved kirker, hvor de små kridtkvadre er blandet med muresten.

Når vi så nævner, at Ejby kirke er bygget af Grønsandskalk (der er lejer ved Lellinge) og at de engelskprægede Kattegatskirker Valby og Vejlbj er rejst af skånsk sandsten, samt, at de fornemste teglstenskirker – bortset fra storkirkerne – er Søborg, Tikøb og Uvelse, har vi hørt nok om materialer. Det er dog værd at nævne, at man – teglkirkerne undtaget – gjorde, hvad man kunne for at tilsløre materialet; selv de fornemme kridt- og frådstenskirker synes i alt fald fra meget gammel tid at have været dækket af et mørtellag, hvori der var ridset kvaderfurer,

Store-Heddinge med det mærkelige ottesidede skib og det borgagtige kor fra tiden omkring 1200; det er en orientalsk plan, der har fundet vej til vore breddegrader, og den blev selv forbilledet for helligåndskirken i Visby på Gotland. Tilbygningerne er gotiske; det lille sakristi nu nedrevet. (Tegning af S. Abildgaard 1757).

Tveje-Merløse, den eneste gamle danske landsbykirke, der har tvillingtårne, som er jævngamle med kirken; de er sikkert i det små kopier efter Sven Nordmands frådstenskatedral fra o. 1080 i Roskilde; i type og i størrelse svarer den til Kirke-Hyllinge, hvis tvillingtårne styrtede ned i 1700'årene. (Fot. Hude).

Detailfoto fra udgravningen 1953 af de to stavkirker under Snoldelevs nuværende kirke; man ser et stykke af nordvæggen i den ældste trækirke, der havde jordgravede stolper; graven ligger udenfor i tagdryppet. (Fot. 1953 Elna Møller).

så der dog blev noget spil i murfladen; denne finesse har vor tids arkitekter ikke fået fat på, hvad der fremgår af de mange glat-cementpudsedede kirker; men her har fynboerne nok været de værste.

Om teglstenskirkerne hyppighed i Præstø amt (ca. en snes mod 3-4 i Holbæk amt) spindes som regel den ende, at venderne havde ødelagt hele det oprindelige kirkesæt. Siger Saxe ikke, at det østlige og sydlige Sjælland lå hen som øde hede efter deres angreb? Der er nok lidt om snakken, men den giver ikke hele forklaringen. Der er også den mulighed, at man hernede holdt længere fast ved træet; men kun det, der ligger under kirkegulvet kan give forklaringen. Og hvordan skal det nogensinde blive muligt at opdrage en arkitekt til også at interessere sig for det, der ligger under jorden?

Om kirkernes planformer er der snakket så vidtløftigt i de første bind, at vi her kan nøjes med at sige: ligeså på Sjælland. Fremhæves må dog Kalundborgs femtårnede, byzantinskprægede centralbygning, Store-Heddinges octogon og øens fem rundkirker: Allehelgens i Roskilde, Himlingøje, Selsø og Søborg samt den eneste bevarede: Bjernede. Af disse tør man sikkert udnævne den forsvundne Allehelgens til Skandinaviens ældste rundkirke. Hvorfor har vi ikke passet bedre på den? Den blev udgravet under besættelsen, ikke af arkæologisk interesse, men

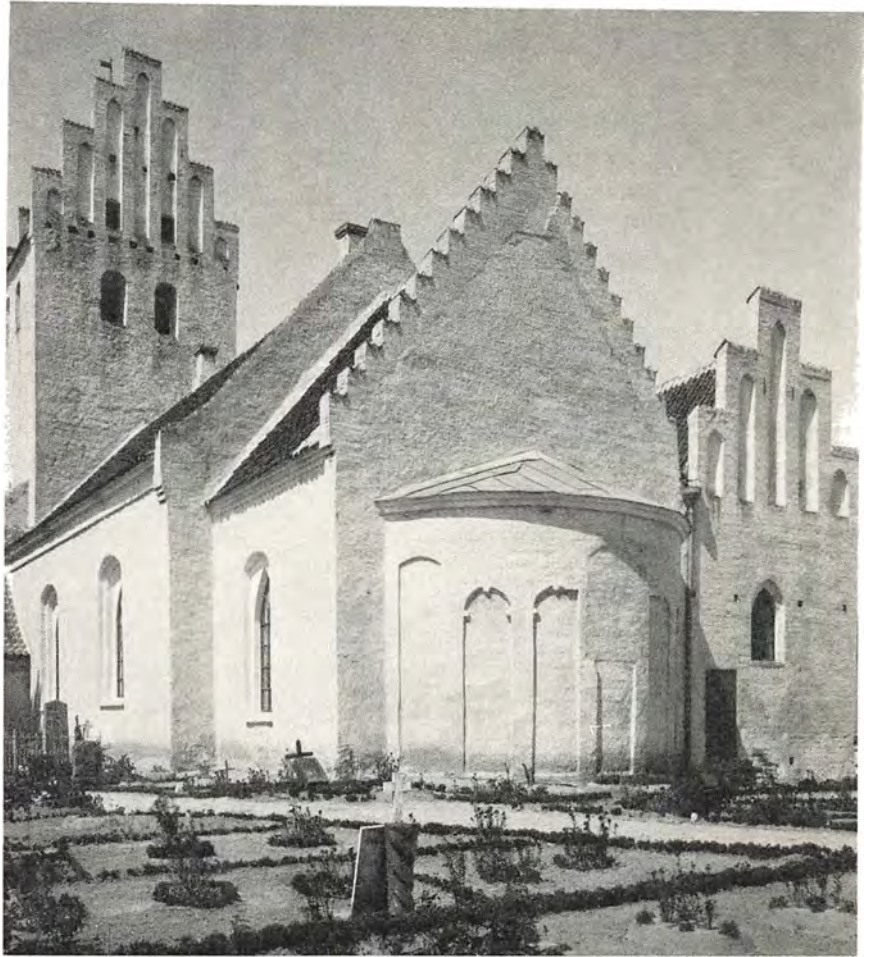
fordi en anden rundbygning skulle rejses på stedet, hvor den stod.

Ledøje kirke er mærkelig ved sine to planer, den er nemlig bygget i to etager; ligesom Søborg og Selsø er den et oprindeligt gård- eller slotskapel. Blandt de talrige kirker med tvillingtårne (f. eks. Vordingborg borgkirke, Haarlev, Asminderup, Kirke-Hyllinge, Kirke-Saabby; i Roskilde domkirken og Skt. Olai) er vel Tveje-Merløses og Fjenneslevs de bedst kendte. Det er sikkert unødvendigt her at nævne, at Fjenneslevs tårne er senere tilføjelser til kirken og derfor intet kan have at gøre med Absalon og Esbern Snares fødsel (så meget mere som disse drenge ikke var tvillinger). Derimod er det sikkert en overraskelse for de fleste, at Taarnby kirke på Amager oprindeligt har haft to tårne, der dog nu, ligesom de fleste af de nævnte, er forsvundet.

De ældste kirker. En efterårsdag 1953 lettedes atter en flig for den nye æra i kirkeforskningens historie, som indledtes med Einar Dygges udgravning af stavkirken i Jelling. En gammel billedskærer i Havdrup ringede til en god ven på Nationalmuseet og sagde, at nu var der chance for at grave i Snoldelev kirke; det skulle ske nu, for han havde lige fjernet stolestaderne, og gulvet var frit. Snoldelev – det var jo dør en af disse snagende arkæologer, og ikke den ringeste, for en halv snes år siden havde snoet sig om bag orglet og opdaget en stavkirkeplanke

Hammer kirke, en af vore 1000tals kirker, er opført af kridt, Faksekalk og kamp. Udvendig har kun apsisen bevaret sine oprindelige enkeltheder, hvor „dråberne“ i de slanke arkader anses for at vidne om påvirkning fra gammelengelsk arkitektur. Tårnet er en senromansk tilføjelse, men taggavlene er fra gotisk tid ligesom sakristiet, der usædvanligt nok har gavle i øst-vest. (Fot. 1904 Kr. Hude).

over kvindedøren. Maskineriet fungerede vel-smurt, en arkitekt udsendtes, skeletter afdækkedes, det første stolpehul kom frem, sort mod den brune jord, det andet, det tredje; feberagtig iver. Præsten ville gerne have sin kirke i orden, men var på den anden side spændt på enden, aviserne skrev, der gravedes med spade, ske og spatel, flere huller, huller i rækker, billedet, i begyndelsen forvirret, begynder at samle sig; ministeriet blev interesseret, sagen lagdes op i et højere plan: udgravningen skulle føres til bunds i forsvarligt tempo. Og så var de der, ikke een, men to stavkirker, den nuværende kirkes moder og bedstemoder, først et lille, firkantet hus, et kapel (det *var* ikke et gudehov!), afløst af en stor stavkirke med to rækker tagbærende søjler, omtrent af samme udstrækning som den nuværende stenkirke. Da denne tilhører det ældste sæt af stenkirkerne og rundt regnet

kan sættes til o. 1100, vil det sige, at vi med den første lille kirke mindst kommer tilbage til år 1000, snarere før, ja, den *kan* være ældre end Harald Blaatands antagelse af kristendommen. Dog, lad os ikke tage munden for fuld. – Hvilke perspektiver åbner ikke disse stavkirkerester, som her er fundet under en tilfældig landsbykirke? Og *hvis* den ældste nu er ældre end eller samtidig med Haralds knæsætning af kristendommen som Danmarks statsreligion 966, så viser det, at Danmark måske knap var så hedensk på Harald Blaatands tid, som man tidligere har troet, men at der her og der – efter Ansgars og *andres* missionsvirksomhed – havde rejst sig et lille kristent gudhus; Haralds ord på den store Jellingsten, at han gjorde danerne kristne, betyder da ikke en voldelig indførelse af en ny religion, men en stadfæstelse af udviklingens gang, og Adam af Bremens ord, at der på

Sven Estridsøns tid (o. 1075) var o. 150 kirker på Sjælland, vinder i troværdighed.

Men også de arkæologiske perspektiver er vide. Lægges de sidste års vigtige udgravninger sammen: Jelling-trækirke, to stavkirker i Snoldelev, stavkirke i Brørup og Hørdum, ældre stenkirke i Aastrup (Ribe amt) samt ældre stenkirke i Roskilde Skt. Jørgensbjerg, alle udgravet inde i de nu stående kirker, ser man, at det ældste kirkesæt slet ikke er vokset så ensartet frem, som hidtil antaget: 1) stavkirke, 2) stenkirke. Nej, langsomt, efterhånden som kristendommen trængte frem, har man forøget gudshusene i antal og størrelse. Den første lille menighed nøjes med et lille kapel, af træ eller måske blot et lerklinet hus; menigheden vokser på bekostning af den vigende asatro, kirken udvides eller rives ned for at erstattes af en større. Allerede i begyndelsen af 1000-tallet viser stenkirkerne sig uden derfor at fortrænge træet som byggeemne; mange kirker har sikkert stået med kor af sten og skib af træ eller omvendt, fordi man ikke straks har revet den gamle bygning helt ned. Det er nøjagtig den samme udvikling, vi senere ser gentaget, da gotikken sætter ind med sine udvidelser, ombygninger og fornyelser. Først langsomt og gradvis har kirkerne arbejdet sig frem til den homogene masse, de udgør i dag.

Mens man i Skaane, hvor Adam af Bremen tæller ca. 300 kirker på Sven Estridsøns tid, har fundet spor af en fem-seks stavkirker, deriblandt de mange velbevarede planker fra Maria minor i Lund, er det mere sparsomt med fund på Sjælland; foruden Snoldelev kendes kun små rester fra stavkirker i Flinterup (nabokirke til Bjernede), i Skævinge (Frederiksborg amt) og i Sæby (Holbæk amt); på den anden side har vi Adams ord for, at Harald Blaatand († o. 985) byggede en trækirke i Roskilde, og på en indskriftsten i Bjernede rundkirke meddeler Sune Ebbesen († 1186), at han har rejst denne kirke som afløser for en trækirke, som hans fader Ebbe, Skialm Hvides søn († 1151), havde ladet opføre. Men o. 1150 stod der masser af stenkirker på Sjælland. En af de ældste er Estrids stenkirke (efter 1026) i Roskilde, allerede o. 1080 afløst af en ny og større, bygget af bispen Sven Nordmand, der også havde opført en Mariakirke

i Ringsted, hvor nu Skt. Bendt ligger. Samtidig med dem må den nuværende Skt. Jørgensbjerg i Roskilde være, og i dens indre blev, som nævnt, 1953 udgravet en ældre kirke, også af frådsten, ved et møntfund dateret til o. 1040. Til 1000-talskirkerne må sikkert enkelte andre af Roskildeegnens frådstenskirker regnes, herimellem Vor Frue i Roskilde (der, som det fremgår af ældre begravelser, også har haft en forgænger), endvidere Slagelse Skt. Mikkels forgænger, Hammer og Elmelunde i Præstø amt, bygget af blandet materiale, Slangersups forsvundne klosterkirke og flere andre. Når en stormand som Ebbe Skialmsøn i første halvdel af 1100'erne kan bygge en trækirke, efter at store stenkirker forlængst var en kendsgerning, er det et klart bevis på, at træet ikke med det samme blev slået ud som byggeemne.

Blandt de ældste stenkirker indtager den nu slemst mishandlede Vor Frue i Roskilde en fremtrædende plads, fordi vi af de nu stående mure og de udgravede fundamenter kan se, hvor hurtigt man nemmede den nye bygningskunst. I sin oprindelige form var kirken en fornem, treskibet kirke med apsider øst for koret og sideskibene, som åbnede sig ind til midtskibet ved rundbuede arkader, der blev båret af svære, firkantede piller. Kirken var en basilika; midtskibet ragede højt op over sideskibene og fik lys ind gennem en lang række rundbuede vinduer. Overalt i murværket træffes det såkaldte opus spicatum eller sildebensmuring, et konstruktivt murskifte, der er karakteristisk for vore ældste stenbygninger; stenene er da stillet på skrå, i det ene skifte hældende til den ene, i det andet til den modsatte side, således at de to skifter kommer til at ligne rygbenene i et fiskeskelet; det samme er iagttaget også i Roskilde Skt. Ibs kirke, der formodentlig er omtrent ligeså gammel som Vor Frue, i Fjenneslev, Gundsømagle, Snoldelev o. fl. a.

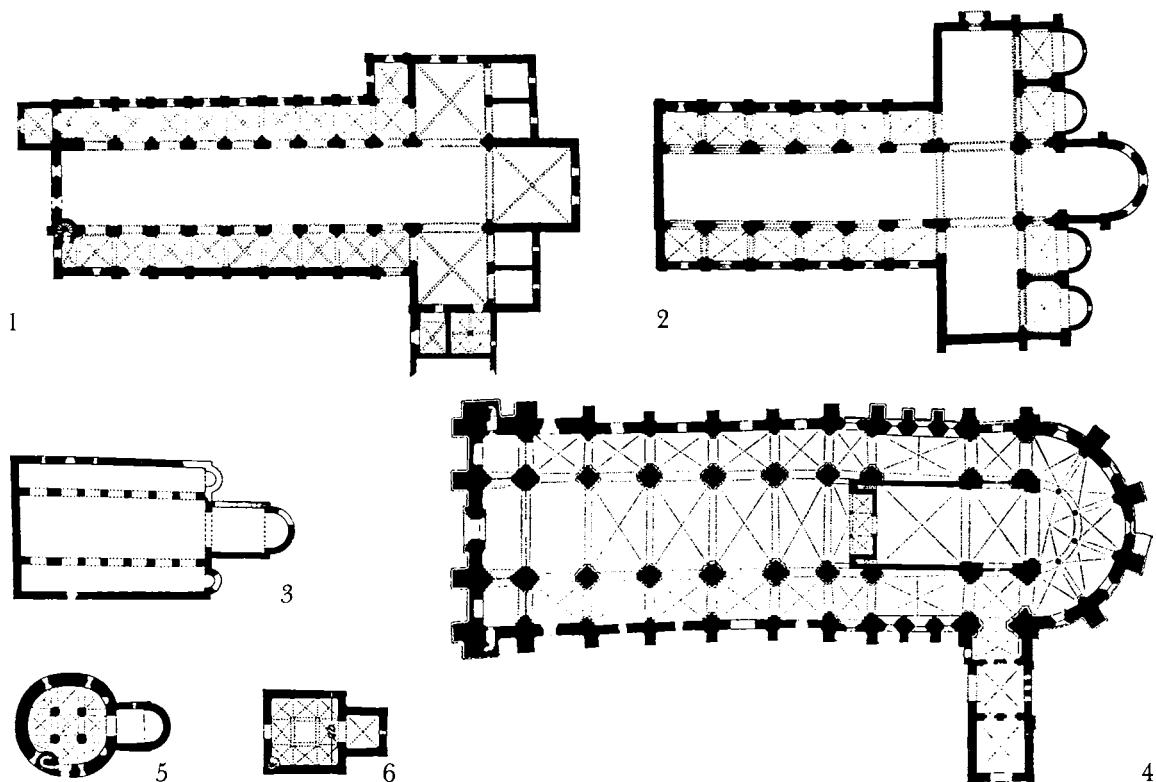
På de sjællandske 1000tals landsbykirker kan Hammer i Præstø amt tjene som eksempel; den er nu forøget med et senromansk tårn, tre gotiske tilbygninger, to våbenhuse og et sakristi; men hele den gamle kirke står der med apsis, kor og skib. Planen er lidt uregelmæssig, koret står ikke helt vinkelret på skibets østmur, og

Roskilde domkirke, vor skønneste og ejendommeligste domkirke, fransk i sin oprindelse, dansk i sit materiale, præget af en organisk udvikling gennem 300 år; skønt det ikke kan ses i det udvendige, er sydtårnet romansk, men nordtårnet er fra gotisk tid; de slanke spir er fra Christian 4.s tid, Margrethe-spiret fornyedes 1656; det lille halvtagsdækkede våbenhus har oprindeligt haft kamtakkede gavle; bag det ses Helligtrekongers togavlede kapel, og bag det igen rager søndre korsarm op. Frederik 5.s kapel ses ikke. (Efter maleri 1836 af Jørgen Roed).

skibet er noget bredere mod vest end i øst. Murene er af kridtkvadere iblandet Faksekalk og kampesten ordnede i uregelmæssige bæltter. Apsiden er en overordentlig kultiveret bygning med syv høje, smalle buer, hvis tre „dråber“ viser hen til gammelengelsk arkitektur; indven-

dig var der fine søjler i apsisbuen; koret har haft to, skibet tre vinduer og døre i nord og syd; på korets nordvindue fandtes indristet en regulær runestenssløjfe, således som vi kender dette ornament fra bornholmske og svenske runesten. Tagværkerne er nye.

Seks ejendommelige kirkeplaner, alle i målestok 1 : 1000. Fig. 1–2 vore to ældste teglkirker, Sorø (cistercienserplan) og Ringsted (benediktinerplan). Fig. 3 viser den nuværende Roskilde domkirke i dens ældste fase, mens 4 er Roskildes ældste bevarede kirke, Vor Frue fra o. 1080. Fig. 5 er Bjernede og fig. 6 underetagen i den mærkelige Ledøje herregårdskirke.

De store monumenter. Skønt romerne fra tidlig tid havde brændt tegl og har efterladt teglbygninger overalt i de besatte lande, kom murstenen dog først til at spille en rolle i Nord-europa ved midten af 1100tallet. Måske har Eskil allerede o. 1150 afprøvet materialet på sin borg i Søborg, og til Valdemar den Stores navn er knyttet Danevirkes teglmur og Sprogø tårn; ham er det også, der er bygherre for Ringsted kloster ligesom Absalon for Sorø og Esbern Snare for Kalundborg. Fra Adam af Bremen ved vi, at Harald Blaatands lig o. 985 blev ført til Roskilde og gravlagt i den kirke, han som den første havde bygget til den hellige Trefoldigheds ære. Kirkens udseende (den har vel svaret til Snoldelev 2, men været fornemmere) kender vi ikke, men at bygningen har været af træ, fremgår af Roskildekrønikens beretning (o. 1140) om Ulf jarls drab 1026 „i kirken i Roskilde“. Hans hustru, Estrid, Knud den Stores søster, gav ham en hæderfuld begravelse og opførte

„i stedet for trækirken en kirke af sten“. Af denne kirke har man fundet rester under domkirken, og heraf synes at fremgå, at det har været en eenskibet frådstenskirke; hverken dens form eller udstrækning er dog kendt. O. 1080 erstattedes den af en treskibet kirke, også af frådsten, hvis bygherre var bispem Nordmand, formentlig bl. a. sammen med Knud den Hellige. Denne kirke har været ganske anselig, over 50 m lang fra korrundingen (apsiden) til det ejendommelige tårnparti i vest; de svagt fremspringende, eenskibede korsarme har haft små apsider i øst, og i vest har der for enden af hvert sideskib stået et slankt tårn; herimellem sprang en åben forhal frem, der sikkert har tjent som underdel for et mere bastant, men lavere tårn. Hele denne udformning viser med sikkerhed, hvorfra arkitekten er hentet: det er ikke England, men Tyskland. En aflagens af dette vestparti finder vi i Asser Rigs lille Tveje-Merløse og i de andre tvillingtårne.

Næstved Skt. Peder. En typisk gotisk bykirke med treskibet langhus og tårn af landsbykirketype; det er nu ikke fransk gotik som ved Roskilde domkirke, der er inspirationskilde, men nordtysk. (Fot. V. Hermansen 1931).

Da Absalon 1157 blev biskop i Roskilde, fik kirken en repræsentant, der var ladet med energi; på samme tid havde han tre kæmpebygværker i gang: Roskilde, Sorø, Københavns borg, foruden sikkert utallige landsbykirker (bl. a. Norra Åsum i Skaane); Roskilde synes planlagt i stor målestok med kvadersten af en ganske usjællandsk glathed – nu ser vi dem i mængde brugt i teglstenskirken – men før man rigtig kom i gang, havde både kongen og Absalon haft heldige erfaringer med det nye materiale, den brændte teglsten, og nu blev den hovedemnet. Planen skulle være et treskibet langhus med treskibede, stærkt fremspringende korsarme, samt en apsis, der – uden noget egentligt kor – sluttede sig direkte til tværskibets østparti. Denne kirke blev dog aldrig fuldendt; tiden løb fra den; gotikken hejste sine signaler i Frankrig. Herfra kom Peder Sunesen, en af Bjernedekirkens bygherre, Sune Ebbesens, syv sønner, og blev Absalons efterfølger på Roskilde bispestol 1191. Ham må det være, der ændrede

kirkens plan i overensstemmelse med de nye krav, der også til dels titter frem i Ringsted. Nu blev kirken det, den er i dag, et treskibet langhus med omgang, der dannedes af Absalons allerede opførte apside; men dens galleri blev gjort lettere og elegantere; man ombyttede fagenes enkeltvinduer med tregrupper under en lille spidsgavl; også det egentlige skib fik eet vindue forneden og tre foroven under spidsgavle. Østpartiet har nok været færdigt før 1250, men nordtårnet kom først under tag o. 1400. Spirene stammer som bekendt fra Christian 4.s tid (1635–36); den lille tagrytter, Margrethespiret, er sikkert middelalderlig i sin oprindelse, selv om den i sin nuværende skikkelse stammer fra 1656–57. Det indre er skønt, hvælvet overalt efter det gennemgående system, som vi skal høre lidt om under Ringsted, med slanke „knippesøjler“, der understreger højden i det lyse rum, der er skabt af en mesterarkitekt. I over 200 år blev man ved med at bygge på kirken og indimellem gav man sig tid til at føje bygning på

bygning til: ialt ligger nu 10 kapeller og våbenhuse som en krans om kirken; det ældste kapel, Vor Frues, fra 1310, forsvandt ved opførelsen af Frederik 5.s kapel, og to kapeller, fra o. 1400 og 1500, måtte vige for Christian 4.s nederlandske renæssancekapel. Yngste tilbygning er Christian 9.s kapel (1917-24), føjet til det nordvestre våbenhus; den smukkeste er uden tvivl det såkaldte Oluf Mortensens våbenhus, opført i 1440'erne på korets nordside, en øjenslyst af gotisk bygningskunst, den mærkeligste sikkert Helligtrekongers (eller Christian 1.s) kapel i to etager med riddersalen i første stokværk, hvor der holdtes møder af det broderskab, kongen stiftede, og som efter sigende skal være begyndelsen til elefantordenen.

Sorø Vor Frue kirke, landets tredielængste, var oprindelig nordfløj i det cistercienserkløster, Absalon stiftede 1162. Dens plan følger ordenens strenge byggeregler: et langstrakt, latinsk kors med lige afsluttet kor, treskibet langhus og eenskibede korsarme; mens Ringsted benediktinerkirke havde 2×2 halvrunde alterudbygninger på korsarmenes østsider, er her fire rektangulære kapeller; og et lille kapel er indskudt i hjørnet mellem hovedskibet og nordre korsarm. I modsætning til Ringsted er planen komponeret over kvadrater, „det bundne system“, således at der til eet kvadratisk midtskibsfag svarer to lignende sideskibsfag. Sideskibene var hvælvede fra først af, mens hovedskibet først fik sine hvælve, efter at en brand 1247 havde fortæret træloftet. Denne ulykke medførte, at man nu har nogle tidlige, sikkert daterede hvælvformer, som er til stor nytte i spørgsmål om kirkernes kronologi. Kirken har utvivlsomt været færdig, da Absalon begravdes i højkoret. Den er vort lands første, store teglstenskirke, og det er kendeligt, at færdigheden i at bruge det nye materiale øgedes, efterhånden som arbejdet skred frem fra øst til vest.

I Ringsted blev Knud Lavard begravet 1131 foran højaltret; men det må have været i den frådstenskirke, Sven Nordmand havde grundlagt o. 1080 til ære for jomfru Maria samtidig med de to kirker i Roskilde; denne her har ikke været slet så stor, men den har haft svære rundstave på hjørnerne, som det den dag i dag ses

på Skt. Jørgensbjerg i Roskilde, et lån fra stavkirkerne, hvor hjørnestolpen har sin naturlige, konstruktive forklaring. 25. juni 1170 skrinlagdes Knuds ben på højaltret, men da var det i Valdemar den Stores teglstenskirke, som først senere fik navnet Skt. Bendt efter klosterets (grundlagt 1135) værnehelgen. Ved helgen-skrinlægningen har kun østenden af kirken været færdig; arbejdet er formodentlig påbegyndt i 1160'erne kort efter Sorø, men det hele har næppe været fuldendt før efter Valdemar Sejrs tronbestigelse 1202. Kirken, der dannede nordfløjen i klosteranlægget, var som Sorø en korskirke – treskibet hovedrum og eenskibede korsarme – der dog aldrig fik sin fulde længde; men da benediktinerne ikke var så spartanske i deres byggeregler som cistercienserne, afsluttedes kirken her mod øst af ikke mindre end fem apsider. I planform er den videre fremskreden end Sorø; her hersker nemlig „det gennemgående system“, hvor et rektangulært midtskibsfag svarer til et rektangulært fag i sideskibene. Sideskibene overhvelvedes fra begyndelsen, men midtskibet fik først sine hvælve efter en brand 1241. Det dominerende tårn er fra 1500'erne. 1877 førtes kirken, der var kommet i stærkt forfald, tilbage til sin oprindelige skikkelse, og i nyeste tid er den blevet delvis frilagt ved fjernelse af generende bygninger.

Herlufsholm kirke var led i det benediktinerkløster, som oprettedes 1135 ved gaver fra Peder Bodelsen; den afløstes imidlertid ret hurtigt af en teglstenskirke, der var en forenklet gengivelse af Ringsted, en eenskibet korskirke med hovedapsis og to mindre apsider til korsfløjene – de er nu alle borte. Sin nuværende form fik kirken allerede efter en brand 1261, da koret blev nedbrudt og erstattet af en lige afsluttet korsarm. De mange, smukke granitkvadre stammer sikkert fra Peder Bodelsens kirke. Klokketårnet ved sydøsthjørnet er sengotisk og forhøjet i renæssancetiden.

Da Kalundborg kirkes vældige midttårn – Mariatårnet – styrtede ned 1827, havde kalundborgenserne kun sig selv at takke; ved en ualmindelig letsindig udgravning inde i kirken berøvede man fundamenterne deres støtte, og ned kom tårnet; det var en lignende tåbelighed, der

Kalundborg kirke, enestående i Danmark med sine fem tårne, af hvilke det midterste og største er en rekonstruktion fra 1866. Sammen med Sorø, Ringsted og Roskilde tilhører den vor teglarkitekturs førstegrøde. (Fot. 1944 H. Robertson).

bragte de skønne, romanske kalkmalerier frem i Maaløv, hvor man fik et hvælv i hovedet, og tilsvarende handlinger er såmænd ikke så sjældne nuomstunder, hvor visse mennesker ikke blot vil leve livet farligt, men også tankeløst. Imidlertid blev tårnet på Kalundborg bygget op igen 1866 på grundlag af gamle tegninger, og efter en mønsterrestaurering 1916 ff. står denne mærkelige kirke omtrent, som da Esbern Snare lagde grunden til den.

Hvis man kniber øjnene lidt sammen og fæster blikket på denne femtårnede centralkirke, kunne man godt et øjeblik tro, at man var blevet forflyttet til Moskva; thi plan og opstalt er øst-europæisk, og arkitekten må have haft sin gang derovre. Planen er et græsk kors med fire kvadratiske korsarme til et kvadratisk skib; over korsarmene knejser de fire mindre tårne, der dog ikke hørte med i den oprindelige plan; ligesom Sorø-Ringsted-kirkerne og tildels Roskilde domkirke er Kalundborg kirkes mure „fulde“, d.v.s. af gode, brændte munkesten helt igennem, ikke kassemur med fyld imellem to murstensskaller. Fuld mur giver vældig soliditet og er karakteristisk for vore ældste teglstensbygninger. Indvendig virker kirken overraskende lille, fordi man på grund af dens store murmasse uvilkaarlig venter et stort rum, men alt er usædvanlig harmonisk med gode proportioner, og der er mange morsomme hvælvformer. Sakristiet er gotisk.

Kun Nykøbing (nu toskibet) og Skælskør har endnu bevaret deres romanske teglstenskirker, alle de andre købstæder har gotiske eller nyere kirker; i Helsingør Skt. Olai står dog en del af den romanske forgænger endnu i nordmuren.

Som det er fremhævet i de forrige bind af dette værk og utvivlsomt vil blive understreget i de følgende, sætter gotikken i Danmark ikke så meget sit præg på kirkebyggeriet ved store, nye selvstændige bygninger, men ved den mængde af tilbygninger, der overalt rejser sig; selv de mindste kirker får et våbenhus – i Holbæk amt har et stort antal to – og man skal lede med lygte for at finde tårnløse kirker; kirkerne overhvælvnes, og som følge heraf forhøjes murene ofte, tagene får stejlere rejsning og gavlene får kamtakker, mens gavlfladen brydes af blændinger, lodret betonedede ved de ældste, etagedelte

med mere vægt på den vandrette linje ved de yngste. Mangt et lille, rundbuet vindue må nu vige pladsen for et stort, spids- eller fladbuet med een eller flere false i karmene. Kirkerne forandrer helt udseende, det strenge og tunge viger for det lette og muntre.

Sjælland kan dog opvise flere gotiske bykirker, af hvilke en som Skt. Mikkel i Slagelse på udmærket måde illustrerer de skiftende bygmestres anstrengelser for at tilpasse sig den nye stil, mens Helsingør Skt. Olai og Skt. Marie klosterkirke hører til blandt de bedste monumenter, selv om de vel ikke står mål med Odense Skt. Knud og Haderslev Vor Frue; heller ikke Køge, der vel nu mest er kendt for sin „lygte“ og sit rige inventar hører til de ringeste; især har den et godt tårn. En interessant gotisk kirke er forsvundet med Johannitterklostrets kirke i Antvorskov. De gotiske landsbykirker er få; i Frederiksborg amt er der kun een udpræget gotisk, Alsønderup, i Holbæk amt kan man ikke forbigå Skt. Søren i Holmstrup, grundlagt af Roskildebispens Niels Skave 1492 som een af Danmarks tre treskibede landsbykirker; af andre gotiske nybygninger kan nævnes den lille, yndige Kirke-Skensved, den vistnok endnu mindre Ting-Jellinge samt den statelige, nu toskibede Boeslunde. En anden toskibet kirke lå i Borup; men der fjernede man en dag i relativ ny tid stilfærdigt søjler og hvælv og gav kirken et – gipsloft.

Tiden efter reformationen er endnu fattigere på kirkebygninger; det er først i ny tid, der igen er kommet et opsving. Fra 1547 er Raklev kirke; på gravstenen over kirkens første præst, Melchior Jensen, død 1555, betegnes han som den der „1547 rejste denne bygning af grunden“. 1608 ombyggedes Øster Egede kirke og 1611 Store Magleby på Amager, mens Rødovre er fra 1664. Fra 1700'erne kan nævnes Hornbæk og Gilleleje, 1820–22 byggedes Hørsholm kirke (C. F. Hansen), 1871–72 Skt. Povl i Korsør (Herholdt) etc. Blandt de talrige moderne kirker i Københavns nærhed skal kun fremhæves den særprægede Christianskirke i Lyngby (1940–41, arkitekter Erik Jensen og Jacob E. Bang efter konkurrence), der på en lykkelig måde anslår nye strenge; de øvrige er mere eller mindre i traditionel stil.

*Køge Skt. Nicolai;
det indre af midtskibet
set mod øst, med Lorentz
Førgensens barokke
kæmpealtertavle, der
virker lille i det høje rum,
og Hans Holsts fine
prædikestol fra 1624.
De gamle gravsten i gulvet
skjules til daglig af
tæpper. (Fot. E. Moltke
1942).*

Især i Præstø amt rejste der sig mange adelige gravkapeller ved kirkerne; blandt disse henføres Grubbernes kapel 1575 ved Kongsted kirke af C. A. Jensen, dog med tvivl, til den berømte bygmester Hans Paaske. Et af de skønneste og betydningsfuldeste er Moltkernes kapel i Karise, påbegyndt 1763 af N. H. Jardin og fuldendt 1766 af C. F. Harsdorff; det smukke interiør gentog han i forstørret målestok i Frederik 5.s kapel ved Roskilde domkirke.

Vi kender intet til de ældste sjællandske vægmalerier, vi ved blot, at allerede Sven Nordmands frådrenskatedral var smykket med kalk-

malede billeder. Det er først fra tiden o. 1200, de sjællandske malerier begynder at vimle frem for vore øjne, fuldt færdige i farve, form og teknik og af stor og alvorlig skønhed. De ældste billeder har næppe været udført af hjemlige kræfter, men af indkaldte kunstnere. Ganske fremmedartede virker malerierne i Kirke-Hyllinge fra 1150-75, tre små, helt byzantinsk virkende portrætmedailloner (Maria og to apostle) på korbuens underside; samme mester har måske også udført malerierne i Sæby. Nogle af de bedste udsmykninger, som grupperer sig om en række midtsjællandske kirker, ligger på begge sider af år 1200 og viser så stor ensartethed, at

Romansk kalkmaleri i Sæby ved Tissø, fra o. 1175, af „tålmodigheden“, en af fem medailloner i korbuens personifikationer af dyder. (Fot. 1937 E. Lind).

man har tilskrevet dem samme mester eller værksted; givet er det imidlertid, at de står hinanden meget nær; det gælder malerierne i Vester-Broby, Alsted, Fjenneslev, Hagedsted, Skibby, Jørlunde, Maaløv o. fl. Det fælles for disse malerier er bl. a. den dygtige teknik – fint glittet puds med enkeltheder modelleret i stuk (glorier, kroner, bræmmer); en dybblå bundfarve er karakteristisk i forbindelse med en okkergul hudfarve med brune skygger og hvide kalklys og efterhånden en temmelig overvældende anvendelse af guld (Maaløv). Kirkens vægge har været som illuminerede bogsider sat op i stort format. Rummet er ikke blevet lysere, men den højtidsstemning og kunstglæde, der har grebet beskueren, efterhånden som øjnene vænnede sig til det dunkle lys og lidt efter lidt opfattede selv de mørke farver, kan man let forestille sig, hvis man har besøgt Galla Placidias lille gravkapel i Ravenna og set nogle af verdens skønneste mosaikker stige langsomt ud af mørket. Og når så lysene blafrede foran altrene og fangedes af guldet –.

Emnerne for denne ældste, bevarede kunst er i korrundingen som regel Kristus i sin majestæt siddende på regnbuen med bog i venstre og højre hånd løftet til velsignelse. I selve triumfbuen træffes oftere de førømtalte portræt-

medailloner, enten af hellige mænd og kvinder eller af 'dyder', i Søstrup Kains og Abels ofring. På triumfmuren (skibets østvæg) ses ofte den tronende Kristus omgivet af apostle og andre hellige, i sidealternicherne i samme væg har Maria sin plads mod nord (Maaløv), kirkens værnehelgen mod syd. På væggene er der bibelske billeder (i Kirkerup: de kloge og de dårlige jomfruer).

En særlig plads indtager stifterbillederne, malerier af kirkernes bygherrer, som rækker deres kirkemodel op til Gud; de findes som regel på triumfvæggen, synlige for hele menigheden; det berømteste er vel Fjenneslev, der måske forestiller Asser Rig og hans folkevisebesungne hustru Inge (hvis skeletrester i parentes bemærket syntes at vise, at hun har været halt); men der er andre i Slaglille, Førslev, Gørlev og Hagedsted.

Op i 1200'erne ændrer det romanske, repræsentative flademaleri sig langsomt; endnu efter 1250 kan man træffe billeder af helt romansk karakter – Maria og Johannes i Karise –, og det majestætiske ses endnu i de storladne figurer fra o. 1265 i Ringsted (mellem apsisvinduerne) og på korsskæringshvælvet: Marias himmelkroning, hertug Knud, Erik Plovpenning og dronning Agnes, fra o. 1300.

Nogle af landets skønneste kalkmalerier i højgotikkens fine, graciøse stil, 1300'erne, er at finde i sjællandske kirker, i Birkerød, Vester-Broby, Højby, Bregninge, Skamstrup og Ørslev ved Skælskør; i den sidste ses den berømte dansefrise, en kæde af seks dansende herrer og tre kronede damer med den letbenede fordanser på venstre fløj, mens en hare til højre blæser i trompet; sikkert skal denne frise, der er anbragt over fire kronagede, hellige mænd med alterkalk, hentyde til jordelivets tant. I Birkerød træffer vi en af de ældste, meget figurrige dommedagsfremstillinger i det skema, der gentages indtil trivialitet i næste århundrede, hvor de drastiske træk dog ofte overdrives som i en folkelig komedie. Valdemar Atterdag og hans dronning i Næstved Skt. Peder er af samme mester som de udmærkede hvælvingsbilleder i den nærliggende Førslev kirke, ved et våben dateret til 1381–86. Fladedekorationen er nu underordnet; naturligvis er der kulører på, men

Gotiske kalkmalerier. Øverst udsnit af den berømte dansefrise i Ørlev i unggotikkens graciøse stil, nederst til venstre den travlt optagne Eva efter uddrivelsen fra Paradis; stakkelen må både spinde og samtidig passe seks børn. Den elegante modeherre nederst til højre er en af de hellige tre konger i Roskilde domkirke. (Fot. E. Lind og V. Michelsen).

det er linjernes lette elegance, der skaber billedet; bevægelsen og det yndefulde karakteriserer højgotikkens bildende kunst; det ses i Karise kirke på korvæggene og på Strøby korhvælv, man finder det i Roskilde domkirke på pillen lige syd for kortrappen (treenigheden, helgener og den bisp, der sandsynligvis stiftede maleriet og det tilhørende alter); Kirkerup-malerierne med de kostelige billeder af Adam og Eva, af Noahs ark og af nytestamentlige scener er fremragende malet, men intetsteds kommer stilens ynde og finhed så smukt frem som i fremstillingen af ærkeengelen Mikael som sjælevejrer (1375-1400) i Højby kirke.

Sengotikkens malerkunst er udpræget folkelig, grov i sammenligning med den højgotiske, med stærk stræben efter det realistiske; helvedescenerne udpensles på den mest gruppvækkende måde – menigheden skulle forstå, hvad den gik ind til, hvis den ikke makkede ret – men tit med en oversaftig sans for humor, som må have ødelagt noget af det pædagogiske (en djævel rider på en nøgen synderinde og sætter en fakkel til hendes fjertende bag); man svælger i helgenernes lidelse – i forrige periode så man næsten ikke nogen martyrszene –, men de tapre mænd og kvinder finder sig i at blive flået (Bartholomæus), stegt (Laurentius), kogt (Erasmus, der tilmed får tarmene vundet ud af livet på en trisse) med det mest ophøjede ansigtsudtryk. De synes altid at stå og tænke på noget andet.

Der er ikke plads til at komme ind på alle disse folkelige malere, som i denne periode har overbroderet de nu overhævede kirker med deres myldrende malerier til bedste for den menighed, der ikke kunne læse: Martin maler (Gimlinge 1409, Gerlev, Møgenstrup etc.), Issefjordsværkstedet (Vallensbæk, Kirke-Hyllinge, Skamstrup m. fl.) fra anden fjerdedel af 1400'erne, Kongsted-gruppen fra midten af århundredet, Højelseværkstedet, samtidigt; derimod må dekorationen i Roskilde domkirkes Helligtrekonger-kapel særlig fremhæves, fordi billederne her (fra 1460'erne) ved deres finhed hæver sig over de almindelige illustrators; det ses umiddelbart ved en betragtning af de hellige tre konger, der er malet på sydvæggen. Samme maler har været virksom i Vordingborg

Vor Frue, og da han her blander plattysk ind mellem danske indskrifter, må man antage, at han har været fra Nordtyskland. Fra 1400'erne stammer også de to malerier af „Frelserens højde“, overlegemsstore billeder af Kristus, i Ringsted og Køge kirker (jfr. også p. 128).

Fra 1500'årene kan nævnes de ganske overlæssede dekorationer 1511 i Roskilde domkirkes Skt. Birgittes og Andreas kapeller, hvor ranke-slyngets stadig stigende tendens til at tage luven fra genbillederne kulminerer. Blandt efterreformatoriske dekorationer er der en højst interessant i Snoldelev kirke, på korets østvæg. Den har tjent som baggrund for en altertavle og forestiller symbolistisk livet, døden og synden. Forlægget er det træskårne titelblad til Christian 3.s bibel 1550, der går direkte tilbage på træsnittet i Lybækkerbibelen 1533, hvis forlæg skyldes Lucas Cranach.

Der er ingen nævneværdige moderne kalkmalerier; men det er værd at fremhæve, at den sidste generations stadige og omhyggelige genfremdragnet og konservering af de gamle malerier fortsættes og fremmes, senest med udmærkede resultater i Hejninge og Sønder Jernløse, hvor især den sidstes romanske billeder er af høj kvalitet.

Mens kirkebygningerne trods ændringer og omkalfatringer dog bliver stående, mens kalkmalerier fra o. 1200 næsten uskadte kan kaldes frem for dagens lys, ser det småt ud med det *inventar*, som kan rose sig af at være jævngammelt med kirkebygningen. Tider, tro, ritualer er skiftet og med dem inventaret. I begyndelsen skulle der kun være et bord som alter, uden prydelser, en font til at døbe i, et par pulte til at læse op ved; kirken skulle have sine vasa sacra, de hellige kar, til nadveren; præsten drak for menigheden; han skulle have et vandfad til at vaske karrene og sine hænder i og en stol til at sidde i. Det var praktisk talt alt bortset fra de lyseholdere, som bar de uundværlige vokslys, og så har der sikkert altid været et gitter mellem kor og skib. Allerede tidligt fik alterbordet en overbygning, et stavær af stolper, der med gotikken og renæssancen afløstes af „faste“ tavler, og kirken befolkedes med helgenfigurer.

Med reformationen kom prædikestolen og de faste stolestader; før havde menigheden stået op på de lerstampede gulve eller siddet på murede bænk langs væggene eller selv medbragt en klapstol. Nu ser man også hist og her en lysekroner, skænket til minde om en afdød, og i døbefonten er der lagt et messingfad, fordi barnet nu ikke mere skulle dyppes under, men kun vandes.

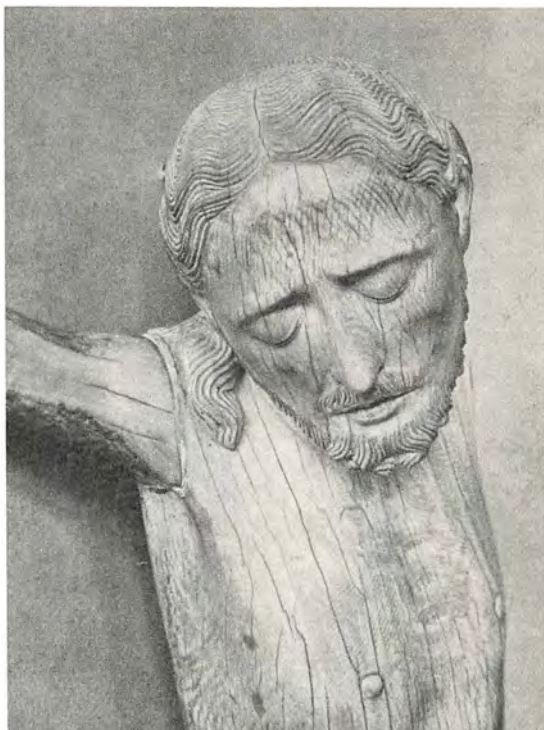
Ifølge sagens natur er kun stenborde og -fonte bevaret fra den ældste tid; men mens jyske kirker kan opvise skønt udformede granitborde, er det ikke tilfældet med sjællandske. Her er alterbordet en firkantet klump muret af kamp eller mursten. En undtagelse er det 1935 rekonstruerede søjlealterbord af gotlandske kalksten i Grønholt kirke. Ellers var den slags borde sikkert forbeholdt storkirkerne. Men kun i Roskilde domkirke er bevaret rester af et sådant. Heller ikke døbefontene blev der gjort nær så meget ud af som hos jyderne. De fleste sjællandske fonte er af et ret hjemmegjort udseende, som regel med en rund- eller tovstav som eneste prydel. Nogle anstrenger sig dog så meget, at der kommer arkader og liljer på kummen, nogle få får skjoldagtige prydelser, andre bliver firkløverformede; virkelig skulptur er sjælden. På Vemmelev-fonten ses et primitivt billede af Isaks ofring, på Vester-Egede ses „luxuria“, yppigheden, et kvindemonstrum, der dies af to udyr, og på fire fonte i Nordsjælland (Esbønderup, Græsted, Ll-Lyngby og Vejby) ses andre primitive skildringer. Kalundborgfonten må særlig nævnes, fordi den med sine efter forholdene elegante palmettemotiver knyttes til søjlebaser bl. a. i Roskilde domkirke, Fjenneslev og Vordingborg, og den ejendommelige font i Everdrup er ligeledes et dygtigt hugget arbejde. Baarsefonten, af Bonde Fris, bærer med runer en gyldentalsrække, d.v.s. runealfabetet forøget med de fire (kalender-)gyldental.

Af kirkernes romanske træinventar er kun bevaret nogle få krucifikser og nogle enkelte løse figurer; fra før 1200 er Vellerup- og Asnæskrucifikserne, især det sidste kraftfuldt og ædelt, o. 1200 Skuldelev, allerede præget af begyndende gotik. Et sjældent stykke er gået tabt i Roskilde domkirkes store triumfkrucifiks, der blev kløvet

Herover: Døbefonten i Vemmelev med Isaks ofring. Et af de sjældne eksempler på skulpturel udsmykning af en sjællandsk granitfont. (Fot. 1901 M. Mackeprang).

Herunder: Herlufsholm-krucifikset af elfenben med arme af hjemlig hvalrostand, vort skønneste krucifiks, franskpræget, fra o. 1220-40 og allerede gotisk betonet i opfattelsen.

Herover : Madonna fra den sengotiske Boeslunde-tavle, mild og moderlig ; den lille barneskikkelse er overordentlig vellykket for sin tid. (Fot. Nationalmuseet).

Herunder : Den lille, indtagende Eva med æblet fra Abel Schrøders altertavle i Præstø. (Fot. 1930 V. Hermansen).

efter den famøse auktion 1806, hvor man solgte ud af domkirkens gamle inventar ; kun halvdelen af hovedet er bevaret (i Nationalmuseet). Unggotikkens ypperste kunstværk er det 72 cm høje elfbenskrucifiks i Herlufsholm kirke, skåret af een elefanttand, med arme af hvalrostand, et franskpræget, overmåde følsomt arbejde fra o. 1220-40 ; franskpåvirket, med langstrakte figurer er også Rørby krucifiksgruppe. Ejendommeligt er det store triumfkrucifiks i Sorø kirke, nu fortrængt fra sin oprindelige plads over korbuen af Claus Bergs krucifiks ; det stammer fra tiden efter branden 1247 og er mærkeligt ved, at Kristusfiguren er skåret i relief, i eet med korset ; ellers er de sjællandske hovedværker fra ungotisk tid krucifikserne i Særslev og Vallensved, det første i Nationalmuseet. Af højgotiske arbejder skal kun nævnes en siddende Maria med barnet fra Kirke-Helsinge (i Nationalmuseet) og de yndefulde krucifiks-sidefigurer i Vallekilde (o. 1350) ; i det velskårne krucifiks i Taarnborg, fra o. 1350, er lidelsen understreget.

Den senere middelalder er de store fløjaltertavlers tid. I modsætning til Sønderjylland (se bind III) har Sjælland kun bevaret en brøkdæl af sine gotiske tavler (i Københavns amt er kun een bevaret, i den lille, uanselige Kornerup kirke), men derimellem også Boeslundetavlen (i Nationalmuseet), landets største, med fire fløje, en rigdom af figurer, fra tiden o. 1450, og på overgangen mellem figurrækketavlerne og de fortællende tavler med scener fra passionen ; den er fra samme værksted som en række andre tavler, bl. a. Højer og Feldsted i Sønderjylland. Dens velbevarede fløjmalier er af højere kvalitet end figurerne, der alle er ret undersætsige. Altertavlen i Kirke-Stillinge påkalder særlig interesse, fordi den tør tilskrives den store Lybæk-mester, Bernt Notke ; dens ejendommelige, skarptskårne figurer viser slægtskab med mesterens dokumentarisk sikrede tavle i Reval. Også den store Johannesfigur i Roskilde domkirke tilskrives i almindelighed Notke, mens krucifiksgruppen fra o. 1500 i Bregninge ved Holbæk, brudstykker af en altertavle nu i Kunstindustrimuseet samt altertavlen i Magleby ved Skælskør henføres til en af hans dygtige svende eller efterlignere. Også af sengotikkens store mester, Claus Berg findes

Relieffer på kannikestolene i Roskilde domkirke, fra 1420: Adonia ophøjer sig til konge og David kroner Salomo – Salomos dom – Adonia – Josef puttes i brønden – elefant i Makkabæerslaget. (Fot. 1944 E. Moltke).

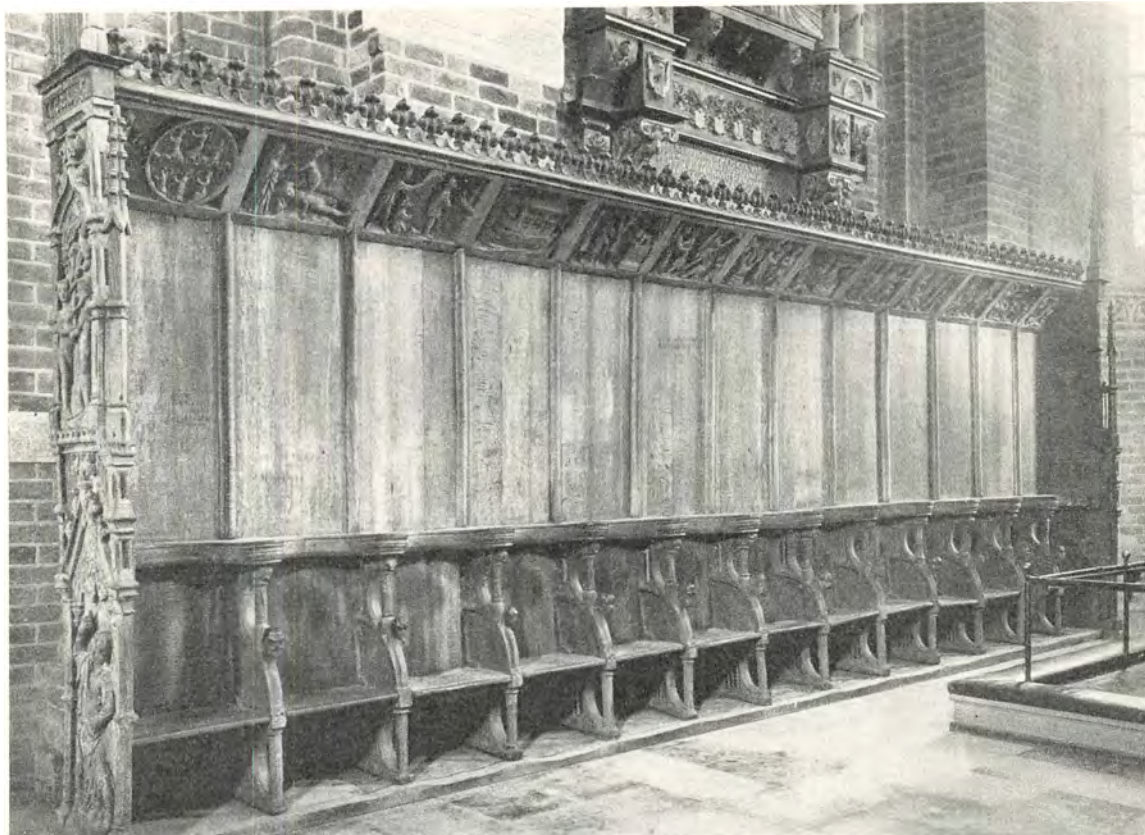
arbejder på vor ø, dels det forannævnte stor-krucifiks i Sorø fra 1527, dels et mindre i Fjenneslev, hidbragt fra Brahetrolleborg. Blandt sen-gotiske billedværksteder kan nævnes Store Fuglede-mesterens, såkaldt efter en krucifiksgruppe i denne kirke, Næstved krucifiks-mesterens med krucifiks i Næstved Skt. Morten og bl. a. en altertavle i Haarslev og endelig den jævne Næstved Apostelhus-mesters med tavler i Sønder-Bjerge og Tjæreby.

Foruden nogle udmærkede, malede altertavler, Valløby, Mariakirken i Helsingør (nu i Nationalmuseet) og Nøddebo, den sidste en god repræsentant for nederlandsk maleri udført af Ambro-

sius Benson fra Brügge og Jacob von Utrecht, findes der ved skæbnens gunst bevaret en del malede alterbordsforsider, af hvilke den fine korsnedtagelse i Herlufsholm er malet af den H. H., som har signeret den lille Omø altertavle 1522. Andre malede forsider er Gyrstinge med enhjørningen, der søger ly i jomfru Marias skød (i Nationalmuseet), og Hvalsø med de hellige tre kongers ofring.

Middelalderens mest interessante arbejder turde dog hverken være krucifikser eller altertavler, deres skønhed og kunstværd ufortalt. Når man betragter kannikestolene i Roskilde domkirke, fra 1420, og ved, at der eksisterer lignende mun-

Korstolene i Ringsted indeholder omtrent de samme relieffer som Roskilde domkirkes kannikestole; men udførelsen er mere enkel og uden den saft og humor, som kendetegner Roskildebillederne. (Fot. 1935 V. Hermansen).

kestole i Ringsted, må man erkende, at man står ansigt til ansigt med middelalderen og dens religiøse billedverden. Med den rigdom af relieffer, som disse stole byder på, ny- og gammeltestamentlige, detaillerede, med et galleri af klæde- dragter, våben og husgeråd, er de af den største kulturhistoriske betydning; ingen af de forskellige mestre hæver sig til den store kunst, men især den snider, der har stået for den sydlige stolerække i domkirken, er værd at stifte bekendtskab med, saftig, humorfuld, som han er. Af andet inventar må nævnes den såkaldte Lage Urnes stol i domkirken, egentlig en tresædet stol for den prælat, der celebrerede messen, og hans to hjælpere; skønt den er næsten samtidig med en rent gotisk tresædestol i Store-Heddinge, viser den allerede renæssanceindslag. Og vi forlader gotikken med det flotte monstranshus og den ligeså velkårne dør i Haraldsted, idet vi går let hen over de mange stoleværker, af hvilke Køge

kirke især byder på interessante eksempler, og de få gotiske prædikestole, af hvilke Skibbinge indeholder ublandede gotiske ornament, mens f. eks. Tyvelse og Skensved allerede præges af renæssancen.

Det tidligste eksempel på renæssancekunsten er et relikvieskab i Sorø, fra o. 1525-30; det er vistnok sydtysk import og har uforfalskede italienske kandelabersøjler. Mere storslået er et andet tidligt renæssancearbejde, altertavlen i Roskilde domkirke. Dette mesterværk, vel landets rigeste, skønneste og også tidligste renæssance- tavle, er indført færdigt fra Nederlandene; det er sikkert et Antwerpenarbejde, og dets eneste parallel er at finde i Bouvigne i Belgien. Af type er det stadig en gotisk fløjtavle, men gavlkonturerne er svungne, figurfremstillingen friere og samspillet mellem personerne intimere end i nogen gotisk tavle. Også orgelpulpituret i domkirken er et tidligt renæssancearbejde (af mester

Storfeltet i Roskilde domkirkes højaltertavle, en importeret nederlandsk taule fra o. 1560. I fri og forløst figur-skæring nåede nederlænderne allerede i gotisk tid et højdepunkt, der gjorde dem til farlige konkurrenter for deres nordtyske fagfæller. (Fot. 1950 Niels Elswing).

Felt fra Køge prædikestol, et hovedværk fra 1624 af Hans Holst, der er en af sin tids bedste, ja måske den fineste, danske billedsnider. (Fot. 1942 Jens Gandrup).

Peyter), men ellers må hovedværkerne vist være Thomas Frantsens altertavle fra 1586 i Kronborg slotskirke og Jesper Mathiesens prædikestol 1567 i Helsingør Skt. Olai. Iøvrigt kan man i mange landsbykirker glæde sig over stolegavle o. a. med ungrenæssancens morsomme, karikerede masker.

Mon ikke Oluf Krog af Roskilde er vor første indfødte renæssancesnedker? Der er ikke det store sus over hans prædikestole i Snoldelev 1594, Vindinge og Jersie, men det er godt, gedigent snedkerarbejde med stive figurer og flade relieffer. Roskilde er også et af centrene for den sjællandske renæssance, de andre finder vi i Nordsjælland i tilknytning til Kronborg og Frederiksborg slot, i København samt i Køge og Næstved. I Køge boede Henrik Reinike, der har lavet inventar til Valløby kirke i 1590'erne, mens Abel Schrøder den ældre i Næstved er den første her-nede, der mestrer renæssancens formsprog i sine altertavler (Skt. Peder, nu fragmentarisk) og

prædikestole (Skt. Morten, Fodby). Eet af de bedste arbejder på disse egne er dog prædikestolen i Herfølge o. 1600, der i al sin enkelthed næsten står mål med de fine snedkerarbejder på de nordsjællandske slotte. Med den er vi inde i den såkaldte Øresundsstil, hvis vigtigste repræsentanter er de store, tildels ændrede altertavler i Lyngby, Søllerød og Slangerup, den sidste med figurer af en af tidens bedste billedskærere, Statius Otte fra Lüneburg, men sikkert udgået fra Bernt snedkers Slangerupværksted, fra hvilket flere inventarstykker i Frederiksborg amt stammer. I dette amt var også Københavnersnedkeren Hans Barckmand virksom (altertavlerne i Græse og Sigerslevvester 1616 m. fl.). Nævnes må også Hans de Brüggens fornemme altertavle 1593 i Søborg og Tyge snedkers prædikestol 1597 i Helsingør Mariakirke (hvor Søborg-tavlen også oprindeligt havde hjemme).

I Roskilde glider renæssancen umærkeligt over i barokken; mens Anders Nielsen Hatt, en værdig efterfølger af Oluf Krog, aldrig bekvemmer sig til at forlade det een gang lærte formsprog i den halve snes altertavler, fem-seks prædikestole, træfonte, epitafier etc., han har leveret til omegnens kirker, er det anderledes med Brix snedker (Brix Michgell), som sammen med Hatt har gjort altertavlen i Smørum mellem 1611 og 1614. Denne knalddygtige snedker, sikkert en indvandret nordtysker, har efterladt sig 13 prædikestole, seks altertavler samt en del store (verdslige) skabe; han starter på senrenæssancens grundlag, men er modtagelig for de nye stilstrømninger. Så fine hans prædikestole end er, tjener det dog ikke til at vække interessen, at de næsten alle er ens, altid med de samme 5-6 relieffer. Nogen fornyer var Brix ikke. I produktionens størrelse, men ikke i kvaliteten, blev han senere overfløjet af en anden Roskildemand, baroksnedkeren Caspar Lubbeke, som har gjort de udviklede trægitre om Trollernes kapel, hvor han konkurrerer med Christian 4.s berømte smed, Caspar Fincke, hvis smedjernsgitire han havde for øje i domkirken; som værkstedets hovedarbejde må regnes orgelfaçaden i domkirken.

I Køge regerede snedkerdynastiet Holst; regerede er sikkert så meget sagt, men de var der, og fader med to sønner har sat deres præg på in-

ventaret i Køge kirke. Her skal kun Hans Holst juniors mesterværk, prædikestolen fra 1624, nævnes, et overordentlig fint arbejde, ikke blot i opbygning, men også i alle enkeltheder; både som snedker og som billedskærer har Hans (der også leverede den 1728 brændte altertavle til Vor Frue i København) været i topklassen; hans figurers meget varierede fysiognomier viser, at hans raske kniv mestrede alt, fra karikaturen til sjælfulte apostelansigter.

Omtrent samtidig havde Ejler Schrøder overtaget faderens værksted i Næstved eller oprettet sit eget; hans prædikestol i Herlufsholm, med de outreret magre figurer viser ham som en meget habil billedskærer.

De to største baroksnedkrene på Sjælland var dog Ejlers broder, Abel og den i Holbæk bosatte Lorentz eller som hans plattyske navn lød Jories, Jørgensen. De har begge en meget stor produktion og har haft kunder over hele Sjælland. Om Abel Schrøder den yngres overlæssede barok giver altertavlen i Holmens kirke fra o. 1660 en udmærket forestilling; men både figurer og ornamentik er velskåret. Om Lorentz Jørgensen gælder det derimod, at han er en mester i opbygningen, hvad kæmpetavlerne i Køge 1652 og Helsingør Skt. Olai 1664 noksom fortæller; men som menneskefremstiller hæver han sig ikke over det middelmådige.

En fremmed fugl var Claus Gabriel, der 1648, kort efter Christian 4.s død blev slotssnedker (efter Hans Barckmann) på de to nordsjællandske hovedslotte, fremmed på Sjælland for så vidt som han stammer fra Flensborg. Ham skyldes et par livlige bruskarokke altertavler i Gørløse og Ølstykke, af hvilke den sidste er interessant ved, at Moses, Johannes døberen og de fire evangelister er fornyet omtrent 100 år efter tavlens opsættelse, og vel at mærke i Claus Gabriels stil, af billedskærer Henrik Lorentz Beck, fordi figurerne, der var af elletræ, da var så „formuskede“, at de ikke kunne hænge sammen mere.

Vi kan ikke forlade bruskarokkens snedkerarbejder uden lige at nævne Claus Brahmeiers og Jens Mortensens store korgitter 1652–53 og det anonyme fontegitter 1656, begge i Helsingør Skt. Olai.

Efter barokkens tid skete der ikke større for-

Nadverscenen i Caspar Lubbekes altertavle fra 1668 i Kaluslunde. I tavlernes opbygning var han en mester (sml. billedet s. 115), men de stive, laustammede figurer kan ikke måle sig med Hans Holsts. Stafferingen skyldes Bartholomæus Paproczy. (Fot. 1945 E. Moltke).

nyelser til det bedre i vore kirker. Christian 4.s tid havde ryddet godt op i træmøblerne og givet gode, gedigne erstatninger af eg i stedet; de kunne med god behandling holde i mange hundrede år. Senbarokkens storakantus-mode, der florerede i Sønderjylland og på Horsenseggen, træffes kun sjældent på Sjælland; et smukt og gennemført eksempel giver dog Lellinge kirkes inventar, der fornyedes 1694, men af Fr. Ehbisch's tilsvarende inventar i Vallø slotskirke er der kun rester tilbage.

Ligesom et af senbarokkens bedste interiører er at finde i et herregårdskapel, Holsteinborg, således skal vi også til herregårdene for at finde helstøbt rokokoinventar. Denne stils forvredne, men elegante former forekommer kun sporadisk i de sjællandske landsbykirker, men er repræsenteret i et pragtfuldt inventar i Bregentveds kapel.

Nyklassicismens regelrette former og linjer er

Ølsemagle altertavle fra o. 1600, en af de såkaldte katekismustavler, her udsmykket med en kvartrund baldakin og renæssancevinger. I Jylland foretrak man ofte, som et minde fra gotisk tid, katekismustavler med to bevægelige fløje. (Fot. 1946 Kirsten Weber).

med held gennemført i det inventar, der fornyedes o. 1792 i Køng kirke (Præstø amt): altertavlens søjleopbygning, den cylindriske prædikestol med dens baldakinhimmel – en tilsvarende over det gotiske krucifiks – fontelukkelsen, orgelpulpituret og det enkle, men smukke stoleværk. Ellers optræder også denne stilform kun i isolerede eksempler.

Fra de senere tider er der intet, der er særlig grund til at fremhæve, og inventarfornyelserne fra vor egen tid er det bedst at tie om. Der er dog her og der i landsbykirkerne dukket nogle små, linjeskønne orgler op.

Medens den katolske tids *maleri* både i malemåde og emnevalg fortsættes og næsten umærkeligt går over i renæssancens efterreformatoriske malerier på de mange bevarede alterbordsforsider, gør den første tid efter indførelsen af Luthers lære sig ellers bemærket ved stor billedfattigdom i kirkerne. Nu skal altertavlerne ikke

mere prange med malede skildringer, men tørt, strengt og nøgternt vise skriftens ord, og helst både på latin og dansk; således opstår de såkaldte katekismustavler, af hvilke netop Sjælland har bevaret så mange, og som var populære helt ned til o. 1600. Dog, den billedsky periode varede kun så længe, som den generation levede, der selv havde været midt i reformationen; malerierne holder atter deres indtog, og fra o. 1600 finder vi næsten som fast regel en nadver og en opstandelse på altertavlerne, på prædikestolene Kristus, evangelister og dyder, de sidste også ofte på alterbordsforsiderne. Altertavlerne i Kongsted, Haraldsted og Høve, alle o. 1600, er små billedbibler med skildringer af Kristi liv efter gængse kobberstik. I det hele taget er kun få af de talrige religiøse malerier, som smykker vore kirker, originale; de hviler næsten altid på kobberstik, og det er derfor, vi selv i den mindste landsbykirke kan støde på malerier af (dvs. efter) de store italienske og nederlandske kunstnere. Hvordan skulle vel ellers Federigo Barocci's korsnedtagelse kunne antræffes i Gunderslev kirkes altertavle, Rubens' nadver i Sorø (ved Abraham Wuchters), hans korsfæstede Kristus i Gundsømagle, eller billeder med Marten de Vos, Hans van Aachen, Adam van Noorth, Christoph Schwartz som forlæg i forskellige sjællandske kirker, for blot at tage et tilfældigt udpluk af de større og mindre malere. En af de mest vellykkede kopier efter et sådant kobberstik finder vi i Hellested altertavles nadverbillede fra o. 1610; det er kopieret efter den nederlandske maler Peder Candid, hvis fremstilling af nadverens indstiftelse igennem Johan Sadelers kobberstik vandt stor udbredelse, ikke blot på Sjælland, men over hele Danmark.

Maleriet på alterbordsforsiden i Torslunde, fra 1561, repræsenterer med sin fremstilling af lutherdommens tre kardinalpunkter: dåben, nadveren og prædikenen (jfr. også Bjernede og Holme-Olstrup altertavler), en agitatorisk nyskabelse i kirkemaleriet og skildrer kort og klart menighedens inderlige deltagelse i alle gudstjenestens faser til forskel fra katolicismens skarpe skel mellem præst og menighed; men det har ikke fundet mange efterligninger; man holdt sig i almindelighed til de bibelske emner. Dog førte

renæssancen nogle nye motiver med sig. Dydeskikkelserne, mer eller mindre påklædte, yppige kvindefigurer, med attributter, der viser, om det er tro, håb, kærlighed, mådehold, styrke etc., er allerede nævnt; de bliver dog ret hurtigt overtaget af billedskærerne, og på renæssance- og tidlige barokprædikestole er de næsten fast tilbehør som hjørnehermer, mens de malede felter huser evangelistbillederne.

For en nutidig iagttager kan det være mærkeligt at stå over for pulpituremalerierne i Køge; thi her danser, går og står en række elegante, skønne kvinder i flagrende gevandter, gengivet af en duelig og farveglad kunstner. Det er en med renæssancens emner fortrolig maler, der 1586 har bragt et pust fra den store verden til Sjællands driftige handelsby og skildret muserne og de frie kunster for den sikkert undrende menighed.

De hjemlige kunstneres originalproduktion finder vi i den rige skat af portrætter, der ses på de epitafier, som i så rigt mål er spredt ud over øen, først og fremmest i købstadkirkerne, især Køge, Roskilde og Helsingør (de københavnske er mestendels gået til grunde). Allerede på sengotiske altertavler findes portrætfigurer – vi behøver blot at minde om Helsingør-tavlen (nu i Nationalmuseet) med Christiørn 2. og hans dronning, og i Valløby har en Thott ladet sig afbilde på den af ham stiftede sidealtertavle; på den lille renæssance-altertavle i Øster Broby (nu på Gisselfeld) ses rigshofmesteren Peder Oxen og hans hustru Mette Rosenkrantz (1579); men det er først på de egentlige epitafier, portrætterne virkelig finder deres plads. I begyndelsen er de ganske vist henvist til et beskedent hjørne i feltet, der ellers var optaget af et stort, religiøst maleri (dommedag, Golgatha o. lign.), senere blev det det religiøse billede, som blev forvist til den beskedne plads, mens de afdøde bredte sig i den efterhånden mere og mere udsmykkede ramme. Det er vanskeligt ud af den hundredtallige mængde billeder, af hvilke mange er ligeså udmærkede, som andre er middelmådige, at plukke nogle stykker til særlig fremhævelse. Et af de ældste, og ikke blandt de ringeste er borgmester Peder Pedersens i Køge 1584, mere stift og gammeldags er Chr. Gyldenstjernes i Roskilde

Solrød prædikestol fra 1589, et arbejde fra Oluf Krogs Roskildeværksted. Enkelthed, omhu og soliditet er hans og hans værksteds kendetegn. Den lidt rigere prædikestol i Snoldelev bærer hans signatur O. N. samt en krog. (Fot. Kr. Hude).

domkirke 1622. I Køge kirke har Rheinhold Timm o. 1625 malet brystbilleder af borgmester Hans Christensen under en smuk og gribende skildring af Kristi gravlæggelse, og sammesteds er maleriet af borgmester Christen Caspersen Schøller og familie gjort 1660 af Henrik Dithmar, der også har udført maleriet over rådmand Jørgen v. Weelen († 1668) i Helsingør Skt. Olai og kæmpelærredet af Frederik 3. på lit-de-parade 1670 i Roskilde domkirke. En anonym kunstner har gjort det udmærkede maleri i borgmester Frederik Lejels ligeså udmærkede epitaf i Helsingør Skt. Olai (han døde 1601). Fremdeles kan nævnes portrætmaleriet 1633 i Vordingborg Vor Frue af digterpræsten Anders Arrebo og familiebilledet i provst Christen Lauridsen Gløbs epitaf i Køge, udført 1639 af den til Køge indvandrede Bartholomæus Paproczy, fra hvis hånd man kender flere andre arbejder. I Sorø

kirke hænger billedet af historikeren Joh. Meur-
sius, død 1639.

Bispebillederne i Roskilde domkirke, der star-
tede med, at biskop Peder Hersleb 1753 lod op-
hænge 13 billeder af sine forgængere, er fortsat
til den dag i dag, og blandt de senere kunstnere
træffes navne som C. A. Lorentzen, Constantin
Hansen, F. Vermehren, L. Tuxen, Knud Larsen
og Ludvig Find. I denne forbindelse må man
også pege på de legemsstore præstebilleder i Hel-
singør Skt. Olai og Marie, de ældste malerier i
den sidste af Caspar Kegelhof.

Et maleri af særlig art er det såkaldte „Frel-
serens mål“ i Vordingborg, et malet Kristus-
hoved på blå bund og med underskrift på latin:
en sand fremstilling af det billede af Vor Frelser
Jesus Kristus i levende live, som ses i Rom i Skt.
Johannes. Denne linje, ti gange gentaget, er den
sande længde af Vor Frelser Jesu Kristi legeme,
således som den blev sendt af Lentulus fra Jeru-
salem til Rom; teksten hentyder til en 17,5 cm
lang rød streg under billedet. Slige billeder var
populære i den senkatolske tid – jfr. „Frelserens
højde“ i Ringsted og Køge, kalkmalet –; Vor-
dingborgbilledet er fra begyndelsen af 1600'rne
og ikke udført herhjemme.

Blandt kirkernes altertavle-malerier fra de se-
nere århundreder træffes alle vore bedst kendte
kunstnernavne, hyppigst vel Eckersberg og
Dorph, dvs. næst efter fru Lucie Ingemann, der
velsignede så mange af Sorøegnens kirker med
sine – nu efterhånden afskaffede – produkter.
En særlig interessant forhistorie har Kr. Zahrt-
manns maleri af Maria med barnet i Søborg
kirke, hvortil det først kom 1940. Zahrtmann
havde oprindelig malet det til kirken i Cività
d'Antino i Italien, og det var en af de få ting,
der reddedes ved kirkens brand for omsider at
pryde væggene i den nordsjællandske landsby-
kirke. I Gentofte kirkes altertavle er indsat et
af Christian 9.s dronning Louise malet billede:
Kristus på søn.

1800'ernes største malerindsats på Sjælland var
dog udsmykningen af Christian 4.s kapel i Ros-
kilde domkirke med Eddeliens symbolske hvæl-
vingsmalerier og frisen med berømte mænd 1845
–51, Marstrands Christian 4. på „Trefoldighe-
den“, Christian 4. som dommer samt Kristus-

billedet, alt i Heinrich Hansens mesterlige per-
spektivrammer 1863–66.

Mens gravsten oprindelig var ikke blot en an-
givelse af gravens sted, men også det eneste
minde om den afdøde, kom efter midten af
1500'rne den skik frem at hædre den heden-
gangne også med en mindetavle: et *epitaf*.
Gravstenen lå der stadig og angav graven, men
mindetavlerne blev større og større, rigere og
rigere og betragtedes nu som det egentlige grav-
minde. Vi har allerede beskæftiget os med male-
rierne, men rammerne har givet arbejde til lan-
dets bedste billedskærere og stenhuggere. Man
nøjedes nemlig ikke med at skære dem i træ
alene (som man ofte stafferede som sten), men
brugte i høj grad den lethedelige sandsten og
det fine marmor i forskellige farver, og stenen
blev mærkeligt nok undertiden stafferet som træ.
Det sker også, at epitafiet stiger ned fra væggen
og blander sig med gravstenen, så får vi de for-
nemme, fritstående gravmæler af tumba- eller
tempeltypen, som Frederik 2. ved en reces for-
beholdt kongehuset, men undertiden rejser grav-
stenen sig fra gulvet og finder plads ved væggen,
og til sidst får man alle mulige blandingsformer,
udført i træ, sten og stuk. Kun sten-epitafierne
skal her gøres til genstand for en nærmere om-
tale, idet vi gemmer kongegravmælerne til et ka-
pitel for sig.

Mangen landsbykirke og de fleste købstadkir-
ker, især dog Roskilde domkirke og Helsingør
Skt. Olai bærer vidne om herremænds, præsters
og rige borgeres lyst til at skabe sig et udødeligt
minde, og efterhånden som man rydder alt gam-
melt inventar ud, bliver epitafierne ene om at
pryde vore ofte nok fattige kirker. Mens de ne-
derlandske husaltertavler af alabast med ejernes
billeder på fløjene kun halvt kan opfattes som
epitafier, kan man sikkert sige, at alabastertav-
len fra 1568 med Herluf Trolles og Birgitte
Gøyes frie, knælende figurer i Herlufsholms kirke
er med til at indlede epitafiernes lange række
– også i Helsingør Skt. Marie kirke er der en
mindetavle for ham fra samme år. Det største
og ikke meget yngre er dog det anselige Krognos-
Hardenberg epitaf i Ringsted fra 1575. Herluf-
holm-epitafiet er led i den fornemme udsmyk-

Herlufsholm. Parti af Thomas Quellinus' store gravmæle fra o. 1700 over Marcus Gøye. Monumentet er af sort, belgisk og hvidt, italiensk marmor. Den afdødes portrætfigur bærer dannebrogsoordenens kæde om halsen, to genier holder skjolde med hans våben og navnetræk. Figurerne i siderfelterne forestiller Fama („ryet“) og Pallas Athene. (Fot. Kr. Hude, Nationalmuseet).

ning fra Trollernes gravkor, hvis vigtigste dele, bl. a. marmorkisterne med liggende figurer af de afdøde, skyldes Cornelis Floris fra Antwerpen. Med denne kunstner holdt renæssancen sit egentlige indtog i Danmark.

Blandt andre betydelige renæssanceværker på gravkunstens område – kongegravmælerne stadig undtaget – må nævnes Christoffer Gøyes og Birgitte Bøllers fine alabastfigurer i Gunderslev kirke og det mere beskedne, men ikke mindre fine epitaf fra 1609 i Roskilde domkirke over Jonas Charisius, sikkert udført i Nederlandene. I denne forbindelse kan også nævnes et værk, der ganske vist ikke vedrører gravkunsten, men i modsætning til andre af dets slags er udført i sten. Det er prædikestolen i Roskilde domkirke 1609, udført af mester Hans Brockmann. Skønt den er samtidig med Charisius' stilrene renæssancesancetavle, er den dog ganske barok i sine figur-

former, med stærkt forvrængede masker og „buster“ på opgangen.

Senbarokkens største navn inden for gravskulpturen er nederländeren Thomas Quellinus, hvem det andet store gravminde i Herlufsholm skyldes, Marcus Gøyes fra o. 1700, paraderustningernes og allongeparykkernes tid. I Roskilde domkirke leverede J. C. Sturmbergs værksted et fornemt epitaf over Otto Krabbe, død 1719, med afdødes portrætbuste flankeret af Fama og Pallas Athene.

De kongelige gravmæler er et overordentlig vigtigt kapitel i Sjællands kunsthistorie, ja, i Danmarks, eftersom Roskilde domkirke alene rummer de jordiske levninger af 20 konger, 15 danske dronninger og en kejserinde af Rusland; alle rigets 15 regenter siden reformationen hviler her. Og hertil kommer gravmælerne i Ringsted og Sorø. I Ringsted ligger den skønt ciselerede

Dronning Margretes „tumba“ 1423 i Roskilde domkirkes kor i dens nuværende form efter restaureringen ved billedhuggerne Hertzog og Aarsleff; alle reliefferne langs sarkofagens sider, for enderne religiøse scener, på siderne apostle og helgener skyldes dem; men de har haft brudstykker af originalerne at rette sig efter. (Fot. 1951 Lennart Larsen).

messingplade, den eneste der er bevaret i Danmark (også i Roskilde har der været en). Dette flamske kunstværk lagdes o. 1319 på Erik Mændveds grav. Under gotiske buer ses den afdøde konge og hans gemalinde, dronning Ingeborg. Ansigterne var udført i alabast. Christoffer 2.s bronzemonument og Valdemar Atterdags marmorsarkofag er nu opstillet bag højaltret i Sorø kirke. Christoffers monument er en „tumba“, en fritstående sarkofag og sikkert fra et nordtysk værksted. På låget ligger malmstøbte, noget plumpe, figurer af ham og dronning Eufemia (ca. 2 m lange), og på siderne af sarkofagen er der støbte figurer og relieffer, bl. a. Samson og Dalila og den græske filosof Aristoteles, der leger ridehest for Fyllis. Af Valdemar Atterdags sarkofag er det meste af alabastudsmykningen gået tabt, og kongens liggende figur er ligeledes forsvundet; kun gamle tegninger viser, hvorledes monumentet har set ud. Typen har åbenbart været den samme som datterens, dronning Margretes sørgeligt mishandlede sarkofag i Roskilde domkirke, opsat 1423 af Erik af Pommern. Kun den nøgne marmorsarkofag og dronningens alabaststatue er originale, resten af udsmykningen er fornyet i forrige århundrede efter bevarede reliefbrudstykker, men langt fra originalernes skønhed. Statuen, der viser et ideal-

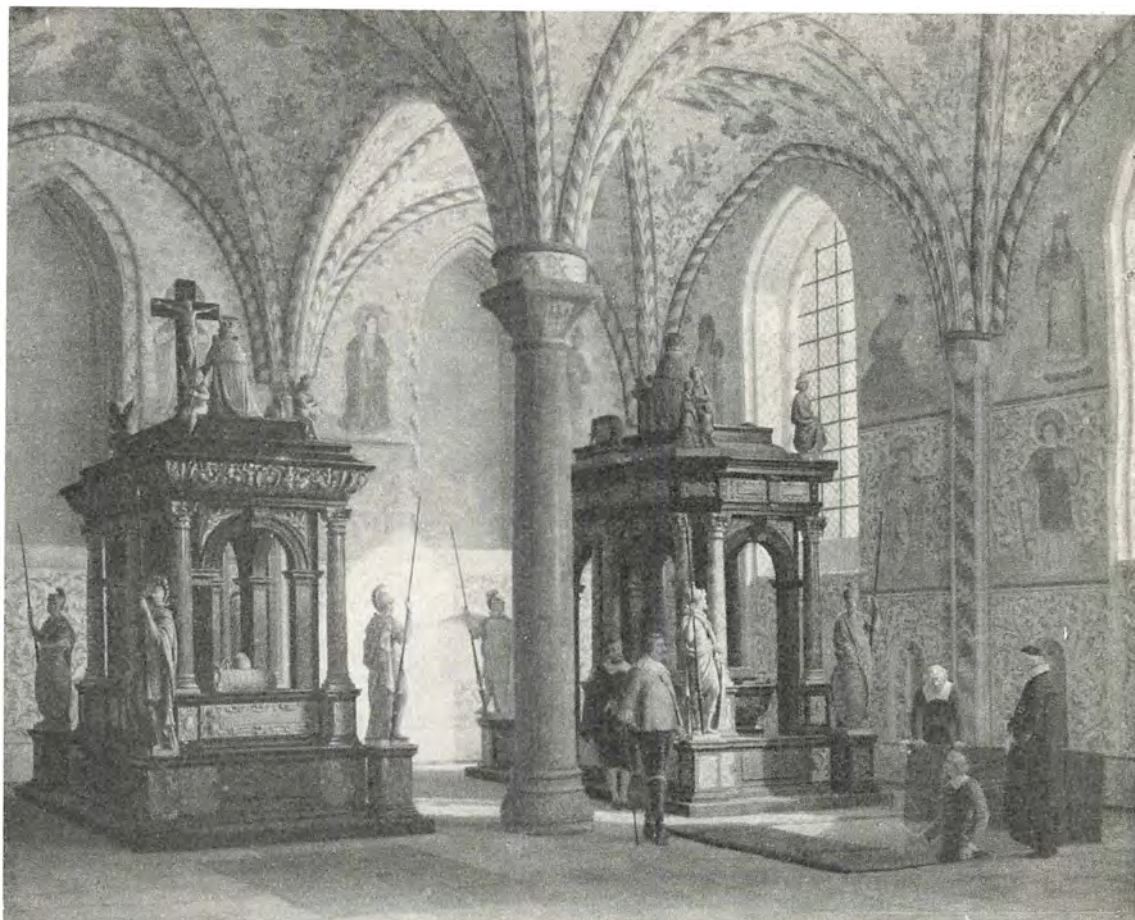
billede af en ung dronning og ikke gør krav på portrætlighed, og hele sarkofagen er et importstykke, sandsynligvis fra Tyskland. Øst for hendes sarkofag står hendes broder hertug Christoffers tumba; af den er kun figuren gammel, et mådeligt kunstværk.

I Helligtrekongers kapel, der tidligere optoges af fem altre, står nu Christian 3.s og Frederik 2.s store tempelmonument, det sidste frit kopieret efter det første. Marmorfigurer af de afdøde konger ses både liggende inde i 'templet' og knælende på taget. Kong Christians monument udførtes 1574-75 af Cornelis Floris, Frederik 2.s af Gert van Egen, mere tørt og glat end det mesterlige forbillede.

Mens Christian 4.s stort anlagte monument gik til grunde ved tøjhusets brand 1647, således at han nu nøjes med sin kiste og Thorvaldsens i bronze støbte statue, hviler Frederik 3. og hans dronning i smukke kobbersarkofager, der dog ikke hæver sig over adelsmænds kister af samme slags.

I domkirkens højkor står nu, som repræsentanter for den bedste senbarokkunst i Danmark på gravskulpturens område, fire hvide marmor-kister, Christian 5.s og hans dronnings, Frederik 4.s og hans dronnings, alle med relieffer på siderne, Christian 5.s med slagbilleder, kong

Herover: Christian 4. i Helligtrekongers Kapel i Roskilde domkirke. Maleri 1875 af Heinrich Hansen. I privateje.

Helligtrekongers kapel på sydsiden af kirken blev indviet i 1464. Det består af to stokværk. I det nederste rum bisattes Christian 1. og dronning Dorothea i en gravhvelving under gulvet. Senere blev Christian 3. og Frederik 2. bisat i kapellet. Renæssancemonumentet over Christian 3., der rejstes 1579, er overordentlig smukt og udført af Cornelis Floris van Vriendt fra Antwerpen. Frederik 2.s monument, gjort af den hollandske billedhugger Geert van Egen, blev opsat 1598. Christian 1.s og dronning Dorotheas grave er nu afmærket ved en sten i gulvet. Kappellets bærende midtsøjle er særlig kendt, fordi danske og fremmede regenters højde er angivet ved indhuggede streger og årstal.

Til højre et udsnit af Christian 3.s knælende figur på taget af hans gravmæle. (Fot. 1949 E. Moltke).

Frederik 4.s sarkofag i Roskilde domkirkes højkor, sammen med dronning Louises udført 1736-42 af Didrik Gercken. På låget udblæser Fama kongens ry, mens hun støtter en medaillon med kongens billede; ved fodenden sidder fader tid. Reliefferne forestiller rytterskolernes og landmilitsets oprettelse. (Fot. 1951 Niels Elswing).

Frederiks med „fredelige“ relieffer, bl. a. rytterskolernes oprettelse, dronningernes med symboliserende reliefbilleder hentydende til deres godhed, gudfrygtighed etc. De to første udførtes af J. C. Sturmberg og Andreas Gercken, de to sidste af Didrik Gercken.

I Frederik 5.s hvide, klassicistisk skønne rum er der atter plads for et stormonument. Ved syd-væggen af det korsformede kapel står kongens hvide marmorkiste på en høj sokkel af rødbrøget marmor, hvor kvindefigurer, symboliserende Danmark og Norge, sidder sørgende. Sarkofagen krones af en høj vaseprydet søjle med kongens portræt. Værket er Johs. Wiedewelts; ham skyldes også Christian 6.s lille, smukke sarkofag, mens C. F. Stanley fik tildelt dronning Lovises. Alle de andre kister i kapellet og krypten er af træ undtagen de to enkle marmorsarkofager, der rummer prins Valdemar og prinsesse Marie.

Domkirkens yngste gravkapel, Christian 9.s, optages af de to bastante dobbeltsarkofager for Christian 9., Frederik 8. og deres dronninger, udført af henholdsvis E. Eriksen og E. Utzon-Frank; en tredje dobbeltsarkofag, for Christian 10. og dronning Alexandrine, er under arbejde, efter udkast af Kaare Klint.

Konger og dronninger fik ikke *gravsten*. Siden Harald Blaatand rejste sin runesten ved foden af Gorm sin faders og Thyre sin moders gravhøj i Jelling, er der ikke rejst eller lagt sten for nogen dansk hersker – i alt fald ikke bevaret nogen. Det høje embede krævede en større udmærkelse af graven.

Vi har hørt, hvorledes adelen søgte at konkurrere med kongehuset i gravmonumenternes størrelse og pragt, og det er nævnt, at Frederik 2. begrænsede dette 'raseri' ved en reces, hvori han henviste sine fornemste undersætter

Frederik 5.s kapel, vel Roskilde domkirkes smukkeste interiør. Kapellet blev opført 1774–77 af C. F. Harsdorff, men det indre først fuldendt 1820–25 af C. F. Hansen og G. F. Hetsch. I baggrunden ses Frederik 5.s monument udført af Johs. Wiedewelt. (Fot. 1950 Lennart Larsen).

Detail af bisp Peder Jensen Lodehats gravsten (død 1416) i Roskilde domkirke, måske et af Danmarks ældste portrætter. (Fot. 1946 E. Moltke).

til vægmonumenter – men han kunne ikke forbyde dem at bygge selvstændige kapeller til deres private sognekirker og dør fylde gulvfladen med vældige, fritstående sarkofager. Både her og i kirker, hvor de var henvist til vægprydelser, var dette dog ikke adelsmanden nok. Han ville have sin gravsten, og een der udmærkede sig fremfor præste- og borgermandens. Thi også de ville jo gerne mindes, og da de ofte hverken havde navn eller midler til de helt store monumenter, ofrede de det jordiske mammon, de alligevel snart skulle forlade, til mere beskedne mindetavler og store gravsten.

Roskilde domkirke og Køge Skt. Nicolai er med deres rige samling af gravsten enestående vejvisere gennem gravstens-moderne fra gotik og helt op i 1800'årene. De andre købstadkirker og flere landsbykirker har været – forholdsvis – lige så rige; men her har man ikke skønnet på denne historiske skat; man har solgt ud ved

auktioner, man har haft brug for fliser og trappesten, man har kastet stenene ud på kirkegården – det sker stadig – og overladt dem til vejrets og vindens hastige tilintetgørelse; nogle steder er de gamle sten dækket med nye gulve. Således ligger mangan en ædel ungrenæssancesten under det nye gulv i Helsingør Skt. Olai; et fåtal blev fremdraget under den sidste restaurering og pryder nu kirkens vægge. Helsingør Skt. Marie kan rose sig af næsten 50 gravsten (dog kun een middelalderlig); men Dyvekes sten søger man forgæves (hendes moder Sigbrits sten er som bekendt i Nationalmuseet).

I Jylland vrimler det med smukke, omhyggeligt tilhuggede romanske gravsten af granit i alle mulige former; de jyske bind af dette værk giver eksempler – især Thisted amt er rigt. Da Sjælland ikke, ligesom hovedlandet, har rigtige kvaderkirker, er øen fattig på romanske gravsten; der har ikke været værksteder, der kunne påtage sig at konkurrere med jyderne; det viser de få kendte sten – de fleste i Holbæk amt –, som ofte er meget hjemmegjorte. Hvis man før 1250–1300 ville have en ordentlig sten på sin grav, måtte man importere den; men det var ikke Jylland, man søgte til. Det er typisk, at de smukkeste eksemplarer er indført færdige fra Gotland, hugget i denne ø's smukke kalksten; det gælder en sten med et elegant livstræk-kors i Roskilde domkirke, det gælder en bølgerankeprydet sten sammesteds, også en kisteagtig sten fra den forsvundne Skt. Hans kirke i Roskilde og en flad sten fra den ligeledes længst forsvundne Skt. Olai kirke i samme by. Dens lange indskrift på latin indeholder foruden den korte gravskrift: „Hecfrith døde“ følgende manende ord: „Du, som går forbi med bøjet hoved, bed, bønfaller jeg dig, til Herren. Jeg er, hvad du skal blive, hvad du er, har jeg selv været; stat stille, læs og græd. Denne sten lod Odroin gøre“. Navnene er engelske.

De romanske gravsten, der som oftest var ret tykke og beskrevet med „store“ bogstaver, de såkaldte majuskler, havde deres plads på kirkegården over den dodes grav. Men med den stadig trang for menneskenes børn til at søge deres lejersted inde i selve gudshuset og så nær alteret som muligt, nødtes man til at gøre stenene flade,

så de kunne ligge i gulvet uden gêne for færdselen. Så fremkom da disse store og små, trapezformede eller rektangulære stenflager, hvortil den gotlandske eller ølandske kalksten egnede sig fortrinligt, og denne stenart er næsten enerådende til ned i 1700årene med den sorte skånske marmor som en svag konkurrent. Det faste skema for udsmykningen var en lang indskrift i en ramme langs stenens kanter og skrevet med munkebogstaver, som senere tider kaldte disse snørklede minuskler, der er så vanskelige at læse, fordi de er hugget i ganske lavt relief. I hjørnerne så man altid cirkelfelter med evangelistsymbolerne: løven, ørnen, oksen, engelen. Midt på fladen kunne der f. eks. være et adelsvåben eller – på præstesten – en hånd, der velsignede en alterkalk; men allerede i 1300'rne trænger den afdødes billede ind på stenen, indhugget, som på bisp Peder Lodehats sten, eller oftest i relief under en kølbue. Stenene blev større og større; i renæssancetiden er en længde på 2,50 m ikke sjældnen. Den største kendte sten er vistnok Kirstine Bølles i Tersløse († 1604); det er en genanvendt gotisk sten, som måler 3,71 × 2,36 m; ved siden af den ville borgmester Peder Pedersens sten i Køge fra 1583 virke lille med sine 2,91 × 1,78 m. Blandt de gotiske sten kan fremhæves en sten med adelsvåben over ridderen Morten Gyrsting († 1447) i Roskilde domkirke, Niels Skaves og Niels Pedersen Gyldenstjernes (begge o. 1500) i Ringsted, bisp Johan Jepsen Ravensbergs († 1512) fine, men beskadigede sten i Roskilde domkirke, Anders Galts († 1529) i Gunderslev og Anders Billes og Pernille Krognos' († 1533) i Magleby, Stevns.

På renæssancestenene står de afdødes figurer, strunke riddere og damer, værdige gejstlige og velmagtsprægede borgere under stilrene arkadebuer, og alle har de våbenskjolde – adelsmændene op til 32 våben – de borgerlige i mangel af bedres havelse bomærkeskjolde. Billederne må ikke opfattes som portrætter af de afdøde (selv om en portrætlighed af og til kan være tilstræbt – se billedet af Peder Lodehat s. 134), men der var faste „skabeloner“ for adelsmænd, gejstlige og borgere. Adelsmændene stod som regel i rustning, men kunne være iført deres pæne dagligtøj (den lærde kannik Claus Rosengaard i

„Erick Valckendorff af Gloerupegaard, Fru Berette Anders Daater aff Alnerup hans kære Hostru vor . . .“. Gravstenen, der er fra o. 1568, er hugget i Hans Malers værksted. (Fot. 1946 E. Moltke).

Roskilde domkirke, død 1570, i højkravet slag, pludderhoser og fladpuldret hat), deres hustruer altid i stiveste puds og – når de ikke var enker – med masser af smykker, den gejstlige afbildedes i sit ornat – bisp – abbed – præst – og borgeren i tidens modedragt. Fra renæssancetiden kender vi nogle af de største stenhuggerværksteder: Morten Busserts i København (Absalons sten i Sorø 1536 og Mourids Olufsen Krognos' i Ringsted), Hans Malers i Roskilde (Franciscus Hispanier, død 1553, Jens Rosengaard, død 1561, Kirsten Hvidtfeldt, død 1563, alle i domkirken) og hans efterfølger, kaldet Roskilde successor (Peder Pedersen, Køge, og Kirstine Bølle i Tersløse, jfr. ovfr.). Endelig er der et stort jysk værksted, der vistnok forestodes af Gert van Groningen. – En af de fineste renæssancesten er Herlufsholm-stenen over Børge Trolle og Pernille Gøye, døde 1571 og 1552.

I baroktiden erstattedes figurbillederne af religiøse scener, mest Kristi opstandelse; eksempler findes allerede i renæssancetiden, og fra denne tid er også den enestående forelæsnings-scene på Niels Hemmingsens sten i Roskilde domkirke; men relieffet bliver kraftigere o. 1625, og indskriften er nu altid „tværskrift“ med versaler (d.v.s. vor tids „store“ bogstaver), men nu trænger også kursiv – den skrå „skrevne“ skrift – ind. Indskrifterne, der allerede i renæssancetiden havde nået en anselig længde, bliver nu til ordrige, ofte panegyriske levnedsbeskrivelser. Hjørnecirklerne med evangelisttegnene – også tit evangelisterne selv – holder sig i næsten hele perioden. Men efterhånden gider man ikke ofre så meget på sin – eller den afdødes – gravsten. Thi mens det i den senere middelalder og renæssancens tid var meget almindeligt, at man havde sørget for sin egen gravsten, inden man døde (så var man nemlig sikker på den), blev dette efterhånden overladt de efterlevende; vi kan følge de forskellige senere stilarter: regence, rokoko, Louis-seize, empire på gravstenene, men det er som regel i beskedne ornamentter hugget i sandsten eller norsk marmor, som nu fortrænger kalkstenen. Men da det 1851 blev forbudt på grund af liglugten at begrave folk i kirkerne, fik kirkegårdsmonumenterne et nyt opsving. Empiretiden havde allerede taget den græske 'stele' til forbillede, den har holdt sig lige op til vore dage – som regel med en niche forneden, hvori der var en urne, en bikube, to trofast sammenlagte hænder o. lign. –, og fra den tid stammer

også den knækkede søjle og de lange følelsesfulde indskrifter, der nu ikke så meget tog sigte på at fremhæve afdødes data som at understrege faderens gode borgeregenskaber, moderens dyd og ømhed, ligesom børnenes hjerteskerende sorg og gråd nævnes. Det almindeligste kirkegårdsmonument blev dog den flade, sorte eller hvide marmorsten, stillet på skrå op ad en cementklods, og det er den endnu; eller en flad, sleben granitsten, i vore fædres tid højere end bredden, nu omvendt. I de sidste år har kunstnere og arkitekter dog igen begyndt at interessere sig for gravstensformerne, og foruden de så almindelige granit-træstammer ses nu, ved siden af rene natursten, en mangfoldighed af variationer, ikke få med skønne og gribende figurrelieffer. –

Gravskrifterne har sluttet deres kredsløb. De romanske sten begyndte med en indskriftsløs sten med et kors, et navn alene eller NN. hviler her. Over de lange senromanske og gotiske indskrifter med titler, fødselsdag, dødsdag og -år, næsten altid afsluttet af en sjæleformel, over renæssancens og barokkens 'lærde', latinske indskrifter, der kunne være hele biografier, over oplysningstidens følelsesudbrud, er indskrifterne nu nået frem til de korte, nøgterne data: navn, fødsels- og dødsår, eller en formel, der nærmer sig de ældste stenes anonymitet: Petersens gravsted. Men traditionen er sejt. Middelalderens sjæleformel genfindes på nutidens sten: sov sødt, hvil i fred, elsket og savnet. Hvad er det andet end fortsættelsen af de katolske stenes: *requiescat in pace*?

HERREGÅRDE

Af Gunnar Olsen

Bondegården har så langt tilbage, historiens vidnesbyrd rækker, været den fremherskende brugs- og besiddelsesform i Danmark. Men lige så længe har der rimeligvis været gårde, som på den ene eller anden måde hævdede sig over bøndergårdene; de havde større jordtilliggende, større og fornemmere bygninger; deres beboere kunne stå over bønderne i rigdom, magt og anseelse, eller de kunne gennem særlige rettigheder være hævet til en særlig stand. Gårdene kunne være begunstiget med privilegier, som f. eks. skattefrihed, de kunne have særlige forpligtelser, som ledingspligt. Enten det nu var det ene, det andet, eller det altsammen, så stod de udenfor og over bøndergårdenes brede rækker.

Disse gårde benævnes i reglen under et som herregårde. I tidens løb har de imidlertid haft andre betegnelser. I middelalderen kaldtes en sådan storgård på latin *curia principalis*, hvad der på dansk blev oversat til hovedgård; en anden betegnelse var sædegård, dette gjaldt dog specielt for de gårde, hvor en adelsmand boede, havde sit sæde. Ved siden af – eller over de almindelige hovedgårde stod kronens slotte med deres store ladegårde; bisper og klostre havde ligeledes i middelalderen store gårde, der indgik i herregårdenes rækker.

Adskillige herregårde skilte sig ikke væsentligt fra bøndergårdene hvad størrelse og bygninger angik, men alligevel fandtes der længe et skarpt skel imellem dem. Herregårdene blev sat i særklasse af deres privilegier, som på mange områder begunstigede dem fremfor bøndergårdene. Da hovedgårdsprivilegierne faldt bort – det skete for de flestes vedkommende efter juni-grundloven af 1849 – blev grænsen nedad fastsat efter hartkornsstørrelsen. En gård med mere end 20 tønder hartkorn var en herregård, med

mindre hartkorn faldt den udenfor herregårdenes rækker. I den almindelige bevidsthed er man dog tilbøjelig til at se mere på gårdens alder og anseelse og på bygningernes størrelse og historiske værdi end på hartkornsstørrelsen. En gammel gård med ærværdige bygninger regnes vedblivende for en herregård, selvom dens hartkorn ved udstykning eller på anden måde er kommet under de 20 tønder, og en proprietærgård, der ved tilkøb af jord når over de 20 tønder, får ikke i de brede lag anerkendelse som herregård, selvom den i statistikken rangerer som sådan. –

De første storgårde. Den stormandsklasse med betegnelser som goder, thegner og thuler, der i vikingetiden træder frem gennem runestenedenes vidnesbyrd, har sandsynligvis siddet på storgårde af den ene eller anden art; det hyppigt forekommende stednavn Hovgaard er måske et minde om dem. Vikingetidens og den tidlige middelalders jarler ejede formodentlig også gårde, der nogenlunde svarede til deres besidderes storhed. Dertil havde kronen en række gårde, kongsgårdene, rundt i landet. Disse blev bestyret af bryder, efter gårdene kaldet kongsbryder; senere benævnedes de ombudsmænd; med bestyrelsen af kongsgårdene forenede de en række administrative bestillinger. Vi ved ikke meget om de gamle sjællandske kongsgårde. En lå i Roskilde, den, der senere fik navnet Haraldsborg, en anden i Slangerup, Erik Ejegod blev født på den. Haraldsted havde også en, kendt fordi Knud Lavard gæstede den ved helligtrekongertid 1131, umiddelbart før han blev myrdet i Haraldsted Skov.

Rundt om på Sjælland ligger adskillige voldsteder, hvis alder endnu ikke er fastslået; nogle af dem kan måske have båret storgårde i 900- og 1000årene, men det er fremtiden forbeholdt

En del af Bastruptårnets mur med udsigt i sydvestlig retning mod Bastrup Sø og Ganløse Egede. Ved Nationalmuseets undersøgelser af tårnet, der mod nord synes at have været beskyttet af en vold og en grav, har man fundet en del sølvmonter fra Valdemar den Stores tid. (Fot. Nationalmuseet).

at svare bekræftende eller benægtende på denne formodning. Et af de voldsteder, der bærer de betydeligste bygningsrester, er Bastruptårnet ved Bastrup Sø. Tårnet har været af betydelige dimensioner; i indvendig diameter måler det 8,5 m, mens selve muren er 6 m tyk. På yder- og indersiden er det klædt med frådstenskvadre, hvorimellem er fyldt af kampesten. Det menes at kunne dateres til begyndelsen af 1100årene. På kong Niels' tid nævnes en Ebbe de Bastetorp, som sandsynligvis har været tårnets ejer. Et borganlæg af noget lignende karakter findes på Borrebanken, en holm i den nu udtørrede Højby Sø i Odsherred. Her ligger rester af et tårn med samme diameter som Bastruptårnet, men med en betydelig tyndere mur – 2,70 m. Adgangen til holmen var spærret af en 200 m lang 2 m tyk mur. Overleveringen beretter intet om dette anlæg, og en nøjagtig datering ad arkæologisk vej har endnu ikke kunnet foretages.

Til disse gårde, hvis oprindelse taber sig i dunkelheden, slutter sig i 1100årene en række borge, hvoraf større eller mindre ruiner er bevaret, og som desuden er omtalt hos Saxo; begge dele fordi det var solide anlæg, bygget og benyttet som fæstninger i kampen mod venderne og i borgerkrigene mellem de stridende danske kongsemner.

1132 nævnes Haraldsborg ved Roskilde beliggende på en banke ved fjorden. Fra gammel tid lå her som nævnt en kongsgård, og det er rimeligvis den, der blev udbygget og forstærket med volde af Harald Kesja, Erik Ejegods søn; den havde ifølge Saxo et drejeligt tårn, men det var af så svag konstruktion, at et enkelt blidekast slog det i stykker, så Harald Kesja måtte opgive forsvaret og flygte.

En anden stærk borg opstod ved Søborg Sø i Nordsjælland. Tidligt, måske o. 1100, blev her på en holm i søen bygget et kraftigt ottekantet stentårn. Biskop Eskild udvidede o. 1150 anlægget til en fast borg med ringmur, flere svære tårne og en betydelig hovedbygning; da borgen senere kom i kongens besiddelse, blev den atter udvidet, den fik en ny ringmur og andre bygninger. Søborg vandt særlig ry som statsfængsel. Mange berømte fanger rummede det i tidens løb; mellem dem var ærkebisp Jens Grand, der på dramatisk vis flygtede 13. december 1295.

Svend Grathe byggede en borg mod venderne ved Storebælt, rimeligvis den der senere kaldes Taarnborg. Hans besejrer, Valdemar den Store, påbegyndte Vordingborg slot, Esbern Snare byggede borgen ved Hærvig, den fik navnet Kalundborg, og Absalon byggede den berømte borg ved Havn på samme tid.

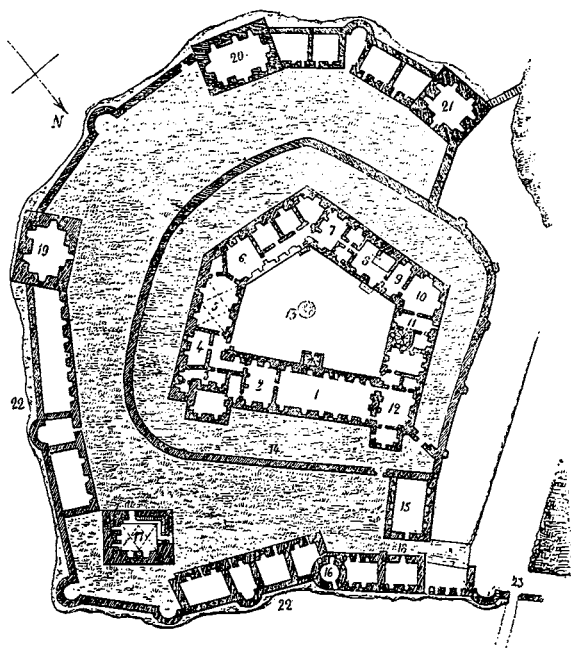
Hvad der er bevaret af disse borge, Saxos beretninger og først og fremmest deres beliggenhed på så betydningsfulde strategiske punkter, viser tydeligt nok de krigerske hensigter med deres anlæg, men der kunne også i denne tid skabes betydningsfulde borganlæg, som tilsyneladende først og fremmest skulle tjene til bopæl og værn for en enkelt mand, og hvad hans var. Et sådant er Pedersborg ved Sorø. Det blev anlagt af Peder Thorstensøn, Skjalm Hvides svigersøn, der spillede så stor en rolle i kampene mellem Svend Grathe og Knud Magnussøn. På en naturlig banke ved bredden af Pedersborg Sø skabte han ved hjælp af en svær kampestensringmur en stærk fæstning. Indenfor muren rejste han en række åbenbart anselige bygninger; deres karakter lader sig dog kun vanskeligt fastslå, fordi der senere er bygget kirke og anlagt kirkegård på deres plads. Anlægget blev oprindeligt kaldt Borg, senere fik det efter bygherren navnet Pedersborg. Et glimt af, hvad den har betydet for ham, får vi hos Saxo. Da Peder Thorstensøn i 1154 rådede Svend Grathe til at søge til Skåne og overgive Sjælland til Knud og Valdemar, sagde Svend, at han gav rådet, fordi han regnede med, at Valdemar ville spare hans gård og gods, da han var fosterfader til Valdemars frillesøn (Christoffer). Borgen fik dog, det stærke anlæg til trods – eller måske netop derfor – ingen lang levetid. For munkene i Sorø kloster var den en slem torn i øjet. De frygtede for det, der kunne hænde dem, hvis den kom i en fjendes hånd, og da der bød sig en lejlighed i 1205, erhvervede de den, lod den nedbryde og byggede en kirke i dens sted.

Men disse borganlæg er dog undtagelser; størsteparten af de sjællandske stormænd sad sandsynligvis dengang på mere beskedne gårde. Peder Bodilsen, der hører til de førende skikkelser i 1100årenes første årtier, synes at have boet på den gård i Ladby med 1½ bols jord, som han gav til grundlæggelse af benediktinerklostret i Næstved. Senere boede han i Egeslev, men om hans gård her forlyder der intet, og der er heller ikke fundet spor af den. Hans samtidige og jævnbyrdige Skjalm Hvide boede i Fjenneslev ved Ringsted, gården gik over til sønnen Asser Rig og fra ham igen til Absalon,

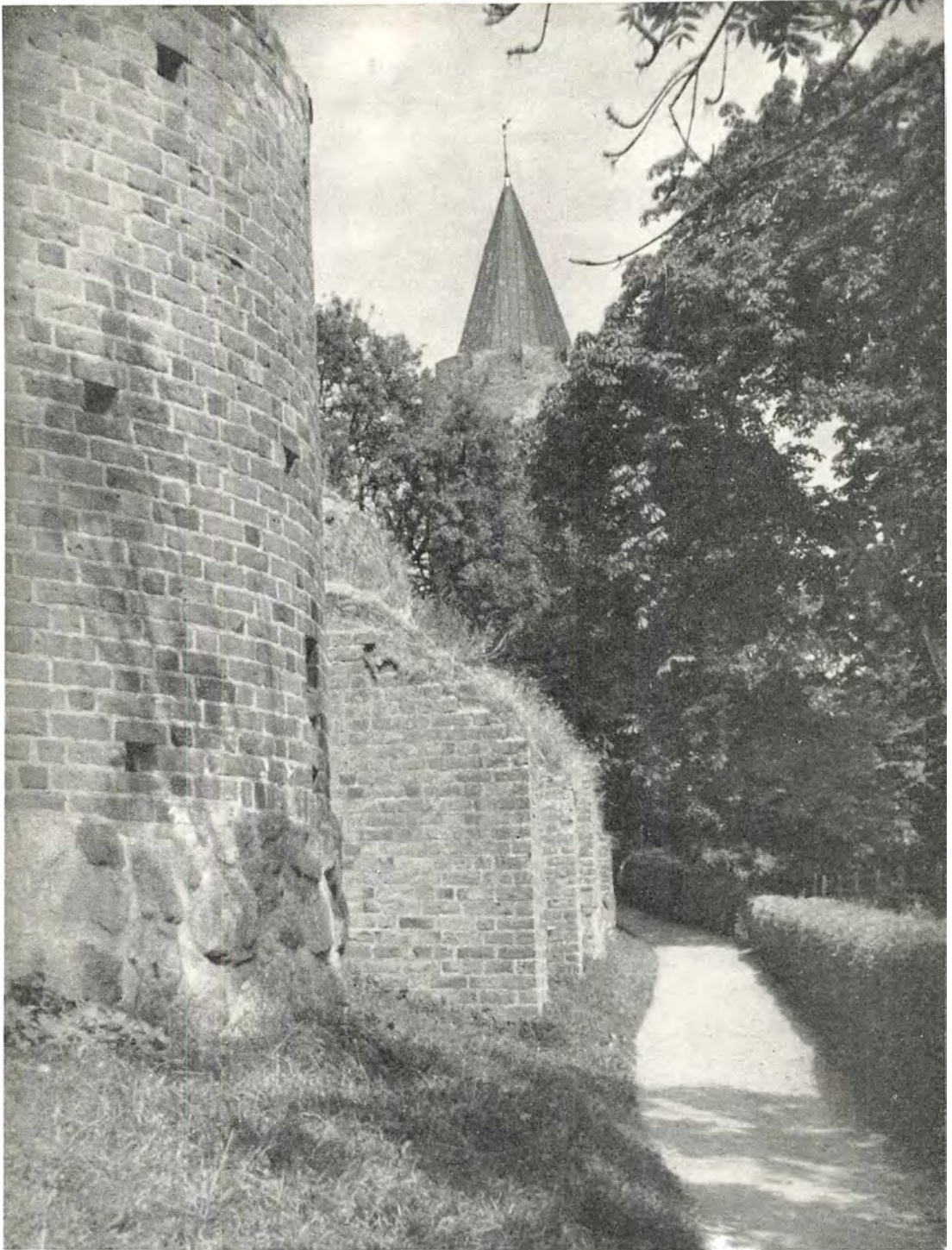
som testamenterede den til Esbern Snare. Fire af tidens ypperste mænd har således ejet den, men de rester af middelalderlige bygninger, der hidtil er fremdraget i Fjenneslev, gør ikke noget imponerende indtryk. Heller ikke fra Ebbe Skjalmsens og senere Sune Ebbesens gård i Bjernede findes anselige levninger.

Hvor mange storgårde, Sjælland havde dengang, og hvor meget jord og gods, der lå til dem, kan ikke konstateres. Hvidelægtens medlemmer ejede dog i tiden henimod 1200 en række større gårde. Disse var særlig koncentreret i Alsted herred, men de fandtes også andetsteds. Absalon skænkede således i 1199 gården Holbæk med fire tilliggende landsbyer til Sorø kloster. Ærkebisp Andreas Sunesøn havde en stor gård i Aasø i Tybjerg herred, som ligeledes blev givet til Sorøklostret. Esbern Snare ejede sandsynligvis Sæbygaard, i Gjerdrup ved Skælskør synes en større gård at have været i Hvidelægtens besiddelse, og Sune Ebbesen ejede foruden fædrengården i Bjernede tillige en gård i Knardrup i Smørum herred.

De kongelige slotte. Fra Valdemarstiden og fremover i middelalderen kan man skelne mel-

Grundplan af det gamle Kalundborg slot, der lå, hvor nu byens torv og rådhus findes. Radering af J. M. Petersen efter en tegning fra o. 1650 på Nationalmuseet.

Ruinerne af Vordingborg slot. Midt i ringmuren knejser det 600-årige Gåsetårn på borgbanken med resterne af Valdemarernes kongesæde. Da slottets glanstid var omme med Erik 3. af Pommern's fald, skyldtes det efter folkesagnet, at han tog den berømte guldgås med sig ud af landet. Ved restaureringen 1871 fik tårnet en ny gås, der nu er Vordingborgs vartegn og lykkedyr. (Fot. Herluf Lykke).

lem fire grupper af storgårde. De adskilles dels ved ejendomsforholdene dels ved deres forskellige funktioner, fælles for dem er, at de ved deres størrelse og ved privilegier hæver sig over bøndergårdene.

Der var først og fremmest *kronens gårde*. En del af disse havde hovedsageligt militære opgaver, de var rigets fæstninger og benævnes i reglen slotte, det var Vordingborg, Korsør (Taarnborg), Kalundborg, Holbæk, Haraldsborg ved Roskilde, Søborg, Flynderborg (senere Krogen) ved Helsingør, og dertil kom Københavns slot, som kongen tog fra Roskildebispen i 1416. Andre betydelige gårde i kronens besiddelse var Gurre, Abrahamstrup (Jægerspris), Hørningholm (Hørsholm), Skjoldenæsholm og Paddeborg. På slottene sad slotshøvidsmænd, der fra en begyndelse hovedsagelig havde militære hverv, men som efterhånden tillige fik administrative, blev lensmænd.

Blandt disse slotte var Kalundborg og Vordingborg de stærkeste. Den første borg ved Hærvig blev som nævnt bygget af Esbern Snare; ruinerne af denne kan nu ses i Lindevænget i Kalundborg. Den bestod af en uregelmæssig firkantet bygning, omgivet af ringmur og grave. Muren havde to porttårne og rimeligvis også et hjørnetårn. Senere i middelalderen blev der på borgpladsen bygget en mægtig 45 m lang hestestald og i forbindelse med denne en mindre bygning, rimeligvis et ridehus.

Denne borg blev efterhånden kun et led i det store befæstningsanlæg, der blev lagt om hele højbyen i Kalundborg. Mod øst afsluttedes dette anlæg af en ny, større borg, det i senmiddelalderen så berømte slot, som regnedes for en af rigets stærkeste fæstninger. Borgen bestod af en firfløjet hovedbygning flere stokværk høj og omgivet af en indre ringmur, derefter fulgte en ydre borggård og om den igen en ringmur, der atter var omgivet af en grav. Den ydre mur var forsynet med svære tårne. Særlig berømte var Fars Hat, fangetårnet, der i tidens løb kom til at rumme så mange kendte fanger, og Folen, Danmarks stærkeste tårn i middelalderen, stedet hvor man gemte rigets dressel, dets skatte og dokumenter.

Denne borgs alder er uvis; man mener, at

den ydre ringmur og de store tårne blev bygget i Valdemar Atterdags tid. Borgen blev ødelagt i Karl Gustavkrigene 1657–60, og nu skjuler alle spor, der kan være tilbage, sig under jorden.

Vordingborg slot stammede fra samme tid som Kalundborg; det blev anlagt af Valdemar den Store som en udfaldsport i vendertogene, det blev rimeligvis udbygget af Valdemar Sejr, og det var Valdemar Atterdag, der fuldførte anlægget, så vidt man kan skønne af ruinerne.

Sydligst på banken, der skød sig frem mod Masnedsund, lå den ældste borg, der vedblev at være hovedborgen. Forsvarskernen var en svær ringmur, som blev forsynet med fire kraftige hjørnetårne; ved murens inderside lå beboelses- og økonomibygninger. Befæstningen blev senere udvidet med en mur, der omfattede hele slotsbanken; den var forstærket med flere mindre halvrunde og fire runde svære tårne, derimellem Gåsetårnet, som er den eneste bygning, der er bevaret til nutiden. Det vandt sit navn og sit folkelige ry, da Valdemar Atterdag som hån mod hansestæderne lod sætte en forgyldt gås op på dets spir.

Ved slottene lå ladegårde med betydelige jordtilliggender. Valdemar Atterdag var ivrig for at fremme denne ladegårdsdrift. I den Sjællandske årbog hedder det 1351, at slotte befæstes, og kongelige ladegårde bygges med stor bekostning.

Foruden slottene ejede kronen en del mindre gårde, der var bortforlemede lige som de store; blandt disse var Hagestedgaard i Tuse herred, Nygaard i Odsherred, der dog blev pantsat til Roskildebispen, Sæbygaard ved Tissø, Højstrup på Stevns og Dronningholm ved Arresø.

Roskildebispens gårde. Den næste store gruppe var Roskildebispens gårde. Bispen ejede o. 1370 hened $\frac{1}{6}$ af Sjællands bøndergårde, og dette gods var inddelt i en række len; i hvert len lå en curia principalis, hvorfra det blev administreret. Mange sogne, navnlig i Odsherred havde dog bispelige hovedgårde uden noget len under sig; de forsvandt for størstedelen i tidens løb, formodentlig blev de bortfæstet til bønderne. De større gårde blev derimod bevarede og var ligesom kronens len forlemede til adelsmænd. Mange kendte herregårde var mellem

Herover: Dragsholm o. 1650, set fra nordøst. Efter stik i Resens Atlas. Borgen tilhørte før reformationen Roskilde-bispen og kom derefter til kronen. I 1659 blev slottet ødelagt af svenskerne.

Herunder: Dragsholm i dag, set fra øst. I 1697 fik hovedbygningen ved en gennemgribende ombygning sit nuværende barokpræg. (Fot. Bent Jørgensen).

Gjorslev, set fra øst. Hovedbygningen på den store gård, der i middelalderen var en af Roskildebispenses vigtigste besiddelser, er opført o. 1400 af biskop Peder Jensen Lodehat. (Fot. Herluf Lykke).

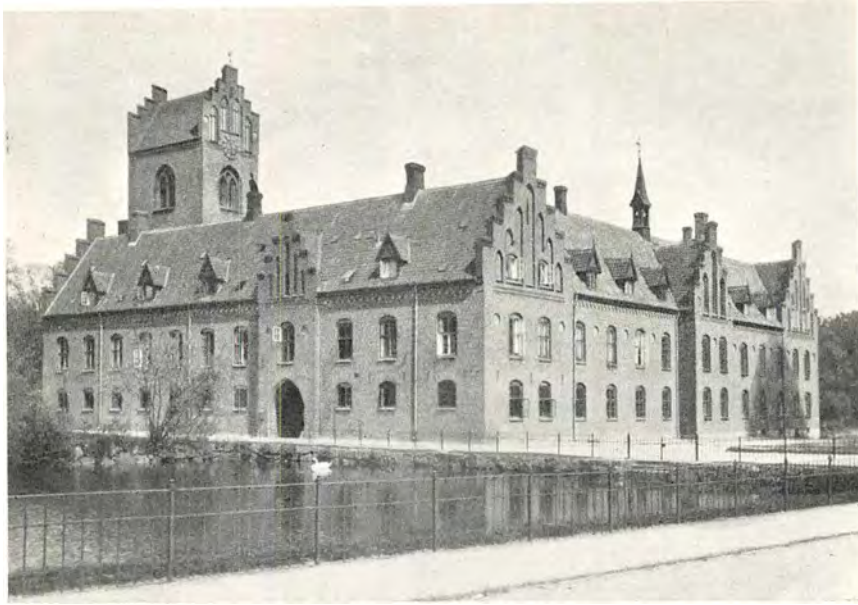
bispelenene f. eks. Borreby ved Skælskør, Braadegaard (Holsteinsborg) og Saltø begge i Ø. Flakkebjerg herred, Turebyholm i Fakse herred, Raarup (Katrinebjerg) i Smørum herred, Selsø i Horns herred, Tølløsegaard og Ellingegaard (Løvenborg) i Merløse herred og Hørbygaard i Tuse herred, Asserbo ved Arresø hørte også en tidlang under Roskildebispen.

Enkelte af bispens gårde hævdede sig fremfor de øvrige ved at være stærke fæstninger. Det gjaldt Københavns slot, som bispestolen imidlertid mistede efter bisp Peder Jensen Lodehats død 1416. Det gjaldt også Hjortholm, med dens i forsvarsmæssig henseende ypperlige beliggenhed på holmen ved Furesøen og Mølleaaen, men som dog mødte sin skæbne og blev ødelagt i Grevens fejde. Men det gjaldt især Gjorslev på Stevns og Dragsholm i Odsherred. Gjorslev blev bygget af Peder Jensen Lodehat. Bygnin-

gen havde form som et latinsk kors med et kraftigt tårn rejst over korsskæringen; det var opført af kridtstenskvadre fra Stevns Klint. Tårnet var vel spækket med skydeskår, så borgen var istand til at møde alle eventualiteter.

Stærkere endnu end Gjorslev var dog Dragsholm. Også i ælde overgik den Gjorslev; allerede o. 1250 lod bispen her rejse en kraftig vinkel-fløjet bygning, med forbillede i de romerske palatiner, som i denne tid blev så hyppigt anvendt i Tyskland. Bygningens nordmur, der vendte til den side, hvorfra et angreb kunne ventes, havde en tykkelse på 2 m. Senere blev slottet udbygget til et firfløjet anlæg skærmet af grave. Borgen viste klart sin styrke i Grevefejden. Den var da det eneste sted på Sjælland, der ikke kom i grev Christoffers besiddelse. I ni måneder holdt her en skare sjællandske adelsmænd stand mod alle angreb.

Herlufsholm. Klosterbygningen, set fra sydvest. Det gamle Skovkloster, der stiftedes i 1135, og som ved Reformationen blev krongods, kom ved mageskiftet mellem Frederik 2. og Herluf Trolle i 1560 til at hedde Herlufsholm. Fem år senere gjorde den nye ejer og hans frue det til en lærds skole og opdragelsesanstalt. (Fot. Holt og Madsen).

Klostergårdene. Klostrene havde som bispens en lang række storbrug. Ved herreklostre som Skovkloster, Antvorskov, Sorø, Ringsted, Esrum og Æbelholt lå store ladegårde, hvor der blev drevet et energisk landbrug med korndyrkning og kvægavl til munkenes fornødenheder. Antvorskov synes allerede i middelalderen at have haft en af landets største avlsgårde, hvis det da ikke var den største. Også klostre som Vor Frue i Roskilde, Roskilde sortebrødre kloster og Næstved sortebrødre kloster havde store tilhørende ladegårde.

En særlig form for stordrift forsøgte cisterciensermunkene at indføre. Blandt denne ordens opgaver var netop at drive landbrug, fornemmelig at rydde nyt agerland i skove og sumpe. Sjælland fik to betydelige cistercienserklostre: Sorø og Esrum, og fra begge disse klostre blev der gjort energiske forsøg på at organisere et omfattende nyt landbrugssystem. Ladegårdsdriften umiddelbart ved klostret var ikke nok for munkene, de oprettede ligesom cistercienserklostrene i udlandet en lang række avlsgårde, grangier, der blev drevet af munkene med hjælp af de såkaldte konverser eller lægbrødre. Esrum fik forsåvidt det bedste grangiesystem, idet alle grangierne lå i en passende afstand, mindre end en dagsrejse, fra klostret, med undtagelse af et par, der måtte indrettes til bestyrelse af klostrets

gods i Halland. Grangierens navne genkendes for størstedelen i nordsjællandske landsbynavne. Der var Villingerød, Holosa (Holløse) Birgisholm (Børsholm), Tothoholt (Toelt), Stenholt (i Nøddebo sogn), Hauerholm (Havreholm), Sande (Saunte), Saxilthorp (måske Saltrup i Esbønderup sogn) og Agnesio, senere Tume-thorp, der må have ligget i Tikøb sogn. Adskillige af grangierne blev oprettet, hvor der før havde ligget små torper; for grangien i Villingerød måtte således torperne Eskildsholm, Langholm og Davidstorp vige, og hvor Hauerholm blev anlagt, havde før ligget byen Aueholm. Disse grangier blev anlagt i årene 1160–1200. Størstedelen nævnes endnu 1228, men i længden har grangiesystemet ikke svaret regning for Esrum, gårdene blev nedlagte og torper groede atter op i deres sted.

Sorø kloster havde mere besvær med at få samling på de grangier, det fik oprettet. Før 1182 havde det en i det nærliggende Lyngø, men en anden lå så langt borte som i Asserbo. Fra 1182–85 får det 3 nye, Slagelsebo ved Sorø, Gudum ved Slagelse og Ondløse i Merløse herred. Før 1298 var der oprettet endnu tre: i Munke Bjergby nord for Sorø, i Vejleby ved Lammefjorden og i Ejby ved Køge. Senere oprettedes grangier i Nyrup i Lyngø sogn, i Pedersborg, i Gimlingetorp i V. Flakkebjerg

Munkegangen i klosterbygningens østfløj. Herlufsholms firkantede klosterkompleks, hvori kirken udgjorde nordfløjen, stod næsten uforandret til det 19. århundrede, da der fandt flere ombygninger sted. De eneste bevarede dele af det oprindelige anlæg fra o. 1250 er nu kirken og den nederste etage af østfløjen. (Fot. Holt og Madsen).

herred og endelig Læsøholm i Holmstrup sogn, Skippinge herred. Forinden var adskillige af de tidligere nævnte afhændede eller nedlagte, og Sorø opgav ligesom Esum efterhånden helt grangiedriften. Andre klostre kunne også have større gårde under sig. Antvorskov kloster fik således 1265 skænket hovedgården i Gyrstinge, Alsted herred, den blev dog senere afhændet. 1361 fik klostret Tygestrup (Kongsdal), Møreløse herred som gave af Stig Andersen. Adskillige lensmænd på gården nævnes, og gården blev i klostrets eje til dets ophævelse 1580.

Adelsgårdene. Som den fjerde gruppe kommer så adelens gårde, de egentlige herregårde.

Et betydeligt antal storgårde fandtes som omtalt allerede i 1100årene, men deres antal blev stærkt øget, da der i Valdemarstiden udvikledes en ny stand, herremændene. Den opstod af bondestanden. Ved at påtage sig ledingspligt kunne en bonde opnå skattefrihed og andre personlige fordele, og disse bønder kaldtes hærsmænd eller herremænd. Skattefriheden og deres øvrige rettigheder gav dem en særstilling og hævede dem over bøndernes rækker; efterhånden smeltede de nye herremænd sammen med de gamle stormandsætter. Snart blev de opnåede rettigheder arvelige, herremændenes børn blev også herremænd, forudsat, at de stadig opfyldte ledingspligten, der var betingelsen for rettig-

hederne; det var dog længe således, at en bonde ved at påtage sig ledingspligt kunne opnå herremandsrettigheder. Herremændenes særstilling kom også til at gælde for gården, de boede på; de blev til herregårde eller, som det også hed, hovedgårde.

Ligesom herremændene voksede frem af bøndernes rækker, voksede herregårdene frem af bøndergårdene. De opstod som landsbyhovedgårde. En eller anden tilfældig bondegård i en landsby blev bopæl for en herremand, og så var det en herregård. Hvis den gennem længere tid blev ved med at være herregård, satte det vel i de fleste tilfælde sit præg på den; den fik større og bedre bygninger, måske blev den befestet på den ene eller anden måde, dens jordtilliggende blev også forøget, som regel på bøndergårdenes bekostning. Ofte fik herremanden ejendomsret til nogle af eller den hele landsbys bøndergårde; fra at være primus inter pares, blev gården noget helt enestående i landsbyen, herreborgen.

Men det var på ingen måde altid det gik således. Mange landsbyhovedgårde gik efter kortere eller længere tids forløb stiltfærdigt over til at blive bondegårde igen; enten det så skete, fordi ejeren døde, og ingen anden herremand brød sig om at få gården, eller fordi han fik sig en anden hovedgård. Nogle årtier senere kunne

Holmegaard, set fra sydøst.

Murene i den smukke bindingsværksbygning, som Claus Daa lod opføre 1635, var oprindelig kalket teglstensrøde med hvide fuger, og til hovedfløjen sluttede sig et trappe-tårn med kobberspir. Men under Karl Gustav-krigene tog svenskerne kobberet med sig. (Fot. Nationalmuseet).

der måske så i samme by blive oprettet en ny hovedgård.

Denne omskiften er åbenbart grunden til, at der forekommer så mange hovedgårde i middelalderen; tilsyneladende langt flere end senere. De har vitterligt eksisteret, de mange gårde, men de har ikke eksisteret samtidig. Nye er stadig kommet til og gamle forsvundet.

Man regner imidlertid også med, at herregårde kan være opstået på anden måde, som særbrudsgårde, ved at en mand har slået sig ned i en skov eller på et overdrev og ryddet jord, og bygget bygninger, kort sagt skabt sig en herregård i ødemarken. Der er i og for sig ingenting i vejen for, at herregårde kunne opstå på denne måde, men det har sandsynligvis været en sjælden foreteelse. Derimod kan en herregård vel være udviklet af en enegård, hvor rydningen var sket i forvejen. Ved enkelte gårde synes der i hvert fald ikke at have været spor af nogen landsby før deres anlæg, det gælder således for de allerede i middelalderen nedlagte gårde Skarsholm ved Skarridsø og Næsholm i Højby sogn i Odsherred.

Herregårdsegnene. Når så mange sjællandske herregårde blev nedlagt i middelalderen var en af grundene vel den, at betingelserne for at samle et større gods til de mange gårde ikke var de bedste. Kronen, Roskildebispen og de store

klostre lagde beslag på så meget af det sjællandske gods, at herremændene kunne have svært ved at få fat i noget. Man regner med, at Sjælland i middelalderens slutning havde o. 15.000 bøndergårde. En del af disse var selvejere, en væsentlig part lå under kronen; Roskildebispen ejede o. 1370 ca. 2600 bøndergårde, Sorø kloster havde ca. 625, Esrum og Skovkloster hver ca. 300, Ringsted og Antvorskov havde ligeledes store jordegodser. De mange mindre klostre ejede også godser, omend af mindre omfang. Dertil ejede kirkerne meget gods, Roskilde domkirke havde et gods af stort omfang, mange købstadkirker var ligeledes godsrige, de fleste landsbykirker havde en eller to gårde. Roskilde domkapitel ejede også et betydeligt jordegods, hospitalerne i byerne kunne ligeledes besidde gods. Derfor var der ikke særlig meget gods at dele mellem herremændene.

Der var da også adskillige egne på Sjælland, hvor herregårdene ikke rigtig kunne trives. Der kunne vel opstå væbnergårde i landsbyerne, og de kunne også gennem lange tider friste tilværelsen, men den blev kun beskeden; der var ingen vækst i dem, de tiltrak ikke de store slægters mænd, dem, som var i stand til at lægge gods til en gård, til at udvide dens egne tilliggende, til at forsyne den med standsmæssige bygninger.

Det gjaldt således for Nordøstsjælland, hvor kronen såvel som bisp og klostre stod så stærkt. Her var vel navnlig i de vestlige herreder en del adelsgårde, men ingen af dem havde en stor fremtid for sig. En enkelt hovedgård, Hørningholm (Hørsholm) var ganske vist blevet ret betydelig, hvad der vel var sket, da stormanden, ridder Jon Jonsen Little ejede den (o. 1300), og da den kort efter kom i den mægtige Bent Biugs besiddelse, tegnede det tilsyneladende godt for den, men 1391 erhvervede dronning Margrete den, og i lang tid derefter var den kun et beskedent kongeligt len. På Heden, egnen mellem København, Roskilde og Køge, fik adelen næsten slet ikke fodfæste i middelalderen, her var det navnlig Roskildebispen og kirken, som holdt den ude. I Odsherred var adelens muligheder meget små, bisp og krone ejede det meste af herredet, nogle herregårde dukkede op tid efter anden: i Gundestrup, i Attrup, i Egebjerg og et par andre steder, men ingen af dem fik lang levetid. På lignende måde gik det i Arskippinge herreder; dog lå her en tidlang det betydelige Skarsholm, der var i den kongelige Barnumæts besiddelse, men dronning Margrete erhvervede og nedlagde den. I Alsted herred dominerede Sorø kloster, i Slagelse herred Antvorskov. Det sydligste Sjælland, Hammer og Baarse herreder, beherskedes helt af kronen og bispen.

Derimod stod adelen stærkt i Volborg herred. Ved Bramsnæs vig lå den lille gård Vellerup, den anselige Ryegaard og hovedgården i Ordrup, hjemsted for slægten Grubbe, lidt sydligere Skullerupholm, og i naboherrederne ikke langt derfra Kornerupgaard og Skjoldenæsholm – den sidste blev dog overtaget af kronen.

En anden koncentration af adelsgårde lå i Tuse-Merløse herred ved de store enge omkring Tuse Aa: Vognserup, Bjergbygaard og Knabstrup; i middelalderens slutning kom hertil Toftholm og nærved disse lå Torbenfeld. Løve herred var også godt forsynet med herregårde, med Kragerup, Gundetved (Selchausdal), Vedbygaard, Kattrup, Solbjerg og Knudstrup i første række, til disse sluttede sig Tersløsegaard i Merløse herred.

Langs Storebæltskysten holdt adel og bisp

Herover: Borreby, set fra vest. Den velbevarede herreborg fra 1556 er forsynet med skydeskår, skoldehuller og andre af tidens forsvarsforanstaltninger. (Fot. Tove Clemmensen).

Herunder: Lystrup, set fra øst. Hovedbygningen er fra 1579 og et af de ældste eksempler i Danmark på nederlandsk højrenæssancearkitektur. (Fot. Nationalmuseet).

Fyrendal, set fra vest. Nordfløjen stammer fra 1609, men hovedbygningen er iøvrigt opført i flere tempi. Godset, der hed Vindingegaard indtil baroniet Fyrendals oprettelse 1677, blev, da den sidste Fuiren døde uden mandlige arvinger, overdraget til slægten Holstein og udgjorde 1708-1922 en del af grevskabet Holsteinborg. (Fot. Th. Andresen).

hinanden stangen. Bisen ejede tidligt Braadegaard og Snedinge. Snedinge gik over i adelseje, til gengæld fik bisen Borreby; to nye adelsgårde Basnæs og Gerdrup voksede frem i middelalderens sidste århundrede; lidt inde i landet fik adelen desuden Vindingegaard (Fyrendal), mens Saltø fra adelen gik til kronen og fra denne videre til bisen.

Et adelscentrum lå omkring Tystrup-Bavelse Sø og Susaaens nedre løb. Her fandtes Næsbyholm, Bavelsegaard, Gunderslevholm, Harrested, Førslev, Fuglebjerggaard og Kastrup, tid efter anden var der også hovedgårde i Kyse, Reinstrup, Gunderslevlille og Vinstrup. I det sydlige Ringsted herred lå Bregentved og Gisselfeld nær hinanden og ikke langt fra dem i Fakse herred Egedegaard og Lystrup. På Stevns havde bisen bl. a. Gjorslev, adelen Søholm, Valbygaard og Højstrup. Den sidste gik til kronen, som desuden havde Tryggevælde. Også i Horns Herred var der balance mellem de tre, kronen havde det store Abrahamstrup (Jægerspris), bisen Selsø og adelen Svanholm og Kindholm.

Denne fordeling af de forskellige godskategorier blev ændret betydeligt i de følgende århundreder, men adskillige sjællandske egne bærer endnu præg af de oprindelige ejendomsforhold.

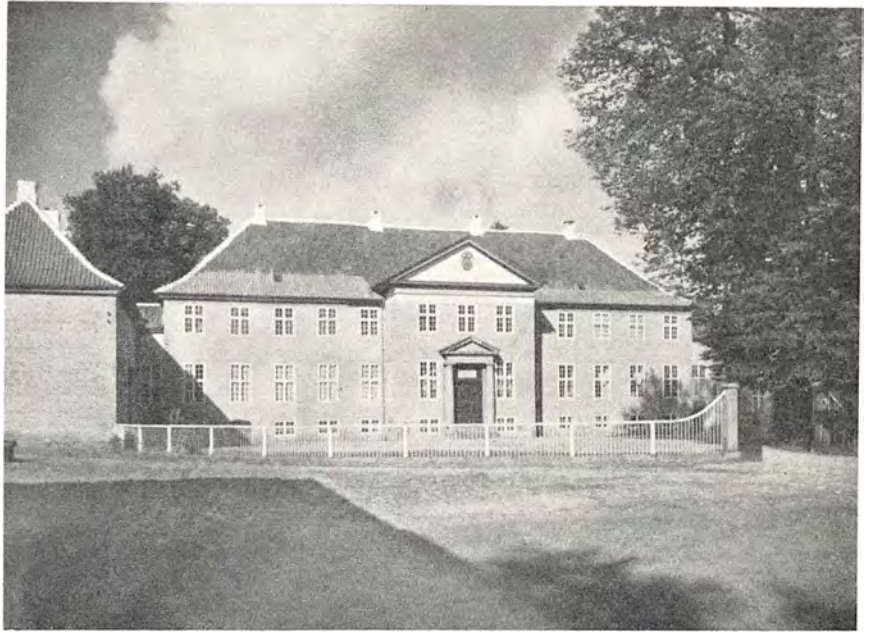
Af det foregående vil det allerede være klart, at denne fordeling ikke var helt konstant. Gårde gik fra adel til krone og bisp eller fra krone til bisp, kun sjældent den modsatte vej. Navnlig Valdemar Atterdag og dronning Margrete greb energisk ind overfor adelsgårdene. Nogle af de inddragne gårde blev til kongelige len, andre blev nedlagt. Det gjaldt som nævnt Skarsholm, og på samme måde gik det Orebjerg i Horns Herred, der blev udstykket i 4 bøndergårde; Sigersholm i Merløse herred gled ligeledes ud af herregårdenes tal, da dronning Margrete havde erhvervet den i 1408, og samme skæbne fik Kelstrupgaard og Egebjerggaard i Ods herred.

Gårde og slægter. Herregårdenes muligheder for at bestå og udvikle sig synes også for en del at være betinget af de snævert lokale forhold. Beliggenhed ved en sø, ved å, mose og enge eller strand var i almindelighed heldig for dem, fordi det gav muligheder for fiskeri, indretning af vandmøller og græsning, hvad der altsammen faldt ind under begrebet herligheder. Gårde, som kunne byde disse fordele, virkede åbenbart tiltrækkende for de adelsmænd, der kunne give en gård bestand og vækst.

Det var nemlig også af betydning om en gård kom i fremtrædende slægters besiddelse.

Skjoldenæsholm, der her ses fra syd, tilhørte fra 1683 til 1696 Christian 5.s halvbroder, Ulrik Frederik Gyldenløve, efter hvem den nærliggende Gyldenløveshøj, Sjællands højeste punkt, har navn. Den nuværende hovedbygning blev dog først opført 1766 i italiensk stil og efter barok grundplan af grevinde A. J. Danneskjold-Laurvigen. (Fot. Th. Andresen).

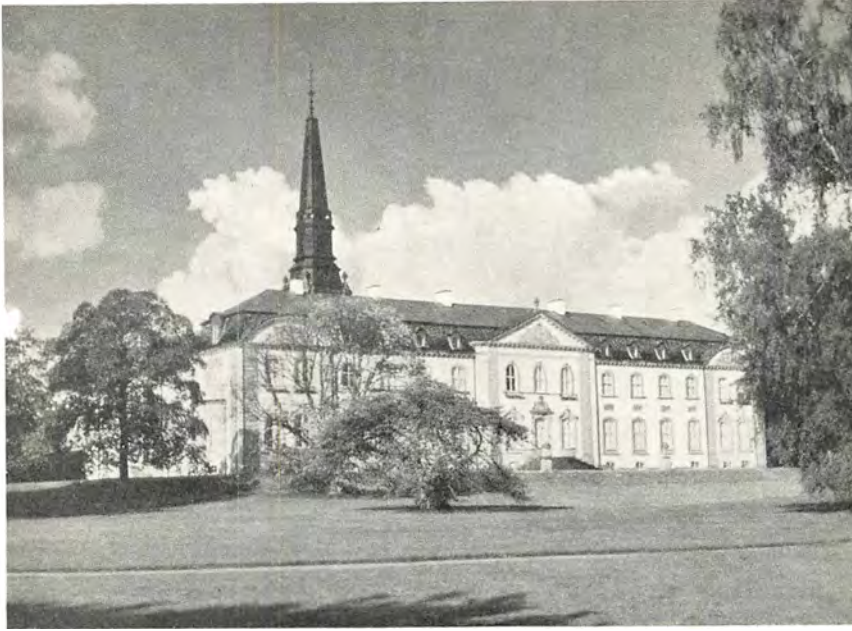
Lavadelige slægter, der aldrig nåede ære, berømmelse og rigdomme, havde sjældent held til at sikre en gårds beståen. Næsten alle de gårde, der kom til at spille de store roller, var i kortere eller længere tid i fremtrædende slægters besiddelse. Således træffes den store sjællandske slægt Grubbe på Harrested, Tersløse, Snedinge, Gunderslevholm, Alslev og Lystrup. En anden sjællandsk slægt Lunge, der så hurtigt svang sig op blandt de førende, men som uddøde tidligt, sad bl. a. på Højstrup, Valbygaard (Juellinge), Jomfruens Egede, Ryegaard, Gerd-rup, Basnæs og Skjoldenæsholm. Slægten Rud sad først på Skjoldenæsholm, siden på Vedbygaard og Vognserup. Billeslægten træffes først på en række gårde i Holbæk amt, bl. a. Bjergbygaard og Solbjerg, siden får den tre hovedsæder, Allindegård i Ringsted herred, Søholm på Stevns og Svanholm i Horns Herred. Bregentved ejedes bl. a. af Bydelsbak'er og Gyldenstjerne'r. På Gisselfeld sad slægten Falk, senere kom den i Gjærnes besiddelse. Falk-slægtens mægtigste mand Bo Falk skrev sig til Vallø, senere sad Podebusk'er og Thott'er på denne gård, hvorefter Rosenkrantz fik den i eje. Vemmetofte havde en lang række skiftende ejere, men det var bestandig mænd eller kvinder af de førende slægter som Neb, Panter, Brok og Thott.

På Torbenfeld residerede en tid Moltker og siden slægten Bydelsbak.

Hovedgårdenes størrelse. De middelalderlige hovedgårdes jordtilliggende kendes kun i få tilfælde, i almindelighed har de kun været små, en to-tre bøndergårdes jord har rimeligvis været det sædvanlige, adskillige af dem nåede aldrig at blive væsentlig større end bøndergårdene. Enkelte gårde hævdede sig dog betydeligt over gennemsnittet, det var navnlig klostre og bisper, der fremmede stordriften, Sorø klostres grangie i Vejleby havde således over 5 bol jord. Bisp Peder Sunesøn skødede 1214 sin gård i Broby på 3 bol til Sorø kloster, og hans broder Andreas Sunesøn overdrog i 1223 sin gård i Aasø på 4 bol til klostret. I Roskildebispens jordebog opgives størrelsen på en del hovedgårde i bol. Størst var de nu forsvundne gårde i Tuse og Havelse, der var på 4 bol. 3 bol havde Gjorslev, Selsø, Utterslevgaard og Raarup. På 2 bol var Husumgaard, Ballerupgaard, Strøgaard, Farumgaard, Rollerup ved Slagelse, Lekkende i Baarse herred og Tollerup (ved Frederikssund), 1 bol havde bl. a. Aastoftegaard i Odsherred, adskillige var på ½ bol, således Sidingegaard i Odsherred.

Nu var bolet ingen fast størrelse, så man kan ikke ud fra boltallet slutte umiddelbart til går-

Bregentveds østfløj, set fra sydøst. I 1746 skænkede Frederik 5. den store gård til sin yndling, A. G. Moltke, hvis efterkommere nu i godt 200 år har ejet slottet. Størstedelen af hovedbygningen i den store park er opført 1886-91 i rokokostil. I nordfløjen findes dog et pragtfuldt kapel, der er indrettet o. 1735, vistnok af L. Thurah. (Fot. Th. Andresen).

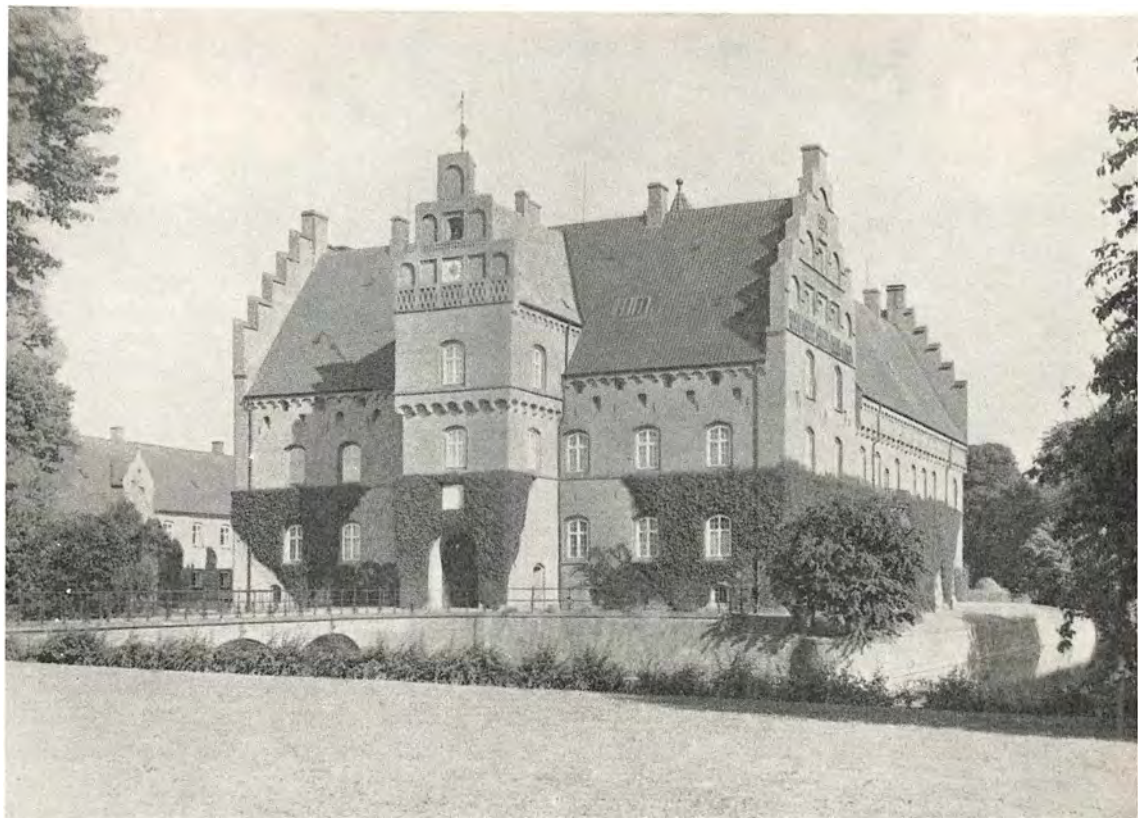

Gavnø, set fra syd. På Gavnø, øen i gabet, hvor Susaaen munder ud i Karrebæksfjord, lå tidligt i middelalderen et herresæde, der kunne beherske egnen. I 1402 erhvervede dronning Margrete imidlertid gården og gjorde den til nonnekloster. Den trefløjede hovedbygning fik sin nuværende skikkelse under gehejmeråd Otto Thott 1755-58. (Fot. K. Knudsen).

denes dyrkede arealer, men gennemgående synes bolene at have haft en størrelse på ca. 100 tdr. land. Adskillige af de nævnte gårde har således haft nogle hundrede tønder land under plov.

Hvorledes er nu disse gårde blevet så store? Spørgsmålet kan ikke besvares med sikkerhed, men der er størst sandsynlighed for, at det er sket ved, at hovedgårdene har fået jord fra

bøndergårdene. De tidligere anførte eksempler fra Esum viser jo, hvorledes torper blev nedbrudt for at give plads til grangierne. Ved enkelte adelsgårde kan det også påvises, at der i middelalderen er lagt bøndergårde under dem. Højstrup lå således oprindelig i landsbyen Højstrup, men byen forsvandt, og dens jord blev lagt under hovedgården. Hvor Basnæs opstod

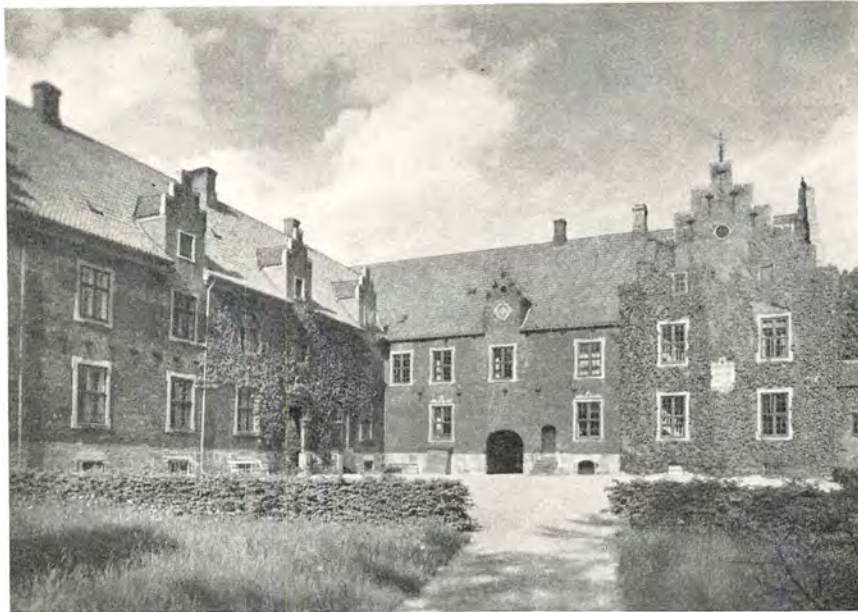
Gisselsfeld, set fra vest. Da Peder Oxe 1547–1575 opførte sin renaissanceborg, udnyttedes alle tidens erfaringer til at skabe et stærkt befæstet hus. Også det store haveanlæg blev påbegyndt af rigshovmesteren. Gisselsfeld er nu adeligt frøkenkloster. (Fot. Københavns Foto-Service).

lå tidligere to landsbyer Bastnes og Nybølle, begge forsvandt, og deres marker blev lagt under Basnæs. Ved Svanholm i Horns Herred lå i middelalderens slutning en række torper: Kimmerslev, Klipstrup, Uttrup og flere. 1472 siges, at de er øde, deres marker er sandsynligvis for størstedelen lagt under Svanholm. Nær Svanholm ligger ligeledes Krogstrup kirke, men Krogstrup by er forsvundet; overleveringen beretter, at her endnu i 1450'erne lå en by ved kirken, dens jorder blev sandsynligvis også lagt under Svanholm, der allerede i middelalderens slutning var en stor gård. Om Torbenfeld berettes, at Mette Bydelsbak, der ejede gården fra 1500, tog jorden fra 9 gårde i Torbenfeld by og lagde den under gården. Tilsvarende er det sandsynligvis gået andre steder.

Middelalderlige bygninger. Kun få middelalderlige bygningsrester er bevaret på de sjællandske hovedgårde udover de allerede nævnte.

På Harrested står endnu nogle senmiddelalderlige 1,2 m tykke mure af en bygning, der synes at have været på 2 stokværk. Saltø har i nordfløjens østlige del en rest af den middelalderlige borg, bag Torbenfelds hvidkalkede facade skjuler sig ligeledes nogle middelalderlige murrester. Betydelige rester findes på Vedbygaard i sydfløjen, der blev opført ca. 1500 som en bygning i 2 stokværk. På Vemmetofte stod indtil 1907 en del middelalderlige mure, men ved restaureringen dette år blev størstedelen nedrevet og resten indkapslet i de nye mure. Hist og her er middelalderlige kældre bevaret. De overleverede beskrivelser af middelaldergårde er få og yderst kortfattede. I reglen nævnes stenhuset som den centrale bygning. Om Gunderslevholm hedder det således i Eline Gjøs jordebog: Alle de huse, som står på forskrevne Gunderslevholm, har hr. Mogens Gjøs opmuret af grund undtaget det ene stenshus, som står norderst på Holmen, det

*Astrup, set fra vest.
Hovedbygningen på den gamle herregård i Volborg herred, der nu er kloster med bolig for en priorinde og fem frøkener, blev før stiftets ikrafttræden i 1928 underkastet en gennemgribende restaurering. Nordfløjen er måske den ældste, men øst- og sydfløjene er opført henholdsvis 1613 og 1856. (Fot. Holt og Madsen).*

lod hr. Axel Lagesen Brok († 1498) opbygge. I en beskrivelse af Vemmetofte fra 1529 omtales et stort hus (sønderlængen) med 2 fruerstuer og en borgestue med to hvalte kældre under, det gamle røde hus, det røde og hvide hus med to kældre under, to porthuse og bryggerhuset.

Godskoncentrationen og de kongelige vildtbaner. Reformationen bragte store omvæltninger for de sjællandske herregårde; først og fremmest i ejendomsforholdene. Kronen overtog straks alle Roskildebispens ejendomme, deriblandt alle hovedgårdene, og tid efter anden blev også klostrene med deres store ladegårde inddraget. Samtidig gled adskillige af de hidtidige gårde ud. Bl. a. det stærke, før så betydningsfulde Søborg, det sagnomspundne Gurre og bispeborgen Hjortholm ved Furesøen; Asserbo og Dronningborg, begge ved Arresø, forsvandt også hen i århundredet.

Kronen beholdt imidlertid ikke alle de nye gårde, der var kommet i dens hånd, mange af dem blev skænket, solgt eller mageskiftet til adelsmænd bl. a. Gjorslev, Turebyholm, Saltø, Gavnø, Braadegaard (Holsteinsborg), Borreby, Tølløsegaard, Ellingegaard (Løvenborg), Tygestrup (Kongsdal), Selsø, Hørbygaard og Raarup. Enkelte af kronens tidligere gårde blev ligeledes overdraget til adelige, bl. a. Hagestedgaard. Adelsgodset fik derved en mægtig udvidelse.

Men udviklingen blev ikke ved med at bringe adelen gevinster; o. 1560 begyndte kronen på en omfattende omlægning af krongodset, den søgte i så stor udstrækning som muligt at koncentrere det i bestemte egne, til de egne, hvor den i forvejen stod stærkt, og hvor den yderligere havde styrket sin stilling gennem inddragelserne af bispe- og klostergodset. Hensigten var at gøre administrationen mere enkel og mere effektiv og desuden – for kongen personlig – at skabe store sammenhængende jagtdistrikter, hvor vildtet kunne fredes og plejes efter behag, og jagten dyrkes under de mest storslåede former.

Hvor disse vildtbaner, som de kaldtes, opstod, nedlagde kronen i stor udstrækning hovedgårdene. Det gik i første omgang ud over gårdene ved en række af de tidligere kongelige smålen, dels over inddragne bispegårde, og endelig erhvervede kronen, hvad der fandtes af adelige hovedgårde inden for de projekterede vildtbaner; var de særlig store, blev jorden udstykket til bønder, i mange tilfælde blev de brugt til gårde for skovriderne, som blev sat til at våge over vildtbanerne.

De tidligere nævnte egne: Nordøstsjælland, Odsherred, Ars-Skipinge herreder, egnen omkring Sorø, Slagelse og delvis Ringsted samt Vordingborgegnen blev ganske ryddet for herre-

Herover: Løvenborg 1774. Stik af J. Haas i Pontoppidans Danske Atlas. Hovedbygningen blev opført 1634.

Herunder: Løvenborg i dag, set fra sydvest. I 1853 blev sydfløjen forlænget med den tilbygning i Rosenborgstil, der ligger yderst til højre. (Fot. Bror Bernild).

gårde, kun ladegårdene ved kronens slotte blev opretholdt.

Det var just ikke de betydeligste adelsgårde, det gik ud over; størstedelen af de gårde, som blev nedlagt, var af ringe størrelse og underordnet betydning, mellem dem var dog Billernes gamle gårde i Solbjerg og Allindemagle, ligeledes de gamle adelsgårde i Vinstrup og Valsø-lille, og blandt kronens egne gårde var hovedlenet Skjoldenæsholm og den tidligere stærke borg Paddeborg i Hammer herred. Men bebyggelsesmæssigt og socialt havde det sin store betydning, at adelen og alle dens gårde blev så fuldstændigt udryddet i store egne af Sjælland.

Koncentrationen af krongodset til bestemte egne førte som det var at vente til en lignende koncentration af adelsgodset i andre. Hvor der før havde været mange hovedgårde og meget adelsgoods, blev der flere nu. I herregårdscentret omkring Bramsnæsvig var hovedgården i Ordrup blevet nedlagt, men en ny hovedgård Trudsholm var oprettet i dens umiddelbare nærhed; syd for vigen ved Elverdamsaaen groede Aastrup op, vest for vigen kom Vinderupgaard (Eriks-holm) og den nu nedlagte Torup, lidt længere sydpå opstod Søgaard; samtidig var Tølløsegaard som nævnt kommet i adelseje. I Tuse herred var hovedgården i Tuse forsvundet, men en ny var oprettet i Marke i Kundby sogn, denne blev dog snart afløst af Aggersvold, til adelseje var gået Hørbygaard og Hagestedgaard og den nærliggende Ellingegaard i Merløse herred. Løve herred blev ramt af nedlæggelserne og først o. 1630 fik det en ny hovedgård i Nørager. Langs Storebælt skabte Borrebys og Braadegaards overgang til adelseje en sammenhængende kæde af adelsgårde, af nye gårde var Espe under udvikling. Også Østsjællands herregårdsegne fik nye gårde. I Faxe herred kom Totterupholm (Rosenlund); ved Vallø blev anlagt to store ladegårde Egøjegaard (Billesholm) og Gunderup, senere føjedes også Lellingegaard til dem.

Nok så meget som oprettelsen af de nye gårde betød dog udvidelserne af de gamle. Mange steder blev bøndergårde, nogle steder hele landsbyer nedlagt for at deres jord kunne lægges under hovmarkerne. Eksempelvis lagde Johan

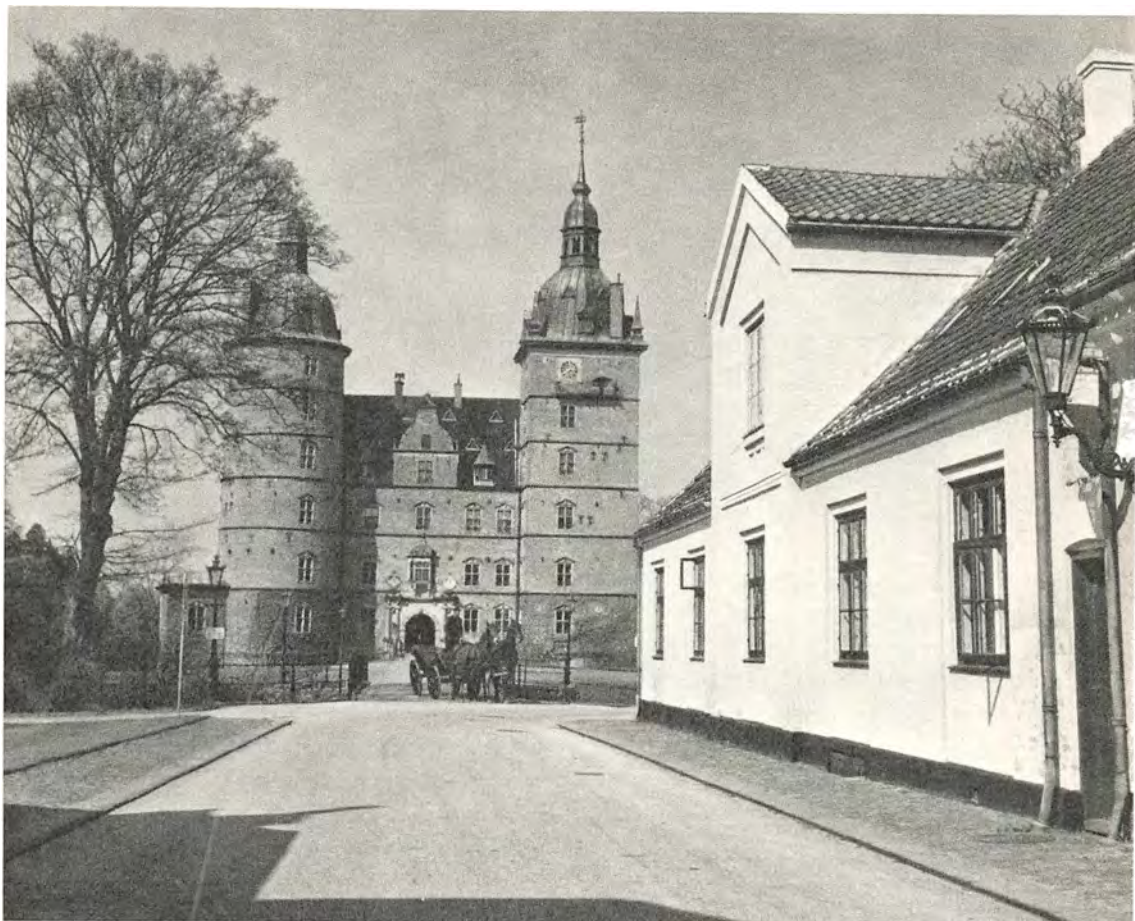
Friis, da han havde erhvervet Borreby, Borrebys 6 gårdes jord under hovedgården. Borreby blev derved, hedder det, en af de største avlsgårde i landet, og den blev siden altid holdt lige med Antvorskov og Gjorslev både i henseende til udsædens størrelse og jordernes ypperlige beskaffenhed, som de tre navnkundigste gårde i dette århundrede.

Gisselfeld havde fået jorden fra en tidligere hovedgård Valgestrup under sig, og Peder Oxe udvidede den yderligere med jord fra Søtorup, også den trådte dermed ind i de betydelige avlsgårdes rækker. Ved Bregentved blev landsbyen Lille Bregentved nedlagt og yderligere blev 2 gårdes jord i Haslev lagt under gården. Vindingegaard (Fyrendal) blev udvidet af Vilhelm Dresselberg med 7 gårde af Vindinge by, og Herluf Daa lagde Snedinge bys 8 gårde under Snedinge.

Godsdriften. Mens herremændene bestræbte sig for at få udvidet deres gårdes dyrkede arealer, arbejdede de tillige på at få jorderne udskiftet af fællesskabet med landsbyernes bønder, da dette næsten altid var hæmmende for en mere effektiv drift af jorden. Det kunne undertiden ske ved, at gårdene blev flyttet fra deres gamle pladser i landsbyerne og ud på markerne, de overtog så til enemærke en del af den samlede jord, i reglen mere, end de før havde haft. Blandt disse gårde var Næsbyholm, der flyttede fra Næsby ned til Tystrup Sø, og Birkholm (Løvenborg), som flyttede fra Ellinge by til engene ved Regstrup Aa. Det var dog ikke alle gårde, som fik denne forbedring af deres stilling gennemført, enkelte vedblev at ligge i fællesskab indtil landboreformerne i 1700årenes sidste halvdel, således Bjergbygaard og Hørbygaard.

Ligesom herremændene bestræbte sig for at samle hovedgårdenes egen jord så nær gårdene som muligt, søgte de at samle bøndergodset i gårdenes nærhed, strøgodset, der havde domineret i middelalderen, blev betragtet som utidsvarende. Såvidt det lod sig gøre blev de fjerntliggende gårde afhændet ved salg eller mageskifte, i stedet for erhvervedes gods i hovedgårdens nærhed, helst i samme sogn, da de bønder, der boede i dette, regnedes for ugedagsbønder, og derfor var fri for at betale ekstra-

Vallo, set fra syd. De to svære tårne blev opført 1586 af Peder Oxes enke, men mange andre har bidraget til rejsningen af det store hus. I 1737 blev det adeligt jomfrukloster. Ved en voldsom brand i 1893 levedes næsten kun slottets ydermure. (Fot. Nordisk Pressefoto).

skatter. Det blev også anset for en væsentlig fordel, hvis de kunne komme i besiddelse af samtlige gårde i landsbyerne, da det gav dem en helt anden magt over bønderne, end når flere herremænd for ikke at tale om andre var lodsejere i landsbyerne.

Koncentrationen gav mulighed for en effektiv organisation og administration af godset, og det gjorde det navnlig muligt at udnytte bøndernes arbejdskraft i hoveriet. Mere og mere, efterhånden det hele, arbejde med hovedgårdens avl blev udført af hovbønderne. Driftsomkostningerne blev derved sat væsentligt ned, overskuddet af hovedgårdsdriften blev tilsvarende større, hvad der fristede til nye udvidelser og stærkere driftintensivering.

Herremændene opnåede flere fordele i denne

tid. De købte konge- og kirketiender; store mængder korn og foder blev på denne måde ført fra bønderne til herregårdene; det gav dem chancer for at holde større besætninger, hvad der atter betød større gødningsproduktion; hovedgårdsmarkerne kunne derved bringes i bedre gødningstilstand, så de gav større udbytte end bøndernes marker.

Herremændene begyndte også at købe de kirker, som lå i nærheden af deres gårde. Derved fik de ikke alene kirkernes ejendomme, i mange tilfælde fik de tillige ret til at kalde præsterne, „jus patronatus“, præsterne blev derved mere eller mindre afhængig af dem, hvad der styrkede deres magt i de pågældende sogne betydeligt.

En væsentlig fordel, som dog blev de færreste herremænd til del, var birkeretten. Denne betød

at herremændene fik udskilt deres gods fra den sædvanlige retskreds, herredet, og fik dannet en særlig jurisdiktion, birket, i hvilket de selv ansatte og lønnede birkedommer og birkeskriver; disse retsbetjente kunne derfor ikke stå så frit overfor herremændene som herredsfogderne, og det øgede selvsagt herremændenes magt over godsets bønder.

Herregårdene blev derfor i stedse højere grad små magtcentre, godserne var små stater i staten. Herremændene kunne ikke behandle deres undergivne bønder efter behag – der var lov og ret i landet – men de kunne ofte gå meget langt overfor bønderne, uden at der blev skredet ind overfor dem af de lokale eller centrale myndigheder.

Renæssancegårdene. Landbruget var i tiden 1550 til o. 1650 begunstiget af stigende konjunkturer. De højere priser var til gavn for bønderne, men de var først og fremmest til gavn for herremændene. Rigdommen førte til en ny, kostbar livsførelse, den gav sig bl. a. udslag i, at der blev bygget nye herregårde, langt større og mere pragtfulde end forhen.

I middelalderen havde herregårdene haft tre funktioner, de skulle tjene som bolig for herremanden, de skulle tjene som fæstninger for ham og hans undergivne, og de skulle være avlsbygninger for gårdens landbrug. Efter reformationen havde de stadig de samme, men i tidens løb skete der en væsentlig forskydning. De forsvarsmæssige hensyn ved anlæg og bygninger måtte vige for sociale. Mens man i de første årtier efter grevefejden havde borgernes og bøndernes herregårdsplyndringer i frisk erindring og derfor forsynede de nye herregårde med de fornødne grave, vægtergange, skydeskår, skoldehuller, faldgite og hvad der iøvrigt var brug for til sikring mod alle eventualiteter, gik man efterhånden over til at betragte herregårdsbygningerne ikke som fæstninger, men som kendetegn på deres besidders sociale og økonomiske position. Det blev herregårdenes fornemste opgave at tage sig ud, at vise alverden, at her boede folk af magt, rang og rigdom. I reglen vil man da også af bygningernes storhed og pragt kunne læse sig til bygherrerens rigdom og magtstilling, det var ikke tilfældigt, at det

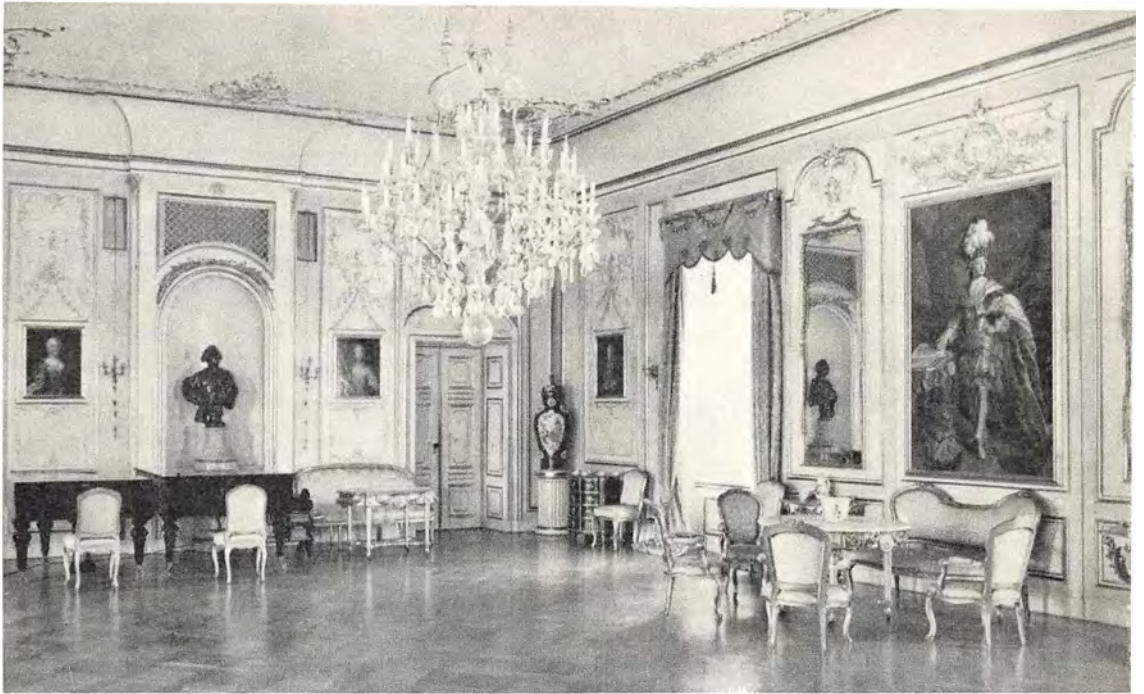
var kansler Johan Friis, der byggede Borreby, Peder Oxe, der rejste Gisselfeld og Mette Rosenkrantz, som opførte Vallø. At bygge sådan en gård var at understrege sin position i samtiden og sætte sig selv et monument for eftertiden. Sjældent undlod bygherrerne selv at understrege denne deres indsats, Mette Rosenkrantz forkyn-der om Vallø, at hun begyndte „at bygge dette store hus med de to store tårne“, og hun ønsker „at det må være fast og bestandig opsat og bygget, den hellige trefoldighed til lov, pris og taksigelse, mig, mine børn og vores efterkommende arvinger til gavn og gode.“

Vedbygaard, der blev genopbygget af Knud Rud i årene efter 1536, fordi Slagelseborgerne havde brændt den gamle gård af, har selvfølgelig et stærkt fæstningspræg; forsvarshensyn spiller også en stor rolle ved Borreby fra 1550'erne, og i de samme år begynder Peder Oxe på Gisselfeld, der fulden-td står som en lille fæstning, hvor ikke alene hovedbygningen, men også ladegården er inddraget i fæstningssystemet og forsynet med forsvarsmure og tårne; men også det monumentale gør sig stærkt gældende ved Gisselfeld, som den rejser sig med sine kraftige røde mure over voldgravene.

I Vallø er forsvarshensynet vejet et skridt for det monumentale, de to tårne skal ses og beundres, og en rig udsmykning med sandstensornamentik er trådt i stedet for skydeskår og skoldehuller. Først og fremmest en fryd for øjet er Ejler Grubbes trefløjede Lystrup, hvor renæssancestilen for alvor slår igennem i dansk herregårdsarkitektur. Det maleriske er også helt fremherskende ved Birkholm (Løvenborg), der giver indtryk af, at de brede graves fornemste opgave er at være spejl for bygningerne.

Adskillige af de store sjællandske renæssancegårde er nu stærkt ombyggede, således Troldholm (Holsteinsborg) og Torbenfeld, Jægerspris, Aastrup og Vindingegaard (Fyrendal), bedre bevarede er Selsø, Tygestrup (Kongsdal) og Ravnstrup.

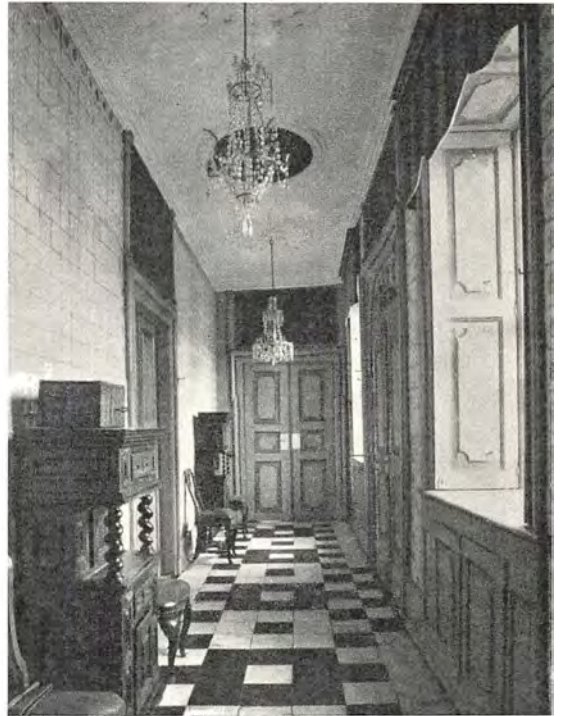
Hvor midlerne var mindre og den position, der skulle hævdes, ikke så fremtrædende, kunne man endnu bygge enkle enfløjshuse, som det Grete Bryske opførte ved Vognserup. Enkelte foretrak det maleriske bindingsværk. Bedst be-

Havesalen i Bregentveds østfløj med Salys buste og Peder Als' maleri af Frederik 5. A. G. Moltke, Frederik 5.s nære ven, der blev ejer af gården 1746, beskæftigede i høj grad tidens kunstnere. (Fot. Th. Andresen).

Vestibulen på Gunderslevholm er præget af barokstilen fra byggeåret 1729. Bygningen blev restaureret 1787. (Fot. Th. Andresen).

Porcelængangen på Ledreborg. Ved slottets opførelse o. 1745 gav Eigtved udkast til interiørerne. (Fot. Holt og Madsen).

varede af bindingsværksgårdene er nu Holmegaard ved Næstved, mens Ryegaards to store bindingsværkslænger er totalt forsvundne.

Det var ikke alene i bygningerne adelen viste sin rigdom og pragtglæde. Livet på herregårdene var præget af al den luksus, tiden kunne præstere. De prægtige gårde blev ramme om lige så prægtige fester; barsler, bryllupper og begravelser blev fejret i fuldeste mål. Et overmåde stort vinforbrug synes at have været karakteristisk for herremændenes husholdning, omend man ingenlunde synes at have foragtet det jævne øl. Mange herremænd formåede derfor let at bruge, hvad de tjente, nogle endnu mere. Deres økonomi var derfor ofte langtfra så god, som de stolte bygninger og den overdådige livsførelse lod formode.

Ligesom kronen i middelalderen havde bygget de stærkeste fæstninger, var det også nu, alle de prægtige herregårde tiltrods, kongen, der byggede de største slotte. Berømmeligst blandt dem blev Frederik 2.s Kronborg. Det skyldes slottets herlige beliggenhed ved skibsfartens store alfarvej på pynten ved sundet, og mere end det, er det måske Hamlet, der har fæstnet Helsingørs og Kronborgs navn hos utalte millioner, som aldrig har set og måske heller aldrig hørt andet om Danmark end disse to navne.

Men Kronborg selv havde kunnet hævde sig, hvor det end var blevet lagt, så megen glans ustråler denne bygning, der på engang var den stærke fæstning og det skønne slot. Fra 1574 arbejdede nederlandske arkitekter og håndværkere på at ombygge det gamle slot, Krogen, og 1585 var arbejdet fuldendt; festligt stod det da, klædt i lyse sandstenskvadre, dækket med skinnende kobbertage, flankeret af knejsende tårne og omgivet af stærke bastioner, hvis svære kanoner skulle gøre dets tilnavn „Sundets Nøgle“ til sandhed.

Frederik 2. havde også skabt de første anlæg til et slot på det gamle Hillerødsholms plads, Frederiksborg kaldte han det, men han var ikke nået længere, end at æren for det andet store danske renæssanceslot ganske må tilskrives Christian 4. Gennem et kvart århundrede blev der arbejdet på Frederiksborg, før det i 1625 stod færdigt, planlagt rimeligvis af Hans Steenwin-

ckel den ældre, fuldendt af Hans Steenwinckel den yngre, pragtfuldt knejsende over søen med sine røde mure, med de slanke tårne, med løngangen; smykket med sandstensornamenter, med statuer, med springvand, prægtigt udstyret i det indre, en værdig ramme om en skønhedsglad konges stærke livsførelse, og – skulle det vise sig – som et punktum for æren, glansen og fremgangen i Christian 4.s kongegering.

Enevælden og stordriftens udvikling. Enevældens indførelse betød et alvorligt tilbageslag for den gamle danske adel, den mistede sin direkte politiske indflydelse, den mistede for en tid sin skattefrihed, og den mistede eneretten til at besidde gammelt adeligt jordegods – 1682 blev det tilladt alle og enhver at købe hovedgårde og deres tilliggende gods.

Men tilbagegangen for adelen var på ingen måde ensbetydende med tilbagegang for herregårdene, heller ikke for herremændene som sådan, det var blot nye slægter og nye mænd, der kom til at sidde på en del af de gamle gårde.

Tværtimod nedgang bragte enevældens første årtier en meget kraftig fremgang for de sjællandske herregårde; talrige nye gårde blev oprettet, og mange af de gamle fik store udvidelser, såvel af deres eget tilliggende som af deres gods.

Dette skyldtes først og fremmest, at kronen afhændede store dele af sit jordegods. Noget af det blev givet til adelsmænd, der havde afstået godser i Skåne; disse fik ret til at oprette nye hovedgårde til erstatning for dem, de havde afstået. På denne konto blev Strandegaard i Fakse herred, Gjeddesdal i Tune herred og Birkindegaard ved Kalundborg oprettet.

Størstedelen af krongodset blev dog udlagt til kronens kreditorer. Adskillige af disse fik også ret til at anlægge nye gårde på det afståede gods. Rentemester Henrik Müller, der fik udlagt hartkorn i tusinder af tønder, benyttede sig meget energisk af denne ret. I Odsherred genoprettede han de tidligere herregårde Ellingegaard og Drøsselholm (Nygaard) samt Anneberggaard, i Løve herred Bøstrup og Aagaard, i Volborg herred Udlejregaard og Kornerupgaard, og her genoprettede han Skullerupholm, i Ringsted herred genoprettede han Skjoldenæsholm. Men mange andre nye hovedgårde blev oprettet:

Brorupgaard ved Slagelse, Merløsegaard, Giese-
gaard ved Ringsted, Spanager i Ramsø herred,
Nysø ved Præstø, Broksø i Hammer herred,
Arenfeldtsborg i Ringsted herred (sen. nedlagt),
Krabbesholm i Horns Herred, Edelgave i Smø-
rum herred, Hjortespring, Bagsværdgaard,
Frederiksdal, Dronninggaard og Gentoftgaard
i Sokkelund herred.

Disse oprettelser betød, at hovedgårdene atter
trængte frem i egne, der var blevet rensede for
dem ved mageskifterne. Mange bønder kom til
at ligge under hovedgårdene i deres umiddel-
bare nærhed og fik hoveriet og hvad andet, der
kunne følge med, at føle. Samtlige nye hoved-
gårde med undtagelse af Nysø blev oprettet af
nedlagte bøndergårde, de fleste var fra starten
store, solide gårde med meget gods.

Mens de nye gårde blev oprettet, blev mange
gamle udvidet. Efter svenskekrigene lå talrige
bondegårde øde, en stor del af disse blev lagt
under hovedgårdene, således Øster Egede bys
14 gårde under Jomfruens Egede og Bavelse bys
13 gårde under Bavelsegaard; men herremæn-
dene nøjedes ikke med at inddrage ødegårdens
jorder, ofte blev bønder sat ud af deres gårde,
for at jorden kunne lægges under hovedgårdene.
Den største udvidelse fik Gisselfeld. Gården var
allerede under Peder Oxe blevet et storbrug,
1671 blev Hæsedede bys 8 gårde, 1 gård i Nielstrup
og 70 tønder land af Braabys jord lagt under
den; ved disse inddragelser blev den Danmarks
største landbrug – så stor, at det ikke kunne be-
tale sig at dyrke den samlet, og der oprettedes
derfor en avlsgård, Hæsedegaard.

Ved disse udvidelser blev der dannet et stort
antal bedrifter af et omfang, der mange gange
overgik middelalderens landsbyhovedgårde. I
1680'erne blev Christian 5.s matrikel udarbejdet,
og denne viser herregårdens størrelse, såvel
deres dyrkede areal, som hartkornet, der skulle
være et udtryk for bedrifternes samlede produ-
tionsevne.

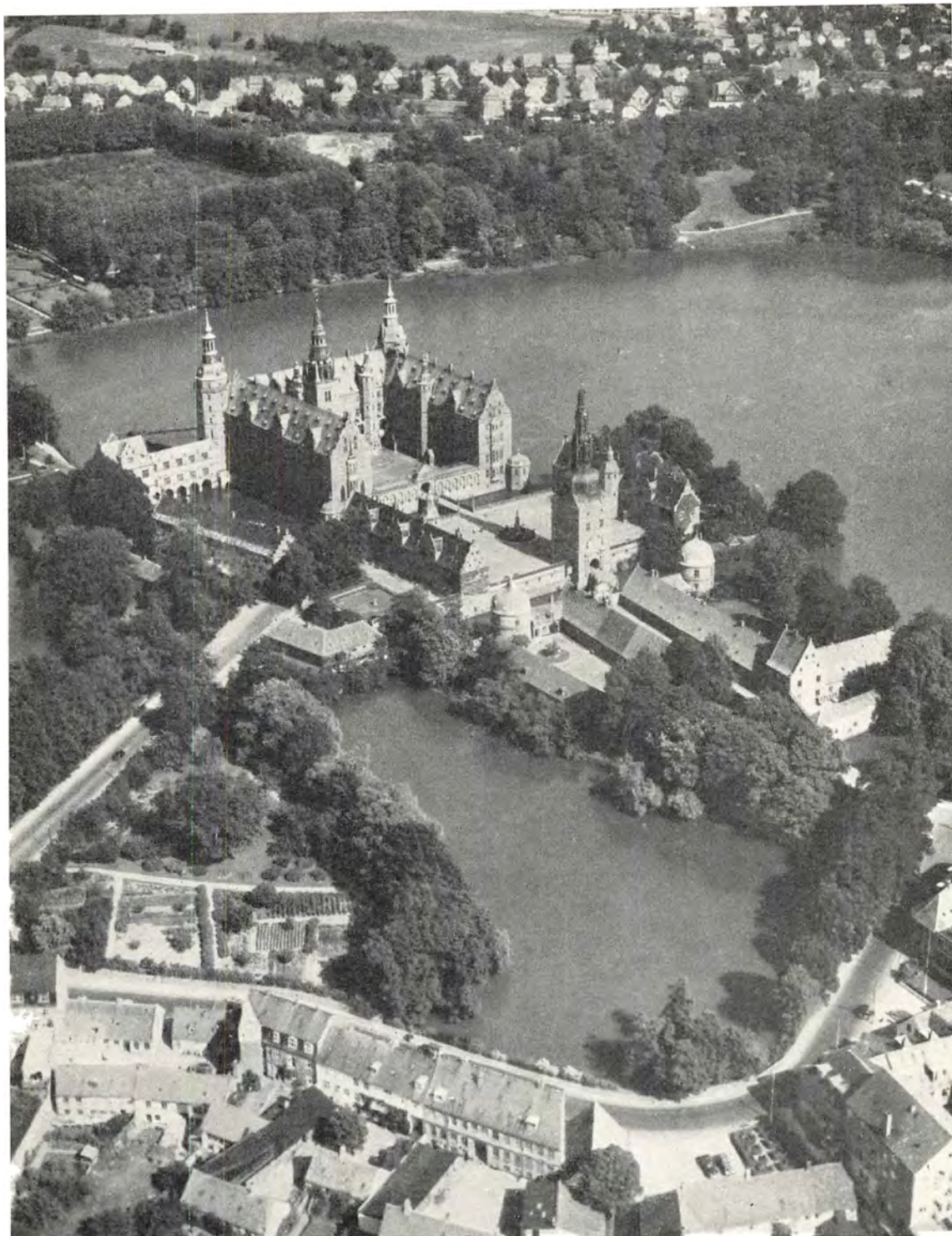
Gisselfeld nåede på denne tid højest i dyrket
areal med 937 tønder land, dens hartkorn var
237 tønder, Antvorskov overgik den i hartkorn,
med 291 tønder, men havde kun 647 tønder
land under plov. Andre meget store bedrifter
var Frederiksborg ladegård med 263 tønder

hartkorn og 792 tønder land, samt Jægersborg
med 229 tønder hartkorn og 844 tønder land.
Så store landbrug var dog undtagelser, en del
gårde havde mellem 100 og 200 tønder hart-
korn, men det sædvanlige var 60–100 tønder
hartkorn med 2–400 tønder land under plov,
gennemsnitsstørrelsen for de sjællandske bøn-
dergårde var samtidig ca. 6 tønder hartkorn.

Der var dog stadig herregårde, som ikke var
nået langt ud over deres størrelse i middelalde-
ren. Bjergbygaard, der endda var blevet udvidet
med en bondegårds jord, havde således 35 tøn-
der hartkorn og 155 tønder land. Gerdrup 20
tønder hartkorn og 69 tønder land og Skaftelev-
gaard i Slagelse herred, som havde fulde hoved-
gårdsrettigheder, var kun på 8 tønder hartkorn
og 43 tønder land.

Hovedgårdsdriften. De fleste sjællandske
herregårde var på denne tid kommet helt eller
delvis ud af landsbyfællesskabet, langt de fleste
havde dog endnu trevangsbruget, hvor jorden
var delt i tre marker, en til rug, en til byg og en
til græsning, som driftform. I flere henseender
var deres drift mere intensiv end bøndergær-
denes, navnlig kunne de i reglen gøde deres
marker bedre takket være de store besætninger,
de kunne holde; desuden kunne de på grund af
hoveriet give markerne en grundigere bearbejd-
ning, og de kunne få markarbejdet gjort på de
bedst mulige tidspunkter, mens bønderne ofte
først fik udført deres arbejde, når hoveriet var
overstået. Udbyttet af hovedgårdsmarkerne var
derfor i reglen større end af bøndernes marker,
gennemgående lå det dog næppe mere end 1
fold højere, for såvel på bøndergårdene som på
hovedgårdene høstede der kun lidt; 4–7 fold
byg og 3–6 fold rug har vel været det sædvanlige
på herregårdene.

I husdyrbruget var forskellen mellem herre-
gårde og bøndergårde større, bønderne havde
mange heste – af hensyn til hoveriet – men kun
få køer, derimod en del får og grise; på herre-
gårdene specialiserede man sig i køer og
stude, af heste blev der kun holdt, hvad der var
nødvendigt til køren og riden, alt markarbejde
og alle arbejdsrejser blev besørget af bønderne.
Kvægbesætningerne bestod ofte af henved 100
køer, adskillige gårde havde flere. Køerne var

Flyverfotografi af Frederiksborg, set fra sydvest. Bygningerne på den sydligste af slotsholmene er rejst af Frederik 2., mens det øvrige af borgen er fra Christian 4.s tid. Skønnere beliggenhed end denne stolte kongebolig, der genrejstes i sin gamle skikkelse efter branden 1859, har vist intet dansk slot. (Fot. Aero Luftfoto).

Kronborg, set fra nordøst. Skønt Frederik 2.s borg, der engang var Nordens prægtigste slot og stærkeste fæstning, havde mistet sin strategiske betydning længe før sundtoldens ophævelse, er den gamle kongeresidens med sine irgrønne tage og sandstensklædte mure stadig Danmarks vartegn ved indsejlingen til Øresund. (Fot. Türck).

Kronborg, set fra sydøst 1738. Gouache af J. J. Bruun på Rosenborg. Efter en voldsom brand i 1629 fik slottet under den påfølgende opbygning i store træk sit nuværende ydre. Af det indre står kun sydfløjens kirkerum i sin oprindelige renæssancepragt med altertavle, prædikestol, stolestader og pulpiturer fra 1580'erne.

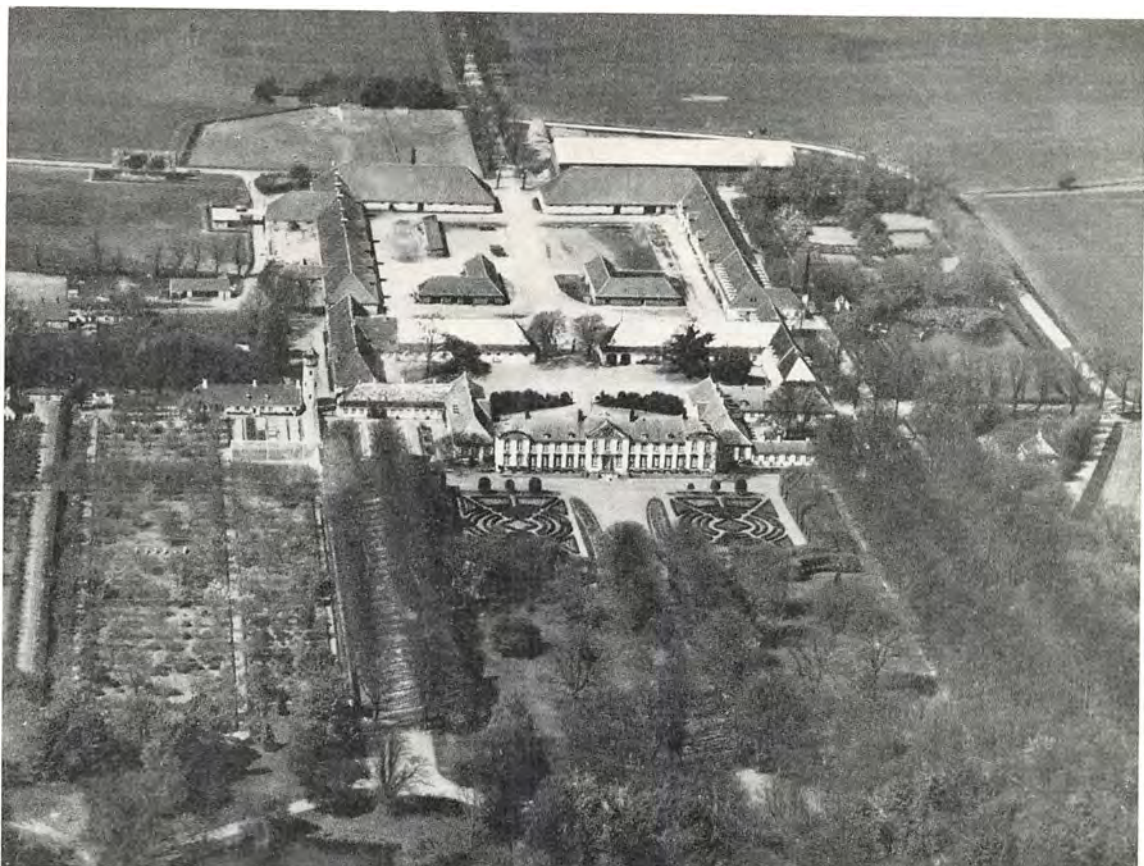
gerne forpagtet ud til en såkaldt hollænder, en mand, der var specialist i at producere smør og ost efter den hollandske metode, hvis vigtigste princip var renlighed. Fra hollænderierne blev der desuden solgt mælk og fløde, fedekalve og fedesvin til København. Foruden køerne havde herregården i reglen en del stude, selvom studefedningen ikke spillede så stor rolle på de sjællandske gårde som på de jyske. Studene blev købt om efteråret og fedet om vinteren, om foråret solgtes de til eksport eller til København, der fik større og større betydning som afsætningsmarked for de sjællandske gårde.

Nye herregårde. Henimod 1700 stilnede herregårdenes voldsomme ekspansion noget af. Der blev dog stadig oprettet nye gårde og udvidelser af de gamle forekom også vedblivende. De nye herregårde opstod for en stor del i Nordvestsjælland i Ars-Skippinge herreder, der hidtil havde været sparsomt forsynet. Egemarken blev oprettet o. 1700, Østrupgaard (Lerchenborg) 1704, Gammelrand 1721, Avnsøgaard 1725, Dønnerup 1730. Alkestrup, der slugte Gammelrand, 1735. Her voksede også Astrup og Daurup op til små herregårde. Dønnerup blev oprettet af Peder Benzon, han oprettede samtidig Gisingegaard i Tuse herred, hvor der i forvejen var så mange gårde, desuden havde han oprettet Benzonseje i Ramsø og Benzonsdal i Smørum herred, så han havde nærmest mani for at oprette herregårde. Efter 1735 kom der en længere pause, i hvilken kun enkelte gårde bl. a. Bernstorff i Gentofte sogn blev oprettet; men da kronen atter i årene 1766–74 bortsolgte størstedelen af det krongods, der var tilbage, skød et nyt, stort kuld herregårde op. Det var de gamle jagtdistrikter omkring Antvorskov og ved Vordingborg, der nu måtte holde for. I alt 21 gårde blev udbudt til salg, nogle af dem blev dog senere lagt sammen. Blandt de nye gårde var Gyldenholm, Falkenstein, Valbygaard og Taarnborg, alle på det antvorskovske distrikt og Rosenfeld, Iselingen, Lilliendal, Høfdinggaard og Petersgaard på det vordingborgske; de var alle store gårde med meget bøndergods. En lignende salgsplan var lagt for det odsherredske gods, men den kom ikke til udførsel. Det sydlige Ods herred, Nordøstsjælland og tildels Heden var

herefter de eneste sjællandske egne, hvor herregårdene ikke var trængt frem, de var utvivlsomt heller ikke savnede der af bønderne.

Storgodserne. Mange af de sjællandske herregårde kom efter enevælden i nye mænds, nye slægters besiddelse. For en stor del var det holstenske og tyske adelsmænd, der rykkede ind; Schack'er, Knuth'er, Holstein'er, Brockdorf'er, Plessen'er og Moltke'r var imellem dem. Men også mange borgerlige gjorde sig gældende som herremænd – adskillige af dem blev dog adlede, da de først havde fået gård og gods. Der var folk fra administrationen som Benzon'er og Scavenius'er, fra hær og flåde som Lerche'r og Adler; flere store forretningsmænd anbragte deres rigdomme i jordegods, således Carstens adlet til Castenschiold, Leopoldus adlet til Løvenschiold, Lintrup adlet til Lindencrone. Enkelte slægter tjente sig op ad den solide vej indenfor landbruget, fra fogeder blev de forpagtere og tilsidst selv herremænd, det gælder bl. a. Lunn, Dinesen og Neergaard; den sidste skulle blive en af Sjællands mest godsrige slægter i slutningen af 1700'årene.

I 1671 havde Christian 5. oprettet en ny adel af grever og baroner. For at blive greve krævedes en godsbesiddelse på 2500 tønder hartkorn, til et baroni udfordredes 1000 tønder, senere kom hertil stamhuse, der blot krævede 400 tønder. Grevskaber, baronier og stamhuse skulle udelte gå i arv til een arving. Denne institution opfordrede således til at danne storgodser, og den virkede bevarende for dem, der var dannet. Sjælland fik adskillige storgodser, hvor en række herregårde var samlet under en fælles ejer. Holsteinborg, Fyrendal og Snedinge ejedes således af slægten Holstein, Giesegaard, Spanager, Ottestrup og Juellund af Schack, Løvenborg og Vognserup af Løvenschiold, Johan Ludvig Holstein dannede af Udlejregaard (Ledreborg), Kornerupgaard, Skullerupholm, Bonderup, Næsbyholm og Bavelsegaard grevskabet Ledreborg. Carl Adolph v. Plessen skabte et stort gods-kompleks mellem Tystrup-Bavelse Sø og Karrebæksmunde med hovedgårdene Førslev, Harrested, Kastrup, Fodbygaard, Fuglebjerggaard, Saltø og Gunderslevholm, „de plessenske fideikommissgodser“. Et vældigt gods skabtes af A. G.

Flyverfotografi af Lerchenborg, set fra øst. Opført 1745 vidner det slotsagtige barokanlæg stadig om dansk herregårdsarkitekturs høje stadi i det 18. århundrede. Parterrehaven i forgrunden, der har bevaret sin oprindelige franske stil, afslutter det vældige symmetriske kompleks, som general Chr. Lerche lod bygge til hovedsæde for sine ny erhvervede godsområder, af hvilke han i 1755 fik oprettet stamhuset Lerchenborg. (Fot. Sylvest Jensen).

Moltke med Bregentved, Turebyholm, Juellinge, Alslev og Tryggvælde hovedgårde, de tre første var tilstrækkelige til oprettelse af grevskabet Bregentved. Et andet storgods blev samlet i Nordvestsjælland af Christian Lerche med hovedgårdene Lerchenborg, Kalundborg ladegård, Birkendegaard, Vesterbygaard og Avnsøgaard, og hertil kom Astrup og Davrup, ialt omfattende 4370 tønder hartkorn. Mere sjællandsk gods end nogen anden ejedes dog af Peter Johan de Neergaard. Han købte 1802 de plessenske fideikommissgodser og ejede eller havde desuden ejet Ringstedkloster, Kærup, Merløsegaard, Gyldenholm, Gerdrup og Lyngbygaard foruden nogle lollandske og jyske herregårde.

Herregårde i barok. Mange sjællandske herregårde blev ombygget i løbet af 1700årene, en del fik helt nye bygninger. Den nu herskende stil,

barokken, egnede sig, kraftfuld og pompøs som den var, ypperligt til at manifestere herregårdernes stærkere position i samfundet. Skønne og velbevarede bygninger har bl. a. Kalundborg ladegård (Kaalund kloster), Gunderslevholm og Frederiksdal. Større og aneligere er Skjoldenæsholm og Svenstrup, men de betydeligste anlæg fra denne periode er Ledreborg og Lerchenborg. Johan Ludvig Holstein begyndte at bygge på Ledreborg i 1744; den hidtidige hovedbygning blev delvis bevaret, men stærkt ombygget og forsynet med sidepavilloner, ladegårdsbygningerne blev fast indføjjet i systemet og på skrænterne ned mod åen anlagdes et storslået terrasseformet haveanlæg. Tidens førende arkitekter Krieger, Eigtved og Thura samarbejdede for at skabe dette værk.

Lerchenborg blev bygget i de samme år som

Fredensborg slot, set fra syd. Det italiensk prægede midterparti med kuppelsalen, der får sit lys gennem vinduerne og lanternen i den høje, firsidede overbygning, blev indviet 1722. Først ved Thuras, Eigtveds og Harsdorffs ændringer og tilbygninger i perioden 1741–76 skabtes det nuværende slotskompleks. (Fot. Nationalmuseet).

et stort barokanlæg med avlsgården og den vældige have lagt symmetrisk omkring hovedbygningen.

Denne periodes kongeslot var Fredensborg. Det var planlagt som en lille bekvem sommerresidens, og i den første udformning af J. C. Krieger var slottet også af beskedne dimensioner, en toetagers bygning med værelserne anbragt omkring en kuppelsal. Foran lå den ottekantede slotsplads omgivet af lave bygninger, bagved det storslåede haveanlæg. Det lille slot blev i de kommende år gang på gang udvidet af fremragende arkitekter; såvel Eigtved som Thura og Harsdorff arbejdede på det, før det i 1775 havde fået sin nuværende skikkelse.

Et andet populært byggested havde enevældens konger i Hørsholm. Det gamle Hørsholm slot blev gentagne gange udvidet og ombygget. Navnlig ofrede Sophie Amalie, Frederik 3.s dronning, meget på det, og Thura skabte her et

pragtfuldt anlæg. Det fik sin glanstid under Struensee, forfaldt så hurtigt og blev revet ned i årene 1810–12.

Landboreformer og stortid. Landboreformerne i 1700årenes sidste halvdel bragte væsentlige ændringer i forholdet mellem herremænd og fæstebønder, salget af fæstegods til selveje begyndte, og herregårdenes drift blev på mange måder forbedret og intensiveret. Men i herregårdenes antal og i deres tilliggender skete der ikke særlig store ændringer. En del mindre herregårde blev dog oprettet, for en del ved deling af de gamle, således blev Antvorskov delt i 5 gårde: Antvorskov, Charlottedal, Augustendal, Idagaard og Karlsgaard, og fra Sæbygaard udskiltes Falkenhøj og Frihedslund, fra Vedbygaard Konradineslyst, fra Kalundborg ladegård Lerchenfeld. Andre oprettedes af nedlagte bøndergårde, således Svinningegaard i Tuse herred og Kaltredgaard i Skippinge herred. Blandt de senere oprettelser

er Allindemaglegaard, Ringsted herred, der blev oprettet o. 1840 ved nedlæggelse af Allindemagle by i henhold til et tilsagn givet 1721 af Frederik 4. til ejeren af Skjoldenæsholm. Udvidelser af herregårde med bondejord fandt også stadig sted, men ikke i en målestok som tidligere.

Fra 1830 og fremover oplevede herregårdene en økonomisk glansperiode, der utvivlsomt overgik alle tidligere, og som, næppe tilfældigt, faldt sammen med godsejernes politiske magtperiode under grundloven af 1866. Herregårdslivet blomstrede, og mange gårde blev restaurerede eller ombygget, men kun sjældent med resultater, der har fundet påskønnelse i eftertiden.

Udstykningen. Landbrugs krisen i 1880erne ændrede herregårdenes økonomiske stilling; efter landbrugets overgang til den forædlede landbrugsproduktion og efter andelsorganisationernes udvikling havde de ikke længere tidligere tiders dominerende stilling, ud fra økonomiske og

navnlig sociale betragtninger fandt mange, at husmandsbrug burde afløse herregårdene.

Samtidig havde provisorietidens hårde politiske kampe skabt en udbredt bitterhed mod godsejerstanden som sådan, man fandt, at den havde vist sig som en modstander af demokratiet, og mange mente det fornødent ikke alene at berøve godsejerne deres politiske magtstilling – hvad der skete med grundloven af 1915 – men også at stække deres økonomiske grundlag, herregårdene.

Derfor blev tanken om at udstykke herregårdene ikke alene et økonomisk, men også et socialt og politisk spørgsmål.

Den første udstykningslov af 1899 havde dog ingen politiske mål, og dens resultater blev for Sjællands vedkommende kun beskedne. Først loven af 4. oktober 1919 om len og stamhuses ophævelse banede vej for udstykning i større omfang. Ifølge denne lov skulle majoratsgodserne

Liselund, set fra vest. Det yndefulde lystslot fra 1795, der nu er museum, var oprindeligt omgivet af en 45 tønder land stor park med søer, kildeløb, vandfald, ruiner og bondehuse i stil med Marie Antoinettes anlæg ved Petit Trianon. Af denne romantiske have med dens udsigtspunkter, mindesmærker og småhuse er bevaret 13 tønder land. (Fot. Herluf Lykke).

afgive $\frac{1}{3}$ af deres arealer for at kunne overgå til fri ejendom.

For gårdene under de mange sjællandske len og stamhuse førte det til en betydelig reduktion af deres tilliggender. På nogle godser blev en enkelt gård givet til fuldstændig udstykning, således at de øvrige kunne blive helt eller delvis uberørte af den. Lensafløsningen og udstykningen førte imidlertid stort set til opløsning af de

fleste sjællandske storgodser. De enkelte gårde fortsætter dog som herregårde, og de betænkeligheder, som tredivernes landbrugskrise gav grund til at nære om deres eksistensmuligheder, synes for øjeblikket bortvejret. De høje kornpriser under og efter krigen i forbindelse med en betydelig frøavl har stabiliseret deres økonomi, og desuden har mekaniseringen indtil videre været til størst fordel for de store landbrug.

Nysø, set fra nord. Den hollandsk prægede hovedbygning blev rejst 1673 af Præstøkøbmanden Jens Lauridsen, efter at borgerne ved enevældens indførelse havde fået samme ret som adelen til jordegodsbesiddelse. I haven, der blev anlagt samtidigt i hollandsk-fransk stil, lod baronesse Stampe 1838 opføre et atelier for Thorvaldsen. (Fot. Herluf Lykke).

BYGGESKIK PÅ LANDET

Af Peter Michelsen

Den intentivt dyrkede sjællandske jord har indtil nu så at sige ikke skænket arkæologerne nogle rester af huse fra forhistorisk tid. Det gælder som bekendt hele landet, at de spor, man har fundet af menneskets bolig gennem sten- og bronzealderen, er yderst sparsomme. Men på Sjælland fortsætter denne mangel på fund op gennem jernalderen. Som grundlag for de tanker, man må gøre sig om de sjællandske bønders huse i denne periode, er der ikke andet at ty til end de udgravningsresultater, man er nået til i andre egne af landet. En skønne dag vil der måske også på Sjælland blive fundet hustomter fra jernalderen. På tilsvarende måde er det i hvert fald gået med jernalderbondens marker. Endnu for få år siden regnede man kun med spor af dem på de jyske heder, men nu kendes de i flere sjællandske skove. De boliger, der hører til markerne, har næppe ligget langt borte, men de er ikke nemme at finde.

Et af de steder, man kunne søge hustomterne fra yngre jernalder, er i landsbyer kendt i historisk tid. En del af de ældste landsbynavne formodes jo at række langt tilbage i jernalderen. Det er forekommet påfaldende, at man selv i de landsdele, hvor der er udgravet talrige hustomter fra ældre jernalder, har været næsten ude af stand til at finde bopladser fra yngre jernalder. Dette er en del af baggrunden for visse arkæologiske undersøgelser i de senere år; en anden del er, at også bøndernes bygninger i den første lange del af historisk tid endnu er meget lidt kendt.

Fra vikingetiden haves ganske vist de lange huse med let buede vægge af lodrette træplanke, som har stået på Trelleborg ved Slagelse. Men der vides intet om, at sjællænderne i almindelighed skulle have bygget huse af lignende

art som dem, de kunne se i det store militære anlæg ved Tudeaa. Ellers har man været henvist til de litterære kilder, som kunne fortælle lidt om sjællændernes byggeskik. Og det er yderst sparsomt, hvad disse har at berette, både når det gælder vikingetiden og middelalderen. I nyere tid flyder kilderne lidt rigeligere, men det er først fra 1700årene, man har så fyldige arkivalier, at der deraf kan udledes nogenlunde detaljerede oplysninger om bøndernes boliger. Fra denne tid stammer også de ældste af de endnu bevarede bondebygninger. I lys af dette sene materiale har man fortolket de sparsomme vidnesbyrd, som lovtekster, fortællinger o. l. har kunnet give om, hvordan middelalderens bønder boede.

Man forstår, at det var meget velkomment, da de nævnte arkæologiske undersøgelser kunne begynde at give oplysninger om middelalderens bondebolig. Det er klart, at hver enkelt udgravning kun kan give nogle få, måske usikre iagttagelser. Først når iagttagelserne efter talrige udgravninger stykkes sammen, danner der sig et detaljeret billede af, hvordan forholdene har været. De vigtigste af disse arkæologiske landsbyundersøgelser har fundet sted på Sjælland.

I Pebringe nord for Fakse i Sydsjælland blev for første gang i Danmark en middelalderlig bondegård udgravet. De meget gammeldags bygninger, der stod på stedet før udgravningen, blev for nogle år siden flyttet til Frilandsmuseet ved Sorgenfri. Man benyttede så lejligheden til at foretage udgravning under de fjernede bygninger, hvorved der fandtes rester af uafbrudt bebyggelse siden engang i 1300årene. Det ældste gulvlag, som blev konstateret, er dateret ved hjælp af de fundne lerkarskår, som stammer fra nævnte tid. Denne middelalderlige gård var et T-formet anlæg. Stuelængen lå i syd, og fra mid-

ten af dens nordside strakte udlængen sig vinkelret bort fra stuelængen. Det, der viser, hvor disse bygninger har ligget, er mørke pletter i undergrunden, som fortæller udgraveren, at der her har stået stolper, nedgravet i jorden. Sådanne stolpehuller viser forløbet af husets vægge. De regelmæssige og ret store mellemrum mellem hullerne tyder på, at væggene har bestået af vandrette træplanker, bulfjæle, der har hvilet i not i vægstolperne. En række stolpehuller midt hen gennem huset viser, at taget har været støttet af såkaldte suler, der har båret en ryg-ås hen under tagryggen. Stuelængen kunne ved udgravningen kendes på, at den var forsynet med lergulv i det midterste parti. Midt på lergulvet lå ildstedet, hvor bondekonen på det åbne bål har tilberedt maden, medens røgen trak ud i rummet og op under taget.

Enkeltheder i indretningen af denne middelalderlige bondegård kan udgravningen ikke fortælle os om. Det kan ses, at stuehuset på et eller andet tidspunkt er blevet opgivet som beboelseshus, men benyttet videre som udhus. Man har nemlig stivet det gamle hus af ved at sætte ekstra suler ind, og en af dem er sat lige oven i ildstedet, der selvfølgelig ikke kan have været brugt efter den tid. Hvor har nu bonden haft sit stuehus, da den gamle bolig blev reduceret til udhus? Sandsynligvis i den modsatte ende af gårdanlægget, hvor i senere tid stuehuset lå. Da det blev brudt ned, gravede man under dets lergulv og fandt ud af,

at det ældste stuehus på dette sted gik tilbage til omkring 1600 eller lidt før. Først da dette nye stuehus blev bygget, blev det middelalderlige opgivet. Det gamle T-formede anlæg blev begyndelsen til de senere syd- og vestlænger, medens det nye stuehus var den første nordlænge. Ikke før henimod 1800 er gården blevet firelænget.

Det stuehus på gården i Pebringe, der blev bygget omkring 1600, havde jordgravede vægstolper ligesom de ældre bygninger. Et andet lighedspunkt er, at taget blev båret af suler midt hen gennem huset. Den vestlige ende af længen har formentlig været kostald. Det er i hvert fald meget nærliggende at forklare en rende i jorden på dette sted som en grebning bag kobåsene. At den anden ende har været bondens bolig, viser ildstedet tydeligt. Endnu på denne tid har man benyttet åben ild. Der har muligvis været indrettet en slags ovn i tilknytning til dette ildsted, men det vides ikke med sikkerhed.

Der kan derimod ikke være tvivl om, at der har været ovn i det stuehus, der efter et århundredes forløb afløste det lige omtalte. Dette nye stuehus, formentlig opført i begyndelsen af 1700-årene, har omfattet den ældste del af det stuehus, som nu står på Frilandsmuseet. Det var et bindingsværkshus med stolperne stående på syldesten og mellemrummet mellem stolperne udfyldt med lerklining. Ildstedet lå ikke som i de tidligere huse midt på gulvet, men ude i et hjørne af rummet. I virkeligheden er der to ildsteder

Fra udgravningen i Store Valby ved Slagelse. T. v. den ovale bund af en bagerovn af ler fra 1700-årene. T. h. en lille stenbygget ovn, sandsynligvis en forløber for bilæggerovnen, fra et ældre lag, der repræsenterer et hus fra 1500-årene. (Nationalmuseet. Fot. 1950 Bangert-Rasmussen).

Denne ejendom lå endnu ved århundredskiftet tæt uden for Roskilde. Bagerovnen stikker ud af væggen og skærms af en forlængelse af taget. (Nationalmuseet. Gammelt fotografi af Hude).

lige ved siden af hinanden. Det forreste har været et åbent ildsted, der har været brugt ved madlavningen. Det lige bagved liggende ildsted ser ud til at have været en slags ovn formentlig med en overhvelving af ler, altså mindende om de senere bagerovne. Men det er sandsynligt, at denne ovn ikke blot har været beregnet til bagning, men også har tjent til opvarmning af boligrummet. Sådanne røgovne har i hvert fald været kendt i Skåne på denne tid. Rigtig skorsten havde man ikke i Pebringegaarden dengang, men muligvis en slags røfgang, der har ført røgen op under taget. Den skorsten, der nu står i gården, er først opført i 1779, hvilket årstal står indskåret i skorstenshammeren. Denne skorsten blev bygget lige ved siden af det gamle ildsted, på hvis plads den murede gruekedel senere stod.

Arkæologiske undersøgelser svarende til den i Pebringe er også foretaget andre steder på Sjælland. I Hejninge i nærheden af Slagelse bød sig god lejlighed til udgravning, fordi halvdelen af

landsbyen blev ødelagt ved brand 1781, og de fleste af disse tomter ikke blev bebygget siden. Den ene af de to udgravede gårde gik tilbage til omkring 1400. Den anden kunne derimod føres adskilligt længere tilbage. Det ældste lag i denne gård henføres af udgraveren til 1100-årene. Det har været et hus med jordgravede vægstolper, der har stået med noget uensartede afstande, hvilket tyder på vægudfyldning af lerklining. Inde i huset fandtes yderligere to rækker stolpehuller. De kan formentlig tages som tegn på højremskonstruktion, d.v.s. at taget har været båret af to rækker fritstående stolper. I den ene ende har en mindre del af huset været skilt fra som et særligt rum, der muligvis har været anvendt som stald. Det næste hus på stedet har efter de fundne spor at dømme været bygget efter de samme principper. Det formodes at stamme fra sidste halvdel af 1200-årene.

Det følgende hus på denne tomt i Hejninge har ikke haft jordgravede stolper, men har haft

Bygningerne står i det ydre omtrent som i 1808, da ejendommen blev udflyttet fra landsbyen Karise nord for Fakse. Efter udflytningen boede man alene på den åbne mark. (Nationalmuseet. Fot. 1944 Axel Christensen).

dem stående på sten. Ved fund af flere mønter er dette hus forholdsvis sikkert tidsfæstet. Sandsynligvis har det været beboet fra begyndelsen af 1300årene til henimod 1500, da en brand lagde det øde. Det var et selvstændigt stuehus. Udhusene må have ligget ved siden af, men har ikke efterladt spor. Noget af det interessanteste ved dette senmiddelalderlige hus i Hejninge var ildstederne. Huset havde to sæt af ildsteder, der hvert havde været brugt i sin del af husets levetid. Hvert sæt bestod af et åbent ildsted og en oval ovn med lerkappe. Vi står her over for den hidtil ældste kendte forekomst i Danmark af en bondebagerovn. Det er så heldigt, at man endda ved udgravningen kunne se, hvordan disse ovne var blevet fremstillet. Lerkappen var i begge tilfælde lavet over et ovalt skelet af grene, hvis forkullede nedre ender stod tilbage i leret langs ovenns rand.

Sandsynligvis er det ildstedet, som har været husets skæbne. Det hus, som blev rejst efter branden omkring 1500, stod til 1640, da det også brændte, og den sidste bygning på stedet, som kendes grundigt både ad arkæologisk og arkivalisk vej, blev ødelagt ved branden 1781. De åbne ildsteder, uden skorsten, allerhøjest forsynet med en lidet effektiv røgfanganordning, har

været brandfarlige. Og om den her omtalte gård hører vi netop, at den ikke fik nogen rigtig skorsten, før den blev udflyttet i 1781.

I nabosagnet til Hejninge er der i de seneste år foretaget udgravninger i den omkring 1775 nedlagte landsby Store Valby. Resultaterne heraf er endnu ikke gjort op. I en af gårdtomterne fandtes rester af fortsat bebyggelse siden den tidligste middelalder, kort efter år 1000. En anden af tomterne kunne ikke føres tilbage til middelalderen. Men om de øvrige tre udgravede gårde gælder, at der i dem som nederste lag er fundet huse med jordgravede stolper. Det ser ud til, at disse ældste huse stammer fra den ældre middelalder.

Endnu er der foretaget altfor få udgravninger af middelalderlige bondegårde, til at man kan danne sig et tilforladeligt indtryk af forholdene, som de har været normalt. Der skal talrige udgravninger til, før en forvirret mosaik af iagttagelser samler sig til et billede, der ikke blot er nuanceret, men også viser, hvad der har almindelig gyldighed, og hvad der skal skilles ud som særtilfælde. De udgravninger, der har fundet sted, har dog været såre oplysende og har givet historisk perspektiv til flere af de forhold, som kan iagttages i de bondebygninger, der er beva-

*Stuelængen af en gård
i Øster Egesborg mellem
Præstø og Vordingborg.
Korshuset er yngre
end længen, men typisk for
egnen. (Nationalmuseet.
Fot. 1944 Hans Stiesdal).*

ret til vore dage. Udgravningen af tomterne fra renæssance og endnu nyere tid har mest været en følge af, at man søgte de nedenunderliggende, ældre tomter. Men også de yngre tomter har ydet friske oplysninger, og de har givet anledning til en interessant sammenligning af det arkæologiske og det historiske, især arkivalske stof. Man har deraf kunnet lære, at begge slags materiale skal fortolkes med forsigtighed og fornuftig kritik. Det samme gælder den tredje gruppe af kildestof til bondebygningernes historie, de bevarede bygninger, som vi nu skal beskæftige os med. Selv om levningerne, såvel de arkæologiske som de bevarede bygninger og bygningsrester, er de egentlige primære kilder, bliver de dog først rigtigt levende, når de bliver sammenholdt med de mere fortællende historiske kilder. Men paradoksalt nok har netop den del af kilderne mest at fortælle, som ved første øjekast virker mest kedelig og tør. De nøgterne og klare opremninger, som i arkiverne skjuler sig under navne som synsforretninger, brandtaksationer, skifteforretninger o. l., giver et talmæssigt så fyldigt materiale, at det kan behandles statistisk. Dette stof fra 1700- og 1800årene og den mundtlige overlevering i bondebefolkningen giver de døde levninger liv og tjener måske mest af alt til be-

lysning af bøndernes byggeskik og boligindretning.

De konstruktionsmåder, som har været benyttet i bondebygningerne i de sidste århundreder, er delvis repræsenteret allerede i det arkæologiske stof. I husvæggene er stolperne det bærende element. Oprindeligt har de været gravet ned i jorden, senere er de blevet sat på sten. Den sidste fremgangsmåde er mere økonomisk med hensyn til træforbrug, for jordgravede stolper vil hurtigt rådne i den nedre ende. I Hejninge gik man over til at anbringe stolperne på sten allerede i 1300årene. I Pebringe jordgravede man dem derimod endnu i renæssancen. I den senmiddelalderlige gård i Pebringe var der i det hele taget anvendt meget træ, idet væggene her var lavet i bulkonstruktion, d.v.s. bestod af vandrette egeplanker. På Sjælland er denne konstruktion siden gået helt af brug på landet. I stedet har man fyldt mellemrummene mellem stolperne ud med lerklining, en konstruktion, som går meget langt tilbage. Også når det gælder tagkonstruktionen, har det arkæologiske stof ydet vidnesbyrd om byggemåder, som siden er opgivet i denne del af Danmark. De ældste tomter i Hejninge viste spor af højremskonstruktion. Taget havde været båret af to rækker stolper inde i

huset. Denne byggemåde har i de senere århundreder ikke været kendt på Sjælland. Det samme gælder sulekonstruktionen, som blev benyttet i Pebringe i den middelalderlige gård og endnu i renæssancestuehuset. Ellers kendes det ikke i denne del af landet, at man støtter taget med en række stolper midt hen gennem huset under tagryggen. Det almindelige tag på sjællandske bondebygninger er spærtaget, hvis fulde vægt hviler på husets ydervægge.

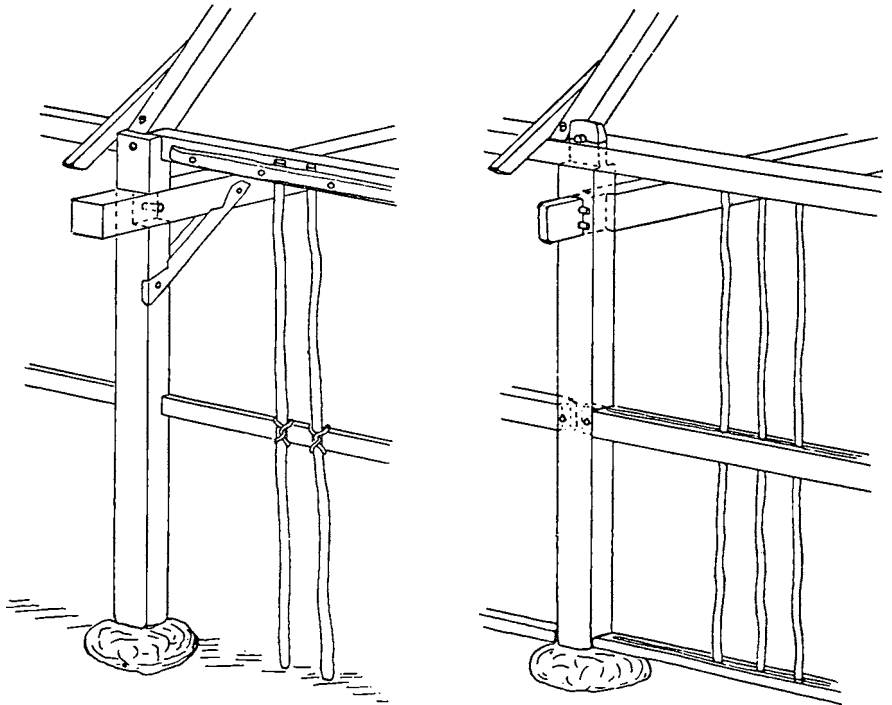
De sjællandske gårde og huse er normalt helt hvidkalkede. Ikke bare lerklining mellem stolperne er dækket med den hvide puds, men også alt tømmeret i væggen. Man kalkede een gang om året. I reglen skulle huset stå fint nykalket til pinse. Men der var også lokale regler for, hvornår man skulle være færdig. Nogle steder i Nordsjælland var det, når kildegæsterne ved Sankt Hans kørte gennem byen på vej til Sankt Helene kilde og grav i Tisvilde. Undtagelser fra reglen om den fuldstændige overkalkning forekommer blot på Amager og Samsø, hvor man ofte tjærer vægtømmeret. For Samsøs vedkommende er det et træk, som må kaldes jysk. Byggeskikken på øen er – ligesom bondekulturen i almindelighed og sproget – tydeligvis mest i slægt med det østjyske.

Når man på Sjælland overkalker tømmeret, kan man have god grund til det. Som regel er vægtømmeret ikke det, en sjællandsk bonde først finder på at prale med. Knaphed på velformet gavntømmer præger i høj grad det bindingsværk, som er bevaret i denne del af landet. Netop mangelen på træ var et alvorligt problem for den kommission, der ledede gennemførelsen af landboreformerne i slutningen af 1700årene. Bestræbelserne for at få bønderne til at flytte ud af landsbyerne, ud på de nyudsiftede marker, falder sammen med den tid, da skovene i Danmark var i størst forfald. Kommissionen indforskrev ganske vist tømmer fra Norge, men af sparsommelighedshensyn valgtes der ofte lovlig små dimensioner. Foruden en sum rede penge samt skattelettelse kom bygningshjælpen til hver udflytter til at bestå af omtrent 60 egestolper, en del egegrene til skillevægge, bøgetræ til støjler, d.v.s. de grene, der danner skelettet i lerklining, og omtrent 300 ellerafter til stængetræer.

Ved særlige påbud søgte man at holde liv i landsbyens gamle arbejdsfællesskab, så at bønderne hjalp hinanden med at køre tømmer o. l. Alligevel kan man en menneskealder senere beklage sig over bygningernes tilstand: „Ei heller har vel Commissionen kunnet forebygge, at saameget af det gamle, halv raadnede Fyrtømmer, ja selv Elletømmer, atter blev indsat i de udflyttede Gaarde, hvorefter een Længe efter den anden er bleven faldefærdig, allerede inden en Snees Aar efter Udflytningen, og man kan uden Overdrivelse sige, at kun saare faae, dengang udflyttede Gaarde, som ikke senere ere ombyggede, ere værd at beboes mere. Dette vilde være forebygget, ved at have foreskrevet større Bygninger og anvist større Tømmer, hvormed i Forening det gamle nedbrudte ei havde fundet Anvendelse til de vigtigere Dele. Man vilde saaledes, maaskee selv under Penges Besparelse, have vundet med Hensyn til Rum, og hvad især var vigtigt, man kunde have indrettet rummeligere, sundere og bedre Stalde, fornemmelig til Qvæget, som staaer usselt i de gamle Bøndergaarde; hvis Lader desuden, naar blot et nogenledes godt Aar falder, ofte ikke kunne rumme mere end Halvdelen af Sæden, paa hvor lavt et Trin Agerdyrkningen end staaer endnu hos de fleste Bønder.“

Ved en undersøgelse af sjællandske bondebygninger, som fandt sted for en halv snes år siden, konstaterede man en vis regelmæssighed i den regionale fordeling af nogle konstruktive ejendommeligheder. At forskellige former for tømmerforbindelser forekom i det sjællandske bindingsværk, var velkendt. Når bjælkerne lå oven på remmen, kæmmet ned over den, som det hedder, så var det et yngre træk, som først blev almindeligt på Sjælland hen mod midten af 1800årene. Før den tid forbandt man ikke bjælken med remmen, det vandrette tømmerstykke øverst i væggen, men derimod med stolpen et stykke neden for remmen. Denne samling kunne være en tapforbindelse, idet bjælkeendens tap var stukket gennem et hul i stolpen. Det kunne også være en bladning, d.v.s. at bjælken var hugget halvt i halvt med stolpen ind i dennes side. Somme tider forekommer begge slags forbindelser i samme gård. Ved reparationer eller tilbyg-

Tegningerne viser princippet i bindingsværkskonstruktionen, t. v. i det nordlige Sjælland (Odsherred), t. h. i det sydlige af øen. (Efter Axel Steensberg, *Nordisk Kultur*, bd. XIV).

ninger har man lejlighedsvis som en nemmere udvej benyttet bladning i stedet for tapping. Man har da også eksempler på, at tapping har været betragtet som finere end bladning. Det, som sjællænderne kalder krogbåndet, det lille skrå tømmerstykke mellem stolpe og bjælke i ældre huse, kunne være tappet ind i de sværere tømmerstykker i stuehuset, dertil måske endda pyntet ved affasning af kanterne. Men i udhuse i den samme gård kunne krogbåndene være groft forarbejdede træstykker, som yderst nødvendigt var bladet ind i siden af stolpe og bjælke. Ved de nævnte nyere undersøgelser har man imidlertid konstateret, at de to former for tømmerforbindelser hovedsagelig benyttes i hver sin del af Sjælland. Det er dog ikke blot den anvendte teknik i husets vigtigste tømmerforbindelse, samlingen af stolpe og bjælke, som varierer fra egn til egn. I virkeligheden synes bindingsværket i det sydlige og det nordlige Sjælland at have ret forskellig karakter.

I det nordlige Sjælland anvender man bladning af bjælken ind i siden af stolpen. I det hele taget er alle samlingerne i det nordsjællandske bindingsværk bladninger. Bedst undersøgt er forholdene i Odsherred. Som almindeligst i det

bevarede sjællandske bindingsværk står stolperne på sten. Men stolpefødderne er her ikke indbyrdes stivet af ved hjælp af noget vandret tømmer forneden. Tømmerskelettets afstivning på tværs af huset foregår ved hjælp af bjælkerne, der som nævnt er bladet ind i stolperne. Forbindelsen er stabiliseret med et skråbånd, sjællændernes „krogbånd“, som er bladet i begge ender. Foroven forbindes toppene af stolperne med en såkaldt rem, som er bladet på stolperne. Når man ser et gammelt bondehus i Odsherred udefra, er der tilsyneladende ikke yderligere afstivning af stolperne indbyrdes. Hvis man derimod undersøger den indvendige side af muren, vil man ofte kunne konstatere et ganske spinkelt stykke tømmer, som løber vandret hen ad væggen midt på den. Det er bladet ind i stolpernes bagside og spænder over flere fag. Dette indvendige sidebånd er ofte så spinkelt, at det ikke effektivt kan tjene til afstivning af væggen. Derimod kan det tjene til støtte for støjljerne, de lodrette grene, som lerkliningens sidder på. I Odsherred er støjljerne særlig lange, idet de går lige fra jorden og op til remmen, altså gennem hele væggen højde. De bindes til sidebåndet ved hjælp af halmsimer og fæstnes i den øvre ende

på siden af remmen. I det nordlige Sjællands forskellige egne kan dette skema variere lidt. Nogle steder sidder sidebåndene f. eks. udvendigt på væggen. Men i hovedsagen har bindingsværket samme karakter overalt på landet i den nordlige del af øen og adskiller sig tydeligt fra bindingsværket i øens sydlige halvdel.

Den almindelige måde at samle tømmeret på i det sydlige Sjælland er tapning. Bjælkeenden er tappet gennem et hul i stolpen og fæstnet med et par tværnagler på ydersiden af muren. Stolperne selv ender foroven i en tap, som rager op gennem et hul i remmen og yder støtte for foden af tagspæret. I stedet for det nordsjællandske sidebånd anvender man her som i de fleste andre egne af landet løsholter. Disse vandrette tømmerstykker er tappet ind midt på stolperne og spænder kun over eet fag hver. Fagene bliver på den måde delt i to dele, et øvre og et nedre tavl. Støjlernes bliver følgelig også kun halvt så lange som før beskrevet for Odsherreds vedkommende. De indsættes i huller i tømmeret i den øvre ende og skydes ind i en rille forned, i oversiden af løsholtet og i oversiden af fodtømmeret. Det er nemlig i denne del af øen almindeligt mellem stolpefodderne at indskyde nogle tømmerstykker, som er tappet ind i siden af stolpen. Efter udflytningen, d.v.s. i 1800'erne, har man også lejlighedsvis anbragt stolperne oven på en gennemgående fodrem, som stolpefodderne tappes ned i.

Man har fremsat den tanke, at de to grupper af landligt sjællandsk bindingsværk i virkeligheden repræsenterer to tidsaldrer. Den nordlige gruppe, karakteriseret ved bladningen, skulle have gotisk præg, medens bindingsværket i øens sydlige del skulle være renæssancepræget. Man kan ikke med sikkerhed sige noget om den udvikling, der er forudsætningen for denne fordeling af de forskellige konstruktionstyper på Sjælland. Det kan kun konstateres, at bønderne i den nordlige del af øen har holdt fast ved den gammeldags fremgangsmåde, skønt det ikke har skortet på impulser til en modernisering. For i købstæderne har man nemlig også i det nordlige antaget renæssancens bindingsværk, ligesom den normale tapkonstruktion har været benyttet på herregårdene.

Var først vægtømmeret rejst, var der ikke nogen forskel i fremgangsmåde mellem det nordlige og det sydlige Sjælland, når bygningen skulle fuldendes. Fra hele øen foreligger beretninger om det festlige samvær af alle landsbyens folk, når man skulle kline vægge. En bindingsværksvæg med lerklining kaldtes en „vendervæg“ efter „venderne“, som var de vandrette kæppe snoet ind mellem de lodrette støjler. Ofte blev der brugt halmbånd som „vender“, men i mange tilfælde nøjedes man med støjlerne. Som nævnt var væggen hvidkalket. Men for at beskytte den mod regnskyl anvendte man undertiden halmklædning, i reglen kun over de nederste tavl. En lokal form for vægudfyldning er udmuring med kalkstensstykker, hvilket forekommer på Stevns og i Fakseegnen. Omkring og efter midten af sidste århundrede benyttedes gennem en periode kløvede kampesten som byggeemne. Undtagelsesvis havde man allerede i 1700'erne anvendt grundmur i bondebygninger, således i 1760'erne ved udflytningen af tre gårde på godset Bernstorff nord for København. Efter midten af 1800'erne, da grundmur blev mere og mere almindelig, blev stolpemellemrummene ofte udmuret med teglsten. Inden da havde man i årene under og efter landboreformerne forsøgt at anvende en helt anden form for vægge, nemlig af stampet ler. Ved denne byggeform kunne vægtømmeret spares. Men de svære vægge af stampet ler slog aldrig rigtigt an, og man holdt hurtigt op at bygge på den måde. Eksperimentet har dog sat spor, og det er stadig muligt på Sorøegnen, i Nordøstsjælland og enkelte andre steder at finde nogle få huse med tykke, massive lervægge.

Tagene i de sjællandske bondebygninger har i de senere århundreder uden undtagelse været spærtage. Gennem spærene forplantes tagets fulde vægt til husets ydervægge. Tagdækket hviler på lægterne, der er slået vandret på spærenes ydersider. En ældre konstruktion, som har været anvendt endnu efter landboreformernes tid, er raftetaget, som man nu kun yderst sjældent finder spor af. Rafterne anbringes i modsætning til lægterne parallelt med spærene. En halv snes stykker for hvert fag tag er det normale antal. Rafterne hvilede gerne på en eller to sideåse i hver side af taget. Nærmest oven på rafter eller

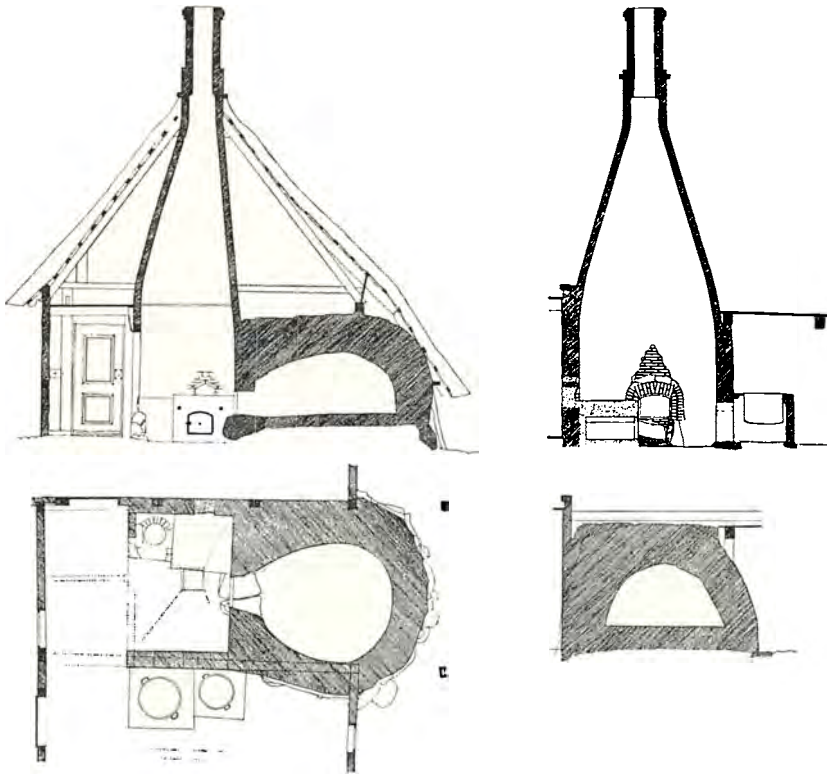
I dette undertafl af en lerklinet væg på en gård i Herlev i Nordsjælland kan man se de lodrette støjler, hvorimellem der er flettet vandrette grene. (Nationalmuseet. Fot. 1946 Holger Rasmussen).

lægter lagde man et tyndt brolag af kviste eller halm, som forhindrede det egentlige tækkemateriale i at stikke igennem. Til tækningen anvendtes rughalm, den særligt omhyggeligt behandlede langhalm. Den blev fastholdt af tækkækkeppe af hassel. Rundt om dem og om lægterne syede tækkemanden taget fast med halm-simer eller særligt tækkegarn. Hvor de to tagflader mødtes i tagryggen, skulle der mønnes, som det kaldtes. Det foregik med halm, som blev fastholdt med kragetræer, nogle træstykker, der parvis sammenkoblet blev lagt over tagryggen. Tidligere har man også på Sjælland brugt at mønne med græstørv lagt tværs over tagryggen, sådan som det endnu i vore dage normalt gøres på stråtage i store dele af Jylland. Gavlene på de sjællandske bondebygninger er i reglen hele gavle, idet det afvalmede tag er et sent tilkommet kulturelement. En på Sjælland særlig yndet form for gavllukning er den såkaldte „dukkede“ gavl. Den består af lodrette stænger, hvorimellem man har snoet ærtehalm, eventuelt almindelig halm eller kviste. De allerfleste gavle af denne art er dog nu forsvundet og i de bevarede bindingsværkshuse erstattet med bræddegavle.

Som den typiske sjællandske bondegård ser man gerne for sig fire sammenbyggede, hvidkalkede længer med stråtag. De lange, lave læn-

ger, ofte noget skæve, synes på en mærkelig måde sammengroet med landskabet. Denne gårdtype har ingenlunde altid været så almindelig som i bindingsværksgårdenes sidste århundrede, da den dog absolut ikke var enerådende. Først i løbet af 1600- og 1700årene blev den firelængede gård talmæssigt betydende. Endnu 1707 var det under halvdelen af gårdene i det ansvarsskotske ryttergodsdistrikt i Sydvestsjælland, der havde fire længer. Og sammenbygningen af længerne i hjørnerne fandt først sted, efterhånden som man fik brug for mere husrum. Det var så småt begyndt på de store landboreformers tid og gav anledning til, at man af hensyn til brandfaren søgte at gennemføre regler for, at de nye stuehuse ved udflytningen blev opført i en afstand af 10 alen fra udhusene. Det har dog ikke frugtet meget, så vist som en ikke ringe del af sammenbygningerne først er foregået efter 1800. Ofte blev netop ved denne tid stuehusene forlænget med en øverstestue, og behovet for mere udhusrum nødvendiggjorde mange gange forlængelser af de øvrige længer. Når gården først var sammenbygget, var der ikke flere muligheder for forlængelser. Man kunne derimod lave udbygninger på siden af længerne. Denne løsning synes i Skovboegnen i Sydøstsjælland, syd for Køge Aa, at have været yndet i en sådan

*Plan og snit af skorsten
med bagerovn på en gård
i Keldbylille på Møen.
Gården er udflyttet i 1800.
(Nationalmuseet.
Opmåling 1944 ved
Sven Lindholm).*

grad, at det bidrager til at karakterisere denne egnens gamle byggeskik over for de omliggende egne.

Ligesom i de fleste andre dele af landet har man på Sjælland bygget så smalt, at rum føjede sig til rum i forlængelse af hinanden. Måske har man endda på Sjælland noget længere holdt fast ved denne gamle byggemåde. I ældre tid var det kun i præstegården, hos mølleren og på enkelte større gårde, man kunne finde langsgående skillevægge. Afgørende for stuehusets rumfordeling var ildstedets placering og indretning.

Der er allerede på grundlag af det arkæologiske materiale antydnet noget om udviklingen af ildstedet i de ældre sjællandske bondebygninger. Med vor nuværende viden kan udviklingen ikke følges i detaljer. Ved udgangen af middelalderen var man længst nået ud over kun at kende det enkle åbne bål midt på gulvet. En oval ovn med lerkappe blev formentlig benyttet både til bagning og til opvarmning. Det åbne madlavningsildsted har ligget foran indfyringsåbningen af denne ovn. I 1500årene brugte man i en af gårdene i Store Valby en lille firkantet ovn af stenheller. Den formodes kun at have været brugt

som en såkaldt røgovn, d.v.s. til opvarmning. Foran dens indfyringshul lå det åbne ildsted, hvorfra de gløder blev taget, der ophevede ovnen, så den kunne stråle varme ud i rummet. Det antages, at det her drejer sig om en forløber for bilæggerovnen. Det karakteristiske ved denne er, at den fyres op fra et tilstødende rum. Men inden bilæggerovne af støbejern blev almindelige på landet, brugte man tilsvarende ovne af andet materiale. Foruden kampesten har uden tvivl ler spillet en rolle. Talrige sodede tagsten, som er fundet i Store Valby, har formentlig også gjort tjeneste i sådanne ovne. De første af disse opvarmningsovne har ikke været knyttet til nogen fuldt udviklet skorsten.

Vi har hørt, at man i en af gårdene i Hejninge overhovedet ikke nåede at få indrettet skorsten før udflytningen 1781. Det har ikke været noget enestående tilfælde. Der har dog åbenbart været store forskelligheder i denne henseende. Det hævdes således, at alle gårde under godset Svenstrup i Midtsjælland allerede i begyndelsen af 1700årene havde skorsten. Netop på den tid var der alvorlige bestræbelser i gang for at få indført ordentlige skorstene på de sjællandske gårde.

Gårdspladsen på en gård i Benløse i Ringsted herred. Pigen er ved at tage vand fra en pumpe af træ. Bislaget på stuehuset er tilbygget i forholdsvis sen tid. (Nationalmuseet. Gammelt fotografi af Rasmus Nielsen).

Når synsforretninger fra denne tid gennemgår bygningerne, mærker man tydeligt tendensen hos synsmænd og embedsmænd. Gård for gård beskrives forholdene, som de faktisk er, og det nævnes, hvilke ændringer der bør foretages. I mange tilfælde optræder træ-esser eller træ-skorstene eller såkaldte halve skorstene. Alt sammen må det være forskellige former for røgfang af træ eller klinet ler. Ingen af betegnelserne synes at dække, hvad vi ville kalde en rigtig skorsten. Og er der endelig et sted en nogenlunde forsvarlig skorstensanordning, skal det nok vise sig, at der et andet sted i huset er en bagerovn, som slet ikke ligger til nogen skorsten. Under sådanne forhold forordnes det, at bagerovnen skal flyttes til skorstenen.

Det vi her oplever er det, man har kaldt den sjællandske ildstedsammentrækning. Den medfører en koncentration af alle gårdens ildsteder ved een skorsten. Denne udvikling, som fandt sted op gennem 1700årene, er et tydeligt eksempel på myndighedernes og de højere klassers ind-

flydelse på bøndernes byggeskik allerede på et tidligt tidspunkt. Det er denne udvikling, der er baggrunden for den ejendommelige udformning af skorstenen i den sjællandske bondegård, som vi kender den i bindingsværkets sidste århundrede. Den sjællandske bondekone stod under madlavningen helt inde i skorstenen, der var så vid, at dette rigeligt kunne lade sig gøre. Køkkenet bestod først og fremmest af selve skorstensrummet, dernæst af ganske lidt plads foran det og i samme bjælkefag. Det var ofte et særlig bredt fag, og undertiden indeholdt det yderligere en lille forstue. Den fremadvendende side af skorstenen var åben. Murværket over åbningen blev båret af skorstenshammeren, et svært stykke tømmer, hvor der kunne være en indskrift, f. eks. et årstal for opførelsen. Gennem åbningen i skorstenssiden gik husmoderen ind i skorstenen. Her havde hun til den ene side en muret ildstedbænk, hvor madlavningen foregik. I en jernstang tværs over skorstenen hang den indstillelige kedelkrog, hvis funktion fremgår af navnet.

Herover: Denne lille ejendom ligger i Faarevejle sogn i Odsherred. Beboelsen er indrettet i den ende af det lange hus, hvor skorstenen er, medens udhusene findes i den anden ende samt i de små, fritliggende længer. I forgrunden har familien midt under høstarbejdet stillet sig op for at blive fotograferet. (Nationalmuseet. Fot. 1908 S. Bay, Asnæs).

Herunder: Også denne ejendom ligger i Faarevejle sogn i Odsherred. Manden og konen er kommet frem i den lave dør i bindingsværkshuset. (Nationalmuseet. Fot. 1910 S. Bay, Asnæs).

Gennem gadeporten ser man ind på gårdspladsen af en firlænget gård på Reersø ved Storebæltskysten. Manden til venstre er Thorkild Gravlund. (Nationalmuseet. Fot. 1921 Kai Uldall).

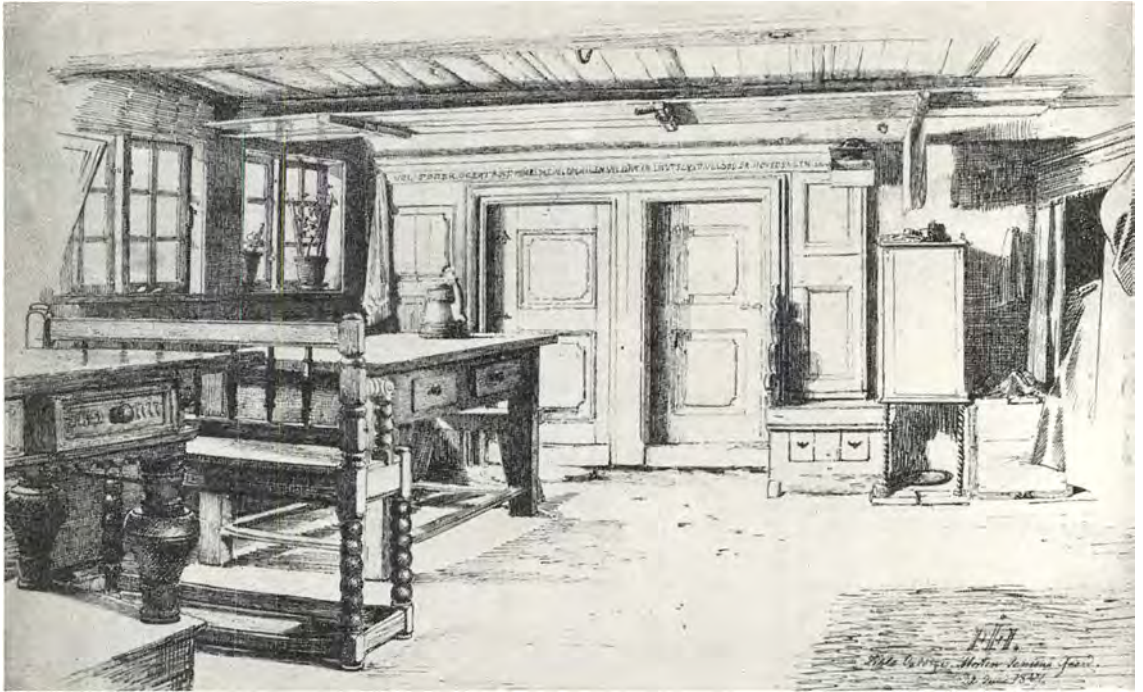
På Reersø er bindingsværket normalt hvidkalket, men på nogle fiskerhuse og denne skippergård er det tjæret. I hjørnet af gården er der en vippebrønd. (Fot. S. Bay, Asnæs).

En trefod af jern gav en anden mulighed for anbringelse af gryder over ilden. Lige oven over ildstedbænken var der gerne et indfyrringshul til bilæggerovnen, som var helt lukket ind mod den stue, hvori den stod. Et hovedtræk i stuehusets grundplan er således givet på forhånd. Den op-

varmede stue, dagligstuen, må ligge lige ved siden af skorstenen. På den anden side må bryggerset ligge, for gruekedlen skulle også have aftræk til skorstenen, og ofte blev den fyret gennem et hul i siden af skorstenen, modsat ildstedbænken. Ved bryggerssiden af skorstenen lå i

Tegningen af H. J. Hammer viser dagligstuen på en gård i Lille Valby nord for Roskilde. Møbelplaceringen, især de to borde ved vinduerne, er typisk for hedeboegnen. (Statens Museum for Kunst).

mange tilfælde også et maltkølleildsted til tørning af malt før brygning. I den skorstensvæg, der lå modsat den åbne side, var der indfyringshul til bagerovnen. Det var almindeligt på Sjælland, at den store runde eller ovale ovn af ler eller lersten ragede ud af husets side. Den brede skorsten optog så meget af det smalle hus, at der ikke var plads til ovnen inden for husets vægge. Den helt eller delvis udragende ovn blev gerne beskyttet mod vejrets nedbrydning af et lille halvtag.

Til den ene side for skorstensfaget lå dagligstuen. Det er et træk, som genfindes over hele Sjælland. Grunden er som nævnt, at stuen skulle opvarmes ved hjælp af en bilæggerovn, som skulle stå op ad væggen til den skorsten, hvorfra den blev fyret. Iøvrigt var der nogen forskel på, hvordan dagligstuen var indrettet i de forskellige dele af Sjælland. Over det meste af øen stod bordet langs med vinduerne. Husfaderens plads var for enden af bordet, ved den tværvæg, der var modsat bilæggerovnen. Ved bordenden var der gjort særlig meget ud af panelet. Det nåede i reglen højere op på dette sted end i resten af

stuen og var også bedre udsmykket her, enten det var ved skæring eller maling, eventuelt begge dele. Ind mod stuen afsluttedes bordendebænken med en trannike, et endebræt udsavet i sving. På den faste bæk langs vinduet sad mændene. Kvinderne holdt til ved den side af bordet, der vendte ind mod stuen. I hjørnet ved bordenden, ved siden af husfaderens plads, stod der et hjørneskab. Heri opbevarede bonden sine dokumenter og værdisager. I Kalundborg-egnen brugte man dog ikke det sædvanlige hjørneskab, men i stedet et hængeskab, som ofte slet ikke hang i hjørnet, men derimod et sted på tværvæggen længere inde i stuen.

Kalundborg-egnen er forøvrigt netop en egn, der på visse punkter skiller sig ud fra det øvrige Sjælland med hensyn til boligindretningen. Men der er tydelig forskel på egnen øst og vest for byen. Halvøen Røsnæs er særlig gammeldags. Det gælder ikke blot boligindretningen, men også andre sider af bondekulturen. Det mest iøjnefaldende inden for boligindretningen, hvorved Røsnæs skiller sig ud, er placeringen af bordet i bondens dagligstue. Det står nemlig her på

tværs i stuen, langs den tværgående skillevej. Husfaderens plads er for enden af bordet, med ryggen mod vinduet. Det bør tilføjes, at man på Røsnæs helt op mod vore dage ofte anvendte den særlig gammeldags form for bord, som kaldes kistebord. Det er almindeligt antaget, at placeringen af bordet langs tværvæggen er et meget gammelt træk, formentlig en viderelevn af en middelalderlig skik. Når bordet de fleste andre steder står langs vinduesvæggen, formoder man, at det er resultatet af en flytning af det, som skulle have fundet sted, da vinduer på renæssancetiden blev almindelige, og man derfor med fordel kunne placere bordet i lyset fra dem. Den gammeldags anbringelse af bordet langs tværvæggen er også konstateret i få tilfælde på Skælskørnegnen og i det sydligste Sjælland.

En anden bemærkelsesværdig bordopstilling kendes fra hedeboegnen, det flade, frugtbare område mellem København, Roskilde og Køge. Her havde man to borde i dagligstuen. De stod begge to langs med vinduesvæggen og den faste bänk langs denne væg. Mellem bordene stod gerne en foldebänk. Den havde et bevægeligt ryglæn, som snart kunne vende til den ene side,

snart til den anden. Til daglig vendte foldebænken mod det nedre bord og fungerede da som højsæde, husbondens plads. Men hvis der kom hædrede gæster til huse, eller det var højtid, så rykkede husfaderen op på den faste bordendebänk. Gæsterne sad på vinduesbænken, og foldebænken blev muligvis også vendt mod det fine bord. Tjenestefolkene kom derimod ikke til højboards, men blev på deres sædvanlige pladser ved det nedre bord.

Ved højtid blev hedebobondens stue rigt udsmykket. På stolpeskabet i hjørnet ved højsædet bandt man såkaldte stolpeklude. Og omhængsengene i de to hjørner af stuen modsat bordene blev pyntet med de smukt broderede tekstiler, som hedeboegnen er kendt for. Anbringelsen af de to senge i hjørnerne er et lige så fast led i møbelplaceringen i hedeboestuen som de to borde. I andre egne af Sjælland stod sengene derimod gerne tæt sammen i forlængelse af hinanden. Ud over det nævnte var der ikke plads til mange møbler. Der kunne være et standur, til tider en vugge. Også slagbænken hørte til de møbler, der forekom. Den var en god siddeplads under forskelligt husflidsarbejde om aftenen, og

Dobbelthus lige ved kirken i Gershøj ved Roskilde Fjord. (Nationalmuseet. Fot. 1924 Kai Uldall).

Kvisten over indgangsdøren er meget yndet på Amager, hvor denne repræsentant for de ældre grundmurede stuehuse ligger. I forgrunden en vandpumpe af en udhulet træstamme. (Nationalmuseet. Fot. 1919 Hugo Matthiessen).

om natten kunne den, når den blev trukket ud, om fornødent rumme flere børn. I reglen stod der en eller to armstole i stuen, ofte med en indskrift, ejerens forbogstaver og et årstal. De mest yndede indskrifter fra hedeboegnens armstole er velkendte: „Sid på mig og hvil dig“ eller „Hvad Gud vil bevare, er uden al fare“.

Medens dagligstuen, som navnet siger, var det daglige opholdsrum, hvor man arbejdede, spiste og sov, havde øverstestuen ganske andre funktioner. Den var ofte ret sent bygget til i enden af stuehuset og kunne oprindeligt ikke opvarmes, da dagligstuen lå mellem den og skorstenen. Øverstestuen kunne bruges ved gilder og eventuelt som gæsterum, men dens hovedfunktion i det daglige var som opbevaringsrum. Derfor var det også først og fremmest opbevaringsmøbler, man havde stående i øverstestuen. Det var kister og skabe, undertiden også en dragkiste, som ellers var et møbel, man gerne havde i opholdsstuen, om der blot var plads.

Møblerne både i dagligstuen og øverstestuen kunne være festligt udsmykket, særlig ved maling. Det gælder også panelerne i dagligstuen, hvis der da fandtes sådanne, og væggene ikke blot var kalket, hvilket gerne var tilfældet i øverstestuen. Men nogle steder var selv øverstestuen panelklædt og overdådigt malet med blomster, dyr eller personer. En rigdom af den art traf

man især i visse særligt begunstigede egne. De såkaldte Københavns-bønder var dem, der boede hovedstaden nærmest og bedst kunne udnytte byen som afsætningsmarked for alt, hvad de overhovedet kunne producere af landbrugsvarer og havesager. Det var tillige den del af den sjællandske landalmue, som blev stærkest påvirket af alt, hvad der rørte sig i byen. Men mange kunstneriske impulser nåede ud i de fjerneste afkroge af øen og gav frisk liv til en gammel folkelig kunst. Præsten Joachim Junge skrev 1798 med ironisk tonefald, men dog oplysende om den kunstneriske udsmykning af bondeboligen: „Ligesom Bonden er indtagen af alt det, som trodser af Styrke, saa er han og i Henseende til Farverne et Barn i sin Smag; han elsker derfor alt det, som gjør et stærkt Indtryk paa Sandserne. Er han riig, det vil sige i hans Sprog, har han det han behøver til at mætte sig og sine; – er han riig da finder han snart en eller anden omvandrende Apelles, der overmaler ham Vægge og Dørre og Hylder og Kister og alt med de meest kontrasterende Farver. Han seer da for sig Blomster, hvis Lige man ikke finder i hele Naturen; selv langt fra Misundelsens Pile skuer han Contrafeier af Mænd, som have faaet alenlange Næser og Drager af det Slags, som efter ABC skal findes i Indien; men naar Konstneren haver fremdraget saadant et udenlandsk Foster af

Den lille tværlænge til stuehuset er en aftægtsbolig for de gamle gårdmandsfolk. Billedet er fra øen Nyord nord for Møen. (Nationalmuseet. Fot. 1944 Holger Rasmussen).

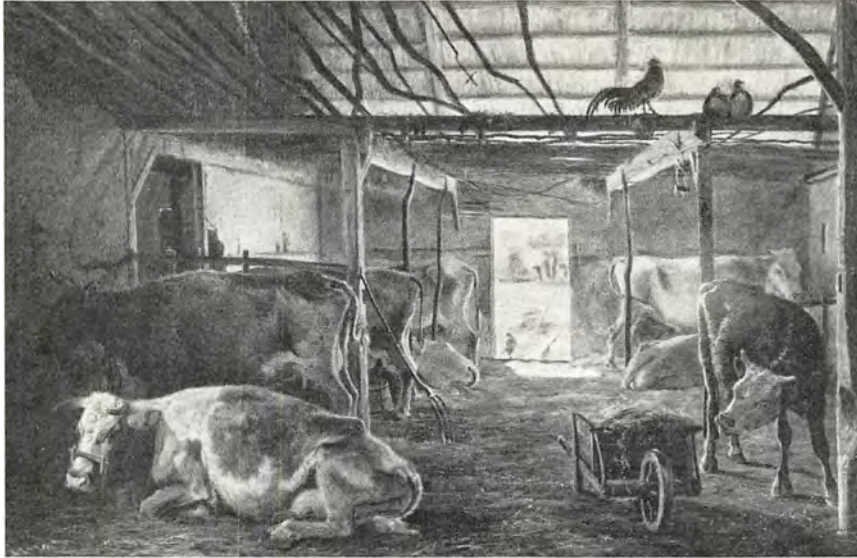

hans Imaginations Pulterkammer, da lader han ham altid ligesom Alderdommens Mestere, skrive oven over, hvad det skal betyde for ikke at forville Verden med flere Hieroglypher.“

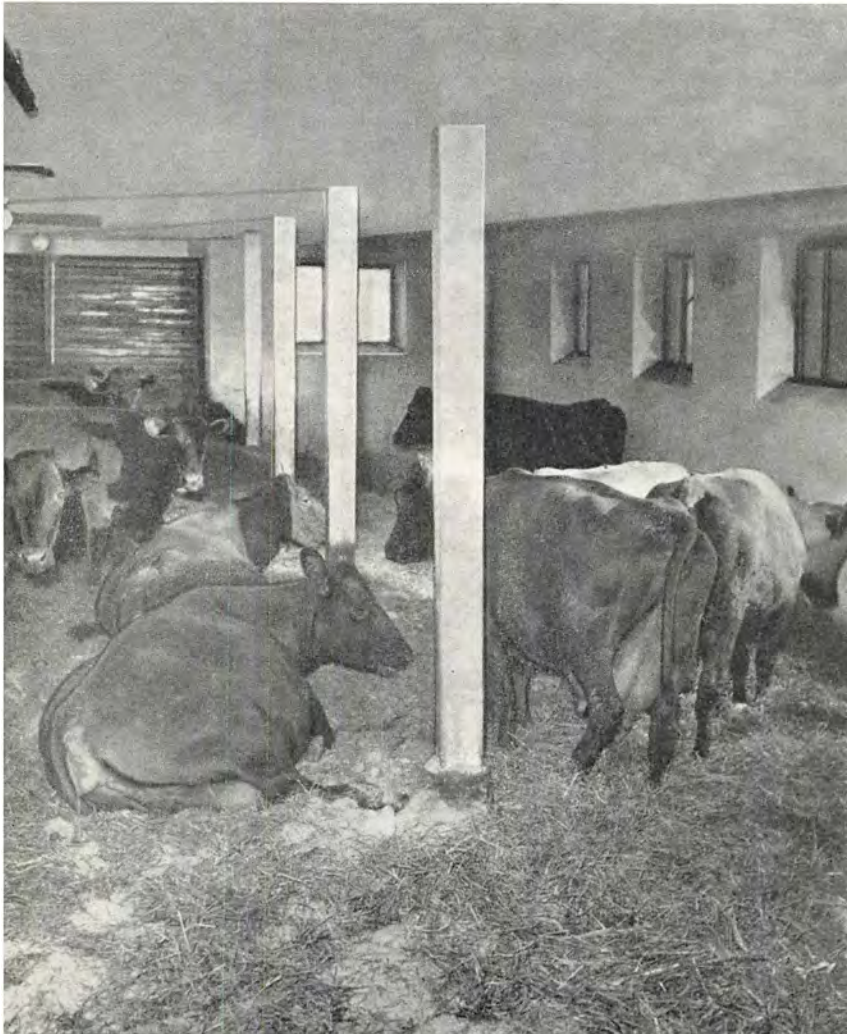
Fra sin plads inde i stuen kunne bonden i reglen holde øje med, hvad der foregik ude på gårdspladsen. En fast undtagelse udgør egentlig kun Røsnæs, hvor stuehuset altid dannede syd-længen, og vinduerne i stuen vendte mod haven. Når man gennem bislaget, som den lille tilbyggede forstue hed, gik ud på gårdspladsen, kunne man i ældre tid overskue alle gårdens bygninger. Helt fæstningsagtigt lukket kunne gården til tider virke, set udefra. For bortset fra stuehusene på Røsnæs, der som sagt åbnede sig udefter, var der normalt ikke mange vinduer på ydersiden af stuehuset og i udhusene kun glugger. Men mod gårdspladsen åbnede bygningerne sig venligt, stuehuset med talrige vinduer, udhusene med døre til de forskellige rum. Fra stuevinduet kunne man få en fornemmelse af

rytmen i arbejdet i udhusene, når man så karlen komme ud af een dør og gå ind ad en anden og således lejlighedsvis passere gårdspladsen.

Den brolagte plads mellem længerne havde sine funktioner. Ofte gik brolægningen ikke helt ind til stuehuset, men efterlod et lille indhegnet stykke jord foran vinduerne. Det var bihaven, hvor der stod et par bikuber og gerne voksede nogle blomster. Midt på gårdspladsen lå i ældre tid møddingen, blot en fordybning i brolægningen. I sidste århundrede tog det fart, at møddingen rykkede uden for gårdfirkanten. Det var ikke blot hygiejnen, der tilskyndede til det, men nok så meget ønsket om at få lejlighed til at indrette en bedre mødding med ajlebeholder. Allerede i slutningen af 1700årene havde man vidst at værdsætte møddingen, og den velplejede mødding midt på gårdspladsen blev manges bondes stolthed. Ofte lå brønden i forroligende nærhed af møddingen, og vandet i de lidet dybe kampestensbrønde kunne ikke sjæl-

På 7. Th. Lundbyes maleri fra 1843 ser man en sjællandsk kostald. Trods en gammeldags indretning er stalden i dette tilfælde temmelig luftig og rummelig. (Statens Museum for Kunst).

Moderne løsdriftsstald i Tolstrup mellem Roskilde og Ringsted. I den aller-nyeste tid er der herhjemme startet eksperimenter med et helt nyt system af kostalde, især baseret på erfaringer fra USA og Sverige. De gammeldags stalde med faste båse afløses af løsdriftsstalden, hvor køerne ikke står bundet, men går løse. Stalden, der er vist her, er nyopført, og i samme bygning er der plads til ca. 80 svin, og på loftet er der indrettet rum til 1000 høns. (Fot. Palle Järner).

*En udflyttergård ved
Spejlsby på Møn. Maleri
af C. W. Eckersberg 1810.*

*Udflyttet gård i Pebringe
nord for Fakse.
Stuehuset er et moderne
rødstenshus, medens
udlængerne er opført i
bindingsværk.
(Nationalmuseet. Fot. 1940
Axel Steensberg).*

dent være nært beslægtet med det fluidum, der stod mellem brostenene oppe på jordoverfladen. Det var tidligere almindeligt, at vandet blev hævet ved hjælp af en brøndvippe. Havde man en særlig dyb brønd, hejsede man vandspanden op og ned i et reb, der gik rundt om en vindebom med et håndsving i enden. Efterhånden kom pumper af udborede træror i brug, som fra slutningen af sidste århundrede blev afløst af støbejernspumper. Først da man fik pumper,

blev brønden lukket med et effektivt brønddæksel, der hindrede smådyr og snavs i at falde ned. Pumpning var også en meget mere bekvem og hurtig måde at få vandet op på, enten det var pigen, der kom fra den nærliggende brygersdør for at hente vand til husholdningen, eller det var karlen, der skulle pumpe vand til vanding af kreaturer eller heste ved vandtruget ved siden af brønden. På gårdspladsen mellem de fire længer kunne man let holde sammen på

På denne gårdsplads i Herlev i Nordsjælland havde man endnu i 1930 både hesteomgang (t. v.) og havrebod (midt på gårdspladsen, med tag i form af en stak). (Nationalmuseet. Fot. 1930 Halvor Zangenberg).

kørerne, når de blev vandet, inden de kom ind i stalden.

Kostalden hedder over det meste af Sjælland fæhus. På Stevns og i det allersydligste af øen samt på Møn bruger man dog i dialekten det gamle ord øddel, som også kendes fra Lolland-Falster, Ærø og det sydlige Nørrejylland. Men grænsen mellem de områder, hvor man bruger de to forskellige ord, er kun en sproglig grænse. Inden for det sjællandske område er der ikke væsentlige regionale forskelligheder, når det gælder indretningen af stalden. Køerne stod to og to i båsene, hver fastholdt til båseskillevæggen rendepæl med en koklove, en bøjle af egetræ rundt om halsen på dyret. Der var i ældre tid ikke nogen fodergang, men fodringen foregik bagfra, fra den gang, hvor grebningen var, og hvor man med skubkarren kunne køre gødningen hen ad gråstensbrolægningen ud på møddingen. Allerede på landboreformernes tid begyndte man imidlertid at indrette kostaldene på holstensk, som det hed. Det betød indførelse

af to ting, som nu til dags er ganske selvfølgelige i en kostald, nemlig krybber og fodergang. På mangfoldige gårde blev disse nyheder dog først indført i slutningen af sidste århundrede, nogle steder endda helt ind i dette. Ofte var det umuligt at gennemføre disse moderniseringer inden for de gamle staldbygningers ramme. Bindingsværkslængerne var for smalle, til at der blev plads til en fodergang. De blev derfor mange steder afløst af bredere grundmursbygninger.

På tilsvarende måde er det gået de øvrige udlænger. Efterhånden som landbrugsmetoderne blev forbedret, blev der brug for mere udhusrum. Efter landbrugets omlægning i slutningen af sidste århundrede var det ikke blot kostaldene, som måtte forbedres. Svinestaldene blev også for små, og det blev tit nødvendigt at bygge nye uden for gårdfirkanten. Hestestaldene har på det allersidste derimod haft den modsatte skæbne. I stedet for dem er man nu i stadig stigende grad ved at få brug for traktorgarager.

Opbevaringsrum til det utærskede korn lå

Stuehuset til Gjeddevasegaard i Farum nord for København er opført 1859. Husets forgænger var af bindingsværk og stammede fra udflytningen. (Nationalmuseet. Fot. 1948 Niels Elswing).

tidligere spredt rundt i gården. I reglen var det sådan, at man havde et par tærskeloer, og umiddelbart ved siden af dem lå laderummene, så man let kunne hente negene ind i loen, efterhånden som tærskningen skred frem. Der har dog i reglen ikke været tilstrækkeligt med laderum på de sjællandske bondegårde, og den såkaldte stakhave uden for gårdfirkanten er derfor et træk, der er karakteristisk for øens gårdanlæg. På dette indhegnede stykke jord lige uden for en af udlængerne satte man kornet i hæs, når man ved indhøstningen kørte det ind fra marken. Til tider stod der i forvejen et par store høstakke i stakhaven, fordi man, hvis der hørte gode enge til gården, ikke havde plads til alt høet under tag. En gammel halmstak var heller ikke noget særsyn her. Der var undertiden også en havrebod i stakhaven, et stillads på krogede stolper, der hævdede stakken med havre fra jorden. Boden kunne også stå uden for stakhaven eller inde på gårdspladsen, hvor det var allermost bekvemt at have den, såfremt stakken,

der udgjorde dens tag, var beregnet til hestene. Så var der ikke langt at gå, når man skulle hente havren ind i foderloen for at skære den til hakkelse, som gennem lemmene i trævæggen blev lagt i krybberne inde hos hestene. Det, der lå på boden, kunne også være såsæd, som på dette høje stade blev sikret mod mus. Ofte bestod stakken oven på boden dog blot af halm, som skulle danne tag for rummet nedenunder, som kunne udnyttes til svinesti eller opbevaringssted til slæder, vogne eller markredskaber.

Vi har tidligere hørt, at man allerede i begyndelsen af sidste århundrede klagede over det her omtalte forhold, at det på Sjælland i nogenlunde gode år var almindeligt, at en stor del af sæden måtte opbevares udendørs. Hvor meget værre måtte det da ikke blive, efterhånden som landbruget op gennem århundredet gjorde fremskridt? Men på Sjælland har dette kun i ringe grad ført til, at man på almindelige bondegårde har bygget såkaldte kørelader, der på langs af bygningens ene side rummer en langlo, medens

ladegulvene ligger i forlængelse af hinanden i bygningens anden side. Selv de moderne tærskelværker har ikke medført denne ændring i ladernes udformning i nær så høj grad, som det allerede var sket længe inden i dele af Jylland. Vel har man på Sjælland måttet ombygge laderne. De nyere grundmurslader er betydeligt bredere end de gamle af bindingsværk, men man har i mange tilfælde bibeholdt det gamle skema med tværloer med laderum ved siderne, blot at der er foregået en koncentration af laderummene og en tilpasning af rummene til den moderne maskinteknik, der stiller helt andre krav til lo og lade end den gammeldags plejl-tærskning med håndkraft.

Det var i hele Danmark de samme kræfter, der virkede til omdannelse af bondegårdene i det 19. og 20. århundrede. Den moderniserende bevægelse virkede derfor delvis udjævnende på de gamle forskelligheder i byggeskikken fra egn til egn. Men megen lokal tradition er bibeholdt. Når man færdes på landet på Sjælland, vil man se, hvor stor en del af gårdene der stadig har lave, hvidkalkede længer. De grundmurede udlænger på den moderne, sjællandske bondegård ligger stadig vinkelret sammenbygget rundt om en gårdsplads. Det er forholdsvis sjældent, man helt følger de moderne mønstre og bygger efter et ganske andet skema end det tilvante. Men lejlighedsvis ser man de helt moderne udhuse, alt i een stor og bred længe eller i T-form, oftest af

gule mursten. Her er tale om et alvorligt brud med det gamle og et iøjnespringende træk i billedet af bebyggelsen.

Medens de nyere udhuse således følger gamle sjællandske traditioner, er det derimod ret sjældent for stuehusenes vedkommende. De er ikke nær så hyppigt hvidkalkede, sådan som de gamle bindingsværksgårde var det, men lader det komme frem i dagen, at de er opført af røde mursten. En del af disse nyere stuehuse fremtræder, som man fra gammel tid har ventet det af sjællandske stuehuse, idet de ligger som fjerde længe i en gårdfirkant, gårdspladsen til den ene side, haven til den anden. Grundmursstuehusene er næsten aldrig sammenbygget med udlængerne, og allerede i sidste århundrede blev det almindeligt, at man trak stuehuset lidt mere væk fra udhusene og gav det villaagtige træk. Men selv hvor dette ikke skete, blev der intet tilbage af den gamle sjællandske stuehusgrundplan. Det blev almindeligt at have tre skorstene, en til bryggerset, en til køkkenet med dagligstuen og endelig en til den fine stue. Huset var nu så bredt, at man havde langsgående skillevægge, altså to rum ud for hinanden. Allerede i sidste århundrede skete der det, at karlen flyttede til et karlekammer i en udlænge, pigen til et pigekammer ved bryggerset, og at ægtefolkene fik et særskilt soveværelse. Livet i den gammeldags dagligstue var ved at gå i opløsning, et symptom på at det moderne samfund var nået til bondegården.

NÆRINGS LIV OG SAMFÆRDSEL

Af Jens Sølvsten

Omkring 1070 foretog magister Adam af Bremen en rejse gennem Danmark for at træffe kong Svend Estridsøn, der opholdt sig i Skåne, og fra denne rejse har vi den første beskrivelse af vort fædrelands enkelte egne. Om Jylland hedder det, at jorden dér er ufrugtbar; når man undtager de strækninger, der ligger langs med en å, er det for størstedelen øde eller kun sparsomt beboet hede. Knapt nok er det hist og her opdyrket, så lidet egner det sig til bosættelse for mennesker. Men hvor fjorde skyder sig ind, er der dog store byer. Sjælland er en meget stor ø; at rejse tværs ned igennem den tager to dage, og dens bredde er noget nær den samme; dens nordlige del er ubeboet. Dens største by er Roskilde, der er danskernes kongesæde. Denne ø er vidt bekendt såvel for dens rigdom på afgrøde som for dens mænds styrke; dér er der guld i mængde, som skræbes sammen ved sørøveri, såvel fra de fremmede som fra egne landsmænd. Fra Sjælland er der mange steder overfart til Skåne. Skåne er det skønneste landskab i Danmark, tæt befolket, rigt på markens frugter og velforsynet med købmændsvarer.

Af denne beretning fremgår det tydeligt, at tyngdepunktet i det danske rige allerede dengang lå mod øst, og at Sjælland var den centrale landsdel. I middelalderens sidste århundreder blev dette forhold endnu mere udpræget. Sildefiskeriet i Øresund, Skånemarkederne og den rige skibsfart og handel, der gjorde Sundet til et led i verdenstrafikken, dannede baggrund for byen Københavns opståen og vækst. Snart blev den rigets hovedstad, og i århundredernes løb har den præget landets, og specielt sin landsdels, Sjællands, økonomiske udvikling.

København opstod ved et vigtigt skæringspunkt mellem Sundtrafikken og landevejsfærd-

selen, men glemmes må det ikke, at den til bagland havde Sjællands frugtbare sletter som kornkammer.

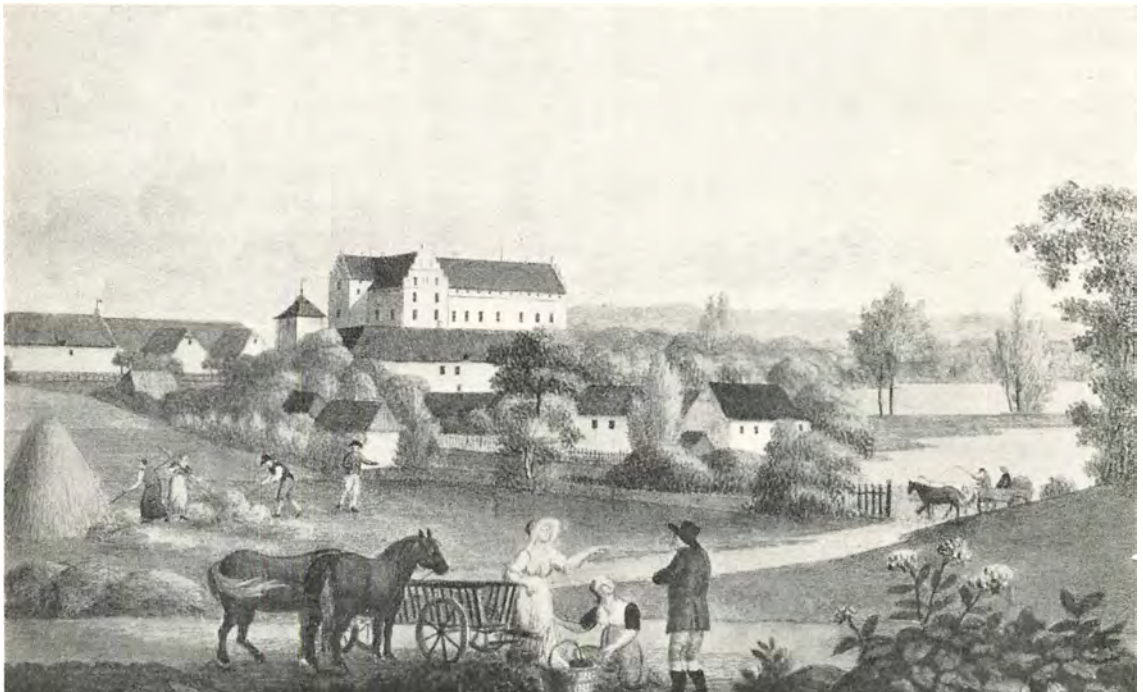
Trods udvikling og fremskridt på forskellig vis rådede der i det danske *landbrug* stort set stilstand fra middelalderens dage til op i det 18. århundrede. Det gamle landsbyfællesskab, der oprindeligt havde været jordbrugernes virksomme våben mod den stærke natur, var efterhånden blevet en hindring for alt fremskridt. Og i 1803, da landboreformerne forlængst var i fuld gang, fik denne driftsform følgende berettigede afskedsalut af en kendt landbrugsforfatter: „Overhovedet er Fællesskab at betragte, som en tærende Sygdom for et Land, der formindsker Næringsmidler og Folkemængde, Folkets Lyst og Stræbsomhed, der forøger Arbejde og Omkostninger ved Jordens Dyrkning, der tilvebringer Had, Avind, Tyveri, Trætte og Forvirring“.

Fællesskabet var de allerfleste steder knyttet sammen med trevangsbruget, således at landsbyens jord var opdelt i tre vange, hvoraf de to var tilsået og den tredje lå i brak og benyttedes som fællede, fællesgræsning for bymændenes kvæg. Kredsløbet for markernes drift var således: et år i vintersæd, et i vårsæd, et i hvile. De tre vange var atter inddelt i skifter eller „åse“, som igen bestod af en gruppe agre. Og da hver bonde i byen som regel havde en ager i hver af byens åse, betød det, at hans jord lå spredt vidt ud over bymarkerne, i landsbyen Hejninge ved Slagelse således på 126 forskellige steder. Tilmed var fællesskabet jo ikke afgrænset til den enkelte bys område, men omfattede ofte flere landsbyer. Også skovene og de mange uopdyrkede områder mellem landsbyerne, overdrevene, indgik i fællesskabet. Dette driftssystem

Herover : Højbjergning uden for Vordingborg 1754. De udpinte jorder stritter af torn og ukrudt, mens hovbønderne af let forståelige grunde gør så lidt ud af arbejdet som muligt. (Prospekt af J. J. Bruun. Nationalmuseet).

Herunder : Højbjergning ved Gisselsfeld 1821. Bygningerne stod dengang med hvide, kalkpudsede mure. I 1869 blev hovedbygningen restaureret både indvendig og udvendig. Samtidig fjernede man kalkpudsens, så de oprindelige røde mure atter kom til deres ret. (Stik af S. L. Lange. Det kgl. Bibliotek).

Mekaniseringen af landbruget, der nu kun beskæftiger ca. 23 procent af befolkningen mod ca. 70 procent o. 1800, er skredet voldsomt frem efter den sidste verdenskrig, en proces, som må ses på baggrund af, at over 100.000 unge siden 1934 har søgt andet arbejde med større indtægter og bedre udsigter til at blive selvstændige. (Fot. J. Maarbjerg).

havde efterhånden ødelagt skovene, udpint jorden og forarmet bønderne, som foruden deres egen jord også måtte dyrke herremændenes vidtstrakte godser.

Omkring midten af det 18. århundrede var tilstanden en sådan, at indgribende ændringer i landbrugs- og landbosystemet var tvingende nødvendige. Initiativet kom fra liberale godsejere, borgerskabet og åndslivets mænd, men de reformer, der gennemførtes, havde først og fremmest deres baggrund i den europæiske prisstigning på landbrugsprodukter, som satte ind i tiden omkring 1750 og som gjorde en forøgelse af produktionen ønskelig.

Den økonomiske og politiske udvikling i middelalderen havde medført, at kirkens og herremændenes jordbesiddelse bredte sig vældigt på bøndernes bekostning. Samtidig mistede bønderne mere eller mindre frivilligt deres selvstændighed, de blev „vornede“, d.v.s. optaget under en herremands eller et klostres værn. Fæstevæsenet fik således en stor udbredelse allerede i middelalderen. Som fæstere måtte bønderne svare land-

gilde (jordafgift) til godsejeren, som regel i form af korn eller andre naturalier, og desuden måtte de forpligte sig til arbejdsydelse, hoveri. Det almindelige værneforhold mellem godsejer og bonde forudsatte, at fæsterne havde ret til lovlig opsigelse. Men i middelalderens slutning medførte vanskelighederne med at skaffe fæstere til gårdene, at der på Sjælland og Lolland-Falster opstod et virkeligt „vornedskab“, som bandt fæstebønderne til deres fødegods. De jyske og fynske bønder bevarede derimod deres frihed. Under vornedskabet forekom det jævnlige, at man ved godshandel købte og solgte bønder fra det ene gods til det andet. Dette forhold betegnedes Christiærn 2. i 1521 som „en ond og ukristelig Sædvane“, men det lykkedes ham ikke at overvinde adelens modstand mod en ændring. I 1641 skrev den gamle jurist Christen Ostensen Vejle, der havde været herredsfoged i Fakse: „De vornede er som Trælle og Slaver at regne, der kunne sælges, købes og bortskiftes som Bæster, der kastes fra den ene øde Gaard til den anden, indtil de bliver slet forarmede og med

Kvæget drives til skovs. Tegning fra o. 1800 af Elias Meyer. Kobberstiksamlingen. Før fredskovsforordningen af 1805 var skovene, der for største delen henlå i fællesskab, blevet stærkt medtagne. Thi, som Ludvig Holberg udtrykte det, „en stud eller ko kan udi en halv time fortære det, som kan blive til nogle læs“.

Hustru og Børn kommer i den største Elen-dighed“.

Før 1536 havde kirken været den største jordbesidder i landet, men efter reformationen skete der en radikal ændring i jordens fordeling. Kirkens gods gik nu over på andre hænder, først og fremmest til kongen, som i den følgende tid besad næsten halvdelen af Danmarks jord. Men også adelen fik sin andel af kirkens jord og blev fra nu af den dominerende samfundsklasse, der som privilegeret stand havde skatte- og tiende-frihed. Med det 16. århundrede fulgte en be-tydelig stigning på landbrugsprodukter, som in-spirerede herremændene til en forbedring af ho-vedgårdenes drift. Indtil nu havde de fleste herregårde været drevet i jordfællesskab med landsbyerne, men ved denne tid blev næsten al hovedgårdsjord udskiftet og samlet. Samtidig indførtes på mange godser forbedrede drifts-metoder og grundforbedringer, og endelig ud-videde adskillige herremænd deres godsareal ved nedlægning af bøndergårde. Mange landsbyer forsvandt, og i deres sted rejstes nye hoved- og ladegårde. Alt dette betød, at bøndernes byrder

forøgedes, og at de blev stadig mere afhængige af de adelige herrer, som rejste sig stolte herre-sæder bag volde og grave.

Med enevældens indførelse i 1660 øgedes kon-gens politiske magt, men adelen var stadig den stærkeste økonomiske faktor i landet, og det sociale tryk på bønderne blev ikke mindre. Snarere blev det stærkere, fordi kronen så sig nødsaget til at afhænde store dele af sine jord-besiddelser, og køberne var ofte gods- og penge-spekulanter. Svenskekrigene i det 17. århundrede var en hård hjem søgelse for landet, og øde-gårdenes tal var efter den tid stort. Under Bregentved og Herlufsholms godser lå således gennem hele det 17. og langt ind i det 18. år-hundrede betydelige dele af bøndergodset øde, og det ikke blot enkelte gårde, men undertiden hele og halve landsbyer.

Selvom det i Christian 5.s danske lov var ble- vet forbudt ligefrem at drive handel med vornede bønder, så havde godsejerne dog stadigvæk i den såkaldte pastvang et middel til at afgøre, om en bonde måtte fraflytte sit gods, og da forordnin-gen af 1702 fritager alle bondesønner, der er

Malkeplads ved herregården Vognerup. Maleri 1847 af J. Th. Lundbye. Kunstmuseet. Før centrifugernes fremkomst 1878 var det umuligt for bønderne at fremstille så godt smør som det, der kom fra herregårdene, hvor man havde haft kapital til i 1830'erne at efterligne det holstenske mejerisystem og blive konkurrencedygtig på det engelske marked. – Billedet blev malet i februar–marts 1847, efter at Lundbye den foregående sommer havde gjort studier til det under et ophold i Vallekilde. Da krigen kom i 1848, meldte han sig som frivillig og faldt for et vådeskud 25. april samme år.

Sjællandske høstpiger hæger sig ved brønden. Maleri 1850 af Jørgen Roed. Kunstmuseet. Roed var født i Ringsted, hvor faderen var vognmand og avlsbruger, og i dette maleri har kunstneren afbildet et sceneri fra barndomshjemmets gårdsplads. Roed var blandt de første malere, der skildrede den landlige almues liv.

født efter kongens tronbestigelse i 1699, fra herremandens vornedrettigheder, for „at alle Kongens Undersaatter kan nyde lige Frihed og have des mere Lyst, Mod og Hjerte til at være arbejdsomme, flittige, vindskibelige, ja til at vove Livet for Konge og Fædreland“, så ophævedes vornedskabets virkninger i virkeligheden ikke, før stavnsbåndet blev indført i 1733. Hensigten med dette var at binde de yngre landmænd til fødegodset, så staten fik soldater og godsejerne fæstere til deres gårde. For Sjællands vedkommende fortsattes således bøndernes århundredgamle afhængighed af herremændene ikke blot reelt, men også formelt.

De herskende landboforhold medførte naturligvis grelle modsætninger og megen tvistighed mellem herremænd og bønder. Den sjællandske bonde bar imidlertid sin skæbne med tålmodighed, og kun sjældent gik det som på Bækkeskov i 1738, da hovbønderne slog deres herremand ihjel. Han havde tidligere været ridefoged på Vallø og var meget forhadet. Sagen endte med, at 11 af de anklagede bønder blev henrettet, mens 11 andre som mindre skyldige blev dømt til slaveri på Bremerholm.

Hoveriet, som bønderne måtte præstere, var af forskelligt omfang, men i almindelighed en meget tung byrde, særlig fordi der ikke bestod faste regler for, hvor mange dage om året, der skulle ydes. I tiden før landboreformerne voksede hoveribyrdens, og det var ikke ualmindeligt, at der krævedes helt op til 200 arbejdsdage om året. Under sådanne forhold kunne det nok knibe for bonden at få sin egen bedrift passet også. Tåleligst var behandlingen af hovbønderne sikkert som regel på kronens godser, men til gengæld kunne der her være specielle forhold, som øgede kravene. Dette var således tilfældet for kronens bønder i Kronborg og Frederiksborg amter i Nordsjælland, hvor hovedstadens og hoffets nærhed forøgede hoveriet. I 1711 fortæller amtmand Raben således om bøndernes kørsler: I december udgik ordre om, at begge amters bønder skulle køre 1600 læs brænde til lejren ved København. I årets løb havde amternes bønder i skovene måttet fælde træ til 18000 palisader etc., hvorefter de måtte køre det 2 à 3 mil til stranden, en transport, hvortil der medgik

5000 vogne. Bønder fra begge amter havde med ialt 2400 vogne måttet køre furage, brød og lignende til soldaterne. Der var ført 500 læs brænde til Jægersborg og 1800 tønder kul til Amalienborg, udvist 6000 læs brænde til brødbagning på Kronborg foruden 1000 læs til de kongelige herskabers eget brug. Hertil kom de daglige kørsler og hoverier ved de to bortforpagtede ladegårde.

Også fra midten af århundredet foreligger der klage over de nordsjællandske bønders hoveri. I 1756 skriver amtmand Gram således, „at alle de store bygnings- og andre hoverier med tiden fuldstændig ville ødelægge bønderne. I de 15 år, han havde forestået amterne, havde bønderne næppe kunnet få ro til i belejlig tid at bestride deres egen i by og på mark så højt magtpåliggende gerning, førend de kaldtes hjemmefra for at transportere bygningsmateriale, fremføre havre, besørge de mange konge-, jagt- og landevejsreparationer, skovning og kørsel af brænde, høets behandling i de kongelige vange, grøfters, vandrenders og mølleåers oprensning, kampestens frembrydning og frembringelse til opsætning af stengærder, stutteriets stadige opdrivelse og forflytning i vangene, klapjagterne og meget andet, som det falder ham ligeså kedsommeligt som vidtløftigt at opregne. Det er forunderligt, at den fattige bonde kan udholde det. Det er ikke langt fra, at man kan sammenligne alt dette hoveri med Egyptiens trældomme. Under dette utålelige åg tabte bonden lysten til stræbsomhed, lod bygningerne forfalde, svækkede besætningen og pådrog sig anselige restancer, som sluttelig blev til byrde for den kongelige kasse.“

Landboreformerne, som stiledede mod en afhjælpning af disse skavanker, tog netop deres praktiske begyndelse i de nordsjællandske egne. Så at sige hele Nordsjælland havde længe været i kronens eje, samlet af kongerne først og fremmest af hensyn til jagten i de vidtstrakte skove. I 1731 havde Christian 6. skænket godset i Hørsholm amt til sin dronning Sofie Magdalene, og denne pragtelskende og fordringsfulde dame, hvis underhold krævede store pengebeløb, så med stort ubehag, at hendes gods år efter år gav underskud. Hun lod derfor sin amtsforvalter udarbejde en beretning om, hvad årsagen til misèren kunne være. Han erklærede, at hoveriet

Ostekælder på Valbygaard ved Slagelse. I 1850'erne lod godsejer Bech efter holstensk forbillede indrette et såkaldt „destinonsk“ mejeri på gården. Det blev bygget efter tegning af F. Meldahl. (Træsnit i Ill. Tid. 1859–60).

var altfor urimeligt stort, og at bøndernes afgifter slet ikke stod i forhold til deres indtægter. Desuden klagede han, mere kuriøst, „over den onde og fordærlige Vane med Drik og Tobaksmøgen“ og over tjenestefolkenes umedgørlighed. Der blev imidlertid ikke tale om ændringer, før Sofie Magdalene var blevet enkedronning og havde fået tyskeren grev Günther Stolberg i sin tjeneste som hofmester. Han foreslog at udstykke hovedgården, afskaffe hoveriet, afløse tienden og indføre arvefæste for bønderne. Reformerne blev ført ud i livet i årene 1759–61 og gav snart et godt resultat. Allerede året efter deres afslutning kunne amtsforvalteren afslutte sit regnskab med følgende: „En herlig og god Afregning har jeg til dette Aars Udgang haft med Amtets Bønder“. Eksemplet fra Hørsholm smittede, og i årene 1764–66 blev lignende reformer indført på godset Bernstorff ved Gentofte. Her gik man dog et betydeligt skridt videre: fællesskabet blev ophævet, og der udsattes præmier til de bønder, der ville flytte deres gårde ud på markerne. Resultaterne var fortræffelige, og fremskridtet på Bernstorff blev det store eksempel for hele landet.

I tiden fra omkring 1750 havde der været stærkt røre om landboproblemerne, og 1781 blev der udstedt en lov, som tog sigte på udskiftning mellem de enkelte bøndergårde. Det store fremskud kom imidlertid med regeringsskiftet 1784, da reformvenlige mænd kom til magten. Året efter blev der nedsat en landbokommission, som skulle gennemføre reformer på kronens gods i Nordsjælland, et eksempel til efterfølgelse for landets godsejere. Landsbyerne blev udskiftet, en del af gårdene udflyttet og det meste hoveri afløst af en pengeydelse. Senere skulle bønderne efterhånden have deres gårde som arvefæste eller selveje. I 1788 blev stavnsbåndet ophævet under jubel fra hovedstadens borgerskab og digtere. Man fejrede nu friheden for den sjællandske bondemand, som en københavnsk embedsmand og skribent to år i forvejen hånligt havde betegnet som „den dumblevne Træl med hans nedbøjede Gang – der med en Klædeskabuds ned over Ørene, kører fra Købstaden i sin lille Vogn og ved intet af sig selv“.

Med landboreformerne omkring 1800, fællesskabets ophævelse, stavnsbåndets løsning, hoveriets bestemmelse og fæstevæsenets ordning var

der skabt nye vækstbetingelser for landbosamfundets trivsel. Men der var dog stadig langt igen, inden den sjællandske bonde blev helt sin egen herre. Endnu i 1840erne var størstedelen af Sjællands gårdmænd fæstere, og i disse år rejste sig de stærke krav om tvungen fæsteafløsning og lige beskatning med hovedgårdene. Disse krav faldt sammen med husmændenes aktion mod godsejerne. På landboreformernes tid var der på Sjælland flere husmænd og indsiddere end gårdmænd. Og selvom husmændenes kår ved reformerne på visse punkter forbedredes, forværredes de på andre og mere afgørende. Dette kom især til udtryk ved forordningen af 1807 om husmandshoveriet, hvorved der gaves herremændene praktisk talt hals- og håndsret over deres husmænd. Derved var stordriften sikret arbejdskraft i en periode, hvor gårdmændene lidt efter lidt opnåede selvstændighed. I årene efter 1800 måtte fæste- og lejehusmændene svare meget store afgifter i penge og arbejde, samtidig med at de var undergivet godsejernes vilkårlighed. Op gennem det 19. århundrede voksede husmændenes tal betydeligt. Således var der i hele Danmark i 1805 ca. 40.000 huse med jord, men 1895 196.000, og tilvæksten havde betydet, at de ganske små brug og de jordløse huse var vokset væsentligt i antal. Der var således stadig brug for landboreformer. Særlig aktuelle var problemerne på Sjælland, hvor fæste- og lejehusmændenes tal var størst. Her opstod da også i 1840erne en politisk bondebevægelse, hvori gårdmænd og husmænd mødtes i fælles protest mod godsejerne og med krav om fæste- og hoverireformer. Særlig aktiv i bevægelsen var husmanden Peder Hansen fra Lundby i Syd-sjælland, der rejste rundt som agitator for „at vække og opmuntre Folket til Modstand mod Aristokratiets Grundsætninger“. Bønderne fik støtte hos de nationalliberale politikere, og i 1848 og 1861 vedtoges love, som betød visse forbedringer. Husmændenes „pligtarbejde“ afskaffedes og der gennemførtes fæstereformer.

Mens perioden fra 1840erne til 1880 betød en økonomisk opgangstid for gårdmændene med stigende priser på landbrugsprodukterne, var dette ikke tilfældet for husmændenes vedkommende. De havde i almindelighed for lidt jord og var for

økonomisk svage til at kunne udnytte de gunstige konjunkturer. Samtidig steg deres antal med 50 %, og i tiden omkring 1870 fandtes der i landet ca. 100.000 landarbejderfamilier med slet ingen eller så lidt jord, at de var henvist til at leve af arbejde hos fremmede. Trods reformerne omkring midten af århundredet var disse årtier en overordentlig mørk tid for husmandsbefolkningen. Henrik Pontoppidan har i sine fortællinger „Fra Hytterne“, der udkom i 1887, givet en knugende skildring af forholdene i datidens sjællandske husmandshjem. Vandringsmanden har besøgt et fattigt husmandssted og ser fra bakkerne ved fjorden ud over landskabet : „Nede for hans Fødder laa den lille Bondeby med sit runde, svagt kobberfarvede Gadekær og sine otte-ti smukke Bøndergaarde, hvorfra den taktfaste Lyd af Plejlene lød som et roligt, sundt Hjerteslag. Som smaa Herresæder løftede de deres Tage over de klinede Lerhytter, der klumpede sig sammen nede i Sølen med smaa, mørke, fugtige Rum, hvor forarmede og forkuede Væner sad ved Kartoffelmad og Brændevin, bøjede af Værk, gnavede af Utøj, frygtsomt ventende den Dag i Alderdommen, da Bonden kastede dem ud af deres Huler, og „Sognet“ tog dem i sin naaderige Varetægt . . .“

I det 19. århundredes første halvdel havde der ikke været grobund for et virkeligt blomstrende smålandbrug, så længe kornavlens var den vigtigste del af landbrugsproduktionen, men i århundredets sidste del, særlig efter andelsbevægelsens frembrud i 1880erne og den samtidige forskydning i produktionen fra overvejende kornavl til en smør- og flæskeproduktion, øgedes eksistensmulighederne i høj grad for det mindre landbrug. Det blev dog først i det 20. århundrede, at husmændene oplevede en virkelig forbedring i deres jordbesiddelse og almindelige vilkår.

Ligesom landbruget har også de sjællandske skove gennemgået en rig udvikling i de sidste 200 år. Deres tilstand omkring midten af det 18. århundrede var overordentlig slet, ja så ringe, at en nationaløkonom i 1762 skriver : „den aarligt tiltagende saa store og kendelige Forringelse viser noksom, at tilsidst bliver der ikke mere saadan en Ting til som kongelige Skove“. Samme dom fældede en kendt forstmand ved at hævde, at

Frederik 3. og dronning Sophie Amalie på jagt. Maleri på Gavnø. Lige fra middelalderen strakte kronens skove og vildtbaner sig vidt over Sjællands jorder, og jagterne hørte til de kongelige herskabs kæreste adspredelser.

man nu snart ville være i stand til at forudbetragte det tidspunkt, da de danske skove ville være totalt forsvundet.

Der var mange grunde til skovenes truende undergang: altfor voldsom hugst gennem århundreder, mangel på nyplantning og beskyttelse af opvæksten, den omfattende fædrift i skovene og endelig det herskende fællesskab, der fuldendte træsamfundenes vanrøgt og udplyndring. Foruden de egentlige skovstrækninger rummede Sjælland indtil midten af det 18. århundrede store arealer af oprindeligt, dengang uddødt skovland, der adskillige steder strakte sig milevidt mellem landsbyerne som fælledejer for bøndernes fædrift. Det var de såkaldte overdrev, som var særlig typiske for det sjællandske landskab. Mest dominerede overdrevene i Nordsjælland og i egnen omkring Vordingborg, hvor kongerne fra middelalderen havde haft vidtstrakte godser og jagtterræner. Og om det gamle Vordingborg amt blev det rammende sagt i 1773, at en betydelig del af den kongelige domænejord endnu lå hen i „samme Skikkelse som straks efter

Syndfloden“. Men også i de øvrige dele af Sjælland bredte store og små overdrev deres ødemarker ud mellem de dyrkede områder. Med udskiftningen under landboreformerne blev overdrevene efterhånden indtaget som kulturjord.

Skovenes forfald og den dermed truende mangel på brændsel og gavntre fremkaldte omkring midten af det 18. århundrede bestræbelser for „en ny indretning af skovene“. Situationen i 1762 var en sådan, at der til kongens hofholdning indførtes omkring 6000 favne brændevod årlig fra udlandet. København forbrugte 60.000 favne, „hvoraf det meste ogsaa tilvejebringes fra fremmede Lande, men Resten fra Deres kgl. Majestæts Skove som stjaalent Ved“, som overjægermester Gram oplyste. For at sætte bedre skik på skovbruget indkaldtes den fremragende tyske forstmand J. G. v. Langen, hvis reformplaner især kom til at koncentrere sig om kronens skove i Nordsjælland. Reformerne mødte dog modstand fra forskellig side, og det blev i virkeligheden først med fredsskovsforordningen af 1805, at skovene kom under en mere rationel drift.

Af de sjællandske amter er Præstø, Sorø og Frederiksborg de skovrigeste. Præstø amts skovareal er splittet i mange, mindre skove, hvoraf Vordingborgegnens er rester af de meget store skovområder, der fra Valdemar den Stores tid udgjorde de vidtstrakte kongelige jagtmarker, hvis centrum blev borgen i Gåsetårnets by. Sorø amts skove samler sig særlig i trekanten mellem Slagelse, Sorø og Næstved. Skovene, der før reformationen for en stor del havde tilhørt klostrene Sorø, Antvorskov og Skovkloster, tilfaldt efter 1536 kronen og blev nu ligesom Vordingborgskovene kongeligt jagtterræn. Allerede i klostrenes tid var hugsten betydelig, og det kom snart til at knibe med gavntømmeret. Da der således i 1582 skulle bruges tømmer til Antvorskov slot, kunne man ikke finde det egnede „store tømmer“ i Sorøskovene, men måtte skaffe det fra Norge. Ved oprettelsen af skolen i Herlufsholm og Sorø akademi overgik betydelige skovstrækninger til disse institutioner.

Frederiksborg amt er det skovrigeste i landet og ejer også Danmarks største samlede skovareal, Gribskov. Baggrunden for at Nordsjællands skove er bevaret, må findes i besiddelsesforholdene gennem tiderne. Omkring 1100 var hele Nordsjælland dækket af et næsten sammenhængende skovtæppe. Landsdelens klostre skaffede sig efterhånden vidtstrakte besiddelser, men endnu større var de områder, der hørte under kronen, og efter reformationen blev denne endnu mere dominerende. Da Frederik 2. derefter i 1560 magesiftede Skovkloster med Hillerødsholm, var kronen så at sige enejer af alle nordsjællandske skove, og disse blev i den følgende tid de kongelige herskabers kæreste jagtmarker. Endnu minder de store vejanlæg i Gribskov som Ottevejskrogen og Syvstjernen, der sandsynligvis anlagdes under Christian 5., om den tid, da parforcejagten rasede gennem de nordsjællandske skove.

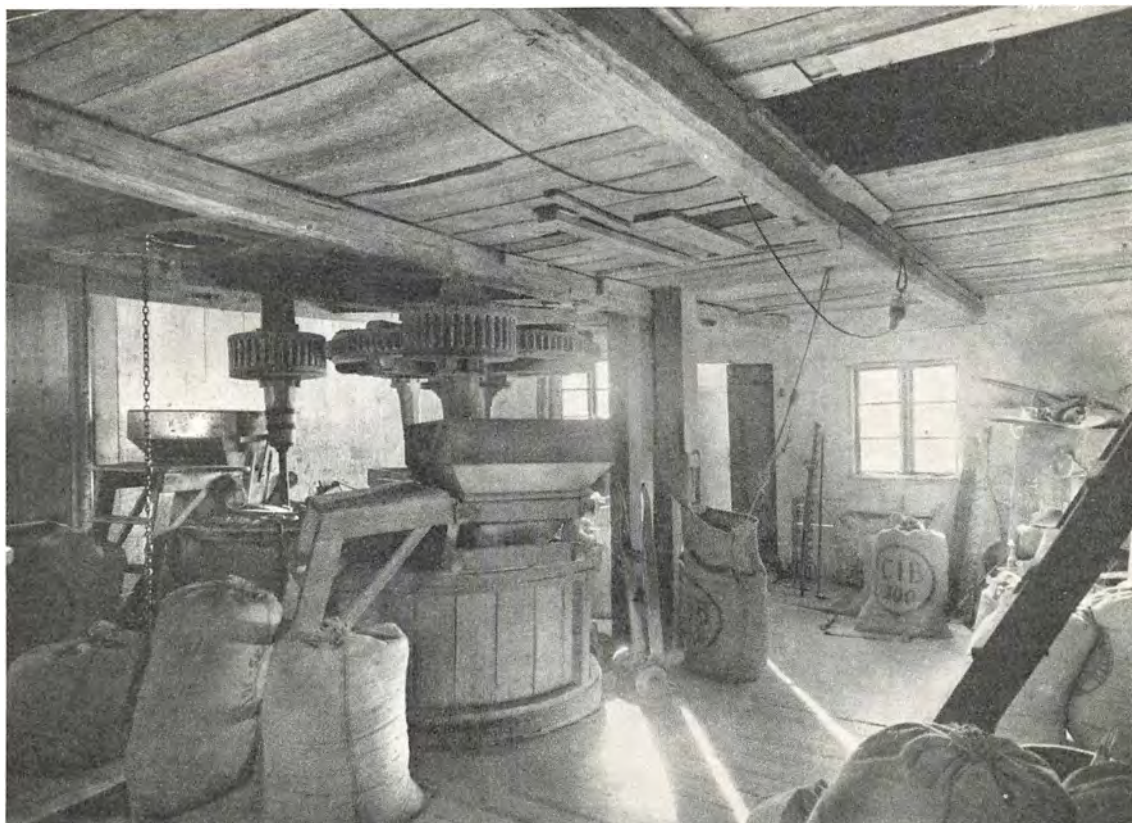
Skovene i Nordsjælland måtte præstere en stor del af det brændsel og tømmer, som hoffet og hovedstaden forbrugte. Samtidig var fædriften i skovene betydelig. Således blev der f. eks. i 1574 mærket omkring 15.000 svin til oldengang i Frederiksborg og Kronborg len. Endvidere var skovene præget af de kongelige stutтерier, der efter-

hånden blev oprettet i Nordsjælland. Frederiksborgstutteriet, som var anlagt i 1564, havde i perioder adskillige hundrede heste, der en stor del af året græssede i de omliggende skove. Hestene blev sluppet løs i de store indhegnede vange, der var omsluttet af stengærder og blev tilset af vangemænd. De sidste rester af stutтерiet ophævedes i 1896.

Den nære beliggenhed ved hovedstaden dannede baggrund for en speciel industri i de nordsjællandske skove: kulsvidningen. Der er jo i tidens løb opstået et utal af sagn og myter om kulsvierne, deres oprindelse og deres antal. Man har således talt om indvandrede fremmede, der efterhånden udbredte beskæftigelsen over hele Nordsjælland. Kulsviernes antal blev naturligt overdrevet, da det først og fremmest var dem, der kom i forbindelse med hovedstaden, når de bragte trækul til byen. Men realiteten er den, at det drejede sig om ganske almindelige sjællandske bønder, som skaffede sig en ekstra indtægt ved kulsvidningen. En overgang brændte mange miles i skovene, men lidt efter lidt tog brændingen af, og idag er kulmilerne næsten helt forsvundet.

Danmarks første egentlige *industri* opstod i det 16. århundrede og koncentrerede sig væsentligst i hovedstaden og Nordsjælland. Vandet var den afgørende drivkraft for den første industri, men vandmøllernes oprindelse går dog meget længere tilbage i tiden. Således synes nogle sjællandske møller at kunne føres tilbage til det 12. århundrede og ihvertfald ca. 70 til tiden før 1400. I det hele lader det til, at vandmøllerne har fundet en tidligere udbredelse paa Sjælland end i de øvrige danske landsdele, hvad der måske kan skyldes storgodsernes og klostrenes mere dominerende rolle på Sjælland. Også kronen deltog i møllebygningen, således skal Kongens Møller ved afløbet fra Skarridsø være grundlagt af Valdemar Atterdag.

Allerede under Frederik 2. mærkes bestræbelserne for at oparbejde en indenlandsk industri, og under Christian 4. forstærkes denne tendens. Opførelsen af Kronborg som fæstning med tilhørende garnison dannede således grundlaget for forskellige industrielle virksomheder, og i tilknytning hertil opstod hammermøllen ved Hellebæk, der nævnes som ny i 1598, og som

Interiør fra Blaabæk vandmølle ved Fakse. I mølleværket, der er en af vore ældste industrier, anvendte man fra gammel tid vandet som drivkraft. Særlig udbredt var vandmøllerne på Sjælland, helt tilbage i middelalderen, og herfra synes mølleværket at have bredt sig til de øvrige landsdele. (Fot. Herluf Lykke).

fortsatte som industriel virksomhed i de følgende 300 år. Stedet var ideelt for en industrivirksomhed, idet der her var både brændsel og vandkraft i rigelig mængde. Virksomheden, der senere bl. a. omfattede hammermøllen, smeltemøllen og støberiet, arbejdede mest for staten og forfærdigede jern- og kobberarbejder af enhver art. Allerede i 1601 begyndte man så småt på våbenfabrikation, en forløber for den senere geværfabrik. 1873 oprettedes en klædefabrik på stedet.

I det 17. århundrede fortsattes regeringens bestræbelser for at ophjælpe en indenlandsk industri, og det vigtigste resultat heraf blev skabelsen af manufakturværkerne langs Mølleåen, der i en lang periode blev landets største, ja eneste virkelige industridistrikt. Mølleåen var dengang muligvis mere vandrig, end den er idag, men den kan ikke have haft meget mere fald fra Furesøen til Øresund end de 20 meter, den udviser idag. Dette stemmer imidlertid godt med,

at netop et sådant vandløb var passende i kapacitet for datidens teknik, der ikke kunne benytte de vandrige og stærkt faldende åløb. Mest betydning for opkomsten af denne industri har det dog sikkert haft, at området lå så tilpas nær hovedstaden. I det 17. og 18. århundrede var der ni forskellige møller igang ved Mølleåen, på den 12 km lange strækning fra Furesøen til Øresund. Flere af disse møller stammede fra middelalderen, da området hørte under Roskildebispen. Og selvom møllerne i almindelighed dengang har været kornmøller, er det muligt, at der her allerede i bispetiden har været tale om en form for industriel produktion, idet nogle af møllerne i det 13. århundrede foruden naturalier præsterede industrivarer som afgift til bispen.

De ni møller ved Mølleåen var Frederiksdals, tidligere Hjortholm mølle, der oprindeligt var kobbermølle og siden papirfabrik, ved Lyngby lå en stampemølle og ved Fuglevad en grynmølle,

Det indre af den gamle Hammermølle ved Hellebæk. Maleri 1859 af Constantin Hansen. Virksomheden, der var grundlagt 1597 som et kgl. manufaktur, kom 1768 i slægten Schimmelmanns besiddelse. 1709-1870 blev den drevet som geværfabrik, og med en stab af 115 fast ansatte havde den o. 1859 en produktionskapacitet på ca. 2000 geværer om året.

Brede var kobberværk og Ørholm og Nymølle ligeledes metalværker. Endelig lå i Jægersborg Dyrehave Stubbemøllen, hvor der stampedes klæde, Raadvad som havde krudtmølle, senere fileværk, og helt ude ved Øresund Strandmøllen med den kendte papirfabrik.

Den omfattende industri ved Mølleaaen var ligesom en hel lille verden for sig. Det var naturligt, at der opstod et vist arbejdsfællesskab med hensyn til vandkraften, som alle var afhængige af. Hvis den øverste mølle standsede, standsede alle, og f. eks. kunne reparationer på en mølle genere virksomheden langt ned ad åen. De øverste møller kunne lukke helt af for vandet, eller de kunne pludselig åbne alle sluser, så de nedre led skade eller ødelagdes helt. I slutningen af det 17. århundrede sluttede alle mølleejerne sig derfor sammen i et lav. Hvert medlem forpligtede sig til at opsætte en „goldsluse“ og til at standse møllen visse timer hver nat. Desuden blev der truffet aftale om, hvor højt den enkelte mølle måtte stemme vandet op. Dette mølleinteressentskab har bestået lige til vore dage.

I 1648 erhvervede Henrik Müller den øverste

af møllerne, Hjortholm mølle, der lå lige ved Furesøen. Han indrettede her et stort metalværk, som præsten i Vartov Anders Hjøring gav en skildring af en snes år senere: „der var paa Møllen anrettet et herligt og nyt Kobberværk med Hamre og Sakse, som Vandet omdrev, til at smede Kobber og til at drage Messingtraad . . . og var ved Møllen opbygget adskillige skønne Huse til Haandværksfolk, som forarbejdede Kobberet til Kedler og Pander og andet Arbejde . . . der var og Huse til dem, som forarbejdede alle Slags Messingtøj, Lysestager, Bækener, Plader og andet“. Vandkraften var imidlertid for ringe ved Hjortholm, og kort efter købte Henrik Müller istedet det øde værk ved Nymølle, hvor han installerede sin „store Kobberhammer“.

I det 18. århundrede udfoldede statens merkantilistiske politik sig i fuldt flor, og industrien blev støttet i stor udstrækning. Der blev indkaldt et stort antal fremmede fabriksfolk, og mange virksomheder dukkede op i Nordsjælland, særlig i Lyngby. Mange af regeringens forsøg og projekter endte dog med fiasko. Et eksempel herpå var starten af silkefabrikken i Lyngby omkring

Nymølle 1823. Stik efter tegning af H. G. F. Holm. Blandt de mange møller og fabrikker, som fra gammel tid har udnyttet Mølleaaens vandkraft, er Nymølle, der blev oprettet som kobberværk i det 17. århundrede, den yngste. I 1794 indrettedes her en papirfabrik, som fra 1889 hørte ind under De forenede Papirfabrikker. Værket, der ligger ved Det danske Svejts, er ikke mere i drift. (Det kgl. Bibliotek).

midten af århundredet. Digteren Klopstock boede som Bernstorffs protegé en årrække her i landet, og en af hans venner fremlagde en storlået plan om oprettelse af et silkemantufaktur, der skulle arbejde med en speciel fabriktionsmetode. Denne skulle ovenikøbet holdes strengt hemmeligt, fordi „Kunsten maatte ikke trænge ud i fremmede Nationer“. Han fik stillet store pengemidler til rådighed, købte huse i Lyngby, engagerede kunstnere og arbejdere til fabrikken og flyttede selv ind i en fornem direktørbolig. Manden viste sig imidlertid at være en ren fantast og forsvandt efter ganske kort tid fra skuepladsen. Staten forsøgte forgæves med en ny leder at holde fabrikken i gang, men måtte snart lukke virksomheden med store tab. Bygningerne blev siden brugt som kommunalt fattighus.

Mange af fabrikkerne klarede sig dog, så længe den merkantilistiske politik rådede, d.v.s. til omkring 1800, men i det 19. århundrede gik det stærkt tilbage for industrien i Nordsjælland. Den

nye drivkraft, dampen, slog vandkraften ud, og industrien trak ind til hovedstaden og forstæderne. Blandt værkerne ved Mølleaaen faldt nogle tilbage til almindelig mølledrift, mens andre fortsatte den industrielle virksomhed med dampen som drivkraft. Det sidste var tilfældet med møllerne ved Brede og Raadvad. Brede mølle skænkede Frederik 5. i 1759 til sin kammer tjener N. J. Jessen på betingelse af, at der i stedet for en tidligere krudtmølle blev anlagt bl. a. et filehuggeri. Kammertjenerens fabriksvirksomhed blev dog ikke af længere varighed, og 1767 købte isenkræmmerne i København værket. I 1880 anlagdes en knivfabrik, og 1894 overgik fabrikken til aktieselskabet Raadvaddams Fabrikker. I Brede havde kobbersmed Henrik Ehm i 1668 anlagt et kobberværk, som oplevede en blomstringsperiode i det 18. århundrede. 1787 beskæftigede virksomheden ca. 100 arbejdere. Siden 1832 har der været klædefabrik på stedet.

Særlig kendt blandt Mølleaaens værker blev jo

Strandmøllen, der i den længste tid som industrimølle var optaget af papirfabrikation. Landets ældste papirmølle er den dog ikke. Den første papirfabrikation herhjemme fandt sted på møllen ved Hvidøre, anlagt af Frederik 2. I slutningen af det 17. århundrede overtog Johan Drewsen Strandmøllen, og i de næste 200 år er navnet Drewsen knyttet til fabrikkens historie. Af papirfabrikker fandtes der i slutningen af det 18. århundrede kun tre her i landet, nemlig foruden Strandmøllen Maglekilde mølle i Roskilde og Engelsholm ved Vejle. Men få år senere oprettedes papirmøller i Ørholm og Nymølle, og i begyndelsen af det 19. århundrede forbedredes fabrikationen ved hjælp af papirmaskiner og indførelse af dampen som drivkraft. Den nye udvikling tog sin begyndelse på Strandmøllen. Omkring midten af det 19. århundrede fandtes der her i landet tre store papirfabrikker, Strandmøllen, Ørholm og Silkeborg, som alle ejedes af den Drewsenske familie, mens et større antal mindre fabrikker omkring i landet var af ringe betydning. I de følgende år svandt de små fa-

brikkers tal, mens der til gengæld opstod en ny stor fabrik, Maglemølle ved Næstved, der stod færdig i 1875. I 1889 sluttedes næsten alle bestående fabrikker sammen i aktieselskabet „De forenede Papirfabrikker“, og i 1898 blev virksomheden på Strandmøllen nedlagt på grund af sin trafikalt noget uheldige beliggenhed. Blandt de små papirfabrikker, der blev et offer for industriens koncentration, var Havreholm papirmølle ved Esrum, der blev grundlagt i 1842, men førte en hensygnende tilværelse. Efter dens nedlæggelse solgtes møllestedet i 1892, og køberen måtte da i skødet forpligte sig for sig selv og efterkommende ejere til ikke på eller ved stedet at anlægge eller drive fabrikation af pap, papir eller cellulose. Dette kan man vel kalde en gravskrift. I 1921 nedlagdes Ørholm og Nymølle. Til gengæld opstod i 1938 den store papirfabrik Ny Maglemølle i Næstved.

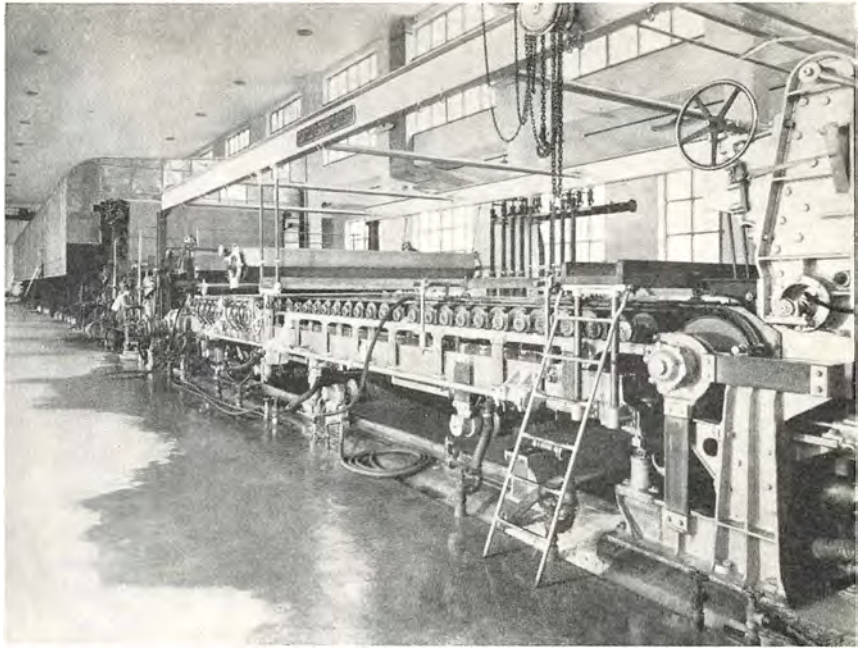
For at få konstateret, hvordan det stod til med den økonomiske tilstand i landet, blev der i 1735 udsendt et rundspørge til amter og købstæder. Bortset fra hovedstaden og strækningen ved

Maglemølle papirfabrik ved Næstved. Virksomheden, der startede i 1875, var anlagt på det sted, hvor den gamle Maglemølle havde sin plads. Som drivkraft brugtes dels damp, dels Susaaens vand. (Træsnit i Ill. Tid. 1874-75).

*Papirmaskine i Ny Maglemølle. Maskinen, der har en kapacitet på 12–16.000 tons, er opstillet i Næstveds nye store papirfabrik, som oprettedes samtidig med udvidelsen af byens havn i 1938.
(Fot. De Forenede Papirfabrikker).*

Mølleaaen svarer de allerfleste amtmænd og købstæder, at der ikke fandtes egentlige fabrikker i deres område. På Sjælland var der kun tekstilmanufaktur i Køge. I de sjællandske landdistrikter nævnes, foruden Hammermøllen ved Hellebæk, i Tikøb sogn et større garveri, anlagt i 1729, men allerede så godt som ruineret og øde. Desuden omtales to små lemøller under godset Aastrup i Roskilde amt. Disse oplysninger viser klart, hvor ringe den egentlige industri har været på Sjælland udenfor hovedstaden og området ved Mølleaaen. Men regeringens økonomiske politik tilstræbte da også at favorisere hovedstaden på provinsens bekostning. Sådant blev det at være gennem hele det 18. århundrede. Stærkest kom det vel til orde i Guldbergs slagord efter Struensees fald i 1771: „Det er en uhyggelig Finanssandhed for en middelmaadig Stat: Samle dine Kræfter i dit Middelpunkt. Svæk dem ikke – thi du har kun faa – ved at adspredde dem.“

Med hensyn til husfliden, her tænkes på fremstillingen af tekstilvarer, lå forholdene noget anderledes på Sjælland end på Fyn og i Jylland. Landbrugsarbejdet lagde et større pres på den sjællandske bonde end på den fynske og jyske, og dette er sikkert noget af forklaringen på, at husfliden var svagere udviklet på Sjælland. Vel tilvirkede den sjællandske landbefolkning en be-

tydelig del af sit forbrug af beklædningsvarer, men der blev ikke i samme grad tale om en overskudsproduktion som i de to andre landsdele. Der synes dog at have været en vækst i den sjællandske husflid i løbet af det 18. århundrede, og dette skyldtes først og fremmest hosekræmmerne, som virkede ivrigt for organisering og finansiering af en hjemmeindustri i de sjællandske egne. Hertil kom forskellige godsejeres bestræbelser for at starte en virkelig landindustri på deres godser. Således oprettede A. G. Moltke efter engelsk forbillede en slags „landfabrik“ på Bregentved i 1753. Der kunne ialt mønstres 80 vævere og 1170 uld- og linnedspindere, vel for størstedelen lejlighedsarbejdere, og en lærredsfabrikant blev ansat for at lede arbejdet, ligesom der byggedes en lille fabrik og en stampe-mølle. Endnu mere betydning fik den godsindustri, som den københavnske storkøbmand Niels Ryberg skabte på Øbjerggaard. Ved fabrikken her og i omegnens spindeskoler beskæftigedes i 1786 425 personer, og virksomheden, der aftog spind fra Næstved patriotiske Selskabs skoler, omfattede desuden 70 væve i Dragør. Fabrikken eksisterede til 1852, da den flyttedes til Vintersbølle ved Vordingborg.

I det 19. århundrede oplevede industrien på Sjælland en langsom fremgang, der i hovedsagen

Interiør fra Holmegaards glasværk 1875. Glasværket, der blev anlagt i 1825 af Holmegaards ejer, beskæftigede o. 1880 ca. 150 arbejdere og over 40 børn. I dag har virksomheden ca. 600 arbejdere og 40 funktionærer. (Træsnit i Ill. Tid. 1875–76 efter tegning af K. Gamborg).

koncentrerede sig om visse byer. Industritællingerne fra 1855 og 1872 viser dog klart, at hovedstaden stadigvæk hæmmede de sjællandske byers industrielle udvikling. I 1855 var der således kun 4 byer, der mønstrede mere end 100 industriarbejdere, nemlig Køge, Frederiksværk, Helsingør og Næstved. Frederiksværk indtog en særstilling. Den betydelige industri, som var grundlagt i 18. århundrede af J. F. Classen og som omtales andetsteds i denne bog, havde betinget byens opståen og dannede nu grundlaget for omfattende virksomheder. Men de fleste af de sjællandske købstæder havde i 1855 kun en meget ringe industri, og nogen større udvikling var der ikke tale om mellem 1855 og 1872. I det sidste år var også Roskilde, Holbæk, Korsør og Slagelse nået op på 100 arbejdere. Den sjællandske industri kunne ikke, tynget som den var af hovedstadens nærhed, holde trit med udviklingen i de øvrige landsdele.

Blandt de specielle industrier i landdistrikterne, som Sjælland rummer, skal nævnes Fakse Kalkbrud. Helt siden middelalderen er der brudt kalk på dette sted. Gruberne tilhørte Vemmetofte,

Rosendal og Bregentved, men i 1884 gennemførte C. F. Tietgen en samling og oprettede A/S Fakse Kalkbrud. Nu er gødningsfabrikken ved Fakse Ladeplads en meget betydelig virksomhed, men kalkstenene benyttes tillige som bygningssten, en tanke, som allerede Tietgen havde udkastet.

Af fabrikker med særlig tilknytning til landbrugsproduktionen har Sjælland bl. a. de to store sukkerfabrikker ved Stege og Gørlev. Begge virksomheder tilhører De danske Sukkerfabrikker. Fabrikken ved Stege blev opført 1883–84 og beskæftiger idag ca. 175 arbejdere, i sæsonen dog omkring 500. Omtrent samme antal beskæftiges på Gørlev-fabrikken, der anlagdes i 1912.

Allerede ret tidligt befattede man sig med glasfremstilling her i landet. Således lod Frederik 2. i det 16. århundrede anlægge et glasværk ved Ry i Jylland. Men det blev dog først med grundlæggelsen af Holmegaards glasværk, at industrien for alvor slog rod i Danmark. Værket blev anlagt i 1825 af grevinde Henriette Danneskiold-Samsøe. En glasmester fra et norsk værk ledede fabrikationen, og man fik et antal tyske og

bøhmiske glasmagere hertil. Råmaterialerne: Sand, kridt og flintesten samt bølgeaske, der delvis kunne erstatte alkalierne, var tilstede, og brændselet lå jo i den vidtstrakte tørvemose ved Holmegaard. Værket beskæftiger nu ca. 600 arbejdere, hvoraf omkring 100 er glasmagere og slibere. Siden 1934 er fabrikken udstyret med automatiske flaskemaskiner. Blandt de glasværker, som senere anlagdes, er Kastrup Glasværk, oprettet i 1847.

Langs Sjællands kyster har man i århundreder, ja årtusinder, udnyttet havets rigdomme gennem *fiskeriet*, men denne næringsvej spiller dog langt fra den rolle nu, selv med vore dages moderne fangstmetoder, som den gjorde gennem en betydelig del af middelalderen, da den var et dominerende led i dansk erhvervsliv. Fra det 12. til det 15. århundrede frembød Øresund en umådelig rigdom af sild, og eksporten af denne fisk betød dengang lige så meget for landets økonomi som landbrugseksporten i vor tid. I middelalderens Europa indgik saltet sild og tørret fisk som et væsentligt led i ernæringen, og sildestimerne i Øresund dannede derfor grundlaget

for et indbringende fiskeri og et rigt handelsliv. Dette koncentrerede sig især om lejerne ved Skånør og Falsterbo på Skånes kyst. „Mellem Sjællands Østkyst og Skaanes Vestkyst skærer Havet sig ind i et Sund, hvor Fiskerne hvert Aar plejer at gøre en umaadelig Fangst“, fortæller Saxo omkring 1200, „thi hele Sundet er saa fyldt af Sildestimer, at Fartøjerne stundom sidder fast og næppe er til at drive frem med Aarerne, saa de behøver hverken Garn eller Krog, men kan fange Fisken med de bare Hænder“. Og tre hundrede år senere synes fiskerigdommen at være uforandret. Der var så mange fisk i Sundet, berettes det, at man ganske simpelt kunne øse dem op i skibene med træskovle. Selvom disse beretninger måske er overdrevne, var det meget betydelige fangster, der gjordes. Således importerede alene byen Lübeck i året 1399 over 71.000 tønder sild fra Skånemarkedet. I løbet af det 16. århundrede trak sildestimerne længere mod nord, og deres mængde svandt ind. Det store eventyr var forbi.

I middelalderen fandtes der ikke nogen egentlig fiskerbefolkning, det var folk af alle næringer, som i efterårsmånederne, ofte langvejs fra,

Morgenstemning i Hornbæk ved fiskernes hjemkomst. Maleri 1875 af P. S. Krøyer. (Hirschsprung).

„Kompagnihuset“ i Næstved, oprindelig sikkert gildeshus og lagerbygning, er fra o. 1500. Bindingsværkstilbygningen t. v. er af senere dato. (Fot. 1955 N. Elswing).

søgte til Sundet, hvor de slog sig ned ved lejer langs kysten. I 1543 fortælles det således, at Stege ikke kunne modtage militær indkvartering, fordi størstedelen af indbyggerne var på sildefiskeri i Øresund.

Allerede i middelalderen opstod der tilløb til fiskerlejer langs Sjællands kyster, men befolkningen kunne slet ikke ernære sig af fiskeriet alene. De var samtidig bønder og ofte handelsmænd. I tiden til 1880 var fiskeriet begrænset til farvandene nær kysten, og i ældre tider vanskeliggjorde de slette samfærdselsforhold afsætningen. Først med jernbanernes fremkomst ændredes dette. De forbedrede fangstredskaber og både har i løbet af de sidste 75 år skabt gode vækstbetingelser for fiskerlejerne, der for Sjællands vedkommende særlig koncentrerer sig om nordkysten: Liseleje, Kikhavn, Hundested, Lynæs, Carlsminde, Kulhuse, Tisvildeleje, Gilleleje, Hornbæk og Aalsgaarde. Samtidig har søkøbstæderne i adskillige tilfælde støttet fiskeriet ved indretning af særlige fiskerihavne.

I ældre tider spillede ferskvandsfiskeriet jo en meget større rolle end i vore dage. For Sjællands vedkommende var fiskeriet i de nordlige distrikter navnlig af betydning. Nordsjælland hørte under kronen og i de mange søer, damme og vanddrag blev der drevet et systematisk ferskvandsfiskeri, som forsynede kongernes store hofholdning med fisk. Således skulle den kongelige fiskeriforpagter i 1650erne årligt levere ca. 44.000 pund af denne spise til hoffet.

Blandt Sjællands købstæder indtog Roskilde i middelalderen en dominerende rolle. Allerede Adam af Bremen nævner byen som landsdelens største og som danernes kongesæde. Sin opblomstring skyldte den først og fremmest beliggenheden. Som den lå ved bunden af en af Isefjordens dybe forgreninger var den sikret mod overfald og alligevel forbundet med havet. Isefjorden dannede en udmærket forbindelse for handelen og samkvemet med Jylland og Norge, og fra Roskilde var der kun 2 mil til Køge. Bugt, så man her ved vogntrafik kunne transportere varer fra Kattegat til Østersøen. Byen Havn, der opstod omkring Absalons borg, blev et nyt udskibningssted for Roskilde. Stæder som Slangerup, Slagelse og Ringsted har nok en alder, der nogenlunde svarer til bispestadens, men deres betydning var langt ringere. Slagelses opståen kan måske sættes i forbindelse med det nærliggende Trelleborg, hvis betydelige „garnison“, ofte 2–3000 mand, har dannet grundlag for en omfattende handelsvirksomhed, der sikkert har koncentreret sig omkring Slagelse. Ringsted er på baggrund af sit udmærkede opland opstået omkring et gammelt kultsted og landsting.

De to nævnte stæder repræsenterer indlandsbyerne, men i almindelighed søgte byerne mod havet, den dominerende færdselsvej. Vendernes plyndringer havde medført, at hele den sydlige del af riget var uden købstæder, men Valdemarernes stærke kongemagt skaffede omkring 1200 fredelige forhold på havet og i det hele tryggere vilkår for handelen. Dette skabte grundlaget for opkomsten af en hel række små købstæder langs Sjællands kyster. Betegnende nok blev Næstved den første i rækken. Den opstod omkring midten af det 12. århundrede ved et vejknudepunkt over Susaaen, som dengang var sejlbare for mindre

En sømandsknejspe i Helsingør 1877. Motivet til tegningen er vist hentet fra kælderbeværtningen „Sømands Minde“, Strandgade 89, også kaldet „Pumpen“. Her var øjensynligt endnu liv som i Sundtoldens dage, da det hed i en helsingørsk vise: „De gamle så lystigt på knejperne gå – de unge, de gør vist ligeså“. (Træsnit i Ill. Tid. 1877).

skibe. Stedet ydede god beskyttelse mod overfald fra søen, og byen voksede snart op til at blive en vigtig handelsstad, et af centrene for de hanseatiske købmænds virksomhed her i landet. Staden var i en lang periode, næst efter Roskilde, Sjællands vigtigste by.

Sildefiskeriet i Øresund i forbindelse med de tyske hansestæders ekspansion inddrog i det 12. og 13. århundrede de danske byer i en livlig handelsvirksomhed. Om sildefiskeriets virkninger skriver den tyske historiker Arnold af Lübeck omkring 1200: „Nu gaar Dansken ikke blot i Skarlaget, Bunt og Pelsværk, men ogsaa i Purpur og Linned. De har nemlig Overflod paa Gods paa Grund af det Fiskeri, som hvert Aar øves i Skaane og til hvilket Købmændene fra de omkringliggende Folk bringer Guld, Sølv og andre Kostbarheder for at købe deres Sild, som de faar for ingen Ting af Vorherres Miskundhed“. De fremmede skuder besøgte ikke blot Skåne-markedet, men fandt også vej til andre kyster

for at sælge deres varer. Den forøgede handelsvirksomhed stimulerede i høj grad den fremvækst af købstæder, som fandt sted i den følgende tid på steder, hvor naturlige eller specielle forudsætninger var til stede for en bydannelse.

København, Kalundborg, Vordingborg, Holbæk, Skælskør, Helsingør, Stege, Køge, Nykøbing, Præstø og Korsør vokser frem som søkøbstæder. Også byer inde i landet nåede op i købstædernes klasse, således Skibby i Horns Herred, som i 1200erne omtales som købstad, Stigsborg, det nuværende Stigs-Bjergby, og Søborg ved det berømte slot i Nordsjælland. De to første sank hurtigt tilbage til landsbytilværelsen på grund af deres dårlige beliggenhed, og selvom Søborg bevarede sine købstadsrettigheder gennem middelalderen, førte den dog en meget beskeden tilværelse. På Møn opstod foruden Stege byen Borre, som lå ved et nor på øens nordside. Det var sildefiskeriet i sundet, der betingede dens eksistens, og da dette tog af, faldt byen

Helsingørs havn under isgang i Sundet 1868. Da det sidste skib havde klareret sin Øresundstold den 31. marts 1857, og damperne, der ikke behøvede at afvente medbør, vandt stadig mere frem, kom byen ind i en nedgangsperiode; men den gode havn, der vanskeligt fryser til, vedblev dog i hårde isvintre at være et søgt tilflugtssted. Mellem masterne skimtes Skt. Olai kirkes tårn. (Træsnit i Ill. Tid. 1867-68).

tilbage, samtidig med at indsejlingen begyndte at sande til.

I løbet af det 14. århundrede tog købstædernes udvikling noget af som følge af hansestædernes hårde konkurrence, men i det 15. århundrede fik byerne deres privilegier bekræftet og udvidet, og efterhånden styrkedes de i kampen mod hansestæderne. Den sidste halvdel af århundredet bragte nogen fremgang.

I det 16. århundrede stod Helsingør som Sjællands vigtigste by. Staden havde næsten intet opland og intet fiskeri, men til gengæld havde den Øresundstolden. Denne told indførte Erik af Pommern sidst i 1420'erne, og den betød, at de titusinder af skibe, som hvert år passerede Øresund, måtte standse op og betale en afgift af lasten i Helsingør. Byen blomstrede op og bevarede til ind i det 20. århundrede sin stilling som Sjællands største provinsby. Mens Helsingør i 1500-tallet stod som den førende by på Sjælland, og efter den Køge, Næstved og Slagelse,

havde reformationen nærmest betydet en katastrofe for kirkebyen Roskilde. Strømmen af pilgrimme, der årligt havde valfartet til bispestaden, standsede pludselig. Og de nye købstæder ved havet havde efterhånden undergravet dens handel. Det var, som om grundlaget for dens eksistens var faldet bort. En fransk rejssende, der besøgte byen i 1588, finder, at „den knap ser ud som en middelstor Landsby“, og det samme mener en englænder nogle år senere: „Den fortjener kun at regnes mellem smukke og behagelige Landsbyer.“ Af de ældre byer kæmpede Slangerup i disse år hårdt for sin eksistens. Omkring det nye slot Frederiksborg opstod efterhånden byen Hillerød, som dog kun fik sine købstadsrettigheder på papiret. Konkurrencen mellem de enkelte købstæder blev stadig hårdere. Således blev Isefjorden skueplads for langvarige stridigheder mellem Helsingør på den ene side og Nykøbing og Holbæk på den anden side. Helsingørske skippere drev nemlig handel

Helsingørs havn og skibsværft har altid hørt nøje sammen. Det første værft opstod således i forbindelse med en havneudvidelse i 1824, og det nuværende, der i dag beskæftiger ca. 3400 arbejdere og funktionærer, var efter sin oprettelse 1882 med til at hjælpe byen og havnen ud af nedgangsperioden efter Sundtoldens ophævelse 1857. (Fot. Sven Türck).

med bønderne langs fjordens bredder, og da Nykøbing- og Holbækborgerne mente, det var indgreb i deres rettigheder, bekæmpede de denne handel med alle midler. De angreb søfolkene „med blanke værger“ og kaprede skibene. De to lokale købstæder fik tilsidst ved dom skaffet forbud mod, at Helsingørskipperne drev sådan handel. Med det 17. århundredes krige kom købstæderne, og landet i det hele, ud for en stor belastning. Helsingør opgiver, at svenskekrigene kostede byen 300.000 rdlr. For Roskilde og Køge er tallet over 100.000, Næstved 73.000, Stege 38.000 og Ringsted 27.000 rdlr. Tallene er jo nok ikke anslået for lavt, men landets økonomiske situation var givetvis alvorlig.

Under enevælden blev der fra regeringens side udfoldet store bestræbelser for at ophjælpe handel og industri, men de gik først og fremmest ud på at støtte hovedstaden. Provinsbyerne kom i almindelighed i anden række. Dog ønskede man at indrette en række købstæder som stapel-

stæder, der skulle have privilegium på handel med udlandet. Desværre havde de fleste byer ikke hverken kapital eller skibe til at drive udenrigshandel. For Sjælland blev foruden København Korsør udstyret med stapelret, men byen måtte kæmpe en hård kamp mod Skælskør og Slagelse, som ikke ville anerkende Korsørs rettigheder. Stapelbyens borgere havde startet „et lidet og ringe Kompagni med nogle Varer, som gemene Mands Brug er til Husholdningens daglige Fornødenhed“, og da de indsendte ansøgning om bevilling på oprettelsen, sluttede de af med et lille forhåbningsfuldt hjertesuk: „En ringe Begyndelse kan ved Guds og den høje Øvrigheds Middel velsignes og tilvokse“. Resultatet blev imidlertid såre bedrøveligt, og i 1671 havde Korsør kun en handelsflåde på ialt 11 skibe, hvoraf det største var på – 40 tons. Det kunne der ikke blive megen udenrigshandel af.

Købstæderne oplevede en almindelig stagnation til henimod slutningen af det 18. århun-

Købmandsboden i Mogenstrup kro. Maleri 1889 af L. A. Ring, hvis skildringer af sjællandsk almue hører til det ypperste inden for dansk kunst.

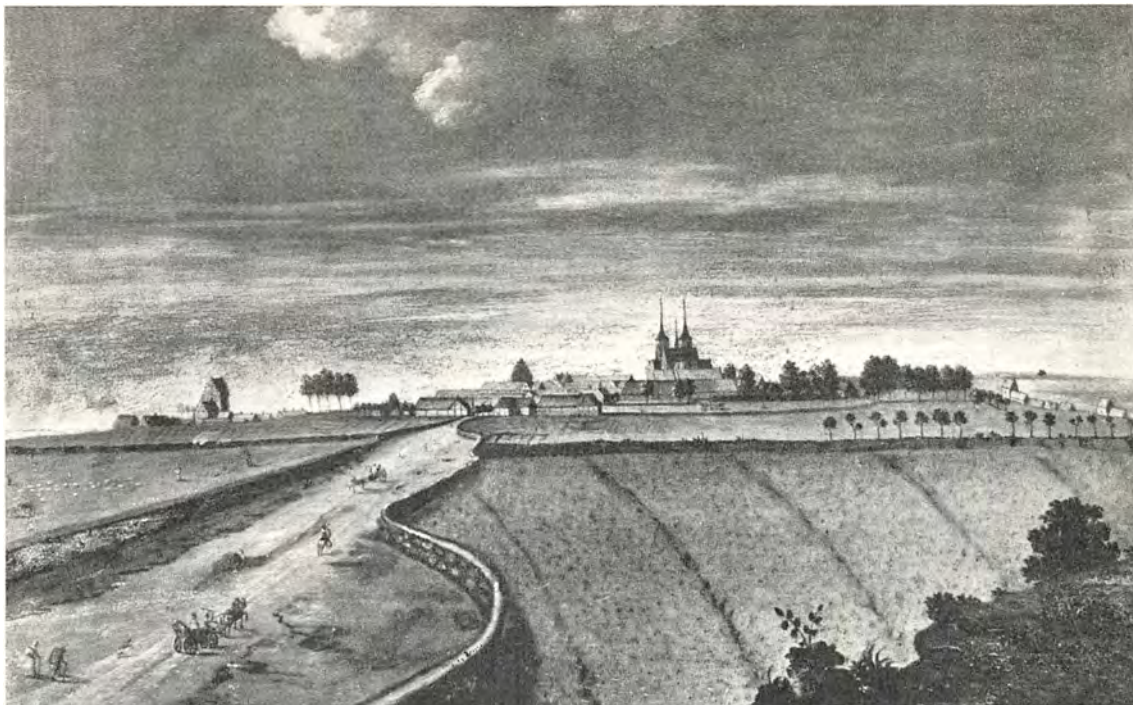
Konsul C. F. Hage og hustru på købmandskontoret i Stege, hjembyen for den kendte Hageslægt. (Maleri 1849 af W. Marstrand. Nivaagaard).

drede. Først og fremmest på grund af landbrugets dårlige tilstand, men også takket være regeringens favorisering af hovedstaden. Fra 1672 foreligger tal for købstædernes indbyggere, og ved sammenligning med den første almindelige folketælling i 1769 viser det sig, at byer som Helsingør, Roskilde, Køge og Næstved er gået tilbage, sikkert på grund af hovedstadens tiltagende konkurrence. Derimod udviste Holbæk, Kalundborg og Korsør en væsentlig fremgang. Gennem hele det 18. århundrede havde købstæderne som helhed trange kår i hovedstadens skygge, og fra alle sider lød der veklager over tilstanden. Selvom der var nogen fremgang i århundredets slutning, fastslog en skribent i 1790erne, „at vore Købstæder ligger nedsunkne i dyb Armod. Synet af de faldefærdige Bygninger, den paa Gaderne herskende Tomhed, overbeviser enhver herom. Jeg siger alle vore Købstæder, thi lad være at Armoden i Aalborg, Helsingør, Randers og Odense ikke er saa fremstikende som i Korsør, Viborg, Køge, Ringsted og Vordingborg. Saa er Mængden ikke mindre arm i hine end i disse, ja stundom armere, fordi den mellem de formuende herskende Luksus ikke er af den for Haandværkerne nyttigste Art“.

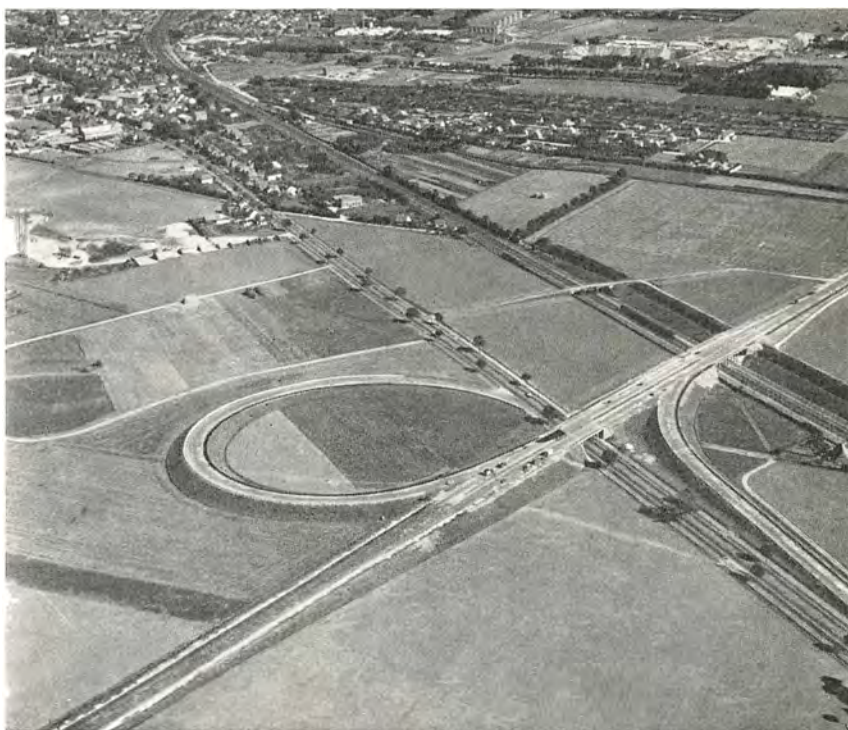
Ved folketællingen i 1801 viser tallene, at de sjællandske købstæders stagnation eller tilbagegang er standset, men det var kun et fåtal af byer, deriblandt Helsingør, Hillerød, Kalundborg, Korsør og Holbæk, som i indbyggertal var nået væsentlig over, hvad de udviste i 1672. Den gamle stad Slangerup gik stadig tilbage, og 1809 forsvandt den ud af købstædernes række, idet den som købstad afløstes af det gamle handelssted Frederikssund. Sorø havde fået stadsrettigheder i 1638. I løbet af det 18. århundrede var der opstået en ny „købstad“ ved Isefjorden, Frederiksværk, der anlagdes som fabriksby med bl. a. krudtmølle, kanonstøberi og jernstøberi. Formelt blev byen først købstad i 1907.

Udviklingen i købstædernes næringsliv, som var begyndt før 1800, tog for alvor fart efter midten af det 19. århundrede. Handelens store opsving og industriens ganske vist langsommere vækst gjorde sig gældende, samtidig med at jernbanerne og dampskibene skabte væsentligt forøgede transportmuligheder.

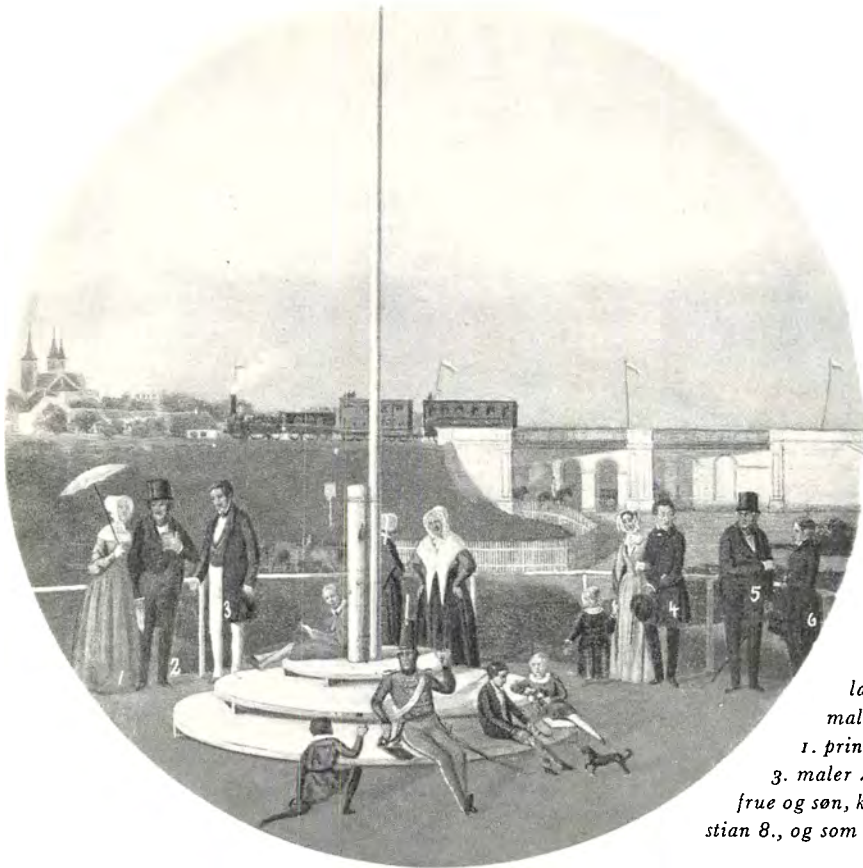

Den gamle Roskilde landevej ved udkanten af stiftsstadens Roskilde. Efter maleri af Rach og Eegberg ca. 1750. Både Frederik 2. og Christian 4. havde taget sig en del af vejenes forbedring. Men efter svenskekrigene henlå de længe i en elendig forfatning, indtil der i følge Frederik 5.s reskript af 1763 blev gjort en ny indsats. Et af resultaterne var den nye vej mellem København og Roskilde, der kunne tages i brug 1776. (Nationalmuseet).

En hovedvejsløkke på hovedvej 1 udenfor Roskilde. Mens man i det 18. århundrede havde bygget nye fine chausseer, var det i det 19. århundrede jernbanerne, der påkaldte interessen. Så kom automobilismens tidsalder, og dermed voksede påny behovet for en omfattende forbedring og modernisering af vejene med henblik på en stadig øget motortrafik. (Fot. 1955 Nord. Pressefoto).

Jernbanebroen ved Roskilde 1847, set fra højen i „Plantagen“. Det var en stor begivenhed, da Roskilde som den første provinsby fik togforbindelse med København i 1847, og i begejstring for det nye jernbaneanlæg lod en skydebroder dette motiv male på sin skydetavle. Personerne er: 1. prinsesse Caroline, 2. prins Ferdinand, 3. maler Zweidorf, 4. „kirurg“ Jensen med frue og søn, kaldet „Rousseau Jensen“, 5. Christian 8., og som nr. 6 ses professor H. N. Clausen.

Fremgangen i landbruget i det 19. århundrede manifesterede sig først og fremmest i en stigende kornproduktion, og handelen med korn skabte liv og røre i købstæderne. Det var ikke blot i Holbæk, forholdene artede sig, som en forfatter har skildret dem i følgende linier: „I Butik og paa Kornlofter var der Travlhed fra Dag gry til Kvæld, der blev afregnet og betalt ud. Handelen gik let fra Haanden. Bønderne tog rask Penge ind – et Læs med 10 Tønder Byg kunde til Tider give 100 Rigsdaler – og gav dem lige saa rask ud, saa Købmanden havde dobbelt Fortjeneste, og der blev i hine Aar samlet betydelige Formuer, selv Gaardskarlene blev Kapitalister“. Med landbrugets omlægning til smør- og flæskeproduktion fra o. 1880 ændrede byernes handel karakter, men den aftog ikke i styrke. Og samtidig begyndte industrien for alvor at vokse frem.

Helsingør blev ved Sundtoldens ophævelse i 1857 nærmest ramt af en katastrofe, men byen kom sig efter slaget, først og fremmest ved industriens hjælp. Idag dominerer skibsværftet Hel-

singørs erhvervsliv og giver næring til en betydelig del af byens 21.000 indbyggere.

Indtil midten af det 19. århundrede havde Roskilde ført en hensygnende tilværelse, men jernbanen skabte nye muligheder, og særlig betydning fik det, at byen blev knudepunkt for banerne til Kalundborg, Korsør og Gedser. Den gamle stiftsstad er vågnet til nyt liv og står nu som landsdelens største provinsby med 26.000 indbyggere. Særlig stærkt er den vokset i de sidste 25 år, hvor den i stadig højere grad er blevet en forstad eller planetby til hovedstaden.

For Sjællands øvrige byer gælder det, at Slagelse, Næstved, Holbæk, Korsør, Køge, Hillerød, Kalundborg og Ringsted har oplevet en kraftig vækst siden 1870, mens resten af byerne er vokset i et roligere tempo eller helt eller delvis stagneret. Som helhed er de sjællandske købstæders udvikling langt mere præget af hovedstadens indflydelse end tilfældet er med de fynske, og især de jyske byer. København har vel efterhånden hele landet som opland, men dog først og fremmest

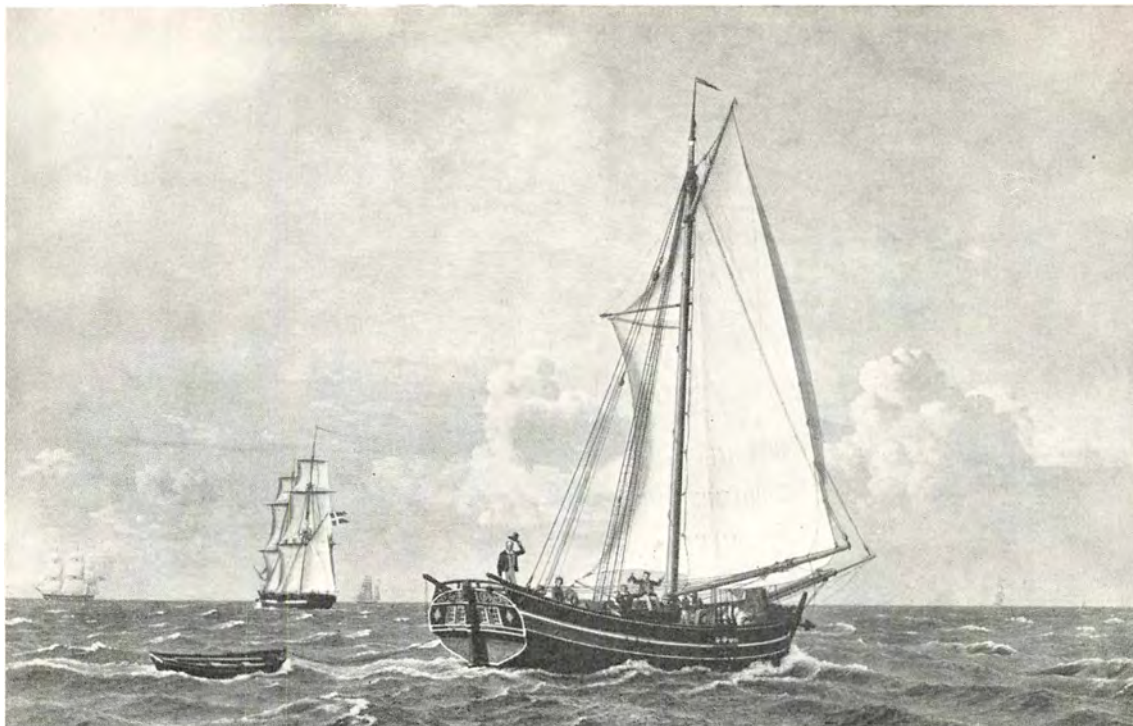
Roskilde banegård i dag. Med anlægget af jernbanen fra København i 1847, og især efter at byen er blevet knudepunktet for jernbanerne til Kalundborg, Korsør og Gedser oplevede den gamle stiftsstad en betydelig økonomisk opblomstring, og i vore dage hører Roskilde banegård til de travleste trafikcentre. (Fot. 1955 Henrik Clausen).

Sjælland, og det er helt naturligt, at de tre dominerende provinsbyer: Odense, Aarhus og Aalborg, er opstået på Fyn og i Jylland.

Hovedstadens tiltagende indflydelse på hele det sjællandske marked fik sit særlige udtryk ved anlægget af en række store *landeveje* i slutningen af det 18. århundrede, alle veje som tog retning mod København. Den franske oberst Marmillod blev 1763 indkaldt til Danmark for at forestå anlægget af nye veje efter det franske chausseesystem. Den første vej blev chausseen fra Fredensborg over Hørsholm til Rudersdal, hvor den stødte til den gamle kongevej, der nu blev åbnet for almindelig trafik. For hver mil oprettedes bomme, hvor de vejfarende måtte betale en afgift til vejens vedligeholdelse. Indtil dette tidspunkt havde de eneste virkelig gode veje tilhørt kongen og været forbeholdt hoffets og særlige privilegeredes kørsel. At også andre, trods utal-

lige, gentagne forbud og strenge straffeforanstaltninger brugte vejene, kunne naturligvis ikke afhjælpe savnet af gode alfarveje. Ved forordning af 1793 blev det forøvrigt bestemt, at de såkaldte kongeveje skulle anlægges som chausseer, beplantes med allétræer ligesom disse og åbnes for den almindelige trafik.

Om vejenes slette tilstand før nyanlæggene, foreligger der beretninger i hobetal. Da den kendte opdagelsesrejsende Carsten Niebuhr i 1767 kom tilbage til Danmark efter en langvarig rejse i Orienten, var han i audiens ved hoffet og blev af arveprins Frederik spurgt om vejenes tilstand i de mange lande, han havde gennemrejst: „Jo, Deres kongelige Højhed“, svarede Niebuhr, „fra Arabien til Roskilde kunne de gaa an, men fra Roskilde til København var de ganske nederdrægtige“. Også Holberg klager over de dårlige sjællandske veje: „Da jeg for nogle Aar siden

Bæltsmakke mellem Korsør og Nyborg 1831. Maleri af C. W. Eckersberg. I det 18. århundrede blev det påbudt, at de, der ejede smakker og tog del i færgesejladsen, skulle sørge for forbindelse over Bæltet fire gange om ugen, og o. 1831 havde Korsør en postjagt, tre færgefartøjer og dampskibet „Mercurius“, der i 1828 var indsat som postskib.

rejste gennem Sjælland, blev mig paa Vejen vist Stedet, hvor Dagen tilforn en Præst havde væltet med Vognen og stødt Hjernen itu. Ved den ene Side af Vejen laa en Sten, hvorpaa Vognen stødte an, og ved den anden Side en anden Sten, hvorpaa Præsten fik sit Banesaar, saa det synes, at begge Sten dér var lagt alene for at styrte Rejsende i Ulykke . . . man finder overalt Vejene belagt med løse Sten, som der har ligget fra ældgamle Tider, uden at nogen har bekymret sig om at rydde dem tilside, endskønt de fleste er ikke større, end de ved en eneste Mand kan bortvælttes“. Man fristes egentlig til at drage en sammenligning mellem Holbergtidens tarvelige vej med den enlige, skumplende vogn og vore dages landeveje, hvor stenene jo er fjernet, men hvor det trods alt er endnu farligere at færdes.

Selvom hovedvejene blev forbedrede, stod det endnu længe slemt til med de mindre vigtige veje. Da pastor L. M. Wedel i slutningen af det 18. århundrede foretog en indenlandsrejse „igen- nem de betydeligste og skønneste Egne af de

danske Provinser“, kom han også ud for vejen mellem Skælskør og Korsør. Herom fortæller han: „Efter en lang Kørsel over denne Slette traf jeg et enligt Hus ved Brinken af Klinten, hvor jeg videre spurgte Beboeren om Vej til Corsør, som forsikrede, at det var saare vanskeligt at køre nedden om formedelst høje Vande, og at vende tilbage oven om, sagde han, var for megen Sinkelse. Jeg overtalede ham ved en god Dusør at gaa med, vadende i Vandet for at holde paa Vognen, der ved Bølgernes Indvæltning og de skjulte Sten i Vandet slingrede hid og did – det var en fæl Kørsel . . . jeg vilde ikke køre denne Vej tilbage, om jeg kunde vinde en Herregaard“.

Befordringsvæsenet var i det 18. århundrede baseret på private vognmandslav, som var oprettet i de fleste byer, og som skulle sørge for de rejsendes befordring efter bestemte regler. Systemet blev videreudviklet ved en forordning i 1804, som bestemte, at der skulle oprettes vognmandslav i de købstæder, hvor der ikke tidligere

havde været sådanne, og tillige skulle der indrettes gæstgivergårde i alle byer langs hovedlandevejene. Senere blev der indført større, lukkede vogne på de forskellige ruter, forløbere for diligencerne, som spændte deres net ud over landet fra 1830erne. Således blev der i 1834 oprettet en dobbelt daglig befordring mellem København og Nakskov og et par år senere mellem København og Kalundborg 1–2 gange ugentlig. Før jernbanernes tid var diligencen det trafikmiddel, der forbandt de enkelte byer og egne. På Sjælland holdt ruten mellem Nykøbing og Jyderup sig længst, idet den først nedlagdes 1909.

Udviklingen i vejtrafikken skabte ofte problemer for købstæderne med hensyn til vedligeholdelse af gaderne og vejene. Således kneb det i slutningen af det 18. århundrede for de styrende mænd i Holbæk at tage rigtigt bestik af den nye situation. Byens hovedgade var på den tid i en

ynkelig forfatning „og forestiller i stærk Tølb eller Plaskregn den femte Gren af Isefjorden“. Landevejen Roskilde–Kalundborg havde hidtil gået uden om Holbæk, og landsbyen Tuse var egnens trafikale midtpunkt, men da der i 1780erne projekteredes en ny landevej mellem Roskilde og Kalundborg, blev problemet om at få vejen ført gennem Holbæk brændende. Tanken mødte imidlertid stærk modstand fra en del af borgerskabet, som mente, „at det ikke findes tjenligt for Byen, at Vognmandslav bliver oprettet, og Landevejen derigennem forlagt, da det formodes, at deraf vil følge, at Gade-Stenbroen blev paastaet af ny omlagt, som vilde blive en betydelig Bekostning“. Trods stadige protester om, at det kunne blive skadeligt for byen, lykkedes det dog på et rådstuemøde at skaffe flertal for en henstilling til myndighederne om, at landevejen burde føres gennem Holbæk.

Statsbanefærgen „Dronning Ingrid“, som er på 4000 t., blev i 1951 indsat på ruten Korsør–Nyborg, hvor der 1952–53 overførtes fire mill. rejsende, 350.000 biler og 450.000 jernbanevogne. I 1954 indviedes en ny færge på 4080 t., og inden længe håber man at kunne åbne automobilfærgeruten mellem Halskov og Knudshoved. (Fot. Kbh.s Foto-Service).

Man har anslået, at den gennemsnitlige fart, hvormed en rejsende kom frem, i det 17. århundrede beløb sig til 2 km i timen; i 1780erne var tallet steget til 4 km, 1830 til 6,5 km og 1848 var det nået op på ca. 10 km i timen. Med *jernbanen* steg rejsehastigheden imidlertid betydeligt, og efterhånden kom man op på 80–90 km i timen og derover. Da det nye trafikmiddel tillige besad en meget større transportkapacitet, var det naturligt, at landevejenes betydning formindskedes. Det blev dog kun for en kortere periode. I vort århundrede har landevejen med bilen sejret over jernbanen.

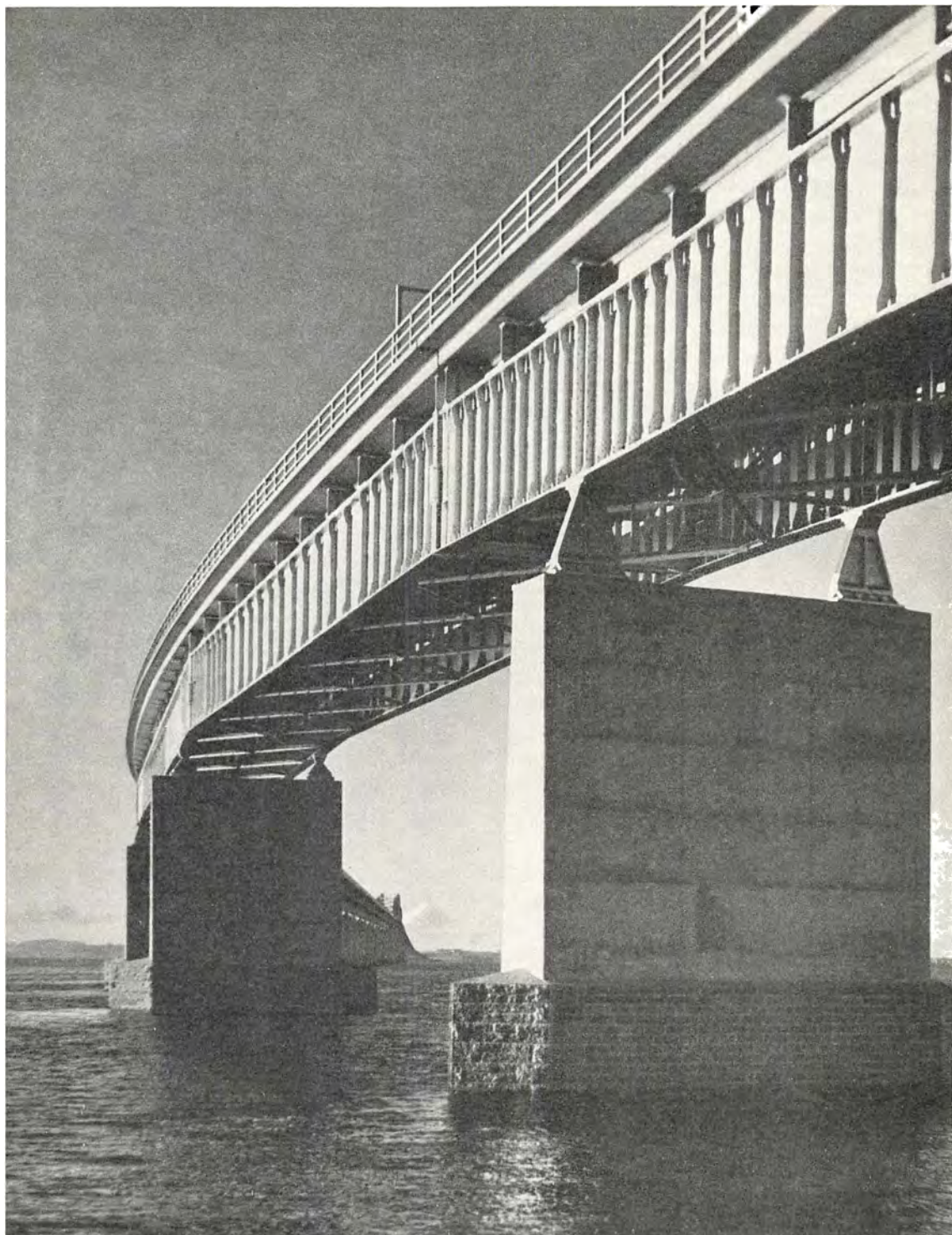
Allerede i 1830erne vandt jernbanesagen begejstrede tilhængere herhjemme. Således fremsatte ingeniør Søren Hjorth i 1834 efter en Englandsrejse forslag om anvendelse af en dampvogn mellem København og Kalundborg. Dagsvognsturen mellem de to byer tog dengang 11 timer. Man nøjedes dog foreløbig med at forbedre vogntransporten yderligere. Således indsattes på ruten København–Helsingør i 1834 en let Hamborgervogn med 4 heste, der skulle gøre turen til Helsingør på ialt højst 5 timer. Vognen kunne rumme 5 passagerer, på 3 sæder. „Passagererne har foran sig Læder-Fordække, saa at intet Vand kan løbe ned paa Fødderne, og de kunne antages ved en Paraply at være fuldkommen beskyttet mod Regn“.

Tidens løsen var dog skinnevejen, og 1844 forelå den endelige koncession til Industriforeningen i København på anlæg af jernbanen fra København til Roskilde. Koncessionen måtte overlades til et aktieselskab, som tillige fik ret til at bygge bane til Korsør, Kalundborg og Rønede. Den 26. juni 1847 blev jernbanen København–Roskilde indviet. Christian 8. med familie tog plads i toget, der satte sig i bevægelse kl. 12.45, mens livjægerens musikkorps, som også var med toget, spillede: Beskærm vor Konge, store Gud. Toget ankom i god behold til Roskilde kl. 1.25, og efter at de kongelige herskaber havde indtaget en frokost, kørte de hjem til hovedstaden – ad landevejen. Jernbanen, der i begyndelsen af københavnernes blev opfattet som en forlystelsesanstalt, et slags Tivoli, opnåede snart en virkelig position i trafiklivet. Allerede 1845 havde Roskildes borgerrepræsentation ansøgt om

koncession på en dampskibslinie gennem Isefjorden fra Roskilde til Aarhus og Horsens, men man fik afslag, da regeringen ikke kunne krænke privilegiet på færgefarten mellem Kalundborg og Aarhus. En lokal dampskibsroute på Isefjorden blev dog oprettet, men dens økonomiske succes var ringe. Trafikken banede sig andre veje. I 1856 indviedes banestrækningen Roskilde–Korsør. 1863 åbnedes banen København–Klampenborg og Hellerup–Lyngby, 1864 Lyngby–Helsingør, 1870 Roskilde–Masnedssund og 1874 Roskilde–Kalundborg. Og i de følgende årtier spredte banerne deres net over Sjælland, men efterhånden som bilerne medførte en ny opblomstring af landevejstrafikken, blev banernes udvikling standset. Som et minde herom står den midtsjællandske bane fra Næstved over Glumsø, Ringsted, Hvalsø, Skibby, Frederikssund, Slangerup til Hillerød. Strækningen mellem Næstved og Ringsted blev sat i drift i 1924, og afsnittene Ringsted–Hvalsø og Hvalsø–Frederikssund i 1925 og 1928. Afsnittet Frederikssund–Hillerød blev påbegyndt, men aldrig fuldført, og i 1936 nedlagdes hele strækningen Ringsted–Frederikssund.

Jernbanerne stimulerede i høj grad næringslivets udfoldelse i købstæderne, og størst nytte drog de største byer af det nye trafikmiddel. Under diskussionerne om jernbaneanlæg lød der i de første år advarende røster fra købstæderne om faren for, at der ville opstå en konkurrerende by ved hver station. Selvom den formodede konkurrence ikke blev så ruinerende som frygtet, så opstod der dog talrige stationsbyer af ikke ringe betydning. Blandt de mange sjællandske er Haslev den største. Med sine 5468 indbyggere ligger den i folketal over syv af de sjællandske købstæder. Indtil banens åbning i 1870 var den blot en landsby med nogle huse og gårde, men derefter voksede der hurtigt et forretningsliv op på stedet. Haslev har et fortrinligt opland og er nu et handels- og industricentrum, der tillige er kendt som skoleby.

Landtrafikkens voldsomme udvikling i de sidste årtier har i betydelig grad forøget behovet for broer over de sunde og bæltter, som adskiller vore landsdele. Væksten i trafikken illustreres tydeligt ved bilernes tal. I 1909 var der kun 700 automobiler her i landet, men 1939 var tallet

Storstrømsbroen, der blev indviet i 1937, er 3200 m lang – den længste jernbanebro på det europæiske kontinent. Her var tidligere færgesejlads mellem Masnedø og Orehoved; men efter etableringen af Gedser–Warnemündeneruten i 1903 øgedes trafikken i et stadig stigende tempo. I 1954 førtes hovedparten af de internationale tog til Syd- og Vesteuropa over broen.

steget til 165.000. Øen Sjælland er i løbet af de sidste 20 år blevet „landfast“ med Møn og Falster ved Dronning Alexandrines Bro, indviet 1943, og Storstrømsbroen, indviet 1937. Da jernbanen i 1870 kom til Masned Sund, oprettedes der herfra færgefart til Gaabense. Efter at der i 1883 var bygget Jernbanebro fra Masned Sund til Masnedø, påbegyndtes en færgeforbindelse til Orehoved. Det allerførste projekt til en bro over Storstrømmen stammer fra 1887, men først i 1932 blev loven om dette storslåede broarbejde vedtaget. Da broen stod færdig i 1937, havde den kostet 41 millioner kroner.

Over Storebælt må færgerne stadigvæk klare trafikken, som deres forgængere dampskibene, smakkerne og færgebådene gjorde det. Oprindeligt var både Skælskør og Korsør udgangspunkter for bæltsejladserne til Fyn, men efterhånden koncentreredes trafikken om den sidste by. Her måtte de rejsende i ældre tid tit vente på gunstig bølge for båden, og det er sjældent rosende ord, der falder om Korsør i rejseskildringerne. Således skriver J. Chr. Hedegaard i 1796 om staden: „Det er et ubehageligt Syn ved høj lys Dag at køre forbi disse Rigsorts Huse, som Byen for en Del bestaar af. Nogle er af den Beskaffenhed, at man egentlig ikke kan vide, til hvis Bopæl de er bestemte. Endel af dem er for slette til at kunne bruges til Faarehuse“. Om sejladserne over bæltet foreligger jo mange beretninger. Her er en af dem, givet af J. S. Holten, der i 1804 ledsagede arveprins Frederik på en rejse til Tyskland: „Kl. 8½ ankom vi til Korsør, hvor det blæste og var bister koldt. Næste Dag. Regn og Blæst. Man delibereede om Vejret, spiste Frokost, delibereede atter. Klokken 9 gik man om Bord. Vi krydsede med Storm og glubsk Søgang i 7 Timer. Efterhaanden blev alle søsyge uden Arve-

prinsen, Prins Christian, Malling, Harboe, Løberen og en Dreng. Her stod Hofdamen ved Fri-seuren og Prinsen ved Stuepigen – Prinsessen holdt af en Matros, Kammerherren hængende over Rælingen . . . endelig som vi nærmede os Landet begyndte de mindst angrebne at sove . . . og næppe var hele Gylpe Societetet falden i Søvn, førend vi fik Ordre til at pudse os for at stige i Land – Der kom vi Kl. 4“.

I ældre tid blev overfarten Korsør–Nyborg drevet af postvæsenet, som fra 1828 satte dampskibe ind i farten. 1883 overgik befordringen til De sjællandske Jernbaner og samme år begyndte færgetrafikken med overførsel af jernbanevogne.

Smakkefarten mellem Kalundborg og Aarhus, der var af gammel dato, oplevede i det 18. århundrede en blomstringstid. Der rejste sandsynligvis mindst 6000 personer årligt ad ruten, og desuden havde færgelavet store indtægter af at overføre jyske kreaturer til Sjælland, ca. 7–8000 stk. årlig. Denne trafik bragte Kalundborg væsentlige indtægter. I 1833 indsattes et dampskib på ruten, dog kun 1 gang ugentlig, og først 1851 afløstes smakkerne helt af dampskibe. De rejsendes ventetid i Kalundborg afkortedes nu betydeligt, og dermed indskrænkedes byens indtægter. Værre blev det, da jernbanen Roskilde–Korsør åbnedes og trak de rejsende bort fra Kalundborgruten. Med banen fra Roskilde i 1874 kom der dog atter bedre tider for Kalundborg og for ruten til Aarhus. Denne overtoges i 1914 af Statsbanerne. I 1934 oprettedes en privat færgerute fra Hundested til Grenaa.

Færgefarten fra Helsingør til Skåne blev i ældre tid drevet af private færgelav. Senere optoges overfarten Helsingør–Helsingborg i en periode af D.F.D.S., men i 1888 blev den overtaget af Statsbanerne.

TRÆK AF ÅNDSLIVET

Af Anders Bæksted

Sjælland, der jo i de gamle dages Danmark lå omtrent midt i riget, blev tidligt ligesom en fællesnævner for det danske åndsliv. Markante træk, som de der kendetegner jysk sind og tone, savnes for det meste her, men er så erstattet af en åndsform, der ikke nøjes med sit eget, men livligt tilegner sig omverdenens liv og kunst, langt ud over landets egne grænser.

Allerede i den tidlige middelalder mærkes de europæiske strømninger, som viser, at Sjælland i virkeligheden er den danske landsdel, som ligger udlandet, England, Frankrig, Tyskland nærmest. Mest hjemmegjort, næsten med noget jysk i sin barske og stædige fastholden ved en gammel-national linje, virker den lille Roskilde-krønike, en ganske kortfattet danmarkshistorie, hvis ukendte forfatter har mod til at tage parti for gamle kong Niels og navnlig for Stærke Magnus imod den moderne, tysk-dannede Knud Lavard; denne har dog været en sådan ideal-skikkelse, at selv hans modstander Roskildemanden må beklage, at Magnus lod sig forlede af Djævelen til mordet i Haraldsted. Men for resten ved vi af andre kilder, at selv i de mest konservative danske kredse yndede man den europæiske kunst og kultur: Det sendebud, som Magnus i 1131 sendte til Knud Lavard, var en sachsisk sanger, som på vejen søgte at advare Knud ved at synge for ham det højtyiske kvad fra sagnkredsen om Niebelungerne, om Grimhilds svig mod sine brødre.

Valdemarstidens sjællandske historieskrivere var, i samklang med de synspunkter, som knættedes af Absalon og kongehuset, nationale i den forstand, at de i mindet om fædrenes bedrifter så et af midlerne til at hævde riget og dets ret på lige fod med den øvrige verdens moderne nationer. Den lille Roskilde-krønike er ty-

deligt tyskerfjendtlig. Det samme gælder i endnu højere grad Svend Aggesens ypperlige kortfattede danmarkshistorie. For dens forfatter, som stod kongehuset nær, er tyskerne opblæste og hovmodige og har aldrig nok i deres eget. Og han dvæler med forkærlighed ved de berømmelige kampe ved rigets sydgrænse, ved beretningerne om Uffe og om Tyre Danebod. Vor middelalders store nationale historiker, Saxo Grammaticus, „en sjællænder af fødsel“, som han kaldes i en godt hundrede år yngre kilde, har, efter Absalons bud, skrevet sit værk for at danerne ikke skal stå tilbage for andre folk. Også han har et godt øje til udlandet: alt, hvad der byder ham imod, blødagtighed og falskhed, står for ham som resultater af tysk indflydelse.

Og så var dog disse nationale mænd tillige gode europæere, der skrev på latin, for at Danmark derved måtte give et værdigt og respektindgydende bidrag til den store fælles kultur. Og både Absalon selv og Svend Aggesen og mange andre var verdensmænd, uddannede ved udenlandske universiteter.

Allerede hos Saxo giver kærligheden til hjemstavnen sig klart udtryk. Sit Sjællands topografi er han godt inde i, det viser de mangfoldige stedsangivelser i hans skildringer af de evindelige venderkampe. Og helt poetisk skildrer han sit hjemland som en ø, der tør prises for sin forbavsende rigdom på alle livsfornödenheder, og som står foran rigets andre dele ved sin dejlighed. Og vel er Saxo først og fremmest dansker, med stolthed skildrer han hver bedrift, der fastslår fædrelandets hæder. Men en særlig glæde bryder frem, hver gang han kan henvise til en sjællænderes raske dåd, til sjællænderes mod i leding og deres troskab imod deres konge.

Vekselvirkningen med udlandet var livlig. Den

berømte klosterabbed Vilhelm, en af vor danske middelalders ædleste skikkelser, der først sad på Eskilsø i Roskildefjorden, senere i Æbelholt kloster, var en franskmand, indkaldt til landet af biskop Absalon. Men vejen kunne, om end beskedent, også gå fra Sjælland til udlandet: Til den berømte samling af håndskrifter i Firenze har siden den sene middelalder hørt et stort, smukt illumineret håndskrift indeholdende den romerske oldtidsforfatter Plinius' værker. Det er, i slutningen af 1100-årene, udført af en vis, forøvrigt ukendt, Peter fra Slagelse. Og som bekendt er de eneste bevarede rester af et med Saxo samtidigt håndskrift af hans danmarkshistorie, kun nogle få blade, fundet på biblioteket i Angers i Vestfrankrig.

Hjemme gav man – og delvis ved udlændinges hjælp – fra dansk side bidrag til middelalderens store fælles samling af legender om de hellige mænd. En engelsk munk i Ringsted kloster forfattede en smuk, kortfattet skildring af Knud Lavard, vistnok i anledning af den højtidelige helgenkroning i 1170. Og ikke længe efter at den før nævnte berømte franskmand, abbed Vilhelm, var død, i 1203, skrev en landsmand af ham, en kannik i Æbelholt kloster, den fængslende skildring af denne helgen, som han selv havde kendt i levende live. Langt folkeligere og tydeligt nok mest bygget på gamle sagn, er den kortfattede fortælling, der blev skrevet om Slagelses velgører, den aldrig kanoniserede, men åbenbart meget folkekære Hellig Anders. Billedet af ham, som hang i Skt. Peders kirke, er nu forsvundet, den hellige kilde ligeså. Men på Hvilehøj lidt uden for byen vedligeholdes endnu det krucifiks, som minder den vejfarende om den hellige mands eventyrlige og hurtige hjemrejse fra det hellige land. Og både om Hertug Knud og Hellig Anders gik der folkekære viser sent i middelalderen.

Dette mere folkelige stof har naturligvis ikke været beregnet til eksport. Og der kunne også være ting, som man ikke just stræbte efter at hævde ejendomsretten til: der kendes på dansk og på tysk, på plattysk og engelsk en middelalderlig fortælling om munken broder Rus, djævelen i menneskeskikkelse, der forfører et helt klostres indvånere til ryggesløst vellevned og også

når at anstifte andre skarnsstreger. Den danske og plattyske version af fortællingen henviser, temmelig ubestemt og uden at stemple nogen, til et kloster i „Sachsenland“, men den højtyske tekst er ubehagelig nøjagtig i sin stedsangivelse og kommer, så vidt man kan skønne, den oprindelige form nærmest:

dass Kloster sey Eszron in Denmark genant,
bey Helsinghore in Seclant wol bekant,
und under dem Bistum Rosschilde gelegen – –.

For resten findes i kælderen under klosteret endnu „broder Rus' rist“ og „broder Rus' hul“.

Skæmt og spot over munkene er muntre foreløbere for reformationens mere alvorlige begivenheder. Som en bevægelse, der var centraliseret i hovedstaden og om kongens person, har reformationen vel i hovedtræk artet sig ens over hele riget, men et par markante skikkelser, stridsmænd i kampen, har lagt en så væsentlig del af deres virke på Sjælland, at de rettelig kan henregnes til denne landsdel. Modstanderes arge beskyldninger og grove skældsord mod en betydelig mand er et temmelig sikkert bevis for hans karakters storhed og styrke, men også uden det kender vi Povl Helgesen („Povl Vendekaabe“, „den fedbugede skalk“, kalder reformatorerne ham) som en retlinet og rig natur. Som videnskabelig, humanistisk interesseret karmelitermunk er han i sin løbebanes begyndelse knyttet til klosteret i Helsingør. Selv ivrig for at reformere den katolske kirkes misbrug indefra, lempeligt og uden uoprettelige brud, blev han snart klar over, at den radikale, ude fra kommende reformation ikke var Guds, men denne verdens værk. Beundrende Christiern 2.s geni og dybt grebet af Luthers inderlighed søgte han længe at se de gode sider ved de nye strømninger. Men Luthers rasen imod paven måtte af ham betragtes som oprør mod alle guddommelige love, og kongens blodige raseri mod adelen syntes ham et brud med al menneskelig ret. Og trods hånen og skældsordene, trods trusler på livet og beskyldninger for bestikkelse og løgnagtighed, blev han da stående på den post, som hans samvittighed anviste ham, til det sidste tyngt af fortvivlelsen over fædrelandets splid med sig selv. Og forsvandt så, uden at vi ved hvordan eller hvorhen.

Ruiner af Knud Lavards kapel ved Haraldsted. De smukke helgenlegender om hertug Knud medvirkede vel til, at det lille kapel, der rejstes til hans ære o. 1150, blev centrum for en betydelig afladshandel. Resterne af bygningen, som forsvandt ved reformationen, blev først fundet ved en udgravning i 1883. (Efter tegning i Ill. Tid. 1886).

Men forsvandt han uden at vi kan følge hans spor, har han dog selv sat sig et minde i sine skrifter, hvis glød og lidenskab endnu føles brændende og levende af læseren. Og tilmed skulle så en mærkelig hændelse et århundrede efter hans egen tid kaste et helt romantisk skær over denne mærkelige mand: I Horns Herred ligger den gamle Skibby kirke. Det lød hult, når der blev banket på muren bag alteret, og da man brød hul, det var i 1650, fandt man et gammelt håndskrift, en danmarkshistorie på latin. Håndskriften kendes som Povl Helgesens egen, indholdets ånd og sind er også hans. Hans heftige vrede giver sig udtryk i de voldsomme domme over Christiern Tyran, hvem han spår et ondt minde, der svarer til hans levned, og over Frederik 1., hvis død han udmaler som passende for en kirkerøver og præstehåner, så usalig med et rallende skrig, at „de omstående skjælvt af rædsel. Men der var kun få, som sørgede derover“. Og som for også helt i den ydre form at svare til sin forfatters mærkeligt afbrudte skæbne standser krøniken med året 1534, afbrudt midt i en sætning. –

En født sjællænder gjorde, som Povl Helgesen, hele kirkekampen med, men stod på det sejrende reformationspartis side. Christiern Pedersen var fra Helsingør, gik i Roskilde skole, blev kannik i Lund og opholdt sig senere en årrække i Paris, hvor han, en af reformationstidens største danske forfattere (og en af de første, der i større stil skrev danske bøger), vandt både hjemlig og udenlandsk anerkendelse for en række værker: skolebøger, messebøger og danske andagtsbøger for lægfolk. Og den udgave af landsmanden Saxos værk, som han fik trykt i Paris i 1514, er nu vor eneste tekst af dette hovedværk i den danske middelalderlitteratur, eftersom alle de åbenbart ret talrige håndskrifter er gået til grunde. I det hele taget syslede Christiern Pedersen meget med fædrelandets historie og var fuldt klar over dens folkelige betydning. Efter sin hjemkomst fra udlandet udgav han en nu tabt oversættelse af Saxos latinske tekst. Men også han blev af reformationens malstrøm revet bort fra de stille studier. På en rejse i udlandet sluttede han sig til den lille trofaste flok om Chri-

Hellig Anders krucifiks på Hvilehøj. Om det gamle kors, der 1952 blev erstattet af et nyt, skriver Oehlenschläger: Hist, hvor akset jorden dølger – der, hvor øjet gerne følger – agrens tunge, gule bølger – sort et kors på højen står – Hellig Anders rejst til ære – at hans ånd kan stedse være – egnen nær og omsorg bære – for hans agre år for år. (Fot. Herluf Lykke).

stiern 2., og den hældning mod Lutherdommen, som allerede i nogen tid havde mærket ham, endte med hans fuldstændige overgang. En afholdt og respekteret mand må han have været, siden han, skønt trofast tilhænger af den faldne kong Christiern, uden alt for stor vanskelighed fik lov til at sidde roligt i Malmø og skrive bøger, som blev mangfoldiggjort i det trykkeri, han selv havde hjembragt fra udlandet, og som han nok har tænkt sig skulle stå i kong Christierns tjeneste. Christiern Pedersens endeligt blev mere harmonisk end Povl Helgesens. Vel var han i sine sidste år ikke ved sine åndsevners fulde brug, men endnu kunne han dog arbejde med en og anden bog. Hos en slægtning, præsten i Helsing, levede han roligt og uden økonomiske bekymringer, til han i 1554 fandt sin grav på kirkegården. Den er nu forsvundet, men en tavle i våbenhusets mur knytter hans navn til stedet.

Morsomt nok var den forfatter, i hvis værk vi nu finder de bedste og mest ægte billeder af sjællandsk folkeliv i reformationsårhundredet, en ægte jyde, født i Ribe, men rigtignok en jyde med fynsk skolegang og universitetsuddannelse i Wittenberg. Peder Palladius var kun fireogtredive år, da han udnævntes til biskop over Sjællands stift og teologisk professor ved universitetet. De visitatsrejser, som førte ham rundt til stiftets fire hundrede sogne, gav ham det inderlige kendskab til sjællandsk ånd, sprog og vane, som gør hans visitatsbog til en af de livligste og aldrig forældede bøger i den danske litteratur, skabt af et kærligt og rigt sind, der lydhørt og forstående tilegner sig folkets talemåder og tankegang. De advarsler og opmuntringer, som lyder i hans tale til menigheden, er fremkaldt af sete billeder og levende situationer: de små drenge, som er slemme til at slå med sten efter kirkens tagsten og vinduer; koner og piger, som sommerpynter kirken med blomster og urter; bønderkarlene, som smukt rider sommer i by i festligt optog (men som skal vogte sig for nattevågen ved majtræet); de skikkelige bønder, hvis højeste mål er at se sønnen som degn eller præst; brudfærd og begravelse. Men også drukkenbolten, som sidder i kroen og siger vittigheder om præsten og om sin kone, har han fået med i et på samme tid humoristisk og alvorligt

advarende, men ikke hadefuldt billede. Bogen var næppe bestemt til offentliggørelse. I dag kan en læser opdage, at han sidder i sin lænestol og misunder de gamle bønder sædet på de hårde træbænke.

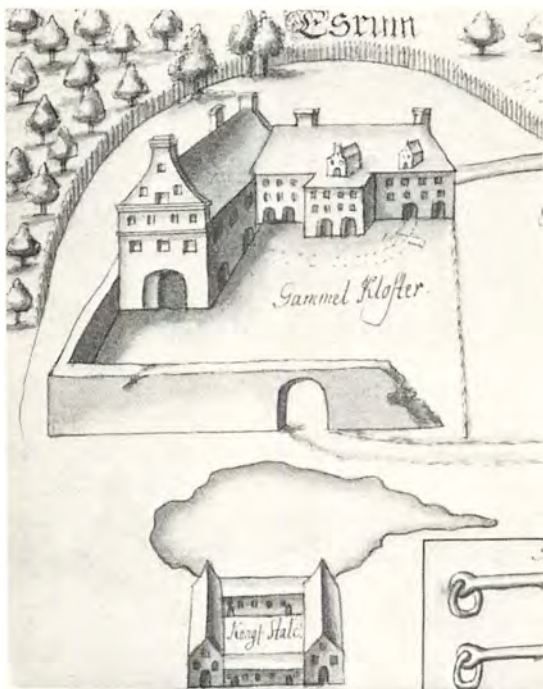
Nu har da, ved mænd af mindre evne, men af samme ånd som Peder Palladius, evangeliets klare lys sejret i Danmark. Og i menighederne er de papistiske levn få og ubetydelige, næppe meget farligere for den rene lære end de gamle latterlige rester af hedenskab, som kan dukke op her og der i form af en uforklarlig skik eller en og anden uforståelig ed. Truer nogen fare, da kommer den fra kirkens egne førere, fra kloge mænd, som tænker for meget og måske kan finde på at ville reformere reformationen. I slutningen af det sekstende århundrede sidder Niels Hemmingsen i Roskilde, og derfor bliver den lille by et valfartssted for udenlandske lærde og et mål for deres breve. Her havde han, som var en lollipop af fødsel, tilbragt nogle fattige ungdomsår, indtil der blev råd til de nødvendige studier i udlandet. Og hertil vendte han tilbage som forvist fra universitetet, hvis anseelse han ved sin lærdom og skarpsindighed havde bragt på lige fod med de bedste udenlandske. Grunden til hans fald lå i hans calvinske opfattelse af nadveren, men det skal siges til de danske autoriteters ros: kongen og teologerne, at den direkte årsag mest må søges i udenlandske ortodokse kredses påtrængende iver. Nu sad han i sine sidste tyve år, agtet og æret, i Roskilde, i gode kår og flittigt søgt af gamle og unge venner som „Danmarks almindelige lærer“. Ikke engang hans gamle kolleger, universitetsprofessorerne, glemte ham, tværtimod ønskede de ham hvert år en munter og glædelig jul med en sending god vin.

Stort set har den korte vej til København betydet, at ingen af de sjællandske byer siden middelalderen kom til at spille nogen særlig rolle som selvstændigt centrum for åndslivet. Her er intet, der kan sammenlignes med Viborg, Ribe, Odense. Det skulle da være Sorø, der gennem århundreder viste evne til at samle på betydelige mænd. Klosteret var tidligt i middelalderen grundlagt af rigets bedste slægt, Hviderne. Her endte Absalon sine dage og fik sin grav i kirken.

Herover : Ruiner af Æbelholt kloster, der blev grundlagt af abbed Vilhelm o. 1175 mellem Hillerød og Frederiksværk. (Fot. Nationalmuseet).

Herunder : Esum kloster o. 1670. Efter Resens Atlas. Mange af klosterbygningerne var forsvundet efter reformationen. Endnu står sydfløjen fra det 14. århundrede.

Og senere i middelalderen vakte det på bøger så rige kloster de italienske humanisters opmærksomhed, fordi en rejsende dansker, Claudius Clavus, fortalte dem (med rette eller urette), at der i Sorø fandtes et håndskrift af den romerske historieskriver Livius, men et eksemplar, som også indeholdt de afsnit af værket, der ellers regnedes for tabte. Efter reformationen inddrog klosteret under den verdslige administration og indrettedes, i 1586, til adelig skole, hvor vel at mærke den nye tids demokratiske idealer slog igennem, idet adelige og uadelige elever skulle have plads i lige antal. Her sluttede den travle Niels Krag sine dage som forstander i det embede, der ansås for det bedste, der kunne opnås her i landet af en studeret mand, hvis han da ikke var adelig. Og Niels Krag havde ellers haft bestillinger nok : skolemester i Ringkøbing, professor ved universitetet, ambassadør til Skotland og kongelig historiograf. Det er forståeligt, at det ikke blev til noget med historieskrivningen. Hans efterfølger både som forstander i Sorø og som historiograf var fra Hven : Jon Jacobsen Venusin. Var han knap så tynget af offentlige hverv som sin formand, så hindrede hans forbausende flersidighed også ham i at fuldføre arbejdet på Danmarks historie, som Anders Sørensen Vedel var begyndt på, og som Krag havde skullet fortsætte. Samtiden vidste meget godt, at Venusin var kryptocalvinist, og Niels Hemmingsens eksempel havde vist, at dette kunne være farligt. Men Venusin mistede ikke sin ellers så rettroende konges, Christian 4.s gunst og steg fra embede til embede. Til ham knyttede sig da sagnet om trylleringen, der bringer sin bærer visdom og lykke og kongeyndest, men dyrt betalt med en tung samvittighed og tvivl om sin saligheds part. Og ringen slipper ikke den, som har modtaget den. Forgæves søgte Venusin at bortkaste den gave, som en ånd havde givet ham i hans unge dage ; fra vandet og ilden vendte den tilbage til ham og bragte ham sidst til den fortvivlelse, som fik ham til at tage sit eget liv i en af Sorøs brønde.

Venusins efterfølger i det nationale embede kom endnu længere østfra, men blev gennem årene så god en sjællænder som nogen : Claus Christoffersen Lyschander var en skånsk præste-

*Jomfru Maria bringer
jesusbarnet i skole.
Kalkmaleri fra o. 1450 i
Tuse kirke ved Holbæk.
I senkatolicismens tid drog
udsigterne til en stilling
inden for kirken store
dele af ungdommen til
studierne, og i tiden fra
1444 til 1513 åbnedes der
bl. a. nye skoler i
Helsingør, Kalundborg,
Næstved og Skælskør.
(Fot. Nationalmuseet).*

søn med skolegang i det gamle Herridsvad kloster. Men efter at have gjort sin studierejse til de tyske universiteter slog han grundigt rod i Sjælland og sad så som en godt aflagt præst i Herfølge til sin død o. 1623. Her skulle han da, efter kongelig befaling, fuldføre det værk, som flere før ham forgæves havde taget fat på, en latinsk danmarkshistorie, som kunne hævde det nationens ry i udlandet, som Saxos værk havde grundlagt. Skønt henved de tres gik præsten modigt løs på opgaven og udkastede en så vældig og uigennemførlig plan, at regeringen omgående tog arbejdet fra ham og overdrog det til en anden. Men Lyschander sad lunt i Herfølge og arbejdede trøstigt videre på sine historiske værker, som han, nu da han ikke var bundet af nogen instruks, forfattede på dansk. De danske Kongers Slægtbog fik han udgivet i 1622, og meget lå efter ham i manuskript. Mere end det historisk set temmelig tvivlsomme indhold er det dog Lyschanders livlige fortælle-måde og friske sprog, som gør ham værd at læse, og det er da også som digter, ikke som historiker, han vil bevare sit værd. Ganske vist er hans digtning også historie: Billeslægtens Rimkrønike, Den Grøndlandske Chronica, Hr. Christian den Femtes Udvalgelses og Hyldings Historie, en uendelig

mængde vers, som med deres ensformige, stædigt fastholdte melodi snart ville dysse sin læser i søvn, hvis han ikke på snart sagt hver side blev vækket, nu af et ægte set naturbillede, nu af en levende følelse for folkelivet. Og for det slægtled, som er optaget af en løjerlig diskussion om de frie videnskabers og kunstners berettigelse og betydning i det moderne samfund, kan vel her citeres den gamle Herfølge-præsts kloge og kønne strofer om den naturlige, usnobbete arbejdsfordeling:

Bonden han saar, og Solen skin' fri,
Og Skyen gir Dug og Væde:
Jeg skriver, en anden han falder mig bi,
den tredje gør sammelede.
Saa kan baade Kornet og Bogen gro,
Slet intet kan intet give;
Men naar der er noget at bygge paa,
Saa kan man en Gærning drive.

En anden af tidens digtere gik modsat Lyschander fra Sjælland til Skaane. Hans Christensen Sthen, der var født i Roskilde, blev skolemand og kapellan i Helsingør, men sluttede som præst og provst i Malmø. I sine lykkelige år i Helsingør lod han sine disciple opføre skuespil (et enkelt har han selv skrevet) til borgernes fornøjelse og med fuld anerkendelse af magi-

Latinskolen i Slagelse havde i tiden mellem 1616 og 1809 til huse i Skt. Mikkels kirkelade, som stammer fra slutningen af det 15. århundrede. En mindetafle på bygningen, der senere var garnisonssygehus og fra 1879 til 1942 fungerede som politistation, nævner bl. a. biskop Balle, Jens Baggesen og Ingemann. (Fot. H. Lykke).

straten, som flere gange belønnede ham med et gratiale. Salmerne, som nok mest er fra Malmø-tiden, giver nu og da udtryk for bitter erfaring og træt sind, som søger sin trøst hos Gud. Nogle af dem lever endnu, lempede efter tidens tarv, i den danske salmebog.

Fra det syttende århundredes begyndelse viser de enkelte landsdeles lokale poeter en stadig stigende lyst til at udarbejde topografisk-historiske skildringer på vers, først på latin, senere på modersmålet. Sjællands digtende præster og skolemænd har flittigt deltaget i denne bevægelse, hvis gammeldags poetiske værd for det meste nu kun kan skattes af den, som har tilegnet sig tidsalderens ånd og kultur ved grundigt og medlevende studium. Allerede i 1608 besang Willich Westhovius Sjællands byer i et latinsk digt. Og to år før havde Jens Dinesen Jersin digtet om Herlufsholm. Han, der endte sit korte liv som biskop i Ribe, havde i barndom og ungdom været knyttet til Sjælland, født i Jersie ved Køge, student fra og lærer ved Herlufsholm, siden rektor i Sorø. Her brød et tungsind så pludseligt frem i den ellers så livsglade mand, at kun et dunkelt sagn kunne give hans venner en halv forklaring på det pludselige omslag: Hver dag ved solnedgang gik han til kirken med sin luth

og søgte et sted, hvor hans sang kunne tone rent og fyldigt under hvælvingerne. Men en aften vendte han tilbage som et andet menneske, bærende på en tung erfaring, som prægede resten af hans liv med dyb, religiøs alvor. Men han fortalte ingen, hvilket syn det var, der havde vist sig for ham, mens han sang ved Absalons grav.

Fra midten af århundredet kom der rigere vækst i den nu dansk-sprogede topografiske digtning, men ikke altid er resultatet heldigt, til tider ret umuligt. I 1644 udkom den fynske præst Bertel Wichmanns hyldedigt til Næsbyholm (hvis ejer var forfatterens velynder). Man undrer sig over hans besynderlige beskrivelse af et sjællandsk landskab, til det oplyses, at han temmelig direkte har gendigtet et tysk lokal-digt og forsynet det med danske stednavne. Så læser man med større lyst den senere Mikkel Hansen Jernskægs rimede beskrivelser af Amagerland og af Roskilde domkirke og hans skildring af en rejse fra Holsteinborg til Faaborg. Eller den kendte sprogmand Erik Eriksen Pontoppidans Køges korte Beskrivelse; han havde en årrække siddet som præst der i byen. Og en af tidens bedste digtere, ikke efter sin produktions omfang, men efter det værd, den fik for det danske folk, forfatteren til visen Om Tyre Danebod, har

Rytterskolen i Lille-Heddinge. Da Frederik 4. 1721 oprettede 240 skoler på ryttergodserne, landets jorddrotter til eksempel og efterfølgelse, var det en stor landvinding for dansk almueoplysning, skønt undervisningen kun omfattede religion og læsning, mod en betaling af 8 sk. om ugen dog også skrivning og regning. (Fot. Jonals Co.).

også digtet Ringsted til Ære og om Sjællands første Befolkning: Laurids Kok var en præstesøn fra Asminderup ved Holbæk, der blev student fra Roskilde og rektor i Ringsted. Denne sjællandske livsbane afsluttede han som præst på Røsnæs, „en flittig og vel forfaren Mand i vore gamle Sager“, som vennen Peder Syv sagde om ham. Men endnu sent i århundredet lever den lærde digter: de vers, hvormed naturforskeren og museumsmanden Holger Jacobæus besynger sin ejendom, gården i Veddelev ved Roskilde, er latinske.

Århundredets største digter var til midten af sit livs bane knyttet til Sjælland, og det satte sig spor i hans ungdomsværk. Thomas Kingo, væve-rens søn i Slangerup, blev først sat i den lille købstads danske, dernæst i dens latinske skole, men måtte, ustyrlig som han var, nyde sin sidste skolegang under den formodentlig mere moderne disciplin i Hillerød. Universitetsopholdet i hovedstaden blev ikke af lang varighed, og snart sad den unge levemand i en behagelig stilling som huslærer hos slotsforvalteren på Frederiksborg og senere i tilsvarende embede på Vedbygaard ved Tissø. Det solide, landlige selskabsliv har inspireret ham til glade digte, og endnu som kapellan i Kirke Helsingø giver hans sunde hu-

mør sig udslag i det kostelige poem over studens pludselige og sørgelige død ved et ulykkestilfælde 28/8 1665 på Sæbygaard. Men snart efter, da han var blevet præst i fødebyen Slangerup, skulle han vise sig at være en af de få digtere, hvis værd ikke måles ved sammenligning inden for et århundredes eller en enkelt periodes snævre rammer, og hvis betydning alene begrænses af sproget, som måske kun forstås af en fåtellig nation, eller som efterhånden ældes, så det fattes af færre. Vel skrev Kingo endnu i sin gamle stil: Kroneborgs korte Beskrivelse er både et dejligt digt om det prægtige slot og en allerunderdanigst hyldest til Christian 5. Men han udsendte også, i 1674, første part af sit Aandelige Sjunge-Kor, med mange af de salmer, som siden, uanset århundredernes løb, har båret den danske kirkesang. – Tre år efter udnævnte kongen ham til biskop over Fyns stift.

Endnu skal nævnes enkelte betydeligere mænd af århundredet, som fik deres digternavn knyttet til Sjælland. Anders Christensen Arrebo var født i Ærøskøbing i 1587, blev som ganske ung præst i København og få år efter bisp over Trondhjem stift, et embede han hurtigt mistede, fordi hans noget frie optræden ved de lystige bondebryllupper gav næring til rygter, som hans

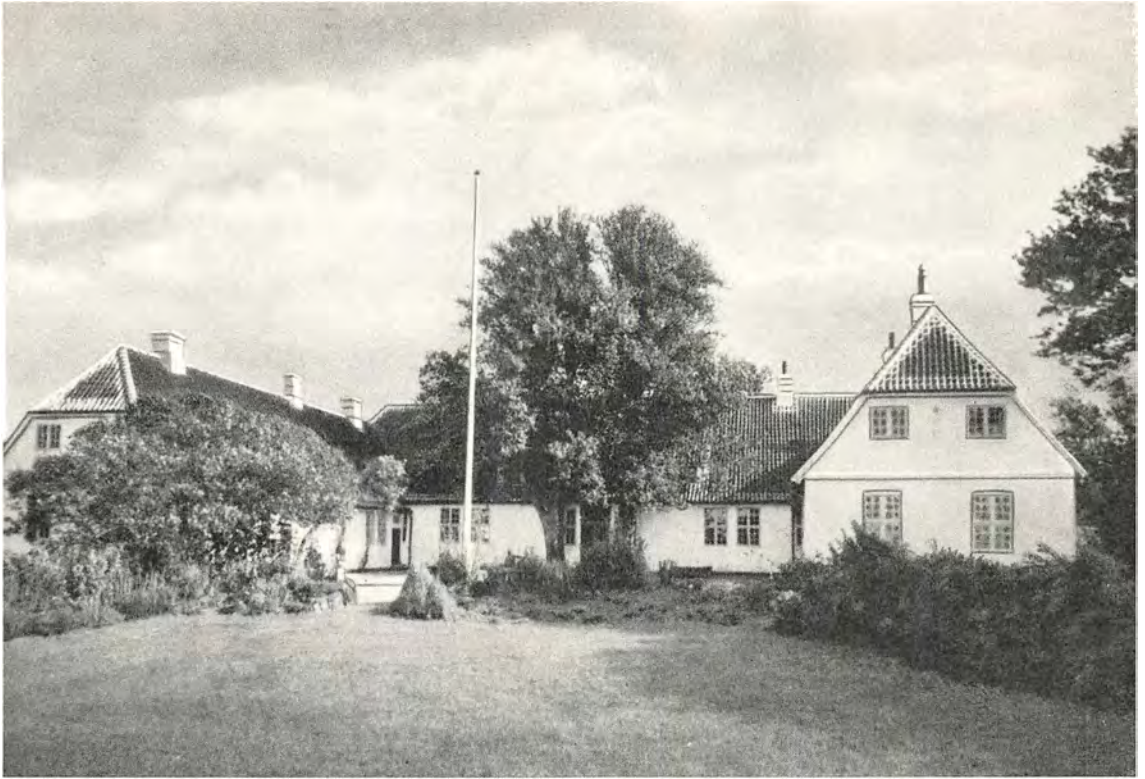

fjender flinkt vidste at benytte. Resultatet var en dom, der frakendte ham kjole og krave, og der skulle gå flere år, før den fordom så yndede bisp genvandt sin konges nåde så vidt, at han fik lov til at blive præst i Vordingborg, en dengang såre uanselig stad. Her var han til sin død flittigt optaget af arbejdet på sit hovedværk, digtet Hexaameron, skabelseshistorien, efter moderne fransk forbillede. Med det havde han tænkt sig at give sine landsmænd ikke alene et stort opbyggeligt digt, men også et stilistisk mønsterværk til efterligning. Han nåede ikke at afslutte det, før han gik i sin grav i Vordingborg kirke, og først henved femogtyve år senere blev det trykt.

Men der var andet end digtere blandt de sjællandske skolemænd og præster. Søren Povlsen Gotlænder, der blev rektor i Vordingborg og senere præst i Slangerup, udarbejdede flittigt, men uden at opnå større succes, en fyldig dansk verslære, og Arrebos ven Hans Mikkelsen Ravn, en jyde, der blev hører på Herlufsholm og rektor i Slagelse, var den førende teoretiker inden for århundredets danske musik og digtekunst, dertil en fremragende pædagog. Han døde i 1663 som præst i Ørslev ved Skælskør. I Sorø dyrkedes fædrelandets historie af professoren Stephan Hansen Stephanius, hvem det lykkedes at få en mønstergyldig tekstudgave og kommentar af Saxos danmarkskrønike fra hånden og udgivet i 1645. Men også beskæftigelsen med den antikke oldtid blomstrede i samme by. Her levede fruene til Thurebygaard, den lærde Birgitte Thott, sine sidste år, og her udkom også, i 1658, hendes livs hovedværk, den prægtige fordanskning af Senecas skrifter. Samme år blev Peder Syv, en anden elsker af det danske sprog, rektor ved den lille latinskole i Næstved. Han var født i landsbyen Syv ved Roskilde, student fra Roskilde skole og havde kun i få år været latinskolehører i København. I Næstved havde han lejlighed til dels at benytte adelsdamen Anne Gjæes berømte danske bogsamling, dels at dyrke venskabet og de fælles interesser med Hans Mikkelsen Ravn i Skælskør. Og her skrev han sin bog, Nogle Betænkninger om det Cimbriske Sprog, en omfattende redegørelse for de forskellige discipliner i arbejdet med modersmålet. Bogen er nok lærd og skrevet for studerede personer, men vel at mærke forfattet

på dansk: Mig bør jo først at vide mit Fædreland og dets Sprog nogen Ære, siger han selv i forordet. I sit senere embede som præst i Hellested på Stevns fortsatte han sit arbejde på samme linje, og det var ikke med urette, at han var indehaver af den fornemme titel af „kongelig dansk filolog“ (som han selv havde ansøgt om). Her udarbejdede han sin fornøjelige „Dansk Sprog-Kunst eller Grammatica“, her samlede han stof til sin store udgave af de danske ord-sprog, her skabte han sin folkevisebog: Vedels hundrede danske viser forøgede med endnu hundrede, og her gjorde han, der var en velhavende mand, præstegården til noget nær idealet af en bolig for en humanistisk videnskabsdyrker: hans bibliotek var rigt på skatte, hans møntkabinet og hans samling af oldsager betydelige. Og her modtog han besøg af venner og fagfæller. Blandt dem var (men i faglige spørgsmål for det meste en ivrig modstander) også Henrik Gerner, præsten i Birkerød. Hans berømmelse som sprogmand og digter fordunkles af hans mandige optræden over for svenskerne på Kronborg, men både hans deltagelse i arbejdet for modersmålet og hans gendigtning af grækeren Hesiodos' Værker og Dage er betydningsfulde led i den danske åndshistorie. Det sidstnævnte værk er en versificeret praktisk anvisning for bondens arbejde året rundt og bliver derved for os en såre vigtig skildring af hans liv. Den foretagsomme præst havde de bedste forudsætninger for udarbejdelsen af dette værk, idet han, ved siden af at være præst, også var en mønsterlandmand.

Den tendens til åndslivets centralisering i hovedstaden, som der er tydelige tegn til allerede i det 16. og 17. århundrede, kommer i det 18. til stærkere udvikling. Det bliver efterhånden noget af et særsyn at finde en stor digter eller en betydelig videnskabsmand uden for voldene. Og de, der findes, er mest at betragte som københavnere, der ligger på landet, eller som med eller mod deres vilje har bosat sig i provinsen. Efter en omskiftelig embedsbane med dens stigninger og fald tog den på Krogerup fødte Frederik Rostgaard i sine sidste år ophold på sin arvede gård og levede der, optaget af sine bøger, ligesom den noget ældre Peder Syv forsøgende her i Norden at virkeliggøre et af den

Tersløsegaard, set fra vest. Her færdedes Ludvig Holberg hver sommer, efter at han havde købt godset i 1745, og herfra drog han en augustdag i 1753 døds syg hjem til sin bolig i København. Den teglhængte hovedbygning af bindingsværk fra 1737 er nu museum med minder om gårdens navnkundigste ejer. (Fot. Bror Bernild).

italienske renæssances idealer, den lærde, velhavende mand på sit smukt udstyrede landsted, det kultiverede menneske i naturen. Og vel var Ludvig Holbergs gårdkøb i 1740'erne praktisk spekulation, men hans sommerophold på Tersløsegaard ved Sorø gav ham tillige yderligere lejlighed til samliv med den sjællandske bonde, som han tidligere, både i Jeppe og i Erasmus, havde vist sin sympati. Bonden og landlivet tabte ikke værdi i professor-baronens øjne ved det nøjere bekendtskab: „Jeg taler aldrig med Bønder, uden jeg jo lærer noget af dem; thi de raisonnere ikke uden om solide og magtpaaliggende Ting, hvorom de vide fuldkommen Beskeed,“ siger han i en af sine epistler. Og den landlige idyl, set af bymennesket, som er blevet bonde, ligger i luften, når han samme sted skriver: „Jeg finder Behag udi at see Jordens Grode fremspire, og at indhøstes, at see Kiør og Faar gaae ligesom i Procession til deres Sammelpladse Morgen og Aften. Luften og Roelighed foraar-

sager ogsaa, at min Helbred der er lidt bedre end udi Staden.“ Bonden selv har vel allerede på Holbergs tid haft en lignende følelse. Men der skulle både en politisk frigørelse og et højskoleophold til, inden han selv fik mod til at give den udtryk i ord.

Det hensygnende lærdomssæde i Sorø kom atter i fuldt flor takket være Holbergs testamente og udgjorde et centrum for det sjællandske åndsliv, som ikke afgørende knyttedes til hovedstaden. Det var efter Holbergs eget ønske, at Jens Schjelderup Sneedorf, der både var født i Sorø og havde gået i latinskolen der, blev udnævnt til professor ved det nyoprettede akademi som lærer i statsvidenskab. Som fransk af ånd søgte han heldigt, med Sorø som centrum, at indføre Montesquieu's og Voltaires humane filosofi i fædrelandet, og som provinsbo af fødsel så han det som en af sine opgaver at forsvare og fremhæve den lille bys kulturelle mulighed lige over for storbyen. Både i de moralfilosofiske

værker fra Sorø-tiden og i sit hovedværk, tidskriftet *Den patriotiske Tilskuer*, som han begyndte i Sorø og afsluttede i København, giver han udtryk for disse ideer. Tilskuerens persongalleri er fire venner, patrioter af provinsielt eller landligt tilsnit: en reformvenlig adelsmand, en fornuftig, ikke yderliggående præst, et bymenneske, som er vendt tilbage til naturen (NB. den dyrkede) og en dygtig, arbejdsom og oplyst bonde. Disse fire, som hver for sig sidder inde med den højeste dannelse, smag og fornuft, som hans stand giver mulighed for, udgør et idealsamfund, materielt og åndeligt så godt som selvforsynende og i begge retninger uafhængigt af hovedstaden.

Blandt periodens andre fremragende Soranere bør både Sneedorfs efterfølger i faget, Andreas Schytte, og den filosofiske matematiker Jens Kraft nævnes. Også den berømte pædagog J. B. Basedow var en halv snes år knyttet til akademiet som lærer i moral og tysk. Hans filosofiske ideer var dog for moderne selv for det moderne Sorø, så han til sidst måtte søge andre steder hen for at få mulighed for at prøve dem i praksis.

Men Sorø var i det attende århundrede rigere på filosoffer end på digtere: Chr. Fr. Wadskiær sad der ganske vist en række år som professor i historie og skrev virtuose vers, hvori Sorø og Sjælland nu og da spiller en rolle. Men han bør dog rettelig henregnes til de jyske poeter. De få sjællandske digtere, der endnu trivedes rodfaste uden for hovedstaden, må søges i præstegårdene. I Lyderslev på Stevns sad fra det foregående århundrede Jørgen Sorterup, forfatteren af *Heltesange om Frederik 4.s Sejer-vindinger*, som vel er lejlighedspoesi og hyldest til majestæten, men endnu mere en sand digters udtryk for sin glæde over fædrelandets hæder. Og det er ikke alene fordi Sorterup med flid og behændighed har opfyldt sine moderne heltesange med ord og vendinger fra de middelalderlige kæmpeviser, at de har fået noget af de gamle visers friskhed over sig. Åbenbart har venskabet med den nærboende Peder Syv virket frugtbart på hans forståelse af de gamles sind og tone. En anden kvik digter-præst var Jørgen Friis, der, også i århundredets begyndelse, sad

i Helsingø og gjorde nette og følte vers, mest til officielle lejligheder og til vennekredsens bryllupper, men også mere intimt og lokalt prægede som indskrifter til hans egen præstegård og afskedsdigtet til Sangli, hyrdehunden, der på grund af sin blodtørsthed må skifte embede og uddannes til jagthund. Friis var født jyd, men faldt godt til i sit nye landskab; og senere gjorde den dejlige egn omkring Isefjorden med Bramsnæsvig endogså en nordmand, P. C. Stejnertsen, til sjællandsk digter. Som præst kom han til sognene Kundby, Udby, Tølløse, og i hans digte spirer den landlige idyl, som skulle blive et af særprægene for digtningen i århundredets slutning.

Men stort set blev det som før antydte københavnerne (af hvilke som bekendt de fleste er tilflyttere fra provinsen), der kom til at give udtryk også for det Sjælland, som ligger uden for hovedstaden. Allerede den snart satiriske, snart melankolske Willum Worm (1698–1737), der var assessor ved hofretten, digtede vemodigt og følsomt til *Den grønne Gang ved Mørup* i Ringstedegnen, der har lært ham at se, som andre digtere efter ham, årets løb som et billede på menneskelivet. Og ligger det end langt under Johannes Ewalds ideelt betonedede digtnings mål at give virkelighedstro billeder af en egn og dens befolkning, så kom dog også for ham opholdene uden for København til at præge dele af hans værk. Få har vel været en mere udpræget københavnsk student end den unge Ewald, men allerede sommeropholdene på Ryegaard gav ham et moderne syn på og forståelse af de sjællandske bønder. Det lille syngestykke *Landsbyhøjtiden* med dets raske fiskere, brave bønder og adelige bondevenner bygger på disse ungdomsindtryk. Og de længere, halvt tvungne ophold hos fiskemester Ole Jacobsen på kroen i Rungsted og i Søbækshuset ved Humlebæk har ikke været uden betydning for „Fiskerne“, som han digtede over Mallings beretning om strandingen ved Hornbæk i 1774. Han er dog så fast forankret i sin høje stil, at han ikke lader sine bønder og fiskere tale folkeligt, endside sjællandsk, skønt de bærer deres egne jævne navne. Men landet, det kultiverede Nordsjælland, gav dette bymenneske, som havde følt sig

Skt. Hansfest i Tisvilde. Maleri af J. V. Sonne 1858. Kunstmuseet. Som i middelalderen kom syge og værkbrudne endnu på Sonnes tid langvejs fra for at drikke sig helse til af den hellige Helenes kilde og hvile på hendes grav Skt. Hans nat, samtidig med at der handledes og gøledes på det livligt besøgte kildemarked ved siden af.

så hjemme i de små gaders beværtninger og værre huse, mulighed for at digte Rungsteds Lyksaligheder, naturen som udtryk for Guds storhed.

I det hele taget er den sjællandske idyl væsentlig nordsjællandsk og gengivet af københavnske eller tysk-københavnske digtere. Tyskeren F. G. Klopstock opholdt sig en snes år i Danmark, indkaldt af regeringen, og fandt sig, skønt stadig lige tysk, helt hjemme i Nordsjælland, hvor det raske friluftsliv fik den ellers så følsomme skjald til at skrive friske digte om Fredensborg og de skøjteløb på Lyngby Sø, som han selv var mester i. Med Emiliekilde på Sølyst som motiv skrev nordmanden Christian Pram sit mindedigte om den nylig afdøde unge grevinde Schimmelmänn, og landet omkring Rungsted og Hellebæk, almuen og egnen, har inspireret tyskeren Stolberg. Billedkunsten søger de samme landskabers kultiverede stemning af tidlig romantik. I Jens Juels værk fra 1780'erne

findes både Emiliekilde og Prospekt af Egnen ved Jægerspris. Folkeligst og betydeligst lever vel den nordsjællandske idyl i Thomas Thaarups små nationale syngespil fra slutningen af århundredet, Høstgildet og Peters Bryllup, sjællandske landsbybilleder tegnede af en ægte københavner. Isenkræmmersønnen Thaarup var student og lærer ved søkadetakademiet, men flyttede i sine sidste år fra byen til landet og blev bonde ved Hørsholm. Hans syngespil har fællesdansk persongalleri (også nordmanden og koloninegeren er med), men scenen er en åbenbart sjællandsk landsby. De indlagte viser vandt folkeyndest, og nogle af dem kan synges endnu. Deres melodiers landligt-danske folketone skyldes J. A. P. Schultz, den fra Tyskland indkaldte kapelmester i København.

Digternes Sjælland i slutningen af det attende århundrede er og bliver litterært. Den provinsfødte Jens Baggesen lader kun en enkelt gang følelsen løbe af med sig i de barndoms- og ung-

Udby præstegård i Baarse herred. Den gamle, fredede bygning stammer fra o. 1655. Her kom N. F. S. Grundtvig til verden den 8. september 1783, og i den lave kapellanfløj til venstre, hvor han boede fra 1811 til 1813, er nogle af stuerne i 1928 blevet indrettet til Grundtvigmuseum. (Fot. Holt og Madsen).

domsdigte, der har Slagelse og dens latinske skole til skueplads. Hans Kalundborgs Krønike handler heller ikke om Kalundborg, men om den indskrænkede trykkefrihed, og Jeppe, et sjællandsk Eventyr, er ikke sjællandsk, men en international molbohistorie. Vi skal helt ned på det plan, hvor digtere som P. H. Haste virker, for i 1790'erne at finde den hjemmegjorte sjællandske idyl: Haste var en søn af præsten i Fakse. —

Den fordanskning af åndslivet, der nok havde sin rod i løftende begivenheder som bondereformerne i slutningen af det attende århundrede og slaget på rheden i 1801, men som især kom i vækst ved en række nedslående ulykker i begyndelsen af det nittende århundrede som guldhornstyveriet 1802, flådetyveriet 1807, det store krak i 1813, muliggjorde atter kunstens koncentration om det hjemlige. Og dette gælder både de digtere der, som københavnere, oplevede Sjælland på en ny måde, og de ægte sjæl-

lændere, som måske nok tog bolig i hovedstaden, men kom fra provinsen, mest fra dens stille, muntre præstegårde. Allerede i et af sine tidligste digte gjorde Oehlenschläger Goethes Konge i Thule til Kongen i Leire, og snart efter får han, på Langelandsrejsen, levende kendskab til den sjællandske provins, fortidens og nutidens, Isefjorden, Roskilde, Korsør:

Her er altsaa den Bye hvor Jens Baggesen fødtes?

Hvor liden!

Brøstfældig, sørgelig, mørk; comisk som Stabelstad dog!

Mest sjællandsk blev han i udlandet, da efterretningerne om det engelske overfald i 1807 nåede ham og gav ham kræfter til at digte De tvende Kirketaarne. I dette trøstedigt til hjemmedanskerne skrev københavnere i Paris to linjer, der giver et lykkeligere sommerbillede end mange strofer:

Lærken sang i den Hvedemark,
mens Solen skinte derpaa.

Den senere så berømte skjald har vel både i Helge og i Nationalsangen og andre steder givet billeder af „Sjælland med sin Bøgetop“ og af de „brede Bøge ved salten Østerstrand“, men intet som måler sig med marken i Fjenneslevlille set fra 7. etage på Place du Carroussel.

Efter kulminationen af den stærkt københavnsk prægede nordsjællandske idyl er det, som om det øvrige Sjælland vågner op og igen prøver at indtage samme stilling som i det store 17. århundrede, hvor digtere og forskere sad tæt på præstegårdene eller udgik derfra, og hvor en hel flok samlede sig i Sorø. Grundtvig havde som fører i et helt nationalt fællesskab andet at bestille end at digte om sin landsdel og sin fødestavn, Udby i Sydsjælland, men den slap ham ikke. En god del af sit sjællandske almuemål har han lært af den Malene Jensdatter fra Grumløse, som passede ham, da han var lille. Og efter skolegang i Jylland, studietid i København og årene på Langeland vendte han for en tid tilbage til sin faders Udby. Han har nok et andet, mere litterært Sjælland fælles med de andre digtere, et højtideligt Roskilde og et historisk Sorø (eller Soer, hvor han ville have sin højskole), en hedensk langdysse i Gunderslev

Skov. Men hans eget og ægte Sjælland er det, der lever i sprog og vendinger i Saxooversættelsen og, ofte kun ved et simpelt ord eller en enkelt sætning, i hans salmer og digte. I Saxooversættelsen sætter han fuldt bevidst hele sit forråd af sjællandsk almuemål og folkeånd på spil, i salmestroferne gror det af sig selv, og mest i hans alderdom (Mindet lader som ingenting, er dog et lønligt Kildespring). Da han som gammel vendte tilbage til sit „Sællands Sønderlide, Grønnelund ved Bølgen blaa“, skrev han det kønne digt Sydsjælland til sin nye kone, Marie Toft på Rønnebæksholm ved Næstved. Der er adskilligt af Grundtvigs sædvanlige kunst i de tredive strofer, men også en fordringsløs dvælen ved barndommens stednavne: Udby, Ambjerg, Iselingen, Præstø, Nysø, Ulsø-Olstrup og fremfor alt eet, som åbenbart har bidt sig fast, da han som lille lyttede til barnepigens eventyr fra „Fladsaa med de høje Elle“, og som nu bliver ledemotiv i den 68-åriges digt. Det er på en mærkelig måde lykkedes ham blot ved en række stednavne med ganske korte karakteristiker (hvoraf en del endda læses i fodnoter: „Fladsaa er en lille Landsby i Mogenstrup Sogn mellem Næstved og Præstø, før berømt af sine

*Mindesmærket for Søren Kierkegaard i Gribskov. Stendysen blev rejst i 1913 på 100-årsdagen for den store filosof's fødsel. Hans sommerudflugter gik ofte til „Ottevejskrogen“ ved Ulykkeshegnet i Gribskov, der syntes ham et billede på hans skæbnebestemte ensomhed midt i menneskenes travle færden.
(Fot. Knud Gemzøe).*

Stengangen i Sorø Akademi. Maleri 1872 af Christen Dalsgaard, der var lærer ved Akademiet i 30 år, og som her har fæstnet en stemning fra et frikvarter. Blandt de portrætterede lærere ses i forgrunden fra venstre Harder, Rosing, P. Lorenzen og Blicher.

høje Elle“) at lade sin læser opleve et stykke Sydsjælland på en sær levende måde. Og i hans salmer kan både hedninger og jøder fornemme det samme i sådanne mærkelige glimt af det helt hjemlige, givet ved enkelte ord og halve sætninger: „Som Dug paa slagne Enge –“, „– paa Kirkesti, paa Sne ved Midnatstide –“, „– om Høsten, i den stille, svale Aftenstund –“.

Det blev ikke til noget med Grundtvigs Skole for Livet i Soer, men i Sorø træffes nu igen en række digtere, fraregnet en enkelt knyttede til akademiet. Ingemann, som i sin Levnetsbog har givet et betydeligt bidrag til den sjællandske provinsbys lystigere kulturhistorie i sin skildring

af latinskolelivet i Slagelse, var endnu ung, 33 år, da han blev docent i dansk ved akademiet, og ham gav opholdet i det historiske Sorø baggrunden for den historiske digtning. Og i salmerne, morgen- og aftensangene, smelter Sorøs natur sammen med barndomserindringerne fra Falster. Her fandt også Hauch sit hjem i en snes år, hjemvendt som krøbling fra den udenlandsrejse, der skulle have været afslutningen på hans uddannelse til naturforsker. Her skrev han sine digte og en anden art historiske romaner end Ingemann, forsøg på psykologisk belysning af karakterer i et historisk milieu: Vilhelm Zabern, den endnu mere filosofiske Guldmage-

ren, desuden hovedværket *En polsk Familie*. Blandt Soranerne bør også Chr. Wilster huskes, ikke alene fordi han oversatte Homer til dansk, men også fordi han skrev digte, som alle kender fra børneskolens læsebog (hvilket som regel borger for kvalitet): *En Bondeknøs*, som hedte Hans, og, om Holberg: *Før var der knap skrevet paa Dansk en Bog*. – Det kan godt være, at Ingemann ikke i det daglige har været en så fuldendt blid og harmonisk natur, som hans morgen- og aftensange lader formode, men i hvert fald passer hans digtning fra Sorøårene til det stille, idylliske sted. Hans gode ven, den digtende gårdmand på den anden side af søen, lagde på ingen måde skjul på sine følelser: Christian Hvid Bredahl, Ingemanns kammerat allerede i latinskolen i Slagelse, havde været

bestemt for studeringerne, men var blevet bonde og nåede efterhånden at sidde ret godt i det. Men den kamp for udkommet og for afvikling af skatter, tyngende forpligtelser og vanskelige familieforhold, som hans ungdom havde krævet af ham, efterlod i hans sind den ærgrelse over autoriteters overgreb, som han meget logisk overførte som mistanke også til fortidens storhed, der vel næppe havde artet sig meget anderledes end nutidens. Og han, som allerede i Slagelse havde forsvaret de små drenge mod de stores plagerier, tog også i sin romantiske digtning, *Dramatiske Scener* (i Shakespeares stil) parti for de små og underkuede, altid tilbøjelig til at slutte fra en enkelt iagttaget lokal uret til en større, lands- og verdensomfattende.

Andre digtere følte sig som sjællændere og

Ingemann modtager på sin 70 års fødselsdag den 28. maj 1859 et guldhorn af danske kvinder. Maleri af J. V. Sonne 1860. Frederiksborg. Knap tre år senere døde digteren i sit hus ved Akademiet i Sorø, hvor han efter sin ansættelse i 1822 havde fundet ro og inspiration til sine historiske romaner og dejlige salmer.

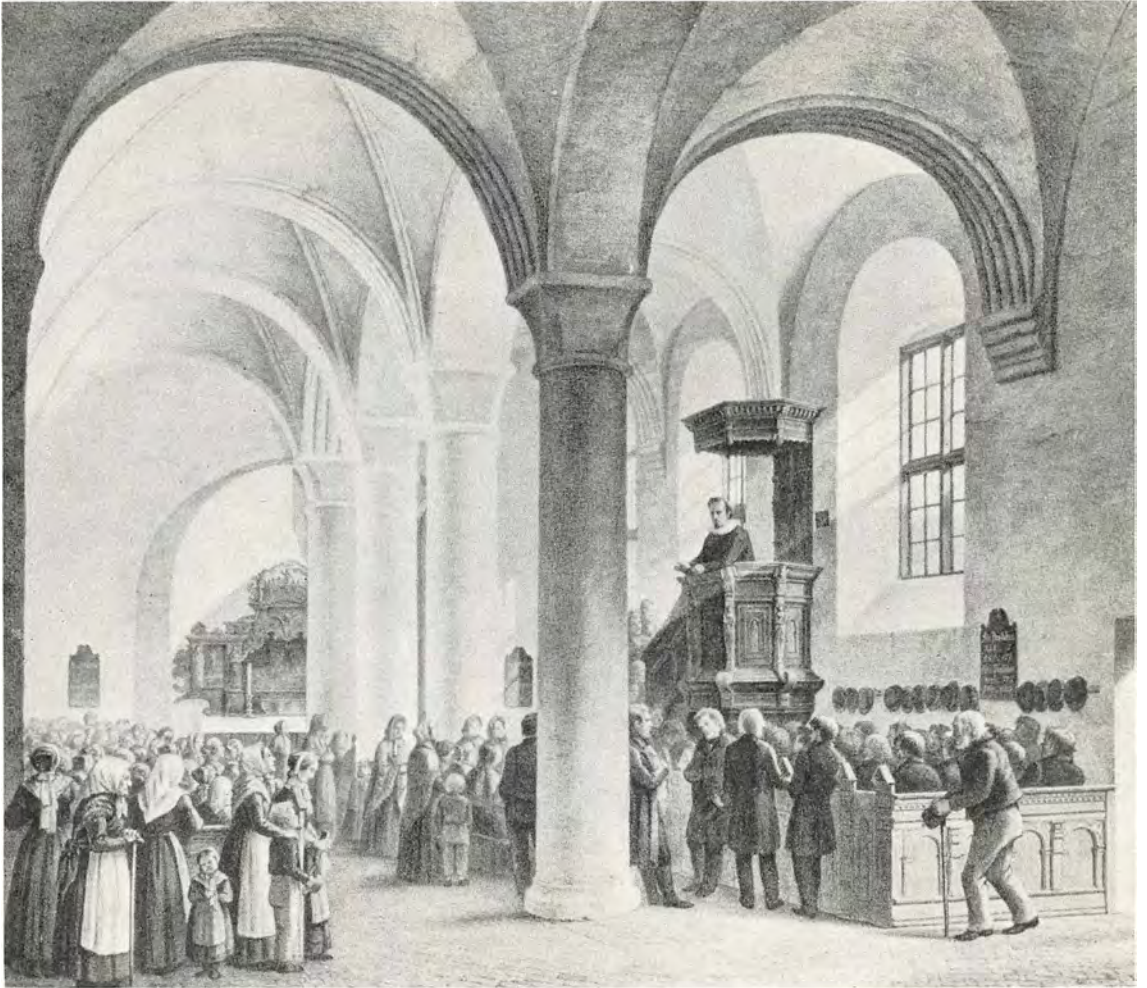
Gæstgivergården i Hørsholm o. 1840. Som gæst hos Heibergs i huset længst til højre inspireredes Henrik Hertz under et sommerophold 1832 til sine „Erindringer fra Hirschholm“ og rimbrevet „Hyacinterne“, hvori han takker sine værtsfolk for ferien. (Litografi på Det kgl. Bibliotek).

dyrkede con amore Sjælland som deres muses rette tumleplads. Fremmest blandt dem alle Christian Winther, der blev (og var sig selv bevidst som) Sjællands sanger. I så høj grad, at han kommer i et helt personligt forhold til landskabet og lokaliteten. Som hos Grundtvig har også hos Christian Winther stednavnene et stort ord at skulle have sagt i barndomserindringerne: Fensmark, Gisselfeld, Vester-Egede, Broksø. Den solopgang, som hans mor viste ham fra lindehøjen i Fensmark præstegårdshave, bandt ham og hans digtning til Sjælland med bånd, som hverken den følgende barndom på Lolland og broderskabet med Poul Møller, studenterårene i København, de mange rejser og hans sidste triste levetid i Paris formåede at løsne. Genstandene for denne digters evige forelskelser er ikke alene frøknere og fruer, men sjællandske egne. Betegnende nok synges hans personlige forelskede hilsen til Alvida Müffelmann som et stemningsbillede af et nordsjællandsk aftenlandskab med en yndig, men navnløs pige: Flyv Fugl, flyv over Furesøens Vove. – Sangen blev til på tomten af Hjortholm. I det poetisk-beskrivende digt Sjælland, som egentlig er en direkte fortsættelse af det syttende århundredes solide topografiske digtning, er pigen for-

svundet, men genfindes som landskab, øen der ligger i vandet som „en blussende Brud i sin stærke Brudgoms Arm.“ Hans egen egn er det østlige Sjælland fra syd til nord, Vordingborg-København-Nordsjælland, landskabet i Hjortens Flugt. Han var en ældre mand, da han skrev sit hovedværk, men hans forelskelse var lige ung.

Men op i det poetiske Sjælland, som foruden Christian Winthers landskab også omfatter elementer som Heibergs teater-romantiske Stevns i Elverhøj og Hertz' sommerforelskelser i Hørsholm, skyder sig et realistisk-uhyggeagtigt historisk billede af den sjællandske provinsby i det 16. århundrede. P. V. Jacobsens skuespil Trolddom, om en hekseproces i Helsingør i 1570, bygger på historiske aktstykker, der ikke lader noget tilbage at ønske i tydelighed. Også det er et sjællandsk billede, virkende som et mørkt modstykke til Christian Winthers lyse sommerdag. Den samtidige, i hvert fald på overfladen mere idylliske provinsby havde også sin hjemmefødte skildrer. Den jødiske verdensborger og nationale dansker Goldschmidt er født i Vordingborg og sad i sin ungdom i Næstved og redigerede Næstved Ugeblad og Sjællandsposten, inden han slog sig på Corsaren. Og senere har netop han, i Erindringer-

Vilh. Beck prædiker i Ubby kirke. Litografi af Harald Jensen. Da den unge Beck, der senere blev fører for Indre Mission, i 1856 blev kapellan hos faderen i Ubby, var der som regel kun 5-10 tilhørere til hans prædikener i den store, toskibede kirke. Ovenstående billede fra o. 1865 vidner således om hans succes som vækkelsesprædikant.

ger fra min Onkels Hus (i Kalundborg), givet et mærkeligt ægte billede af noget centralt i provinsbyen, Købmandsgården, så ægte, at afsnittet „Tømmerpladsen“ ligesom visse forhen omtalte digte blev folkets umistelige ejendom ved optagelse i folkeskolens læsebøger.

Det nittende århundredes billedkunstnere fulgte stort set samme linje som digterne, vandrigen fra den poetisk opfattede virkelighed til den mere fuldstændige realisme. Kunsthistorikeren N. L. Høyens opfordring til malerne om at „gøre sig fortrolige med Folkelivet“ fulgtes efter fyrerne. Jørgen Roeds billede af høstpigerne ved brønden er en studie af sjællandsk almueliv, Jørgen Sonnes Tisvildebilleder og Ju-

lius Exners stykker fra Amager og Hedeboegnen ligeså. De sjællandske landskaber har Lundbye og Skovgaard malet.

Det var ikke for Sjællands skyld, at Carit Etlar skrev Gjøngehøvdingen, til stadighed en af de mest læste danske bøger. Men historien havde nu engang placeret handlingen i Christian Wintners egn (bogen udkom to år før Hjortens Flugt), og hans landskab kan også nok skelnes, men spiller ingen rolle for forfatteren, for hvem den raske handling i dette tilfælde unægtelig har været det afgørende. Landskabeligt set hører han da heller ikke hjemme her, men i Jylland. Andre, betydeligere, men tungere forfattere er glemte eller på vej til at blive det. Den

Et bondegilde i Hedeboegnen. Maleri af Julius Exner 1856. Kunstmuseet. Exner, der begyndte som historiemaler, fik 1851–52 sine første succes'er som skildrer af dansk folkeliv.

lærde religionshistoriker Johannes Fibiger var i en årrække præst i Vallensved. I hans smukke, men syntaktisk tunge digt Graabroderen, om reformationens stormløb mod et gammelt og stille samfund, glimter små, gammelagtige billeder af egnen frem: Næstved, Skovkloster, Gavnø. Hans digtning kræver forkundskaber og slog aldrig an uden for en snæver kreds. Erik Bøgh hørte, hvad man ikke uden videre skulle tro, til hans læsere og anmeldte tilmed en af hans bøger med stor forståelse. Anmelderen har nok sendt en venlig tanke til forfatterens egn, for ikke langt fra Vallensved ligger Fuglebjerg, hvor Bøgh tidligere havde ærgret sig (og var blevet ærgret) så grundigt som skolelærer, at han efter kun to års virksomhed tog sin afsked (dog ikke, som sagnet fortæller, så brat, at han nøjedes med at skrive „vakant“ på skoledøren, den morgen han rejste), men hvor han også fik øje for visse træk af det landlige sjællandsbillede, som han senere benyttede i Fastelavnsgildet.

Mere alvorlig i sine forsøg med virkeligheden var Anton Nielsen, læreren i Munkebjergby, som i 1861–63 udgav tre små hefter: *Fra Landet*. De betegnes bedst ved den første af novellernes begyndelseslinje: „Ved Sengetid titte vi ind i et fattigt Huus. —“ Der er virkelig fattigt; men net og hyggeligt. Og det hele er som sagt endnu set udefra. Først henved en snes år senere lykkedes det Sophus Schandorph at komme landets og provinsbyens småfolk så nær ind på livet, at billedet bliver mindre pænt, men mere ægte. Anton Niensens og Schandorphs land er Midtsjælland, egnen omkring Ringsted. De landskaber, der danner baggrunden for Zakarias Niensens snart romantiske, snart realistiske bøger ligger nordligere, Gribskov, Taastrup, Herstedvester. Nu og da mærkes, og det bliver ikke til held for sikkerheden i skildringen af almuekarakteren, hovedstadens nærhed. Sorø-egnens almue og kultur kan med udbytte søges i nogle af den ellers så meget udlandsrejsende læges og

Ernst Trier taler i foredragssalen på Vallekilde højskole. Tegning af Joakim Skovgaard 1888. Frederiksborg. Som en gudbenådet taler og fremragende folkevækker blev Ernst Trier, der stiftede Vallekilde højskole i 1865, måske den af Kolds og Grundtvigs artagere, der bedst realiserede deres idé om det levende ords betydning.

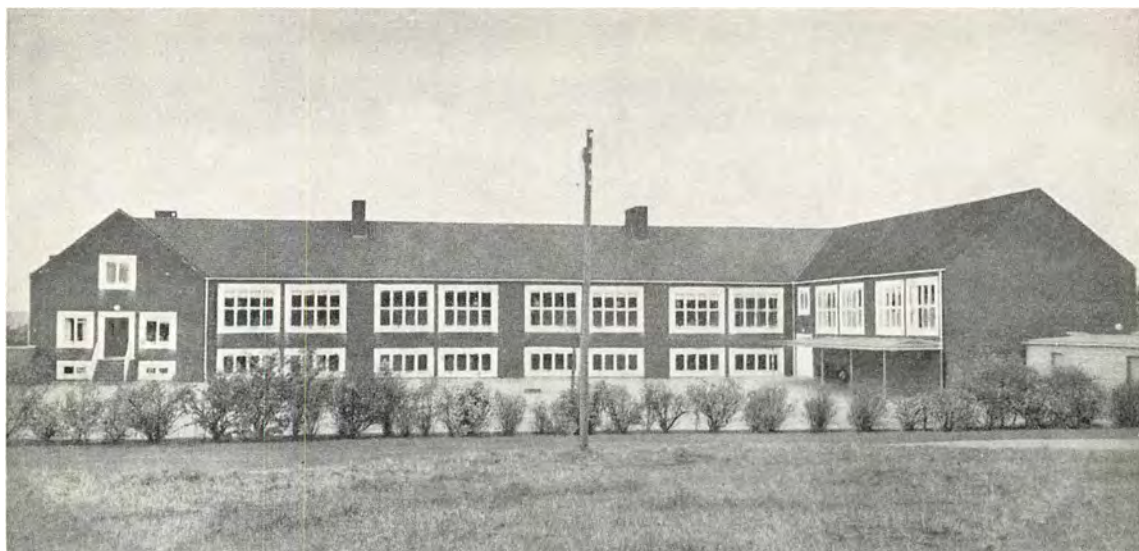
jægers Hans Kaarsbergs bøger, og Christian Winthers mose ved Fensmark, vel at mærke her som tørvemose for glasværket ved Holmegaard, danner baggrund for de første kapitler i Otto Møllers tankevækkende knaldroman *Guld og Ære*. Og provinsbyen lever smukt og idyllisk i Karl Gjellerups lille *G-Dur*, af hvis hovedpersoner et par stykker endnu færdedes på spadse-restierne mellem Næstved og Herlufsholm et godt stykke ind i det tyvende århundrede. Gjellerup havde naturlig tilknytning til Sydsjælland som søn af præsten i Roholte og plejesøn af den før nævnte Johannes Fibiger i Vallensved. Let kendelige, satiriske, men hjertelige og følsomme billeder af Roskilde, by og borgere, er betydelige led i Gustav Wiedes store forfatterskab. Med mindre kunst, men med større, næsten videnskabelig forståelse gjorde Knud Hjortø, landmandssøn fra Kirke Værløse, skolemand i Skælskør og Vordingborg, Sjælland til sit hovedfag

og den sjællandske provinsby til sit speciale i en række stilfærdige, kloge bøger.

Klogest og med den sikreste ærlighed er vel sjællandske almue- og landsbymennesker tegnet af Henrik Pontoppidan; hele første del af hans forfatterskab, stort set til og med *Det forjættede Land*, har sjællandsk baggrund. Men her, som i andre tilfælde, er værket, når alt kommer til alt, for stort at binde til egn og milieu. Enten kunstneren bevidst har villet det eller ej, kan det gå læseren, som det kan gå betragteren af L. A. Rings sjællandske almuebilleder: æstetisk glæde over den i sind, klædning og milieu så rigtigt trufne almuemand må nu og da betales med den frysende fornemmelse af et uventet møde med den fælles, uhjælpeligt nøgne menneskesjæl, den samme eliminering af tid, sted og stand som i de gamle kalkmaleriers dommedagsbilleder.

I den gamle, stedsevarende, men ofte ube-

Skolen i Tjæreby mellem Hillerød og Frederiksværk er en af de mange centralskoler, landet har fået, siden den første rejstes i Sengeløse for 30 år siden. Men endnu er krig, dyrtid og byggestop skyld i, at der findes ca. 900 gamle landsbyskoler, hvor børnene som i 1814 må nøjes med at gå i skole hveranden dag. (Fot. Erik Gleie, Politiken).

vidste krig mellem civilisation og kultur stillede Thorkild Gravlund sig bevidst på almuekulturens side og kæmpede for den sjællandske hjemstavnsfølelse og bondekonservatisme, som for ham indeholdt en garanti mod civilisationens forfladigende indflydelse. Det var mærkeligt at se en mand af det tyvende århundrede, for hvem sognet eller, endnu primitivere, bygden var kulturens kerne. En tid dannede han skole, så der ikke alene i hans egne bøger: Dansk Folkekarakter, Sognet og flere, men også i andres, f. eks. i en kernefuld ungdomsroman af Cai M. Woel (Hultenborg Kro) findes solide, sjællandske hjemstavnsbilleder i sund modsætning til meget moderne gøgl. Men afsondretheden kan også give sig andre udtryk: Leck Fischer, som er født københavner, har i sin barndom og ungdom i Slagelse følt den isolering, der endnu omkring første verdenskrig kunne præge provinsbyens mennesker. De skarpe billeder af moderne sjællandsk landbefolkning i Hans Scherfigs romaner er vel ikke det venligste, men måske det værdifuldeste bidrag til helhedsbilledet fra de senere tiår.

Mange af de yngre ligger uden for, eller over, oversigtens nødvendigvis ret tilfældige rammer.

Der var noget af Gravlund, da Martin A. Hansen begyndte, men han har forlængst set både dybere og videre. Hjemegnen var Stevns, en stille egn øst for de store færdselsårer, milieuet den gamle almuekultur, så medfødt, at hverken seminarieårene i det missionske Haslev, en særdeles ejendommelig sjællandsk landsby i anglo-amerikansk stil, eller senere moderne rationalistisk oplysning har formået at rukke ham. Den landsbykulturens undergang, som Gravlund frygtede, har han troet selv at være vidne til i forbindelse med krisen i 30'erne. Da skrev han: Nu opgiver han, og: Kolonien. Både her og i følgende bøger er den byprægede civilisation vejret mod landets kloge og stærke enfold og kulturbetonede samfølelse med fortiden. Men i senere bøger går vejene videre, langt ud over egnen og øen, selv hvor det valgte milieu er landet eller provinsbyen. Her, hvor målet har været at finde og følge Sjælland gennem tiderne, skal da til slut kun peges på det sted i „Løgneren“, hvor Martin A. Hansen har følt og udtrykt, at det er den samme ånd, der sætter ploven i jorden og pennen på papiret. Gamle Lyschanders trehundredårige strofe om det samme er citeret ovenfor.

HELSINGØR

Af Knud Klem

Af samtlige danske købstæder er Helsingør utvivlsomt den mest kendte ud over verden på grund af den livlige trafik, som fra tidlig tid fandt sted gennem Sundet, og som følge af Øresundstolden, der opkrævedes her.

Allerede længe før sundtolden blev opfundet, fandtes her en bymæssig bebyggelse. Den havde sit udspring i den ældre middelalder og skabtes utvivlsomt i forbindelse med færgefarten til Helsingborg, der fra Arilds tid var foregået på dette sted, og med de rige sildefiskerier, som da fandt sted i Øresund. Byens navn, der afledes af hals, nævnes første gang i kong Valdemars jordebog o. 1231 og synlige rester af denne by er endnu bevaret i de romanske elementer i Skt. Olai kirkes nordmur. At byen har påkaldt nogen interesse fremgår af, at den norske kong Erik Præstehader i 1288 ankrede op og lod den afbrænde.

Den ældste by var forsvaret af Flynderborg, beliggende syd for byen omtrent ved den nuværende Strandvejsviadukt. Mindre dele af denne borgs gamle voldpartier er endnu bevaret, men de væsentligste dele bortgravedes ved kystbanens anlæg i 1889. Beliggenheden for denne gamle by er ikke helt afklaret. Den synes dog at have ligget lidt syd for den nuværende bykerne omkring „Strømmen“, et vandløb, som fra dammene nordvest for kirkegårdsbakken bugtede sig ned mod Sundet og havde sit udløb i Svingelbugten omtrent hvor Gyldenstræde nu ligger. Under ledningsarbejder i Gyldenstræde fandtes for nylig stensætninger, der synes at stamme fra en skibsbro, og disse fund bekræfter derfor ganske godt denne teori.

I denne ældre periode var skibsfarten gennem Sundet kun ringe. De fremmede skibe, der søgte til Skånemarkedet, var næsten alle hanseater, som fra de nordtyske byer søgte herop. Samfærd-

selen til Danmark gik dengang langs Vesteuropas kyst til Ribe samt ad Ejder og Trene til Hedeby (Slesvig), senere over Lübeck og Hamborg. Med datidens små skibe var det for usikkert et foretagende at sejle nord om Skagen. Efterhånden som teknikens fremgang medførte bygning af større skibe, dristede flere og flere skippere sig dog nordud. „Ummelandsfarten“ havde taget sin begyndelse, og den medførte, at skibene, når de fra Skagen drog syd på gennem Kattegat, fortrinsvis søgte til Sundet, der århundredere igennem blev en såre benyttet samfærdselsvej.

Den danske konge havde fra gammel tid betydelige indkomster af afgifterne fra Skånemarkedet, men da sildefiskeriet aftog, idet silden trak mod nord, og den flamske sild samtidig vandt mere og mere indpas i konkurrencen med den danske sild, mindskedes disse indtægter. I begyndelsen af 1400-tallet, nærmere betegnet vistnok fra 1429, begyndte kong Erik af Pommern derfor i stedet at opkræve told af skibsfarten gennem Sundet. Med den stigende trafik i dette farvand fik denne afgift en stor økonomisk betydning for den danske statskasse, men den skabte unægtelig også politiske vanskeligheder og var medvirkende til at føre landet ind i en række krige. Det lykkedes at opretholde Sundtolden gennem mere end fire århundredere, idet den først ophævedes i 1857.

Den gamle Flynderborg havde længe været utilstrækkelig og var det end mere efter Sundtoldens indførelse. Erik af Pommern rejste derfor på øret ud mod Sundet en ny borg Krogen. Den bestod af en kvadratisk ringmur, ca. 80 m på hver led. Såvel ringmuren som de tre bygninger, der opførtes indvendig langs denne – den store sal i sydvest, kongens kammer i nordøst og senere „det nye stenhus“ i sydøst – er velbe-

Helsingørs vestlige del o. 1582. Stik i Braunius' Theatrum urbium efter en tegning af hofmaleren Hans Knieper. Ved en fejlslæsning er både Skt. Olai kirke til venstre, som Knieper rigtigt kalder „Densche kerck“, og Skt. Marie kirke, der 1576 var blevet overladt den tysk-nederlandske menighed, kommet til at figurere som tyske kirker.

varede endnu, idet de indgik i Kronborg slot og påny er fremdraget under Kronborgs omfattende restaurering.

Sundtolden bevirkede, at Erik af Pommern med megen interesse tog sig af Helsingør, en interesse som byen i øvrigt delte med de øvrige stæder ved Øresunds kyst, bl. a. København, der nu blev ophøjet til landets hovedstad. Kong Erik gav byen privilegier i 1426, og den udviklede sig stærkt under hans regimente. I stedet for den gamle by langs „Strømmen“ rejste der sig nu lidt nordligere en ny, hvis byplan og gadenet er bevaret endnu til vore dage. Dens hovedgader var Stengade samt parallelgaderne Brøndstræde (nuværende Skt. Olai-gade) med byens brønd og Sudergade, den sidste lagt yderst mod byens nordgrænse for at hindre garvernes (sundernes) huder med deres stank i at forpeste luften inde i staden. Tværgader var Skt. Annagade, Bjergegade, Stjernegade og Færgestræde. Stengade har endnu idag en let kroget form, idet den sandsynligvis følger sig efter strandlinien.

Strandgade var dengang endnu ikke anlagt. Langs denne byens hovedgade ligger endnu en række gotiske borgerhuse fra 1400-tallet: Stengade 70 og 72, Dommergården (nr. 74) med den karakteristiske blændingsgavl og det middelalderlige gårdinteriør samt Oxernes gård (Stengade 66) opført efter 1459 af lensmanden Johan Oxe. Den sidstnævnte gård ligger på hjørnet af Færgestræde, hvis facader i strædets sydside afsluttet i gavlhuset Strandgade 79 beviser strædets høje ælde. Både Oxernes gård og Strandgade 79 har sengotiske trappegavle.

Men end mer end den profane arkitektur dominerer gotikens kirkelige bygningskunst endnu i vor tid Helsingør. Erik af Pommern skænkede Helsingør tre klostre. Et sortebrøderkloster viet til Skt. Nikolaj lå ved Svingelen i byens sydlige del. Det er nu forsvundet, skønt rester tid efter anden påtræffes under grundudgravninger i denne bydel. Bedre er det ikke gået gråbrødrenes Skt. Anna kloster på nuværende Marienlyst slots grund nord for byen. Bortset

Helsingørs østlige del og Kronborg o. 1582. Stik i Braunius' *Theatrum urbium*. Over et endnu ufuldført slot knejser det firkantede tårn, prydet med fanebærende statuer som Kæmpetårnet på Koldinghus. I forgrunden ved volden ses den berømte Lappesten, som Christian 4. lod slå itu 1597, og nær byen ligger Herluf Trolles toldbod fra 1562.

fra navnet på gaden, som endnu fører ud til stedet, er de synlige minder om dette kloster ligeledes borte – måske dog med undtagelse af dele af klostrets gamle mur, der indeholdes i muren, der omslutter Marienlyst slotspark.

Et prægtigt og velbevaret bygningsværk er derimod Karmeliterklostret, viet til Vor Frue, med den tilhørende Maria kirke, en af byens to sognekirker. Erik af Pommern indkaldte i 1410 karmelitermunke til Danmark. 1430 opførtes det første kloster til karmelitermunkene eller hvidebrødrene. Det brændte allerede i 1450, hvorefter det nuværende kloster opførtes i perioden til henimod 1500 for penge, der tiggedes sammen til formålet.

Maria kirke og Vor Frue kloster er et af de prægtigste gotiske bygningsværker i Danmark. Den treskibede kirke med det høje midterskib og de lavere sideskibe skjuler sig under den samme vældige tagflade. Det søndre sideskib, hvis hvælvingsskaller har fremstillinger af Kristi lidelseshistorie i fresko, ligger stærkt belyst, ho-

vedskibet har halvllys, idet det modtager sit lys fra søndre sideskib samt fra de udækkede partier af de høje gotiske gavlvinduer, nordre sideskib, der vender ind mod klostret, ligger derimod i halvmørke. Disse særegne belysningsforhold giver kirken en egen stemning. De høje gavlparter har kamtakker, hvis blændingspartier på vestgavlen på vanlig vis afsluttes ved en solbænk i facadens halve højde, mens de smalle blændinger i østgavlen føres næsten til jorden, et særpræg som næppe finder sin mage andetsteds. Af inventaret fremhæves den barokke altertavle fra 1637, der har erstattet en middelalderlig fløjaltertavle, som nu findes i Nationalmuseet, prædikestol i renæssance udført i 1597 af Tyge Snedker, stolestader i barok med muslingegavle, et pulpitur med Frederik 3.s og Sophie Amalies navnetræk samt et rokokopulpitur fra 1744. Kirken ejer kirkeblok i smedejernsarbejde udført 1636 af Caspar Fincke, salmenummertavlerne er i Louis Seize.

Kirken udgør sydfløjen af det firlængede

Helsingør og Kronborg 1764, set fra sydøst. Efter stik i Pontoppidans Danske Atlas. Mellem Kronborg og Skt. Marie kirke, der havde spir fra 1589 til 1780, ses Marienlyst slot, Frederik 2.s gamle lysthus, som efter flere ombygninger lige havde fået sit nuværende ydre. Anløbsbroen ud for Øresunds Toldkammer t. h. afløstes o. 1765 af en lille havn.

klosteranlæg. I dette er bevaret en rundtløbende fratergang, efter sydlige forbilleder med åbne arkader ind mod fraterhaven. Af disse er dog den søndre fratergang genopført ved professor Storcks restaurering 1908–12. I østfløjens stueetage findes munkenes kapitelsal, Laxmandssalen, opkaldt efter rigshovmester Povl Laxmand, der var storbidragyder ved klostrets genopførelse; i nordfløjen, der var økonomibygning, ligger refektoriet, munkenes spisesal, med freskofremstillinger bl. a. af legenden om den rige mand og Lazarus, i vestfløjens første etage er dormitoriet, munkenes sovesal. I vestfløjens stueetage, hvor Helsingør Bymuseums håndværkerafdeling nu befinder sig, var byens ældste latin-skole, i senere tider benyttedes disse lokaler til andre skoleformer. I fratergangens nordvestlige hjørne ved klostrets gamle indgang findes et krydshvælv rum med gotiske fresker, et siderum hertil, hvor sagnet melder, at Christiørn 2.s elskerinde Dyveke skal være begravet, har i skillemuren en træforet taletragt, gennem hvilken besøgende skulle melde deres ærinde til den vagthavende munk. I østfløjens første etage skal endelig nævnes „musikstuen“, hvis krydshvælvede loft har fresker i sengotik.

En plan om klostrets nedrivning efter reformationens indførelse blev lykkeligt forpurret. Kirken benyttedes derefter fra 1576 som sognekirke for byens tyske og nederlandske menighed. Der prædikedes udelukkende på tysk helt op til 1740, da danske prædikener indførtes, foreløbig som noget sekundært; 1819 blev Maria kirke sognekirke, idet byen i dette år deltes i to sogne. Hovedsproget i Maria kirke var nu dansk, men der prædikedes dog hver fjerde søndag på tysk. Først fra 1851 ophørte de tyske gudstjenester. Klostret bevaredes fra 1541 efter reformationen som en social institution og virker endnu som sådan, idet der i nordfløjens første etage findes boliger for 8 ældre damer. I dormitoriet bevares endnu en „konestue“ som minde om klostrets tidligere boligforhold.

I umiddelbar nærhed af klostret findes karmeliterhuset, hvis ældste i munkeskifte opførte parti beliggende langs Hestemøllestræde er fra 1516, da karmelitermunkene oprettede et hospital for syge søfolk. Det udvidedes senere i flere trin, først af Herluf Trolle, der omkring 1550 var lensmand på Krogen. Han udvidede længen til Skt. Annagade og afsluttede sin bygning, der er rejst af munkesten i krydsskifte, med den

Flyverfoto af Helsingør, set fra sydvest. Havnen, der vanskeligt fryser til, er udvidet flere gange mellem 1827 og 1945. Den nye havn nordvest for Kronborg blev anlagt i 1930'erne. I den gamle bydel ses bl. a. Skt. Marie kirke og Skt. Olai kirke. Den sidste fik først sit nuværende spir i 1898. (Fot. 1952 Aero Luftfoto).

ejendommelige trappeformede gavle, hvis ornamenttræk viser brydninger mellem gotik og renaissance. Senere opførte Per Brahe til Krogholm længen langs Skt. Annagade, mod nord ud mod kirkepladsen afsluttet med en gavl med karakteristiske renæssancetræk. Komplekset anvendes nu af Nordsjællands Centralbibliotek.

Storladen er også byens anden sognekirke, Skt. Olai kirke i kvarteret syd for klostret. Som tidligere nævnt viser kirkens nordmur betydelige spor af en ældre teglstenskirke, opført omkring 1200. Det drejer sig især om en romansk teglstensfrise, der ses imellem de to nordlige udbygninger, sakristiet og Johan Oxes kapel. På den vestlige side af sidstnævnte kan i samme højde som den romanske frise yderligere iagttages en sengotisk trappefrise, der er udtryk for, at den gamle kirke blev for lille og derfor omkring 1400 forlængedes. Betragter man kirkens

tårn fra Skt. Annagade, vil man bemærke, at det ligger skævt i forhold til den nuværende kirkes midterakse. Forklaringen er den, at tårnet hører til den udvidede sengotiske kirke, der var væsentligt smallere end den nuværende. Henimod slutningen af 1400-tallet ombyggedes kirken da til sin nuværende form med bibeholdelse af nordmuren, men med nedbrydning af sydmuren, der flyttedes længere mod syd. Kirken fremtræder nu, skønt den først færdigbyggedes et godt stykke ind i 1500-tallet, som en karakteristisk købstadkirke fra gotikkens sidste tid med højt midterskib og lavere sideskibe, hvert skjult under sin tagflade. 1615 forsynedes det med et spir, „Helsingørs Jomfru“, udført af murermester Fiet Kragen. Det ødelagdes i en storm 1736. I halvandet hundrede år stod tårnet derefter med et sadeltag, således som det ses på talrige gengivelser fra 1800-tallet. Det nuvæ-

*Rådhuset i Stengade blev opført 1854-55. Her lå også det gamle rådhus, der allerede i 1560'erne havde afløst et tidligere, og i gården bag denne bygning optrådte i 1586 en del engelske skuespillere fra samme trup, som Shakespeare var medlem af. Fra dem stammer måske de oplysninger om danske forhold, der genfindes i „Hamlet“.
(Fot. 1954 Chr. Larsen).*

rende spir rejstes i 1897-98 af H. Storck. Kirken har et meget rigt inventar. Især skal fremhæves den storladne altertavle udført i 1664 af Holbækimesteren Lorentz Jørgensen, et imponerende arbejde i bruskbarok, og det rigt udskårne korgitter, udført 1652-53, med et stort antal mesingbalustre, skænkede af byens borgere. Døbefonten er skænket af Frantz Lavritzen og Bente Poulsdatter, som i en iøjnefaldende inskription fortæller om denne gode gerning og desuden røber, at „vecten er XII hondrit pond“. Fontelukket er et barokt arbejde, der på lignende måde som korgitret har svære malmbalustre skænket af forskellige borgere. Prædikestolen i renaissance er udført i 1568 af Jesper Mathiesen, der også virkede på Kronborg.

Den største del af 1500-tallet var ikke gode år for Helsingør. I 1523 ødelagde Lybækkerne byen, og pesten hærgede flere gange. Christian

3. overvejede i 1550'erne at ombygge Krogen. Det blev dog ikke til noget, først under hans søn Frederik 2. toges tanken op under nye og større former, og denne konge kom til at spille en stor rolle for Helsingør.

Efterhånden som årene gik, blev Sundtolden af større og større betydning for byen. Den udgjorde oprindeligt en engelsk nobel for hvert skib. Den tekniske udvikling medførte dog bygning af stadig større skibe. Det passede godt i købmændenes økonomi, idet tolden derved blev mindre i forhold til ladningens værdi, men det gik naturligvis ud over toldens provenu. Da Frederik 2. under den nordiske syvårskrig 1563-70 tilmed fik brug for flere penge, måtte en omlægning til. Der var under de foregående konger sket visse ændringer, men den store omlægning fandt sted i 1567, da rigshofmester Peder Oxen indførte lastetold i stedet for skibstold.

*Rådhuset o. 1855.
Træsnit ved A. Nay.
(Det kgl. Bibliotek).
De to sandstensrosetter
med Frederik 2.s og hans
dronnings våben over
porten til det nye rådhus,
der tildels opførtes af
munkesten fra det gamle,
sad også over indgangen til
denne bygning, hvor de
var blevet anbragt i 1574
til minde om kongens vel-
gerninger mod staden.*

Nu skulle der fremtidig betales 1 daler pr. læst af lastede skibe og halvdelen for ballastede. Tolden steg derved fra dette år til næste fra 45.000 til 132.500 daler.

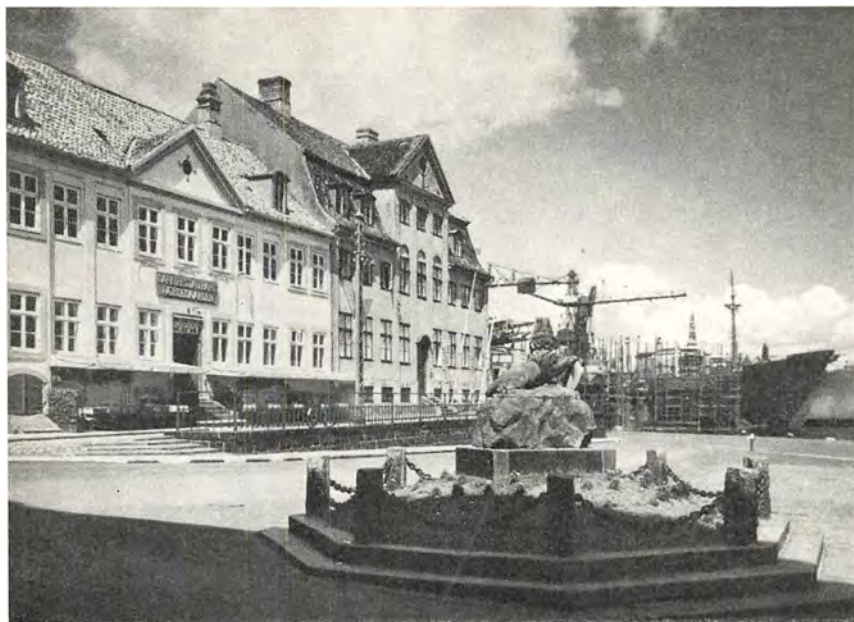
Efter syvårskrigen heldige afslutning ønskede Frederik 2. at markere sin stilling som Nordens store konge ved en gennemgribende ombygning af Krogen. Det blev til Kronborg slot, opført i årene fra 1574 til 1585 i to byggeperioder, den første ledet af Hans von Paeschen, den sidste af Anthonis van Opbergen. I byggearbejdet deltog en række udenlandske stenhuggere, især Gert van Groeningen, medens de mange pragtfulde træskærerarbejder på slotskirkens stolestader, på døre og andre steder blev udført af danske, navnlig af Helsingørmesteren Jesper Mathiesen, der en tid var oldermænd for det helsingørske snedkerlav.

Af økonomiske og praktiske grunde anvend-

tes de gamle murdele fra Krogens bygninger i så stor udstrækning som muligt. Krogens ringmur blev ydermure for det nye slot, og de af Kronborgs skillemure og mure mod slotsgården, som fremtræder sværere end de øvrige, er de gamle middelalderlige mure. Dette byggeprincip har, som foran nævnt, medført, at vi i vore dage under den store restaurering af slottet, som gennemførtes af kgl. bygningsinspektør Magdahl Nielsen, har kunnet genfinde alle de gamle partier af de middelalderlige murdele, som mange steder står blottede, således at enhver besøgende kan danne sig en udmærket forestilling om den gamle middelalderborg.

Det første Kronborg, som van Paeschen byggede, stod i røde mursten med vaterlister og vinduesindfatninger i sandsten og med tegltag, hans efterfølger gennemførte en skalmuring med sandsten, således at slottet siden har stået helt

Trentwedels gård og van der Ostens palæ (længst t. h.) er opført o. 1770 og har navn efter bygherrerne, der begge, henholdsvis som passkriver og toldkommissær, havde deres gerning ved Øresunds Toldkammer, som fra 1740 til 1859 lå på pladsen ved havnen foran de to bygninger, hvor nu Løve monumentet findes. (Fot. Chr. Larsen).

Parti fra Stengade. Gavlhuset i forgrunden, der nu er telefonhus, stammer fra Frederik 2.s tid og er et af vore bedst bevarede borgerhuse fra renæssancetiden. Den næste bygning med kridtstensbåndene og de spidsbuede gavlblændinger er opført o. 1500, mens den stærkt ombyggede naboejendom blev rejst o. 1551. (Fot. 1955 Chr. Larsen).

sandstensklædt. Det høje spir, som oprindeligt fandtes på det store sydvestlige tårn, brændte i 1629 som følge af en blytækkers uforsigtighed. Spiret genopførtes ikke, men erstattedes med et pyramideformet tag, som ødelagdes i Svenskekrigen 1658–60. Siden har tårnet været helt uden spir. Til udsmykning af riddersalen under festlige lejligheder udførtes af Hans Knieper en

lang række tapeter med fremstillinger af de 111 konger, man mente havde regeret i Danmark fra den grå oldtid til Frederik 2., men af hvilke de fleste er legendariske. Gobelineerne er nu næsten alle forsvundet. Kun 14 stykker er endnu bevaret, af hvilke halvdelen er ophængt i den lille sal i Kronborgs vestfløj, medens resten befinder sig på Nationalmuseet i København.

Stengade med Skt. Olais spir i baggrunden. Gadens linieføring og bebyggelse præges stadig af, at købmændene i middelalderen måtte opføre deres tæt sammenkilede huse på lange, snævre grunde, der strakte sig ned mod broerne ved kysten. Hvor Strandgadegårdene nu ligger, havde de deres magasiner. (Fot. Chr. Larsen).

Blandt Helsingørs mange gamle bindingsværkshuse er Strandgade 27 det ældste. Til højre for døren, der stammer fra det 18. århundrede, ses årstallet 1577 på løsholtet over en nu lukket portindgang. De rigt udskårne knægte er præget af den tidlige renæssancestil, ikke Kronborgs mere modne. (Fot. Herluf Lykke).

Til riddersalens udsmykning hørte også Frederik 2.s berømte bordhimmel, som Karl Gustav medtog som krigsbytte i 1658 og som nu er indgået i samlingerne på Nationalmuseum i Stockholm. Også det pragtfulde springvand i slotsgården, udført af Nürnbergmesteren Georg Labenwolf, gik som krigsbytte til Sverige, men er forlængst ødelagt og kendes kun fra en bevaret tegning.

Endnu et lille slot skænkede Frederik 2. Helsingør, nemlig lysthuset i Lundehave, opført på det gamle Skt. Anna klostres grund, siden ombygget til Marienlyst slot. Herude skabtes tillige et pragtfuldt haveanlæg, som det ikke havde været muligt at indrette ved Kronborg.

De store byggearbejder på Kronborg førte en tilflytning til Helsingør af håndværkere med

Det gamle Apotek i Strandgade består nu af to sammenbyggede gårde. Ældst er bygningen med den kantede gavl ud mod Færgestræde. Den blev opført o. 1500 og har været benyttet som apotek siden 1577, mens det andet hus, rådmand Kruses gård, der ligger på hjørnet af Brostræde, stammer fra 1642. (Fot. Chr. Larsen).

sig. Fredsårene gav fornyet handel og skibsfart, byen voksede stærkt og en lang række bygninger rejstes i renæssancens og barokkens dage. Man må i det hele sige, at Helsingør er en fremtrædende arkitekturby, og den, som vil studere ældre dansk købstadarkitektur, må først og fremmest skænke Helsingør sin opmærksomhed. Det er den by i Danmark, som ejer de fleste fredede ejendomme. Der er ialt 65 fredede ejendomme, af disse 16 i klasse A, de øvrige i klasse B.

Gotikkens borgerlige arkitektur i Helsingør er omtalt foran. I renæssancens tid kom endnu en række til. Fornem er især tolder David Hansens gård Stengade 76, en tid beboet af Christian 4.s bekendte rådgiver Jonas Charisius. Den opførtes i sin nuværende skikkelse i 1579 på underdelen af et gotisk gavlhus fra ca. 1500, men fremtræder nu med sine vaterlister, små sandstensprosser omkring vinduerne og sine trekantede tympanonfelter som et karakteristisk renæssancehus. Af tilsvarende karakter, omend lidt mindre fornemt, er Strandgade 55. Af renæssancens øvrige stenhuse er de fleste ombygget i senere tid, men udsmykningen af portportaler med sandstensstik, løvemasker etc. røber dog bygningernes oprindelige stil. Blandt eksemplerne herpå skal nævnes toldvisitør Rasmussens gård, Strandgade 91, Strandgade 49, opført i 1633, og det gamle apoteks vestlige del, Strandgade 77.

Hovedparten af Helsingørs borgerlige renæssancearkitektur er dog ikke stenbygninger, men bindingsværkshuse. Det vil her være umuligt at opregne dem alle; de findes talrige steder i de gamle gader, navnlig på Stengade og Strandgade, men er for størstedelens vedkommende kamuflerede med senere tilpudsning af facaderne. Overalt røber de sig selv derved, at de øvre etagers facade rager en stolpetykkelse ud over stueetagens plan. Nogle er dog bevarede på det nærmeste i deres oprindelige skikkelse og restaureret i vor tid. Det gælder Strandgade 27 opført i 1577, det gamle apoteks lille bindingsværkshus i Færgestræde, borgmester Iver Pedersens gård Stengade 20 samt Knud Andersen Bagers gård Stengade 29 og Stengade 40 med plattysk indskrift.

Christian 4. kom ikke til at betyde det samme for Helsingør som hans far, Kronborgs bygherre, og dog har han udført et værk, for hvilket vi må prise hans navn, idet han dels af egen interesse for stedet og navnlig måske af pietet over for faderen genopførte Kronborg slot efter branden 1629. Det gik ikke helt stille af, idet han måtte udkæmpe en dyst med rigsrådet, der ikke mente, at landet havde råd til en sådan luksus efter den ulykkelige deltagelse i trediveårskrigen. Han valgte da den lidt tvivlsomme udvej at forhøje Øresundstolden, der formelt

Småhuse i Skt. Annagade ud for Skt. Olai kirke. Efter akvarel af Chr. Hetsch 1854. Huset med det stejle tag til venstre for rådhusårnet var i det 17. århundrede orgel-spilleren og komponisten Diderik Buxtehudes barndomshjem. Det sær-prægede gadeparti forsvandt ved begyndelsen af dette århundrede. (Fot. Nationalmuseet).

Interiør fra en bindingsværksgård. Ingen anden dansk provinsby kan opvise en sådan rigdom af smukke gamle huse som Helsingør. 65 af de dejlige bygninger er fredede, men mange flere er seværdige. (Fot. Herluf Lykke).

gik i kongens egen kasse. Den byggekære kongen undlod af hensyn til faderen at sætte sit navn på Kronborgs mure, og man vil derfor kun finde hans initialer på kaminer indendørs. Han befæstede byen med en vold langs stranden og med et batteri, Lappestensbatteriet, nord for byen. Medens dettes voldsted stadig er bevaret tæt nord for Sommariva, er muren forlængst for-

svundet; også forskellige havnearbejder han udførte for byen gik hurtigt al kødets gang.

I Christian 4.s senere regeringstid begynder barokkens stilart at gøre sig gældende herhjemme. Også denne stil er smukt repræsenteret i Helsingør. Skønnest og mest værdifuldt er vel rådmand N. C. Dahls hus Stengade 64 fra 1739 med dets buede fronton, kvaderpilastrene og

Herover: Færgestræde, set fra Strandgade. I baggrunden til venstre skimtes den kamtakkede gavl på Johan Oxes hus i Stengade, der stammer fra 1459. (Fot. Herluf Lykke).

Herunder: Karmeliterhuset, set fra sydvest. Den ældste del af bygningen, der nu er bibliotek, opførtes 1516 af Vor Frue kloster som hospital for udenlandske søfolk. (Fot. 1954 Chr. Larsen).

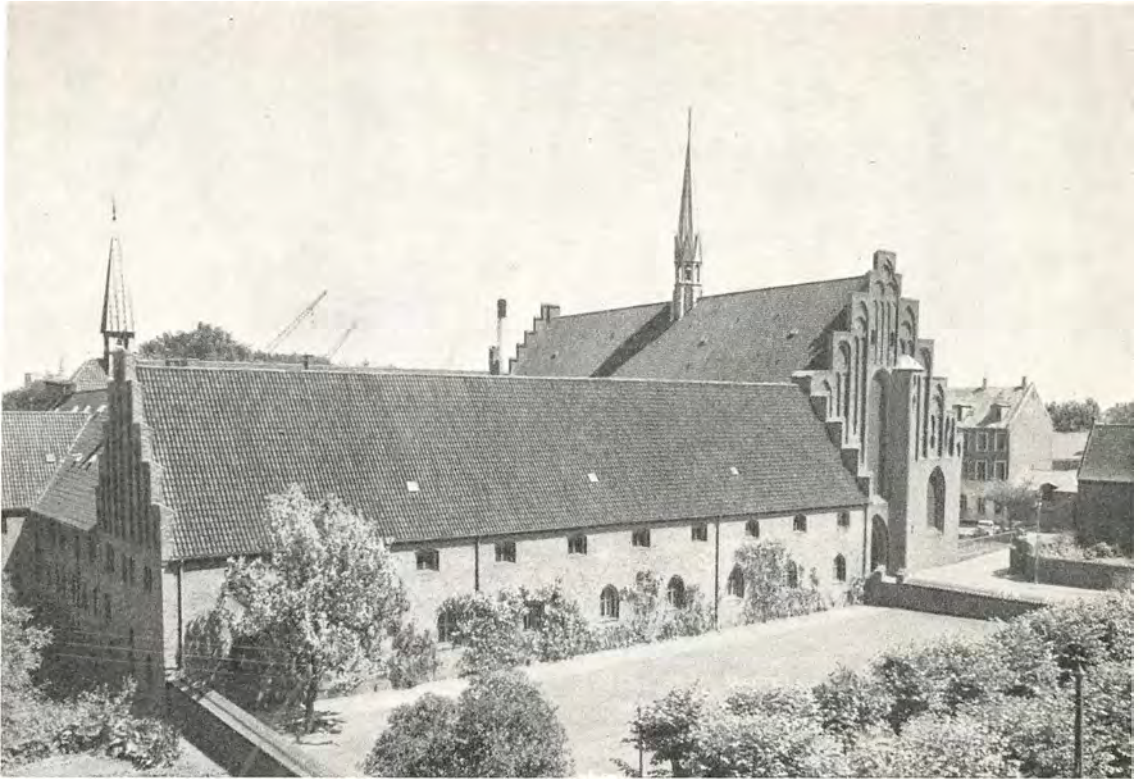

ornamenterne om stueetagens vinduer. Det nærliggende Stengade 68 er også en markant barokbygning, og nævnes bør ligeledes Strandgade 75, der dog er ombygget efter en brand i moderne tid. Bindingsværksbygninger fra denne og senere tid er mindre fremtrædende end de ældre, især i tømmerværkets udsmykning, men i gårdene finder man dog hist og her smukke bygninger, f. eks. Stengade 50 med dens smukke ornamentik i bruskbarok.

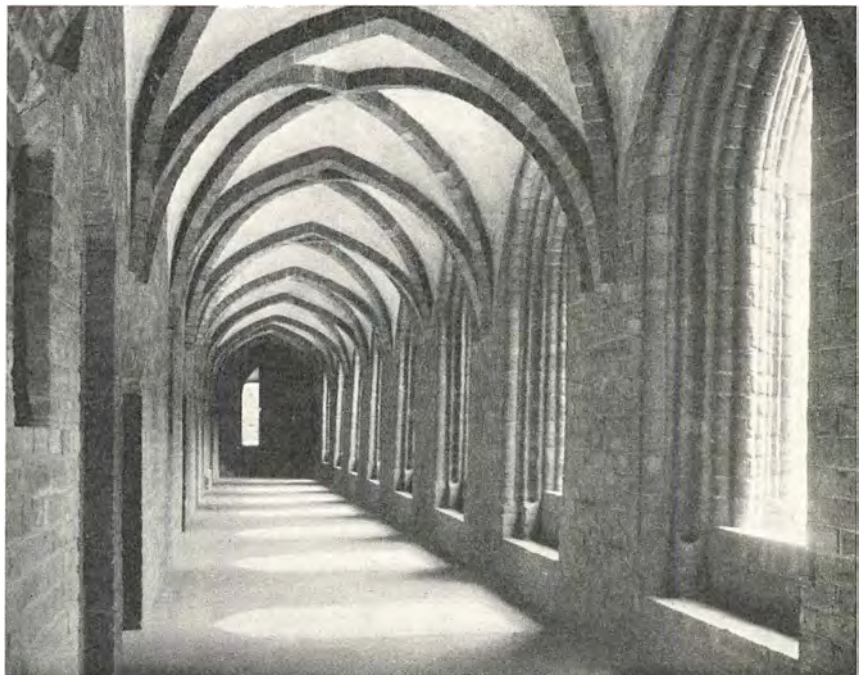
1600-tallet tog ellers hårdt på Helsingør. Svenskekrigene var en hård svøbe, og pesten kom til, især i årene 1625, 1654 og navnlig i 1711. Medens Helsingør i 1625 med sine 8–10.000 indbyggere var landets næststørste by, svandt den i 1711 ind til et indbyggertal på næppe 2.000. 1672 havde den 4033, 1769 3381. Også den store nordiske krig måtte ramme hårdt. Men ny opgang lå foran. Den stærke udvikling af handel og skibsfart i løbet af 1700-tallet, især århundredets sidste halvdel, „den florissante periode“, blev også for Helsingør en lykkelig tid, indtil krigen med England i 1807–14 satte et foreløbigt punktum for herligheden.

Nogen særlig handel med omegnen havde Helsingør ikke. Byen havde næsten intet opland, dertil var der for nær til skovene omkring den. Man havde derfor heller ikke brug for noget egentligt torv. Axeltorvet blev først anlagt efter en brand i 1698, og fik først sin nuværende størrelse efter en ny brand i 1864. Helsingørs opland var Sundet. En vis sundhandel fandt sted, men især var det forretningerne med de fremmede skippere, der måtte stoppe op for Øresundstoldens skyld, som spillede en rolle. Ofte tvang modvind skipperne til længere tids ophold på reden. Der var derfor hyppigt skibsprovianteringer at foretage, foruden selve toldklareringen, der gav brødet til et større antal sundklarerefirmaer, der tillige optrådte som skibsprovianterere, også beværternæringen fik sit, når skippere og matroser skulle forlyste sig i land. Livet i Helsingør koncentrerede sig især om havnen, hvor de raske færgfolk havde til opgave især i dårligt vejr at føre skipperne fra og til deres skibe.

Når skipperne nåede til havnen, blev de modtaget af de såkaldte brokaper, som var posteret

Vor Frue kloster og Skt. Marie kirke, set fra nordvest. Det smukke anlæg, hvori kirken udgør den østlige fløj, er det bedst bevarede kloster i Norden. Det blev grundlagt 1430 af karmeliterordenen, og efter en brand 20 år senere blev de nuværende bygninger opført i tiden mellem 1450 og 1500. (Fot. Sven Türck).

Korsgang i Vor Frue kloster. Klosteret, der i 1541 blev indrettet til hospital for syge og fattige mennesker, forfaldt efterhånden. Det led også direkte overlast, idet man bl. a. lod den ene korsgang nedrive, mens arkaderne i de øvrige tilmuredes. Først ved en omfattende restaurering 1901-07 fik det igen sit middelalderlige præg. (Fot. H. Lykke).

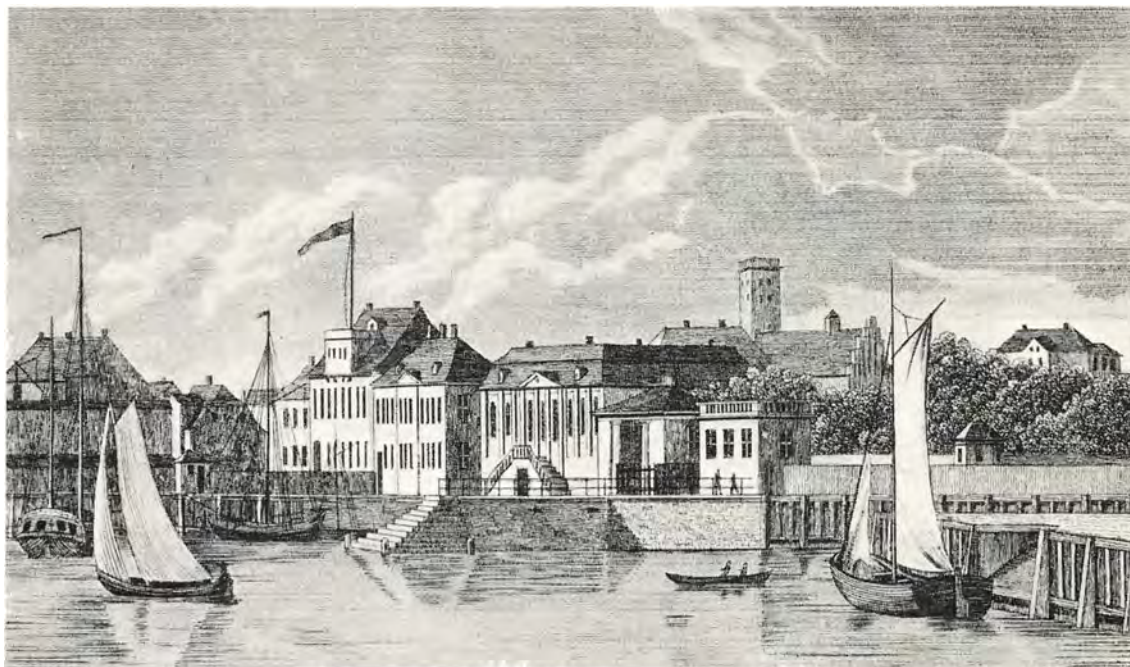
Parti fra havnepladsen, hvor en række skønne Strandgadehuse flankeres af Det gamle Apotek og Stephen Hansens palæ. Gadens sydlige husrække er for få år siden nedbrudt efter en brand. Sveasøjlen i forgrunden minder om Sveriges hjælp til danske flygtninge under den anden verdenskrig. (Fot. Sven Türck).

her. Det var folk, som var i tjeneste hos sundklarererne, og som havde til opgave at få fat i skipperne, således at deres toldforretninger kunne blive ordnet af de huse, som brokaperne repræsenterede. Ofte gik det til med håndgemæng og skænderi, under hvilket brokaperne rev og sled i skipperne for at få fat på dem. Fortoldningen fandt sted på Øresunds Toldkammer, en smuk barokbygning, der var rejst i 1740 som den yderste bygning i Strandgade, men som desværre måtte nedrives i 1859 på grund af en havneudvidelse. Toldkamret var ikke nogen særlig rummelig bygning, men måtte dog give plads for en række kontorer: kassererkontoret, bogholderikontoret, translationskontoret og passkriverkontoret, der var nødvendige for de forskellige arbejdsfunktioner under klaringen. Toldkamret havde en stor stab af tjenestemænd, af hvilke de lavere grader foretog arbejdet, medens kammerererstillingerne ofte i større eller mindre grad var retræteposter. Told-

direktørstillingen var meget eftertragtet og en af landets fornemste embedsstillinger.

Færgefolkene havde til opgave at passe færgetrafikken fra Helsingør dels til Helsingborg og dels til København, men hovedopgaven var dog at betjene de fremmede skippere. På grund af de vanskelige tilsejlingsforhold var det i dårligt vejr ikke nogen let sag at føre skipperne ind fra reden. Færgefolkenes takster rettede sig derfor efter vejrforholdene. De helsingørske færgefolk var kendt for deres dygtighed og uforfærdethed. Berømtest af dem alle blev vel Lars Bache, som med sit bådelav i en forrygende storm i nov. 1801 på Københavns red frelste besætningen på et fremmed skib; han lønnedes med et sølvbæger og med gratis abonnement i Det kongelige Teater. Trods sin dygtighed måtte han nogle år senere lade sit liv under en kuldsejling under Stevns. I årene 1807-14, da kaperiet blev sat i system herhjemme, var det færgemændene, som førte an i den helsingørske

Herover: Parti af havnen o. 1830. Efter tryk af G. Lorentzen. Som sidste hus i Strandgade ses Øresunds Toldkammer fra 1740 ved haven ud mod fæstningsglaciset. Havnearmen, som nu skiller byen fra Kronborg, fandtes ikke dengang. Fra vinduerne i den statelige barokbygning kunne embedsmændene følge alle ind- og udgående skibe.

Herunder: Parti af havnen nu. Øresunds Toldkammer forsvandt o. 1860, men ved pladsen, hvor det stod, ligger endnu den smukke hjørneejendom i Strandgade, som ejeren af Hellebæk geværfabriker, generalkrigskommissær Stephen Hansen, lod opføre i 1760, og ved siden af den ses Claessens palæ fra 1790 ligeledes i sin gamle skikkelse. (Fot. Sven Türck).

indsats på dette område. Der udrustedes i denne periode 58 kaperbåde i Helsingør, som regel arrangeret af flere i forening, undertiden af aktieselskaber, hvor den enkelte deltagers gevinst og tab stod i forhold til hans aktiepart. Det var ikke småsummer, dette mærkelige erhverv kunne indbringe. En enkelt prise gav således let den enkelte deltager en andel på 1000 rdlr. Som kaper var færgemand Jens Lind den dristigste af dem alle. Han var således en tid chef for Danmarks største kaperfartøj, korvetten „Cort Adeler“ og afslog i denne egenskab et natligt fjendtligt angreb, da skibet lå forankret syd for Helsingør. Han tjente store penge, men brugte dem hurtigst muligt igen. Hans sluproere var fornemt uniformerede og selv var han noget af en laps, hvorfor han bar tilnavnet „Fløjls-Lind“. At han også var sømand, beviste han ved engang ene i åben båd at sejle den lange vej fra Helsingør til Rusland.

En række fremmede nedsatte sig som sundklarerere, især englændere som Ellah, Fenwick, Good, Belfour, Wright m. fl., men også hollændere som van Deurs o. a. I slutningen af 1700-tallet rejste sig på Stengade og især i Strandgades østlige ende en række smukke borgerhuse, som ingen anden dansk provinsby kan fremvise magen til. For overkrigskommissær Stephen Hansen byggede den bekendte arkitekt Philip de Lange i 1759–60 det smukke palæ Strandgade 95, der med sine engelske skydevinduer, som det har tilfælles med en række andre helsingørske ejendomme, kendetegner byens udadvendthed mod den store verden. Rokokoens stilart er repræsenteret ved tolddirektør Putschers gård fra 1752, Stengade 48. Østligst i Stengade ved havnen ligger passkriver Trentwedels og toldkommissær v. d. Ostens gårde; andre rokokoejendomme er købmand Spæths gård ved Svingelport, „Frødes Gaard“ Stengade 37 (1758) og den Fenwickske gård fra 1759–60 på Strandgade 85–87. De fremmede stater havde deres konsulter boende i Helsingør. Fenwickerne var således i flere slægtled engelske konsulter. Fra nyklassicismens tid er den svenske konsul Gloerfeldts gård på Stengade 46 (1791). Samtidig byggede storhandelsmanden J. J. Claesen sit smukke nyklassiske palæ på Strandgade

93 opført af Harsdorff, og i 1793–94 rejstes „Øresunds- og Helsingørs Sygehospital“ i Fiolgade af J. B. Magens. Også den gamle latinskole Kongensgade 12 bør nævnes. Her gik H. C. Andersen i skole i nogle år hos rektor Meisling. Af empirehuse kan nævnes gården Sofiegade 6. Glemmes må heller ikke de mere småborgerlige huse, som byggedes af købmænd og håndværkere rundt om i byen samt færgemændenes hyggelige huse i Strandgades vestlige ende og på Lappen. Af statelige huse i byens periferi må nævnes Marienlyst slot opført o. 1760 af den franske arkitekt N. H. Jardin på grundlag af Frederik 2.s lysthus Lundehavn. Det tilhørte i lange perioder kongefamilien, men overgik i 1851 til Helsingør kommune, der i de seneste år har ladet slottet restaurere. Det er en af vort lands smukkeste Louis-Seize bygninger med pragtfulde oprindelige interiører. I vore dage rummer slottet Helsingør Bymuseum samt repræsentationslokaler for Helsingør by.

De klarerende skibes tal var især om sommeren stort. I 1752 fortoldede ca. 6000 skibe ved Helsingør, i 1790'erne var tallet over 12.000; efter et brat fald i årene 1807–14 steg det påny, og i 1853 nåede det en rekord på 24.648 skibe, gennemsnitlig 67 om dagen. Men det var også i den elvte time. Øresundstolden havde ofte været genstand for forestillinger fra de fremmede staters side, og i 1857 bortfaldt den. Af gammel vane standsede vel mange skibe endnu en tid ved Helsingør, men det fik snart ende. Det var et hårdt slag for byen. Adskillige af dens forretninger gik fallit. Færgelavet, der engang havde talt 100 lavsmedlemmer, gik i 1858 ned til 25 og ophævedes helt i 1882. Lammelse og usikkerhed for fremtiden trådte i stedet for den gamle kraft og energi. I et kvart århundrede rejste der sig næppe et hus i Helsingør. Kun militæret var bevaret for byen. I 1785 var Kronborg blevet indrettet til kaserne og i 140 år havde Helsingør en garnison, der skabte liv i byen og på slottet. Der fandtes dog erhvervs-grene med fremtidsmuligheder i sig. I 1842 startede J. L. Tvede et brændevinsbrænderi, der udviklede sig stærkt, indtil det i 1919 gik op i den store sammenslutning af landets spritfabrikker og derefter blev nedlagt. I 1840 grundlagde C.

Marienlyst i 1884. Efter tegning af G. Staulund i Ill. Tid. 1884. Ved Øresundstoldens bortfald 1857 kom Helsingør ud i en krisesituation, og man søgte nye indtægtsmuligheder. Marienlyst Slot, som byen havde købt, blev udlejet til badeanstalt, og stedet blev med tiden så søgt og mondænt, at der måtte bygges på strandgrunden foran slottet.

Wiibroe et bryggeri, som i vore dage er en livskraftig virksomhed, og i den mindre industri møder vi navne som L. F. Tegner og W. Thalbitzer. I 1858 lejede veksellerer Nathanson Marienlyst slot og park og indrettede her „Marienlyst Kur- og Badeanstalt“. Nathanson gik ganske vist selv snart fallit, men hans virksomhed fortsattes, mod slutningen af århundredet flyttedes etablissementet over på den anden side af Strandvejen, hvor det til vore dage har udviklet sig til en turistattraktion i den store stil.

Men først og fremmest lå fremtiden for Helsingør på havet. Allerede før sundtoldens ophør havde J. S. Pontoppidan startet et sejlskibsrederi, der i en lang periode var landets største. Det kunne dog ikke hamle op i konkurrencen med dampskibene.

Et par mindre dampskibsrederier har Helsingør haft, men trods Pontoppidans initiativ, der også strakte sig ind på dampskibsvæsenets område, blev det dog ikke inden for rederifaget, Helsingør skulle udvikle sig; medvirkende hertil var det muligvis nok også, at det aldrig lykkedes

at skabe en stor havn i Helsingør. Indtil langt op i 1700-tallet havde Helsingør ikke haft nogen virkelig havn, kun en række skibsbroer. En kommunal havn indrettedes i 1764-67. Forskellige planer om udvidelse førte ikke til noget. Endelig i 1824 overtoges havnen af staten, en udbygning af den gamle havn foretoges 1827-31. En større udvidelse, der åd sig ind på Kronborgs fæstningsterræn, udførtes i 1859-63. Senere er havnesagen gentagne gange drøftet, men den store statshavnsudvidelse skete ikke, og de seneste arbejder, der afsluttedes i 1950, har kun forbedret havnens besejlingsforhold, ikke udvidet dens kajområde. Som erstatning for de mange havneprojekter opførte Helsingør kommune i årene 1932-34 en mindre fiskeri- og lystbådehavn nord for Kronborg.

Statshavnen betjener i særlig grad færgetrafikken, der især tog fart efter at kystbanen var anlagt og det første dampfærgeleje toges i brug 1892. Dens anden hovedopgave er at betjene Helsingør skibsværft. Allerede færgemændene havde i 1700-tallet bygget både til deres færgeri.

Omkring 1825 nedsatte Jacob Hansen Løve sig som skibsbygmester i Helsingør. I 1843 påbegyndte Poul Barfoed et skibsbyggeri, fra 1852 i kompagni med broderen Magnus og senere med Chr. Rohmann. I 1860'erne anlagde et selskab en patentophalerbedding, hvorved de besværlige kølhalingen kunne undgås.

Men der var ikke rigtig fremtid i træskibene. Afgørende blev det imidlertid, at skibsreder M. C. Holm i 1882 grundlagde Helsingør Skibsværft. Det opkøbte straks Løves værft, siden også Rohmanns & Barfoeds og fra 1896 tillige patentophalingsbeddingen. I visse åringer mødte det nye værft vanskeligheder, depressioner indtraf, men det lykkedes at overvinde vanskelighederne, og i vore dage er værftet i enhver henseende konkurrencedygtigt og har en arbejderstab på mere end 3000 mand, et stort tal for en by på 23.000 indbyggere. Til alt held findes dog også anden industri i byen: et par tekstilfabrikker, en del mindre industrier og ikke mindst gummi-fabrikken „Tretorn“, der med sin store arbejderstab er byens næststørste erhvervsforetagende.

Hele denne industrielle udvikling har omskabt byens daglige liv og krævet løsning af en lang række opgaver af forskellig art: den sociale forsyng, skole- og biblioteksvæsenet samt ikke mindst boligspørgsmålet. Byens kraftige vækst har derfor medført, at bystyret har taget hånd i hanke med byens byplanmæssige udvikling. Landbrugsarealer i byens periferi er indkøbt og udstykket og et imponerende byggeri af alle kategorier har fundet sted. Byens gamle traditioner som arkitektby er derved udviklet med en i yderdistrikterne i mange henseender tiltalende afveksling mellem blokbebyggelse og parcelhuse.

Ved siden af alt dette har byen ved sin gamle middelalderlige byplan, sine mange smukke fredede historiske ejendomme, sin pragtfulde beliggenhed ved Øresund med det vidunderligt skønne Kronborg slot liggende yderst ved øret mod Øresund som en forpost ud imod den store verden, en sådan tiltrækningskraft over for danske og fremmede, at mange tusinder årligt søger her til. I sandhed en af guder og mennesker begunstiget stad.

Slotsgården på Kronborg. Det gamle slot, der benyttedes som kaserne fra 1785 til 1922, blev restaureret 1926-29 og rummer nu bl. a. Handels- og Søfartsmuseet. (Fot. Københavns Foto-Service).

HILLERØD

Af Jan Steenberg

Endnu for 400 år siden var Hillerød kun en meget lille landsby, og der stod ikke nogetsteds skrevet, at den engang skulle blive købstad. Ingen af de faktorer, der andre steder i landet var med til at skabe byer, var her i hjertet af Nordsjælland til at øjne. Der var ikke noget farvand, hverken åbent hav eller sejlbar å, ikke nogen havn, heller ikke en landevej af blot nogen betydning, og en stor del af oplandet var uvejsom skov. Det var helt andre kræfter, der skabte landsbyen om til købstad. Frederik 2. valgte dette sted som residens, når han var på sine jagter i de store skove, og hans søn Christian 4., der var født her, omskabte det lille jagtslot til det imponerende Frederiksborg. Dermed fik landsbyen Hillerød en ganske anden skæbne, end der ellers var blevet den til del. Slottet og byen hører sammen. De gør det så intimt, at man ikke kan gennemgå ejerlisten over nogen gård i byen eller nogen vang i bymarken uden i sidste instans at ende ved kronen som den oprindelige ejer; og hvad der ligger før 1560, det år, da Frederik 2. tilbyttede sig hele Nordsjælland, synes glemt.

Fra en fjernere fortid er der kun få minder. En enkelt dysse på Trollesmindes marker har længe været det eneste synlige tegn på, at her var bebyggelse i oldtiden. Under den anden verdenskrig har tørvegravningen dog bragt for dagen, at der var bopladser i Maglemosetid på holmene i Salpetermosen (der i ældre tid havde det kønnere navn Tranemosen). Foruden enkeltfund, der strækker sig fra Maglemosetid til bronzealderen, er der fremdraget nogle bopladser fra Ertebølletid og yngre stenalder; man har fundet stenredskaber af de velkendte typer, desuden en broncecelt, en -dolkklunge, et brudstykke af en tranlampe og – af uvis alder, men for-

mentlig dog fra oldtiden – en båd, dannet af en udhulet træstamme. Af byens navn kan man skønne, at der er blevet ryddet skov i den ældre middelalder, og i rydningen blev der anlagt to små landsbyer, foruden Hillerød også Ølskøb, hvor siden 1700 Nyhusene har ligget. På nogle holme i den senere til mølledam omdannede slotssø lå en herregård Hillerødsholm, der så tidligt som 1275 ejedes af Anders Pedersen Væder. Med omverdenen har disse bebyggelser stået i forbindelse ad en landevej sydover mod Favrholm og herredsbyen Lyngø, mens der nordover var adelvej østen om slotssøen over Grønholt og Asminderød til Helsingør. På bakkerne ved søens østlige bred mellem det nuværende torv og Bakkegade lå det ældste Hillerød. Vejen mod Helsingør var bygaden; landsbyen bestod kun af 6 gårde og 4 huse.

Så snart Frederik 2. havde erhvervet Hillerødsholm og givet den gamle gård det nye navn Frederiksborg, gik den lille landsby en anden skæbne i møde. Kongen måtte sikre sig, at han altid kunne skaffe plads til hofstat og gæster; allerede 1560 byggede han derfor en kro, der dengang lå ene for sig selv ved slotssøens sydlige bred, men som senere helt er omklamret af Hillerød. Af de gamle krobygninger står den søndre længe af svært egebindingsværk og portgennemkørsel endnu den dag i dag. Også landsbyens indbyggere måtte være belavet på at modtage indkvartering. Siden Christian 4.s dage krævedes der altid, at de skulle bygge deres huse meget rummelige, solide med tegtag, og der skulle være godt med staldrum. Derfor kunne Arent Berntsen 1656 også fortælle, at Hillerød nok af navn var en landsby, men den så ud af noget mere.

For byen og dens nærmeste omgivelser havde

Hillerød 1753, set fra øst. Perspektiv ved J. J. Bruun. Kobberstiksamlingen. Byen havde da 7-800 indbyggere. Til venstre ses den gamle landevej fra København og nær indkørselen Christian 4.s latinskolebygning, der brændte 1834.

anlægget af Frederik 2.s slot også en anden følge. Slottet synes jo bygget i en sø, men et nøjere eftersyn vil snart overbevise den opmærksomme jagttager om, at helt sådan er det ikke gået til. Søen er tydelig nok opdæmmet og kan forholdsvis let tømmes for sine vandmasser. I middelalderen var der nok her en sump eller et kær, men ikke den naturskønne slotssø, der endnu i dag er så karakteristisk for Hillerød og Frederiksborg. Frederik 2. må ved overtagelsen have opført det store dæmningsanlæg, der endnu ses ved slotsmøllen. Vi har ikke noget dokument, der kan godtgøre, at det er kongens værk, men vi ved derimod, at han i 1570erne lod grave et par milelange kanaler, der fra Allerød Sø i syd og Gribso i nord skulle føre nye vandmasser til slotssøen. Der er derfor god grund til at henlægge opførelsen af slottets vandmølle til denne tid, og forudsætningen er da den, at den tidligere beskedne, lille sø blev omdannet til den store mølledam, der nu er kendt under navnet Slotssøen.

Købstad blev Hillerød først senere, men allerede Frederik 2. havde, da han lod den nye kro bygge og oprettede Frederiksborg len, i tankerne at lægge en købstad ved sit slot. Slangerups køb-

stadrettigheder skulle da overføres til Hillerød, hvor der blev gjort en første begyndelse med oprettelsen af et birketing. Men Slangerup satte en kraftig modstand i gang mod projektet, der da blev lagt til side. Tanken spøgede dog stadig, og Christian 4. omgikkes længe med planer om en ny by ved foden af det store slot; han ville i det øjemed rydde enten Hillerød eller Ølskøb af vejen. Først da slotsbyggeriet var ved at være slut omkring 1620, var der tid til at realisere noget af planen. Ølskøb blev dødsdømt, og en del af dens beboere blev – efter en sen, men troværdig kilde – anbragt i den lille koloni „på Bakken“, kendt under navnet Bakkegade (og ikke mindre kendt fra Albert Gottschalks billede 1884). Samtidig voksede Hillerød. Nu da slottet vel var færdigt, måtte kongen sikre sig til stadighed at have pålidelige og dygtige håndværkere i sin nærhed. Mureren Jørgen Beber, den berømte snedker Hans Barchmann og slotsskriveren Johan Bøgvad fik alle overladt byggegrund i nærheden af det nuværende torv. Her byggedes også en kirke, hvis kirkegård netop er identisk med torvet; den styrtede ned under en storm 1624 og blev aldrig genopført, omend man i Frederik 3.s tid gjorde tilløb dertil og 1662

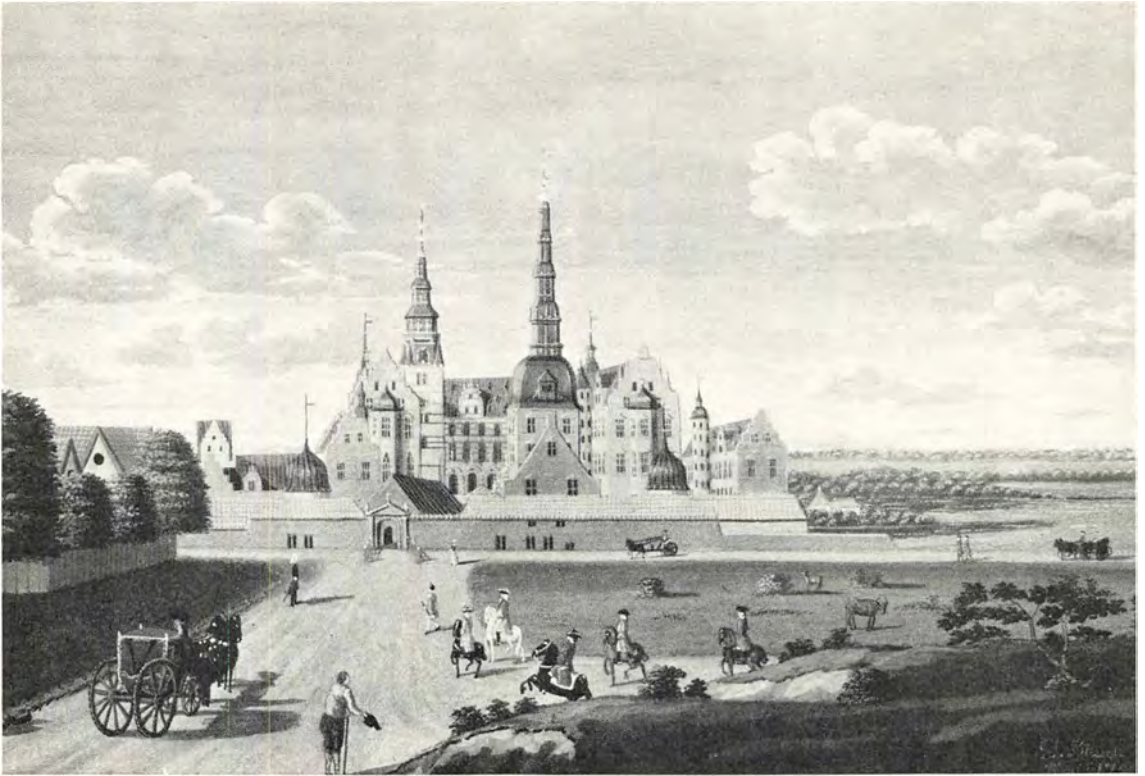
Flyverfotografi af Hillerød, set fra sydøst. Talrige nybygninger, sportsanlæg og offentlige institutioner vidner om, at byen ved den smukke slotssø er i stadig udvikling, og den er da også i det sidste årti vokset med over tyve procent, så indbyggertallet nu, når Frederiksborg slotssogn medregnes, ligger o. de 16.000. (Fot. 1952 Aero Luftfoto).

byggede et klokketårn, hvis klokke nu hænger i rådhusets tagrytter. Også en latinskole sørgede Christian 4. for; den lå, hvor endnu Frederiksborg statsskole har til huse, og var opført 1631. Alle disse bygninger lå i den sydlige og østlige del af byen, mens strækningen herfra langs „Kongensgade“, undertiden kaldet „Kongens stenbro til slottet“, altså nuværende Slotsgade fra kirkegården forbi kroen først blev udbygget i 18. århundrede.

Egentlige købstadprivilegier for Hillerød kendes ikke. Men 1673 betalte byen konsumtionskat på lige fod med andre købstæder; 1679 nævnes den første byfoged her, Anders Nielsen Vilsund; kort efter ansattes en byskriver, og 1682 er byen nævnet i Christian 5.s store købstadforordning. Det er rimeligvis også på den tid, at byens 4 acciseboder kom til, skønt de først nævnes i 18. århundrede; den nordlige lå ved Helsingørgaden, tæt ved Bakkegade og kongens store jægergård (nu Borgerstiftelsen), den sydøstlige ved indkørselen til St. Kannikestræde

(nuværende Søndre Banevej), den sydvestlige ved landevejen fra Slangerup, og endelig den vestlige tæt ved slottets vandmølle. Det vistnok ret primitive bystyre blev midt i 18. århundrede udvidet med tilløb til et byråd, idet de „eligerede mænd“ første gang nævnes 1778, omend institutionen nok var en smule ældre. Et rådhus fik Hillerød først 1831, opført på kirkegårdsbakken, idet den gamle kirkegård da blev flyttet. Som nævnt overtog rådhuset en klokke fra sin forgænger på stedet, den gamle klokkestabel fra 1662. Et nyt rådhus blev på samme sted opført 1887–88.

Der er det mærkelige ved byen, at den kun har haft kirke i 3–4 år, fra o. 1620 til 1624. Ikke desto mindre har den altså haft kirkegård. Men også en præst har der været i byen, om trent så langt tilbage i tiden som til kronens store mageskifte. Den gejstlige tjener var da heller ikke egentlig sognepræst, men benævnedes altid slotspræst med tydelig angivelse af, hvad hans virkelige opgave var. Ikke desto mindre

Frederiksborg Slot 1740, set fra syd. Gouache på Rosenborg af J. J. Bruun, der 1763 blev inspektør ved det salpeterværk, som var anlagt i 1753 på slottets gamle møddingsplads i det åbne terræn til højre for Slangstrupgade.

Stutteriet ved Frederiksborg. Efter akvarel fra det 18. århundrede. Et broget folkeliv udfoldede sig under høstletten på slottets store græsmarker, hvor de nordsjællandske bønder måtte gøre hoveri. (Fot. Nationalmuseet).

Udsigt mod byen fra Jægerbakketårnet på Frederiksborg. Maleri fra o. 1840 af ukendt kunstner. Mellem den gamle kro på næsset og de to høje bygninger i baggrunden til højre, Lowzons hus og Jægergården, ses ladegården Faurholm.

var slotspræsten sjælehyrde for Hillerøds indbyggere, og da disse siden 1624 var helt hjemløse, hvad kirkehuset angik, blev der anvist dem en stald på slottet, indtil omsider 1631 slotskirken åbnedes for menigheden og siden da altid har været byens kirke. Slotspræstens bolig lå østen for kirkegården ud til Mørkegade (nutidens Østergade), indtil man 1671 tog en ny præstegård over for Frederiksborg Statsskole i brug. Sin nuværende skikkelse fik præstegården i 1860erne, da digteren Hostrup var slotspræst, men i dens understokværk er der hvælvede kældere, der går længere tilbage i tiden end til 1671, og som muligvis stammer fra en anden krobygning, der i slottets første tid nu og da omtales. – Denne kirkelige ordning var dog mærkelig i een henseende. Det var en ambition i gamle dage at blive begravet i selve kirkebygningen, men i slotskirken kunne dette ikke ske. Amtmænd og andre fornemme personer måtte derfor begraves i Nørre Herlev kirke, hvor vi stadig kan finde deres epitafier.

I den ældste købstad Hillerød lå husene samlet om kirkegården, det nuværende torv, og de nærmeste gader. Endnu på Resens prospekt fra 1670erne kan man tydeligt se denne gamle bykærne. I de følgende år blev byen udvidet vestpå langs Slotsgade. Her kom således det nye hospital fra 1726 til at ligge; forstanderboligen eksisterer endnu og er kendelig på en mindetavle for J. N. Madvig, der boede her i den tid, da han var discipel på Frederiksborg lærde skole. Nu er gaden moderniseret, men endnu i slutningen af forrige århundrede var den flankeret af lave „ildebrandshuse“ med højt opbygget kvist, en hustype, der slog igennem omkring år 1700, og som med enevældens sans for regularitet blev ensartet gennemført i en slotsby som Hillerød, – ensartet, men ikke ensformigt; gadernes blide krumninger ophævede enhver form for kedsommelighed i bybilledet og lod den vejfarende se det een gang vedtagne arkitektoniske motiv i stadig nye perspektiver.

Ved slotskroen standsede bebyggelsen i første

Frederiksborgs brand den 17. december 1859. Efter tegning i Ill. Tid. Ilden stammede fra en nyrepareret kamin i Frederik 7.s oldsagssamling, der fandtes på 4. sal i det nordvestre hjørnetårn. Efter branden stod kun audienshuset, løngangen og kapellet uskadte. Størstedelen af malerierne og de gamle pragtmøbler var også gået tabt.

omgang. Herfra og hen til slottets sydlige port var der en stor, øde plads, som til daglig var ubenyttet, men hvor der to gange årligt afholdtes kvægmarkeder. En lille, særlig afsondret bebyggelse lå helt henne ved byens vestligste grænse. Her fandtes fra gammel tid slottets vandmølle med et par naboer, bl. a. fiskergården og slottets slagtergård. I 160erne omtales her også en blytækkegård; den købtes 1724 af tobaksspinder Jacob Abel. Da kongens kro kort efter (1732) nedlagdes, slog Abel sig på lidt gæstgiveri, og med held; kroholdet gik i arv i slægten gennem flere generationer og forvandlede 1877 til Hotel Leidersdorff.

Vestgrænsen dannedes af Mølleaaen. Her lå den vestlige accisebod, og udenfor var Ølskøbs gamle markjorder, der 1621 var lagt under Frederiksborg ladegård og siden da delt i syv vange, opkaldt efter ugedagene. Men også her begyndte der en spredt bebyggelse, først i „Søndagsvangen“ og omkring 1720 også i de andre vange. Her lå også hint „nye hus“, der første gang næv-

nes i 160erne, og som senere kom til at give hele bebyggelsen navnet Nyhusene; det var et ledvogterhus, hvis beboere skulle vogte bommene, der spærrede for den lukkede kongevej fra slottet sydpå til Favrholt og Roskilde. I Nyhusene bosattes mest slotsfunktionærer; siden tiden omkring 1720, da det nordsjællandske stutleri for største delen overførtes fra Esrum til Frederiksborg, var det tjenestemændene herfra, der slog sig ned på det gamle Ølskøbs grund; flere af deres gårde, smukke 18. århundredes bygninger, står der endnu. Stedet må have været eftertragtet; det lå jo uden for Hillerøds porte, og beboerne af de nye huse skulle ikke svare de sædvanlige købstadafgifter, som Hillerødborgerne måtte præstere. Man kaldte undertiden stedet for „Slotsgrunden“ i modsætning til købstaden. Der opstod derfor lejlighedsvis mellem de to bebyggelser en lignende spænding, som kendes fra andre slotsbyer som f. eks. Haderslev. Endnu i vore dage mærkes denne gamle bygrænse, der stadig danner skellet mellem de

to i øvrigt helt sammenvoksede kommuner, Hillerød og Slotssognet.

Opblomstringen af det frederiksborgske stutteri og anlægget af Nyhuse kunne dog ikke forhindre, at Hillerød netop på denne tid var i en meget kritisk stilling. Under Frederik 4. var det nye Fredensborg blevet bygget. Under Christian 6. rejstes Hirschholm, og begge disse nyere slotte stillede snart det mere gammeldags Frederiksborg i skygge; sjældnere og sjældnere var der derfor hof på Christian 4.s gamle slot, og Hillerød by var nu engang helt afhængig af hofholdningen. Megen borgerlig næring gik ruinen i møde, når kongen og hans familie sjældnere og sjældnere viste sig på disse kanter. Kroen måtte lukke 1732, og dens bygninger gik over på private hænder, ejedes senere en overgang af Mikael Pedersen Kierkegaard, fader til Søren Kierkegaard. Den nidkære amtmand Friederich von Gram interesserede sig levende for byens trivsel

og kom i samarbejde med den fra pietismens historie kendte slotspræst Peder Hersleb med forskellige forslag til Hillerøds fordel. Men næppe meget kunne gøres, når hoffet vedblivende svigtede og sluttelig kun viste sig, hver gang en ny konge skulle salves i Frederiksborg slotskirke, noget, der endda kunne glippe, da Christian 7. lod sig salve i København. Et enligt resultat af Grams og Herslebs anstrengelser var oprettelsen af et hospital, beliggende i Slotsgade 23-25, en forløber for det nuværende mægtige Frederiksborg Amtssygehus. Hillerød var i denne tid mest henvist til de indtægter, der kunne vindes ved handel med oplandet og almindelig borgerlig næring. Byens eneste større virksomhed var et salpeterværk, som var i gang fra 1753 til 1841. Det lå mellem Slangerupgade og Møllestræde.

Uløselig knyttet til Hillerød i de knappe tider er også de mange ildebrande, byens historie kan berette om. Den første større brand indtraf

Branden i Hillerød maj 1834. Efter gammelt stik i Nationalmuseet. Det høje hus midt i flammehavet er den gamle latinske skole, som Christian 4. havde ladet opføre 1633. Sammen med den gik et bibliotek på 4000 bind op i luer. På tomten rejstes de følgende år den nuværende klassicistiske skolebygning, der indviedes den 26. maj 1836.

Slotsgade o. 1870. Købmandsgården med den høje gavl og nabo-ejendommen, der, som fanen fortæller, tilhørte en farver, er begge af samme type som de modelhuse, der på Christian 5.s bud opførtes efter branden 1692. I denne stil, der blev meget populær, byggedes mange af byens huse, selv så sent som efter branden 1834. (Efter fot. i Hillerød Folkebibliotek).

Slotsgade i dag. Til venstre ses en del af Landbobankers bygning, der 1926 afløste den gamle købmandsgård, efter at det tilstødende hus i 1895 var blevet opført på farvergårdens plads. Borte er også gaden toppede brosten sammen med den åbne rendesten og lygtepælene, som byen lige havde fået efter gasværkets anlæggelse i 1868. (Fot. 1955 Monsrud).

1692, og senere er der efterretninger om storbrande 1733, 1762 (der væsentlig ødelagde Bakkegade), endvidere 1764, 1788 (begge i egnen omkring den sydøstlige accisebod) og endelig indtraf 1834 den største af alle brandkatastroferne, der ødelagde 49 gårde og huse, og gjorde 100 familier hjemløse.

Til de tørre fakta om Hillerøds historie i enevældens sidste tid knytter sig også nogle træk af

helt anden karakter. Fra årene kort før og efter 1800 findes en række ungdomserindringer, skrevet af den kendte søofficer J. J. Paludan, biskop G. P. Brammer og filologen J. N. Madvig. Disse memoarer giver os lejlighed til at se livet i byen indefra, navnlig er Paludans erindringsblade kostelige, ikke mindst når de skildrer det brogede folkeliv ved høsletten på stutterivangen lige uden for byen.

Frederiksborg og Hillerød 1864, set fra jernbanestationen.

Tegning af C. Baagøe i Ill. Tid. Et nyt afsnit i byens historie begyndte den 8. juni 1864, da banelinien København—Hillerød—Helsingør blev indviet. Endnu er man, som billedet viser, ikke helt færdig med planeringsarbejderne omkring den nye vej mellem byen og banegården.

Flyverfotografi af banegårds kvarteret i dag. I 1864 lå banegården så langt fra byen, at man mente, det var nødvendigt at oprette en omnibusrute, og først o. 1900, da jernbanelinierne til Gilleleje, Helsingør og Frederiksværk også havde fået endestation herude, begyndte bebyggelsen i det nye kvarter at tage form. (Fot. Sylvest Jensen).

Få år før Christian 8. blev salvet i Frederiksborg slotskirke, og enevældens farverige ceremoniel for sidste gang kastede glans over byens grå hverdag, trådte den nye lov om købstadstyre ud i livet. De 4 eligerede mænd blev nu til 8 borgerrepræsentanter, og et nyt bystyre under mere demokratiske former var dermed under udvikling. Af endnu større betydning for Hillerød end dette første skridt på folkestyrets vej blev dog

den nyanlagte Nordbane, der åbnede for driften København—Hillerød—Helsingør i ulykkesåret 1864. Få år i forvejen, 1859, havde en ny brand hærget stedet, denne gang var det selve slottet, der blev lagt i aske, netop som Frederik 7. på ny havde forlagt residensen til Christian 4.s gamle slot og hofflivet for en kort stund havde præget den lille by. Men slottet blev hurtigt genrejst, og da det nyindrettede Frederiksborgmuseum

Bakkegade 1884. Maleri af Albert Gottschalk. Kunstmuseet. Gaden med det gammeldags præg skylder oprindeligt Christian 4. sin tilblivelse, idet han udstak den i det bakkede terræn nordøst for den egentlige by for at få et evakueringssted til bønderne fra Ølskøb, hvis bymark var blevet inddraget under den lille ladegårds avl.

Bakkegade nu. De lave huse, der stammer fra tiden efter branden 1762, ligger endnu som vist på Gottschalks berømte maleri, men deres dage er talte. Fra begge ender af gaden rykker store nybygninger frem, og inden mange år vil det idylliske, men saneringsmodne parti vel være forsvundet fra bybilledet. (Fot. 1948 H. Rathsach).

1878 åbnede sine døre for publikum, droges en strøm af turister til Hillerød, i de seneste år omkring 200,000 om året. Jernbaneforbindelsen fik her sin enorme betydning; i slutningen af 19. århundrede blev jernbanenettet yderligere udbygget med Gribskovbanen og Frederiksværkbanen. Hillerød var dermed blevet et virkeligt trafikknudepunkt, og et meget større opland var

kommet inden for byens rækkevidde. At dette har fremkaldt en del industrivirksomheder, er indlysende, men fabriksby er Hillerød dog aldrig blevet. I nok så stor udstrækning er den blevet en undervisningsby, idet skolerne trækker elever til sig fra et vidtstrakt opland, der når til Hornbæk og Fredensborg i øst, Frederikssund og Hundested i vest. Også højskolerne hører med

Parti af Søndre Banevej o. 1905. På dette sted, byens gamle indkørsel fra syd, måtte trafikanterne, som kom ad den gamle Københavns landevej, i tidligere århundreder passere igennem en af byens porte.
(Efter fot. i Hillerød Folkebibliotek).

Samme parti af Søndre Banevej i dag. Siden den store moderne nybygning til venstre i 1934 afløste det gamle, lave hus, der var af den gængse „ildebrandstype“, er der sket så mange og store ændringer i gadebilledet, at det helt har ændret karakter og på det nærmeste er blevet ukendeligt.
(Fot. 1955 Monsrud).

til billedet, både Grundtvigs Højskole (åbnet 1895) og Luthersk Missionsforenings Højskole (åbnet 1923) trækker hvert år en mængde elever til Hillerød. Ikke blot turister og skoleelever benytter togforbindelsen. Et ikke ringe antal af byens borgere har deres gerning i København; når disse rejsende med eftermiddagstogene vender hjem fra dagens gerning, strømmer en veri-

tabel folkevandring gennem byens gader. I byens nærmeste omegn ligger endvidere statens store forsøgsgårde, Favrholt og Trollesminde med det store forsøgsmejeri fra 1923, der årlig besøges af et stort antal udenlandske fagfolk. Disse gårdes store jordtilliggende er en rest af det gamle krongods og altså sammen med slottet et livskraftigt minde om de store kongedage. Et

andet videnskabeligt forskningsinstitut er Universitetets ferskvandsbiologiske Laboratorium (oprettet 1911). Man glemmer heller ikke, at det lille hospital fra 1726 gennem mange omskiftelser endelig er blevet til det enorme Frederiksborg Amts Centralsygehus, indviet 1943. Da alt dette hører nutiden til, bør det dog samtidig nævnes, at det ene af byens 4 pengeinstitutioner er fra 1842, og at et af de 4 blade, der udkommer i Hillerød, er fra 1839.

Den stærke udvikling i 20. århundrede har haft til følge, at byens gamle huse er ved at forsvinde. Endnu ved århundredskiftet var Slots-gade præget af det 18. århundredes hustype, lutter huse på et stokværk med højt opbygget trefags kvist på midten, smukkeste endnu at se i slottets gamle gartnerbolig ved indgangen til den franske park og i stutmesterboligen, nu Nyhuse skole, ved Hillerødsholm, begge opført af J. C. Krieger omkring 1720. Denne type blev fast indarbejdet i bybilledet ved de gentagne brandkatastrofer. Hillerød var i gamle dage en virkelig slotsby med disse lave huse i undersåtlig ærbødig krans uden om slotssøen som malerisk indkørsel til den store kongeborg. Kun få af den slags huse er nu i behold, og det er usikkert, om de tilbageblevne har nogen lang levetid for sig.

Til gengæld er byens to ældste bygninger be-

varet. Det er den før omtalte søndre krolænge og den ligeledes tidligere nævnte præstegårds kælderstokværk; men selv om disse ærværdige minder fra slottets ældste tid skulle skånes for fremtiden, er Hillerød alligevel ved at blive en moderne by at se på, dog med enkelte oaser som f. eks. de to amtsforvalterboliger, Lowzons gård og Annebjerg, de gamle barokhuse fra stutteriets glanstid i Nyhuse, en smuk længe fra det gamle sindssygehus (fra 1840erne) i Møllestræde og de maleriske huse i Bakkegade fra tiden efter branden 1762. I den nærmeste omegn vrimler det endnu med minder fra den store, gamle tid. Selve slotssøen var som omtalt en mølledam, opstemmet på Frederik 2.s bud og forsynet med vand fra langstrakte kanaler, der endnu kan spores i skovene omkring Hillerød. Vejene til byen viser sig ofte at være gamle kongeveje, der oprindelig var spærret for menigmand; det gælder både vejen gennem Store Dyrehave til København og vejen gennem Stenholts Vang til Fredensborg. De store forsøgsgårde ligger på de tidligere stutterivange, og navne som Løngangsgade, Tolvkarlevang, Jægerbakken, Teglgårds-søen o.s.v. taler endnu tydeligt om den fjerne tid, da slottet var den almægtige formynder for en lille by, der nu er blevet stor nok til at stå på egne ben.

Christian 4.s sten i Indelukket ved Frederiksborg Slot. Efter kongens eget udsagn blev den mærkelige sten lagt her i terrænet mellem slottet og den lille ladegård den 11. nov. 1628 til minde om bruddet med Kirstine Munk. (Fot. Carl Østen).

FREDERIKSVÆRK

Af A. E. Jørgensen

Efter at Frederik 4. i årene 1717-19 havde ladet grave en kanal fra Arresø til Roskilde Fjord for at skaffe afløb fra søen, hvis gamle afløb var tilsandet, blev der i 1728 anlagt en lille agatslibemølle, der skulle drives ved vandkraften, men allerede i 1746 blev denne nedlagt. I 1751 kom franskmændene Etienne Jandin de Peyrembert hertil og fik overladt agatmøllen til kanonsmedie, og desuden fik han et betydeligt stykke land på begge sider af Arresøens afløbskanal. Kanonsmedien kom dog til at ligge noget vestligere end agatmøllen, og kanalen blev her delt i to arme, mellem hvilke der opførtes en grundmuret ca. 50 m lang bygning med ialt 8 ildsteder til hammerværk, drejebænk og blæsebælge, alle drevne ved vandhjul. Imidlertid lykkedes det ikke Peyrembert at fremstille en brugbar kanon; i november 1755 fratrådte han; kanonværket havde da alt i alt kostet staten ca. 80.000 rdlr.

Selvfølgelig ønskede man at få anlægget i drift igen, og i juli 1756 blev det overdraget til Just Fabritius og J. F. Classen, som desuden skulle anlægge en krudtfabrik, således „at der aarligen til Deres Kongl. Majt's Land-Etats Tjeneste som til particulier inden- og uden-Lands forhandling kan forsvarligen forarbejdes og forfærdiges 4 a 5000 Centner Krud“. (200-250 tons). De nærmere betingelser fastsattes i en resolution af 27. august 1756, hvori det til sidst hedder: „Slutteligen samtykke og agreere Vi allernaadigst, at Værket herefter maa kaldes Friederickswærk“.

De kanoner, Peyrembert havde påtaget sig at fabrikere, var smedede jernkanoner, men Fabritius og Classen ville fremstille bronceanoner, og inden året var gået, var fabriken udvidet med smeltehytte og ovne.

Samtidig blev der gravet en kanal, ca. 350 m. i nordlig og derefter i vestlig retning til Roskilde Fjord; langs denne sidste del af kanalen blev krudtmøllerne anlagt. Men det var ikke nok at opføre fabriksbygninger, der måtte også skaffes boliger for funktionærer og arbejdere, og endelig viste det sig nødvendigt at bygge en prambro i Roskilde Fjord noget syd for kanalens udløb, således at man kunne udskibe det fremstillede materiel. Allerede i 1757 var kanonstøberiet i drift og navnlig efter at der var foretaget sammenlignende skydning mellem en på Frederiksværk og en på Giethuset i København fremstillet kanon, ved hvilken Frederiksværk kanonen holdt til 375 „skarpe gesvindte Skud“, blev der fremstillet et betydeligt antal bronceanoner af forskellige kalibre. Krudtværket, som fremstillede krudtet i stampemøller, kom i gang i 1758. De store udvidelser kostede imidlertid mange penge og dette i forbindelse med, at forhandling om kontrakter med staten trak i langdrag, bragte værket i økonomiske vanskeligheder, og i slutningen af 1760 ønskede etatsråd Fabritius at trække sig tilbage. Vanskelighederne klaredes dog ved, at kongen d. 11. februar 1761 resolverede, at han overtog Frederiksværk for 130.000 rigsdaler. „J. F. Classen beholder Inspektionen og kan dermed skalte og valte, som han vil og følgelig bygge dertil, hvad han lyster“. Bedre resultat for „Det frederiksværkske Etablissement“ og Classen kunne næppe tænkes.

Samtidig med at der i de følgende år blev gjort forsøg med at optage nye fabrikationer: sigtevæveri, voksløsestøberi, gørtlerværksted, rebslageri og teglværk, der dog alle fik en relativ kort levetid, blev der plantet og sået i stor udstrækning, dels for at hindre sandflugt, dels for at begrænse virkningen af eventuelle eks-

Frederiksværk 1773, set fra nordøst. Radering af C. A. Lorentzen. Fra venstre bemærkes Krudttårnsbakkerne med magasinerne og den rygende fabrik, markedspladsen og ved siden af det lille krudttårn på højen i forgrunden den store klokke, som arbejderne kunne høre over hele terrænet. Til højre ligger krudtværket med sine tre bastioner.

plosioner på krudtværket. Alleen langs krudtværkskanalen, såvel som skovene omkring Frederiksværk er fra denne tid.

I 1767 udvidedes fabriken med et jernstøberi, og nu „fattedes intet til Frederiksværks Fuldkommenhed“. Frederiksværk kunne levere ikke blot krigsmateriel til staten og „de algierske Presenter“ (d.v.s. de gaver, navnlig af krigskontrabande, der stadig måtte sendes til sørøverstaten Algier, for at handelsskibene kunne få frit lejde), men også til „Det asiatiske Kompagni“ og til udlandet. Da der i 1767 skulle afsluttes en ny kontrakt med krigsdirektoriet, indstillede dette, at Frederiksværk fra 1. januar 1769 skulle overdrages til Classen „til evig Arv og Eje“, uden at der skulle erlægges nogen betaling derfor, og at staten tilmed skulle indgå på en for 30 år gældende kontrakt, men inden sagen gik i orden, blev krigsdirektoriet ophævet, og Classen måtte købe Frederiksværk for 100.000 rigsdaler, uden at staten påtog sig nogen forpligtelse til at yde støtte, hverken ved kontrakter eller på anden måde.

Selv om det nye regime var Classen mindre venlig stemt, kunne man ikke undvære hans fabriker. Frederiksværk fik leverancer som hidtil, og som tak leveredes gratis jerngitteret uden om Frederik 5.s rytterstatue på Amalienborg slotsplads.

På et eksemplar på det af Winckler i 1767 tegnede kort af Frederiksværk er der skrevet, at der „indtil 1786 var produceret ca. 700 Me-

talkanoner, Mørsere og Haubitsere, saavel som nogle Millioner Jernbomber m. m. samt henvend 10.000.000 Pund Krudt“. I 1782 var antallet af arbejdere på fabriken 235 foruden funktionærer og i 1786 var der på det frederiksværkske distrikt ca. 2800 mennesker, „der henter deres Næring af Etablisementet“.

Når man tager i betragtning, at der i 1757 i Brederød, Vinderød, Sonnerup og Evetofte levede „30 fattige Bønder, der passerede deres Tid med at saa Sandhavre og være ørkesløse“, forstår man, at datiden var imponeret.

Ved Classens død i 1792 blev værket i følge testamentet overdraget til prins Carl af Hessen mod en årlig afgift af 7000 rigsdaler til det Classenske Fideicommiss.

Medens general Classen jævnlig havde boet på værket, i de senere år på den smukke hovedbygning „Arresødal“, og havde været den egentlige leder af fabrikerne, synes prins Carl at have interesseret sig mest for udstykningen af godsene Arresødal og Grønnæsegaard, som Classen havde erhvervet, og at have overladt fabrikkernes ledelse til inspektøren, kaptajn, senere oberst E. P. Tscherning. Denne fik i løbet af nogle år nye værksteder anlagt, bl. a. en sabelsmedie og et kobbervalseværk; samtidig blev nogle af de gamle værksteder udvidet. Alt i alt var forholdene gode, da prinsen i 1804 overdrog Frederiksværk til sin datter kronprinsesse Marie og sin svigersøn kronprins Frederik (6.) „dog med den Betingelse, at Frederiksværk forbehol-

Frederiksværk i dag, set fra sydvest. I forgrunden dominerer stålværket, og yderst til venstre ligger havnen. I 1773 var her kun en anløbsbro. Krudtværket skjules af de store beplantninger, der præger bybilledet som i 1773. Jernstøberierne, som også har en afdeling ved havnen, ses midt i billedets øverste del. (Fot. Sylvest Jensen).

des sine Rettigheder og Privilegier uindskrænket, og at dette Sted med Tilhørende aldrig maa forenes med Staten, men forblive som et Familie-stykke under særlig Behandling og Forvaltning“. Ved denne lejlighed synes Frederiksværks hidtidige våben, en korslagt hammer og le – som bl. a. fandtes på den fane, der var approberet for „Frederiksværks frivillige Korps“ – at være blevet afløst af det kronede F, der endnu benyttes af „De forenede Jernstøberier“ (Anker Heegaard). Som kronprinsens privatejendom blev Frederiksværk respekteret af englænderne i 1807; de forpligtede sig til ikke at komme Frederiksværk nærmere end 2 mil og at frigive de af Frederiksværks beboere, der var indesluttet i København eller var taget til fange, mod at værket blev holdt i drift og afleverede sine fabrikata til englænderne, hvilket dog ikke skete.

Krigen tog jo hårdt på statens finanser, og det gik naturligvis også ud over Frederiksværk; det hjalp dog noget, at en militær raketfabrik blev anlagt ved Arresødal, idet den aftog en del krudt, og at kobberværket havde godt

at bestille med at udvalse kobberplader til den kgl. mønt.

Den gamle prambro syd for kanalen var efterhånden bleven ødelagt af is og højvande og kunne ikke repareres uden uforholdsmæssig stor bekostning; man måtte derfor lade og losse skibene ved pramme gennem det løb, vandet fra kanalerne dannede og søge at holde det nogenlunde oprenset. Først 1860, da Anker Heegaard havde overtaget jernstøberiet, fik Frederiksværk en, ganske vist meget beskedent, havn.

Såvel oberst Tscherning som hans efterfølger, major Dahlberg, var ivrige efter at modernisere værket, men det lykkedes ikke at skaffe de fornødne midler. Man prøvede at bortforpagte nogle af værkstederne til de pågældende mestre, men resultatet var utilfredsstillende, og i 1846 overdroges værket, til trods for bestemmelsen i Carl af Hessens gavebrev, til staten. Krigen 1848–50 gav selvfølgelig Frederiksværk og navnlig krudtværket meget at bestille, men man var dog klar over, at det frederiksværkske etablissement ikke kunne fortsætte som hidtil, og kort

Den gamle arsenalbygning, der nu er museum, stammer fra o. 1800. Her opbevaredes kanonerne, efter at de var underkastet den prøve, der gengives øverst på det gamle prospekt (jvf. s. 272). Bronzestuen i vestgavlens niche forestiller general Classen og er udført af Wiedewelt 1793. Den står på en bronzekanon, som blev støbt heroppe i 1759. (Fot. 1954 E. Bischoff).

De forenede Jernstøberiers hovedbygning på hjørnet af Torvet og Gjethusgade. En mindetavle på det nyklassicistiske hus fortæller, at den kendte politiker A. F. Tscherning fødtes her den 12. december 1795. Overfor hovedbygningen ligger fabrikkens gamle Gjethus, der stammer fra virksomhedens første tid. (Fot. Strüwing).

efter krigens afslutning nedsattes en kommission, der skulle udarbejde forslag til en fremtidig ordning. Kommissionsforslaget, der blev afgivet i 1853, gik ud på, at staten skulle bortsælge, hvad den ejede undtagen krudtværket og skovene, og dette skete i de følgende år.

Under Carl af Hessen var brænderi, bageri, krohold og kramhandel bleven bortforpagtede; nu blev de solgt, og indehaveren af købmands-

handelen fik monopol, der først udløb ved hans enkes død 1883.

Kobbervalseværket blev overtaget af et konsortium bestående af købmændene K. A. Larsen og S. A. Brendstrup samt firmaet Halkier & Co. I 1908 gik det ind i „Nordisk Traad- og Kabelfabriker“; virksomheden flyttedes til København, og bygningerne i Frederiksværk forfaldt; i 1918 købte Københavns kommune den state-

Parti ved kanalen i Frederiksværk. Kanalen mellem Arresø og Roskilde Fjord, der først leverede vandkraft til agatslibemøllen og siden til Classens værker, bliver efter at have passeret Torvet til to åløb, af hvilke det ene fortsætter langs bagsiden af hovedgadens huse. Herfra stammer dette idylliske bybillede. (Fot. 1954 E. Bischoff).

Parti fra Arresødal skov, hvor kanalen er gravet gennem den ca. 30 m høje bakke. Broen, som fører hovedvejen til Hundested over kanalen, er bygget ca. 1950. Den gamle bro med slusen, der kan lukke for søens afløb, ligger ved Arresødal Slot i Vinderød sogn. (Fot. 1954 E. Bischoff).

lige hovedbygning og indrettede den til rekonvalescenthjem; markerne fra haven til stranden købtes af krudtværket.

Støberiet og de dertil hørende værksteder, herunder vandmøllen, blev solgt til fabrikant Anker Heegaard, under hvis styre fabriken genvandt sit gamle ry.

Ved regulativ af 2. juni 1850 var Frederiksværk bleven en handelsplads, og efterhånden

overdrog staten forskellige bygninger, arealer, veje m. v. til den ny kommune. I overdragelsesdokumentet af 22. maj 1860 præciseres meget nøje, hvad kommunen havde fået, om det så var rendestensbrædder og en lygtepæl med stige, var det anført. Flot havde staten ikke været; skole, sygehus, fattighus var forældede, kirke var fælles med Vinderød, kloak var et ukendt begreb. Frederiksværk var i mange år en fattig

*Torvet i 1874. Det strå-
tækte hus i forgrunden er
Carls-gævehus nr. 1, en af
de gamle arbejderboliger,
der var opkaldt efter
prins Carl. Det brændte i
1895. Derefter følger
Staldgården, hotel Frederiks-
værk og Anker
Heegaards fabrikker.
(Efter fot. i Frederiksværk
Museum).*

*Torvet i dag. Forrest på
den smukt regulerede
plads, der nu har et ganske
andet udseende end for
80 år siden, bl. a. er
mange af træerne borte,
ligger hotel Frederiksværks
statelige bygning fra
o. 1800. Derefter følger
Sparekassen for Frederiks-
værk og Omegn og
længere tilbage D.F.J.s
administrationsbygning.
(Fot. 1954 E. Bischoff).*

kommune, men efterhånden fik man dog forholdene forbedret: i 1860'erne byggedes et nyt sygehus, der i 1914 blev afløst af det nuværende, som i 1953 blev udvidet og moderniseret; en ny skolebygning blev opført i 1893; jernbane fra Hillerød byggedes i 1897, den blev i 1916 forlænget til Hundested; vand-, gas- og elektricitetsværk anlagdes i 1911; gaderne fik efterhånden fortove og kloakforholdene blev bragt i orden, så Frederiksværk i enhver henseende står på højde med byer af samme størrelse. Et smukt lille museum indrettedes i den gamle arsenalbygning, ved hvis gavl et mindesmærke for byens grundlægger, general Classen, er rejst.

I 1907 blev handelspladsen Frederiksværk købstad. I kirkelig henseende hørte Frederiksværk til Kregme-Vinderød pastorat, og dette forhold ændredes ikke, da købstaden fik egen kirke. Først i 1931 blev Frederiksværk udskilt som selvstændigt sogn, dog med fælles sognepræst og kaldskapellan med Vinderød. Kirkegården, der ligger ved Vinderød kirke, er fælles for begge sogne.

Selv om „det frederiksværkske Etablissement“ blev ophævet i 1850'erne, vedblev byen at være en udpræget industriby, og byens historie er i det hele og store fabrikernes.

Krudtværket, som jo var bygget til fremstil-

Postmesterens hus i Strandgade. Den lange teglhængte bygning blev opført i 1760 og fungerede som posthus indtil 1895. Med sin høje midtergavl ligner den hvidkalkede, velproportionerede ejendom flertallet af de beboelseshuse, der blev rejst i det 18. århundredes Frederiksværk. (Efter fot. i Frederiksværk Museum).

Samme ejendom i dag. Træerne er fældet, og diligencerne ruller ikke mere gennem den gamle gade; men det solide hus gør stadig fyldest i lighed med mange andre fra det 18. århundrede. Sammen med kanalerne og byens smukke beliggenhed har de gjort Frederiksværk, vor ældste fabriksby, til en turistattraktion af rang. (Fot. 1955 E. Bischoff).

ling af sortkrudt i stampemøller, blev gentagne gange moderniseret. Omkring 1895 optog krudtværket fremstillingen af røgfrit krudt, hvilket nødvendiggjorde betydelige ombygninger og udvidelser, og i årene 1914–18, da import af råmaterialer svigtede, udvidedes krudtværket med en skydebomuldsfabrik. Også i de senere år er der foretaget væsentlige moderniseringer. Krudtværket skulle efter den bevilling, Classen fik i 1756 ikke alene fremstille krudt til staten, men også til „forhandling“, og dette krav har krudtværket gennem årene søgt at opfylde bl. a. ved at optage fabrikationen af haglpatroner, en fabrikation som i de år, da bevillingerne til hæ-

ren var små, havde stor betydning for beskæftigelsen. Krudtværket har under normale forhold en arbejdsstyrke på ca. 100 funktionærer og arbejdere og råder over et areal på ca. 200.000 m².

Støberiet, der som nævnt blev overtaget af fabrikejer Anker Heegaard, arbejdede dels som maskinfabrik, dels som jernstøberi og vandt navnlig anerkendelse ved sit emallearbejde. Helt blev den gamle fabrikation af krigsmateriel dog ikke opgivet; i begyndelsen af 1860'erne blev en del gamle glatløbende kanoner riflede og forstærkede med stålringe og helt op til 1914 leveredes støbejernsgranater til forsvaret. I en år-

række leverede Anker Heegaard en del kirkeklokker, bl. a. til Frue kirke; også klokkerne til Frederiksborg slot er støbt i Frederiksværk.

I 1918 blev firmaet Anker Heegaard sammensluttet med A/S L. Lange & Co., Svendborg, men måtte i 1926 træde i likvidation. En overgang så det ud til, at den gamle fabrik skulle nedlægges, men så lykkedes det at få dannet et nyt A/S Anker Heegaard, der et par år efter sammensluttedes med „De forenede Jernstøberier A/S“. Efter denne sammenslutning er der foretaget en række moderniseringer og udvidelser, hvoriblandt en stor støberibygning, der specielt er indrettet til produktion af centralvarmekedler. Fabriken har desuden videreført fremstillingen af husholdningsartikler såvel for gas som for elektricitet. Selv om fabriken i Frederiksværk er et fuldt moderne anlæg, føler den sig stadig som en af det frederiksværkske etablissemments „værdige, udødelige efterkommere, der med iver vil søge at bringe det endnu ufuldkomne til større fuldkommenhed“.

Fabriken har en arbejdsstyrke på ca. 800 funktionærer og arbejdere og råder over et areal på 78.000 m².

Som den yngste af fabrikerne må „Det danske Staalvalseværk“ nævnes. I en årrække havde dansk industri i høj grad følt ulemperne ved, at alt valset stål skulle tilføres udefra, og i sommeren 1940 stiftedes derfor „Det danske Staalvalseværk“, der var baseret på udnyttelsen af dansk affaldsjern, skrot. En af grundene til, at man bestemte sig for at lægge stålvalseværket i Frederiksværk, var, at der her fra Arresøkanalen kunne skaffes tilstrækkelige mængder af kølevand til stålovnene og valseværker. Fabriken blev bygget syd for byen, delvis på opfyldning af Roskilde Fjord. I 1942 kom værket i drift. Ovne og maskiner var beregnet på en produktion af ca. 40.000 tons stang- og profilstål årlig, men udvidedes snart til ca. 60.000 tons. I 1947-49 opførtes yderligere et pladevalseværk. Stålet såvel til profilstål som til plader er Siemens-Martin stål, fremstillet på skrotbasis, d.v.s., at hovedparten af råmaterialerne er affaldsjern. Stålvalseværket har egen havn, jernbanespor fra Frederiksværkbanen er ført ind på fabriken.

Af Frederiksværks industrivirksomheder er „Det danske Staalvalseværk“ langt den største, idet den beskæftiger ca. 1100 funktionærer og arbejdere; det dækker et areal på ca. 130.000 m².

Udover de nævnte fabrikker er der cementstøberi, ølbryggeri og mineralvandsfabrik, savværk, maskinsnedkeri og en del mindre virksomheder.

Efter at Frederiksværks indbyggerantal i en lang årrække havde været jævnt voksende (i 1800 ca. 500; 1850 ca. 750; 1900 ca. 1400) tiltog det ret stærkt i sidste halvdel af 1930'erne, navnlig på grund af udvidelsen på jernstøberierne, og Frederiksværks kommune købte derfor det højtliggende terræn mellem Arresødal Skov og hovedgaden og gjorde det med ret store bekostninger byggemodent. Hurtigere end man dengang havde tænkt det muligt, blev der hårdt brug for det; anlægget af stålvalseværket fik jo byen til at vokse meget stærkt; Frederiksværk har i 1954 4200 indbyggere – og der findes nu ikke mange ubebyggede grunde. Også mod syd voksede byen, og et helt nyt kvarter „Magleblik“ er opført på krudttårnsbakkerne. Det må i denne forbindelse nævnes, at indbyggerantallet i Kregme-Vinderød kommune, der omslutter Frederiksværk, er vokset fra 900 i 1900 til 3400 i 1954.

De store formuer, der er skabt i Frederiksværk, kommer stadig det danske samfund til gode. „Det classenske Fideicommis“ ejer rekonvalescenthjemmene „Arresødal“ og „Karleby“, spædbørnshjemmet „Ordruphøj“ samt Næsgaard agerbrugsskole. Købmand K. A. Larsens legat uddeler studiehjælp og rejsestipendier til polyteknikere og håndværkere. Også fabrikant, etatsråd Anker Heegaard testamenterede betydelige beløb til velgørende og folkeoplysende formål; mest kendt er „De Anker Heegaard'ske Foredrag“.

Frederiksværk er en af landets yngste købstæder med en kun 200-årig historie; men den er som fabriksby landets ældste, – ingen anden dansk by har i forhold til byens indbyggerantal så stor en industri, der, tro mod sine traditioner, søger at opfylde sin grundlæggers ønske „at enhver arbejdende Haand eller Familie, for sin Stræbsomhed og Flid, seer Velstand hos sig blomstre“.

FREDERIKSSUND

Af Arne Sundbo

Byen er grundlagt 1631 af Christian 4. og er vokset op på strandkanten til landsbyen Udesundbys overdrev ved en gren af Isefjorden, hvor der fra gammel tid har været skibsfart.

En stor del af de byggematerialer, der anvendtes, da Frederik 2. opførte det ældre Frederiksborg slot 1560–81, blev landsat på fjordens østside ved „Sundby færge“, hvorfra der var overfart til Horns Herred, og det blev da 1573 bestemt, at toldstedet skulle flyttes dertil fra Skibby, idet samtidig Slangerup, der dette år var brændt og derfor havde været nedlagt som købstad, som det nærmeste bysamfund fik eneret til detailhandelen på pladsen. 1578 udvistes der byen et areal ved færgen til et pakhus, og 1585–87 opførtes her en skibbro af træ.

Under de store udvidelser af Frederiksborg slot under Christian 4. 1602–21 anvendtes Sundby færge ligeledes som landingsplads for materialer til slottet, men 1621–23 opførtes derefter en ny skibbro af sten, og denne „Sundby bro“ lagdes noget sydligere end færgen, fordi skibene derved kunne finde læ mod nordenvindene bag den høje bakkekam Skyllebakken. Toldstedet flyttedes dertil, og Slangerup opnåede derefter 31/12 1631 en betydelig plads her til pakhuse (søboder). Langs disse søboder ligger den nuværende Havnegade i Frederikssund.

Købmændene i Slangerup byggede et stort pakhuis på den overdragne grund, og efter byens borgmester Falch Olsen fik det navnet Falkenborg.

Da Slangerup imidlertid hævdede, at Sundby bro var denne bys ladested og ville spærre Roskilde ude, opstod en konflikt, som kongen løste ved 1639 at ophæve toldstedet og forbyde al sejlads til broen. Selv om besejling blev tilladt

året efter, blev forbudet opretholdt forsåvidt angik udenlandske skibe.

Sundby bro fik 1651 sin toldstedret tilbage, og en af købmændene på stedet, Mogens Ibsen, blev tolder. Han er den første, der (1649) har anvendt navnet Frederikssund efter den nyvalgte kong Frederik 3., og ved toldloven to år senere blev navnet officielt fastslået.

De nye pakhuse ved Sundby bro var retligt en del af Slangerup og underkastet dettes magistrat og byfoged. Beboerne måtte tage borgerskab i Slangerup, der 1665 fik kgl. bevilling til at opkræve en vareafgift ved broen til dennes vedligeholdelse. Frederikssund havde således fra sin første oprindelse 1631 del i Slangerups købstadprivilegier, og dette fik bl. a. udtryk deri, at da beboerne i Frederikssund ved kgl. resolution 1657 fik tilladelse til at benytte Udesundby kirke, der nu er Frederikssund kirke, indskærpedes det, at de ligefuldt måtte betale til deres rette sognekirke Slangerup. Der var da 7 gårde og huse i Frederikssund, som i 1670'erne opføres i skatteregnskaberne som Slangerup strandrode.

I en periode i det 18. århundrede var her 2 købmænd, 2 skippere og et par arbejdsmænd, og de skibe, der var hjemmehørende her, solgtes, det sidste 1740, men transport af korn og indførsel af tømmer fra Norge gav dog stadig nogen virksomhed på stranden. Staten oppebar skatter og jordbogsafgifter i korn, der sædvanligt skulle overføres til eller fra et eller andet af statens magasiner. Undertiden lossedes her 1000 tdr. korn om dagen. Transporten besørgedes af bønderne, der således kom til Frederikssund så ofte og i så stort tal, at byen 1749 fik bevilling på 2 markeder om året med kram (varer), det sidste tillige med heste. Den gamle

skibbro var nu ubrugelig. Skibene måtte lade og losse på den flade kyst ved hjælp af prammc. I 1729 boede der 13 familier i Frederikssund. 1753 var her 20 familier i 5 gårde og 12 huse. Indbyggertallet var da 148.

Befolkningen i nabolandsbyen Udesundby var ligeledes vokset. Byens kirke kunne derfor ikke rumme alle kirkegængerne, hvorfor den 1744 udvidedes med den endnu bestående tilbygning mod nord, og det blev 1746 bestemt, at beboerne i Frederikssund ikke måtte benytte Slangerup kirke, men kun Udesundby.

Frederikssund beklagede sig over, at landevejen fra København til Jægerspris, nuværende Jernbanegade, gik udenom byen (ad Lundevej), således at de rejsende ikke kom til at bede hos byens borgere. Da der 1719 kom en ny købmand til Frederikssund, Hans Rasmussen Lange, som iøvrigt 1728 byggede et farveri, anlagde han derfor 1722 en kro ved færgen over fjorden og kaldte den „Bielidt“, hvad den hedder den dag i dag.

Staten havde gennem adskillige år overladt beboerne en række nye byggegrunde af Udesundby overdrev ud mod den vig af fjorden, der kaldtes Bløden, og forøgede på den måde stadig byens areal. Derved fik den eneste gade den krumning, som kystlinien omkring Bløden havde. Efterhånden som grundene bebyggedes, regnedes de med til købstaden. Ved folketællingen 1787 var indbyggertallet vokset til 190 i 36 familier. I dette år fik byen bevilget et ekstra marked. Bløden udtørredes 1869.

I modsætning til alle andre købstæder havde Frederikssund ikke noget landbrug, hvad erhvervsmæssigt set var et stort minus. En betydelig værdi var det derimod fra første færd, at Frederikssund som en del af købstaden havde ret til at levere øl og brændevin til omegnens kroer. Byen havde, så lille den end var, 1776 ikke færre end 13 brændrier, der også for de flestes vedkommende bryggede øl.

Frederikssunds forhold til Slangerup blev imidlertid mere og mere løst både på grund af afstanden, men navnlig fordi regeringen forlangte i den reformtid, der rådede her hjemme ikke alene i landbruget, men også på bystyrets område, at Frederikssund skulle have sine sær-

lige taxereborgere og sin særlige rodemester (1753), sin rådstuesamling, uafhængig af Slangerups (1756) og senere også 2 eligerede mænd (byens formænd – 1778).

Samtidig sygnede Slangerup erhvervsmæssigt langsomt hen. Siden de to ildebrande 1721 og 1724 havde den aldrig genvundet sin kraft. Ved folketællingen 1801 var der kun 336 indbyggere i byen, og da en betydelig del af den brændte 1808, blev den gamle købstad året efter nedlagt som sådan.

Frederikssund undgik heldigt at dele skæbne med moderbyen. Den fælles byfoged flyttede til Frederikssund.

Året efter, at Slangerup var blevet landsby, 1810, samledes Jægerspris, Egholm, Selsø og Svanholm birker på byfogedens hånd, og selv om de stadig beholdt tingstedet på den gamle plads, har denne ordning dog bidraget til at knytte oplandet til købstaden. 1832 lagdes de 4 birker sammen til Horns Herred og fik tingsted i Frederikssund.

Her kunne man efter Slangerups nedlæggelse som købstad ikke skaffe byggegrunde nok, og 1812 tillodes det derfor, at håndværkere der havde borgerskab i Frederikssund, måtte bo i Udesundby uden at miste tilhørigheden til købstaden (og retten til at drive håndværk). Dermed var byen sikret mulighed for udvidelse. Byen oplevede som så mange danske købstæder også en stor ildebrand. 1805 gik 11 gårde og 7 huse i den nordlige del af Frederikssund op i luer.

Et mangeårigt ønske opfyldtes, da landevejen 1815 blev ledet ind gennem byen, for at de vejfarende ikke skulle køre udenom, men holde ind til byens krogårde. Først 1931 ophævedes denne spærring, og vejen lededes igen ad Lundevej.

1815 fik byen apothek, 1825 læge, og 1833 flyttedes posthuset fra Slangerup hertil. 1809 oprettedes et garveri, der 1815 flyttedes udenfor byen til arealet bag Skyllebakken, hvor der var opstået en mindre bebyggelse.

Frederikssund var i det første slægtled af det 19. århundrede knap nok en by endnu. Ved folketællingen 1834 talte den 58 familier – 395 indbyggere – hvortil dog kom 20 familier

Flyverfotografi af Frederikssund, set fra vest. Byen, der for 100 år siden ikke havde mere end en syvendedel af sit nuværende indbyggerantal, bestod da næsten kun af Havnegade, hvis krumme linie let kan følges fra kajen op mod det 11-kantede torv, og Østergade, der fortsatte ud mod den nuværende Jernbanegade. (Fot. 1953 Aero Luftfoto).

i Udesundby, så indbyggertallet kom op på 535, en fordobling mod 1801.

Byen var så lille, at det faldt den besværligt at oprette et skolevæsen. Den blev dog tvunget til det af kancelliet 1831.

1829 købtes et areal af Lundegaardens marker i Udesundby til torv, en smuk, 11-kantet plads, der skulle give anseelse til et rådhus, som dog først kunne opføres 1839. Det blev en net lille en-etages bygning i empirestil.

1844 åbnedes en dampskibslinie fra Roskilde hele Isefjorden rundt, som spillede en ikke ringe rolle lige til ind i vort århundrede.

Tiderne bedredes i løbet af årene 1847 til 1862. 1843 blev den gamle skibbro sat istand, og hvad mere var, under indtrykket af de opadgående konjunkturer udbyggedes den hurtigt derefter til en virkelig havn. 1836 var Frederikssund igen blevet toldsted, og havnen udvidedes betydeligt i de følgende år.

Frederikssund fik, måske lidt senere end

andre købstæder, sine blomstrende foreninger og klubber, først Sangforeningen 1858, dernæst Fugleskydningselskabet 1860. I 1861 oprettedes en avis „Isefjordsposten“, der dog fra 1892 blev aflæggerblad fra en af nabobyerne. 1863 lagde Bondestandens Sparekasse og Frederiksborg Amts Spare- og Lånekasse afdelinger i byen, hvor der 1868 oprettedes den endnu blomstrende Spare- og Lånekassen for Frederikssund og Omegn.

Ejeren af det gamle farveri havde 1862 udvidet dette med et spinderi og en klædefabrik og installeret nye maskiner. 1867 blev fabrikken forsynet med byens første dampskorsten. 1871 byggedes amtssygehuset, øget 1891 med et epidemihospital.

1867 indlemmedes hele Udesundby landsby i købstaden. Byen voksede derved med ca. 500 indbyggere. Det samlede tal var 1870: 1306 (1860: 763).

1868 byggedes af et privat aktieselskab en

Herover: Pontonbroen mellem Frederikssund og Horns Herred, der åbnedes i 1868, var opført af et aktieselskab og kostede ca. 90.000 kr. Desuden skulle grevinde Danner have 50.000 for færgerettighederne. Da der i 1888 var indbetalt o. 240.000 kr. i bropenge, blev overfarten fri. (Træsnit i Ill. Tid. 1868 efter tegning af C. Baagøe).

Herunder: Den nuværende 150 m lange stålbro, som hedder „Kronprins Frederiks Bro“ ligesom pontonbroen, der var opkaldt efter den senere Frederik 8., kostede 950.000 kr. og blev indviet i 1935. (Fot. 1953 Helmuth Hansen).

Herover: Parti af havnen o. 1890. På højre side af opkørselen til Havnegade skimtes en lille bindingsværksbygning med en høj skorsten. Det er byens gamle sprøjtehus fra 1759, 84 år ældre end den idylliske havn, mellem hvis landlige omgivelser der kun ses en enlig fabrikskorsten i baggrunden. (Fot. Johs. Hansen).

Herunder: Parti af havnen i dag. Den første havn fra 1843 var meget beskednen og måtte udvides adskillige gange, før den blev helt bygget om i 1915. I 1927 fik den endelig sin nuværende vanddybde på 5,2 m. Møllen er kloakvæsenets pumpemølle. (Fot. 1953 Helmuth Hansen).

*Kirkegadekrydset o. 1890,
set fra Jernbanegade.
Bindingsværksbygningen
med den store port var ind-
rettet til rejsestald.
Et stort skilt på gavlen
med de manende ord
„Kjør langsomt om
Hjørnet“ vidner om, at
man også havde trafik-
problemer dengang.
(Fot. Johs. Hansen).*

pontonbro til afløsning af den gamle, besværlige og tidkrævende trækfærge til Horns Herred. Broen fik navnet „Kronprins Frederiks bro“ efter den senere Frederik 8.

I 1868 dannedes en Borger- og Håndværkerforening, som tog fat på adskillige praktiske opgaver, stiftede således 1876 en teknisk skole, der 1894 fik egen bygning (arkitekt I. C. Christensen), oprettede 1880 et børneasyl og en spareforening, byggede 1886 et alderdomsasyll og skabte 1899 et folkebibliothek.

En betydelig begivenhed for egnen omkring Isefjorden var åbningen af jernbanen fra København til Frederikssund 1879. 1880 blev den overtaget af staten.

Det første andelsmejeri i Nordsjælland åbnedes i Gerlev i Horns Herred 1888, og 1894 byggedes på initiativ af Horns Herreds landboforening et stort andelssvineslagteri, der efter nogen diskussion lagdes i Frederikssund, hvor det har vokset sig meget stort og er blevet en kærkommen forøgelse af byens næringsliv.

Endnu en fabrik indrettedes 1877 i en gammel magasinbygning, en maskinfabrik, som 1884 blev overtaget af en ny mand og blev til A/S Hans L. Larsens fabrikker, derefter 1938 A/S Frederikssund jernstøberi og maskinfabrik, en meget betydelig virksomhed.

1918 oprettede Christian Andersen, der var af en lods- og bådebygger-slægt fra „Bielidt“, et skibsværft, som har beskæftiget ikke få folk.

Da amtet 1885 krævede arresterne i rådhuset udvidet, opførtes 1885–86 på det gamle rådhus's grund på torvet et nyt råd- og tinghus (arkitekt Fr. C. C. Hansen), den bygning i gotisk stil og to etager, som ligger der endnu.

Der var 1881 stiftet den endnu bestående Frederikssund handelstandsforening. Den oprettede 1894 en handelsskole. 1889 åbnedes, efter at en privat mand fra 1883 en tid havde opretholdt en forløber, den endnu eksisterende realskole, der 1896 kunne opføre sin egen bygning (arkitekt Fr. C. C. Hansen).

Byen fik nu også telefon. Telegraf har der været siden 1862. En svensk ingeniør, Th. Schaeffer, dannede et Frederiksborg amts telefonselskab og anlagde efter koncession fra amtet og byrådene telefonen i foråret 1889. Januar 1896 gik selskabet ind under Københavns telefon aktieselskab.

Byen fik ved lov 1893 udvidet jurisdiktionen Horns Herred med 8 sogne på den østlige side af fjorden. Samme år byggedes gasværket.

De politiske kampe her i landet gav voldsom genlyd i Frederikssund, hvor flertallet af borgerne var højremænd, medens de rigsdagsvalgkredse, hvortil byen hørte, valgte venstremænd. Efter provisorierne 1885 dannede venstre sin „frisindede vælgerforening“ og højre stiftede på sin side en „højres arbejder- og vælgerforening“. Borgerforeningen måtte give tabt som samlende organ. Dette år dannedes

Kirkegadekrydset i dag, set fra samme synsvinkel. Hotel Frederikssunds store bygning langs munden af Kirkegade har nu overtaget rejsestaldens plads, og på hjørnet overfor, hvor der tidligere boede en dyrlæge, ligger Andelsbankens nye ejendom, der blev opført i 1950. (Fot. 1955 Helmuth Hansen).

også som noget nyt en socialdemokratisk forening for Frederikssund og omegn. Den fik dog først 1909 en mand i byrådet. Socialdemokraterne valgte 1929-46 borgmesteren i Frederikssund. For tiden har de konservative og venstre flertal i byrådet.

Som i andre byer var borgerne i Frederikssund ivrige for at forskønne deres by. 1896 erhvervede et privat aktieselskab Kalvøen, der tilhørte en af gårdene i Udesundby og efter Blødens udtørring 1869 synede som en lille, stærkt kuperet, malerisk landstrimmel, ærværdig, fordi der lå og stadig ligger en køkkenmødding fra stenalderen på øen. Denne beplantedes, og 1904 opførtes en stor og meget elsket pavillon, som imidlertid brændte 1943. Den nye bygning, som afløste den og er tegnet af arkitekt Einar Rosenstand, har dannet rammen om de vikingefester, der afholdtes første gang 1952 og siden har været en yndet turistattraktion.

Også sporten fik sine dyrkere i Frederikssund. Allerede 1847 byggedes de første badeanstalter, en på Kalvøen og to bag Skyllebakken. 1881 stiftedes en gymnastik- og skøjteløberforening. 1886 overtoges gymnastikken af Frederikssund sportsforening, og 1891 danndes en boldklub, der fik spilleplads i grusgraven bag torvet. 1937 er anlagt en stor moderne sportsplads ved østsiden af Kalvøen.

Folketallet nåede dog 1901 kun 2302. Der afholdtes 1900 en udstilling i Frederikssund.

De første år af dette århundrede var en god tid for købstæderne, som for hele landet. 1907 oprettedes Frederikssund bank. Ikke mindst håndværket kunne drage fordel af den voksende velstand. Der blev råd til forbedringer i byen. En stor skole byggedes 1903 (arkitekt Fr. C. C. Hansen). Der opførtes 1906 et vandværk, 1914 et elektricitetsværk. 1907 indførte man numre på husene. 1926 oprettedes en amtstue, ligeledes et udtryk for egnens økonomiske fremgang, og herunder lagdes ikke alene Horns Herred og Halsnæs birk, men yderligere 7 sogne af Frederiksborg birk med tilsammen 6.500 indbyggere.

Havnen, der altid har spillet en stor rolle i byens erhvervsliv, er i tidens løb øget, 1915 helt ombygget og 1925-27 udvidet til den kapacitet, den har i dag, således at vanddybden som i de andre havne ved Isefjorden er 5,2 m.

Efter en lov af 1908 anlagdes 1928 en jernbanelinje fra Ringsted (Næstved) til Frederikssund, og det var planen at forlænge den til Hillerød, hvortil banelegemet allerede var bygget, da man 1936 atter opbrød den del af banen, som lå nord for Ringsted. Rutebilernes voldsomme udvikling havde gjort den overflødig. 1928 var tillige opført en ny banegård i Frederikssund midt i Bløden, og byens første station ved Jernbanegade blev samtidig nedlagt.

1935 byggedes en ny Kronprins Frederiks bro, en fast bro med et gennemsejlingsfag,

hvorigennem alle skibe kan passere, som går ind til Frederikssund havn. Broen har i sommeren 1954 efter de foretagne færdselstillinger været en af de mest befærdede i landet.

Da Frederikssund så udpræget er et oplandscentrum, har den meget følgerigtigt 1932 bygget en rutebilstation på selve torvet. Byen og det nuværende opland tæller tilsammen 20.000 indbyggere.

Efter den anden verdenskrig har Frederikssund som de fleste danske købstæder været præget af boligbyggeriet. Mod nord, hvor allerede tidligere var opført et villakvarter, har der rejst sig omfattende boligblokke, og landevejen østpå fra Kronprins Frederiks bro, den gamle „Sundby færge“, er ført udenom byen, men denne har med de nye huse strakt sig helt ud til denne vej. Også i byen selv er der i dette århundrede efter posthusets opførelse på Kocksvej 1895 skabt mere monumentale bygninger: 1908 apotheket i Havnegade (arkitekt Aage Mathiesen), 1916 banken (arkitekt Fr. C. C. Hansen), 1937 Frederiksborg amts spare- og lånekasse (arkitekt Tage Pullich), og 1950 Andelsbanken (overarkitekt M. K. Michaelsen), alle i Jernbanegade.

I forbindelse med staten har byrådet 1953 besluttet at opføre en bygning (arkitekt Tyge Hvass), der skal rumme værker af J. F. Wil-

lumsen, der i 1954 blev udnævnt til æresborger i Frederikssund. Hans fader, Hans Willumsen, født i landsbyen Skoven ved Jægerspris, var af lods- og væverslægten i „Bielidt“.

I Frederikssund er kun få ældre bygninger. I Østergade ligger dog et langt, festligt og smukt empirehus, med bred kvist, bygget 1806 af købmand Ole Christiansen Smith, og indenfor samme matrikulsgrænser ses det 1832 anlagte pakhus med gavlen ud mod gaden og i 3 etager, rejst af købmand Hans Rasmus Lange, der 1828 købte denne Frederikssunds største købmandsgård, som Smith havde skabt.

I 1951 har Frederikssund kunnet indlemme hele det omfattende Udesundby landdistrikt. Byens areal, der til da var 342 ha, øgedes derved med 539 ha, så det nu udgør hele Udesundby sogn, ialt 881 ha, og omfatter en enkelt landsby, Bonderup. Men selv med denne store arealtilvækst når Frederikssund kun et område, der er 12 ha mindre end den gamle købstad Slangेरups, dennes landdistrikt ikke medregnet.

Byområdet er nu på størrelse med de mellemstore sjællandske købstæder. Indbyggerantallet blev 1950: 4143, altså næsten fordoblet siden 1901 (2302), landdistriktets 634, således tilsammen 4777. 33 af de 85 danske købstæder og flækker udenfor hovedstaden er mindre end Frederikssund.

Rådhuset og Torvet. På den 11-kantede plads, som byen i 1829 købte til torv, rejstes i 1839 byens første rådhus. Det blev i 1885-86 afløst af det nuværende, der er bygget i den af datiden så yndede gotiske stil. Til venstre for det ses kommunens administrationsbygning, til højre politistationen.

(Fot. 1954 H. Hansen).

ROSKILDE

Af Arthur Fang

Roskildes situation af i dag er ret ejendommelig. Måske er den endda blandt Danmarks købstæder den første og endnu den eneste, der er sådan stillet. Byen er kort og godt i færd med helt at ændre karakter, ved at forlade sin tusindårige stilling som selvstændig købstad og fremtidig blive et led af en større organisme, forvandles til forstad eller vel rettere planetby for en storby.

Byens selvstændige styreform er ganske vist uberørt og vil nok vedblive at være det; men historisk-geografisk er uafvendelige magter på vej til helt at forrykke dens opbygning. Fra at være et i sig selv hvilende harmonisk bysamfund er den nu i færd med uden om sin oprindelige kerne at skabe en ny bebyggelse mere med karakter af „lejr“ end af købstad. „Lejrens“ beboere vil nemlig aldrig komme i virkelig organisk forbindelse med det gamle bysamfund, men kun være løsere knyttet til dette, da de ikke har deres erhverv her, men i storbyen.

Udtrykket „situation af i dag“ skal nu ikke tages for bogstaveligt; det drejer sig om en udvikling, påbegyndt måske allerede for hundrede år siden og endnu ikke afsluttet eller rettere fortløbende ind i en fremtid af ukendt udstrækning.

Delvis spøgefuldt er det blevet sagt, at barnet er i færd med at vende sig mod sin mor – for at sluge hende. Selv om vendingen lyder noget paradoksalt, er den dog ikke grebet helt ud af luften. Om København ikke just er et barn af Roskilde, skylder dog landets nuværende hovedstad dets tidligere slet ikke så lidt.

Havde der i middelalderen været efterretningsvæsen af moderne art, ville en kæmpesensation have rystet det lørdagen den 10. august 1157. Efterretningen om det såkaldte blodgilde i Roskilde ville have sat hele landet på den anden

ende. En langvarig og uhyggelig borgerkrig syntes at gå mod sin afslutning, en strid mellem tronprætendenter, tre prinser, alle direkte efterkommere af kong Svend Estridsen, der reves om Danmarks trone. Man var gået på forlig og havde delt riget. Valdemar, den myrdede Knud Lavards søn, havde valgt Jylland; Svend Grathe, kong Erik Emunes frillesøn, havde overtaget de østdanske lande – Skaane, Halland og Blekinge, mens Knud, sønnen af Knud Lavards drabsmand, prins Magnus Nielsen, skulle herske over de danske øer.

For at bekræfte overenskomsten ville Knud i Roskilde kongsgård afholde et stort gæstebud, et festligt tre-konger-møde. Det blev i stedet svig og drab. Svend lod Knud dræbe, og under håndgemængten blev Valdemar alvorligt såret. Dog, han og Absalon slap ud af tummelen og nåede til Jylland, hvor Svend mødte sin skæbne i slaget på Grathe Hede. Valdemar 1. blev enekonge i Danmark.

I dyb taknemlighed for sin mirakuløse frelse og som tak for god hjælp vendte Valdemar sig som giver i første række mod sine to fostbrødre, Absalon og Esbern Snare. Mens den sidste fik den lille bebyggelse ved bunden af Hærvig, blev det sydøstlige hjørne af Nordsjælland overdraget til Absalon.

Mens Esbern Snare rejste befæstningen Kalundborg og den herlige femtårnede kirke, byggede Absalon – til beskyttelse for forbindelsen med Skaane og til værn mod venderne – borgen Havn på en holm i løbet mellem Sjælland og Amager. I ly af borgen voksede flækken Havn op, blev til købstaden København og senere landets hovedstad.

Efter privat at have været dens ejer i henved tredive år skænkede Absalon i 1186 Havn, by og

Herover: Det ældste prospekt af Roskilde fra o. 1600, set fra nordøst. Efter en pennetegning i München. Til højre for domkirken, der endnu ikke har fået sine slanke renæssancespir, ligger Skt. Ibs kirke. Til venstre for katedralen bemærkes bl. a. Skt. Laurentii kirkes tårn. (Nationalmuseet).

Herunder: Roskilde 1749, set fra samme verdenshjørne. Til venstre for domkirken, der skylder Christian 4. sine spir, skjuler Thuras palæ fra 1733 Skt. Laurentii kirketårn. På bakken tilvenstre ses Skt. Petri kirke og i forgrunden til højre for domkirken Skt. Olufs kirke. (Efter en tegning af Grønvold).

Flyverfoto af Roskilde, set fra syd. Til højre for den snorlige Allehelgensgade, der fører op mod Palæet, ligger Vor Frue kirke, hvis ældste partier stammer fra det 11. århundrede. I anlægget nederst til venstre ses ting- og arresthuset, som blev opført 1878 i gotisk stil med kantakkede gavle. (Fot. 1949 Aero Luftfoto).

borg, med deres tilliggende til Roskilde bispestol, der i 230 år sad inde med denne vigtige og værdifulde besiddelse.

Roskilde er ofte tidligere – romantisk – blevet kaldt den gamle kongeby, og ovenfor er iøvrigt lidt letsindigt benyttet udtrykket hovedstad. For det er nu så som så både med hovedstad og kongeby. Begrebet hovedstad, residensstad, i nyere tids opfattelse, kendtes slet ikke i middelalderen. Kongerne ejede rundt om i landet gårde – kongsgårde – hvor de efter tur tog ophold, bl. a. når de med stort følge drog land og rige rundt for at nyde det såkaldte gæsteri, en form for skat, som den nydende part reverenter talt skulle æde op på stedet.

Det er ikke som kongeby, men som bispesæde, Roskilde har vundet det middelalderlige ry, byen med rette sidder inde med.

Da tiden var moden dertil, og forholdet til

den mægtige nabo i syd havde skabt den politiske nødvendighed, gjorde kong Harald danerne kristne, sådan som han selv lader det forkynde på den store Jelling-sten.

Af flere grunde vælger kong Harald Roskilde til sin by. Den lå bekvemt, næsten centralt i Sjælland, på et sted hvor landfærdsel mødtes med sejlads og med udfærd for vikingekongen til havet fra en velbeskyttet havneplads. I Roskilde stod vel også den kongsgård, hans far, kong Gorm, fra Jelling havde ladet flytte til Sjælland. Nu rejser den nykristnede kong Harald her øernes første kirke, en beskeden træbygning viet den hellige trefoldighed, og her bliver han – som den første af de danske konger – begravet i indviet jord, fremhæver sagaen.

Med kong Harald indvies Roskildeskirken til gennem 1000 år at blive de danske kongers fornemste gravkirke.

*Maglekilde vandkuranstalt
1847. De statelige,
træbeklædte bygninger
vest for domkirken blev
rejt 1846 af et Roskilde-
aktieselskab, der ville
udnytte vandet fra den
gamle berømte kilde
merkantilt. Det
mislykkedes, og selskabet
gik fallit efter kort tids
forløb. Billedet side 291
viser omtrent samme udsigt
idag. Litografi af
C. M. Tegner.
(Det kgl. Bibliotek).*

Kong Haralds mindst lige så berømte søn, Englands erobrere, Svend Tveskæg, var nok en tid hedning, men endte med at vise Roskildekirken store velgerninger. Det er hos en flandersk forfatter blevet til, at kong Svend har bygget Trefoldighedskirken i Roskilde. En anden kilde vil vide, at kong Svend gjorde en lærd engelsk klerk, Godebald, til biskop i Roskilde; han har dog snarere været en leder af missionen på Sjælland og i Skåne.

Først under den følgende konge, Englands, Norges og Danmarks behersker, Knud den Store, bliver det til alvor med bispesædet i Roskilde. Dets oprettelse sættes til året 1022. Hermed gik Roskilde ind til fem hundrede års storhed og berømmelse. Allerede et halvt århundrede senere kunne Bremerklerken Adam udnævne Roskilde til Sjællands største by. Fra sin engelske hovedstad Winchester, hvor han, hans dronning og deres søn, kong Hardeknud, blev gravlagt, har kong Knud sendt engelske gejstlige til det lille, kristelig så ynkeligt tilbageblevne Danmark. Blandt disse engelske klerke har også Gerbrand – den første Roskildebisp – været, vel tysker af fødsel, men med engelsk kultur og indviet af ærkebispens af Canterbury.

Gennem rige gaver til de danske hovedkirker

har kong Knud påbegyndt at skabe det materielle grundlag for de såkaldte domkapitler, samfund af høje gejstlige ved stiftskirkerne. Middelalderen igennem fik domkapitlerne en overordentlig stor betydning, i første række for selve det kirkelige liv, men ikke mindst som administratorer for det efterhånden enorme gods, der ophobedes under bispestolen, især under den i Roskilde, og endelig som midtpunkt for et betydeligt lærdomsliv, båret frem af personligheder ofte med internationalt ry.

Roskildes navn har til stadighed givet anledning til spekulationer. Den mest nærliggende tydning sætter navnet i forbindelse med sagnkongen Ro eller Roar og akcepterer derved på en måde grundlæggelsesmyten.

Når man er vant til at dække begrebet biskop med pæne, særdeles borgerlige, teologiske kandidater, der ved ret problematiske valg udses til stillingen som tilsynsførende, har man sikkert vanskeligt ved at forestille sig en middelalderlig bisp. – En højadelig stormand, nærmest en fyrste med egen hærmagt og befæstede borge, med ret til egen udmøntning – løftet op i sit højsæde af en fast sammentømret, magtfuld og velfunderet falanks af fagfæller – domkapitlet – båret frem af enorme rigdomme.

Roskildestolen har overgået Lunde-ærkesædet i økonomisk magt og inden for stiftet ejet mere gods end kongen.

I Roskildebispernes jordebog fra 1370 er alt bispestolens gods i Sjælland, på Møn og Rügen optegnet. I samtlige herreder, ja, i de fleste sogne, ejer den noget. Jordebogen viser, at bispestolen dengang ejede 2600 bøndergårde på Sjælland. Denne godsmængde voksede i løbet af 1400-tallet, så at ved reformationen hver fjerde sjællandske bondegård tilhørte Roskilde bispestol. Hertil kommer mere end 30 store sjællandske herregårde, bl. a. Bistrup ved Roskilde, Hjortholm ved Furesø, Gjorslev, Tølløse, Løvenborg, Hørbygaard, Borreby, Holsteinborg, Sparresholm, Dragsholm og Saltø. Adskillige af disse var fæstninger, bl. a. Bistrup og Hjortholm.

De eneste middelalderlige borge, der er bevaret på Sjælland, er bispestøtterne Gjorslev og Dragsholm. I sine hovedtræk står Gjorslev nu som dronning Margretes kansler, biskop Peder Jensen Lodehat, byggede det. Og trods mange omdannelser spores i Dragsholms mure endnu tydeligt omridset af bispernes palatium, der fuldt ud har kunnet måle sig med flere af de tyske kejserpaladser. Næst kongeborgene var bispernes fæstninger de anseeligste. Men perlen blandt alle de stolte biskoppelige besiddelser var dog og blev København.

Hvis man på Roskilde bispestols gods ville anlægge enevoldstidens målestok for et lensgrevskab, hvortil der oprindeligt krævedes 2500 tønner hartkorn, kunne der være oprettet henimod 20 grevskaber af den vældige godsmængde, Roskildebisperne rådede over, eller omsat til en måske mere overskuelig enhed: ca. 10.000 middelstore bøndergårde.

Til disse materielle herligheder må yderligere føjes andre, udelukkende beroende på bispernes personligheder. Adskillige af dem havde, før de satte mitraen på deres hoved, været kongens personlige kapellan; som biskopper fortsatte de som hans eller rigets øverste kansler. Blot eet navn: dronning Margretes ven og kansler, biskop Peder Jensen Lodehat. Da Danmark langt om længe fik et universitet, blev Roskildebisperne dets ledende mænd.

Men nu rammen om al denne storhed – byen

Domkirken, der ses fra nordvest, er indrammet af de snepudrede træer omkring Proustevængets åbne areal. (Fot. A. Flensborg).

Roskilde. En nok så beskedne lille rede, til det yderste strå præget af sin egentlige herre – gejstligheden. Det alt overrørende midtpunkt, den store katedral, var udelukkende bispernes egen kirke. Uden om den, spredt over byens ret vidtstrakte område: fem store klosterkomplekser med deres kirker, nærmest at ligne med anseelige firelængede herregårdsanlæg. Som ved disse også i nogen grad ved klostrene: avlsbygningers og udhuses vrimmel uden om.

Jævnt over det hele var der drysset med små grå eller røde sognekirker, mere beskedne i deres rejstning. Føj dertil tre markante, milde stiftelser under gejstlig ledelse: et helligåndshus, et Duebrødre-hospital og en spedalskhedsgård – de to sidste med kirker. Sluttes der af med to isolerede kapeller, så når man op på 24 lokaliteter for religiøs udøvelse – og det i en smule by på måske allerhøjest tre tusinde sjæle.

Hvis sagaens beretning om kong Haralds lille trækirke – den første Roskilde domkirke – holder

Fra udgravningen af Skt. Laurentii kirke i sommeren 1931. Ved en omlægning af torvet var man stødt på resterne af den gamle frådstenskirke, der stammer fra o. 1100 og o. 1500 havde fået tilbygget et tårn, det nuværende rådhusårn, som blev stående efter kirkens nedrivning 1537. Ruinen er nu offentlig tilgængelig. (Fot. Roskilde Turistforening).

stik, synes den dog snart afløst eller blot udvidet af hans søn, Sven Tveskæg. Men længe har det ikke været, før trækirken helt måtte forsvinde. Knud den Store havde for drabet i kirken på Ulf Jarl måttet give dennes enke rigelig bod. For disse midler lod hun den blodplettede trækirke nedrive og rejste et aneligt hus af frådsten, en eenskibet kirke. Efter den nyere forskning har den store kirkebygger, biskop Sven Nordmand, snart efter udvidet denne kirke; hans treskibede frådstens-basilika må være indviet omkring 1080. Den får dog knapt lov til at blive hundrede år. I 1170'erne – mener man – har Absalon påbegyndt opførelsen af den nu stående teglstens-katedral.

Det gamle skema rummede kun tre Roskilde domkirker: kong Haralds trækirke, Sven Nordmands frådstens-basilika og Absalons teglstens-katedral. Tallet kan måske øges med endnu en trækirke og med Emmas eenskibede stenkirke – i alt fem kirker efter hverandre på samme plads. Og så rimeligvis –forud for de kristne kirker – et hedensk gudehov.

Absalon har kun set østpartiet af sin kirke færdigbygget, hans slægtning og efterfølger biskop Peder Sunesøn fortsatte; begge har de kendt den nye franske bygningskunsts værker,

de gotiske katedraler, og fra dem hentet impulser til deres kirke. Gennem 1200-tallet er byggearbejdet blevet fortsat, indtil „vor første og aneligste domkirke i teglsten, overhovedet vort betydningsfuldeste bygningsmonument fra middelalderen“ stod færdigt.

Kernen i Roskilde domkirke af i dag er middelalderens katedral. Et højtrest, slankt, gotisk præget hus – endnu uden spir og tilbygninger – prydet hele vejen rundt med en krone af spids-gavle over korrundingens og sideskibenes trekoblede vinduer – et tilløb til gotisk kniplingsværk i den lille umedgørlige teglsten. Først gang i 1600-tallet giver renæssancekongen Christian 4. Roskilde domkirke dens stærkeste gotiske præg ved at rejse de to slanke spir.

En domkirke var middelalderen igennem et levende led i sin bys, sin egns, i hele stiftets liv, den store medlever i dets beboeres ve og vel, den mægtige hjælper i det vigtigste af alt, deres saligheds sag.

Som en stor, åndende og levende organisme lå katedralen der, fyldt døgnnet rundt af et mystisk liv, af lys og røgelse, af sang og læsning – hele det pulserende liv af den hundredtallige gejstlighed. Fra det høje hus steg der mod himlen som et brus af evig lovsang, taksigelse og

Skt. Ibs kirke set fra sydøst. Af byens 12 sognekirker fra den katolske tid er kun Skt. Ibs og Vor Frue kirke tilbage. Den første, der mistede sit tårn i 1815, og som har været benyttet både som lazaret og pakhus, er nu restaureret. På den snart nedlagte kirkegård ligger maleren L. A. Ring og hans hustru Sigrid Kähler begravet. (Fot. Roskilde Turistforening).

tilbedelse. Tidebønner blev bedt, sunget og læst dagen lang – oprindelig også gennem nattens timer. Og messeofret blev frembåret.

Selv de døde kunne være trygge i deres grave. For at lette deres sjæle vandringen gennem skærsildens pine læste alterpræsterne sjælemesser ved talrige sidealtre, og højtidelige begænger – årtider – blev på dødsdagene holdt i det høje kor. I domkirken skulle lovsangen til Guds ære aldrig aflade.

På festdagene drog processioner kirken rundt, på dens værnehelgens højtidsdage åbnedes hovedporten – kongeporten – og i storslået optog blev Skt. Lucii hoved, indesluttet i et helgenskrin af det pureste guld besat med ædelstene, løftet på skuldre og båret byen rundt.

Det har i Roskilde vrimlet med gejstlige af alle slags. Øverst på sin utilgængelige top bispen, videre i rangfølge nedefter: højfornemme prælater, ærværdige domherrer også benævnet kanner, alterpræster, korvikarer, sognepræster, munkes og nonners skare yderligere øget med en ikke helt ringe hær af lægbrødre og lægsøstre, endvidere diakoner og skolarer; de sidste var ældre katedralskole-disciple, mere eller mindre håbefulde præstefrø.

Er al denne opremsning nu ikke lidt over-

dreven? Næppe, når alene den til domkirken knyttede gejstlighed er opgjort til omkring 200 personer.

Som et beskedent appendiks til al den megen gejstlighed har byens borgerskab sluttet sig. Noget rigtig handelsby har middelalderens Roskilde ikke været. Der er nok hele fire gilder i byen, men alle var de stærkt præget af gejstligheden; ikke et eneste rent købmandsgilde kendes. Borgerskabet har hæderligt nærret sig af gejstligheden. Når det har regnet på præsterne – hvad det gjorde i rigeligt mål – har det dryppet helt godt på borgerne.

Byområdet var langtfra snævert. Der var rigeligt råderum inden for befæstningen, som næppe har været videre militant. Og så ligger Roskilde højt. En dansk bjergby er den blevet kaldt og ikke helt med urette efter dansk målestok.

Op over et bakkehæld, som fra fjordens forland rejser sig ret brat, har byen lagt sig til rette. Domkirken som centralpunktet genialt placeret yderst ude på højdedragets nordvestre bastion – og derfor synlig langvejs fra ud over Sjælland. Domkirkens fod ligger lige bestemt i Rundetaarns højde over fjordens flade – og det siger alligevel noget i et fladland. Det giver bebyggelsen deroppe friskhed, lys og luft – alle

Absalonsbuen, der nu spænder fra Palæets første sal til den øverste koromgang i domkirken, og som i tre århundreder var forbindelsesgang mellem den katolske bispegård og katedralen, stammer fra o. 1200. (Fot. Henrik Clausen).

tre ting kunne inderligt tiltrænges i al middelalderens stinkende uhumskhed.

De mange kilder har også frisket godt op. Tidligere rislede og randt det allevegne med større eller mindre væld. I spidsen for dem alle byens storkilde og navngiver – Maglekilden. Århundrede efter århundrede har den rejst sine levende opvæld, mens sølvsandet glitrende dansede i dens dybe grube.

Hvorfor opholde sig særlig ved stædernes stadige plager: krig, pest og brande? For katolicismens højborg Roskilde blev reformationen den store katastrofe.

Skønt usynlige kræfter længe må have forberedt eruptionen, går alt videre i den gamle skure. – Og det gør det vist altid, selv om et ragnarok anes forude. – Den i flere retninger ikke helt almindelige Roskildebisp Johan Jepsen Ravensberg, måske mere verdslig verdensmand end flere af de andre bisper, skænker i 1511 domkirken den pragtfulde højtidsklokke, den

største middelalderlige klokke i landet, støbt af den fornemme mester Johannes Fastenove. Den både af sjæl og legeme storslåede klokke hænger i nordre tårn i ensom majestæt, prydet med Kristi hoved på hankene, med bispens adelige våbenskjold ikke mindre end to gange og med en ærkekatolsk indskrift.

For som at få kong Hans' kansler og rigets diplomatiske sendebud til England og Skotland, biskop Johan Jepsen Ravensberg, skudt lidt i baggrunden, skal der nævnes endnu et par navne blandt Roskildes mange betydelige bisper. Jacob Erlandsen, en nordisk Gregor den Syvende. Oluf Mortensen, domkirke-genrejseren efter en hærgende brand og kapelbygger i stor stil. Og selv om han alt har været nævnt: dronning Margretes store kansler og værneren om dronningens minde, Peder Jensen Lodehat. Og sidst, med jorden bølgende under sig, den sidste konsekreerede katolske Roskildebisp, den fornemme Lage Urne, udødelig alene for at have frelst Saxes værk fra undergang ved at foranledige og bekoste dets trykning i Paris.

Reformationens stormflod gik ødelæggende ind over Roskilde. Alle de rige klostre blev jævnet med jorden. I ti tusindevis slæbtes der sten fra dem til omegnens herregårde – ja, helt til Kronborg. Kun Vor Frue klostrets kirke slap delvis gennem nedbrydnings-ujejret. Som med en økse er halvdelen af det før så stolte gudshus brutalt kappet bort. Men hvad kunne den levnede torso ikke alt fortælle om klostrets bevægede krønike og om dets egen fængslende bygningshistorie.

Alle sognekirkerne inde i byen blev lidt efter lidt ryddet, kun den lille, men skønne Skt. Ibs, som lå uden for befæstningen, fik af en eller anden grund eller måske snarere tilfældigt lov til at blive stående. En tid fungerede den efter sit formål som kirke, senere blev den soldaterlazaret og til sidst pakhus; på sin vej nedad mistede den efterhånden alle sine tilbygninger. Tilbage står det grå frådstensskib på den snart helt nedlagte kirkegårds dejlige grønne flade.

Af seks sognekirker er der ved udgravninger – kun delvis med arkæologiske formål for øje – fundet så betydelige levninger, at de med sikkerhed kan stedfæstes; resten kan kun med

Det adelige jomfrukloster, der er landets ældste. Her lå indtil 1537 et sortebrødre kloster, siden en herregård, hvorafr adelsfruerne Berte Skeel og Margrete Ulfeld 1699 oprettede klostret som en stiftelse for adelige damer. 1907 udvidedes de gamle bygninger mod nord med en ny fløj. (Fot. Holt og Madsen).

Palæet. Den sidste af de mange bispegårde, som har stået her i den katolske tid, kom efter reformationen ind under kronen og tjente bl. a. som bolig for lensmanden. Den nuværende bygning er opført af Thura i 1733 og var fra 1835 til 1848 mødested for øernes stænderforsamling. Siden 1927 har den været bispegård. (Fot. Holt og Madsen).

større eller mindre sandsynlighed anbringes i byplanen.

Mindst til at tage fejl af er Skt. Laurentii kirke på torvet. Ved forskellige heldige omstændigheder er meget betydelige murpartier, mere end halvdelen af den oprindelige kirke, blevet stående. I en krypt er de smukke, grå mure bevaret. Man kan gå rundt om kirken, glæde sig over dens fint udformede korrunding

og den højtudviklede sokkel og yderligere have det frie syn op gennem skibet og koret med det ældgamle murede alterbord, de mønsterbelagte, fornemme flisegulve og de mærkelige grave. Ingen andre steder nord for Alperne kan man komme ned i en underjordisk kirkeruin, ned på en bys niveau omkring år 1100 og få et levende indtryk af et ældgammelt gudshus i dets oprindelige udformning.

*Banegården 1849.
Den 26. juni 1847 åbnedes
Danmarks første jern-
baneforbindelse,
strækningen
København-Roskilde.
Stationsbygningen, der her
flankeres af de senere
nævnte billetkontorer,
var opført i dogepalæstil
efter tegning af de engelske
ingeniører, der anlagde
banen. Til venstre ses
værtshuset „Dannevirke“.
(Efter „Roskilde i gamle
Dage“).*

*Kapelsmøllen, efter maleri
af Jacob Kornerup 1857.
Fem vandmøller lå i
tidligere tider ved
Maglekildestrømmen vest
for kirken, mens andre
væld leverede vandkraft til
en østlig række kværne i
og udenfor byen.
Efterhånden som køb-
staden voksede, forsvandt
de sivomkransede mølle-
damme og megen
gammeldags idyl med dem.
(Efter „Roskilde i
gamle Dage“).*

Hårdt gik det også ud over domkirken. Bevareret blev den måske kun, fordi den var kongelig gravkirke. Så at sige hele dens katolske udstyr blev den berøvet. De henved 70 sidealtre brødes ned, og de dertil knyttede alterpræster blev sat på porten. Det samme gjaldt de nogle og fyrretyve korvikarer, domherrernes substituter. Rammen om domkapitlet bevarede nok en tid, men institutionen ændrede snart helt karakter. Midt i al rydningsraseriet skete der noget højst mærk-

værdigt. Domkirkens allerhelligste – dens hjerte så at sige – højkoret og kannikekoret blev uvist hvorfor helt urørt.

Dørene i muren, som adskilte højgejstlighedens enemærker fra den øvrige kirke, blev slået i. Bag dem tog et torneroseslot form. Ubenyttet, ligesom stivnet, med støvet faldende og med mørnede alterduge stod alt middelalderens mærkelige inventar der: det kerubbevogtede højalter, de kongelige sidealtre, bispernes tronstol og den

Algade set fra vest o. 1890. For enden af den gamle hovedfærdsåre ligger på hjørnet ved Skomagergade Skt. Laurentii tårn, under hvis blendings-smykkede trappegavl der findes et lille kridtstens-relief af Skt. Laurentius, byens tidligere vartegn. Bygningen med mansardtaget midt i gadens højre side er hotel „Prinsen“. (Fot. Hude).

Algade i dag. Nogle af de ældre bygninger er borte, men vist ingen mindeværdige. Thi selv om staden kan fremvise mange maleriske partier, er den i århundredernes løb blevet hjemsøgt af så mange store brande, at der kun findes meget få borgerlige huse af arkitektonisk interesse. (Fot. 1955 Henrik Clausen).

store syvarmede lyseklove, en aflægger af Jerusalem-templets, mens korstolene i tavse rækker stadig holdt vagt om dronning Margretes sarkofag.

I mere end halvandet hundrede år vovede ingen at krænke bispekirkens hjertekammer. Først da enevældige kongers kister krævede plads, blev det dyrebare mindetempel brutalt ryddet, uerstattelige antikviteter lempet ud for senere helt at ødelægges.

Den katolske bispekirke blev straks efter re-

formationen forvandlet til protestantisk sognekirke, med rådighed – som sagt – kun over kirkeskibet. Christian 4.s rige gave til kirken, den store, gyldne flamske altertavle – landets rigeste og skønneste renæssancetavle – måtte længe nøjes med andenrangs-pladsen neden for trappen op til de lukkede kordøre.

Det enorme bispegods fra hele landet og klostrenes ejendomme blev inddraget under kronen. Mon det er for meget sagt, at et af hoved-

Torvet o. 1900. Indtil reformationen, da borgerne brød Skt. Laurentii kirke ned og gjorde den trekantede kirkegård til torveplads, havde man benyttet Algade som torv. Nytorv, det senere Stændertorv, der ses t. h., er kommet til efter Palæets opførelse 1733 og var oprindelig kun en bred passage op mod palæporten. (Efter „Roskilde i gamle Dage“).

motiverne for reformationen – sådan som den politisk-økonomisk formede sig – forrådes i den måske lidt uforsigtige sætning „på det at Danmarks konge kan blive desmere formuende“. Et lille århundrede senere blev kongelig Majestæt tilmed enevældig.

For en gejstlighedens by som Roskilde var reformationen næsten ødelæggende. Med eet slag styrtede den fra sit høje stade ned til nærmest blot at være en landsby med en alt for stor kirke. Og sådan karakteriseres den også af udenlandske rejsende.

De store klosterkomplekser forsvinden skabte gabende tomrum i bylegemet. Bebyggelsen slap forbindelsen med den gamle befæstningslinie og snerpede sammen omkring hovedstrøget. Først i den nyere tid har bebyggelsen atter indhentet voldlinien, har overskredet den og er for fuld kraft gået løs på vænger og bymarker. En underlig inhomogen nybyggerlejr har lagt sig uden om den egentlige bykerne.

Men ligesom det gamle katolske allerhelligste

i domkirken forblev urørt, blev der længe liggende en afglans af storhedstiden over den lille, fortrykte by.

Bispegården var jo nok blevet ryddet, men i bispens sted var den kongelige lensmand rykket ind. Han styrede den del af det tidligere bispegods, som var blevet stammen i Roskilde len.

Og domkapitlet overlevede reformationen i næsten halvandet hundrede år, selv om det var under andre former, og det helt havde mistet sin kirkelige betydning. En del af de statelige kannikerresidenser blev endnu en tid ved med at sætte deres præg på byen.

Ikke mindst på grund af domkapitlet blev Roskilde endnu en tid ved med at være et hovedsæde for den kirkekunst – billedskærer- og stenhuggerkunst – som dog måtte fortsætte, selv om det blev på en anden måde.

Heller ikke mod den ældgamle katedralskole – den menes at have bispesædets alder og dermed være landets ældste – blev der rendt storm.

Roskilde var så småt begyndt at kunne trække

Torvet i dag. Efter at husene mellem Rådhuset og domkirken var fjernet i 1908, blev der opført en mur foran palæhaven og beplantet et midlertidigt anlæg. T. v. ses det 450-årige Skt. Laurentii tårn, der er sammenbygget med rådhuset fra 1884, t. h. herfor ligger Duebrødre Hospital, hvis nuværende bygning opførtes 1880. T. h. for domkirken ses palæets forbygning. Trægruppen i midten er en rest af anlægget. (Fot. Roskilde Turistforening).

vejret, da kom der en ny ulykke: svenskekrigen. Kontributioner og indkvarteringer blev en enorm, næsten ødelæggende byrde for det lille bysamfund. Hertil kom, at dets navn for stedse skulle knyttes til den frygteligste af alle vore fredsslutninger, den der sønderlemmede riget ved at bortskære det så værdifulde Østdanmark – Roskildefreden, der blev sluttet den 26. februar 1658 og dagen efter underskrevet i domkirken.

*

Gråt og trist må livet have formet sig i de små købstæder. For Roskilde har dog kongebegravelserne været en afveksling i ensformigheden, store og festlige oplevelser.

I middelalderen havde ligbegængelserne udpræget kirkelig karakter. Dronning Margretes bisættelse højtideligholdtes i domkirken tre dage i træk med storslået gejstlig pomp og pragt. – En mere pragtfuld begængelse med rigere gaver til kirken i alterklæder, kalke og guldmønter er ikke fejret nogetsteds i Europa, bemærker en lybsk krønikeskriver.

Efter reformationen går verdslig pragtudfoldelse i forgrunden for at kulminere i en forherligelse af den enevældige kongemagt ud over alle rimelige grænser.

Frederik 2.s begravelse er af samtiden blevet indgående beskrevet og illustreret. Roskilde skulle i dagene omkring bisættelsen afgive plads til ekstra 600 heste. Og hvor de 400 adelsmænd, der sammen med et utal af gejstlige og verdslige skulle troppe op i ligtøget, har gjort af sig selv, deres tjenerskab og følge er ikke godt at sige.

Domkirken er i tidens løb blevet som en høne med et kuld af kyllinger omkring sig. Til det store enlige kirkehus er føjet en sværm af tilbygninger. Først af alle sørgede de høje domherrer for at skaffe sig et passende tilholdssted. Allerede i 1200-tallet føjes det såkaldte kapitelhus til kirken. Inden for dets snævre mure er i århundredernes løb en masse vigtige og dybt indgribende afgørelser blevet truffet, her har bl. a. bispevalgene fundet sted, og her er den gejstlige domstol blevet sat.

Så følger slag i slag kapellerne. De første rejstes af rige bisper eller adelsmænd, de senere

*Parti fra Skt. Jørgensbjerg, bebyggelsen omkring kirken oppe på bakke-
draget ved fjorden, der nu
er indlemmet i Roskilde.
Her lå i middelalderen en
Skt. Jørgensgård,
et hospital for spedalske,
der har givet landsbyen
på „Bjerget“ navn.
Dens maleriske stræder og
små huse kendes fra
mange billeder af
L. A. Ring, som døde her
1933. (Fot. Roskilde
Turistforening).*

byggede kongerne, og det sidste har kirken selv bitterligt måttet betale. Biskop Oluf Mortensen lod opføre ikke mindre end tre store våbenhuse og et anseligt kapel, desuden har han deltaget i rejsningen af det første kongekapel, Christian 1.s. Den byggeglade Christian 4. nedrev to middelalderlige kapeller for at skaffe plads til sit store renæssance-kapel, så fulgte Frederik 5.s og sidst Christian 9.s kapel.

I kirkens højkor, i de kongelige kapeller, i et tidligere bispekapel og i krypter har 36 danske konger og dronninger fundet deres hvilested sammen med op mod hundrede kongelige og fyrstelige personer. Desuden har en mængde gejstlige, adelige og borgerlige i tidens løb fået deres grav her. Begravelse efter begravelse er blevet beredt, mens deres beboere ideligt har skiftet. Kun et fåtal af disse mange grave er stedfæstede og navngivne ved hjælp af gravminder. Der kan dog endnu i domkirken optælles mere end halvtredie hundrede gravsten, og de udgør den rigeste skat af gravminder i Danmark fra middelalder til renæssance.

Mere nærværende end noget andet sted i Danmark taler Roskilde domkirke om vor historie, derfor er den gamle kongehelligdom for alle danske blevet det betydningsfuldeste mindesmærke – selve rigskatedralen.

Sikkert mere end et lysstrejf har det været

for byen, da den rådgivende stænderforsamling for Østifterne åbnedes her den 1. oktober 1835. Det må have givet Roskilde en vis rejsning og gjort den til et af de brændpunkter, hvorpå alle politisk vågne har rettet deres blik. Er 1849 det store gennembrudsår i vor nyere politiske historie, så betegner indførelsen af stænderforsamlingerne et afgørende og betydningsfuldt vendepunkt, har stænderforsamlingernes historiker, Hans Jensen, ytret.

Den gamle bispegård tæt øst for domkirken, som var blevet „Kongens gård i Roskilde“, var gået så stærkt i forfald, at den byggegale Christian 6. i 1732 lod den nedrive. I stedet for rejste arkitekten Laurits Thura et firelænget palæ, hvis gule mure foran domkirkens røde danner et så charmerende sammenspil. I Palæet blev der efter tegning af arkitekt Jørgen Hansen Koch indrettet en enkel, men vel afstemt stændersal. Den er der endnu, omend opdelt ved skillerum.

Den 27. juni 1847 åbnedes jernbanen mellem København og Roskilde, kongerigets første linie. Så længe der ikke var flere, måtte Roskilde blive noget af en stabelplads. Det varede næsten en halv snes år, inden banen blev ført videre frem til Korsør. Men derefter gik det hurtigere. I 1870 kom sydbanen over Køge, Næstved og Vordingborg, og året efter åbnedes den nord-

*Udsigt over fjorden.
Roskilde, som Adam af
Bremen kaldte „Sjællands
hovedby og danernes
kongesæde“, har i uminde-
lige tider knejset på
randen af sin brede bakke
ved fjorden, forhen en
vigtig alfarvej for vikinge-
skibe og bredbovede
købmandsskuder, nu om
sommeren tilholdssted for
flokke af hvide lyst-
sejlere. (Fot. Roskilde
Turistforening).*

vestlige linie over Holbæk til Kalundborg, samtidig kom der dobbeltspor på strækningen København-Roskilde. Dermed var Roskildes position som Sjællands jernbaneknudepunkt fuldt udbygget.

Fra gammel tid har øens vigtigste landeveje stilet mod Roskilde, for derfra i samlet opmarch at gå mod hovedstaden. Dermed er Roskilde blevet både baners og bilers by. Hovedparten af den sjællandske trafik ad skinne eller vej skal uvægerligt presses gennem nåleøjet Roskilde.

Omkring århundredskiftet var byen den tredje største provinsby på de østlige øer: Sjælland, Lolland og Falster. Nu står den med sine 26.355 indbyggere som nr. 1. Og tager man alle øerne, ligger kun Odense foran.

Det skyldes i første række den almindelige udvikling, hvori Roskilde ikke har holdt sig tilbage, men jævnt hen deltaget. Endnu stærkere har dog Københavns nærhed virket. Tidligere lagde storbyen et knugende tryk på alle de små sjællandske provinsbyer, og mest på de nærmeste. Ikke uden grund måtte de forrige slægtled frygte, at den store by helt ville knuse den lille. Men der skete noget helt andet.

København er ved at flytte ud til Roskilde. Der er allerede nogle tusinde, der daglig rejser mellem de to byer, mellem arbejdsplads og hvilested. Og denne udvikling er – som allerede

nævnt – i så god gang, at den er på vej til at ændre den gamle bys karakter.

Endnu et moment af ikke ringe betydning, som selv mange roskildensere ikke påagter tilstrækkeligt. Lige uden for sine døre har Roskilde et lille København liggende, det store plejested for sindslidende, Sct. Hans hospital, et samfund på henved tre tusinde mennesker – patienter og funktionærer taget tilsammen. Et stort antal roskildensere har deres daglige arbejde på hospitalet, og det er adskillige københavnske millioner, som hvert år går i roskildensiske lommer.

De senere årtiers udvikling er ikke gået sporeløst hen over Roskilde. Ved århundredskiftet var byen i det ydre noget af en idyl, dog med adskillige skavanker i krogene, og idyllen var uægtelig såre provinsiel. Roskilde var dengang en udpræget ravnekrog.

En bys centrum giver straks dens præg. Roskildes centrale partier var fortrykte og snævre. Foran domkirken lå således en stor klump gamle huse, der adskilte et par ynkelige småtorve og helt borttog udsigten til kirken. Denne husblok, der først forsvandt 1908, var den sidste etape i en ikke uinteressant udvikling.

Roskilde er en gammel naturgroet by og som sådan ikke så lidt planløs i sin opbygning. Den udformedes langt tilbage i tiden, uden at nogen

havde skænket spørgsmålet om torveplads en tanke. Middelalderen igennem måtte der derfor holdes torv på selve det ikke særligt brede hovedstrøg, på et stykke af Algade. Først med reformationen fik Roskilde en beskeden torveplads, nemlig den lille, trekantede kirkegård omkring Skt. Laurentius kirken, som borgerne skyndte sig at rive ned.

Et par hundrede år senere forsvandt som omtalt den gamle bispegård og blev erstattet med et kongeligt palæ. Mens bisperne havde foretrukket en tilpas isolation og klaret sig med et par småstræder som adgangsveje til deres gård, så skulle der nu skaffes standsmæssig tilkørsel for de kongelige karosser. Man huggede uden videre en bred passage igennem bebyggelsen – fra hovedgaden op mod Palæets port. Begavet nok blev gaden døbt Nygade, og da den senere udvidedes til torv, blev dette naturligvis til Nytorv; iøvrigt senere ændret til Stændertorv, for at mindes stænderforsamlingerne.

Roskilde havde nu hele to torve: det nye og så det lille trekantede, der havde fået navnet Raadhustorvet af meget nærliggende grunde. Mellem dem lå den gamle efterhånden ret me-

ningsløse klump huse og fyldte op. Da husene langt om længe faldt, gav det ikke alene et udsyn til domkirken, fint sløret af store træer i et par gamle haver, men der skabtes en virkelig anselig torveplads, som med eet slag har skaffet Roskilde af med dens værste ravnekrogspræg.

Samtidig er der ryddet grundigt op i byens udkanter. Med kilderne som drivkraft lå der her fra gammel tid to systemer af vandmøller, et østligt på fire og et vestligt på fem. Århundreder igennem har Maglekildes strøm måttet trække i de fem møller, svunget deres vanddrukne hjul og drejet de tunge kværnsten.

Så længe der kun var en smule by med vandforsyning fra brønde, gik det nogenlunde med rendestenenes afløb til dammene; med da der først kom vandledninger og senere kloaker og hvad dermed følger, var det slut med mølledam-idyllen. Møllerne blev nedlagt og dammene fyldt op, og derved blev der fri bane for byens vækst i nordøstlig og nordvestlig retning. Roskilde kunne nu mødes med den før helt isolerede lille landsby Skt. Jørgensbjerg og så inderligt, at det endte med ægteskab – med at hele sognet blev inkorporeret i købstaden.

Rektorkilden i rektorboligens have. Den er nu forsvundet ligesom mange andre af de 24 kilder og brønde, der engang fandtes i Roskilde. Endnu lever dog enkelte af de gamle væld, deriblandt Maglekilde, byens berømte navngiver. (Fot. Hude).

KØGE

Af Arthur Fang

Et gammelt billede af Køge: rødtagede huse i grønne haver hyggende sig om Skt. Nikolajs stærke tårn. Dette er dog ikke mere enerådende i byens silhuet, slanke fabrikkorskostene med røgvimpler vajende fra toppen dominerer nu i billedet, og ude ved bugten blinker sølvhvide benzintanke i solen. Men gennem århundrederne var Køge i et koncentrat: havnebyen med købmændenes gårde og håndværkernes huse samlet om kirkens borger- og forsvarstårn. Den renlivede borgerby.

Køge er en forholdsvis ny by. En strandkøbing. De ældste stæder måtte søge dækning i indlandet af frygt for overfald fra havet af sørøvere og andet ufredsfolk. Først da Valdemarerne havde pacificeret farvandene, vovede byerne sig frem til åben strand.

Baggrunden for Køges tilblivelse er en hensigtsmæssig overføring af landevejstrafik over et åløb i forbindelse med en tjenlig havn så nær som mulig ved samme punkt, hvortil også naturligt vejforbindelser fra baglandet ville søge.

Den aktuelle økonomiske baggrund, der blev bestemmende for tidspunktet for byens anlægning og betingende for dens trivsel i de første ungdomsår, var de store internationale fiskemarkeder i Syd-Skåne. At der var kontakt mellem nybyen i Østsjælland og det sydende silde-center ovre på øret er ikke blot en rimelig antagelse. Køge havde nemlig fast leje ved Skanør.

De gamle byer var naturgroede, deres opbygning derfor temmelig tilfældig, ofte direkte uheldig. Nybyerne derimod har kunnet fremgå af bevidste planer. Helt evident er det for Køges vedkommende. Hovedtrækkene aftegnet i landskabet, den blotte signatur på kortet, vidner om fin hensigtsmæssighed, om bevidst ud-

tænkt plan – tilmed lagt med forbavsende fremsyn.

Der er først det prægtige torv, en plads af vidde og format, som virkelig fortjener navn af torv. Alle tiders små og snævre mænd har sukket: for stort, alt for stort. I dag, hvor der er en del biler og om få år for mange, vil Køge torv ikke være en kvadratmeter for stort.

Og så gadeføringen. Fint ledes trafikken frem langs torvepladsens udkanter; en kludrehas havde uvægerligt sønderlemmet torvelegemet. Man har heller ikke bare taget en lineal og fantasiløst trukket stive streger frem mod torvet. Gaderne buer sig fint og danner separate rum. Det, der skal komme, er uset, dækket bag forventning – først i det øjeblik, gaden lukkes ind i torverummet, åbenbares herligheden.

At Køges byplan har et forbillede, bliver den ikke ringere af. Det er – som påvist af Hugo Matthiessen – at finde i byen Neu Brandenburg, en germansk kolonisation i det slaviske Pommern.

Bynavnet Køge lader sig ikke let tyde. Der er gættet på kog, et fladbundet handelsfartøj, og på køje, et hvile- og tilflugtssted for skibe. Senest er der gisnet om, at Køge skulle være noget med bolværk, eller at e-et skulle være afledt af ordet å.

Køge er så ny en by, at den har haft en forgænger – Gammelkøge – lidt længere vestpå på herregården Gammelkøgegaards grund. Det lille samfund har haft kirke; resterne af den er gravet frem og ses i en beplantning. Bebyggelsen har ikke ligget helt på den rigtige plads, derfor sygnede den hen. Den sidste rest slugte herregården. Nu gjaldt det havnebyen Nykøge. Denne er antagelig blevet til engang i Erik

Køge set fra syd i 1753. Prospekt af J. J. Bruun. Vejene fra Stevns og Sydsjælland løber sammen ved den gamle bro over Køge Aa, hvorfra trafikken går videre gennem byen ad Brogade og Nørregade, stadens hovedfærdsårer.

Klippings tid; hans efterfølger, Erik Mændved, har 1288 udstedt de ældste kendte privilegier.

Køge og dens havn har altid været fast sammenknyttede med samme skæbnes bånd. Ryt-misk har de fulgtes ad i opgang som i nedgang. Først er det slet og ret en ankerplads i ågabet, men tilsanding og trang til at forbedre og ud-bygge havnen fører den stadig mere og mere østpå. Jo længere ud i bugten, des stærkere kamp med strøm og sand; følgen heraf bliver igen stedse kraftigere moler. Køge får i tidens løb en fortrinlig havn, den stærkeste baggrund for den opblomstring, som gør byen til en af Sjællands største og mest velhavende købstæder. Køge-købmænd kunne låne kongen penge og havde ejendomme i København. Kun Køge og Roskilde havde af alle sjællandske købstæder ret til at afholde markeder.

Disse kendsgerninger var Hansaens købmænd ikke længe om at opdage, de plejede at have næse og være hurtige i vendingen. I stort tal søger de til den driftige by, så mange bliver de, at de kan danne deres egen sammenslutning „Tyske Kompagni“, et købmandsgilde med selveste Vor Frue som værnehelgen. At gildet havde egen gård og eget alter i Skt. Nikolaj nævnes blot for en ordens skyld.

Tyskerne er nok kommet først med deres gilde, siden de har sikret sig den fornemste beskytterinde. De hjemlige købmænds sammen-

slutning „Danske Kompagni“ har måttet klare sig med jomfruens moder, Skt. Anna, dog også en særdeles anset helgeninde.

Tidlig har Køge, for at beskytte sig mod overfald, bygget værn om byen, en primitiv, men dog nogenledes brugelig befæstning med vold, grav og palisader.

Vigtigere endnu, Køge fik efter udenlandsk – flandersk og nordtysk – mønster en beffroi, et borger- og forsvarstårn, som rejstes i forbindelse med kirken, rimeligvis engang på Valdemar Atterdags tid. Smalle skydeskår beregnet for armbrøst og buer fortæller tydeligt, hvad meningen har været. Tårnets verdslighed fremhæves yderligere ved den ejendommelige murede fyrlanterne i øverste stokværk. Skt. Nikolajs tårn er ved sine forsvarsindretninger af en usædvanlig type og herhjemme helt enestående ved tillige at have været fyrtårn.

Køge var en udpræget borgerlig by. Ser man hen til nabobyen Roskilde, træder forskellen stærkt frem. Her godt en snes kirker, kloster, gejstligt prægede stiftelser og kapeller. I Køge Skt. Nikolaj i fornem isolation, plus et lille Skt. Gertruds kapel.

Først da middelalderen og dermed hele kirkeepoken går på hæld, får Køge sit eneste kloster, et Graabrødre-samfund, hvis huse forlængst er slettet ud. Tilbage – som et lidt vemodigt minde – er kun en prægtig Fastenove-klokke,

Flyverfotografi af Køge, set fra syd. De gamle færdselsveje er blevet aflastet. I 1870 førtes den sydsjællandske jernbane over åen øst for broen, og den nye ringvej vest for byen tager den gennemgående motortrafik; men de ældres gaders linieføring vidner stadig om, at Køge oprindelig er vokset op som en broby. (Fot. 1951 Aero Luftfoto).

prødet med billeder af jomfru Maria i solgissel og af den hellige Frans, som løfter sine, med Kristi vunder, gennemstungne hænder. Den hænger nu på aftægt i byens rådhus.

I borgerbyen har – næst kirken – rådhuset været den vigtigste bygning. Køge har naturligvis allerede i middelalderen haft et, man ved dog ikke, hvor det har ligget. Ved midten af 1500-tallet begyndte man på at opføre det statelige, grundmurede rådhus, som endnu i dag – dog i ændret skikkelse – behersker torvets østre flanke. Det blev ikke alene sædet for bystyrelsen og retshåndhævelsen, men et hus, hvor det fornemmere borgerskab nu og da samledes til fest. Så strålede lysene fra vinduerne, og musikken klang ud over torvet også til lidt fornøjelse for den almindelige fattige Per Eriksen og hans fæller.

Reformationens velsignelse kom tidligt til Køge. I 1530 sendtes der „på borgernes bøn“ lutherske prædikanter derned. Allerede året efter blev Graabrødreklostret overladt til byen, når munkene havde forladt det. Og det skete

snart; brødrene selv påstod, at de blev lempet ud, både ved vold og med list. Byen fik altså bygningerne. Men der blev sørget for, at „ornamenter, klenodier, guld, sølv, kalke, diske, monstranser og andet kom kgl. Majestæt til hånde“.

Urolige tider fulgte. En mærkelig beretning vil vide, at omegnens adelsmænd selv har taget sig ret til at nedrive Køges befæstning. Kort efter er Grevens Fejde i gang. Christoffer af Oldenburg går i land ved Skovshoved og er ikke længe efter i Køge. Fæstningen bliver gjort i stand, for her vil han have hovedkvarter, indtil han får bugt med København. Køgenserne er glade for greven og han til gengæld venlig mod dem; men et hovedkvarter for en hærstyrke er nu engang en kostbar ting for dem, der skal betale det. Og det skulle Køge, så fordelene ved det fine bekendtskab var vist såre tvivlsom.

Køgenserne nøjedes ikke med at betale gildet, men ville selv lege med og indlod sig på tvivlsomme foretagender som at plyndre et par af omegnens herregårde. Og det blev ikke gratis.

Herover: Parti af rådhuset og hotel Prinsen o. 1820. Efter maleri på Køge Museum. Det var på Nørregadehjørnet, hvor hotel Prinsen ses, at djævelen huserede hos købmand Hans Bartskær i begyndelsen af det 17. århundrede.

Herunder: Torvepladsen i 1861, set fra vest. Efter akvarel i Køge Museum. På det to tønder land store torv, hvor borgerne flokkedes om tribunen ved rigsdagsvalgene, rejstes i 1869 en statue af Frederik 7.

Parti af Torvet i dag med rådhuset og Andelsbanken, der er rykket ind på hotel Prinsens plads. Rådhuset, der opførtes af munkesten o. 1555, blev ombygget i nyklassisk stil 1803 og udvidedes 1941-42. (Fot. M. Larsen).

Christian 3. fik snart overtaget. Nu skulle Køge atter være hovedkvarter, mens København igen blev belejret – ensbetydende med kostbare leverancer af proviant, våben og mandskab. Så faldt København, og krigen var forbi. Borgere og bønder kunne atter ånde op og tænke på at tage sig noget fornuftigt til.

Når en købstad i gamle dage havde lidt ondt, dens handel og håndværk for en tid slået ud, havde den som regel sin gode bymark at falde tilbage på. Men den udvej havde Køge ikke. Byen har altid været sløjt udstyret med jord, og det lidt, der var, duede ikke. Der må dog have været latente kræfter i reserve, for Køge rettede sig hurtigt op igen. Den kunne prale af sammen med Roskilde at være de to eneste sjællandske købstæder, der havde henvend 3000 indbyggere, og det var meget i 1500-tallet.

Omkring år 1600 rejser en mand fra Lübeck gennem Køge, og han er helt imponeret. Det er en smuk og temmelig stor by, siger han, næst

København og Helsingør har den de prægtigste bygninger. Der er et net torv, en god havn og et hospital. Og det bedste ved det hele, dens indvånere er formuende og driver omfattende handel. Sådan noget forstod en lübecker sig på.

En lille menneskealder senere må Køge sige farvel til adskillige af de prægtige bygninger. En frygtelig brand lægger 1633 en stor del af byen øde. Katastrofen indtraf heldigvis i en velstandstid, så Køge bliver snart „meget herlig igen opbygget“. Adskillige af de prægtige bindingsværksgårde, man endnu den dag i dag kan glæde sig over, er – for at bruge en gammeldags betegnelse – ildebrandshuse, nybygninger efter branden.

Samtidig med at genrejse det afbrændte Brogades gårde var der kræfter og penge nok til at afløse den gamle træbro over åen med en grundmuret. Man kommer midt ind i det, når man hører, at magistraten må betale en grund-ejer på Brogades vestre side 50 daler for at

Nørregade o. 1870,
set fra syd.
De åbne, dybe rendestene
forsvandt først i 1896,
andre steder i byen endnu
senere. På samme tid
blev fortovene belagt med
fliser. Gaslygten på hus-
façaden over for
Møllergade, nu Jernbane-
gade, er nok en af
de mange, der tændtes for
første gang den 8. nov.
1867, da gasværket var
blevet opført. (Efter
fot. i Køge Museum).

Samme parti af Nørregade
i dag. I 1871 blev den
gamle kirkegårdsмур
erstattet af det nuværende
jerngitter. Det lille lave
hus på Katekismusstræde-
hjørnet syd for kirken er
også borte. Det var en
gammel præstebolig, der
blev benyttet som skole-
bygning i tiden
fra 1808 til 1892.
(Fot. M. Larsen).

flytte sit hus tilbage, da „det nu ganske betager synet til den grundmurede bro, der er bygget mere udi vester, end som den gamle bro tilforn var“. Man må håbe for manden, at han kun var nået til at få rejst en del af tømmerværket.

Alt syntes såre godt og udsigterne for fremtiden de bedste. Byen var i trivsel, delvis nybygget og pæn.

Så kom krigen. En af de letsindigste, Danmark nogensinde har indladt sig på, og det siger ikke så lidt. Svenskekrigen og dens følger blev forfærdelige. Og Køge fik så sandt kærligheden at føle. Det blev igen den gamle historie med at være base for en belejringshær eller denne gang snarere etapestation, som det vist hedder i militærsproget. En dyr historie.

Kirkestræde 20, Danmarks ældste daterede bindingsværksbygning, som blev restaureret 1908, er opført 1527 som led i en række ensartede småboder, der kun havde een stue med direkte indgang fra gaden. De nøgne lerklinede gavle vidner endnu om, at vi her har den sidste rest af en sentmiddelalderlig rækkehusbebyggelse. (Fot. M. Larsen).

Foruden kolossale pengebeløb, en masse proviant og alle slags brugsgenstande krævede svenskerne store leverancer af tømmer til belejrings-arbejderne foran København og til Uterslev-lejren. Var der ikke træ for hånden, skaffede man det selv ved at lade bindingsværkshuse i byen og gårde i omegnens landsbyer nedrive.

Den svenske kommandant, oberst Jacob Stahl, tog sammen med sin skytte, to tjenere og en staldknægt kvarter i rådmand Oluf Sandersens gård, Torvet nr. 14. Forhuset stod der – endnu sikkert temmelig uændret – lige til 1914, da det måtte vige for en nybygning. Helt væk er „Commandantens residens“ dog ikke, huset blev nemlig genrejst i den smukke museums-gård i Nørregade.

Foruden sin umiddelbare skønhed har Sandersens hus på torvet stor bygningshistorisk interesse, det er nemlig uden tvivl jævngammelt med Danmarks ældste daterede bindingsværkshus, den lille stump våning fra 1527 i Kirkestræde. Lidt af rådmandens gård er dog stadig på plads, nemlig den noget yngre indkørselsport ud til Kirkestræde. Over den prægtige, sorttjærede portfløj ligger endnu den gamle porthammer med ejerens og hans hustrus navne og årstallet 1638 indskåret.

Efter den mislykkede storm på København så det slet ikke så godt ud for svenskerne. Kampen om herredømmet på Sjælland kunne blive tvivlsom. For bl. a. at sikre forbindelsen til hjemlandet besluttede Karl Gustav at lade Køge „i een reel defencion komma og fortificera“. Den berømte ingeniør-general Erik Dahlberg, der heldigvis også har gjort andet end at tegne fæstninger, fik ordre til at forvandle Køge til en sådan.

Det blev et højmoderne anlæg med elleve bastioner dækket af våde grave, helt flot at se til på stikket i det store svenske værk om Karl Gustavs bedrifter. En fæstning stikkes ud på et kort, og der tages ikke smålige hensyn. Volden skulle absolut ind over Graabrødreklostrets grund, dets gamle kirke blev ødelagt og kirkegården ilde medtaget. I den færdige vold sås „en god del ender af de afdødes ligkister, sommes og halvparten, og nogle ganske åbne og for øjne blotte stå“. – Fæstningen forsvandt allerede året efter fredsslutningen.

Da svenskerne endelig trak bort fra Køge, var byen bundforarmet og frygtelig hærgnet, adskillige gårde helt nedbrudte og mange bygninger i ruiner. Det var vanskeligt at finde et helt vindue, for blyet havde man pillet ud og støbt pistol- og musketkugler af. Gader og

Kirkestræde set fra syd. Bag de to store træer til venstre ligger Smedegaarden, en bindingsværksbygning, der menes opført i første halvdel af det 16. århundrede, med to bislagssten fra o. 1520 foran indgangsdøren. (Fot. Herluf Lykke).

stræder lå fulde af døde heste og kreaturer, for den Roskilde-mesterman, der ellers tog sig af den slags, havde fuldt op at gøre andet steds, der var gået et år, siden han sidst var i Køge for at „slæbe døde bæster ud af rådhusgården“. Der måtte gå bud til den rakkerkvinde i Ringsted, for at hun snarest skulle føre kadværne ud, da ingen kunne være i byen for stank.

Skaden er både for byens og borgernes vedkommende gjort op i mange rigsdaler, tallene siger os ikke noget. Men det var kæmpesummer, og Køge var i bund og grund ruineret og slået ud for lange tider.

— — —

Blot fordi den Herlufsholmer-rector Johannes Brunsmann 1674 skrev sin bog „Kjøge Huus-Kaars“, har byen fået sit navn alt for inderligt forbundet med en modbydelig hekseproces; enhver anden dansk købstad kunne ellers have nydt den samme ære.

I begyndelsen af 1600-tallet boede på hjørnet af Nørregade og torvet en købmand Hans Bartskær, til dagligbrug kaldet Hans Kræmmer, og hans kone Anne Pedersdatter. Hos dem blev med eet fanden løs – i bogstaveligste forstand efter datidens opfattelse. Hans og Anne klagede først over, at de blev forstyrret i deres seng af en høne, der klukkede sine kyllinger sammen, eller også var det en hugorm. Sengehalmen blev endevendt med lange stænger, men der var naturligvis ikke noget.

Senere mødte Anne „en forfærdelig skrubtudse på to høje, smalle ben som en høne“. Hvad kunne det være andet end den skinbarlige satan, der som bekendt kan antage sig mange skikkelser. Med venlig adresse til omegnens gejstlighed hedder det „for somme var han at se som en præst, såsom det enten kunne have været hr. Hans Kyse i Kalslunde eller hr. Mads i Herfølge; for somme som en købmand,

for somme som en hund, for somme som var det et svin“.

Værst gik det dog ud over en 12-års dreng. Han lå i sin seng og skreg og gav sig, samtidig „rystede alle fire sengestolper med ham, og hans øjne stod, ligesom de kunne være opspilede, og ingen kunne lukke dem sammen, og hans mund var så hårdt sammenknyttet, at ingen kunne vriste den op“.

Kærnen i det hele har været en stakkels epileptisk dreng. Men dengang var det djævelens værk og hekseri. En sølle enke, Johanne Thomes', der uheldigvis engang havde været uvenner med Hans Kræmmers kone, blev udlagt som heksen og brændt. Forinden havde hun efter god skik og brug angivet seks andre kvinder som sine medskyldige. De fem blev brændt, kun een var så fornuftig at stikke af i tide. Hekseforfølgelserne i Køge varede fra 1608 til 1615, i alt led 15 kvinder båndøden, beskyldte for hekseri og trolddom.

Som Holbæk har den kendte billedskærer Lorentz Jørgensen – mesteren for Skt. Nikolajs altertavle – og Næstved dynastiet Schrøder, er Køge stolt af at være hjemsted for den berømte billedskærer-familie Holst.

Man kan følge Holst'erne i tre generationer. Først i et par glimt billedskærer Hans Holst den Ældre. Han nævnes engang i Frederik 2.s tid som værende i tjeneste hos en Evert snedker, der beboede en gård på Nørregade. Samtidig får man at vide, at denne gård nu ejes af Hans' søn, snedker og billedskærer Jochum Holst.

Ad arkivalisk og stilhistorisk vej lader med nogen sandsynlighed et par sjællandske altertavler og prædikestole sig henføre enten til Hans Holst den Ældre personlig eller til hans værksted, hvor bl. a. sønnen Jochum i faderens tid må have virket.

Om Jochum Holst ved man noget bedre besked. Han aflægger borgered i Køge 1619, nævnes som oldermandens hossidder i det nyoprettede Køge snedkerlaug og senere som dets oldermand, og så kender man hans dødsår, 1643. I 1624 påtager han sig sammen med den daværende oldermand den store leverance af stolestader til Skt. Nikolaj. Det drejer sig om de

Herover: Museet, en købmandsgård fra Christian 4.s tid. (Fot. M. Larsen).

Herunder: Vestergade 16, en renæssancegård fra 1644.

Møllerne nord for Køge 1884. Efter maleri i Køge Museum. Fra 1690 til 1736 lå her syv vindmøller, tidligere havde der været otte. Endnu arbejder Køge Stormølle, der blev opført 1858; men nu går den ganske vist ved motorkraft.

prægtige barokstader, ialt 104 gavle. I dem ejer Køge kirke en rig og enestående skat.

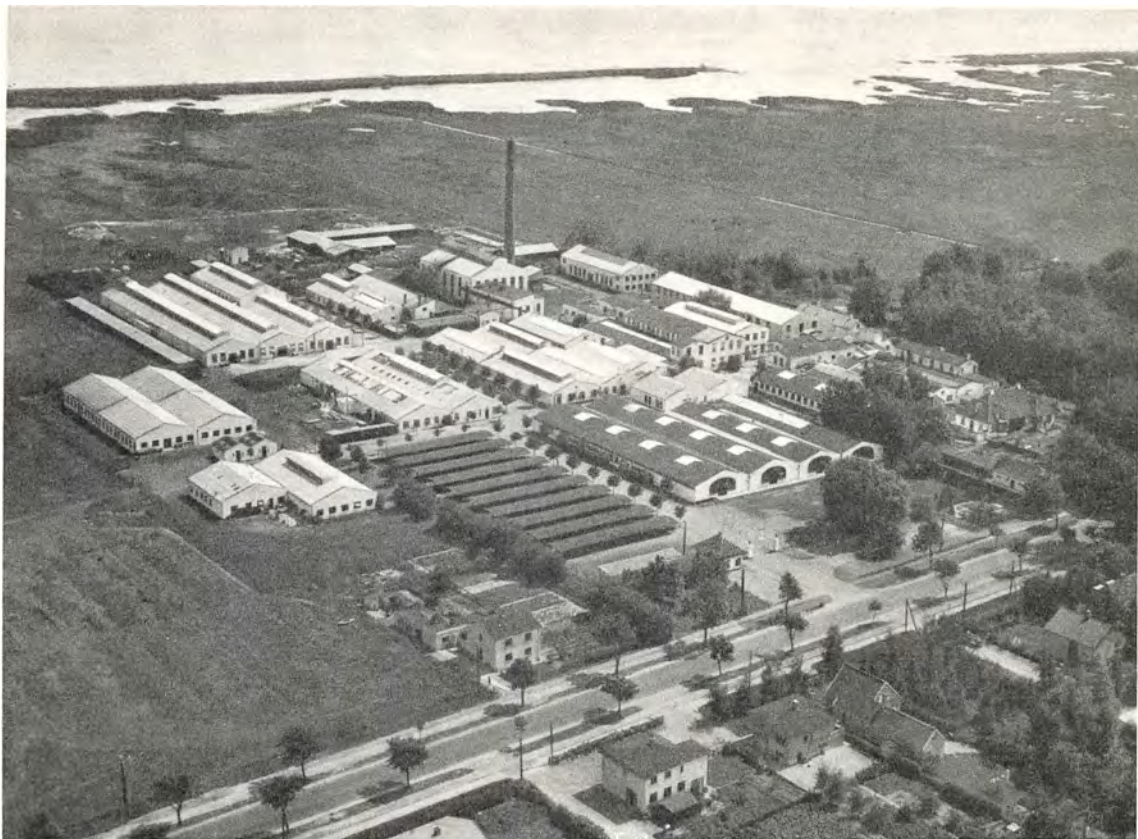
Hans fineste arbejde i Skt. Nikolaj er dog den statelige magistrats-stol. Man kan skiftevis glæde sig over de morsomme havfruer, som præsenterende holder skjoldet med kirkens mærke, en trearmet lystestage, og over den fine intarsia nedenunder.

Slægtens berømtthed er dog Jochums broder, Hans Holst den Yngre. Han er blevet karakteriseret som den fineste billedskærer i datidens Danmark. Hans tilknytning til Køge blev ikke så fast som broderens. Man finder ikke engang hans navn i snedkerlaugets protokol, måske fordi han ret tidligt flytter bort. Allerede i 1622 nedsætter han sig nemlig i København. Men hans navn vil for altid være knyttet til Køges gennem det eneste bevarede mesterværk fra hans hånd, den beundringsværdige prædikestol, det fineste billedskærerarbejde i den ellers så rige kirke. – Et andet storværk, den „meget forgyldte, kostelige og berømmelig udskårne“ altertavle i Vor Frue i København, har den frygtelige brand i 1728 berøvet os.

Blandt Køges mange prægtige bindingsværks-gårde udmærker Brogade 25 sig ved et ikke så lidt rigere udstyr. Mens de andre gårde må nøjes med murede profiler mellem stueetagens bjælkehoveder, har Brogade-gården rigt udskårne fyldholter af eg. Saftrige frugtklaser svulmer en i møde, og velnærede englehoveder bæres frem på kødfulde vinger. I frodighed og fylde udskiller disse skæringer sig fra andre husprydelser i Køge, og man har ment i dem at kunne spore den store Næstved-mester Abel Schrøders hånd.

— — —

Længe efter svenskekrigen fulgte triste og ringe dage. Ikke blot stagnation, men reel tilbagegang. Hør, hvordan borgmester og råd vander sig, da de i 1729 skal lykønske den nye stiftamtmand for Sjælland: „Sandelig, hjælp for denne liden, fattige købstad og os er højst nødvendig; thi handel og vandel er plat nedlagt; ager og eng, som dog andre små købstæder i landet haver noget af, både for indvånerne til hjælp at leve af og til deres magistrats lønning-

Flyverfotografi af aktieselskabet Dansk Galoche- og Gummifabriks store anlæg nord for Køge, hvis bybillede nu præges af de moderne industriivirksomheder, der er vokset op i yderkvartererne og langs den udvidede havn. I de senere år er også betydelige arealer syd for byen blevet bebygget. (Fot. Aero Luftfoto).

ger, mens her i Køge er aldeles intet, så der-over vel må sukses“.

Havnen forfaldt mere og mere, til sidst var den så tilsandet, at „der snart ej en tom pram kan ind- og udflyde“. Elendigheden måles måske allerbedst på byens stolthed, det „magnifique“ rådhus. Det blev behandlet som en almindelig lejekaserne og i småpartier lejet ud til relativt velstående borgere. Da de til sidst heller ikke gad være der, fik byens købmænd rådhuset overladt til træskohandel – antagelig et beskedent andelsforetagende. Lige til omkring 1820 synes denne beskæmmende degradation at have varet.

Omkring århundredskiftet – 1805 – udtaler en rejsende sig ikke særlig venligt om Køge. „Denne stad“, siger han, „er at betragte som en gammel jomfru imod en ungdoms blomstrende skønhed“. Han er vred over, at det gamle for-

bryder-afstraffelses instrument, „den faldefærdige kag med sin gamle kagmand og sit ris“ endnu vansirer det store torv. Videre ironiserer han over, at byen ingen skole har og kun een skoleholder, som „skriver med venstre hånd og skriver elendigt“. Rådhuset er nok stort, men forfaldent både „indvortes og udvortes“. Gaderne er elendige indtil farlighed og herberget uden bekvemmelighed. Kun Skt. Nikolaj finder lidt nåde for hans strenghed.

Det begyndte ellers nu at gå fremad, omend langsomt. Efter et halvt hundred års forløb har billedet dog ændret sig ikke så lidt. Vor strenge rejsende er atter – engang i 1850'erne – kommet til Køge, og nu har piben fået en helt anden lyd. Han ligefrem overraskes ved at finde hovedgaden godt brolagt og forsynet med for-tove og udstyret med „komplette københavnske gadelygter“. Nok står de lidt langt fra hver-

Parti af havnen, der blev udvidet og uddybet i 1934. Fra Skt. Nikolai kirkes høje tårn, der ses i baggrunden, sendte en lampe i gamle dage sit lys ud over bugten til vejledning for de søfarende. (Fot. M. Larsen).

andre, men de har jo også været vældig dyre at anskaffe for så lille en by. Han noterer sig ikke så få nye bygninger og ombygning af andre, bl. a. gården på torvet, hvor der i sin tid blev vævet „tapeter“. Da han omsider når ud til havnen, imponeres han ganske. Ved de velvedligeholdte bolværker lå skib ved skib, og den store havneplads var fuld af tømmer, sten og andre varer. Alt er nu så godt. Naturligvis har også indbyggerantallet oppet sig. Mens der i 1805 næppe var mere end 12–1400 mennesker i byen, udviste den sidste folketælling (1850) 2436. Byen, som før blev omtalt som „et hundehul“ gør nu – bemærker vor rejsende – et „velgørende og behageligt indtryk“. Kun eet lille skår i glæden skal noteres, „det i sin tid så meget feterede skyttelav er gået til sine fædre tillige med abbedissen på Vallø“.

Snart får udviklingen stærkere fart, særlig efter at sydbanen var åbnet 1870. En ny tid er for alvor inde, og Køge har i fast tempo fulgt den almindelige fremgangslinie, dens indbygger-

tal ved sidste almindelige folketælling var 10.632. I de senere årtier er der blomstret en meget betydelig industri frem, til dels landsomfattende foretagender. Her skal blot enkelte anføres: Ferrosan A/S, Kemisk Værk Køge A/S, A/S Dansk Galoche- og Gummifabrik, R. Collstrup A/S Imprægneringsanstalt, Køge Trævarefabrik A/S. Nogle af disse virksomheder ligger på byens grund, andre tæt nord for; i forbindelse med disse er der i nabokommunerne Højelse og Ølsemagle vokset hele små arbejderbyer op.

Hvor fuldt ud en levende og moderne by Køge end er, den har heldigvis formået at fastholde meget af sit fine, gamle præg. Der er nok mindelser også andre steder i landet om fordums bygnings-kultur og gammelt håndværks arbejdsglæde. Men Køge kan byde på en sjælden intim enhed, et harmonisk sammenspil mellem de gamle bindingsværksgårde, det rigelige museum og den herlige bykirke, hvor så talrige minder om dygtig og respektabel borgerånd har nedfældet sig.

HOLBÆK

Af Gunnar Olsen

Holbæks historie! Har Holbæk overhovedet nogen? Vi træffer den i hvert fald ikke i Danmarkshistorien; byen nævnes vel nu og da, men derudover?

Det er faktisk sådan, at de store begivenheder altid har vidst at gå Holbæks dør forbi. Hvornår var denne by begivenhedernes centrum? Hændte det nogensinde, at hele nationens øjne hvilede på den, fordi dens skæbne ville blive hele landets skæbne?

Til disse spørgsmål kan der kun svares Nej. Den oplevede aldrig en dag som Vordingborg, da Jyske Lov i marts 1241 blev vedtaget af Valdemar Sejr og „alle de bedste mænd, der i hans rige var“; eller en nat som Middelfart, dengang Christiern 2., vaklende mellem tvivl og tro, sejlede frem og tilbage over bæltet, før han ved morgengry opgav kampen. Hvornår gik Holbæk i spidsen for udviklingen, hvornår talte en holbækker så hele landet lyttede?

Eller skabte byen indenfor sine egne grænser monumenter, der blev byens stolthed, og som trofast hæget og værnet den dag i dag kunne minde om en dådkraftig fortid? Nej, den har intet der svarer til Kalundborgs femtårnede kirke, til Roskilde domkirke, til Kronborg, ja end ikke til Vordingborgs Gaasetaarn. Det bedste, de gamle dage havde skabt: Skt. Luciuskirken og slottet, lod senere tider forfalde for sluttelig helt at fjerne det; selv ruinerne er væk. Kun sparsomme rester af renæssancens bindingsværksgårde er bevarede. Men ét må retfærdigvis siges i denne forbindelse, de gamle holbækkere anlagde og beholdt den anseligste hovedgade, nogen dansk købstad har at fremvise.

Litteraturen og kunsten har heller ikke kastet sin glans over Holbæk. Det var vel ikke at forlange, at den skulle have nået internationalt ry

som Helsingør eller Odense. Men når den kan fremføre, at Leopold Budde og Anders J. Eriks-holm er født i byen, og at den er skuespladsen for Anders J. Eriksholms romaner, siger dette jo ikke så meget. Havde ikke Nis Petersen tilbragt nogle ungdomsår i byen og skrevet en række digte fra den, ville den have været en mørk plet på det litterære danmarkskort.

Med den fremragende billedskærer Lorenz Jørgensen, der virkede i byen i 1600årenes første halvdel, er dens kunstnere nævnt. J. Th. Lundbye og P. Chr. Skovgaard, der gav Holbæks omegn en så fremtrædende plads indenfor dansk landskabsmaleri, slog aldrig deres staffelier op i Holbæk.

Når byen har spillet en så beskednen rolle i Danmarkshistorien, er det egentlig ikke noget, man kan bebrejde den; det er nok for en del beliggenheden, der er skyld heri. Vel lå den på ingen måde i en afkrog af landet, tværtimod om end ikke på, så dog meget nær ved en hovedfærdselsåre, den gamle forbindelsesvej over Sjælland mellem overfartsstederne København og Kalundborg; men alligevel, den havde ikke store chancer for at blive begivenhedernes brændpunkt, den lå ikke så centralt, at den kunne blive samlingssted for folket eller dets repræsentanter; det nærmeste, de store rigsmøder kom den, var Kalundborg og Isøre. Ikke engang sjællænderne kunne den samle. Ringsted var, længe før Holbæk opstod, blevet sjællændernes samlingssted, og den beholdt til en sen tid sit landsting, mens det gamle Roskilde blev Sjællands kirkelige centrum.

Holbæk var heller ingen overfartsby som Kalundborg, Korsør, Vordingborg, København og Helsingør; og strategisk betydning havde den ikke, der var ingen grund til at give den en

Holbæk 1753, set fra syd. Efter tegning i Frederik 5.s danske Atlas. Vejen t. h. fører ind i byen gennem Smedelundsportenen. T. v. ligger den 1869 nedbrudte Skt. Lucii kirke, der tidligere udgjorde nordfløjen i dominikanerklosteret og efter reformationen blev byens sognekirke. Foran kirken ses klosters sydfløj, der tjente som rådhus fra 1575 til 1844. (Nationalmuseet).

stærk fæstning eller til at befæste byen iøvrigt. En lille borg til værn mod tilfældige bander var nok.

Det var vel også beliggenheden, som gjorde, at Holbæk aldrig kunne glæde sig over konge- eller kirkegunst. Kongerne kunne vel nu og da besøge den, men de blev der aldrig ret længe ad gangen, de holdt aldrig hof i den; nogle retterting i 1400årene blev det til, men ikke mere. Senere lagde de undertiden vejen uden om den. 1582 måtte holbækborgerne ulejlige sig til Tuse for at bede Frederik 2. om hjælp til en ny skibsbro; kongen havde foretrukket at bo i bondebyen fremfor i den nærliggende købstad.

Holbæk fandt heller ikke som så mange af nabokøbstæderne støtte i en nær forbindelse med kirken. Det var givet, at den måtte stå tilbage for domkirkebyen Roskilde, men den havde heller ikke store og rige klostre i sin umiddelbare nærhed som Ringsted, Slagelse og Næstved. Den fik et kloster, men det var et tiggermunkekloster for dominikanerne, herrens hunde, og hvad var det mod de rige herreklostre.

Byen står end ikke i gæld til silden, som fik

øresundsbyerne i middelalderen og limfjordsbyerne sidenhen til at trives og blomstre; hvad der kunne fiskes i fjorden, har vel kun rakt til husbehov.

Men alle disse mangler tiltrods, Holbæk blev dog til købstad; den har endog så langt tilbage det kan konstateres vidst at hævde sig mellem Sjællands største. Hvordan har den kunnet det? Jo, den har altid haft to store aktiver: det gode opland og Isefjorden. Den har haft disse to i forening eller rettere, den har været forbindelsen mellem dem. En sen tids holbækker, købmand Anders Larsen, hvem byens vækst og trivsel lå stærkt på sinde, blev aldrig træt af at pege på, at Holbæk på éngang ligger langt inde i landet og dog ved vandet. „Holbæk – Sjællands centrale havneby“ blev slagordet, og han pegede åbenbart her på det forhold, som har været bestemmende for byens opkomst og hele dens tilværelse.

Mellem Isefjordens vestlige arme i nord og Aamosen i syd lå det store frugtbare opland. Skovene havde tidligt måttet vige for markerne, et frugtbart kornland var det efter hver tids for-

Flyverfotografi af Holbæk, set fra syd. Anlæggelsen af havnen, der ses øverst t. v., blev først påbegyndt o. 1845. Siden tegneren af det gamle prospekt så købstaden fra den høj i forgrunden, som nu omgives af Roskildevej t. h. og Ringstedvej, der er ført over banen t. v., har byen strakt sig herud langs den forlængede Smedelundsgade og videre endnu. (Fot. 1952 Aero Luftfoto).

hold, og på de brede enge langs åerne kunne der fødes heste og kvæg i mængde. Store gamle adelbyer lå spredt over det og ind mellem havde nye torper kilet sig, men skønt det var velbefolket, blev der korn og kvæg tilovers til salg. Gennem Isefjorden kunne varerne komme til fremmede markeder, gennem den kom tømmer, sild, salt og alle de andre varer, der efterhånden blev fornødenheder for bønderne og for adelsmændene på de store herregårde, som i tidens løb groede frem på egnen. Men en by var nødvendig for at formidle omsætningen, og byen blev Holbæk.

Ved Holbækfjordens sydkyst var der gode muligheder for en havn, ingen brede fjordenge skilte det farbare land fra vandet, fjorden var dyb helt ind under land. Det var ingen strålende naturhavn, men der var gode muligheder for at skabe det fornødne læ, og det var let at udvide havnen, når der blev brug for det.

Holbæk blev vel aldrig en søfartsby af det store, næppe nok af det middelstore format, men hvis holbækkerne ikke selv sejlede, kunne fremmede skibe finde til havnen og skabe handel, omsætning og trivsel for byen.

Holbækkerne forstod selvfølgelig altid, at handelen med oplandet og farten gennem Isefjorden var byens og dermed deres egne livsbetingelser, at bevare og om muligt udvide oplandet og at sikre sig eneretten på handelen i den vestlige Isefjord var derfor dens store mål gennem århundrederne.

Holbæks oprindelse er dunkel, som så mange andre købstæders. Navnet nævnes første gang 1199, da bisp Absalon skænker curiam (gården) Holbek med dens tilliggende byer til Sorø kloster. 1231 hedder det, at kongen har købt en toft i Holæbæc af abbeden i Ringsted. Udtrykket „i Holæbæc“ kunne tyde på, at der da fandtes en by på stedet. Omkring 1250 nævnes Hol-

Algade o. 1875, set fra Labæk. Den brede Algade, byens gamle hovedfærdselsåre og torveplads, strækker sig her fra krydset ved Smedelundsgade i øst til Havnegade i vest. Skt. Nikolaj kirke t. v., der i modsætning til den gamle nedbrudte klosterkirke ligger i retningen nord-syd, blev opført 1869-72. (Fot. Holbæk Museum).

bæk i en liste over Danmarks købstæder. Nu var den altså en kendsgerning. Som så mange andre danske købstæder er den vel således en frugt af Valdemarstidens politiske, økonomiske og kulturelle opblomstring.

Af senere mere ydende kilder fremgår det, at byen havde det, der sædvanligt hørte til en middelalderlig købstad. Vest for byen lå en kongelig borg med tilhørende ladegård, ved skibsbroen en kirke viet til Skt. Nikolaj, de søfarendes helgen; en anden kirke viet til Vor Frue lå mod øst, den var sognekirke for bydelen Labæk, som vel oprindelig har været en landsby. Kloster fik byen o. 1270, klosterkirken var viet til Skt. Lucius. Borgerne havde to gilder, Skt. Hans og Skt. Knudsgildet. Omkring byen lå vidtstrakte bymarker. Holbæk fik også egen stadsret, men der vides ikke når. Erik Mændved og siden Christoffer af Bayern gav den privilegier.

Den første beretning om holbækborgernes

færd kontrasterer stærkt mod deres senere fredelige færden. De udførte en voldsdåd, som utvivlsomt har rystet hele deres samtid. Den gik ud over præsten Asser. De dræbte ham og ikke nok med det, de skændede liget ved at slæbe det med et reb om halsen til bytinget, hvor de dømte det til at skulle begraves i uindviet jord, spyttede på det og begravede det som et kreatur på marken. Den verdslige øvrighed greb ikke ind overfor udåden; om straffen senere nåede holbækborgerne, vides ikke, men i hvert fald lærte de siden at fare med mere lempe.

Overhovedet var Holbæks første århundrede vel det mest dramatiske, byen har oplevet. 1287 brændte klostret og den hele by. Hvad de fik bygget op igen blev kun til stakket glæde, for 1290 og måske atter 1292 blev byen angrebet af de fredløse, marsk Stigs fæller, og de plyndrede og brændte den. 1326 får den hallandske eventyrer Knud Porse slottet, han kalder sig hertug

Algade i dag. Mange af de gammeldags hyggelige huse og købmandsgårde er nu forsvundet fra byens store fornemme forretningsstrøg, der dog stadig har bevaret sin karakteristiske middelalderlige form. Holbæks 700 årige markedsplads og alfarvej er også i vore dage livsnerven i en levende og vågen købstad. (Fot. 1955 Foto Smith).

til Halland, Samsø og Holbæk, og under hans enke, Ingeborg, tales der gentagne gange om hertugdømmet Holbæk, hvor meget det så kan have betydet.

Byen synes at være sluppet helskindet gennem rigets opløsning, holstenervældet 1329-40 og efter Valdemar Atterdags kampe for rigets samling 1349 er den atter i kronens besiddelse, og dermed synes de store begivenheder at have været forbi.

Holbæk opstod som handelsby, og af handelen levede den, men til dens handel i middelalderen kender vi ikke meget. I stadsretten tales om heste, fæ og svin, som fremmede køber og fører af by, og ligeledes om de fremmede købmænd, der kommer sejlene til byen med købmændskab og gods, og om dem, der vil blive i byen om vinteren; det drejer sig åbenbart i disse tilfælde om hanseatiske købmænd fra Nordtyskland, der her som andetsteds har domineret han-

delen. 1443 får holbækborgerne ret til frit at fare og købslå overalt i Danmark undtagen til markederne på Skanør og Falsterbo, og det hedder desuden i privilegierne, at kun de bosiddende borgere må købe levende kvæg og svin, ferske kroppe og saltede huder. Allerede nu ser vi holbækkerne kæmpe for deres opland og handel. Gentagne gange foretager de formelige krigstogter mod norske skibe, som var søgt ind i Isefjorden for at handle med bønderne uden købstædernes mellemand. 1462 erobrede de et norsk skib ved Ourøs kyst, men såvel Ourøs som Horns Herreds bønder protesterede imod det. De ville ikke anerkende Holbæks eneret til handel på Isefjorden. „Her er også købstad her i herredet og kongens fri birk, som er Ourø,“ hævdede de, og de vandt sagen ved rettertinget.

De bevægede tider under Christiern 2. og Frederik 1., der kulminerede med Grevens Fejde, føjede dramatiske kapitler til mange købstæders

Klostret, set fra øst. Efter reformationen fik byen klosterbygningerne, og sydfløjen t. v., der nu er ligkapel, blev rådhus. Det høje kamtakkede vestparti, som ses på det gamle prospekt, bragtes i 1783 i niveau med den øvrige del. I vestfløjen var der latinskole til 1739, derefter dansk skole til 1902, da biblioteket rykkede ind. (Fot. 1954 Foto Smith).

historie. Men Holbæk vidste at styre snildt mellem skærene, den kom ud af urolighederne uden større skrammer og endda med en lille gevinst. Da grev Christoffer i 1534 landede på Sjælland, skyndte holbækkerne sig at bringe ham deres hyldest, hvorved de fik fred for ham, men iøvrigt synes de at have forholdt sig rolige. Der forlyder i hvert fald intet om, at de i lighed med f. eks. slagelseborgerne strejfede rundt og plyndrede og brændte herregårde. Da Christian 3. 1535 går i land på Sjælland i spidsen for Johan Rantzaus landsknægte, slår de omgående om og hylder ham, så var de også sikrede fra den kant. Byens gevinst var klostret; her havde sortebrødrene holdt skansen trods reformationens fremtrængen, men 1535 må de give op; de blev ikke jaget af by med vold som andetsteds, men munkene forlod klostret „af stor nød og drøvelse, tvang og nød og overvættets stor fattigdom og armod“. Holbækkerne har altså simpelthen sultet dem ud.

I de følgende århundreder ser vi Holbæk glide frem ad en bølget linie. Der kommer opgangstider, hvor byen vokser og blomstrer, og nedgangstider, hvor stilstand eller direkte tilbagegang præger billedet, alle bevægelser foregår i nøje takt med landbrugets vilkår, Holbæk kunne ikke frigøre sig for den nære afhængighed af oplandet.

Hundredåret fra o. 1550 til o. 1650 står i fremgangens tegn. Priserne stiger, landbruget tjener penge – ujævnt fordelt bliver de vel, herremændene får nok de fleste – men de kommer, og borgerne tjener på handelen. Fra Holbæk udføres nu korn i store mængder, såvidt det kan konstateres; skibsbroen må udvides i årene efter 1582 for at klare den større sejlads på havnen, der besøges af et stigende antal danske, norske og hollandske skibe. Byen får storkøbmænd, som borgmesteren Herman Eggers, hvis årlige omsætning alene over havnen kunne løbe op til 16–17.000 rdlr. Adskillige købmænd efterlod sig formuer, der efter datidens forhold var usædvanligt store. Borgmesteren Mogens Christensen, død 1647, havde således udlånt 25.000 rdlr. for en stor del til adelsmænd.

Velstanden satte sit præg på byens ydre, der blev bygget livligt, købmændene rejste store, skønne bindingsværksgårde, og de udstyrede dem med kostbart indbo.

Omkring 1650 slog konjunkturerne om, og de store midler, holbækkerne havde samlet til at sætte ind mod nedgangen, forsvandt under svenskekrigene 1657–60. Holbæk slap relativt godt gennem dem, den blev hverken plyndret eller brændt, men den måtte købe sig fri for plyndringerne, og det blev dyrt, tusinder og atter tusinder rigsdaler måtte den punge ud med

*Smedelundsgade 1918.
Huset med trekant-
frontonen lå i det 18. år-
hundrede lige inden for
Smedelundsporten,
hvor landevejene fra byens
sydlige opland mødtes,
og tilhørte i mange år
stadens borgmester. I 1809
blev det købt af en gæst-
giver og med kgl.
privilegium gjort til
„Postgården Elephanten“.
(Fot. Stadsingeniørens
kontor).*

*Smedelundsgade i dag.
Elephanten ophørte med at
være postgård i 1817,
da den sidste ejer var gået
fallit, og Smedelunds-
porten forsvandt ved
accisens bortfald i 1851.
Efter forrige verdenskrig er
Elephantens gamle gård-
bygning også forsvundet,
og på dens plads har
man nu rejst en moderne
forretningsejendom.
(Fot. 1955 Foto Smith).*

til de svenske tropper, det meste af byens likvide kapitaler forsvandt vel med svenskerne.

Krigen blev overstået, men de dårlige tider varede ved, og hertil kom enevældens skattebyrder, byen kom ind i et dødvande, det tog generationer at komme fri af. Nu havde den også Københavns hårde konkurrence at kæmpe mod; det hørte til enevældens principper at give alt eller intet, København fik alt, Holbæk intet. Der kunne komme lyspunkter, midlerti-

dige konjunkturf forbedringer, perioder hvor skibsfarten synes at ville blomstre op, men nye trængsler meldte sig altid. Den store nordiske krig 1709–20 var en hård tid, efter den fulgte en decideret landbrugskrise; senere ramte kvægstøgen landbruget hårdt, og på landbrugets ulykker strandede borgernes håb om bedre tider.

Først i 1700årenes sidste årtier synes en afgørende lysning i sigte, landbruget gik frem over en bred front, priserne steg, skibsfarten blomst-

Det gamle rådhus og museet i Klosterstræde. Bygningen t. v., der nu er kommunens administrationsbygning, blev opført 1845 og tjente som rådhus indtil 1911.

Den knægtbyggede bindingsværksgård t. h., som er fra 1670, har siden 1919 tilhørt byens museum, der i 1938 blev udvidet med en 300-årig bindingsværksbygning fra Algade. (Fot. Holbæk Erhvervs kontor).

Rådhuset ved Jernbanevej.

Den røde murstensbygning blev opført 1909-11 ved den gamle Bysø lige vest for byens to tidligere rådhus og lå i begyndelsen bag ved byen.

Siden da har købstaden imidlertid bredt sig så meget mod syd, at den er vokset langt uden om rådhuset og den smukke Bysøpark, der blev anlagt i 1935. (Fot. Foto Smith).

rede, velstand kom atter til huse i de holbækske købmandsgårde. Så kom imidlertid krigen mod England 1807-14, statsbankerotten, ny landbrugskrise, fattige år på land og i by.

Men krig og kriser blev overstået, og nu fik Holbæk en tid så strålende som ingensinde før.

De halvhundredte år fra 1830-80 blev den store kornhandels tid. Fra den hele omegn rullede vogne tungt læssede med korn ind til Holbæk og fordeltes mellem købmandsgårdene, der var ved at sprænges af denne overflod; nye store magasiner måtte bygges for at rumme den. Og

Holbæk fiskerihavn ud for kajen ved fiskernes fællessalg. Det store skibs- og bådbyggeri i baggrunden leverer ikke alene fartøjer til aftagere i selve Danmark. Mange af Grønlands moderne fiskere sejler rundt i kuttere fra Holbæk, hvor man bygger egeskibe af en særlig konstruktion til brug i de isfyldte farvande. (Fot. Foto Smith).

videre gik kornet til havnen, hvor der daglig lastedes i hundredvis af tønder – nogle år steg korneksperten fra Holbæk til mere end 150.000 tdr. Med eksporten voksede importen, og bønderne fik råd til at købe, der var travlhed i de store købmandsgårdes butikker.

En ny tid var dog i anmarch. Mellem dens første kendetegn var jernbanerne. 1874 fik Holbæk sin jernbane, nordvestbanen Roskilde-Kalundborg; til den kom 1898 Odsherredsbanen. Jernbanen skabte helt nye problemer, den bragte nok oplandet nærmere, men den gav tillige konkurrenter, navnlig København mulighed for at trænge konkurrerende ind på Holbæks tidligere områder. Meget af den eksport, der før gik over havnen, erobrede jernbanen, en bedre havn blev en nødvendighed for byen; først 1918–20 lykkedes det at få den gennemført. Efter jernbanen kom industrien. Holbæk blev ikke en udpræget industriby, men en række betydelige

virksomheder fandt plads i den, og industriens betydning voksede støt og stadigt. Det var også nødvendigt, for den store kornhandels æra var forbi. Omlægningen af landbrugsproduktionen til flæsk, smør og æg, satte bom for den. Og de nye eksportvarer fulgte andre veje end kornet, Holbæk sikrede sig dog andelssvineslagteriet. Det nyes gevinster var imidlertid større end tabene, indbyggertallet steg kraftigt, byen bredte sig vidt ud over sine tidligere grænser, 1918 måtte Tveje Merløse sogn indlemmes for at skaffe plads til den videre ekspansion. 1950 udgjorde indbyggertallet 14.417.

Det er lykkedes Holbæk så nogenlunde at hævde sin rang blandt Sjællands købstæder. Helsingør, Roskilde, Slagelse og Næstved er nok vokset noget stærkere, og Hillerød har presset sig forbi den, men Roskilde og Hillerød er vel mest vokset i egenskab af forstæder til Stor-københavn, og på det sidste har Holbæk gjort

nye oplandserobringer: Munkholmbroen har bragt det sydlige Horns Herred indenfor rækkevidde, og rutebilerne har helet mange af de brud, jernbanerne frembragte mellem Holbæk og oplandet. Byen står den dag i dag stærkt på sine gamle områder: oplandet og Isefjorden.

Alt imens er Holbæk vokset i udstrækning. Gennem lange tider klumpede bebyggelsen sig sammen om de tre gamle hovedgader: Algade med torvet, Labæk og Smedelundsgade, hvorfra smalle stræder var groet ud som Vimmelskaflet, Pøsekrogen, Kirkestræde, Klosterstræde, Studiestræde, Blegstræde, Brolæggerstræde og Østerstræde. I 1800-årene, da byen tog til at vokse, kom nye gader til, bl. a. Nygade, der skulle

blive bankernes, avisernes og hotellernes gade. I 1900-årene sprængtes de gamle byrammer fuldstændigt. Den nye bebyggelse søgte, mest i form af villakvarterer, ud langs landevejene, længst nåede den ud langs Kalundborgvej, hvor den trængte ind i Tuse sogn med Allerupgaards villakvarter, men også langs Roskildevej og Ringstedvej samt langs Strandvejen mod Dragerup søgte bebyggelsen frem; derimod spærrede jernbanen længe for bebyggelse for umiddelbart ved byens centrum liggende arealer syd for jernbanen. Først i det sidste årti er et udstrakt beboelseskvarter vokset frem herude, ligesom et nyt kvarter har rejst sig øst for byen i Møllevangen.

Østerstrædes østre side 1914. Gaden, der indtil o. 1920 hed Sladderstræde, er en sidegade til Labæk, nu et gadenavn, men tidligere navnet på en flække, der i gammel tid er vokset sammen med Holbæk. Øst for Sladderstræde fandtes i 1913 resterne af Vor Frue kirke, Labæks gamle sognekirke.

(Fot. Nationalmuseet).

KALUNDBORG

Af Johannes Lundgaard

Der er to ting, som tanken straks hefter sig ved, når man i vore dage hører navnet Kalundborg – først Kalundborg radio, simpelthen fordi man får det navn serveret hver dag – men derefter vil tanken hos mange danske gå til den femtårnede kirke. Mellem disse to repræsentanter for det gamle og det nye Kalundborg ligger byens 800-årige historie.

De to bygningsværker kappes om at tiltrække sig de rejsendes opmærksomhed – radiostationen lidt anmassende med sine 117 meter høje antennemaster, men dog formår den ikke at stjæle billedet fra kirken, der hyggeligt og dog myndigt stikker sine fem „blyantspidser“ mod himlen.

Kommer man med færgen fra Aarhus, får man et godt indtryk af, hvor lang Kalundborg Fjord er, og når skibet svinger rundt om den lille halvø Gisseløre, er man, selv med kraftig vestenvind, i smult vand: her er det ideelle sted for en havn, og det har der været i 800 år.

Men der har ligget en bebyggelse ved den inderste krog af Kalundborg Fjord, længe før der blev tænkt på havn og borg og kirke. Derom vidner talrige oldtidsfund i by og opland. Vi skal dog helt op til den tid, da Absalon grundlagde Havn, før vi kan tale om et egentligt bysamfund ved Kalundborg Fjord. Stedet, eller vel snarere fjorden, blev kaldt Hærvig. I 1160-erne begyndte det omfattende borgbyggeri, hvormed den danske konge ville befæste sin magt. Mens Absalon udfoldede sig i den østlige del af Sjælland, blev hans bror Esbern den store bygherre i Vestsjælland. „Han byggede Kalundborg og rensede havnen for fjendtlige vikinger“, fortæller Saxo.

Gennem de sidste 50 år har flere udgravninger vist os i store træk, hvad Esbern byggede.

Den bakke, der løber øst-vest, og på hvis top nu kirken ligger, og som dengang begrænsedes mod nord af Munkesøen, blev simpelthen gjort til en ø, ved at søens vand lededes uden om den ad dybe voldgrave. Ved hver ende af denne ø anlagdes en befæstning. I hvert fald den vestligste af disse kan dateres til Esbern Snares tid. Den østligste, der senere udvidedes og fik navnet Kalundborg Slot, har et yngre præg. Mellem disse to borge, på selve bakken, kom den nye by til at ligge. Det er umuligt at sige, om Esbern også angav planen til denne „øvreby“, men han byggede i hvert fald i midten af den, og på det højeste sted, den enestående kirke.

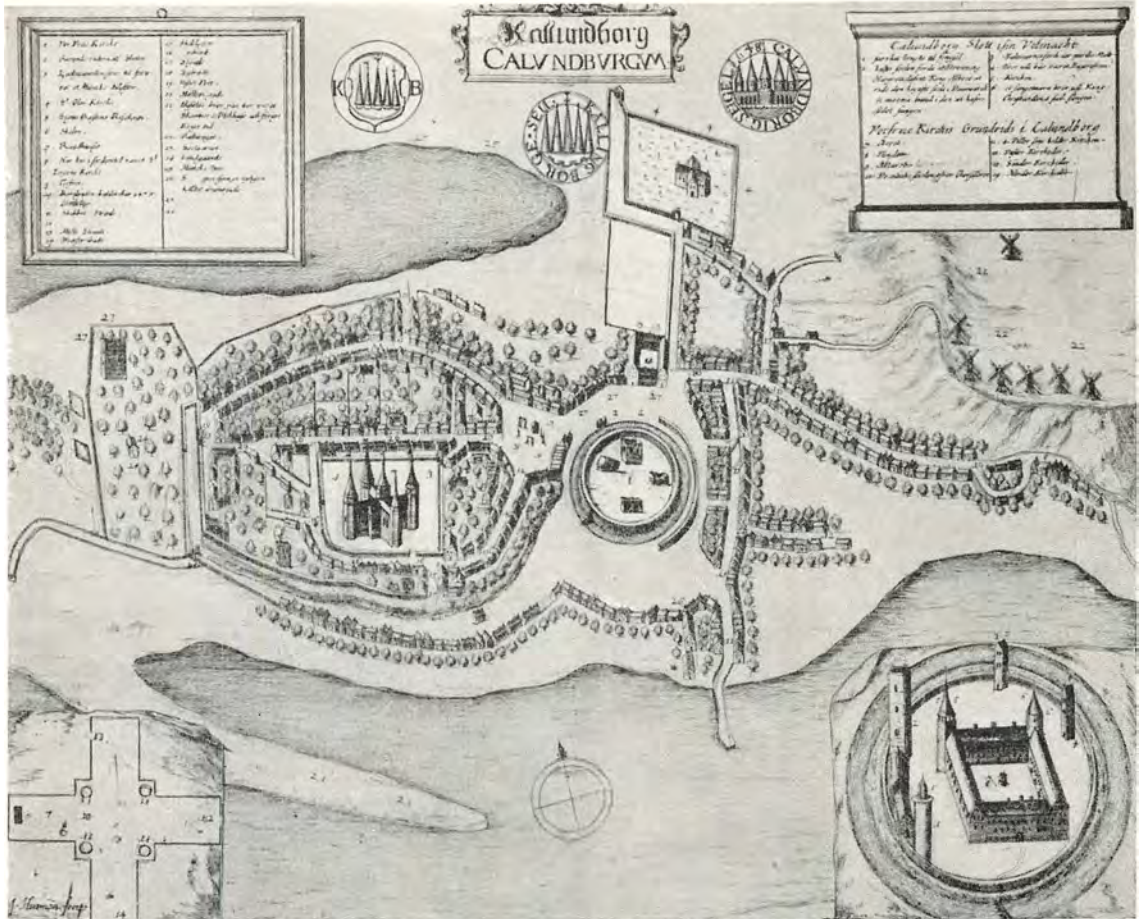
Fra den tid af kaldes byen Kalundborg, hvilket navn skal stamme fra en lund i nærheden, Kålund (kå = allike), men det må ikke glemmes, at der – uden for den befæstede by – stadig lå den gamle „nedreby“, der fra nu af kaldes Kordel (den snoede streng i et stykke tovværk), som er bevaret i navnet på Kalundborgs hovedgade, Kordilgade.

I Lindevænget vest for Lindegaarden, hvor museet findes, fandt man i 1907 resterne af den vestre forborg. Området er fredet, og her ser man nu, hvad der er tilbage af Kalundborgs ældste befæstning.

I 1285 blev byen indtaget og plyndret af en norsk fribytter, og måske er det ved den lejlighed, at vestborgen blev nedlagt.

Erik Mændved befæstede byen igen, og måske var det også ham, der lod den lange mur om selve byområdet opføre, men det var Valdemar Atterdag, der skabte den nye østlige storborg, kendt under navnet Kalundborg Slot, og det var ham, der for en tid gjorde byen til Danmarks hovedstad.

Kalundborg Slot blev Danmarks måske stær-

Herover : Kalundborg o. 1670, set fra syd. Efter Resens Atlas. Mellem resterne af den vestlige forborg og den runde slotstomt i øst ligger højbyen på sin bakke syd for Munkesøen. Nedrebyen til højre for slottet hed i middelalderen Kordel, et navn, der lever videre i Kordilgade. En rekonstruktion af slottet ses nederst til højre.

Model af det middelalderlige Kalundborg på byens museum. Af befæstningsanlægget på den lille borgbanke, der fik vand fra Munkesøen, er nu kun Esbern Snares femtårnede kirke bevaret. Mens man for ca. 50 år siden har udgravet fundamentterne af forborgen i vest, ligger resterne af Valdemar Atterdags borg, der ses i forgrunden, begravet under Rådhus-torvet og dets omgivelser. (Fot. Kalundborg Turistforening).

Flyverfoto af Kalundborg, set fra øst. På østsiden af Torvet ligger rådhuset, der blev opført 1854, og til højre herfor den 87 m lange hovedbygning på Kalundborg Slots Ladegaard, der i 1752 afløste Gråbrødreklostret, som man ser på Resens kort sammen med den nordligere liggende, nu forsvundne Skt. Olai kirke. (Fot. 1951 Aero Luftfoto).

keste fæstning. I vore dage er der ikke spor af denne over jorden, men under torvet, rådhuset, Skolen ved Volden og de tilstødende gader ligger stadig rester af de vældige anlæg.

Hele anlægget med by og borg strakte sig fra Lindemandsstræde i øst til Lindegade i vest. Mod syd fulgte voldgraven de nuværende gader Bag Slotsgraven og Lundevej, og mod nord fulgte den Skolegade. Det var ikke nogen stor stad efter vore begreber: godt 300 m lang og ca. 200 m bred på det bredeste sted; men den må have taget sig imponerende ud, når man nærmede sig den østfra, fra Cordale, nedrebyen, hvorfra den var skilt med voldgraven. Hele 5 tårne hævede sig over den dobbelte ringmur. Det runde fangetårn, „Fars Hat“, lå mod nord og spejlede sig i graven, mens det svære, firkan-

tede tårn, „Folen“, lå mellem de to ringmure. Det var Nordens vældigste fæstningstårn og anvendtes som „Rigens Archiv og Dressel“ (skatkammer). I årenes løb blev der i „Folen“ samlet sager af højst forskellig beskaffenhed, strækkende sig fra regnskaber, skøder og brevskaber til rigets klenodier, sjældne håndskrifter samt ofte større oplag af skyts med dertil hørende krudt og kugler – i sandhed tør det kaldes en noget farlig sammenblanding!

I 1357 og 1360 holdt Valdemar Atterdag danehof i Kalundborg. Ved det sidstnævnte sluttedes den vigtige pagt mellem kongen og stormændene, der kaldes Valdemar Atterdags håndfæstning, men også i de følgende år var slottet rammen om vigtige begivenheder og store fester, og hoffet og de mange gæster gav byen

*Parti af Adelgade o. 1865.
Kirkens midtertårn
mangler. Det var styrtet
ned en septemberdag i
1827 som følge af, at man
gennem århundreder
havde svækket pillernes
fundamenter ved de mange
begravelser under kirke-
gulvet. I 1866 bevilgede
staten ca. 44.000 rdl.,
og byen skød andre 10.000
til, hvorefter kirken
restaureredes 1867-71.
(Fot. P. W. C. Timm).*

*Samme parti af Adelgade i
dag. Den statelige række
gamle bindingsværkshuse
på gadens sydside
ligger der stadig. Blot er
de nu restaurerede ligesom
kirken, af hvis oprinde-
lige hegnsmur enkelte dele
er bevaret. Ved rekon-
struktioner og gade-
reguleringer har man
formået at gengive
kvarteret en del af dets
middelalderlige præg.
(Fot. B. Lefolii).*

en kærkommen indtægt. Senerhen, da rigets centrum rykkedes østpå, dalede Kalundborgs betydning. Næsten alle de følgende konger kom dog jævnligt på slottet, men vedligeholdelsen forsømtes, og byen sank ned til at blive en ganske almindelig provinsby.

Under Grevens fejde led byen meget, og borgen skiftede flere gange ejer. Fra 1549 fik Christiern 2. et nådigt fængsel her. Lensmanden på

slottet var på den tid Knud Pedersen Gyldenstjerne, der havde været en af kongens virksomste modstandere. Det var ham, der havde narret ham til Sønderborg, så det må have været et bittert møde mellem ham og den faldne konge, men vi ved, at opholdet var forholdsvis frit i de 10 år, kongen var her; han måtte f. eks. gå på jagt og spadsere i byen.

Omkring 1600 havde Kalundborg udviklet sig

Torvet o. 1865, set fra øst. I baggrunden til højre ligger Gyths Gaard, der stammer fra nyklassicismens tid. Her blev forfatterinden Sigrid Undset født i 1882. Vandposten, de åbne rendestene og de toppede brosten på byens rådhusstræde er nu forsvundet sammen med flere af de gamle huse. (Fot. P. W. G. Timm).

Samme parti i dag. Under Torvets asfalt skjuler sig rester af det gamle Kalundborg slot, hvis tomt helt op i det 19. århundrede lå hen som en øde og ukrudtbevokset plads, der dannede et faktisk skel mellem øvrebyen og nedrebyen. Men endnu minder navne som Slotsgade, Bag Graven og Volden stadig om den gamle borg, der lå her engang. (Fot. Kalundborg Turistforening).

sådan, at øvrebyen mere og mere affolkedes, mens nedrebyen voksede, idet den – på trods af alle privilegier – var godt på vej til at overtage al handel på stedet.

I 1658 blev Danmark besat af svenske tropper, og i de næste 2 år blev Kalundborg Slot, by og opland ødelagt så grundigt, som det ikke er sket før eller siden.

Men slottet – blev det da ikke forsvaret, vil

man spørge. Dets vedligeholdelse havde været forsømt i så lang tid, at dets betydning som fæstning var meget lille. Der er sikkert ikke blevet kæmpet om det; men det lå der dog og mindede svenskerne om, at netop mange af deres landsmænd havde måttet friste en tung skæbne der på en tid, da Sverige var et besat land. – Nu kunne man jo passende hævne det! – Da det rygtedes i byen, at fjenden ville skyde slottet i

Adelgade 6-8. Huset med gavlen mod gaden, der var byens rådhus fra 1539 til 1854, og den gulkalkede naboejendom har udgjort vest- og sydfløjen i en firelænget gård, som i middelalderen tilhørte roskildebisperne. Vestfløjen rummer nu byens arkiv, mens sydfløjen anvendes til beboelse. (Fot. Kalundborg Turistforening).

Kordilgade 1-3, Ole Lunds købmandsgård, der består af to ejendomme, stammer fra det 18. århundrede og hører til de forholdsvis få bygninger, der er bevaret her på byens gamle forretningsstrøg. Det hvide hus på hjørnet benyttes nu af Kalundborg bibliotek. (Fot. B. Lefolii).

brand, fik borgerne udvirket hos kommandanten – mod betaling –, at det i stedet skulle nedrives for at værne resten af byen mod brandfaren. Borgerne blev selv tvunget til at medvirke ved ødelæggelsen. – I mange år hentedes der byggematerialer fra Kalundborg Slot, og flere skibsladninger munkesten blev ført så langt som til Aarhus.

I Kalundborg fandtes i 1660 49 nedbrudte, brændte eller forladte gårde. Et stort antal for en lille by med kun ca. 1100 indbyggere.

Så længe borgen eksisterede, måtte nedrebyen, den ubefæstede bydel øst herfor, føre en hidsig kamp for sin eksistens som handelsby. Med borgens ødelæggelse 1660 hørte denne kamp mellem de to bydele op, og fra dette tidspunkt kan der kun tales om een by, strækkende sig fra bomhuset ved Lindegade i vest til bomhuset, der endnu står på Skt. Jørgensbjerg, i øst. Her østpå står også den gamle sten, der markerede byens grænse til den side. Indskriften lyder: „Fredsteen, er Callundborg Wartegn“. Til denne sten

I Præstegade ligger to middelalderlige bygninger med kamtakkede gavle. Til højre, i kirkegårdens sydøstre hjørne, ses den gamle kirkelade, en tid benyttet som latinskole og efter dennes nedlæggelse i 1739 anvendt til forskellige formål. Den er nu restaureret ligesom det høje munkestenshus overfor. (Fot. Kalundborg Turistforening).

måtte Christiern 2. gå på sine daglige spadsere-ture, fortælles der.

Denne købmændenes bydel begrænsedes mod syd af havnen og mod nord af den stejle „Møllebakke“; først i vor tid er Kalundborg ved at kravle rundt om denne, ja og langt ud ad vejene mod Slagelse og Holbæk.

I de sidste 300 år har Kalundborg ikke gjort sig bemærket ved større historiske begivenheder, men har levet sit stille liv. De sidste 50 år viser dog en betydelig fremgang i byens erhvervsliv, og dens indbyggerantal er fordoblet i den tid.

Handel med det store opland – og særligt kornhandel – indtog en førende stilling i Kalundborgs erhvervsliv. I slutningen af det 18. århundrede eksporteredes kornet først og fremmest til Norge, men efter 1814 begyndte man at eksportere byg til England, og snart blev „Kalundborg-byg“ en efterspurgt vare. Der tjen-

tes mange penge. Byggen anvendtes også til brændevinsbrænding. Denne næringsvej var o. 1780 den vigtigste i byen næstefter handel og håndværk! – „Den drives i det større og mindre, men vanskeligt maatte det blive at angive de Kiedlers Tal, som uddunstedede denne Drik til at sælges. Tallet er i det mindste over 50 –“ Sådan skriver P. Paludan 1788 i sin „Beskrivelse over Staden Kallundborg“.

Endnu i 1850 havde brændevinsbrænding betydning for Kalundborg: M. M. Lunds Kalundborg-brændevin var landskendt, ja, den var endog Frederik 7.s „livdrik“; men i længden kunne de små brænderier ikke klare sig i konkurrencen med de større. Det sidste i Kalundborg blev nedlagt i 80erne.

At korn stadig spiller en rolle i Kalundborg i vore dage, vidner den nyopførte kornsilo hos firmaet S. P. Jensen om; men det er, som om de

Østfløjen i Lindegaarden, en en-etages, seksfløjet bindingsværksgård, som skal være opkaldt efter lensmanden Hans Lindenov, Christian 4.s svigersøn, der overtog den i 1656. Kun en af ejendommens længer kan dog stamme fra hans tid. Resten er fra det 18. århundrede. Bygningen er nu indrettet til museum. (Fot. Kalundborg Turistforening).

små købstadshuse synker helt i knæ ved siden af det vældige tårn. For godt 100 år siden lå der på dette sted en købmandsgård, der er blevet kendt gennem digteren M. A. Goldschmidts fortælling „Tømmerpladsen“. Ejeren af forretningen var Goldschmidts morbror, købmanden Elias Israel Roeskilde.

Kalundborg havn har altid været en af Sjællands vigtigste, da den er dyb og isfri og ligger naturligt for overfart til Jylland. Vi ved, at der så tidligt som i 1684 var fast færgefart til Aarhus to gange om ugen, og i 1697 fik byfogeden i Kalundborg eneret på at besøge personer og gods til Aarhus med færgesmakker, men i 1710 gik denne ret over til „færgeløbet“, et lav bestående af 15 af byens borgere. De ejede 6 smaker og delte indtægten. Man ankom til byen med diligence, men måtte ofte gøre ophold her i flere dage for at vente på belejlig vind. Det gav omsætning til gæstgiverne – og til apotekeren, som sørgede for de *fornemme* rejsendes velbefindende!

Færgelavet i Kalundborg opløstes i 1807, og i de næste år var smakkefarten på private hænder. I 1833 blev der indsat et dampskib een gang om ugen, og endelig i 1851 afløstes smakkerne helt af en fast dampskibsroute.

Selve havnen havde o. 1780 to anløbsbroer af pæleværk: Smakkebroen og Koffardibroen. Paludan klager i 1788 meget over borgernes mang-

lende offervilje og initiativ med hensyn til søfart og fiskeri: Fjorden og bæltet er fyldt med fisk, som man lader fynboerne ene om at fiske og sælge. – Først da en fynsk fisker, Hans Høy, kom til byen og begyndte at drive fiskeri med „bæltbåde“, fik denne næringsvej fremgang.

På samme tid som smakkefarten ophørte, indsattes der direkte dampskib København–Aarhus, ligesom jernbanen Roskilde–Korsør blev færdig; derved kom en hel del trafik til at gå uden om Kalundborg, som næsten kom til at ligge i en afkrog trafikalt set, men i 1874 blev linien Roskilde–Kalundborg færdig, og det bragte atter byen i tidssvarende forbindelse med omverdenen. I 1914 overgik færgefarten fra DFDS til staten.

Før første verdenskrig havde Kalundborg ingen større industrivirksomheder, men i 1917 foretoges der store opfyldninger øst for havnen, og her anlagdes nu Kalundborg Skibsværft med stor flydedok. Arbejdet foregik under ledelse af ingeniør V. Henckel.

Bølgerne gik højt i byen; mange var betænkelige ved de store planer, der her realiseredes; men de store chancer lokkede. –

I et par år beskæftigedes over 1000 mand på værftet. Byen havde dengang kun godt 5000 indbyggere. Så revnede det hele med et brag. Kalundborg og Omegns bank blev revet med i faldet, og mange sparere kom på den måde til at betale det dyre eventyr. – I de næste år slik-

kede byen sine sår. – Et plaster herpå var det, da det blev bestemt, at Danmarks første store radiostation skulle ligge i Kalundborg. Den toges i brug i 1927, og den er siden blevet udvidet flere gange.

I 1929 overtog A/S Dansk Svovlsyre- og Superfosfatfabrik det nedlagte værfts bygninger, og her byggedes nu på rekordtid et mægtigt fabriksanlæg med egen kaj. Hele fabriksområdet dækker mere end 6 ha. Det er Nordeuropas største superfosfatfabrik.

Nær havnen ligger også motorfabrikken A/S Bukh, der grundlagdes i 1904 og siden har vundet sig en smuk position – også på verdensmarkedet – med sine motorer af forskellig type. Store udvidelser er i gang.

Sammen med ovennævnte virksomheder er svineslagteriet (fra 1896), mælkepulverfabrikken Lidano, olieraffinaderiet o. a. godt på vej til at gøre Kalundborg til en industriby af betydning.

*

Vil man foretage en byvandring i Kalundborg, er det rimeligt at begynde med den femtårnede Vor Frue kirke. Den byggedes o. 1171, men på det tidspunkt lå der allerede en anden kirke på bakken vest for Møllebakken. Den hed Skt. Olai og var indviet til Olav den Hellige. Den blev indtil sin forsvinden o. 1800 brugt som sømærke ved indsejlingen. Nu er kun navnet bevaret i Olai kirkegård.

Vor Frues fem tårne har derimod med forbausende sejhed trodset tidens tand. Det skyldes måske, at de udelukkende er opmuret af munkesten uden den kerne af kampesten og mørtel, der ellers i almindelighed blev brugt ved middelalderlige mure.

Hvor forbilledet til den enestående bygning har været eller er at finde, kan diskuteres; grundplanen med det ligearmede kors findes i sydlige lande, men i sin udformning er Kalundborg kirke enestående og dristig. Kirkens centrale parti kan betragtes som en bygning for sig, der så er udvidet med korsarmene og deres tårne. Midtertårnet er snarere at betragte som et spir, idet det bæres af fire vældige todelte granit søjler. Det er en konstruktion, „der er så dristig, at den nærmer sig letsindighed“.

En af de maleriske gyder i Kalundborg. Til venstre skimtes vestfløjen af den gamle bispegård. (Fot. Knud Gemzøe).

Den 7. september 1827 gik det da også galt: Midtertårnet styrtede ned, knuste prædikestolen, men anrettede ellers forbavsende lidt skade. – Der var ingen penge til genopbygning, så man nøjedes med at lægge et fladt, gipset loft over midterpartiet. I 1866 blev der endelig bevilget penge til en istandsættelse, hvorved tårnet blev rejst igen, og pillerne delvis fornyet (1867–71), men hele kirkens indre blev dækket af et tykt lag cementpuds. Først ved den egentlige restaurering (1916–21) blev dette fjernet, så væggene nu står med de røde sten og hvide fuger.

I det sydøstre hjørne af kirkegården ligger „Dronning Margretes vognport“, en kirkelade, der oprindeligt brugtes til opbevaring af kirke-tiendekornet. Den blev senere anvendt til latin-skole, indtil denne nedlagdes i 1739.

I det modsatte hjørne af kirkegården ligger den middelalderlige præstebolig; den har senere været rektorbolig, fattigskole og fattighus og benyttes nu som lighus. Kvarteret omkring kirken har bevaret en hel del gamle bygninger, f. eks.

Møllebakken ved Kalundborg. Maleri af J. Th. Lundbye 1847. På den 36 m høje Møllebakke var der syv møller i det 17. århundrede mod fem på Lundbyes tid. Da han malede ovenstående parti, var bakken et forholdsvis bart og forblæst højdedrag, men i 1866 skabte købmand Thrane den første del af det nuværende anlæg.

„Bispegaarden“, Adelgade 6–8, hvis vestlige fløj var rådhus i over 300 år. Der fandtes arrester både i kælderen – „med endeel udvalgte Tvangsmidler“ – og i stuen, for varetægtsfanger. Nu anvendes huset til byarkiv og beboelse.

I Præstegade, der også kaldtes „Rykind“, ligger endnu en middelalderlig bygning i to stokværk med svære mure. Dens oprindelige anvendelse er uklar, men for 100 år siden anvendtes den til sygehus. Den ejes nu af Nationalmuseet.

Vest for kirken findes den før omtalte „Lindegaarden“. Den skal være opkaldt efter Hans Lindenov den Yngre, Christian 4.s svigersøn, der var lensmand på Kalundborg 1639–58. Den store, statelige bindingsværksgård var i det 19. århundrede købmandsgård og rummer siden 1910 byens museum. I 1921 overtog Nationalmuseet gården. Foruden et par interessante bondestuer fra oplandet er det særligt værd at studere museets store samling af folkedragter.

Til museet hører også en modelby af brændt ler af det middelalderlige Kalundborg. Den er

en virkelig instruktiv indførelse i det gamle by- og borganlæg, som det ellers kan være vanskeligt at forestille sig. Selve byplanen i Esbern Snares by er stort set uforandret gennem århundrederne: Adelgade i midten fra torvet til Lindegaarden, hvor byporten mod vest fandtes, og hvor der senere lå en accisebod (bomhus) svarende til det, der endnu står på Skt. Jørgensbjerg.

På Adelgades søndre side tiltrækker en række overordentlig smukke bindingsværkshuse sig opmærksomheden; et par huse som nr. 17 og 19 overgås ikke af mange danske borgerhuse fra ældre tid.

Ved Torvet ligger det nuværende rådhus. Det er netop 100 år gammelt, og det ligger lige i centrum af det gamle slotsanlæg. Lige overfor ses den statelige „Gyths Gaard“ med to mægtige lindetræer foran. I dette hus fødtes forfatterinden Sigrud Undset 1882. I bogen „Elleve år“ fortæller hun om sin barndom i Kalundborg.

Lige over for slottet, mod nord, lå det eneste kloster i Kalundborg. Da gråbrødrene var for-

*Udsigt fra Møllebakken
over den middelalderlige
bydel. På den oprindelig
nøgne sandbanke er der nu
et smukt kommunalt
anlæg, hvor der bl. a.
findes en buste af inden-
rigsminister Ove Rode, der
repræsenterede
Kalundborg-Samsø
kredsen fra 1910 til 1927.
(Fot. Türck).*

drevet herfra i 1532, blev klosterets bygninger brugt som ladegård til slottet. Mens grev Lerche til Østrup (Lerchenborg) ejede den, opførte han 1752 den endnu bevarede meget lange hovedbygning. Slægten Lawaetz gjorde senere gården til en mønstergård og gav den navnet „Kaalund Kloster“. – Jorden er nu udstykket, og i hovedbygningen er der kostskole i den ene ende og mejeri i den anden. I parken står Danmarks største platantræ. – Overfor rejser sig det nye Kalundborg i de moderne karreer, der benævnes „Klosterparken“.

Går man nu østpå ad Lindegade, passerer man det gamle apotek, lige før man kommer til Kordilgade. Det lille rokokopalæ ved siden af apoteket blev bygget for at danne en værdig ramme om de „personer af stand“, som apotekerens tog sig af, når de ventede på vind i Kalundborg. Forresten til stor fortrydelse for „Postgaarden“, som jo derved mistede gode kunder. Apotekerens hævdede dog, at de alle sammen blot var hans gode venner og bekendte!

Over for apoteket finder vi en malerisk bindingsværkbygning med sorttjæret tømmer. Det var byens borgerskole, indtil Skolen ved Torvet blev bygget i 1875. Skolen ved Volden, der i 1925 blev indrettet i det gamle amtsygehus, hviler på fundamentene af „Folen“ og „Fars Hat“, en ganske god baggrund for skolens historieundervisning! –

Kordilgade er Kalundborgs vigtigste forretningsgade. Da den følger sydkanten af Møllebakken, er der kun plads til en enkelt række huse på dens nordside. Mange af disse har morsomme, ja ligefrem idylliske baggårde, der næsten kan bringe ens tanker til langt sydligere himmelstrøg, når man ser deres stejle, smalle stentrapper, der fører op ad bakkensiden.

Brande og ombygninger har ændret Kordilgades udseende, således den store brand i 1901, hvorved kvarteret mellem Kordilgade og havnen blev hærgnet. Først da man fik assistance af to dampsprøjter, der blev sendt med toget helt fra København, fik man bugt med ilden. Kordilgade

har dog bevaret nogle enkelte gamle karakterfulde bygninger, således den Lund'ske købmændsgård nr. 1-3, der står som en værdig repræsentant for denne del af Kalundborg, købmændenes bydel. Her har byens bibliotek haft til huse siden 1902.

I Skibbrogade nr. 8 fødtes maleren Johan Th. Lundbye i 1818. „Han satte spor i dansk malerkunst“, fortæller en mindeplade på muren. I Kalundborg har han fundet motiver til flere smukke billeder, særlig fra Møllebakken.

Enhver gæst i Kalundborg bør aflægge et besøg på Møllebakken. På toppen ligger nu byens vandtårn, der også er udsigtstårn. Herfra har man en enestående udsigt over by og opland, ja i klart vejr kan man se helt til Fyn og Sejerø. For 100 år siden var bakken ubeplantet, og her lå syv stubmøller og fangede den friske blæst fra fjorden. Gamle billeder viser, hvor frit og storslået et syn, der åbnede sig over by og fjord dengang, – i dag må man op i tårnet for

at få det samme udsyn, – det er næsten synd med den tætte træbeplantning, der nu dækker bakketoppen.

Ser man ud over byen med de 9000 indbyggere, Kalundborg-jyder kaldet, slår det en, hvor langstrakt den er, 3-4 km fra øst til vest. – Gisseløre lægger sin beskyttende hånd om den mod søsiden, mens Røsnæs og Asnæs som to arme strækker sig indbydende i retning mod Jylland som for at byde de rejsende velkommen til Sjælland.

Vender man blikket fra fjorden ind over landet, ser man ud over Vestsjællands veldyrkede marker. – Handel med dette opland har været Kalundborgs rygrad gennem århundreder og vil sikkert vedblive at være det. – Fra gårde og huse kommer landbrugsprodukter til slagteri og handlende, og fra byens diske spredes de tusind ting til hele egnen.

I denne del af Danmark har „by og land“ altid forstået – og respekteret hinanden.

*Parti af havnen. Efter at den første stenmole var opført her 1854, er der foretaget flere udvidelser, sidst i 1940.
(Fot. Herluf Lykke).*

NYKØBING

Af Sophus Jensen

Sjællands Nykøbing hører som bekendt til den række af Danmarks købstæder, der i 1943 kunne fejre sit 500 års byjubileum, idet Christoffer af Bayern i 1443 bekræftede den lille bys købstadrettigheder; som fødselar har Nykøbing sikkert mange flere år på bagen, men de 500 år daterer sig fra det ældste skriftlige bevis, der findes.

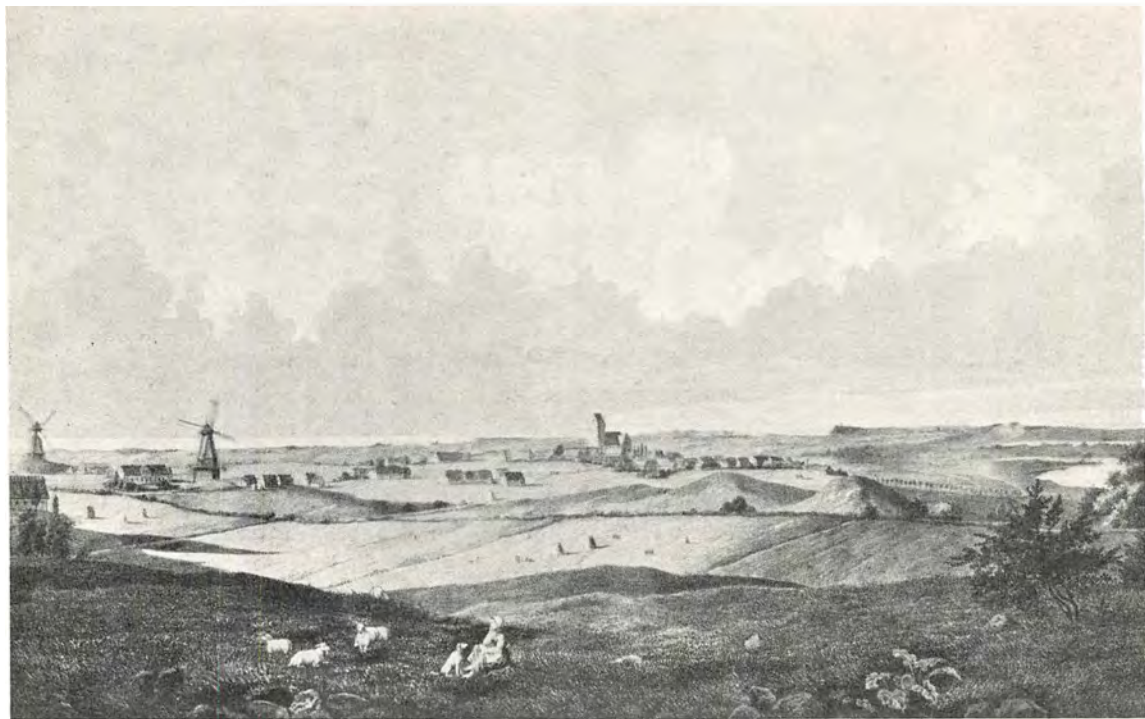
Som større handelsby har Nykøbing på forhånd været handicappet, grundet på sin afsides beliggenhed. Odsherred blev i forrige århundrede af „Probenreuterne“, datidens handelsrejsende, kaldt for „Sibirien“. Dette navn var dengang ganske rammende for Sjællands nordvestlige landsdel Odsherred, thi hele herredet og dets købstad Nykøbing lå og sov sin tornerosesøvn i århundreder, godt gemt bag de store skove, og yderst sjældent i forbindelse med den store verden, langt fra de gamle kongeveje, så godt som aldrig i forbindelse med „hove“. De højtstående personer ved hoffet kom sjældent længere op i Odsherred end til lensmanden på Dragsholm. Det meste af herredet var kongens gods og brugtes nu og da til kongelige jagter. Kongerækkens største jæger, Frederik 2., holdt jagt heroppe.

Om byens navn har historikerne ofte diskuteret. Nogle holdt for, at den har haft navnet Høghakjøbing (Højkjøbing), fordi den lå på den ret høje bakke ved Nykøbing Bugt, og i kong Valdemars jordebog er en nu forsvundet by med dette navn nævnt; andre fik ved fejlagtig læsning af gotisk skrift den formening, at byen engang har haft navnet Søkøbing. Men selve navnet Nykøbing har sikkert sin naturlige forklaring i følgende: I henved 1000 år kan man følge Nykøbing som Odsherreds største handelsplads. Det var her ved Nykøbing Bugt, at den skandinaviske flåde i hvert fald to gange samle-

des med Nordens høvdinge til kongevalg på Isøre ting. Vi ved fra Saxo, at kong Harald Hejn 1076 og Niels 1104 her blev valgt som danernes konge. Saxo nævner også, at skibene lagde bi i fjordindløbet ved „Isora“. Isøre har uden tvivl været nuværende Nakkeland-Ringholm og Lille Ringholm stedet, hvor byens havn er anlagt i 1840erne.

I det 13. århundrede opstod en ny bebyggelse i tingstedets nærhed, og heraf har vi måske byens navn Nykøbing, det nye købing. Den oprindelige købstad har således sikkert ligget i den nuværende bys nordlige og østlige del, og senere er bebyggelsen trukket ned mod stranden, først og fremmest på grund af sildefiskeriets betydning i den ældre middelalder. Da dette tog af i omfang, blev landbrug og landhandel de dominerende næringsveje, og byen bredte sig nu mod vest. Omkring året 1600 lå som nu de fleste og største huse og gårde ved Adelgade. Bagved gårdene var der frugthaver, enghaver og tofter. Skønt byen ikke var befæstet, havde den dog sine porte: Strandport, Østerport, Nørreport og Vesterport. Alle byens huse bar dengang stråtag, kun kirken og byens rådhus var teglhængte.

Byen styredes så godt som udelukkende af borgmester og råd. Mens der i de største byer som regel var 2 borgmestre og 8 rådmænd, nøjedes man i en by på Nykøbings størrelse med 1 borgmester og 4 rådmænd. Til medlemmer af rådet synes man som oftest at have valgt købmænd og større ejendomsbesiddere, derimod ikke håndværkere. Valget gjaldt for livstid. Under rådet stod byfogeden, der sørgede for rettens håndhævelse, men det at være byfoged synes ofte i alt fald senere at have været vejen til at blive rådmand. Under byfogeden stod by-

Nykøbing o. 1860, set fra sydvest. Tegning af C. F. Bokkenheuser. Byen havde da ca. 1400 indbyggere, og her fandtes bl. a. otte brændevinsbrænderier, to garverier samt et kalkbrænderi foruden de to vindmøller, der ses til venstre. (Nationalmuseet).

skriveren. Af lavere embedsmænd skal nævnes vægteren og fattigfogden, den såkaldte „Stodderkonge“. Omløbende betlere eller stoddere, som de kaldtes, ville man ikke vide af at sige, men byens egne fattige ville man gerne sørge for.

En slægt som i hine tider havde mægtig indflydelse på den lille bys kommunale forhold var den grundtvigske. Da trediveårskrigen brød ud i 1618, døde borgmester Morten Tuesen. Fra ham nedstammer ikke alene en anset borgerslægt, men også N. F. S. Grundtvig hører til hans efterkommere. Morten Tuesen er begravet i kirken, og på hans grav lå en ligsten, der fik samme skæbne som så mange andre: at blive solgt af kirken og benyttet til trappesten. For ca. 30 år siden fandtes et stykke af den i gården til Algade nr. 56, hvor den tjente til at modtage afløbet fra en vask; nu er dette stykke indmuret i kirken ved siden af prædikestolen. En søn af Morten Tuesen ved navn Jørgen Mortensen blev 1643 borgmester, han har foræret til kirken den midterste og største af de tre lysekroner, der hænger mellem pillerne, andre af slægten

har givet den første. 1661 var Morten Tuesens sønnesøn, Dines Andersen, borgmester, og var med til på byens vegne at give Frederik 3. enevoldsmagten. Han var købmand og landbruger, boede i en gård med tre skorstene og ejede en del af Grønnehave Skov. To lysarme i kirken vidner om, at han også hviler her, hvor forøvrigt kirkeværgen og borgmestrene blev begravet. Jørgen Mortensens ældste søn løste kongebrev ved sit bryllup, og her kaldtes han Morten Jørgensen Grundtvig; så vidt vides, er dette første gang navnet Grundtvig bruges. Jørgen Grundtvigs broder, Hans Grundtvig, blev byfoged, da borgmester og råd 1682 blev afskaffet, og dennes søn, Morten Grundtvig, blev 1710 hans eftermand og døde barnløs 1736. Således har der i Nykøbing været 3 borgmestere og 2 byfogder blandt Morten Tuesens efterkommere. Men en broder til den sidste fortsatte slægten andetsteds, og han blev oldefar til Danmarks store søn N. F. S. Grundtvig. I det hele taget er slægten også senere knyttet til Odsherred, idet pastor Grundtvig var præst på Sejerø og i Vallekilde

Flyverfotografi af Nykøbing i dag. Nord for Algade, stadens gamle hovedfærdselsåre, præger kirken stadig bybilledet trods de store nybygninger, som er opført her i de senere år. (Fot. 1951 Aero Luftfoto).

og hans far en tid kapellan i Nykøbing og præst på Odden. Hans forældre viedes på Annebjerg 1768, idet hans moder opholdt sig her. Hun var født på Egebjerggaarden i Egebjerg sogn, hvor en mindesten er rejst for hende. Grundtvigsvej i Nykøbing skal minde om den kendte slægts oprindelse i byen.

I september 1954 blev en mindeplade afsløret på gavlen af Landmandsbanken ud mod Dronning Margrethevej, den fortæller, at her lå stamfaderen Morten Tuesens købmandsgård.

Af gamle bygninger findes så godt som ingen i Nykøbing, da ildsvåde i særlig grad har hærget den lille by. Allerede i 1290 afbrændte Marsk Stig og de fredløse byen; et minde herom opdagedes 1927, da man under trappen på et lille hus i Algade fandt en krukke med flere tusinde mønter fra denne periode. Omkring midten af 17. århundrede hærgede og plyndrede svenskerne byen, der senere ramtes af en brand 1727, som lagde mange købmandsgårde i aske. Den sidste store ildebrand brød ud i 1835, hvor en del af nuværende Lindeallé og Kildestræde

gik op i luer. Langsomt men sikkert rejste den lille bys erhvervsliv sig igen. Hvor mærkeligt det end lyder, havde Nykøbing som søkøbstad ingen egentlig havn. Den blev først bygget for godt hundrede år siden. Indskibning foregik på den besværlige måde, at skibene først sejlede så langt ind de kunne komme, derefter blev varerne losset over i store flade pramme og ud til dem kørte man så i vogne med høje bundfjæle; en meget omstændelig udlosning. Strandstræde var dengang byens ældgamle skibsvej. Først i 1830erne blev der bygget en rigtig havn.

I året 1672 havde Nykøbing 463, i 1740 kun 340 indbyggere, i 1769 500, i 1801 var antallet 615 og i 1870 det dobbelte. Nu i 1955 tæller byen ca. 5000 sjæle. Omkring midten af forrige århundrede havde Nykøbing store handelshuse. Landboerne kom til byen og solgte deres smør og korn. Og nu begyndte en virkelig opgang for den lille by. Den anlagte havn satte fart i forretningslivet, flere af købmændene blev nu skibsredere og havde op til en snes skibe i søen. I året 1869 lod tre nykøbingborgere den lave

Holtets Plads med busten af Frederik 7., der blev rejst 1872. Længst t. h. ses rådhuset, som indviedes i 1868. Naboejendommen, en tidligere skolebygning fra 1858, der nu huser folkebiblioteket, ligger i Svanestræde. Navnet Holtet stammer fra, at her tidligere har været en bøgeskov, hvis sidste rester forsvandt for ca. 150 år siden. (Fot. F. E. Tanstrup).

strandbred i Nykøbingbugten inddæmme og indvandt herved et stort areal med Ringholm som midtpunktet. Senere opførtes dæmningen fra Ringholm over Hov Vig til Nakkeland; også her blev et mægtigt areal tørlagt. I 80erne og 90erne havde næringslivet i Nykøbing en rigtig opgangsperiode, med garverier, bryggerier, brændevinsmaltgøreri, et par store eksportslagterier, kalkbrænderier, tobaksspinderi, uldspinderi, farverier, rebslagerier og et bådebyggeri. Hen imod århundredskiftet fandtes ude på Vesterbro et større jernstøberi og ude ved havnen det store saltværk „Liverpool“. Desværre er byen i den henseende gået i krebsegang, og i dag er de fleste af disse virksomheder ophørt at eksistere.

Lammefjordens inddæmning i 80erne skadede Nykøbing. Handelsforbindelsen til Holbæk blev for mange folk nærmere. I henhold til lov af 8. maj 1894 fik Holbæk amtsråd i 1896 eneretsbevilling til at anlægge Odsherreds jernbane, der åbnedes for trafikken den 18. maj 1899, men for Nykøbing blev den ikke det, man havde håbet, idet havnens trafik straks fik tilbagegang; den kunne ikke stå sig i konkurrencen med jernbanen, da flere af byens købmænd oftere benyttede denne til deres vareforsendelser. I jernbanestationen har også toldvæsenet og postvæsenet sine kontorer. Indtil banens åbning var

posthuset i den gamle amtstuegård. Apoteket blev oprettet i 1810. Den første apoteker drev tillige restaurationsvirksomhed med logi for rejsende. I 1896 overtog Københavns Telefon A/S telefonen, som før den tid ejedes af en privatperson i Holbæk. I 1899 toges gasværket i brug, i 1909 kom vandværket, og endelig i 1913 blev Odsherreds Svineslagteri bygget. Tre ting, som har sin betydning for erhvervslivet, skal nærmere omtales, nemlig syge-, skole- og retsvæsen, samt Odsherreds Folkemuseum.

Så sent som i 1877 fik Nykøbing sit første sygehus, idet man før den tid havde været henvist til at lade patienterne transportere til Holbæk sygehus. Dog fandtes der på byens rådstue 2 sygestuer beregnet for delirister og sådanne patienter, der på grund af dårlige forhold i hjemmet trængte til fast pasning og pleje. Sygehuset var en grå enetages bygning, frit beliggende et stykke sydvest for selve byen, og med plads til ialt 12 patienter. Der var ikke nogen særlig adskillelse mellem epidemiske og andre patienter, og sygehuset var i det hele lille og uhensigtsmæssigt bygget. For at råde nogen bod herpå blev der i 1887 tilbygget en ny fløj, der indrettedes til særlig epidemiafdeling, hvorved det samlede antal pladser forøgedes til 25. I 1911 opførte man så det nuværende sygehus.

Som andre købstæder fik også Nykøbing sin

Parti af Algade o. 1900, set fra vest. I forgrunden ligger Windeløvs hotel, nu hotel Phønix. Teknisk Skoles store firkantede bygning, der ses i baggrunden, blev opført i 1894 på samme sted, hvor byens tidligere rådhus, det andet i rækken, havde stået fra 1806. Den gamle bygning forsvandt i 1893. (Efter fotografi på Det kgl. Bibliotek).

Samme parti af Algade i dag. De gamle husrækker ser omtrent ud som før; men den moderne tid har holdt sit indtog med asfalt og fortovsfliser, den ujævne brostensbelægning er en saga blot. I stedet for gaslygterne, som rejstes efter gasværkets anlæggelse i 1899, er der også forlængst kommet elektrisk belysning. (Fot. F. E. Tanstrup).

latinskole efter reformationen. Den nåede dog ikke nogen høj alder, idet den nedlagdes samtidig med Kalundborgs i 1739. Skolen havde til huse i en munkebygning, grænsende til kirkegården. For godt hundrede år siden byggedes en tidsvarende skolebygning, der benyttedes til 1912, da den solgtes til Odsherreds Folkemuseum. I 1857 begyndte den kommunale betalingskole, så vi nu finder to offentlige skoler, friskolen i Skolestræde og betalingskolen i Svanestræde, hvor der i 1858 opførtes en ny skolebygning, den nuværende biblioteksbygning.

På Resens kort over Nykøbing fra 1676 er beliggenheden af byens rådhus angivet på Algade, neden for det nuværende apotek. En

kobberplade, der sad på muren, nu i Odsherreds Folkemuseum, er den eneste erindring om dette byens ældste rådhus. I 1806 blev et nyt rådhus opført på den plads, hvor nu Teknisk Skole ligger. Nykøbings nuværende rådhus, der ligger på det såkaldte Holtets Plads, blev opført i 1868.

Overlærer Steincke fik, ud fra sin store interesse og ved ihærdigt arbejde, samlet og oprettet Odsherreds Folkemuseum i 1912, og som før nævnt købtes og indrettedes den gamle skolebygning til museum.

Året 1913 kan nævnes som et skæringspunkt i Nykøbings historie. Den stillestående fortid var forbi, en ny udviklingsrig tid begyndte, da

statens store sindssygehospital opførtes i Nykøbing, på et stykke jord som byen købte af herregården Annebjerg. Dette bevirkede, at byen voksede kolossalt. De mange funktionærer, der fik plads på hospitalet, samt arbejdere satte deres præg på byen, også med byggeri af mange private huse o. s. v. 1917 blev en stor moderne skole opført på Grundtvigsvej og i oktober 1954 blev den yderligere udvidet med en anselig tilbygning. 1926 blev den store biograf „Regina“ opført.

I 1944 anlagdes den smukke sportsplads på Kongeengen, udvidet i 1952 med legeplads for børn. Der er desuden bygget badmintonhal samt tennisbaner. I 1954 er opført nyt toldkammer;

den gamle bygning ved banen er lavet til moderne rutebilstation, hvorfra biler daglig kører til alle sognene i Odsherred. Sygehuset fik opført stor funktionærbygning for et par år siden. Og til sidst: Nykøbings smukke beliggenhed, ved skov og strand, har gjort sit til, at sommerhuse skyder op overalt som paddehatte. Om sommeren dominerer københavnernes gadebillede. Forskellen imellem fortid og nutid karakteriseres i følgende: i 1910 skrev en journalist om Nykøbing, at det eneste, man så på hovedgaden i byen, var en stor tyk politibetjent og hans hund. Nu i 1954 har politi og byråd deres kvaler, her som andre steder, med at skaffe plads i gaderne til parkering.

Nykøbing havn. I 1830'erne, da byen anlagde sin første havn, der siden er udvidet adskillige gange, havde man ikke engang en skibsbro. Men den kom hurtigt til at spille en rolle for købstaden og dens opland. Indtil Odsherredbanens åbning 1899 var der bl. a. fast dampskibsforbindelse til Holbæk hveranden dag. (Fot. F. E. Tanstrup).

RINGSTED

Af Lauritz Hansen

At tidsfæste Ringsteds tilblivelse lader sig ikke gøre. Dens forhistorie hører sagntiden til og er indhyllet i tåge. I den tidligere middelalder, i Danmarks storhedsperiode under „Valdemarerne“, var Ringsted den anseligste by på Sjælland, indtil den senere måtte vige pladsen for Roskilde og København. Så langt tilbage som 1131 nævnes Ringsted at have været hovedtingstedet for hele Sjælland, hvad den på grund af sin beliggenhed havde særlige betingelser for. Her havde landstinget – landets øverste domstol – sit sæde. I 1171 nævnes landstinget at være holdt i Ringstade lund, hvorefter fremgår at der har været en lund i nærheden. Mange vigtige regeringshandling har fundet sted på Ringsted landsting blandt rigets stormænd. Her blev den første kongekroning foretaget, idet Valdemar 1.s søn Knud blev kronet og salvet den 25. juni 1170, samtidig med at hans farfar Hertug Knud Lavard blev kanoniseret som helgen og skrinlagt i Ringsted klosterkirke, Skt. Bendts kirke.

I middelalderen fandt flere kongehyldninger sted på Ringsted landsting. Den sidste, der modtog hyldning i Ringsted som tronfølger, var Christian 4. Dette skete den 10. juli 1584.

Umiddelbart i nærheden af kirken, øverst på Ringsted købstads nuværende store, smukke torv, der vel engang i oldtids dage har været en græsklædt bakkeskråning, en tid da Ringsted ifølge sagaen kun var et gammelt bosted, ligger tre store, flade sten. De er nu fredlyst og er ifølge traditionen gamle tingsten.

En beskrivelse af Ringsted købstad og dens senere udvikling gør det nødvendigt også kortfattet at omtale det tidligere Ringsted kloster og Skt. Bendts kirkes historie. Såvel klostret som den gamle klosterkirke har gennem århundredreder været et bindeled mellem by og land.

Benediktinerklostret i Ringsted var et af landets ældste munkeklostre. Dets grundlæggelse fandt sted under Svend Estridsøn, men blev fuldført af Svend Nordbagger, biskop i Roskilde i året 1081 eller 1082, og han var således klostrets egentlige stifter. Det var dog først efter at den myrdede Knud Lavard var blevet bisat i klosterkirken, at klostret fik sin særlige plads i historien. Det nød speciel bevågenhed hos den unge kong Valdemar den 1., som betydeligt øgede dets rigdom og magt.

Efter reformationen blev klostret kongeligt len, hvorefter det senere som herregård overgik til privat eje.

Ringsted kloster var oprindeligt et trefløjet bygningskompleks, hvortil klosterkirkens langside mod nord dannede fjerde fløj. I Frederik 2.s og Christian 4.s regeringstid undergik klostrets bygninger væsentlige forandringer. Det gamle stenhus i klostret blev fornyet og forbedret med bekvemme gemakker og kamre, som kongen selv kunne bebo, når han kom did. De gamle værelser var indrettet på klostervis, hvorfor kongen lod opføre en smuk ny borg og kongeligt hus med skønne værelser.

Blandt lensmændene på Ringsted kloster bør nævnes Jørgen Seefeldt, landsdommer på Sjælland. Han fik klostret overdraget 1630 som embedslen og var tillige medlem af rigsrådet. I klostret havde han samlet et bibliotek, hvortil der ikke fandtes magen i Danmark. Det indeholdt over 26.000 bind, bl. a. mange sjældne håndskrifter og manuskripter. Denne kostbare samling blev under krigen med Sverige, da også Ringsted led under en langvarig besættelse af svenskerne, bortført af Corfitz Ulfeld og ført til hans fædrenegård Bavelse, hvorefter den senere blev overført til Sverige, hvor så godt som hele

Herover: Ringsted 1755, set fra sydvest. Prospekt af J. J. Bruun, der fejlagtigt angiver, at byen er tegnet fra nord. Bag klosteret ses kirken, der udgjorde nordfløjen i det firkantedeklosterkompleks, og i forgrunden ligger Have Mølle.

Herunder: Gadeparti i Ringsted 1749. Byen, der dengang havde 7–800 indbyggere, var endnu ikke helt genopbygget efter branden 1747, da Frederik 5. besøgte den på sin rejse gennem landet to år efter. Kun en femtedel af den lille købstads gårde og huse havde flammerne sparet. Efter en tegning af P. I. Grønvold. (Det kgl. Bibliotek).

Flyverfoto af Ringsted, set fra sydøst. Efter banens åbning i 1856 begyndte byen at vokse; men dens udvikling var længe hemmet af, at jorden mellem købstaden og banegården hørte under klosteret og ikke kunne erhverves. De store kvarterer her er først opstået efter 1917, da kommunen købte Ringsted kloster. (Fot. 1951 Aero Luftfoto).

samlingen blev ødelagt ved branden på Stockholm slot 1697.

I gamle dage var Ringsted kloster og store dele af byen omgivet af skov. Den største af disse var Munkehaveskov, der i vid udstrækning omkredsede klosteret og hvorigennem Ringsted Aa snoede sig. Her fik den gamle historiske vandmølle Have mølle sin plads. I året 1500 besøgte en tysk student Michael Franck Danmark, og i sin beretning om rejsen fortæller han højt interessante enkeltheder om Munkehaveskov, klosteret og dets omgivelser: Æen, damme, fiskeparker og lunde. I skoven, der var indhegnet fuldstændigt af et gærde, og som bestod af ege- og bøgetræer, aspe og en underskov af hasselbuske, rørte sig et rigt dyreliv, thi her færdedes hjorte, vildsvin og egern.

1806 nedbrændte Ringsted kloster. Branden

antændte også kirken, hvorved store dele af denne blev ødelagt, foruden at 34 af byens ejendomme blev lagt i aske.

En ny avlsgård opførtes herefter, men også denne blev, 1870, lagt i aske, hvorefter gården igen blev opbygget. Efter 15 års forløb, i året 1885, nedbrændte også denne avlsgård. De bygninger, der blev opført efter den sidste brand, er forlængst nedrevet. Kun hovedbygningen, den tidligere forpagterbolig – nu bolig for sognepræsten – er tilbage af dette bygningskompleks. Som en sidste rest fra munketiden i Ringsted står dog endnu den gamle klosterkirke. Klosters store jordarealer er forlængst udstykket og delvis bortsolgt.

Forud for den nuværende kirke har der på samme plads stået en mindre, som blev opført af Svend Nordbagge i slutningen af det 11. år-

*Skt. Bendtsgade og kirken
før branden 1806.
Tegning efter en akvarel
af Løffler. Huset
bag træerne er en gammel
gæstgivergård, som i 1826
måtte vige pladsen til
fordel for det forrige
rådhus, der stod her til
1934. Yderst til højre ses
byens vestre bom ud for det
lille bomhus, som nu
er fredet og ejes af kirken.
(Nationalmuseet).*

hundrede, bygget af frådsten. Ved de seneste omfattende restaureringer af Skt. Bendts kirke fandtes under gulvet rester af den første kirkes grundmur og grundplan. I denne kirke bisattes Knud Lavard efter mordet i Haraldsted Skov, den 7. januar 1131, hvorefter han af folket blev kåret til Sjællands skytshelgen. På grund af den stedse voksende tilstrømning til hans grav, fandtes den lille klosterkirke for ringe og uanselig, hvorfor Valdemar den Store, efter at han var blevet konge, besluttede at bygge en ny kirke til ære for sin far, en kirke som kunne være ætten værdig.

Denne kirkebygning, der er opført i to tempi, og hvis første del indviedes 1170, antages at være bleven fuldendt 1182, da Valdemar den Store blev stedet til hvile i kirken. Den kaldtes ofte dengang Skt. Knuds kirke.

At netop klosterkirken i Ringsted blev Valdemar-ættens gravsted har vel politisk årsag. Knud Lavards fosterbrødre – Skjalm Hvides sønner – søgte for at hævne fosterbroderen at ophidse folket ved på sjællandske tingmøder at fremvise hans blodige kappe. De ønskede at føre liget fra Haraldsted kirke, hvor det først var blevet bisat, til Roskilde domkirke, hvor så mange af Knud Lavards berømmelige forfædre hvilede. Men kong Niels frygtede, at folkets forbitrelse over drabet skulle bevirke voldsomheder, hvis

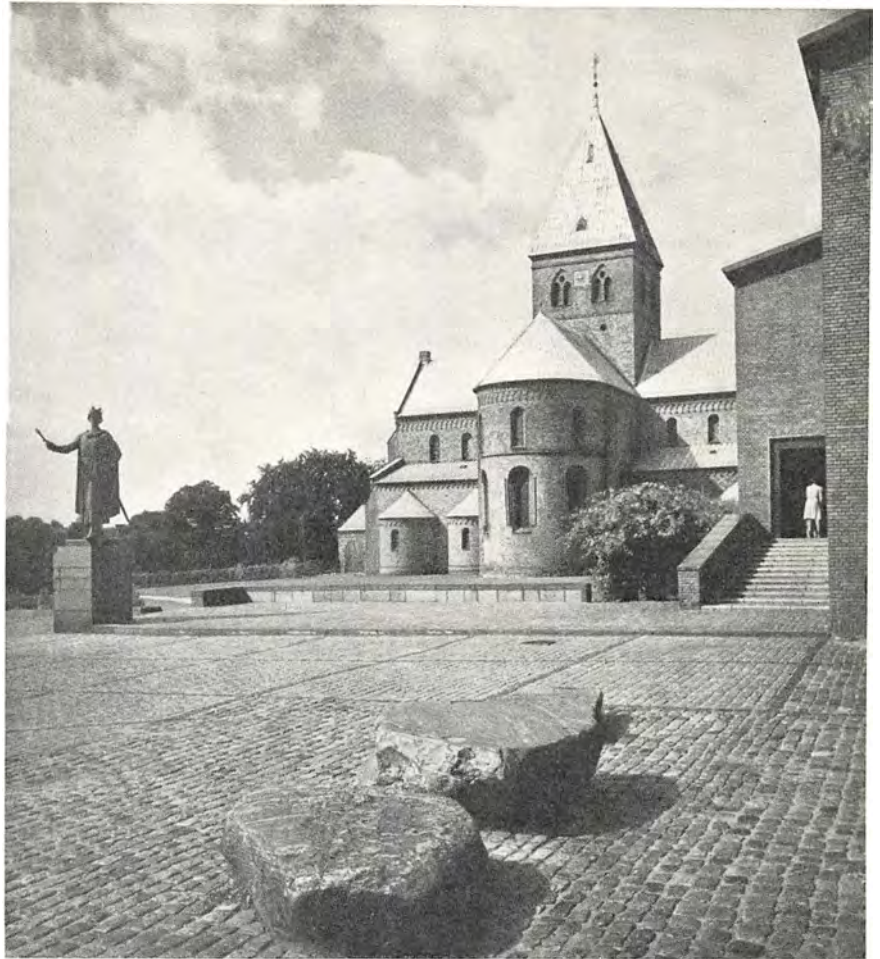
bisættelsen fandt sted her, hvorfor liget blev ført til Ringsted og begravet i klosterkirken, for derpå, efter at liget havde hvilet i graven i ca. 40 år, og efter at Knud Lavard i året 1169 af pave Alexander 3. var blevet kanoniseret, at blive taget op og henlagt i et forgyldt helgen-skrin, som blev hensat på den nyopførte og ny-indviede kirkes højalter til beskuelse for folket.

På ydervæggen indenfor Skt. Bendts nordre indgangsdør er ophængt en tavle med en fortegning over alle de kongelige personer, der er begravet i kirken gennem 200 år, (den sidste kongelige begravelse fandt sted 1331) og disse er følgende: Hertug Knud Lavard, kong Valdemar 1., hans dronning Sophia, hertug Christoffer (kong Valdemar og Toves søn), kong Knud 6., hans søster Richitza (dronning af Sverige), kong Valdemar 2. Sejr med dronningerne Dagmar og Berengaria, kong Valdemar 3. og hans Gemalinde Eleonora, Knud, hertug af Lolland (uægte søn af Valdemar Sejr med Esbern Snares enke, Helene), hans søn Erik, hertug af Halland, junker Valdemar (kong Christoffer 1.s søn), kong Erik Plovpenning, kong Birger af Sverige, hans dronning Margarete af Danmark, kong Erik Mændved, hans dronning Ingeborg samt hans moder, dronning Agnes (Erik Klipping's dronning) og Erik, en søn af Christoffer 2.

Frederik 7. lod i året 1855 foretage en under-

Skt. Bendts kirke, set fra nordøst. Omtrent samme parti som på forrige billede. Ved restaureringen 1900–1909 genvandt kirken sit oprindelige udseende, og efter frilæggelsen i 1934 fik den en værdig indramning. I 1935 rejstes Johs. Bjergs statue af Valdemar den Store, og i 1938 indviedes det nye rådhus, ud for hvis gavl to af de fredede tingsten ses. (Fot. Erik Hansen).

søgelse af disse kongegrave. Uagtet gravene for en stor del havde været forstyrret i tidernes løb, gav undersøgelserne interessante resultater. Det viste sig, at ligene var nedlagt i smukt murede kister formede efter legemets bygning. Valdemar den Stores lig var urørt, og hele den ca. 1,9 m lange benrad var indhyllet i et læderhylster. Bag hovedet lå en blyplade med latinsk indskrift. Derimod var dronning Dagsmars grav tom. Arkæologen Worsaae siger i sin beretning fra 1855, at graven kun gemte en svag og tvivlsom levning af dronningens lig, så vel som et par små spor af den gamle blykiste. Hvornår graven er blevet forstyrret vides ikke.

1695 indsendtes til det kgl. Kunstkammer (nu Nationalmuseet) et byzantinsk emaillet guld-kors fra det 9.–10. århundrede, fundet i dronning Dagsmars grav med den oplysning: „Skal være baaret af Dronning Margareta Dagmar,

Kong Valdemar 2.s Gemalinde“. Korset opbevares nu i Nationalmuseet. I et håndskrift fra 1769 fortæller daværende kordegn og klokker ved Skt. Bendts kirke, Peder Motzfeldt, at dronning Dagsmars hovedskal tidligere skal have været opbevaret i kirken, indtil et ugudeligt menneske fandt lejlighed til at borttage den.

Også dronning Berengarias grav har været forstyrret, men den rummede dog dronningens skeletdele. Kraniet, der var uskadt, viste hovedets sjældne harmoniske bygning.

Den eneste bevarede oprindelige gravplade over de kongelige grave, er den over Erik Mændved og dronning Ingeborg. Pladen er indført fra Flandern og bedømmes som et enestående og skønt kunstværk.

I det yderste af den gamle korskirkes søndre kapeller er der nu museum. Dette rummer en betydelig samling af stenarbejder og fliser fra

Søgade i 1860erne. Gaden ender brat i en græsmark. Senere fik man lov til at føre en gangsti, Banestien, over klostermarken til jernbanestationen. I baggrunden ses Skt. Bendts kirke, der kun er nødtørftigt repareret efter branden 1806, og som først i 1869 fik sit tredelte tag tilbage. (Fot. i Lauritz Hansens Samling).

Søgade i dag. Overfor de små huse til højre, der ser ud som for 100 år siden, er der opført en ny telefoncentral, og den asfalterede gade fortsætter ud over de tidligere klosterjorder, som nu tilhører byen. Her er ikke længere græsmarker, men store kvarterer med høje beboelsejendomme og moderne fabrikker. (Fot. 1954 Nyholm Olesen).

kirkens forskellige tidsafsnit, mønter, gravgods og fra kongegravene bl. a. blypladen fra Valdemar den Stores grav, tøjstykker etc., dronning Berengarias hårfletning, gibsafstøbninger af dronningerne Sophias og Berengarias hovedskaller o.m.a.

Kongegravene i Skt. Bendts kirke, og hvad der vedrører disse, vil alle dage være midtpunktet i kirkens historie. Som det er sagt: „...Vandringen op gennem kirken over disse grave er som en vandring fra den højeste stigning til de dybeste fald. Frændemord og broderdrab står skyggeagt ved mange af disse fyrstegrave.“

Også flere af rigets stormænd er stedet til hvile i den gamle klosterkirke, og der findes

flere anselige mindesmærker, smukke epitafier og vældige gravsten over adelige og gejstlige personer, bl. a. et sjældent smukt epitafie over Oluf Mouridsen Krognos, en af sin tids største jordrotter, og hans hustru Anne Hardenberg, hvis navn er velkendt fra historien og litteraturen.

Et par af de anseligste mindesmærker, der findes i kirken, er udført i marmor og med reliefbilleder. De er rejst over krigsråd Peter Johansen Neergaard, ejer af Ringsted kloster fra 1741-1772 og hans hustru samt over deres søn Jens Bruun Neergaard til Svenstrup og dennes hustru. Endvidere findes der i kirken smukke mindesmærker over fremragende Ring-

Den nordlige del af Torvet og Nørregade i 1860erne. I den lave bygning på hjørnet af Skt. Bendtsgade t. v. havde borgerskolen lokaler fra o. 1800 til 1876. På den anden side af Nørregade ses hotel Postgården, byens stateligste hus og i diligencernes tid en gæstgivergård af første rang. (Fot. i Nationalmuseet).

Samme parti i dag. Før jernbanen blev anlagt, kom der døgnet rundt diligencer og postvogne til hotel Postgården, hvor blandt andre grundlæggeren af Jørgensens Hotel i Horsens tjente sig en formue. Den nuværende bygning, der blev opført efter branden 1794, er ombygget flere gange, sidst i 1889. (Fot. 1954 Nyholm Olesen).

sted-borgere, borgmestre, rådmænd, præster og mange andre.

Døbefonten er kirkens ældste oprindelige inventar, og det menes med nogenlunde sikkerhed, at den stammer fra den ældste del af den kirke, som Valdemar den Store lod opføre. Den er udført i gotlandsk sandsten. Den gamle døbefont var på et tidspunkt efter branden 1806 på en eller anden uforklarlig måde fjernet fra kirken og henstod i over 40 år i en have i Skt. Hansgade (maleren Jørgen Roeds barndomshjem), indtil den atter kom tilbage til kirken.

I kirkens søndre kapeller havde Ringsted latinskole sine skolelokaler i ca. 150 år, fra reformationen og indtil 1739, hvor den blev nedlagt.

I de nordre sidekapeller havde landstinget retslokale i over 200 år indtil 1805. I kapellerne findes ophængt våbenskjolde som et minde over 37 landsdommere i nævnte tidsrum.

Også i sit ydre har kirken desværre været udsat for vanrøgt. Den henlå i lang tid efter branden i 1806 i den ynkeligste forfatning. Under besættelsen af englænderne i 1807 brugte disse kirken som proviantmagasin. Men ikke alene englænderne vanrøgtede kirken, også danskerne selv. Efter at englænderne havde trukket sig tilbage fra Sjælland, benyttede man i flere år dele af kirken som hømagasin. Så sent som i 1814 lader Ringsted klostrets daværende ejer Casper Peter Bügel udfærdige en klage over, at

løse kreaturer fra Ringsted by i hobetal går eller drives ind over kirkegården omkring Skt. Bendts kirke.

Forskellige planer om kirkens istandsættelse, ja – endog planer om opførelse af en helt ny kirke var fremme, indtil man endelig blev enige om en restaurering, som vel bevarede kirken i dens væsentligste skikkelse, men som i arkitektonisk henseende var et udslag af det samme sørgelige barbari, der har mishandlet så mange af vore mindesmærker fra fortiden. De senere år formåede dog at råde bod på de værste misgreb, indtil endelig restaureringen i årene 1900–1909 fandt sted under N. Storcks ledelse. Den genskabte kirken i dens oprindelige skikkelse som et af vort lands smukkeste bygningsværker fra middelalderen.

Skt. Bendts kirke har siden reformationen været sognekirke. Byens tidligere sognekirke, Skt. Hans kirke, lå sydøst for byen i Skt. Hans sogn; den synes at have været en mindre og uanselig kirkebygning. 1571 bestemte Frederik 2., at den skulle nedlægges som sognekirke, og at menigheden for fremtiden skulle søge til Skt. Bendts kirke.

Ringsted er som tidligere nævnt en af landets ældste byer og har antagelig fået sine købstadsrettigheder under Valdemarernes regering. Brevene på disse rettigheder brændte imidlertid, hvorefter der i 1441 blev udstedt nye købstadsprivilegier for Ringsted.

Mange store ildebrande har gennem tiderne hærget Ringsted. I 1241 nævnes en brand, hvorved klostret og kirken til dels blev ødelagt. Omfattende ildsvåder ramte byen i 1300, 1534, 1550, 1590, 1693 og 1717. Så indtraf den store ildebrand 1747, der lagde fire femtedele af byen i aske. Hele Nørregade og den tilstødende del af Skt. Bendtsgade samt den østre side af torvet og en del af Skt. Hansgade gik op i luer. I alt nedbrændte 73 ejendomme og 5 mennesker omkom i flammerne.

Så godt som alle de nedbrændte bygninger var af tarvelig oprindelse og dårligt byggede. Vel var husene teglhængte mod gaden, men mod gården var de fleste tækket med strå, og således et let bytte for ilden. Ovenikøbet var der mange steder ikke gavlmur i loftetagen mellem

husene. Årsagen til denne frygtelige brand var en drengs uforsigtighed med ild.

I året 1794 galede atter den røde hane over Ringsted og lagde 14 gårde og huse i aske, foruden at 5 andre ejendomme blev delvis ødelagt.

Der skulle herefter ikke hengå mere end 12 år, før ulykken atter ramte byen, idet den tidligere omtalte store brand i 1806 ødelagde store dele af byen. Eftervirkninger af de sidste store brande har kunnet føles helt op til de senere slægtled og mindes som noget af det forfærdeligste, der kunne overgå en lille by og dens borgere. Det er derfor forståeligt, at Ringsted, der var hårdt ramt af svenskekrigene i det 17. århundrede, lidt efter lidt mistede sin fordums storhed og sygnede hen.

Omkring dette tidspunkt var Ringsted en lille uanselig by. Byen talte i 1672 700, i 1769 703, i 1801 endnu kun 817 indbyggere. Det storladne præg, der engang hvilede over den gamle kongestad, var forlængst borte. Den lille købstad og dens borgere, der gennem tiderne havde været udsat for så store prøvelser, var præget af nøjsomhed. Dette gjaldt såvel borgernes daglige livsførelse som byens udseende, da den i almindelighed bestod af tarvelige bygninger. Ringsted kan derfor ikke, som så mange af vore gamle købstæder, fremvise en række smukke og stilrene huse fra den ældre tid. Kun ganske få rester er tilbage, hvis oprindelse kan føres tilbage til tiden efter branden 1747. Det aneligste af disse er hotel Postgården, hvoraf midterpartiet stammer fra den tid. Den smukke bygning med den høje stentrappe minder i stilen om en herregård. Forandringen gennem årene har ikke helt formået at ødelægge bygningens oprindelige skønhed. Fra sit ophøjede stade øverst mod torvet, knejser den med en vis fornemhed. Dernæst kan nævnes de to såkaldte „mahlerske huse“, hvoraf huset nærmest kirkelunden er det tidligere bomhus ved byens vestre bom. Disse huse er nu fredede og ejes af Skt. Bendts kirke. Også den gamle amtstuegård, hvor amtsforvalteren over Ringsted og Sorø amter i sin tid residerede, er værd at nævne. Gården, der er opført i det 18. århundrede, ejes nu af Ringsted kommune og bærer navnet „Ungdomsgården“. Dens stilfulde og ret store hovedbygning er omdannet til et

*Østsiden af Torvet.
Mellem det nye hotel
Casino, der blev opført i
1937, og hotel Postgaarden
ses Sparekassens bygning
ved hjørnet af Skt.
Knudsgade. Her lå i
diligencernes tid et gam-
melt hus, hvor forfatteren
Sophus Schandorph
blev født i 1836, mens
faderen var opsynsmand
ved befordringsvæsenet
i byen. (Fot. 1954
Nyholm Olesen).*

samlingssted for byens ungdomsforeninger, med mødelokaler, vandrehjem m. m. Arealet, hvorpå gården er bygget, hørte tidligere under Ringsted kloster, men blev 1726 solgt af klostrets daværende ejer Jørgen Langfeldt, til skriver ved Sjællands landsting, Hans Knudsen Sølling, som derefter opførte amtstuegården, dengang kaldet „Søllingsgaard“. Fra 1760 var den amtsforvalterbolig.

Meget er forandret i og ved amtstuegården, ikke mindst er der gjort indhug i den store engang så herskabelige have, og bag denne på den tidligere hovmark, er der, nordvest for byen, ved at opstå en ny og moderne bydel.

Ud over de her nævnte bygninger findes der kun ganske enkelte gårdinteriører, der stammer fra tiden efter branden 1747.

Efter at Ringsted kommune i året 1917 havde erhvervet herregården Ringsted kloster, har byen været i stadig udvikling. En række store, moderne byggekomplekser langs brede, smukke gader og villaveje udfylder nu store arealer af de tidligere hovmarker, der før omkransede byen. Det store torv, der vel er en af de smukkeste pladser, man finder i nogen dansk købstad, er centrum i byens liv. Her har det nye rådhus, der er opført 1938 efter tegning af Steen Eiler Rasmussen, fået sin plads, omtrent på samme sted, hvor byens tidligere rådhus lå og i umiddelbar nærhed af de gamle tingsten.

Denne historiske plads, med den gamle klosterkirke som baggrund og med den mægtige bronze-statue af kirkens bygherre Valdemar den Store – middelalderens stolteste kongeskikkelse – skuende ud over pladsen, hvor så mange af landets vigtigste begivenheder og retssager har fundet sted, vil fremdeles være en minderig plet indenfor vort lands historie. Statuen af Valdemar den Store er skænket af Ny Carlsberg-fonden og udført af billedhuggeren Johs. Bjerg. Et andet mindesmærke, der også viser tilbage til Valdemarernes tid, er den såkaldte „Dagmarbrønd“ foran muren ved indgangen til kirken fra Skt. Bendtsgade. Det er sat som et minde over dronning Dagmar og virker som et lille kildevæld. Over brønden er indsat et relief af dronningen, hugget i granit og udført af billedhuggeren Henrik Starcke.

Blandt de nyere bygninger, der er med til at danne ramme om det store torv, kan nævnes „Casino“, en smuk og statelig bygning med hotel, teatersal m. m. Casino-navnet har været tilknyttet Ringsted i henvend 70 år og har været et bindeled mellem by og land. Det nuværende Casino er opført 1937 af A/S Banken for Ringsted og omegn efter tegning af Palle Suenson.

Af andre institutioner, der har til huse indenfor torvets rammer, kan nævnes Sparekassen for Ringsted og omegn, hvis smukke hjørnebygning er med til at præge torvets østlige side.

Dernæst Andelsbanken med dens nyomdannede og stilfulde bygning (det tidligere hotel „Royal“) samt Den sjællandske Bondestands Sparekasse.

Ligeledes bør nævnes den store monumentale hjørnebygning „Børsen“, der dækker det sydvestlige hjørne af torvet. Den blev opført i slutningen af forrige århundrede og var gennem mange år et midtpunkt for kommunale og forskellige andre institutioner.

Byens offentlige bygninger er alle opført i den nyere tid: jernbanestationen, politistationen samt postkontoret. Endvidere kan nævnes sygehuset med tilknyttet fødeafdeling, Ringsted borgerskoles store skolekompleks med den nye, statelige skolebygning og den smukke aula (indviet 1953). Teknisk skole (opført af Industriforeningen for Ringsted og Omegn), handelsskolen (opført af Ringsted Handelstandssforening), Kærehave landbrugs- og husholdningsskole (indviet 1903 som husmandsskole), Ringsted artillerikaserne (opført 1913), nu befalingsmandsskole, biblioteket, Skt. Knuds kirke med indrettet præstebolig (opført af den katolske menighed og indviet 1907), missionshuset „Bethlehem“ (opført 1909), Fondets borgerstiftelse (opført 1909), alderdomshjemmet (indviet 1928) etc. Af andre milde stiftelser kan nævnes: friboligen for gamle værdige trængende i Ringsted (opført 1857) samt „Dagmar-Asylet“ (opført 1885).

For omkring 100 år siden havde Ringsted knap 1400 indbyggere. Om byens industrielle foretagender på dette tidspunkt hedder det i en fortegnelse af 1847, at der fandtes 7 brændevinsbrændere og ølbryggere med 15 arbejdere, 2 farvere og trykkere med 6 arbejdere, 1 guldsmed og 1 pottemager med hver 1 arbejder, 1 møller med 4 arbejdere, 3 rebslagere med 9 arbejdere, 3 urmagere med 2 arbejdere og 3 vævere med 29 arbejdere. Det øvrige håndværk, herunder skomageriet, der var det dominerende, er her ikke medregnet. Byen havde omkring midten af forrige århundrede ca. 40 skomagere.

Fra omkring 1850 begyndte et nyt opsving i byens udvikling, og dette blev særlig mærkbart efter jernbanens åbning 1856. Mange store industrivirksomheder og andelsforetagender af forskellig art er i de senere år opstået uden for Ringsted købstads gamle bygrænse mod syd – fabriksvirksomheder, der nu danner centrum i denne bydel og som ikke i ringe grad har bidraget til byens fremdrift. De største af disse er Ringsted Jernstøberi og Maskinfabrik med datterselskaberne Ringsted ny Jernstøberi og Rimas Traktor A/S, samt de tre store andelsforetagender: Ringsted Andels-Svineslagteri, Ringsted Andels-Fjerkræslagteri med tilhørende store virksomheder: Ringsted Fjerfabrik og konserverfabrikken Rico, dernæst andelsosteriet Sjælland.

Ringsted har foruden kirkelunden ved Skt. Bendts kirke to smukke parker, Lystanlægget og Klosterhaven. Førstnævnte er anlagt 1898 og har et areal på ca. 13 ha. Klosterhaven, der ligger gemt under bakkeskråningen syd for Skt. Bendts kirke, hørte tidligere til klostret. Den er med sine gamle, ærværdige træer og den lille sø en minderig og fredfyldt plet.

Af skelsættende begivenheder i byens udvikling i den nyere tid har købet af klostrets store jordarealer været den mest betydningsfulde. Dernæst bør nævnes, at Ringsted blev garnisonsby, hvilket satte et særligt præg på byen. Sidst og ikke mindst har frilæggelsen af Skt. Bendts kirke i 1934 haft stor betydning for byens udvikling. Indtil da lå kirken skjult bag en række mere eller mindre uskønne bygninger, der dækkede hele den vestlige side af torvet.

Ringsted havde omkring dette århundredes begyndelse – i 1901 – 3320 indbyggere og er nu en by på noget over 9000 og med ca. 60 gader og veje. Alt i alt er Ringsted en by i god fremdrift, og ved sin beliggenhed og sit gode opland har den alle gode betingelser for at kunne hævde sig i konkurrencen med de øvrige sjællandske købstæder.

SORØ

Af L. Balslev

Sorøs historie begynder med det kloster, som Asser Rig og hans brødre, sønner af Skjalm Hvide, stiftede for o. 800 år siden. Ifølge munkenes gavebog lagde de vægt på at finde et særligt egnet sted og valgte til sidst Sorø, en landsby, der tilhørte Asser. Sorø og Pedersborg Søer må dengang have gået i et; Flommens grønne engdrag må have været en østlig udløber af Sorø Sø; skovene må have været større og mere vildsomme, og hærvejen over Sjælland gik syd om søerne gennem Topshøj Skov. Mod nord var der ganske vist forbindelse med omverdenen, men som helhed var stedet så ensomt beliggende, som noget munkesamfund kunne ønske sig. Det hedder i gavebogen, at Asser bl. a. skænkede sin by Sorø med tilhørende marker og i skoven nord for markerne først $\frac{1}{6}$, senere $\frac{3}{8}$ af sin part. Desuden i Tuel Sø en bugt, som kaldes Søndervig. Således lyder altså den første, kortfattede, beskrivelse af stedet.

Trods ensomheden trivedes stiftelsen ikke; godset var vistnok for karrigt tilmålt, og måske var de første munke (af benediktinerordenen) ikke så gode, som de burde være. Om den sidste prior hedder det i gavebogen, at han levede mere for sin bug end for religionen. Da han drog bort uden ære, lå stedet øde hen. Da greb Absalon, Asser Rigs søn, ind. Hans betydning for Sorø ligger i, at han i 1161 indkaldte munke af cisterciensernes fromme og strenge orden, desuden i, at han ikke blot selv skænkede vidtstrakt jordegods til klosteret, men også fik sin broder Esbern Snare og andre slægtninge til at gøre det samme. Endelig har han vel interesseret sig for de nye byggearbejder.

Benediktinerklostret lå på et lille højdedrag ved søen, hvor nu akademiets rektorbolig og ældste afdeling ligger. Efter 1161 opførtes den

nuværende kirke og syd for den 3 klosterfløje omkring Fratergaarden med den endnu bevarede i det ydre rekonstruerede brønd. Omkring hele klosterområdet opførtes en mur; et stykke af den er bevaret i den gamle kirkegårds nordøstmur. Bevaret er også klosterporten, der nu ligger som en karakterfuld afslutning af byens hovedgade og som indgang til akademiets grund. Inden for muren opførtes stalde og lader foruden andre nødvendige bygninger og nær søen en vandmølle, hvorfra vandet lededes ud i Tuel Sø gennem det næsten 2 km lange Mølle-dige, der endnu ligger som en dyb grøft langs Filosofgangen.

Absalons omsorg havde ikke været forgæves. Gennem hele middelalderen øges klosterets rigdom og anseelse, så det til sidst bliver centrum i et vidtstrakt godsområde, hvilket ikke udelukker, at der også er levet et fromt og virksomt munkeliv inden for murene. Et besøg i kirken kan levendegøre denne fjerne tid. Den strenge enkelhed i stilen uden tårn og apsis svarer nøje til cisterciensernes bygge-regler. Materialet, de store teglsten, vidner om deres interesse for tekniske fremskridt; de betegnede dengang noget nyt inden for bygningskunsten i Danmark. Indvendigt findes endnu spor af den skranke, der har dannet skel mellem munkenes og lægbrødrenes del af kirken; ad munketrap-pens slidte trin i søndre korsarm er brødrene ved nattetid kommet fra sovesalen i østfløjen for at læse de foreskrevne messer. I koret bag alteret finder man Absalons grav, og rundt om i kirken gravsten over abbeder. Våbenskjoldene under vinduerne er oprindeligt malede til ære for klosterets velgørere blandt stormændene, og i 14. århundrede fik man også nær forbindelse med kongehuset. Herom vidner Christoffer 2.s

Sorø 1755, set fra sydvest. Prospekt af J. J. Bruun. T. h. ligger kirken og det i 1747 genåbne akademi, som lige havde modtaget Ludvig Holbergs rige donation og nu gik ind i en ny blomstringsperiode. T. v. skimtes den lille købstad, der skyldte Christian 4.s akademi fra 1623 sin tilblivelse og nu havde ca. 500 indbyggere. (Nationalmuseet).

gravmæle og Valdemar Atterdags halvt ødelagte sarkofag i højkoret samt kong Olufs gravsten nord for alterskranken. Fra den sidste katolske abbed, Henrik Tornekrantz, stammer det store krucifiks i midtskibet. Det er skåret af Claus Berg og har afløst et ældre, der nu hænger i nordre korsarm. Over Absalons grav lod abbed Henrik, i rigtig erkendelse af, hvad den store ærkebiskop havde betydet, lægge en prægtig gravsten i renæssancestil.

Ved reformationen i 1536 blev alt kirkegods, også Sorø kloster, inddraget under kronen. Om sorgen for undervisning, fattig- og sygepleje må derefter øves af kongen (eller af privatfolk), men han forhastede sig ikke med at opfylde denne forpligtelse. Af de store midtsjællandske klostre blev Ringsted et almindeligt krongods og Antvorskov et kongeligt jagtslot. Måske kunne Sorø i dag have været en herregård, eller en malerisk ruin, hvis ikke Frederik 2. 1586 havde skænket det til en skole for 30 adelige og 30 uadelige drenge, som der skulle have ophold og undervisning. Egentlig var det en lidt ældre skole på Frederiksborg, der blev flyttet til Sorø, fordi, som det hedder i fundatsen, disciplene der, hvor vi selv idelig holde hof, kunne blive meget forført af omgang med

gemene hoftjenere. Det ser altså ud til, at Sorøs isolerede beliggenhed igen har været med til at bestemme stedets skæbne.

Til skolen føjede Christian 4. 1623 et akademi, hvor unge adelsmænd skulle have en videre uddannelse, før de sendtes på de ofte alt for tidlige udenlandsrejser. Under ledelse af højadelige hofmestre virkede her betydelige, ofte udenlandske, lærere, og de fornemste slægter med Rosenkrantz og Ulfeldt i spidsen sendte deres sønner til Sorø.

Der blev lagt megen vægt på fægtning, dans og ridning, og unge junkere til hest i de forenskrevne røde kapper må have været et hyppigt syn i og uden for det gamle kloster.

Med akademiet begynder Sorø bys historie. Som Hillerød omkring Frederiksborg slot, vokser Sorø op omkring den kongelige stiftelse i en egn, der har søer og skove i stedet for opland. 50 skridt uden for klosterporten, på østsiden af den nuværende Storgade, opførtes 1623 en nu forsvunden professorgård med 3 lejligheder. Selve pladsen foran porten har man åbenbart ønsket at holde fri, og der ligger derfor nu Sorø torv. Overfor professorgården opførte Christian 4. „Herrernes Gaard“, hvor efterhånden en række af hans sønner i og uden for ægteskab

Flyverfoto af Sorø, set fra sydvest. Indtil o. 1850 dækkede byen kun et forholdsvis lille areal omkring Torvet og Storgade, som fører fra klosterporten til den 200 årige Reitzensteins Allé, der udmunder i krydset ved hovedvej 1 med C. C. Albertis mindestøtte. T. h. ses engdraget Flommen, tidligere en del af Sorø Sø. (Fot. 1954 Aero Luftfoto).

fik ophold og undervisning. Den står endnu og har på gårdsiden det gamle maleriske bindingsværk, medens den statelige facade mod gaden stammer fra en skalmuring o. 1750. Den er fornylig købt af Sorø kommune med henblik på udvidelse af biblioteket. Lidt længere mod nord opførtes 1624 en kro, for at de gæster, der havde ærinde på stedet, ikke skulle falde selve stiftelsen til byrde. Det smukke, røde bindingsværkshus tilhører nu Sorø Akademi og rummer foruden en lærerbolig Sorø Amtsmuseum. Endelig forbedres adgangen til omverdenen ved fuldførelsen af en ny vej fra Ringsted til Antvorskov over Kongebroen, der sætter skel mellem Sorø og Pedersborg Søer.

Endnu er der vel ikke tale om nogen by, men 1638 udstedte Kongen et brev, hvori der loves handlende og håndværkere, der nedsætter sig i Sorø, fritagelse for al kongelig skat og tyng.

Det kan kaldes Sorøs købstadprivilegier. 1642 overvejes det at flytte Pedersborgs indbyggere til Sorø, og 1645 synes der kun at have boet 45 mennesker på stedet foruden akademiets tjenestemænd, men 1672 er tallet vokset til 528. Man forstår, at der var brug for håndværkere; for handlende var der dog det gode, at godsets bønder søgte til Sorø for at gøre deres beskedne indkøb og gå på kro. Derimod har landbruget ikke kunnet spille samme rolle som i andre byer, fordi akademiet ejede jorden.

I slutningen af århundredet omfattede bebyggelsen efter de bevarede kort Storgade og torvet, Søgade, Søndergade med enkelte huse samt Øster- og Vestergade. 1654 lod borgerne til værn mod omstrejfende folk opkaste en vold, der gik i en bue fra Filosofgangen (Møllediget) i øst til Smalsøen i vest. Den skar Storgade, hvor Petersens og Jørgensens ejendom ligger

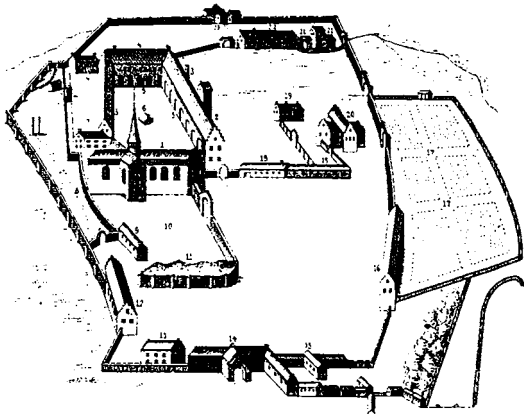

Sorø akademi 1749. Efter tegning af Grønvold. Frederik 5. besøger det nye akademi og ankommer ad Filosofgangen. Thuras kompleks, med undtagelse af de to pavilloner nærmest søen, blev ødelagt ved en stor brand i 1813.

overfor slagter Soelbergs, og på dette sted stod byens port.

Hvor afhængig den lille by også ud over det økonomiske var af akademiet viser privilegiebrevet. Ingen kunne bosætte sig på stedet uden hofmesterens tilladelse, og senere fik han ret

Sorø akademi o. 1660, set fra nord. Udsnit af Resens Atlas. I det gamle munkebo, hvor kirken og klosterfløjene ligger omkring den endnu bevarede fraterbrønd, havde Frederik 2. indrettet en skole og Christian 4. et ridderligt akademi.

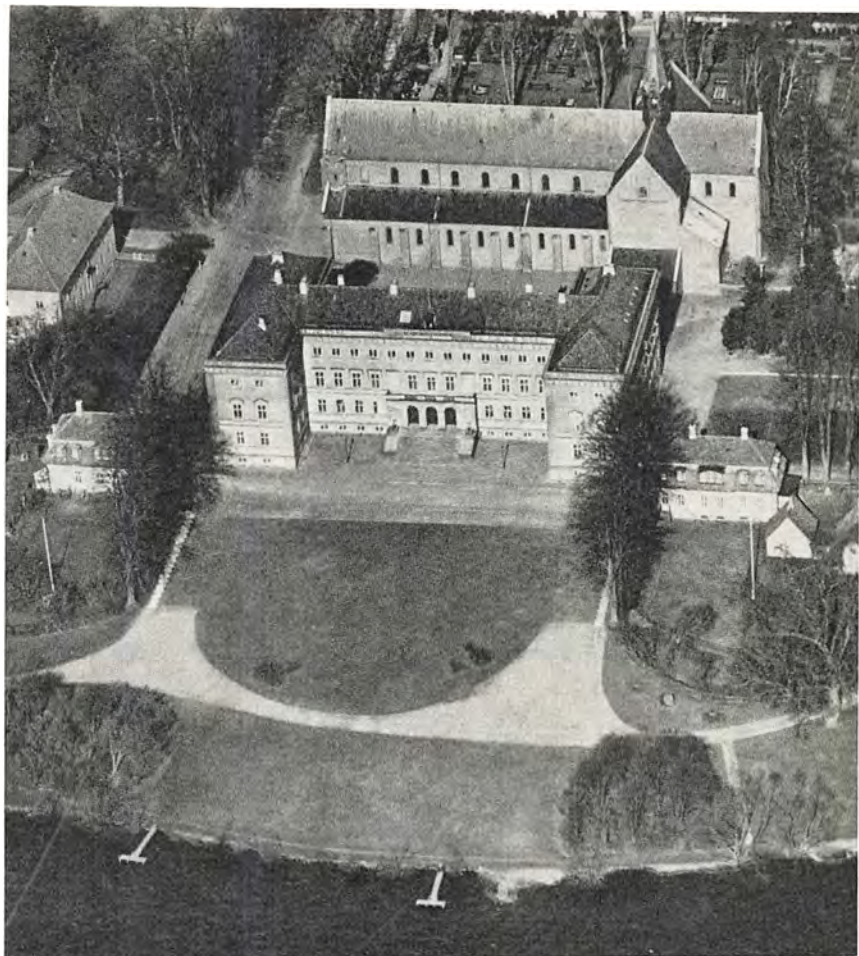
og pligt til at udnævne en byfoged, der kunne våge over lov og orden.

Også i kirken regerede hofmesteren, og den blev o. 1650 udstyret med prægtige træskærerarbejder i bruskarok stil. Der kom prædikestol og nyt højalter, udskårne stolestader og en døbefont af sten, medens korsskæringen blev skilt fra ved et korgitter og indrettet til disciplenes morgen- og aftensang. I kapeller og gravkældre jordedes fornemme folk med deres familier (Christian Friis, Just Høg, Ove Ramel).

Efter Karl Gustavkrigene 1657–60 sygnede akademiet hen, men skolen blev ved at bestå indtil 1737 om end under beskedne former. Om byen siges det i en indberetning omtrent ved denne tid, at den er fast næringsløs, men efter nogle års stilstand kom der atter fremgang. 1747 oprettede Frederik 5. et nyt akademi for højadelens sønner; til det testamenterede Holberg sine godser, og de gamle klosterbygninger ombyggedes af Laurids Thura, så de kom til at fremtræde med gule, pudsede facader i senbarok stil. Hvor elegant det var gjort kan ses på Ingemanns og Molbechs huse, der oprinde-

Sorø akademi i dag, set fra sydøst. Nærmest søen ligger de to gamle pavilloner, nu opkaldt efter Molbech og Ingemann. Den sidste er begravet på kirkegården bag træerne t. h. over for sit tidligere hjem. T. v. for hovedbygningen, der blev indviet 1827, ses rektorgården, som i 1836 opførtes på det højdedrag, hvor det ældste kloster lå. (Fot. Sylvest Jensen).

ligt hørte til dette anlæg. Selve hovedbygningen blev ødelagt ved en storbrand 1813.

Til Frederik 5.s akademi knyttedes overvejende indfødte lærere. Sneedorff og efter ham Schytte i statsvidenskab, Jens Kraft i filosofi og matematik. Alle tre repræsenterer, også i deres forfatterskab, det 18. århundredes oplyste menneskelighed, men de gode tider varede ikke længe. 1793 forlod de sidste akademister stedet. I kirken minder marmorsarkofagerne i østkapperne om den korte blomstring. Her hviler stedets velgører, Holberg, grev Otto Thott og overhofmester Reitzenstein.

1769 var byens indbyggerantal 529, kun een mere end 100 år tidligere, men antagelig har det i mellemtiden været lavere. I Pontoppidans Danske Atlas nævnes det, at folk, der trækker sig tilbage og lever af deres midler, finder behag i Sorø, og der kan også fra denne periode

nævnes Sorøborgere, der arbejder sig frem til velstand og anseelse. F. eks. Johan Adolf Foss, der i 1718 kaldes en købmand med ringe næring. I 1736 ejer han adskillige ejendomme, som han formodentlig har købt billigt. Foruden købmandsskab driver han krovirksomhed, og ved auktionen efter hans enkes død 1774 sælges 16 guldmønter, 220 sølvmedailler, en sølvkaffekande, en sølvterrin m. låg, o.s.v. Også i kirken kappes købmanden med adelsfamilierne: skrås over for Ramelernes kapel indrettes de Fossers arvebegravelse, som dog nu er forsvundet, skønt der til kirken var betalt 500 rdlr. for dens stedse vedligeholdelse.

Bebyggelsens omfang er i 18. århundrede naturligt nok ikke vokset, men der er bevaret enkelte gode huse fra den tid. På torvet Regensen og Scavenius' stiftelse, på Storgade Hotel Postgården.

Torvets nordside og Storgade o. 1875. I forgrunden ses byens første rådhus, opført 1845 og brændt 1879. På gadens venstre side skimtes Christian 4.s gæstehus, hvis bindingsværksgavl rager op over en hvid bygning. I dette hus, der nu er borte, boede Carsten Hauch 1827-46. Nærmest Torvet ligger Herrernes Gård fra 1623. (Fot. Nationalmuseet).

Torvets nordside og Storgade i dag. Det nuværende rådhus, der blev opført 1880 i nygotisk stil, er en del større end det gamle og skjuler udsigten mod Herrernes Gård og andre bygninger i købstadens gamle hovedfærdssåre, som nu er blevet et moderne forretningsstrøg. (Fot. 1954 Chr. Jørgensen).

Ved lukningen 1793 var akademiets økonomiske tilstand slet. Godset var behæftet med en betydelig gæld, men i 1801 overtog amtmanden i Sorø, P. Chr. Stemann, bestyrelsen. Priserne var stigende, og Stemann fik med fast og myndig hånd det mest mulige ud deraf. Overraskende hurtigt kunne han begynde at samle kapital, og da den store landbrugskrise satte ind med faldende priser på landejendomme, forøgede han godset ved køb af Mørup og Nordruplund nord for Sorø.

Da økonomien var genrejst, begyndte man at tænke på genoptagelse af undervisningen. Tiderne var blevet borgerlige, og man drømte ikke mere om adelsakademier. I stedet oprettedes en kostskole (1822), hvis studenter skulle læse videre i Sorø i 1½ år, og der tage den første universitetseksamen. 1827 kunne Frederik 6. indvie akademiets nuværende hovedbygning, der var opført i klassicistisk stil af arkitekten Peder Malling i stedet for den i 1813 nedbrændte. Festsalen blev smykket med male-

Den sydlige del af Torvet og Storgade o. 1875. T. h. for klosterporten, indgangen til akademiets grund, ses trykkergården, der først husede akademiets bogtrykkeri og siden gennem lange tider var lærerbolig. Efter dens nedrivning i 1887 blev der opført en vaskeribygning på grunden. (Fot. Nationalmuseet).

Den sydlige del af Torvet og Storgade i dag. Den 800-årige klosterport har fået et mere middelalderligt præg efter at være restaureret i 1880'erne, og den lille ejendom på hjørnet af Torvet, der kaldtes Rénaurds hus, fordi en urmager af dette navn havde boet der en årrække, er forsvundet. (Fot. 1954 Chr. Jørgensen).

rier af de konger, der har haft særlig tilknytning til stedet. Senere blev de mindre sale samt trapper og gange dekorerede af Hilker.

Også til det 3. akademi knyttedes fremragende lærere. Ingemann levede og virkede i Sorø, i det hus, der bærer hans navn, fra 1822 til sin død 1862. Her skrev han de historiske romaner og digtede om „Søer og susende Skove“. Det 18. århundredes soranske forfattere kunne have virket hvorsomhelst; Ingemann kun i Sorø. Foruden ham må nævnes Carsten Hauch

og Homeroversætter Chr. Wilster og blandt naturforskerne Jacob Hornemann Bredsdorff og Japetus Steenstrup.

Alligevel viste det sig igen ufrugtbart at drive universitetsundervisning i Sorø. 1849 blev akademiet ophævet, medens skolen blev ved at bestå og at trives. Den har i dag (1954) 371 elever, hvoraf 150 er alumner. Betalingen for opholdet retter sig efter forældrenes skatteindtægt; legater og fripladser letter yderligere adgangen for mindre bemidlede, og fra andre

Storgades nordlige del med byporten 1798. Efter et gammelt maleri.

Yderst t. v. ses apoteket, som ligger ved hjørnet af Vestergade, der dengang hed Lille Brøndstræde. Her har været apotek siden 1780erne. Mod nord strækker byportens bygning sig som en spærrebom tværs over Storgade, der da bar navnet Realgade. (Fot. Nationalmuseet).

Samme parti af Storgade i dag. Apoteket fik sit nuværende nyklassicistiske ydre i 1840erne. Da accisen var bortfaldet 1851, og den sjællandske jernbanes åbning 1856 havde fremskyndet stadens udvikling, blev den vestlige halvdelen af byporten revet ned i 1859, mens dens østlige del først forsvandt i 1875. (Fot. 1955 N. Elswing).

skoler adskiller Sorø sig vel kun ved sin brogede historie. Om den vidner de gamle bygninger, og til dem slutter sig værdigt rektorboligen vest for Fratergården (1836) og den store akademihave, der blev omlagt 1864-65 og i nutiden har fået en smuk friluftscene. Hvad der senere er bygget eller erhvervet, har været nyttigt og påkrævet, men uden særlig arkitektonisk værdi. Godset blev efterhånden solgt fra undtagen skovene og nogle gårde; formuen, der

bestyres af universitetets kurator, var længe tilstrækkelig til, at der f. eks. kunne ydes tilskud til Det kongelige Teater. I nutiden har penge-nes synkende værdi skabt økonomiske vanskeligheder.

I Sorø by er der fra 1. halvdel af 19. århundrede bevaret adskillige værdifulde bygninger præget af enkel klassicisme. Der er Urnes gård i Søgade (o. 1800) og på Storgade den gamle ministerbolig (1833), og apoteket (o.

Torvets vestside med Regensen, en bindingsværksbygning fra det 18. århundrede. Navnet kommer af, at Sorøstuderterne, der 1826-49 kunne tage 2. eksamen ved akademiet, boede her, så længe studierne varede. Chr. Wilsters oversættelse af Iliaden og Odysseen blev til, mens han var tilsynsførende på Regensen 1828-40. Statuen af Frederik 7. er fra 1877. (Fot. 1955 N. Elswing).

1840). I alleen plejehjemmet med den lange grå facade (1841). Fra samme tid stammer Færgangen (1808), ad hvilken byens røgter drev kreaturerne på græs. Indbyggertallet voksede, men kun langsomt.

1856 åbnedes imidlertid banen fra Roskilde til Korsør. De engelske entreprenører, der satte penge til på anlægget, holdt strengt på, at den skulle føres syd om søerne, skønt Sorø station derved kom til at ligge 2 km fra Byen, og Banevejen måtte føres over søen. Dette havde dog den fordel, at der skabtes forbindelse med et frugtbart sydligt opland til gavn for de store købmandsforretninger, der vokser i tal og omfang (H. A. Hansen grl. 1852). Ved stationen opstår Frederiksberg som en slags forstad til Sorø, og efterhånden når også industrialiseringen frem til den lille historiske by. Til de ældste virksomheder hører Lunges jernstøberi (1864) og statstelegrafens imprægneringsanstalt foruden 2 dampbrænderier, der o. 1870 producerer 230.000 pletter brændevin om året og vel altså ikke alene forsyner det nærmeste opland.

Tiden o. 1900 synes at have været en fremgangstid. 1895 oprettes Banken for Sorø & Omegn, 1903 åbnes banen Sorø-Vedde, der bevarede sin betydning for det nordlige opland, indtil rutebilernes fremtrængen førte til

dens nedlæggelse i 1933. På Frederiksberg oprettedes 1897 Sorø Stolefabrik og Sorø Savværk; ved bystationen 1909 svineslagteriet. Senere er der med mellemrum stadig kommet nye virksomheder til: Sorø Stakitfabrik, Karoserifabrikken (1918), Teknisk Korkindustri i Pedersborg og det store andelsmejeri Højbro.

Hvad Sorø, trods denne udvikling, har kunnet bevare af sit gamle præg, har vistnok medvirket til, at den har kunnet blive en turistby. Den har bevaret sin tiltrækning for folk, der lever af pension eller formue, og den er stadig en skoleby. Husholdningsundervisningen har fået særlig betydning gennem Sorø Husholdningsskole (opr. 1895) og husholdningsseminariet Ankerhus (opr. 1902). En folkehøjskole oprettedes 1888; den er nu ungdomsskole. Det offentlige skolevæsen er udviklet som i andre byer, fra 1946 også med mellem- og realskole. Der findes en privat realskole med kostafdeling også for piger; dertil teknisk skole og handelskole. Hvis man i 17. århundrede kunne kalde byen en af akademiets ejendomme, kan man nu kalde akademiet en af byens skoler.

I perioden 1850-1950 er folketallet steget fra 1241 til 5503; med Frederiksberg til 7005. Nu måtte bebyggelsen sprænge rammerne fra Christian 4.s tid.

Den gamle byport blev nedrevet 1859, og tid efter anden blev dele af akademiets grund indlemmede, til sidst, i 1950, hele det såkaldte landdistrikt. Nye huse, nye gader, nye kvarterer kom til.

Ved torvet opførtes det nuværende rådhus 1880; i alleen 1878 borgerskolen, 1903 det ny amtssygehus. På hjørnet af Frederiksvej Teknisk Skole 1888 og på Storgade 1926 bankens bygning. Mellem Trautnersvej og Frederiksvej opstod det første egentlige villakvarter, hvis veje fik navne 1912.

Kommunalt bragte det 19. århundrede naturligvis en fuldstændig frigørelse fra tidligere tiders afhængighed af akademiet, og styrelsen formede sig som i andre byer. Skulle nogen enkelt mand fremhæves for sin indsats, måtte det nok blive garver Nicolaj Trautner (1843–1919), der bl. a. gjorde et stort arbejde for Veddebanens anlæggelse. Også efter landdistriktets indlemmelse bevarede borgerligt fler-

tal i byrådet, der 1954 har følgende sammensætning: 4 konservative, 2 venstremænd og 5 socialdemokrater.

Det ligger i forholdenes natur, at Sorø i nutiden væsentlig udvider sig mod nord. Her som andetsteds har byggeriet efter 2. verdenskrig været livligt, og engang vil byens centrum måske komme til at ligge ved Albertikrydset ved hovedvej 1, hvor færdselen allerede i dag sætter myndighederne grå hår i hovedet. Men ser man bort fra Frederiksberg (i Lynges kommune), vil det dog vare længe, før bebyggelsen breder sig ud over det område, som Asser Rig skænkede klosteret.

Udviklingen går sin gang, og det skal ikke beklages. Stedets traditioner hører til de uåndgribelige værdier, som ethvert slægtled må fortolke og reagere mod på sin egen måde. Helt frigøre sig fra dem kan ingen; dertil taler søer og skove, de store alleer og de gamle huse, trods alt, for stærkt et sprog.

Christian 4.s gæstehus, Storgade 17, der blev opført 1624–25 og således stammer fra byens første tid, har siden 1748 tilhørt akademiet. I 1916 fik amtsmuseet lokaler i den smukke bindingsværksbygning. (Fot. 1954 Chr. Jørgensen).

SLAGELSE

Af Fritz Jacobsen

Skal Slagelses alder regnes fra det år, da byen blev købstad, er den kun op mod 700 år, men længe før skal dens oprindelse søges – hvor langt tilbage véd ingen.

På „Mikkelsbjerget“ knejser Sct. Mikkels kirke, der med sit høje spir, som kan ses viden om, er som et vartegn for byen. Den afløste den kirke af frådsten eller granit, som biskop Sven Normand i Roskilde lod bygge (1074–88). Rimeligvis har der før denne stået en trækirke, og allertidligst måske et hedensk gudehov, om hvilket de første små hytter så har rejst sig – begyndelsen til Slagelse.

Om betydningen af byens navn er der ikke absolut enighed. Endelsen „-else“ er en omdannelse af „-løse“, der betyder indhegnet græsgang, kvægfold, måske med hytter til hyrderne. „Slag“ er mere problematisk. En munk i Sorø har opstillet en stamtavle for biskop Absalon og anfører som hans tipoldefader en person ved navn Slav, der byggede Slagelse. Hvis Slav er en historisk person – hvad der stærkt betvivles, da navnet er ukendt som mandsnavn (nogle har dog ment, at det er dannet af Aslak) – skulle Slagelse kun kunne føres tilbage til omkr. år 1000, men stedsnavne med „-løse“ er meget ældre.

Der er fremsat den opfattelse, at „Slag“ snarest betyder vej eller spor af dyr og vogne, og da Slagelse ligger ved den gamle hærvej gennem Sjælland, kan der være noget, som taler for rigtigheden af denne tanke. På mønter, der er slået i Slagelse i det 11. årh., findes byens navn under former som Sla, Sli, Slau, Slahl m. fl., og i kong Valdemars jordebog kaldes den Slauløse eller Slaglæsæ; den latinske form Slaulosia findes i byens nuværende segl, der forestiller Sct. Michaels kamp med dragen. Et bysegel fra o. 1745 viser en konge, siddende på en trone. Dette mo-

tiv findes på Sct. Knudsgildets segl fra ca. 1350 med hertug Knud. Et nyere segl forestiller et skjold med et træ og en hjelm med et træ oven over.

Arene gik, og Slagelse blev købstad. Den 13/12 1288 udstedte Erik Menved et privilegium, som fritog Slagelse borgere for at betale told af deres omførte varer alle steder i landet undtagen på Skanør marked. Byen fik nu mere anseelse og bedre mulighed for ved håndværk og handel at forøge sine indtægter, og at byen virkelig var en, der blev regnet med, kan man vel slutte af den omstændighed, at dronning Margrethe d. 3/5 1376 afholdt et danehof i Slagelse og da fik sin søn Oluf kåret til konge.

Byens privilegier blev gennem tiderne udvidet og stadfæstet af elleve konger, sidste gang 1648 af Frederik 3. På Christiern 2.s vegne stadfæstede de i 1534 af grev Christoffer af Oldenburg, som borgerne støttede i hans kamp for den fængslede konge og derfor slap slideligt fra grevens herredømme.

Langt værre blev det, da svenskerne i 1658–60 huserede i byen, der lå på „strøget“. En kommission, der i 1661 vurderede den skete skade, oplyste, at der fandtes 115 „øde og afbrudte Gaarde og Vaaninger“, og af „husarme indbyggere“ 226, hvoriblandt der var en del fattigfolk, som levede af tiggeri og ingen „Tyngge“ kunne give til byens opbygning. Indberetningen slutter med en bøn om, at der må ske en forandring i byens „Taksering og Tyngge“. Større blodige begivenheder fandt ikke sted under svenskernes ophold i Slagelse, men der forefaldt drab på et par svenske soldater og en enkelt borger.

Det varede længe, før Slagelse forvandt de sår, krigen havde slået, hvilket fremgår af „Grund Taksten af 1682“. Vurderingsdokumen-

Slagelse 1755, set fra sydøst. Perspekt af J. J. Bruun. Midt i byen troner Skt. Mikkel's kirke, der endnu har sit gamle pyramideformede spir, på bakken ved Gammeltorv, hvor vejene fra Vestsjælland mødes. Østligst ligger Lille Antvorskovgaard, og mellem Skt. Peders og Skt. Mikkel's kirker ses Slagelse Hospital. (Det kgl. Bibliotek).

tet slutter nemlig med at fremhæve byens fattigdom, der skyldes ulykkelige ildebrande, „store durch March her paa Landestrøget og Tynge over Evne“.

Med god grund nævnes ildebrande. Fra 1515–1804 hjemsøgte Slagelse af 17 større eller mindre brande. I 1652 lagde en ildløs 120 gårde og huse i aske, bl. a. Skt. Mikkel's præstegård. De brandlidte blev fritaget for „Skat, Afgifter og Accise“ i 8 år. På Bjergbygade brændte 36 gårde og huse i 1689, og i 1740 nedbrændte 39 gårde, deriblandt rådhuset. Branden i 1804 afsluttede rækken af disse triste begivenheder, og den var årsag til, at byen fik et tiltrængt større torv, „Nytorv“, på brandtomterne af en del mindre huse.

Brandene må bære den største part af skylden for, at der nu i Slagelse ikke findes karakteristiske huse fra fortiden. I Stenstuegade og Slotsgade ses endnu nogle borgerlige mindre huse af ikke særlig høj alder. På Bjergbygade ligger en lille accisebod fra 1783; en anden fra 1798, der lå ved Smedegades port, er nedrevet og genopført i Slagelse lystanlæg. Boderne ved Bredegades port og Nyport er nedbrudt, og de to på Slotsgade og Løvegade skjuler sig beskedent i husrækken. Ved Skovsogade var kun en bom.

Enkelte bygninger er dog af meget høj alder.

Først og fremmest Skt. Peders kirke fra 1100-erne og Skt. Mikkel's fra 1300-erne. På Bredegade ligger „Slagelse Hospital“, oprindeligt et Helligåndshus, der nævnes 1372, og som i 1540 blev lagt sammen med den Skt. Jørgensgård, der har ligget uden for Slagelse; endelig blev hospitalet i Antvorskov forenet med det i 1580, da Frederik 2. påbegyndte ombygningen af klosteret til et slot. Endnu findes på sydsiden af kirken (opført 1864–65) bygninger fra omkr. 1500. De blev i 1935 restaurerede, og et hvælvet rum indrettedes til forsamlingsaal for hospitalets beboere. Det er smykket med to kalkmalerier af Larsen-Stevens (Jesus og de ti spedalske – den barmhjertige Samaritan).

Tæt ved Skt. Mikkel's kirke ligger en lille munkestensbygning fra omkr. 1500. Den var en kirkelade til tiendekorn, men i 1616 gav Christian 4. tilladelse til, at den måtte anvendes til latinskole, og som sådan brugtes den til 1809, da skolen flyttedes til en nu nedbrændt bygning på Bredegade, hvor den var, til den ophævedes i 1852. Latinskolen nød til tider stor anseelse; blandt dens rektorer således Hans Mikkelsen Ravn (1652–54), der arbejdede for modersmålets indførelse i latinske skoler. Eleverne nød i lang tid stort ry for deres sang. En marmortavle på bygningen nævner nogle af skolens mest be-

Flyverfoto af Slagelse, set fra sydvest. Byens ældste huse er brændt; men dens gader bærer de gamle navne og bugter sig stadig op mod Skt. Mikkels kirke ligesom Bredegade i forgrunden, der på vejen passerer Skt. Peders kirke og det firlængede hospital. Efter banens åbning 1856 er byen især vokset mod nord. (Fot. 1951 Aero Luftfoto).

rømmelige elever: N. Edinger Balle, Jens Baggesen, Chr. Bredahl, B. S. Ingemann, Chr. N. Rosenkilde og H. C. Andersen – sidstnævnte gik dog i skolen i Bredegade.

De her nævnte bygninger er fredede – af acciseboderne dog kun den på Bjergbygade – sammen med Nytorv 11 (fra 1811) og Brænderigården ved Slotsport.

Slagelseborgernes hovederhverv i ældre tid var landbrug, hvad det gamle mundheld: „Roskilde Ringen og Slagelse Møgagen faar aldrig Ende“, vidner om. Bymarken var meget stor, hvad der efter gammel tradition skyldtes „Hellig Anders“ († 1205), der var præst ved Skt. Peders kirke. Der fortælles, at da Valdemar Sejr engang gæstede byen, ønskede han at se og tale med den berømte præst, og da denne fik foretræde for kongen, fik han lov til at fremsætte et ønske, og han bad da om en stor mark, der lå tæt ved

byen og var nødvendig for borgerne til fællesgræsning for deres kvæg. Da kongen tillod ham at ønske noget mere, bad han om et vandløb til brug ved hele byens brygning. Kongen opfyldte begge ønsker, men stillede den spøgefulde betingelse, at byen kun måtte få så megen jord, som H. A. kunne omride på et ni nætter gammelt føl, mens kongen var i bad.

Hellig Anders begyndte sit ridt med det resultat, at hofmændene skyndte sig til badstuen og bad kongen skynde sig, hvis han ikke ville komme til at fortryde sit løfte, men præsten havde da allerede omredet et meget stort areal til gavn for byen.

Sammen med tolv Slagelseborgere sejlede H. A. engang til det hellige land. Hjemrejsen blev forsinket på grund af uheldige vindforhold, men da det påskedag blev god bøl, ville hans rejsefæller skynde sig ned til havet, dog ønskede han først

Parti af Rosengade o. 1880.

T. h. ses hjørnet af den gamle latinskole ved Skt. Mikkel's kirke. Vognen og huset i forgrunden skiltes med, at her ligger der en „Bybuds-Forretning“. Den lå sikkert godt. Dengang kom man jo nord for Rosengade og Svejtserspladsen lige ud i det åbne terræn mellem købstaden og banegården. (Efter fot. i Slagelse Bibliotek).

Samme parti af Rosengade i dag. De to småhuse på det gamle billede blev omkring århundredskiftet afløst af „Centralgården“, der ved sit navn og sine store udstillingsvinduer vidner om, at gaden nu efter stadens vækst mod nord er blevet en af den gamle bykernes moderne forretningsstrøg. (Fot. 1955 N. Elswing).

at høre messen ved Jesu grav. Da han igen kom ud af kirken, var de andre på vej hjemad. Han lagde sig på knæ for at bede og faldt efter bøn-
nen i søvn. Under søvnen så han en vælig hest, og dens rytter sagde: „Stig op til mig, så skal jeg føre dig.“ Da han vågnede, fandt han sig liggende på en høj og troede, han endnu var i det hellige land, men så hørte han nogle hyrder

tale sammen på det danske sprog. De blev meget forundrede, men hilste ham ved navn, og på hans spørgsmål om, hvor han var, og hvad tid på dagen det var, svarede de, at han var tæt ved Slagelse, og det var påskedag, nær ved aftensangtid. Han gik da til Skt. Peders kirke og sang aftensang, efter at han samme dag havde hørt morgenmesse i Jerusalem. Inden hans rejse-

Nytorv 1867, set mod nord-øst fra Skt. Mikkels kirketårn. Ved den lille hjørneejendom til venstre munder Smedegade ud i pladsen, som blev anlagt efter branden 1804. Før den tid begyndte Smedegade bag kirken ved Gammeltorv, der først og fremmest fungerede som trafikknudepunkt og kun var torv af navn. (Nationalmuseet).

Samme parti af Nytorv i dag, set fra Skt. Mikkels kirketårn. Da pladsen blev reguleret 1930-33, forsvandt de gamle huse foran kirken, hvor der skabtes et smukt anlæg. Ved samme lejlighed rejstes Landbobankens nye hjørneejendom i forgrunden t. h. på købmandsgårdens plads. (Fot. 1955 N. Elswing).

fæller vendte hjem, havde han endda besøgt Hellig Olavs grav i Norge og apostlen Jakobs grav i Spanien.

Flere andre sagn er knyttet til ham. Han kunne hænge sin hat på en solstråle, og en kilde i den nærliggende landsby Landsgrav sprang frem, hvor han en dag tabte sin handske.

Hellig Anders blev aldrig kanoniseret, men i

Slagelse fortrængte han både Skt. Peder og Skt. Michael og blev byens specielle værnehelgen, som endog dyrkedes efter reformationen. Den høj, hvor han vågnede op, kaldes „Hvilehøj“, og på den har der i over to hundrede år stået et krucifiks, som fornyes, når det tiltrænges. Traditionen siger, at hvis dette forsømmes, vil sygdom ramme mennesker og kreaturer i omegnen.

Fisketorvet ved Skt. Mikkel's kirke o. 1860. Efter skitse af maleren Ludvig Abelin Schou, der var født i Slagelse og døde af kolera under en Italiensrejse i 1867, kun 29 år gammel. Også hans far, købmand F. L. Schou, der tilhørte en af byens gamle slægter, var en kendt maler. (Nationalmuseet).

Om Hellig Anders virkelig har haft en andel i Slagelse bymarks størrelse, kan ikke bevises; men historisk bevisligt er det derimod, at kong Frederik 2. skænkede byen en del jord, fritog den for afgift til Antvorskov kloster af forskellige arealer – ligeledes til Sorø kloster – og stadfæstede dens oldenprivilegier. Han havde ladet Antvorskov kloster ombygge til et slot, hvor han tit opholdt sig for at kunne drive jagten i de nærliggende store skove og var i det hele en god nabo til byen. Håndværkere havde ved slottets opførelse og siden hen godt arbejde for kongen, som til gengæld hos borgerne lånte service, senge- og dækketøj, når han holdt sine store og „fugtige“ gilder på slottet. Byens handlende har nok også haft indtægt ved leverancer af forskellig art til slottet.

Slagelse havde ret til at lade 400 oldensvin gå i byskoven og kunne mod betaling let få sendt flere ind i de store skove, der lå under Antvorskov, så svinehold var en vigtig faktor i erhvervslevet, men ikke alle jordbrugere var altid tilfreds med forholdene. I nogle „Relationer“, indberetninger til regeringen, fra 1735 meddeler bystyret, at de fleste avlsmænd er fattige, da de ikke kan have fuld nytte af deres jord på grund af, at

„de øvrige i Byen og allermest Daglejerne og Indsiderne benytter sig af Græsningen til deres Heste, Kvæg, Faar, Svin og deslige Kreaturer“. Byen opfyldes af sådanne folk, som benytter avlsmændenes jord uden at svare skatter eller have udgifter til hegn, indkvartering el. l., hvad der er i strid med byloven (den første kendte marklov for Slagelse er fra 1694). Udskiftningen var færdig 1816.

I 1840 angives bymarkens hartkorn til godt 249 tdr., og i 1947 ejede byen 1220 ha. Endnu i 1911 levede 359 beboere i Slagelse af landbrug.

Ved siden af landbruget var handelen en god indtægtskilde for Slagelse. Arent Berntsen skriver i midten af det 17. årh., at skønt der ikke er indsejling til Slagelse, „fortsættes der alligevel en stor Handel, eftersom der omkring er et godt og velbygget Land“. Da byen var en såkaldt „Akselkøbing“, en by, hvortil varer skulle føres „på akslen“ (på vogn), blev den i nogen måde distanceret af Korsør, der som „Strandkøbing“ fik varerne bragt pr. skib og sparede den transportudgift, som Slagelse købmænd ekstra havde fra Korsør til deres by. Der blev også klaget over, at landbefolkningen, som skulle tage deres varer i købstæderne, købte dem af omløbende bisse-

Fisketorvet i dag.

Pyramidespiret på Skt. Mikkels kirketårn var i begyndelsen af det 19. århundrede blevet erstattet af en lav karnissvunget hætte, der skyldtes møllebygger H. A. Schou. O. 1875 fik kirken sit nuværende spir, og korvinduene, som man havde tilmuret for at spare på glasset, åbnedes igen. (Fot. 1955 N. Elswing).

kræmmere og tit også undlod at føre deres varer til torvs i købstaden, hvad de havde pligt til, men i stedet for udførte dem over „ulovlige“ havne, hvori de også købte varer for at spare tolden af dem.

Den manglende indsejling til Slagelse, som Arent Berntsen omtaler, klaredes dog i nogen måde gennem en lang række af år ved, at byen ved Tude Aas udløb i Store-Bælt havde en lille havn, „Skibsholm“; navnet „Skudeløbet“ minder om fortiden. Havnen nævnes i et kongebrev fra 1564, og Pontoppidan siger i „Danske Atlas“, at det er et bevis på, at Susaa fra Ringsted gav indsejling til Antvorskov og Soer kloster, hvis mange små, ferske søer er levninger af den fjord, igennem hvilken norske skibe med tømmer og jyske med fiskevarer i fortiden sejlede op til de to klostre. Denne forklaring skyldes imidlertid en misforståelse af et brev fra abbed Oluf i Sorø. I brevet tales der om en havn, „Næsby Aa“, som „nogen vore Kjøbstedmænd“ har fået forbudt, så klostre og bønder til dobbelt pris må købe til deres forbrug i købstæderne. Af denne grund tillader kongen, at jyder og norbagger igen må komme til havnen „Næsby Aa“.

Dette er dog ikke en havn ved Susaaen (Næs-

by Aa), men ved Tudeaa, hvad der også fremgår af to senere kongebreve fra 1569 og 1574. I det sidste forbyder Frederik 2. „paany“ alle at besøge „Skibsholm Havn ved Pine Mølle“, da der over den drives ulovlig ind- og udførsel af varer til skade for Kalundborg, Korsør og Skælskør, i hvilke byer bønderne uden besvær kan købe deres forbrug. Lukningen af havnen følte i Slagelse som et hårdt slag, og på grund af stadige klager åbnedes den igen i 1580, for at indbyggerne i Slagelse „maa blive ved Magt“. Der må ind- og udføres alle uforbudte varer, og lensmanden på Antvorskov skal „tilskikke en Tolder og Sisemester, så Kronens Told og Sise ikke forkrænkes“.

Der gik nu en lang række år, hvor Slagelse uhindret brugte havnen, og der blev opført huse til opsynsmanden og til oplægning af varer, men da Korsør i 1661 fik „Stabelret“, ret til midlertidig oplægning af varer, blev konkurrencen fra Skibsholm havn endnu mere irriterende for byen, og efter mange klager til kongen blev havnen atter lukket, for ikke mere at åbnes, skønt Slagelse flere gange indtrængende anmodede regeringen derom.

I indberetningen fra 1735 om byens økono-

Svejtserspladsen i 1868, set fra nordvest. Ligesom Nytorv er denne plads opstået som følge af branden i 1804. Navnet fik den efter schweizeren Albert Thoman, der havde ejet en gård på stedet og siden overlod brandtomten til kommunen. Efter 1837 blev den i en årrække anvendt som markedsplads. (Træsnit i Ill. Tid. 1867-68).

miske tilstand skriver rådmand Peder Jensen, at en væsentlig grund til byens ringe tilstand er havnens lukning. Før denne havde Slagelse langt større handel, og indbyggerne stod sig vel, så der var mange bemidlede købmænd, men efter havnens nedlæggelse er „mange Gaarde og Huse nedfalden i Byen“. Borgmester Lassen skriver, at havnen nedlagdes, „uvist af hvilken Grund“, men P. J. siger, at det var, fordi Slagelse købmænd savnede økonomisk evne til at vedligeholde pakhuse og bro. Stiftamtmand Gersdorff anbefalede havnens genåbning, men heller ikke dette hjalp.

At havnen har ligget ved Pine mølle er meget tvivlsomt, da åløbets slyngninger og rørbevoksning hindrede sejlads så langt ind i landet. Den har snarere ligget i eller nær ved åens udløb, hvad en udtalelse af amtmand Berregaard i 1744 og forskellige kort fra det 17. og 18. årh. også tyder på.

I 1904 købte Slagelse Mullerup havn, der dog

ikke blev det forventede aktiv for byen og solgtes igen i 1922.

Som årsag til handelslivets tilbagegang nævner P. J. også, at Korsør og Skælskør har fået flere købmænd, som sælger deres varer billigere, end de kan købes i Slagelse. Landmændene søger derfor disse byer for at sælge og gøre indkøb, så Slagelse har kun 10-12 kræmmere, som selv køber deres varer i de nærmeste købstæder. „Landpranget“, varesalg af bissekræmmere, kromænd, proprietærer, skippere, bådsmand og fremmede humleførere skader også byens handel i forbindelse med brænding og salg af brændevin, der foretages af upriviligerede kromænd, præster og degne.

Endelig er der den store bekostning ved at oprette en købmændsbod med de udenlandske varer, som den „tiltagende Overdaadighed som anden overflødig Ødselhed og Levemaade“ nu nødvendiggør. Det kunne før gøres for 6-7000 rdl., men koster nu 60-70000 rdl. Når så mange

Svejtserpladsen i dag. Efterhånden som bebyggelsen voksede op langs pladsen og den tilstødende Jernbanegade, henlagde man markederne til et mindre centralt sted, og der blev skabt et smukt beplantet anlæg. Rytterstatuen af Christian 9., som ses i baggrunden, er rejst den 9. maj 1910. (Fot. 1955 N. Elswing).

penge går ud af landet, kan det ikke undre, at armoden i landet er stor – „og kunde der siges meget om disse Rariteter, om man torde tale“.

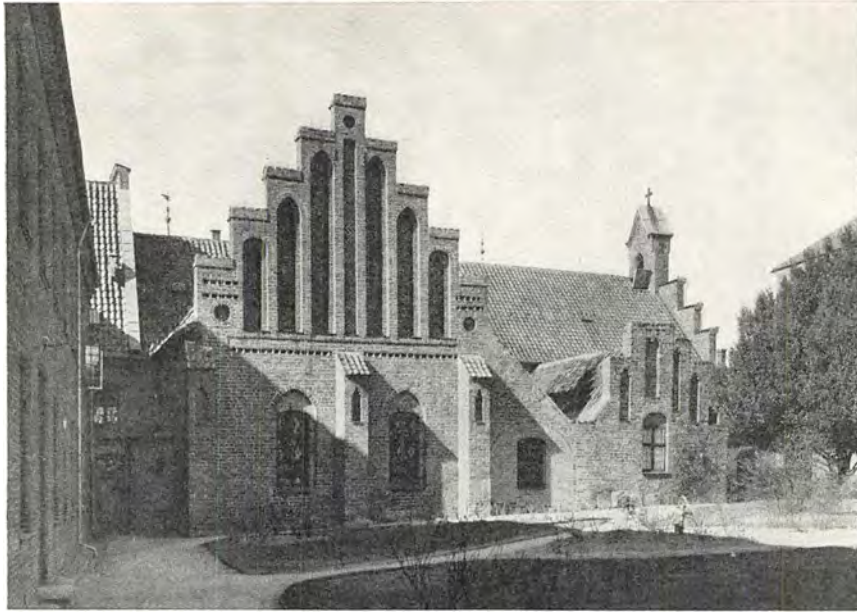
En tredje gruppe indbyggere, håndværkerne, spillede selvfølgelig også en vigtig rolle. I 1735 var der i byen 9 håndværkslaug og lidt tilløb til industri. Peder Jensen meddeler, at han omkring 1715 anlagde et tobaksspinderi med tobaksplantage. Virksomheden gik til at begynde med godt og gav mange fattige folk brødet, men er nu gået tilbage, så der i stedet for 100.000 pund nu ikke avles 10.000 pd. Folk foretrækker tobak fra Lübeck, skønt det er kongens vilje, at den danske skal foretrækkes, hvilket også var det bedste, da den „er passabel nok for gemén Mand, og Pengene derved vilde blive i Landet“.

Borgmester Lassen havde på samme tid anlagt „et dygtigt Garveri, da slikt aldrig havde været her før“, og „det fabrikerer saa godt og forsvar-

ligt Læder af alle Slags, som noget Steds i Riget findes, hvoraf Regimenterne her i Landet er i mange Aar blevet forsynet, og Skomagerne har tjent Penge, der saaledes er blevet i Landet“. Nogle håndværkere i Slagelse blev i ældre tid ret kendte. Morten maler prydede med sine kalkmalerier flere af omegnens kirker, bl. a. Gerlev, hvor han har signeret et billede således „Morten Maler har gjort dette godt“. Han var så anset, at Christian 1. sammen med dronningen en nytårsaften gæstede hans hjem. En anden kendt håndværker var klokkestøberen Johannes Petri, hvis klokker hænger i flere kirker.

Et ret kuriøst forslag til ophjælpning af feldberedernes håndværk blev fremsat af Peder Jensen i 1735. Han skriver, at når det kniber for disse håndværkere, er grunden den, at „Bønder og andre ordinære Personer, ja, endog skikkelige Borgerfolk“ ikke mere bruger underklæder

Helligåndshuset bag hospitalskirken i Bredegade. Det gamle Helligåndshus, hvor egnens syge og fattige kunne finde pleje, nævnes første gang i 1372. Efter reformationen fik det navneforandring til Slagelse Hospital, og af det gamle Helligåndshus findes nu kun de tre sammenhængende udbygninger på kirkens sydside. (Fot. 1955 N. Elswing).

af skind, „skønt det er en god og bestandig Dragt. Nu bærer en Bondekarl eller Dreng 2 a 3 Vadmeststrøjer på een Gang ; han var bedre tjent med en Skindtrøje“. Derfor burde det påbydes borger- og bondestand at gå med skindklæder som før. Hertil svarede kommercekollegiet, at det ikke kunne skade nogen, men øvrigheden burde afgive et godt eksempel – om ikke ved at gå i skindklæder så ved at gå i en mådeholden dragt af stof, der kunne fabrikeres her i landet. Svaret var altså nærmest en „næse“ til myndighederne.

I 1672 havde byen 1832 indbyggere ; i 1769 kun 1379, 1850 4011, men fra det 20. årh.s begyndelse steg tallet rask, og 1954 var det 20.000. Til de få gader, der ses på Resens byplan fra 1677 og et kort over Slagelse fra ca. 1750, kom der flere og flere, og de små, uanselige huse afløstes mange steder af større. Ved udgravninger til disse er konstateret, at det tidligere gadeniveau enkelte steder ligger op til 2 m under det nuværende.

Et rådhus har Slagelse savnet siden 1868 – der er dog nu håb om at få et i den nærmere fremtid. Det første blev o. 1500 indrettet i et af lybske kømænd benyttet pakhus tæt ved Skt. Mikkel's kirke ; det betegnedes som „ruineret“ i 1682 og styrtede sammen i 1723. Et nyt blev indviet 1735, men nedbrændte 1740 ; i 1742 stod

det genopbygget, men solgtes 1868, og fra 1873 har bystyret haft til huse i lokaler på Bjergbygade, lejet af „Banken for Slagelse og Omegn“.

Et ret betydeligt indslag i byens befolkning udgjorde forhen jøderne, der i det væsentlige drev handel i større eller mindre format. En del af reformert trosbekendelse fandtes i 1735 også i byen, og der klagedes over, at de ikke betalte skat og derfor havde en fordel fremfor byens andre håndværkere.

Fra 1696–1866 var Slagelse garnisonsby. Grenaderer, livgarde, kyrasserer, lansenerer og dragoner har haft kvarter i byen, og „Ridehuspladsen“ minder endnu om den tid. I 1866 flyttedes eskadronen fra byen, men fra 1913 blev den hjemsted for to batailloner fodfolk (14. og 20.), og der blev bygget en kaserne i den nordre del af byen.

I 1807 fik Slagelse en kortvarig større indkvartering af engelske tropper, der brugte et par skoleklasser som sygestuer med det resultat, at der senere måtte foretages en grundig rensning med vask, røgning med saltsyre og kalk og endelig hvidtning, fordi „de syge Hannoveranere hæsligt havde spyttet op paa Væggene“. Slagelse så efter den tyske besættelse, hvorledes en skole kan molesteres ved fjendtlig indkvartering. „Spaniolernes“ kortvarige ophold i Slagelse 1808 medførte ikke særlige ulemper for byen.

Den fredede accisebod i Bjergbygade. Den lille pyntelige bygning, der ejes af kommunen og er udlejet til beboelse, stammer fra 1783. Oprindeligt var der to døre ud mod gaden, nu sidder den ene i syd-gavlen. I alt havde Slagelse seks sådanne boder ved sine byporte indtil accisens bortfald i 1851. Ved Skovsøgade var der kun en bom. (Fot. 1955 N. Elswing).

Parti af Nytorv og Smedegade, set fra sydvest. Her passerer trafikanterne på hovedvej 1 Skt. Mikkel's kirke, der i århundreder har knejset på sin bakke som mål eller mærke for skiftende tiders vejfarende. Nu som før peger Vestsjællands veje og jernbanelinier mod Slagelse, landsdelens gamle trafikknudepunkt. (Fot. Slagelse Turistforening).

I året 1800 fik Slagelse sin første „danske skole“, der først lå i Skovsøgade („Nielsensminde“), men i 1856 flyttedes til hjørnet af Skovsøgade og Fruegade, hvor den som „Østre Skole“ endnu findes. „Vestre Skole“ indviedes 1915 og „Møllegaardsskolen“ i 1953. Desuden er der „Den private Mellem- og Realskole“ fra 1900 og en kommunal børnehaven, oprettet 1948–49. Efter at latinskolen i 1852 var nedlagt, op-

rettedes en realskole, der i 1928 flyttedes fra Skolegade til Herrestræde, hvor det tidligere forsørgeshjem var omdannet til en skolebygning, der nu huser „Slagelse Gymnasium“ – den gamle latinskoles efterfølger. „Teknisk Skole“ indviedes 1892.

En stor begivenhed for Slagelse var det første jernbanetogs ankomst til byen 26/4 1856, og den trafikale forbedring medførte selvsagt et stort

opsving for byen, Slagelse-Næstved bane åbnedes 1892, Slagelse-Vørslev banen i 1898, og talrige rutebiler udgår nu fra byen i alle retninger.

Byens tranlygter afløstes i 1857 af gaslygter; et kommunalt elektricitetsværk byggedes 1909, og et vandværk blev anlagt 1890. Forskellige fabrikker opførtes efterhånden i og ved byen, og nye bydele og gader forandrede bybilledet. Billedhuggeren Brandstrups rytterstatue af Christian 9. afslørede på Svejtslerpladsen 1910, og på Skt. Mikkels kirkeplads er en springvandsgruppe, der forestiller Skt. Michaels kamp med dragen. Den er udført af billedhuggeren Willie Wulff og blev skænket af „Ny Carlsbergfondet“ i anledning af, at kirken ved en storslået økonomisk offervillighed blev frilagt ud mod Nytorv (1930-33). På den gamle kirkegårdsplads blev 1951 afsløret et af G. Slot udført mindesmærke for dræbte frihedskæmpere. Foran monumentet ligger 21 mindetavler med navnene på de personer, der fra 1940-45 faldt som ofre for tyskeres terror.

Foruden byens tre ældre kirker: Skt. Mikkels, Skt. Peders og Helligåndskirken er der nu en baptistkirke, „Bethania“ (1896), en metodistkirke, „Matthæuskirken“ (1923) og den katolske „Vor Frue Kirke“ (1931). Missionshuset „Philadelfia“ er fra 1893.

Slagelse bibliotek blev i 1924 anerkendt som centralbibliotek for Sorø amt; det har en så stor bogbestand, at det lider stærkt af pladsmangel. Idrætsfolkene har gode vilkår i byen. I 1927 indviedes „Slagelse Idrætspark“, og i 1953 fuldførtes „Stadion“ til gavn for de forskellige sportsgrene. På „Frederikshøj“ blev i 1937 anlagt et amfiteatralsk friluftsteater, hvor store folkemøder også tit afholdes. Fornøjelsestrangen kan bl. a. tilfredsstilles i byens tre billedteatre. Byens smukke anlæg fra 1881 (udv. 1912) er til glæde for mange.

Det sidste hundredår har i mangt og meget ændret Slagelses udseende. De gamle gaders brostensbelægning er næsten overalt erstattet med asfalt, og en byplan søger at bøde på fortidens fejl og forhindre lignende i fremtiden ved bygnings opførelse. Nye bydele har rejst sig i byens

udkanter, og der bygges stadig meget. Flere større fabrikker og andre virksomheder dukkede efterhånden op: Vilh. Langes tobaksfabrik (1873), Grønvold og Schous store tømmerhandel (1873), „Alliance“, maskinfabrik og jernstøberi (1875), Spritfabrikken (1884), Slagelse Andels Svineslagteri (1889), „Den Danske Margarinefabrik“ (1900), konserverfabrikken „Danica“ (1901), Slagelse Dampmølle (1903), „Danske Guldsmedes Sølvvarefabrik“, „Dansk Cycleindustri“, skotøjsfabrik, filtfabrik, lamelfabrik, møbelfabrikker, jernstøberier m. m.

Blandt købmændene i Slagelse var det i den sidste halvdel af det 19. årh. navne som Schou, Lauritzen, Grønvold og Kierulff, der prægede storhandelen; de fik i det følgende halve sekel mange dygtige efterfølgere, hvis butikker i størrelse, udstyr og varerigdom langt overgår, hvad de førnævnte købmænd bød deres kunder. Håndværkets standard er høj i de forskellige fag.

For de gamle er der sørget ved opførelsen af „De gamles Hjem“ (1906-07, udv. 1929 og 1952) og mange boliger for aldersrentenydere. Det forholdsvis beskedne sygehus fra 1920 er ved udvidelser i 1939 og 1952 blevet til det store, moderne „Centralsygehus“.

Den lokale presse omfatter „Sorø Amtstidende“ (1815), „Sorø Amts Dagblad“ (1867), „Sjællandsposten“ (1879) og „Vestsjællands Folkeblad“ (1909). Af pengeinstitutter findes tre banker og to sparekasser.

Nogle tal kan vise byens udvikling. I 1840 var de kommunale udgifter 2095 rdl., men i 1951-52 var de 5.432.000 kr., og indtægten var 5.544.000 kr.

Når H. C. Andersen forandrede „Slagelse“ til „Plagelse“, skyldes det vel hans bitre skoleminde, men tiden læger, som bekendt, alle sår, og i en skrivelse til „Haandværker- og Industriforeningen“ (7/12 1867) takker han, fordi han „er blevet mindet i min kjære Skoleby Slagelse“. Byens rige udvikling forklarer den til tider brugte benævnelse „Vestsjællands hovedstad“, og der er nu ingen som helst grund til at betegne byen, som vor store eventyrdigter gjorde.

KORSØR

Af Gunnar Hansen

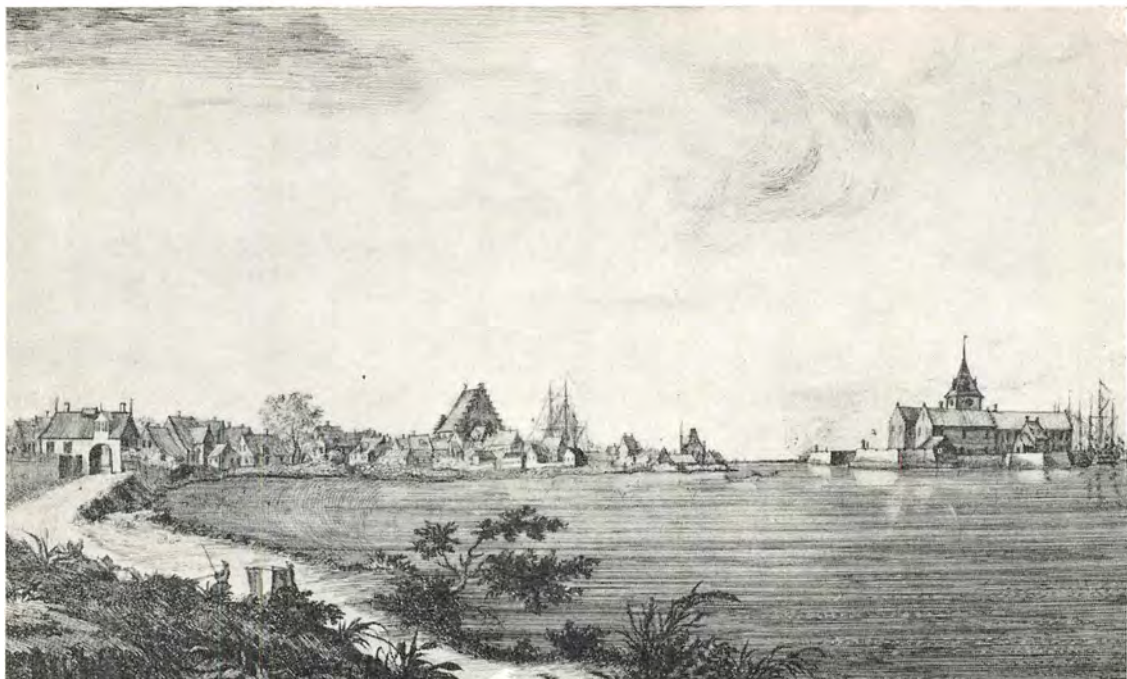
Hvornår der for første gang har bosat sig mennesker på den trekantede landtange, som adskiller Storebælt fra Korsør Nor, kan ikke afgøres, men begyndelsen er gjort for årtusinder siden i en fjern oldtid. Bopladsen er efterhånden blevet til bebyggelse, fordi de geografiske forhold var så gunstige. Stedet lå på alfarvej og netop der, hvor det var mest praktisk at ombytte rejsevogn eller hest med bådens planker. Odden gav læ til det bagved liggende indløb til fjorden, så betingelserne for en god havn var iøjnefaldende. At befolkningen i denne bebyggelse i ikke ringe grad har været afhængig af den mægtige nabo, havet, er indlysende, og skønt stedets indvånere har været bønder, blev arbejdet på havet i bådfartens tjeneste efterhånden det vigtigste erhverv, selv om også landbrug, handel, fiskeri og håndværk har været almindelig beskæftigelse. Navnet *Korsør* har bebyggelsen sandsynligvis fået efter et korslignende sømærke, der var rejst på den stenede strandbred (ør).

Første gang stedet omtales, dog uden navngivelse, er i Saxos danesaga, hvor der berettes om Svend Grathe, at han til bøndernes forsvar byggede to borge ved Storebælt – en på Fyn og en på Sjælland, „der skulle være vikingernes skræk og landsfolkets tilhold“. Begge borge blev senere ødelagt af venderne. Hvorvidt der med denne sjællandske borg er tænkt på „Taarnborg“ på fjordens østside eller på et mindre anlæg i selve den lille søflække er uklart. I det hele taget er det umuligt at afgøre, om det i senere dokumenter omtalte slot ved Korsør er den ene eller den anden af de to borge.

Om „Taarnborg slot“, en af rigets stærke borge beliggende på en høj banke omtrent over for den nuværende Taarnborg kirke skal kort

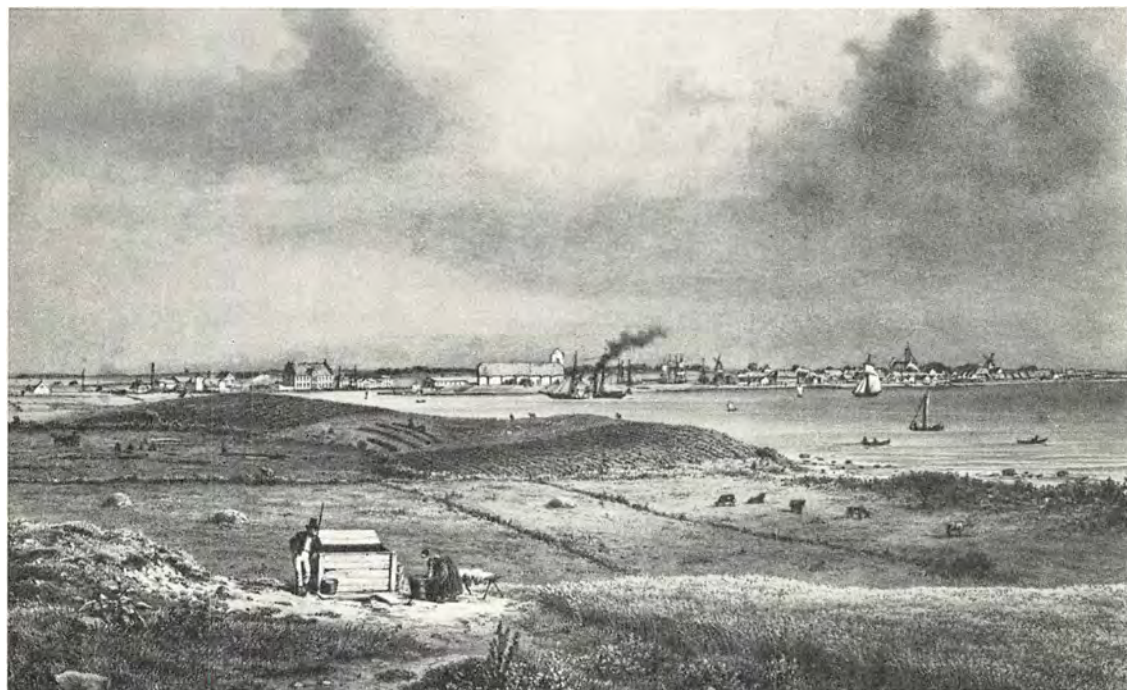
anføres: Borgen blev krongods under Valdemar den Store. Marsk Stig erobrede den i 1289 og øvede herfra hærværk mod egnens bebyggelse. I 1326 blev Christoffer 2.s søn Erik indesluttet her af oprørske stormænd under anførsel af hertug Knud Porse og marsken Ludvig Albertsen. Efter slottets fald førtes prinsen som fange til Haderslev. Da Valdemar Atterdag samlede sit pantsatte rige, erobrede han i 1346 „Taarnborg“. Om borgen ved denne lejlighed har mødt sin skæbne er uvist; en forkullet bjælke fundet ved udgravning tyder på, at slottet er ødelagt ved ild. Borgen eller dens rester er endelig nedbrudt af Erik af Pommern, der antageligt har benyttet de indvundne materialer til forbedring og udvidelse af Korsør slot. Nationalmuseet foretog i slutningen af forrige århundrede en udgravning af slotsbanken og fandt forskellige fundamentrester og velbevaret brolægning. Ringmuren har været ca. 30 meter omtrent i kvadrat, og midt i borgen har „Donjonen“ stået, et aneligt 8 meter bredt firkantet borgtårn, der i hine tider har skuet stolt ud over hav og land. Voldstedet, der almindeligvis af egnens beboere kaldes „Marsk Stigs ruiner“, er nu et fredet minde.

I ly af disse borge, i særlig grad Korsør slot, der var anlagt på landtangens yderste spids ved det smalle indløb til Noret, voksede så den lille flække op. Bebyggelsen har oprindelig indskrænket sig til mindre arealer i slottets nærhed i den nuværende søndre bydel; den nordlige bydel, Halskov på den modsatte side indløbet, „Halffskoug“ som det dengang kaldtes, lå hen som overdrev. Navnet Korsør anvendes første gang i et dokument fra 1341, og endnu omtrent et århundrede skulle gå, før Erik af Pommern den 26. november 1425 på Korsør slot gav byen

Herover: Korsør 1749, set fra sydøst. Mellem byporten i forgrunden og slottet t. h. bemærkes kirken med det store tag. Den var viet Skt. Gertrud, de vejfarendes helgeninde, og lå, hvor man fra Algade drejede ud mod færgebroen nordvest for slottet. Fra kirkepladsen udgik også Brogade, der førte ned til byens skibsbro. (Tegning af Grønvold).

Herunder: Korsør 1856, set fra nordvest. T. h. skimtes kirken, der 1813-62 havde en optisk telegraf på taget. Syd for den rygende hjuldampser ses slotstårnet med sit nuværende saddeltag, og inde ved havnen ligger Hotel Storebælts renæssancebygning t. v. for banegården, begge opført i 1856. (Efter litografi på Nationalmuseet).

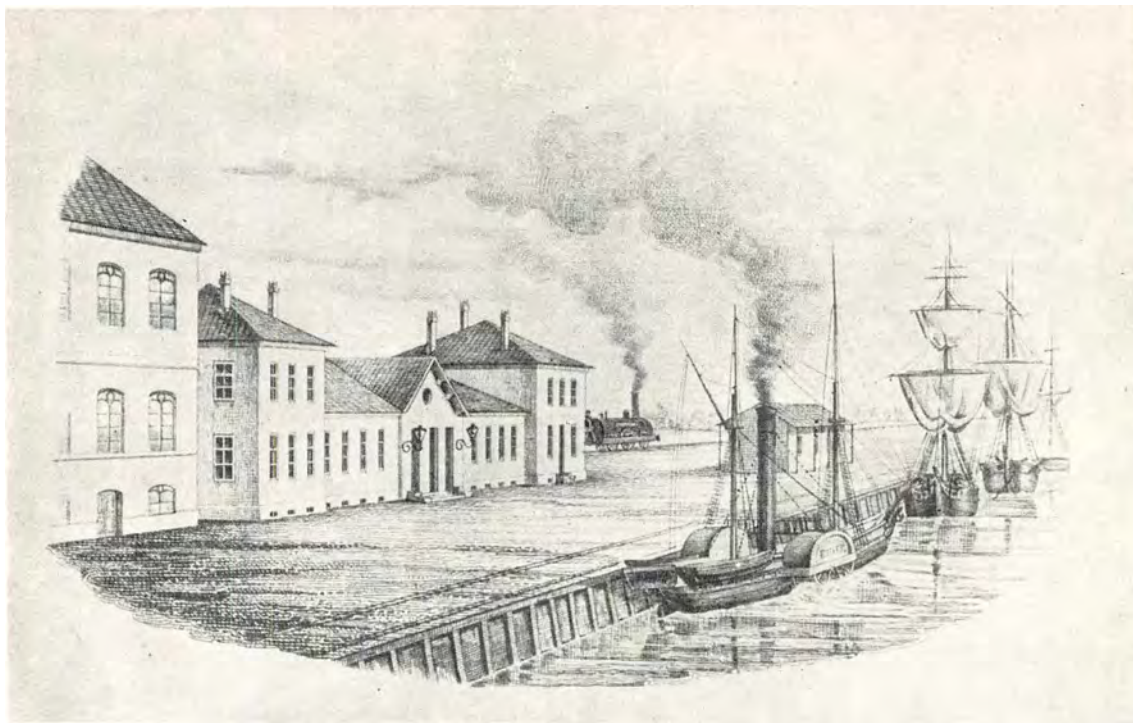
Flyverfotografi af Korsør, set fra øst. Fra sin lille odde syd for slotspynten har byen efter banens åbning 1856 bredt sig ud over store områder nord og syd for indløbet til Noret, og mens byens gamle havn lå ved dette indløb, ses de nyere havneanlæg helt ude ved Storebælt, beskyttet af lange, kraftige moler. (Fot. 1951 Aero Luftfoto).

privilegier som købstad i lighed med Roskilde og Kalundborg. Ved denne lejlighed opnåede bymændene ret til fægang på Sprogø. Af det oprindelige fæstningsanlæg står nu kun tårnet tilbage, og det betegnes almindeligvis som det bedst bevarede middelaldertårn i Danmark næst efter „Gåsetårnet“. Det er bygget af røde munkesten 9 meter i kvadrat og med 2,5 meter murtykkelse. Højden er ca. 25 meter, og tårnet tæller 9 stokværk, hvoraf de 4 underste er ældre end de øvrige. Den krenelerede murkrone, der oprindeligt har prydet tårnet, blev senere erstattet af et pyramidespir, som igen i begyndelsen af det 19. århundrede afløstes af det nuværende lidet pynkelige saddeltag. Interessant er også den 56 meter lange og 11 meter brede „Magasinbygning“ fra omkring 1600; den blev bl. a. brugt til opbevaring af skattekorn. De øvrige bygninger på „Søbatteriet“, som fæstningen nu kaldes, er af nyere

dato. I den ene er indrettet et fortrinligt vandrehjem. At slottet har haft en vis betydning for statsmagten ses bl. a. deraf, at rigets råd i 1438 samledes på Korsør slot og derfra udsendte det brev, der indkaldte Christoffer af Bayern til værdigheden som Danmarks konge.

Efterhånden opnåede den ny købstad forskellige rettigheder, men trods disse har byen været fattig, dens gårde og huse i dårlig stand, og dens borgere måtte kæmpe en hård kamp med båd og plov for at holde sulten fra dørene. Gaderne var smalle, og som i de fleste købstæder dengang meget snavsede. Kreaturerne forurenede dem dagligt, og den tids befolkning havde den opfattelse, at gaden var et sted, hvor man med god samvittighed kunne henkaste alskens affald. Også de mange herreløse hunde har været en grum gadeplage for den tids korsoranere. Så indtraf i sommeren 1557 en hændelse, der truede

*Parti af banegården og havnen i 1856. Banen var ført frem til Korsør ad en linie nord om Noret til Halskovhalvøen, der i 1847 havde fået fast broforbindelse med byen. I 1858 blev grænsen mellem Korsør og Taarnborg kommune om-
lagt, så den nye bebyggelse nord for havnen kom til at høre ind under købstaden. (Træsnit fra Jernbanemuseet).*

det fattige bysamfund med ødelæggelse. En letsindig krigssvend fra Nyborg skød simpelthen byen i brand, og med undtagelse af en halv snes boliger blev Korsør lagt i aske. Statsmagten måtte træde hjælpende til, og borgerne fik udvidet deres privilegier, bl. a. med ret til grænsning på „Halffskoug“.

Årene 1658–60 blev onde år for byen. Svenskekongen Karl Gustaf brød freden i Roskilde og landede uventet med sine krigsfolk i Korsør. Besættelsesmagten byggede forskellige militære anlæg såvel ved slottet som på Lilleø (en nu landfast ø i Noret), og udplyndringen af de arme korsørborgere var katastrofal. Som bekendt var det på Korsør slot, Karl Gustaf udtalte de berømte ord, da han af general Stenbock modtog meddelelse om nederlaget ved Nyborg: „Tog fanden gederne, kunne han ret gerne have taget den gamle buk med.“ Krigen og den tid, der fulgte, gjorde armoden endnu større. Skaden i Korsør blev opgjort til 85.452 rdl., en svimlende sum efter den tids forhold. For at bøde på tilstandene i den hårdt ramte

by fik dens borgere et længe næret ønske opfyldt, nemlig at blive „stabelstad“ med eneret til udenvæltts handel. Det blev bestemt, „at Corsør herefter skal være den Anden Stabelstad nest Kiøbenhavn i Sædland“. En bitter kamp måtte dog føres mod øens ulovlige havne, og om Korsør har haft synderlig gavn af sin ophøjelse til stabelstad er vanskeligt at dømme om.

Som byen var arm, var dens kirkehus det også. Det stammede fra Valdemar Sejrs tid og var indviet til Sankt Gertrud, de vejfarendes skytshelgeninde. Kirken blev restaureret og udvidet betydeligt omkring 1669 på foranledning af borgmester Casper Brand, der også har skænket kirken den smukt udskårne prædikestol. Det var om denne kirke, man sagde, at da tårnet stod skjult i kirkebygningen, kunne klokkeringningen ikke høres ude i byen, hvorfor en dreng måtte løbe rundt i gaderne og kalde folk til gudstjeneste. Endnu flere ulykker ved ildsvåde skulle imidlertid ramme den lille færgeby. I 1701 og 1761 lagde brande store dele af staden i aske. Befolkningstallet, der i 1672 kun var 826,

Flyverfotografi af færgelejerne, set fra sydvest. Postdampskibene klarede trafikken, indtil dampfærgedriften begyndte i 1883. De tre færgelejer ud mod Bæltet blev anlagt 1883–1906, og hertil kom i 1930 et bilfærgeleje syd for den nye statsbanestation t. h., som i 1907 havde afløst banegården inde ved den gamle havn. (Fot. 1947 Nowico).

nåede i 1769 op på 1369, men faldt ved århundredets udgang til 1219.

Den indenlandske trafik medførte en stadig udvikling af byens færgevæsen. Allerede i 1533 var der givet visse regler for færgefarten, men færigelønnens størrelse var lang tid fremover en kilde til megen uro. De små åbne færgebåde afløstes i 1626 af de første „smakker“ med dæk og kahyt efter hollandsk mønster. Om regelmæssig sejlads var der for første gang tale i 1660 med een daglig overfart til samme klokkeslet fra hver bæltside; det var den såkaldte „Børtten“ eller „Børtsmakke“. Færgeflådens størrelse androg i 1734 ialt 10 smakker og jagter (heraf 2 postbåde) fordelt med 6 i Nyborg og 4 i Korsør. Taksten for en overfart var dengang 1 mark 8 sk. om sommeren og 2 mark om vinteren. Til de rejsendes hjælp havde man Korsør sølaugs „Litzenbrødre“, en institution, der består den dag i dag. Smakkerne har benyttet „Færgebroen“, der lå nord for fæstningen, mens den almindelige skibsfart var henvist til „Skibbroen“ for enden af Rådhusstræde (nu Brogade). End-

videre er „Færgebroen“ benyttet til den lokale båd fart med folk og fæ til Halskov, hvor borgerne efterhånden havde store jordarealer liggende. Under de gunstigste forhold kunne turen til Nyborg gøres på et par timer, men til andre tider kunne den vare flere døgn og under særlige forhold f. eks. med isbåd tilmed være en farefuld færde. Til brug for fornemme rejsende opførte storkøbmanden Rasmus Langeland et herberg, den såkaldte „Kongegård“ (Algade 25), en smuk bindingsværksbygning, hvis facade prydes med sandstensfigurer symboliserende de fire årstider. Mange beretninger foreligger om rejser over bæltet med tilhørende beskrivelser af tilstandene i den tids Korsør. Disse var absolut ikke gode, men i mange tilfælde var den nævnte omtale dog så stærkt overdrevet, at dens recept mindede om det gamle ordsprog: „Fra Vissenbjerg gyde, den sorte jyde (lyngheden) og Korsør gryde Gud nådelig os bevare“.

Netop i denne periode indlagde to af byens sønner sig stor fortjeneste på det danske Parnas. Den unge kapellan Birckner, på hvis gravmæle

Algade 1749. Skt. Gertruds kirke i baggrunden blev nedrevet 1863, og den nuværende Skt. Pouls kirke indviedes 1871. Foran huset t. h. paraderer borgerne for Frederik 5., der gæster byen, og på torvet t. v., som blev anlagt 1699, står et garnisonskompagni. Overfor kirken ligger til højre byens gamle uanselige rådhus. (Tegning af Grønvold).

ved kirkens mur man kan læse: „Sandheden tro døde Michael Gottlieb Birckner 1798“, udsendte som frihedens nidkære våbendrager sine skrifter for trykkefrihedens bevarelse – og digteren Jens Baggesen så dagens lys d. 15. februar 1764 som søn af kornskriveren på Fæstningen. En lille mindesten på Søbatteriets grund samt Julius Schultz' smukke statue af digteren (rejst på havnepladsen 1906) bevarer mindet om den korsoraner, der blev en af dansk digtnings hovedfigurer. H. C. Andersen skriver: „Hen ad den nøgne kyst de bølger trille, forstår du vandrers deres dybe kor? Der var en tid, Korsør var meget lille, og Baggesen blev født, og den blev stor“. Digteren ligger begravet i Kiel, og alle anstrengelser for at få ført hans støv til fødebyen har været forgæves. Såvel Baggesen som Birckner har givet navn til hver sin gade i vore dages Korsør.

Et fremskridt var det, da de første tranlygter om aftenen sendte deres sparsomme lys ned over Korsørs mørke gader og stræder, det skete i 1816 – og det næste skridt på udviklingens vej blev gjort i 1828, da den første dampbåd „Mercur-

rius“ viste sig i Storebælt, indsat af postvæsenet. Nu bar det for alvor mod nye tider; de gamle bæltsmakkers glansperiode var ved at ebbe ud, og dampkraft skulle snart afløse sejlet på landets vigtigste overfart. I året 1825 indførte Johan Ludvig Heiberg vaudevillen fra Frankrig og bragte med det første af disse spil „Kong Salomon og Jørgen Hattemager“ et i 1904 nedrevet hus, Slottensgade 6, frem i rampelyset, idet han lod komediens Jørgen Hattemager bo der. Den lille rønne nævnes undertiden som Jens Baggesens fødested, men om rigtigheden af denne formodning vides intet. Oprindeligt var huset accisebod, hvor bønderne fra Halskov måtte betale bompeng, når de kom sejlene til bys med deres varer.

Befolkningstallet var stigende. Store inddæmningsarbejder havde gjort øerne i Noret landfaste med Halskov, hvis jordarealer allerede i 1759 var delt mellem byens borgere og herregården „Dyrehovedgaard“ (nu Taarnborg – må ikke forveksles med det gamle Taarnborg slot). Efterhånden blev behovet for en mere tidssvarende forbindelse mellem Korsør by og

Algade i dag. Kirkegården er omdannet til en åben plads, og bygningen, hvor kongen boede i 1749, er afløst af huset med bagerforretningen. Da et nyt rådhus skulle rejses 1851, kom det til at ligge på torvet, dengang stadens centrum, mens det nuværende i 1942 blev placeret ved Halskoubroen, byens nye midtpunkt. (Fot. 1955 N. Elswing).

Halskov så stort, at man omsider i 1847 skred til at bygge den første bro mellem de to områder. Den gik over Lilleø til Halskov og havde en samlet længde på 280 favne. For passage af broen skulle der betales accise i en lille bindingsværksbygning ved broens sydende. Dette hus blev senere flyttet til Revvej, hvor det under navnet „Bomhuset“ stod, indtil det for få år siden veg pladsen for et større boligbyggeri.

Så indtraf en af århundredets største begivenheder. Den sjællandske jernbane, der i forvejen var anlagt fra København til Roskilde blev ført igennem til Korsør, og den 26. april 1856 kunne Frederik 7. og grevinde Danner foretage den højtidelige indvielse af banen bl. a. ved en festlighed i den nyopførte banegårdsbygning i Korsør (den nuværende godsbanegård). Ved siden af banegården opførtes samme år et jernbanehotel „Hotel Storebælt“, en særdeles smuk byg-

ning i renæssancestil – nu hovedkontor for det korsoranske firma „Th. Rasmusens Sønner“. Jernbanestationens placering på Halskov var ikke efter bystyrets ønske, der betydelig hellere havde set banen ført syd om Noret, og banegården lagt på bysiden, og jernbaneselskabet måtte derfor forpligte sig til at føre et spor ind over broen. Da denne ikke kunne bære, måtte selskabet bygge en ny bro og rive den gamle ned. For Korsør havn betød jernbanens gennemførelse en efter den tids målestok stærk forøget trafik. Postvæsenet overtog sejlsadsen over bæltet, men da de eksisterende fartøjer ikke kunne klare overfarten, og nye ruter opstod bl. a. til Lybeck (ophørte 1864) og til Kiel, blev nye dampbåde sendt til Storebælt, og i 1876 pløjede en dampskibsflåde på 8 fartøjer bæltets bølger. Også med Langeland og en kortere overgang med Flensborg blev der skibsforbindelse.

Kongegården, Algade 25, blev 1761 opført som herberg af storkøbmanden Rasmus Langeland, der bl. a. var medejer af færgeforbindelsen til Fyn. Her kunne de rejsende under ugunstigt vejr afvente befordringsmulighederne over Bæltet. Indtil 1832 var navnet Kongegården også knyttet til Algade 56, som Grønvold tegnede i 1749. (Fot. 1955 N. Elswing).

Året efter jernbanens åbning blev Korsør ramt af en stor ulykke. Koleraen kom til byen og rasede med en ukendt voldsomhed. Over 13 % af byens indvånere var angrebet, og døden mejede brede skår. Af en befolkning på ca. 2300 mennesker døde 201 eller ca. 9 %. Til sammenligning kan anføres, at under en tilsvarende epidemi i København 1853 døde 3,6%. De dårlige drikkevandsforhold i de gamle bydele var sikkert en væsentlig årsag til den voldsomhed, hvormed koleraen huserede i Korsør.

Det havde længe stået klart, at Korsørs gamle kirke i længden ikke kunne modstå tidens skarpe tand, der åd sig ind i dens murværk og tagkonstruktion. Den i 1813 på kirketaget opstillede „optiske telegraf“, som via Sprogø kunne sende meddelelser til Nyborg, havde ikke gjort forholdene bedre. Det er om denne telegraf, der står i „Adam Homo“: „Først efter midnat han tilbage gik, men da han telegraphen fik i øje, der sig på kirken hæved mod det høje, det var ham, som et vinget bud han fik ...“. Chr. Molbech giver derimod kirke og telegraf følgende salut: „For at karakterisere den (kirken) behøver man vel ikke at sige mere, end den i stedet for et tårn har en telegraf. Kirkegården ligner også mere en alfarvej end de dødes urtegård ...“. For at afgive plads til dette stillads

på taget modtog kirken årligt 200 rdl. af postvæsenet. Da telegrafen blev taget ned i 1862, var kirken så brøstfældig, at den måtte nedrives, og en ny kirke bygges, og 2. pinsedag 1871 blev Skt. Povls kirke indviet. Kirkens nuværende kobberspir er fra 1925. Den gamle kirkegård uden om kirken blev nedlagt, og en ny anlagt ved byens sydside mellem Møllebjergrvej og Storebælt. Også det gamle rådhus, der på dagede billeder ses skrås over for kirken, blev nedrevet, og et nyt opført på Torvet i 1851 (det nuværende ting- og arresthus).

De danske Statsbaner, der havde overtaget storebæltstrafikken, åbnede færgefarten i 1883 med to dobbeltsporede hjulfærger „Korsør“ og „Nyborg“. Samme år blev en ny bro mellem byen og Halskov taget i brug – det var den tredje i rækken. Midterpartiet var indrettet som svingbro for at give mulighed for gennemsejling. Denne bro klarede trafikken til den 1. januar 1925, da den nu eksisterende enkeltklapbro stod færdig. I januar 1907 indviedes den nuværende jernbanestation med det smukke kronede tårn og et Merkur-Neptun relief over hovedportalen. Forbindelsesvejen mellem Halskov og søndre bydel blev for den kørende trafiks vedkommende ført over en viadukt mellem Annagade og Taarnborgvej, mens fodgængere benytter en i

Korsør søbatteri. Det midaldralderlige fæstningstårn våger stadig over indløbet til Noret, mens slottet blev nedbrudt i det 18. århundrede. Her modtog svenskekongen general Stenbock efter nederlaget ved Nyborg 1659. Da Jens Baggesen fødtes i 1764, var hans far kornskriver ved fæstningen, der fungerede som søbatteri indtil 1857. (Fot. 1955 N. Elswing).

1905 anlagt tunnel under banelegemet, sikkert en af landets mest trafikerede, da den lokale færdsel her mødes med de rejsendes titusinder i kapløb til perroner og færgeløjer. Ved det nye baneanlægs etablering forsvandt de to hvide fyrtårne ved havneindløbet; det eksisterende fyrtårn uden for bølgebryderne, „Koen“ som det populært kaldes på grund af sin tågesirene, er fra 1913. Det blev væltet af isen i 1924, men atter opbygget. 1908–10 blev skruefærgerne „Christian 9“ og „Odin“ indsat på storebælts-overfarten, og i 1927 pløjede den første tresporede motorfærge „Korsør“ bæltets bølger. Automobilfærgeren „Heimdal“ med eget færgeløje kom 1930 – og i dag tæller Storebælts færgeflåde en halv snes smukke og for de rejsende bekvemt indrettede skibe, og antallet forøges jævnlige ved nybygninger.

I tiden mellem de to verdenskrige gik udviklingen støt fremad. Indbyggerantallet nærmede sig stærkt en halv snes tusind, hvoraf mere end halvdelen boede i den nordre bydel på Halskov. Skolevæsenet blev i 1923 udbygget med den store Halskovskole – og den 26. november 1925 kunne Korsør fejre 500 års jubilæum som købstad. Da tyskerne den 9. april 1940 besatte Danmark, var Korsør en af de kystbyer, hvor troppeskibene gik til kaj i den tidlige morgen og

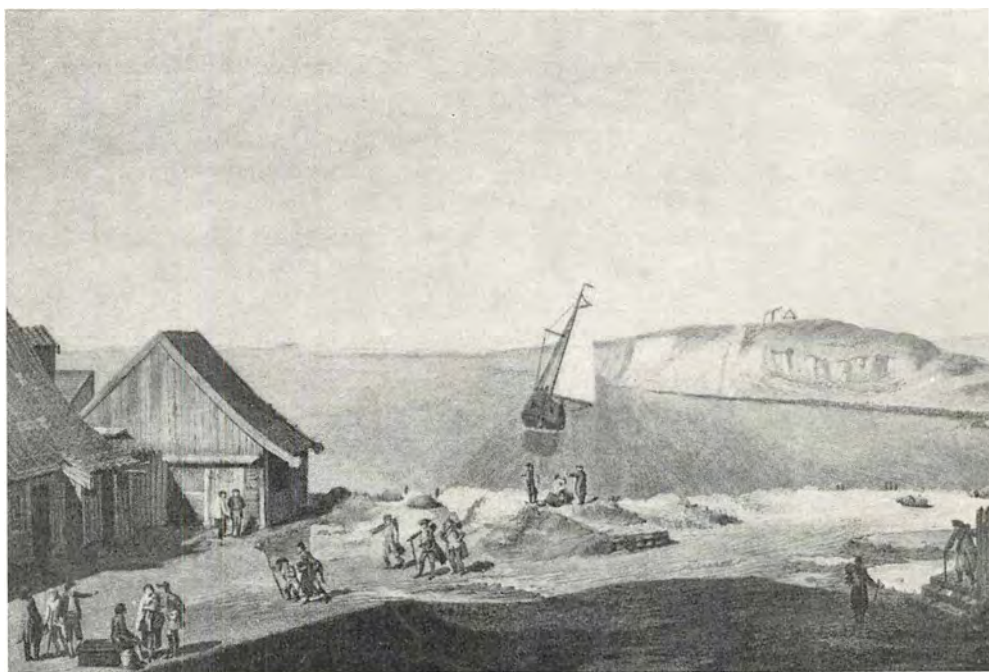
indledte besættelsens onde år. Hvad luftalarmer angår, nåede Korsør vist at sætte talmæssig rekord, og af større materielle skader bør nævnes sprængningen af Korsør glasværk i 1944. Netop i denne mørke tid kunne byen indvi sit nye rådhus på Casper Brands Plads, en imponerende bygning, hvis facade er vendt ud mod havnebassinet. Den smukke byrådsal er smykket med Folmer Bendtsens malerier, der symboliserer byens erhvervsliv; i forhallen på 2. sal er i væggen indsat en mindeplade for bylederen søløjtnant Poul Hildahl, som blev skudt af tyskerne den 4. december 1944. Mindestenene for de faldne korsoranere i de to sønderjydske krige og de faldne d. 29. august 1943 er anbragt i det lille anlæg ved rådhuset. Storebæltsfærgerne danner et særligt kapitel i besættelsens historie. Deres modige sejlads trods minenedkastninger – det gribende syn af den brændende „Sjælland“ på Korsør red – en ugerning, der kostede 3 brandfolk livet, og „Holger Danske“s og „Storebælt“s kække flugt til Sverige for næsen af besættelsesmagten, det er minder, der altid vil blive husket i færgernes by.

Det sidste sekel og især den del, der falder i dette århundrede, har helt ændret billedet af Korsør. Den lille fattige flække, om hvilken Oehlschläger sang: „Her er altså den by,

hvor Jens Baggesen fødtes, hvor liden-brøstfældig, sørgelig, mørk, komisk som stabelstad dog ...“, eksisterer ikke mere. I dens sted har rejst sig en dansk provinsby med 12.600 indbyggere, driftig og med gode fremtidsmuligheder. Et velplejet gade- og vejnet gennemskærer begge bydele, og Halskov er ikke mere ubeboet overdrev for stadens kvæg, men den største bydel. Omkring byens levende puls, havnen, en af landets bedste provinshavne tårner sig kraner, siloer og pakhuse; forretning ligger ved forretning i hovedgaderne, og i periferien vokser nye boligkvarterer op, således omkring byens nye var-tegn – det ejendommelige vandtårn. Store virksomheder giver beskæftigelse til de mange hænder, nævnes kan: Korsør glasværk, Kählers teglværk, Korsør stenforretning, „Pakko-Tryk“, Jernstøberiet, Th. Rasmusens Sønner, „Klitten“ (fiskekonserves), Nordisk Hygroteknik og mange andre – og så selvfølgelig ikke at forglemme den største arbejdsgiver Statsbanerne. Fra den i 1880 anlagte bådehavn søger fiskerkutterne ud på bæltet og vender tilbage til fiskeauktionshallen med deres fangster. Ved solfaldstid tegner det gamle

fæstningstårn sin karakteristiske silhuet mod en rødmande aftenhimmel, og ude på søen glider de majestætiske kæmpefærger indhyllet i en sky af hvide måger. På en spadseretur rundt i de gamle, snævre gader kan man næsten fornemme hine fjerne tider, da postillonens horn i lystige toner forkyndte postvognens ankomst til byen; og når „Fastelavnsbåden“ i stort optog „sejler“ gennem gaderne, da er den en ætling af de gode gamle korsoranske dystløb, som blev besunget af B. S. Ingemann. Hele dette bysamfund er på alle kyststrækninger garneret af en herlig bade-strand, og uden for byen ved hovedvej 1 ligger Korsør skov, en lystskov med både oldtidsminder og hyggelige pavilloner. Om sommeren og ved højtider præges bybilledet af de lange bilrækker til færgen, men store vejprojekter vil snart føre den meste biltrafik nord om Noret til en kæmpe-færge, hvis havn bliver placeret ved Halskov rev. – Denne omtale af Korsør kan ikke slutte med bedre ord end H. C. Andersens fra eventyret „Lille Tuk“: „Jeg skal hilse så flittigt fra Korsør, den er en by, som er i opkomst“.

Indsejlingen til Korsør i 1772. Stik efter maleri af P. Cramer. (Det kgl. Bibliotek).

SKÆLSKØR

Af O. Guldberg

De første spor af samlet bebyggelse på det sted, hvor købstaden Skælskør nu er beliggende, må føres tilbage til forhistorisk tid, til jernalderen. Hvorledes udviklingen af bopladsen har formet sig i de følgende tider indtil den historiske tids begyndelse omkring år 800 e. Kr., ved man intet om. De første historiske optegnelser om byen findes i Valdemar Sejrs jordebog fra 1231, hvori den kaldes „Skielfiskør“, efter de daværende østersbanker i fjorden, og må antages at have været en af landets anselige byer. Byen var dengang et meget benyttet overfartssted til Fyn over Agersø og Langeland.

Under Valdemar Sejr har Skælskør vel nok nået højdepunktet af sin glans, men ved hans død 1241 begyndte uvejrsskyerne at samle sig over byen. Den havde hørt til kongens familieejendom og overgik nu til hans ældste søn Erik Plovpenning og senere til dennes broder Abel.

For at skaffe penge måtte Abel pantsætte byen til Eriks høvedsmand i Rendsborg, Henrik Æmeltorp. Da Valdemar Sejrs tredje søn, Christoffer 1. blev konge efter Abels død, var en af hans første handlinger at forlange troskabsed af Æmeltorp, der imidlertid forblev Abel og hans sønner tro. Da kongen belejrede Skælskør i 1252, befæstede Æmeltorp byen og opførte borgen „Spikaborg“ 1253 på en ø, den nuværende Spegerborg bydel. Æmeltorp gjorde et udfald og slog kongen på flugt i et slag på Tranderup mark nord for byen. Imidlertid kom kongen igen året efter og indtog byen, der ødelagdes, særligt den vestlige og største del nord og vest for kirken.

Selvom byen havde lidt meget, synes den dog snart at have rettet sig igen, men under krigen i århundredets slutning mod „de fredløse“, der havde myrdet Christoffers søn, Erik Klipping,

i Finderup lade, gik det hårdt ud over byen. Under et danehof i Skælskør i 1288 opstod der strid mellem hertug Valdemar af Sønderjylland og enkedronning Agnes og hendes mænd. Og året efter plyndrede og afbrændte de fredløse sammen med nordmændene byen, så den for lange tider sank ned i den yderste fattigdom. Ved denne lejlighed skal også hofgården (Hovgården, hvorom Hovgårdsstræde endnu minder), som lå, hvor præstegården ligger, være afbrændt.

Fra nu af synes det at være gået stærkt tilbage for Skælskør, selvom kong Erik Mændved holdt meget af byen, vel nærmest for dens smukke beliggenheds skyld, og vistnok ofte opholdt sig her. Under hans regering led landet, og ikke mindst Skælskør, ved de idelige angreb af de fredløse kongemordere.

I året 1300 mødtes Erik Mændved med den norske kong Hakon til et forligsmøde i Skælskør. Senere da den svenske kong Birger Magnussøn blev forjaget fra sit land, blev han forlenet med gården „Spikaborg“ ved Skælskør, og efter hans død 1321 mødte en anden svensk fyrste op med krav på ejendomsret til byen. I den følgende tid var Skælskør underkastet skiftende ejere, indtil den 1453 blev tilkendt Christian 1.

I hele denne periode har det sikkert været svært for byen at rejse sig igen, og det synes som om både handel og landbrug har været næsten ophørt. —

Under Valdemar Atterdags regering var det vanskeligt for købstæderne at komme på fode igen på grund af de hårde krav om penge til indløsning af de pantsatte landsdele, såvel som til krigsførelse. I hans tid indtraf også en ulykke for landet, nemlig „den sorte død“ 1349; den bortrev en trediedel af landets befolkning. Hele

Skælskør 1753, set fra nordvest. Prospekt af J. J. Bruun. Korsørvejen fører op mod den ældste bydel vest for indløbet til noret. Kirkens dobbeltkapel blev indtil 1574 benyttet af menighederne på Omø og Agersø. (Det kgl. Bibliotek).

slægter og landsbyer uddøde, og også Skælskør gik det hårdt ud over, og mange ejendomme affolkedes helt. Efter århundredets midte synes byen dog så småt at være kommet til kræfter igen; man begyndte igen at dyrke jorden, der var lagt øde under krigene, og man fik fældet en del af egeskovene, der omgav byen, særligt mod vest, hvorved man fik både agerland og tømmer til byens genopbygning. I det hele taget synes tiden efter Valdemar Atterdags død at have været en jævn, omend langsom opgangstid for både land og by. Under Erik af Pommern fik Skælskør den 23. december 1414 privilegier som købstad, men disse kan næppe være byens første privilegier, da byen allerede mere end 200 år tidligere var blandt de betydeligste, og de andre byer allerede tidligere havde fået deres privilegier. Fra en noget senere tid haves kong Hans's privilegium, dateret i Køge 1488, hvorefter Skælskør skal nyde samme toldfrihed som Køge overalt i Danmark.

Ved midten af det 16. århundrede må byen være kommet nogenlunde på fode igen, idet dens ydelser under Syvårskrigen tyder på, at den har været ret velhavende; 1565 ydede den ligesom Korsør og Slagelse 400 rigsdaler, skønt den havde fået nedsættelse på grund af en ildebrand i 1564, og ved prinsesseskattens udskrivning 1596 i anledning af Kristian 4.s søsters bryllup ansattes Skælskør til 100 rigsdaler, medens af

sjællandske byer kun København, Helsingør, Køge og Næstved ansattes højere. Dette bevidner i høj grad byens anseelse.

Svenskekrigen 1658–60 blev en hård tid for byen med krigskontributioner og indkvartering af to svenske kavalleriregimenter; ialt skal krigen have kostet byen 27.500 rigsdaler, en for den tid svimlende sum.

I byen henlå nogle og halvtreds øde byggepladser, og en kongelig grundtakst-kommission ansatte 1682 byens købstadsgrund og derpå stående boliger til 5.175 rdl. Intet under, at mange af indbyggerne flygtede fra byen, og indbyggerantallet sank i 1672 til 617 og var længe nedadgående, indtil det i 1801 var nede på 567, men herefter har det stadig været stigende, så det nu er over 3.000. Denne stigning skyldes væsentligst fremgangen for handelen og skibsfarten. Allerede i slutningen af det attende århundrede havde Skælskør en betydelig udførsel af landbrugs- og fiskerivarer, og i det følgende århundrede tog skibsfarten et mægtigt opsving, så at der i den sidste halvdel af århundredet var henimod 50 skibe hjemmehørende her. Af disse var mange store sejlfartøjer, barke og fuldriggede skibe, der for verden om på „de syv have“ og sjældent eller aldrig kom herhjem. I stormfloden 1872 forliste nogle, og efterhånden solgtes alle de store. I den sidste snes år af århundredet besørgedes en betydelig svineeksport herfra til Kiel.

Flyverfotografi af Skælskør, set fra sydvest. T. h. for havneanlægget ved fjorden løber Algade op gennem den østlige bydel, der tog til at vokse efter 1700, da Korsør havde konkurreret Skælskør ud i det nordlige opland. Vest for kirken, som engang lå midt i byen, ses sygehuset, forrest t. v., og bag det borger- og realskolen. (Fot. 1951 Aero Luftfoto).

Den ældste og tidligere betydeligste del af byen ligger vest for broen, der forbinder de to bydele. Her ligger også kirken, byens ældste bygning, der stammer fra ca. 1210 og er indviet til Skt. Nikolai, de søfarendes skytshelgen. Dens størrelse vidner om byens tidligere betydning, skibet er $25 \times 10,7$ m, koret ca. 11 m, hele kirkens længde med tårnrum 46,5 m (indvendige mål). På nordsiden er tilbygget kapeller for Agersø og Omø, der tidligere hørte til Skælskør sogn. På kirkegårdens sydvestlige hjørne ligger den gamle kirkelade, der en overgang var latinskole og siden 1740 har været stiftelse.

Et ca. 1423 oprettet karmelitter-kloster lå i byens østlige del og strakte sig fra broen langs Algade halvvejs op til Nytorv; det nedreves efter reformationen 1536.

Om kirken og klosteret såvel som om byens ældre historie gives iøvrigt ret udførlige oplysninger i den af provst Friis Edvardsen 1759 udgivne „ringe underretning om Schielschiør kiøbstads gamle og nuværende tilstand“. Heri

omtaler han, foruden karmelitter-klostret, også et Marie-kloster, der skal have ligget på den såkaldte „Marie kirkegård“, et endnu ubebygget jordstykke mellem Jernbanevej og Marie Kirkegårdstræde, men om hvilket der iøvrigt intet vides, og af hvilket der end ikke er fundet murester, hvad der derimod er tilfældet for karmelitter-klostrets vedkommende, idet man ved nyere kælderudgravninger har afdækket betydelige fundamenter fra klosteret. Også af Æmeltorps slot „Spikaborg“ er fundet betydelige fundamenter. Af private beboelseshuse er kun få skånede af krig og brand, nu er kun tilbage ejendommen Vestergade no. 10 og ejendommen på hjørnet af Algade og Havnepladsen; de stammer fra midten af det 17. århundrede og er begge fredede i kl. A.

Broen, der forbinder byens to dele, er flere gange fornyet, bl. a. en gang fordi en stormflod havde bortrevet den, uheldigvis medens et brudepar fra den østlige del af byen blev viede i kirken vest for broen. Byens ældste segl fra 1502 viser

Algade o. 1897, set fra øst. Købstadens hovedfærdsåre, der her bugter sig ned mod bycentret ved havnepladsen og det smalle indløb til noret, fortsætter vest for broen under navnet Vestergade op ad bakkeskråningen mod Gammeltorv ved kirken, der ses i baggrunden. (Fot. Skælskør Erhvervs kontor).

Algade i dag, set fra øst. Gaden, der nu er asfalteret, blev brolagt 1817, men med toppede sten, som først i 1870'erne afløstes af tilhuggede. På hjørnet ved havnen ses et bindingsværkshus fra o. 1650, der blev restaureret i 1954. Heroverfor opførtes i 1898 en høj bankbygning, som har taget en del af udsigten til højre. (Fot. 1955 N. Elswing).

en ret primitiv bro, medens de to senere fra 17. århundrede viser broen forbindende kirken til venstre og karmelitter-klostret til højre. Alle tre segl har en stor sten midt i strømmen, den forestiller muligvis en stengrund, Stenkarret, anbragt som spærring for fjendtlige fartøjer i fjordens smalleste sted mellem yder- og inderfjord.

Byens rådhus fra 1896, det fjerde eller femte i rækken af rådhus, men absolut det anseeligste,

ligger på Gammeltorv som nabo til kirken. Foran rådhuset står midt på torvet Johannes Bjergs smukke Pomona brønd.

Kommunens borgerskole flyttedes 1902 fra Algade, den nuværende telefoncentral, til en ny bygning på Rådmandsvej og udvidedes 1910 ved overtagelse af den private realskole. Ved skolen er ansat en skoleinspektør og 14 lærere og lærerinder. Elevantallet er 480. Endvidere er der

Den knægtbyggede bindingsværksgård, Vester-gade 10, stammer fra o. 1670 og består egentlig af to huse med forskelligt formede knægte. Ligesom den lidt ældre gård i Algade fortæller den om byggestilen i det gamle Skælskør, hvor der så sent som i 1759 kun skal have været et eneste grundmuret hus. (Fot. 1955 N. Elswing).

Gamle huse ved østsiden af indløbet til noret, set fra broen, der forbinder de to bydele. Denne maleriske idyl ligger bare få skridt fra købstadens forretningsstrøg. Til den anden side er der udsigt over havnen ved fjorden. Broen, som kun måler 9,5 m i længden, fik sit smukke smedejernsrækværk efter en ombygning i 1869. (Fot. Sven Türck).

aftenhandelsskole på kommuneskolen og en teknisk skole på Maglebyvej.

Byens fuldt moderne sygehus fra 1946 ligger på Rådmandsvej; der er en overlæge, en reservelæge og plads til 61 patienter.

Andelsforeningernes gigtsanatorium, der er opført 1933 mellem byen og dens lystskov, har plads til 136 patienter; der er en overlæge og to reservelæger, og sanatoriet er udvidet i 1937.

Alderdomshjemmet er sammenbygget med sygehuset og har plads til 20 gamle.

Aldersrenteboligen ligger smukt mellem Rådmandsvej og Inderfjorden; den er opført 1949 og har seks 1-værelses lejligheder med kammer og 16 1-værelses lejligheder med alkove.

Jernbanen fra Dalmose byggedes 1892, persontrafikken ophævedes 1950 og erstattedes nu af 10 rutebillinier.

Havnen udvidedes betydeligt i 1887 og sejløbet uddybedes samtidigt til 4,4 m. Herfra er om hverdagen dampskibsforbindelse med Agersø og Omø.

Af større industrielle virksomheder kan nævnes: andels-svineslagteriet, Harboes bryggeri, den 167 tdr. store frugtplantage med frugtfabrik, et skibsbyggeri, hvor der er bygget flere kuttere til nordsøfiskeri. En fiskefiletfabrik modtager torsk fra byens søgående fiskerflåde og fra øerne, der også sælger på den daglige fiskeauktion.

1913 indviede civiletaterne deres 10 sommerhuse og restaurationsbygning ved Kobæk strand 2 km fra byen ved Agersøsund, hvor der siden er opvokset en hel by af private sommerhuse.

I de senere år er byen vokset en del ved blokbebyggelse og ved villabyggeri, og byens smukke beliggenhed tiltrækker stadig flere og flere turister og sommergæster, der lokkes af dens ry som den af landets byer, der har det største antal solskinstimer, hvorved den har erhvervet sig tilnavnet „solskinsbyen“.

Rådhuset på Gammeltorv, set fra syd. Bygningen er opført 1895–96 og ligger omtrent på samme sted som et af byens ældre rådhus, der blev nedrevet i 1682. Johs. Bjergs brønd blev opstillet på torvet foran rådhuset i 1946.

(Fot. 1940 Sven Türck).

PRÆSTØ

Af Harry Hansen

Det var Erik af Pommern, der 2. marts 1403 gav købstadsrettigheder til handelspladsen på den lille ø inderst inde i Bolefjorden, som Præstø Fjord dengang kaldtes.

Hvor langt tilbage i tiden der på dette sted har været en handelsplads at finde, vides ikke. I historien nævnes Præstø første gang 1321, da Christoffer 2. under et ophold i Præstø udsteder et beskærmelsesbrev for Køge. Men da det ligger ret nær at antage, at handelspladsen skylder sildefiskeriet i Øresund og kornhandel på Østersøkysten sin opkomst, må der allerede på Absalons tid have været en handels- og ladeplads på dette sted, idet vendernes undertvingelse og tyskernes kolonisering af hele Østersøkysten åbnede et stort og fordelagtigt marked for dansk korn. Senere kom hansestæderne til. Østersøen er allerede på Absalons tid et vigtigt indhav. Silden, der i uhyre stimer stod ned gennem Øresund, og kornet fra de stadigt voksende dyrkede arealer på Sjælland gav anledning til stor handel på Østersøen.

Hvor der var gunstige udskibningsmuligheder ud til dette hav anlagdes derfor lade- og lossepladser. Som en sådan er Præstø begyndt.

Noget sikkert om byens størrelse i middelalderen kan ikke siges, men at den på intet tidspunkt har nået de 500 indbyggere må dog vist anses for givet.

En håndsregning til byen blev det, da Christian 1. tillod Antoniterordenen at oprette et kloster i Præstø og til dette formål skænkede „Vor og kronens Kirke udi Præstø“. „Antoniterklostret blev oprettet som datterkloster af Skt. Antoni gård i Maarkær (Sydslesvig) og stod i betydelig økonomisk afhængighed til dette. I tiden omkring 1475 har klostret været i gang, men dets levetid blev kun kort. Reformationen fulgte så

kort efter, at klostret næppe kom til at stå helt færdigt. Dette formodes at være grunden til, at Frederik 2. ikke 100 år efter dets oprettelse gav ordre til at nedrive det. Stenene blev sendt til København til brug ved kongens slot. Hvor mange munke, klostret har huset, ved man ikke noget om, og stor rigdom kan det ikke have nået at samle, men med tilbygningen til den oprindelige Skt. Marie kirke i Præstø har antonitermunkene sat sig et både værdigt og varigt minde. Denne senere tilbyggede del fremtræder udadtil som tre kapeller, hvert med sin gavl, og alle tre gavle forskelligt udstyret, såre festlige ved deres rige variationer af blændingsmotiverne, og kirken må betragtes som en værdig repræsentant for sengotisk bygningskunst“.

Når byen, trods dens gunstige beliggenhed for handel med hansestæderne, ikke i de kommende århundreder vokser nævneværdigt, og den dag i dag må tælles blandt landets mindste købstæder – ca. 1600 indbyggere –, kan der peges på adskillige årsager hertil.

I første omgang blev byen så at sige standset i opløbet af en række ulykker af sådant omfang, at man snarere end at undre sig over byens lidenskab må forbavses over, at den har formået at overleve og overvinde de trængsler, den måtte igennem i form af ildebrande, stormflod, pest og krigsplyndringer, trængsler som med næsten uhyggelig præcision indtraf, hver gang man så nogenlunde havde overvundet følgerne af den foregående ulykke.

Indtil 1608 er det dog, som der stadig gives borgerne en rimelig chance, og af Pontoppidans „Danske Atlas“ fremgår det da også, at byen omkring midten af det 17. århundrede er nået frem til „jævn velstand“. Byen får nu sin første storkøbmand i Laurids Nielsen.

Præstø 1763, set fra sydøst. Efter Pontoppidans Danske Atlas. Byen er genrejst efter branden 1757; men Østerbro, den gamle vejdæmning over Tubæk Aa, har man ladet forfalde, så den ikke kan benyttes. En ny bro opførtes 1819. T. v. for kirken ses de barakker, der blev bygget, mens Præstø var garnisonsby 1644–1785. (Det kgl. Bibliotek).

Men med Carl Gustavkrigene 1658–60 og den dermed følgende rædselstid for Sydsjælland indledes Præstøs nødstid.

Fra Vordingborg drog Carl Gustav med sin hovedstyrke over Præstø mod København. 6000 mand indkvarteres til forplejning og overnatning i Præstø. Alene dette kunne være nok for en by med mindre end 500 indbyggere. Men den skulle så langt fra slippe hermed. For at undgå plyndring udredte man en efter byens forhold betydelig sum penge. Pengene blev man af med, „men så lidet holdt fjenden sit løfte“, står der at læse i en gammel beretning herom, „at han i seks dage plyndrede og brændte byen“.

En hel del af husene blev nedrevet, og tømmeret i dem blev ført til København til brug ved opførelse af svenskernes lejr ved Valby. Hermed er det forbi med velstand og oplomstring. De følgende år hærger fjenden land og by i Sydsjælland.

Til minde om disse tider rejstes for et par år

siden i byens anlæg ved Frederiksminde en snaphanestatue af den svenske kunstner Aksel Ebbe. Den står nu der som et symbol for den partisan-krig, der af folk fra egnen under ledelse af Svend Poulsen – Gøngehøvdingen – blev ført mod svensken, og hvorom levn og mundtlige beretninger endnu lever stærkt på egnen.

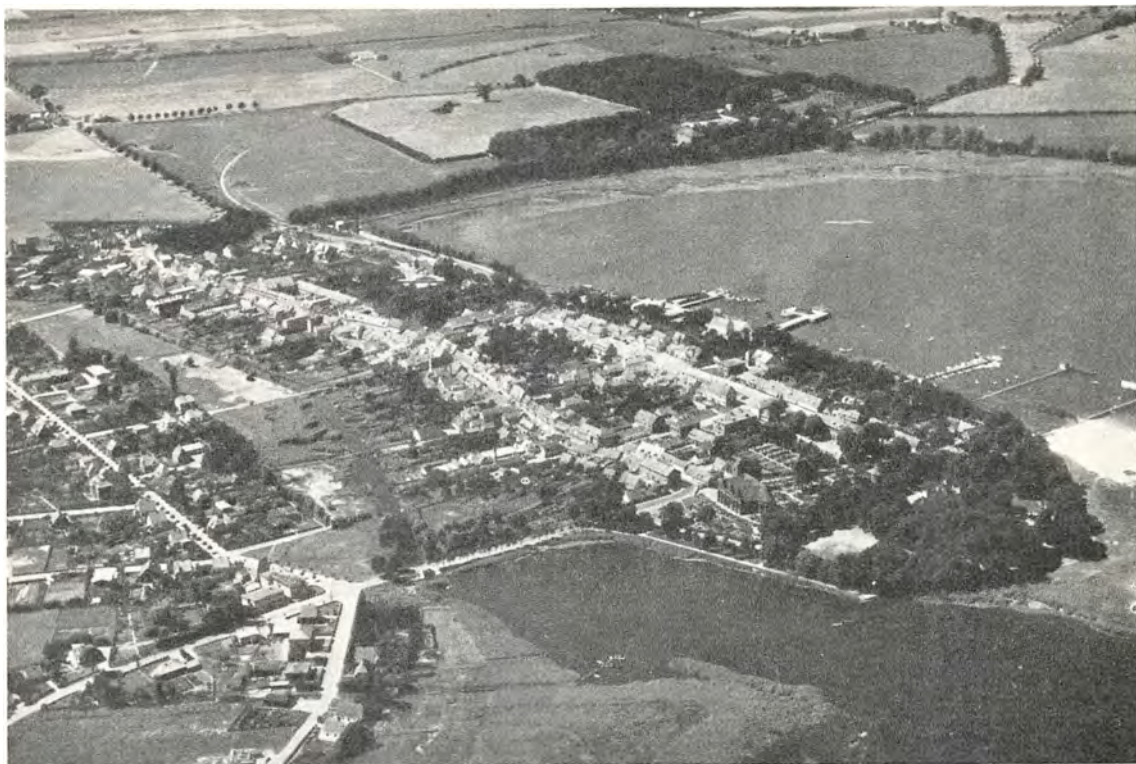
Efter krigen tager man så fat på genopbygningen af byen, og i løbet af en syv-otte år bliver man nogenlunde færdig hermed. Da udbryder i april 1668 den første store brand. En kraftig østlig forårsstorm gør alle slukningsforsøg til intet. I løbet af kun to timer er tre fjerdedele af samtlige byens bygninger nedbrændt.

1670 følger næste brand i den endnu langt fra opbyggede by, der 1672 havde 435 indbyggere.

1711 rammes byen, der nu tæller mindre end 400 indbyggere, af pesten. En fjerdedel bortrives af denne svøbe.

Samme år i oktober rammes byen så af den tredie storbrand. 28 gårde og huse nedbrænder.

Flyverfotografi af Præstø, set fra sydvest. Mellem Algade, byens sydlige hovedfærdselsåre, og bebyggelsen på Præstemarken, der indlemmedes 1920, løber den nu regulerede å. T. h. for Nysøalléerne ligger banegårdskvarteret i nordvest, og øst for havnen ses badestranden ud for Frederiksmindeanlægget ved kirken. (Fot. 1951 Aero Luftfoto).

Atter går man i gang med genrejsningen, og 1750 er byen nået op på 70 „vaaningshuse“, og så udbryder i august den fjerde storbrand, der tager to trediedele af byen.

Nu magtede man ikke længere ved egen hjælp at rejse byen. Der måtte en landskolekt til „for derved at indsamle, hvad godvillig gave enhver måtte lade sig bevæge disse arme og nødlidende at skænke og meddele“.

Og da man så i 1757 tildels havde overvundet ulykken fra 1750, udbrød den 21. maj den femte og sidste storbrand.

Atter måtte der samles ind landet over, og kongen selv ydede „af Vores kasse“ et betydeligt beløb. 1769 havde byen kun 379 indbyggere.

Gentagne gange har byen været udsat for stormflod, sidst 1872, men de skader, som derved er påført byen, er mindre væsentlige.

Det vil efter dette være forståeligt, at byen – bortset fra kirken – ikke rummer bygninger af betydelig ælde og arkitektonisk værdi.

Midlerne til genopbygningen var trods hjælpen udefra knappe, så der måtte økonomiseres. De genopførte huse var gennemgående små, tarvelige og ret ensartede. En vis byggeplan og byggestil har man dog haft. „Intet hus til gaden må bygges af andet end godt og forsvarligt egetømmer. Stolperne skal være mindst 4½ alen høje i huse til gaden, og alle – såvel forhuse som baghuse – skal belægges med stentag“.

Af bygninger, der kan føres tilbage til denne tid, findes der nu blot et par stykker, Adelgade 16 og Raadhusstræde 3.

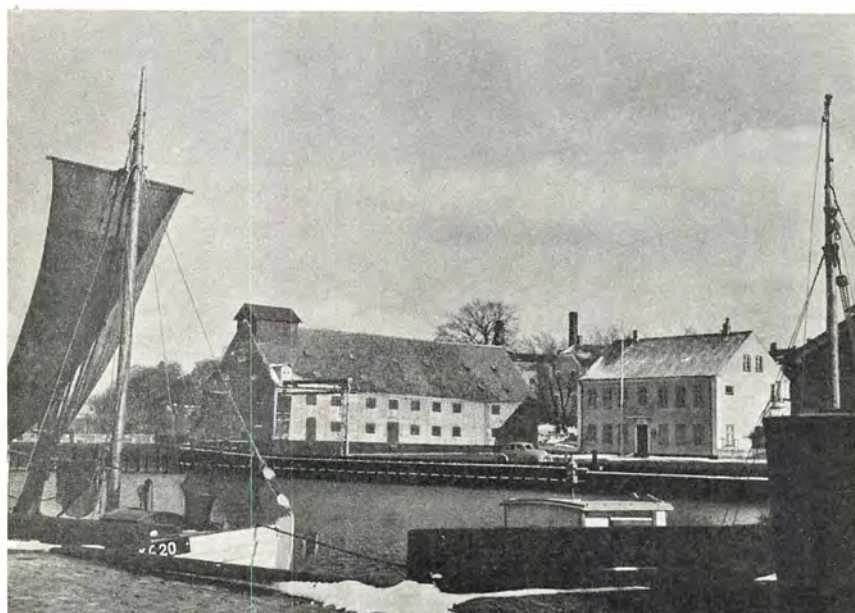
Men iøvrigt har byen aldrig, hverken før eller efter brandene, udmærket sig ved monumentale bygninger. Udviklingen efter brandene er foregået jævnt og stilfærdigt. Byen har ikke oplevet perioder, „hvor alt skulle omkalfatres i en håndvending“. Kun når der var trang og et naturligt behov, er forandringer og udvidelser sket. Præstø er blevet distanceret af dens større og stadigt voksende nabobyer, men samtidig har den be-

Præstø kirke, set fra syd. Sideskibet med de tre takkede gavle, „den nye kirke“, er opført af antonitermunkene o. 1510.

Den er bredere end „den gamle kirke“, der stammer fra det 15. århundrede, og var fra reformationen til restaureringen o. 1906 kirkens vigtigste rum. Grundtvig var præst ved kirken 1821–22, og hans moder er begravet på kirkegården.

(Fot. 1954 Toxværd).

Havnen, set fra nordvest.

Ud for det gamle kridstenspakhus t. v. anlagdes den første del af havnen i 1828, efter at byen havde fået en stor, men temmelig kortvarig flåske- og korneksport. Tidligere, da her kun var et par små skibsbroer, havde man ved ladning og losning måttet anvende både eller vogne, der blev kørt ud i vandet.

(Fot. 1945 Toxværd).

varet en del af den atmosfære, der blot for en generation siden var de danske købstæder egen, men som man nu i mange af dem må søge forgæves efter og som – efterhånden som den bliver sjældnere – vil blive savnet af stadig flere.

Men brande og krigsulykker alene forklarer ikke byens ringe vækst igennem tiderne, endnu nogle faktorer må nævnes. Den første må søges så langt tilbage som til tiden omkring købmanden Laurids Nielsen. Han fødtes 1587 i Præstø og nedsatte sig 1612 som „kræmmer udi samme

by“. Hans forretning antog et meget stort format, og hans indflydelse på byens ve og vel var dominerende. Vistnok lige til sin død var han kirkevæрге og borgmester. I kirken har han sat sig et varigt minde i den imponerende altertavle, som han kort efter sin hustrus død skænkede til kirken. Tavlen er et overdådigt billedskærerarbejde i bruskbarok, udført af den fremragende kunstner Abel Schrøder i Næstved, den samme som har skåret tavlen i Holmens kirke. Laurids Nielsen var typen på den tids storborger. Anset,

Torvet o. 1905. T. v. for Centralhotellet ligger rådhuset, som i 1823 afløste det forrige, der var opført efter branden 1750. Bag det øverste gavlvindue sad i 1860 den dødsdømte Lars Nielsen fra Balle, „forstokket og uimodtagelig“ som præsten efter henrettelsen udtrykte det i skriftet „Spildte guds ord på Balle Lars“.

(Det kgl. Bibliotek).

Torvet i dag. T. v. skimtes skolen i Klosterbakkealleen, der fører ud til byens anlæg. Politigården t. h. blev opført 1941, efter at Centralhotellet var nedrevet i 1938. Træpumpen forsvandt før 1. verdenskrig, og under den 2. fjernedes bommene øst for rådhuset. Denne del af Torvet er nu asfalteret og indrettet til parkeringsplads. (Fot. 1955 Toxværd).

indflydelsesrig og pengestærk har han kunnet gøre, hvad han ville – også når det gjaldt byen. Herom vidner et køb af en del af Klosterbakken i 1648. Borgerne er næppe blevet spurgt om denne handel. Heller næppe da han senere købte de 5 tønder land, hvorpå sønnen Jens Lauridsen 1672 opførte den nuværende Nysø hovedbygning. Jorderne til det nyoprettede gods kom til at ligge så tæt ind til Præstø by, at al udvidelse mod vest fra da af var udelukket – og er det den dag i dag. Mod syd dannede Tubæk

Aa en lige så uovervindelig hindring, idet jorderne syd for denne tilhørte præstekaldet og var lige så urørlige som dem under godset. Præstø var således virkelig en by på en ø og en by uden arealer til udvidelse – et forhold, der i høj grad har virket hæmmende på byens vækst.

Nævnes skal også besejlingsforholdene, der fra byens start og gennem middelalderen var absolut tilfredsstillende, men som med den udvikling, skibene og skibstrafikken har gennemgået i den nyere tid, nu lader meget tilbage at ønske. Hav-

nen skriver sig fra 1828; indtil da fandtes der blot lade- og lossebroer. Den er kun brugelig for småskibsfarten, og i vanskelige vintre kan isen lukke i måneder. De muligheder, Præstø som søkøbstad kan have haft, er forlængst ophørt at eksistere. Havnens tidligere så sikre overskud er nu forvandlet til et ligeså sikkert underskud. Gods- og varetransporten sker mindre og mindre over havnens bolværk. Landevejs- og jernbane-transporten er trådt i stedet.

Af det ikke særlig righoldige materiale, der står til rådighed, når det gælder Præstøs første tid som købstad, synes det at fremgå, at dyrkning og græsning af byjorden, der omfattede 32 lodder, har været det bærende erhverv. Handel, fiskeri og håndværk er på den tid kommet i anden række, men der har dog været handel nok til, at byen kunne få købstadsrettigheder. Eneret på handel og håndværk har der altså været. Senere ændres dette forhold. Byjorden afhændes, handel og håndværk træder i forgrunden. Af håndværkerne når dog kun skomagerne at blive så mange, at de kan danne et laug. Sildemængden i Østersøen tager af, og dermed også fiskeriets betydning for byen.

Interessen samler sig mere og mere om handelen. 1839 skriver O. D. Lütken i sin bog om Syd-sjællands økonomiske tilstand: „Præstø købstad er vel efter folketallet den mindste af amtets købstæder, men derimod er dens handel ikke ubetydelig, og den er måske den af dem alle, hvis fremgang i de sidste 30 år er mest umisken-

delig“. Med næringslovene af 1857 ændres købstadens forhold atter. Handel bliver nu helt hovederhvervet. Statistikken oplyser kort før sidste krig, at i Præstø beskæftiger 21 % af byens befolkning sig med handel, en meget høj procent. Stege har således 16,3 %, Køge 13,7 og København 13,4 %. I modsætning hertil har f. eks. Hasle 6,3, Fredericia 8,0 og Viborg 8,2 %. Der er intet mærkværdigt i, at byen gennem de sidste generationer har været ikke alene købmandspræget, men også købmandsstyret. Byen havde 1950 1602 indbyggere.

På jernbaneforbindelsen med omverdenen måtte Præstø vente indtil år 1900, skønt forhandlingerne herom begyndte på et så tidligt tidspunkt som 1859, hvor man forhandlede om en tilslutning til Roskilde-Korsørlinien, og efter 1872 til Roskilde-Gedserlinien. Først 1898-99 blev disse mange og ofte drøje forhandlinger tilendebragt med resultatet Næstved-Præstøbanen, der så 1913 forlængedes til Mern. Også for banen har udviklingen formet sig ugunstigt, dens fremtid tegner ikke alt for lys.

Af en af byens tidligere borgmestre er der blevet sagt, at Præstø aldrig kunne blive nogen stor by, men den kunne blive en køn by. Tiden synes at skulle give ham ret. Med sin beliggenhed, med sit torv og det gamle rådhus og den lave ensartede bebyggelse i de krogede og hyggelige gader rummer byen aktiver, som vel er værd at vogte på.

STORE-HEDDINGE

Af Axel Hanssen

Store-Heddinge er en af de forholdsvis mange gamle byer på Stevns, hvis navne går tilbage til folkevandringstiden eller er endnu ældre. 5 inge-byer og 5 lev-byer er alle grundlagt nær vandskellet, som dog ikke er fremtrædende på den jævne moræneflade; man har rimeligvis først taget de højtliggende og velafvandede jorder i brug. For Store-Heddinges vedkommende kan desuden nævnes, at byen ligger sydøst for en lang – og i ældre tid – ufarbar strækning, som afvandes til Tryggevælde Aa af en lille bæk, der danner den gamle grænse mellem Nordstevns og Sydstevns, altså på et sted, hvor skellet var mindre udpræget, og hvor overgang omsider kunne foregå.

Endelsen inge er i byens navn sat sammen med olddansk had(d), der rimeligvis hentyder til skovbevoksning. Oprindelig hed bebyggelsen kun Heddinge (Hæddyng) og kaldes således i Valdemar den Andens jordebog 1231, men 1261 er navnet ændret til Heddingemagle, og et Lille-Heddinge er antagelig udskilt. Store-Heddinge-navnet bliver dog ikke almindeligt før i 1500-tallet.

Byens ejendommelige segl hentyder rimeligvis til dens navn. Det viser en kirke, hvorover der svæver en gedebuk mellem måne og stjerne. Man kan tænke sig, siger Gunnar Knudsen, at den mester, som i 14- eller 15-hundredtallet fremstillede seglet, har været en lærd mand, kyndig i latin. Han har da sammenstillet ordet Heddinge med det latinske hædus, der betyder „ung gedebuk, kid“, og som desuden er navnet på et stjernebillede.

At kirken dominerer i seglet, kan opfattes som en fremhævelse af dens særpræg og betydning for byen. Den er uden lige i hele landet, idet den er Danmarks eneste polygone kirke fra

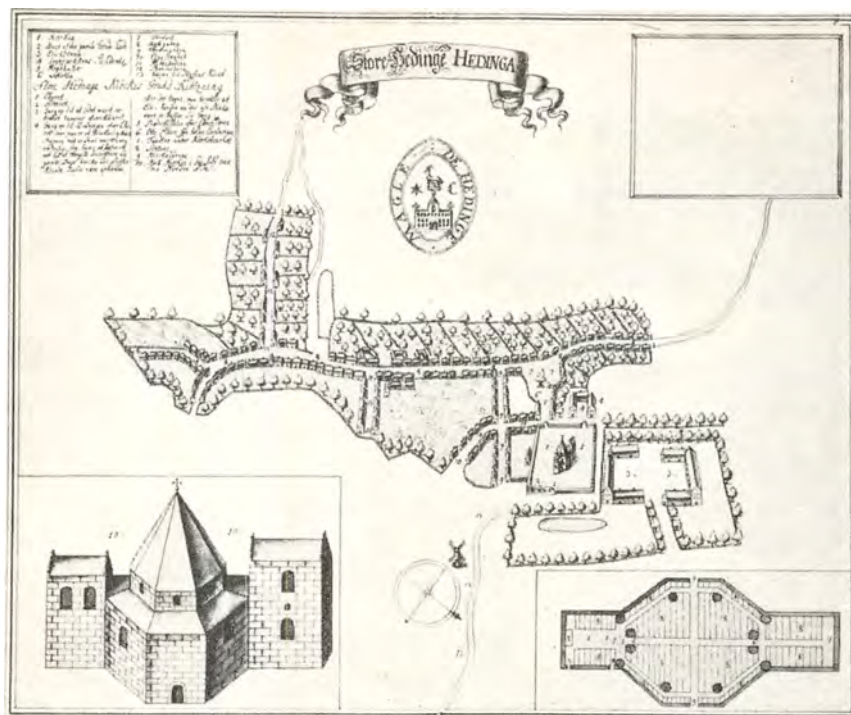
middelalderen. Koret og det ottekantede skib, kirkens ældste dele, antages at være bygget af kongen o. 1190, rimeligvis som værn for en af hans gårde, den senere Erikstrup herregård, der lå umiddelbart nord for kirken, men ikke eksisterer mere. Også Lille-Heddinge kirke blev rejst som fæstningsværk mod venderne hærgninger på den udsatte halvø. Til opførelse af alle kirker på Stevns har man brugt egnens specielle byggemateriale, den modstandsdygtige limsten fra klinten.

Hvornår Store-Heddinge fik sine købstadrettigheder, ved man ikke, da de ældste dokumenter herom er gået tabt. Men den 2. januar 1441 udstedte Christoffer af Bayern, der ligesom Erik af Pommern søgte at gavne købmandsstanden, fornyede privilegier. – Der var således lejlighed til 2. nytårsdag 1941 at fejre den mindst 500-årige stad, hvilket også blev gjort, men på grund af den tyske besættelse under enkle og stilfærdige former.

Iøvrigt er oplysningerne om byens fortid spredte, men ikke uden særpræg.

Store-Heddinge har i middelalderen haft to gilder eller broderskaber til styrkelse af sammenholdet mellem borgerne, et Olavsgilde og et Knudsgilde. Om Olavsgildet siger skræen, at det ikke var indstiftet „for driks skyld“, og i Knudsgildet måtte bagere ikke optages! Blandt gildebrødrene nævnes borgmestre, præster, Sjællands biskop dr. Poul Madsen, der var født på Stevns, og Lars Remmesnider, som var så stærk, at han kunne løfte et bord med to svære mænd på op over sit hoved.

Sin første skole, en latinskole, fik byen antagelig på reformationstiden. Den havde kun een klasse og få elever og kunne ikke dimittere til universitetet. Udstyret har været tarveligt; 1616

Store-Heddinge o. 1670, set fra nordøst. Efter Resen. Nord for kirken, om hvis udseende før branden o. 1676 tegningen og grundplanen fortæller, lå det nu forsvundne Erikstrup, en gammel kongsgård. Bagved kirken ses den trelængede præstegård, o. 1750 erstattet af den nuværende, og længere tilbage torvet med rådhuset.

bestod det af „en fyrreseng, to lange, smalle bænke, gjorde 1511, en gammel, bred bæk og en sort skive“, d.v.s. et sort bord. 1738 bestemtes det, at skolen skulle nedlægges, fordi det fattige borgerskab ikke havde råd til at lade børnene lære latin, men behøvede dem „bag ploven“. Skolens rektor blev derefter kordegn og dansk skoleholder.

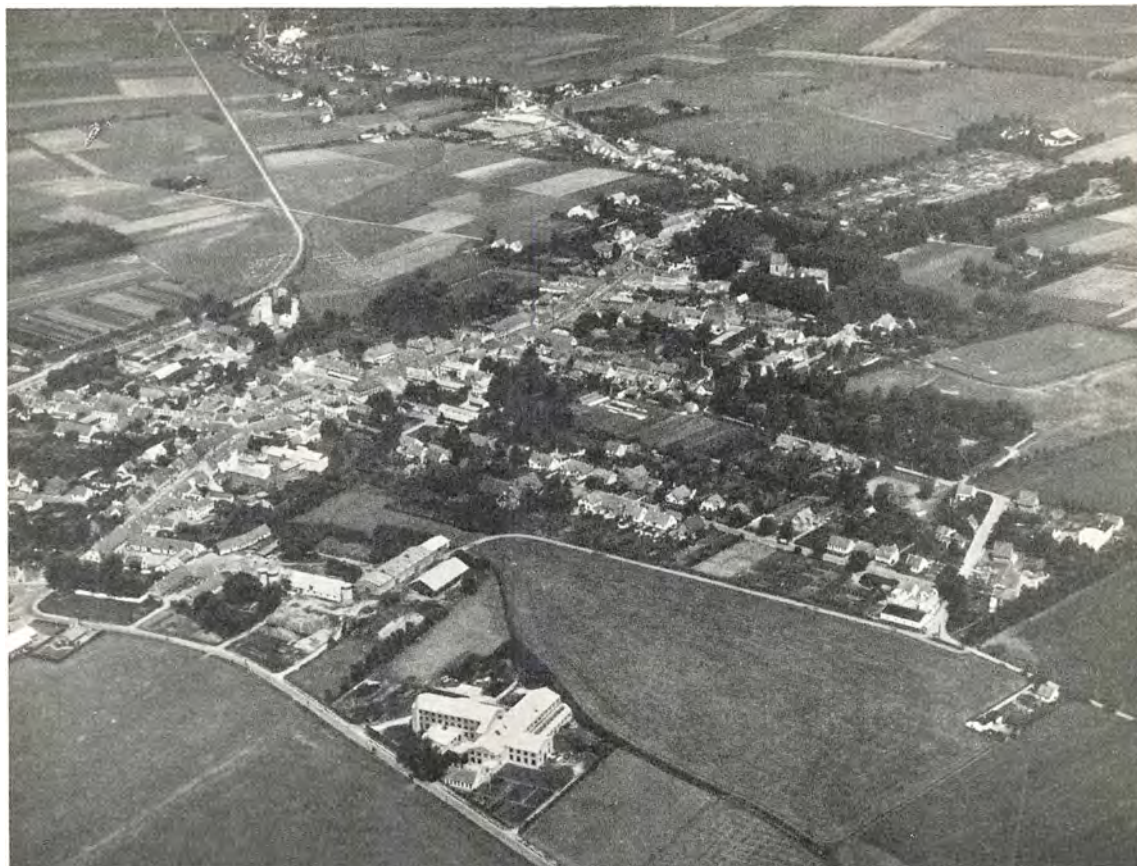
Hårde tider oprandt, da svenskerne 1658–60 holdt til på Stevns. Købstaden, som 1672 havde 362 indvånere, forarmedes som følge af, at den til fjenden måtte udrede kontanter og varer til en samlet værdi af 7493 rdl., og 9 gårde „lagdes øde“. – Endvidere forhuggede svenskerne egnens skove slemt.

Som Store-Heddinge er vokset op på den frugtbare halvø i en afstand af 6–7 km til brugelige havnepladser, nemlig Rødvig syd for klinten og Gjorslev Bøgeskov nord for denne, måtte landbrug og forarbejdning af landbrugsvarer blive bærende erhverv, så meget mere som der til købstaden stedse har hørt udstrakte jorder, der gav et godt rygstød for økonomien. Hver mand havde sin jord, og i 1700'erne hed det om indbyggerne, at de var „bedre bønder end borgere“, og i 1811: „Den største del af husene

er stråtækte og ligner udentil bønderhuse, og byen er også en blanding af købstad og landsby“. Så sent som til o. 1910 havde en nu udstykket landbrugsejendom sin mødding liggende ud mod hovedfærdsselsåren gennem byen.

Omkring 1600 må brændevinsbrændingen have været almindelig, og den kom til at spille en meget stor rolle til langt ind i forrige århundrede, da det sidste brænderi blev nedlagt i 80erne. Borgerne fik ord for at være drikkældige, og herredstinget måtte 1609 flyttes uden for byen på grund af „den store uskikkelighed og gudsfortørnelse med overflødig drik“. At ondet ikke har været let at komme til livs, fremgår af følgende udtalelse fra 1798: „Til største skade for bondens levemåde, sæder og moralitet har den i herredet beliggende kiøbstæd Store-Heddinge formedelst brændevinsdrik stedse været“. Med et årligt forbrug af 1500 favne ved blev brænderiet en hård belastning for skovene, og endda kunne byens 6 brænderier, der i 1860 havde en produktion på 28500 potter, ikke dække forbruget. Alkohol fremstillingen muliggjorde et betydeligt kvæghold. Et af brænderierne havde fra o. 1870, og til det blev nedlagt, bortforpagtet sin bærrestald eller drankerstald.

Flyverfoto af Store-Heddinge, set fra sydøst. Efter jernbanens åbning 1879 er købstaden især vokset mod vest og øst omkring den sydlige del af sin lange hovedgade. Store-Heddinge har altid haft anseelige jordtilliggender, og bybilledet præges stadig af det gamle hovederhverv, landbruget, der endnu ernærer en femtedel af befolkningen. (Fot. 1951 Aero Luftfoto).

I denne periode stod her normalt 60–70 stude til opfedning 5–6 måneder. Dyrene drak store mængder bærmælk og fodredes derudover kun med halm. Beruselsen var overvældende til at begynde med, men efter et par dages forløb aftog den kendeligt, hævdes det.

2 stubmøller opførtes i 1600-tallet; den ene af disse er endnu bevaret, og den ses i landsby-museet på Hjerl hede.

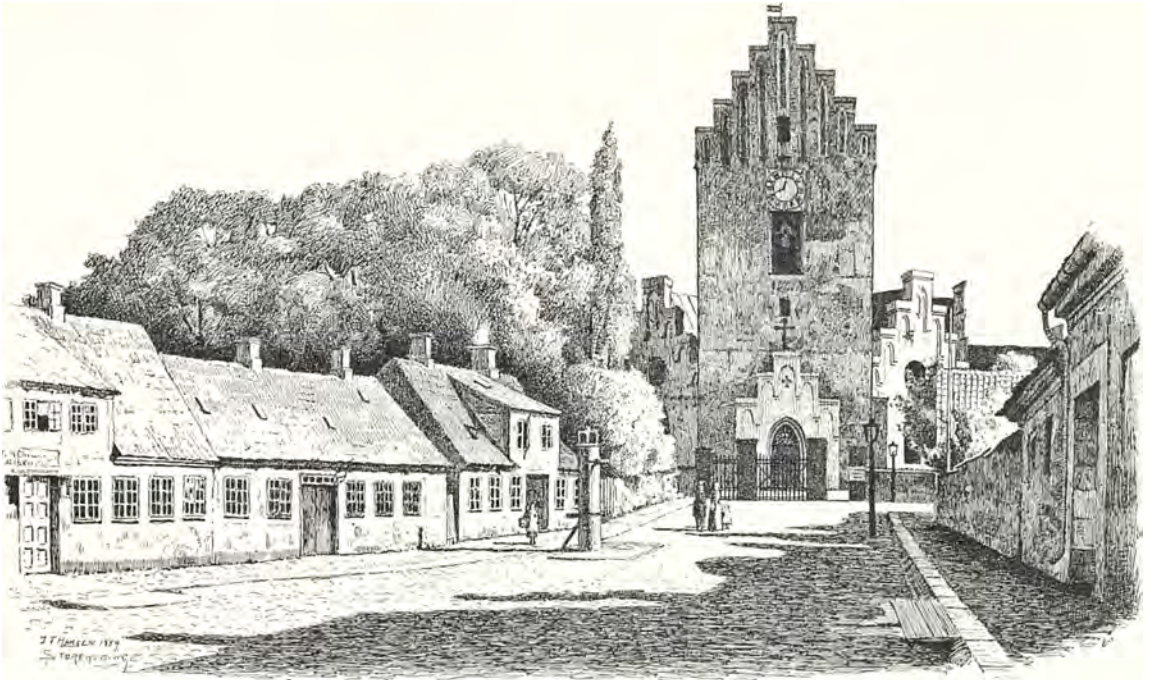
3 garverier har været i drift samtidig, og forbruget af egebark stillede også krav til skovene. Det gamle håndværk er forlængst afløst af et industrielt foretagende, iøvrigt byens største fabriksvirksomhed.

De store landboreformer i slutningen af 1700-tallet gavnet i høj grad en by som Store-Heddinge, der 1776 betegnes som „den sletteste købstad i Sjælland“. Det store overdrev udstykkedes

og opdyrkedes, og folketallet steg i tidsrummet 1801–50 fra 573 til 1076. Et udtryk for fremgangen har man tillige deri, at byen 1839 fik sin første sparekasse. 1937 åbnedes det 5. pengeinstitut i Store-Heddinge.

I 1879 kom den østsjællandske jernbane i drift og gav øgede udviklingsmuligheder for by og opland. Indvielsesdagen den 30. juni blev en festlighed af format. Christian 9. gæstede nemlig staden, og det hører jo til de sjældne tildragelser, at Hans Majestæt begiver sig over Trygge-vælde Aa for at færdes i Elverkongens rige.

Den almindelige fremgang i dansk næringsliv præger også Store-Heddinges trivsel i den følgende tid. 1901 når indbyggertallet op på 1816, 1916: 2154, 1928: 2450. Tilvæksten skyldes ikke blot de egentlige byerhverv. Fra 1910 til 1927 blev der foretaget betydelige udstykninger, bl. a.

Gammeltorv 1889, set fra vest. I 1838 opførte byen et rådhus på Nytorv i stedet for det gamle, der lå på nordsiden af Gammeltorv, hvor nu træerne breder sig i haven ved den 200-årige præstegård. Også bygningen overfor, som rummede købstadens lille latinskole, der blev nedlagt 1738, er forlængst borte. (Tegning af J. T. Hansen).

Gammeltorv i dag, set fra vest. Den stilfulde kirkegårdsportal, som i 1914 blev opført ud for det restaurerede kirketårn, medvirker til at skabe en smuk ramme om torvet, der nu som o. 1670 åbner sig ud mod byens lange hovedfærdselsåre og derfor i sin moderniserede skikkelse bl. a. er fortrinligt egnet til parkeringsplads. (Fot. 1955 N. Elswing).

*Nytorv med skomager
Langs hus o. 1860, set fra
øst. Mellem skomagerens
hus, hvor der beskæftigedes
en halv snes svende, og
byens nye rådhus, der var
blevet opført på Adalgade i
1838, henlå torvet endnu
som græsningsplads for
borgernes geder og får.
(Efter radering, tilh. bog-
trykker Ernst Jørgensen,
Store-Heddinge).*

*Nytorv i dag, set fra øst.
Efter den østjællandske
jernbanes åbning i 1879
blev torvet forbindelsesled
mellem Adalgade og
Jernbanegade, der førtes
ned til stationsbygningen i
baggrunden, og den gamle
græsningsplads omskabtes
til et moderne bycentrum,
hvor nu snart kun
skomagerens pyntelige hus
minder om svundne tider.
(Fot. 1955 N. Elswing).*

fra en af de gamle brænderigårde og af det tidligere Erikstrups spredt liggende jorder, hvorved købstadskommunen fik ca. 40 ny landbohjem. Men landbrugskrisen i begyndelsen af 30erne virkede føleligt på byens erhverv, og folketallet begyndte at dale. Senere er der indtrådt en langsom stigning, så at indbyggertallet 1954 ligger på 2233, hvortil kommer en forstadsbebyggelse i landsognet på 265.

Selv om Store-Heddinge i lighed med andre småbyer ikke har kunnet følge de større købstæders procentvise tilvækst, har dens næringsliv dog et stabilt præg, takket være det frodige opland med en købedygtig befolkning, 4-5 gange så stor i tal som købstadens egen. Der kræves på Stevns kun 4,4 ha pr. td. hartkorn, og byens pengeinstitutter får del i udbyttet fra den højt boniterede og veldrevne jord. Desuden viser

skatteopgørelsen, at borgernes gennemsnitsindtægt meget vel tåler sammenligning med tilsvarende opgivelser i de fleste andre købstæder.

Landbrug m. v. ernærer ifølge erhvervstællingen 1950 godt 19 % af befolkningen, et meget højt tal for en købstad. Men af kommunens samlede areal på 1303 ha udnyttes endnu i 1954 1173 ha som landbrugsjord, fordelt på 108 ejendomme, hvoraf de allerfleste er små brug. 74 har således et tilliggende på 7 ha eller derunder; forhøjes grænsen til og med 10 ha, fås yderligere 20 ejendomme. I modsætning hertil hører der under den største gård 218 ha, og de 4 følgende brug har arealer fra 88 til 44 ha; et par af dem har desuden jord i landsognet. Tilbage er 9 gårde med tilliggende mellem 10 og 24 ha; almindelige bøndergårde indtager altså en beskednen plads.

Industri og håndværk med bygge- og anlægsarbejder skaffer udkommet til 33 % af beboerne, handel og transport til 23 %, liberale erhverv 10,5 %, ude af erhverv er 12,5 %, og for 2 % mangler oplysninger.

En enkelt industri med tilknytning til landbruget, en lucernemøllefabrik, skal nævnes, dels fordi den er landets største i sin slags, og dels fordi antallet af lucernemøllefabrikker i det hele taget er ret lille. Virksomheden her er grundlagt 1937, og den har en årsproduktion på 1500-1800 t.

Selve købstaden har bevaret sit gamle præg af langby med udstrækning fra nord til syd. Mellem de to torve, Gammeltorv ved kirkens vestportal, og Nytorv med ting- og arresthuset, strækker Algade sig som det mest udprægede forretningskvarter – med de gamle haver bevaret bag de fleste ejendomme. Mange huse i byen er opført af limsten, der indtil tiden omkring første verdenskrig var almindeligt byggemateriale, men nu ikke mere kan konkurrere i pris med brændte sten.

Et enestående bygningsværk har Store-Heddinge i sin ærværdige kirke, som får en særlig omtale andet sted.

Inden man besøger kirken, lægger man mærke til den kørne, nu fredede præstegård fra o. 1750 i en stor have ud mod Gammeltorv, og inde på kirkegården står en af vort lands største og smukkeste hængebøge. Nær østmuren ligger et par soldatergrave fra 1864. I den ene af disse hviler premierløjtnant og kompagnikommandør Carl Gustav Rosen, der blev såret ved Dybbøl 18. april og døde nogle dage senere. Fra stenen, som 9. regiments 8. kompagni lod sætte på graven, anføres følgende linjer: „Han var en kærlig ægtefælle og fader, – – – agtet af sine foresatte, afholdt af sine kammerater, elsket af sine undergivne, sin pligt og sin ære tro indtil døden“. – Således karakteriseret genkender man premierløjtnant Rosen i „Kompagniefens“ skikkelse, som P. F. Rist har levendegjort i „En Rekrut fra 64“.

– – –

I besættelsesårene 1940-45 varede det længe, inden tyskernes mistænksomhed rettedes mod Stevns. Jøder og andre efterstræbte landsmænd overførtes til Sverige, modstandsbevægelsen organiseredes på landet og i byen, og våbenedkastninger foretoges forskellige steder. Nogle frihedskæmpere blev en måneds tid før den tyske kapitulation angivet, fængslet og mishandlet, men alle vendte tilbage. Ingen fjendtlige tropper indkvarteredes i byen, da tyskerne anlagde mindre militærstationer ved klinten; et af hotellerne måtte dog en kortere periode give plads til russiske krigsfanger og deres vogtere. I foråret 1945 stuedes ca. 600 flygtninge, børn, Hitlerjugend og ældre mennesker sammen i forskellige lokaler. Hitlerdrengene kom væk straks efter 5. maj, mens alle de øvrige anbragtes i barakker, indtil de i sommeren 1946 førtes til større lejre.

NÆSTVED

Af F. Michelsen

Det er ved oprettelsen af Skt. Peders kloster 1135, man første gang hører om Næstved, og i henved halvdelen af sin mere end 800-årige historie var købstaden underlagt munkesamfundet ved Susaaen. I stiftelsesbrevet af 29. november 1135 skænkede den sjællandske stormand Peder Bodilsen, hans moder og brødre kirken i Næstved med al dens tilliggende „til Gud og Skt. Peder“, for at der kunne oprettes et benediktinerkloster i byen. Giverne forsynede det nye kloster rigeligt med gods fra deres besiddelser. Således overlod fru Bodil det halvdelen af jorden i Lille Næstved, „Næstweth parva“, foruden 1 ¼ bol og møllen (Magle-mølle) i Store Næstved, „Næstweth major“. Selve stiftelsesbrevet er givet „in villa Næstweth“, i byen Næstved. Da ordet bol er et mål for opdyrket jord, må det sted, hvor Skt. Peders kloster skulle ligge, dengang have været en landsby. „Tved“ betegner et ryddet område, som her var beliggende på et næs, og Susaaen dannede skel mellem det store og det lille Næstved. Store Næstveds landsbygade har sikkert svaret til nutidens Brogade – Kindhestegade – Ringstedgade, vejen fra overfartsstedet mod nord.

Men allerede 1140 betegnes Store Næstved som købstad. I et endnu bevaret gavebrev af 21. marts dette år skænkede Erik Lam „de munke, som tjener Gud og Skt. Peder i Næstved kloster, torvet i fornævnte by med alle torverettigheder og al domsret og de blandt danerne sædvanlige bøder – – – tillige med den afgift, som på dansk kaldes midsommergæld“. At byen nu betragtes som købstad fremgår af ordet „forum“, torv; og midsommergæld er navnet på den afgift, der svarede af købstadsgrundene.

Stedet frembød også gode muligheder for udviklingen af en handelsby. Her mødtes som

følge af terrænforholdene vigtige veje fra nord, syd og vest ved Susaaen, som satte Næstved i forbindelse med havet, samtidig med at man lå nogenlunde beskyttet mod vendiske overfald. For nordtyskerne skulle den nye købstad blive porten til Sjælland; Lübeck, hanseaternes vigtigste stad, der grundlagdes 1143, blev Næstveds naturlige handelsforbindelse mod syd.

Til de gode betingelser for en købstads fremvækst kom nu oprettelsen af klostret, hvad der måtte virke fremmende på handelen, ikke mindst ved de kirkelige festdage. Det lader sig ikke med sikkerhed afgøre, hvor den ældste klosterbygning har ligget. Efter stiftelsesbrevet skulle benediktinerklostret være i Næstved, og da det økonomiske grundlag for klosteranlæggelsen jo på forhånd var i orden takket være stifternes gavmildhed, er der god grund til at mene, at man hurtigt har rejst en foreløbig klosterbygning, og da sikkert af træ. Benedikts regel krævede, at munkene adskillige gange i døgnet skulle bede i kirken, der følgelig måtte findes lige ved klostret. I så tilfælde skulle Bodils og hendes sønners kirke have været fælles for Næstveds indbyggere og munkene. Der er imidlertid intet bevaret af denne ældste Skt. Peders kirke, vi ved ikke engang, om det var en træ- eller stenbygning. Fra ca. 1200 har klostret imidlertid ligget på det nuværende Herlufsholms sted, hvor kirken og østfløjen til det gamle anlæg stadig findes. Navnet Skovkloster dukker i øvrigt op så sent som 1363.

Det er omkring Skt. Peders kirke, det første af købstaden Næstved er vokset op. Nærmest bygningen lå kirkegården, nordvest herfor var torv og byting. På torvet foregik handelen mellem byfolk og bønder, her lå også håndværkerens boder. Fra overfartsstedet ved Susaaen, hvor Storebro får plads, førtes de rejsende, der ville

Næstved 1753, set fra øst. Efter Fr. 5.s danske Atlas. „Som et fad krebs bestroet med persille“ lå købstaden med sine røde tage omkranset af grønne haver og hække, hed det 1802. Sortebrødreklostrets bygninger t. v. forsvandt 1840.

sydpå, ad Lille Brogade, byens hærstræde (det nuværende Farvergade), i en bue nord om Skt. Peders kirkegård og herfra ind i den unge købstads vigtigste gade, Købmannegade, som løb parallelt med Susaaen. Fra Købmannegade førte flere stræder eller gyder ned til åen, hvor byens havn fandtes. Gennem kongens hærstræde (Riddergade) og Østergade førte vejen så ud af byen. Den gamle bondeby omdannedes og voksede sammen med handelscentret ved Skt. Peders kirke ved flere stræder. Mod nordøst hemmedes adgangen til byen af det store sandbjerg, en udløber af Mogenstrup Aas.

Den danske konge var købstædernes herre og ejer, men kunne overdrage dem til andre. Det er forståeligt, at munkene i det nye kloster kunne ønske at få herredømmet over den by, de var knyttet nøje til, og i Erik Lams gavebrev står da også, at overdragelsen af kongens rettigheder til munkene sker på Bodil-sønnernes bøn. Klosteret fik nu indtægterne fra retsbøder og torveafgifter foruden midsommergælden, og det ledede retsplejen i købstaden. Dets myndighed udøvedes gennem en foged, og man tiltog sig stadig større magt over Næstved. I årene efter klostergrundlæggelsen blev munkesamfundet ejer af jorderne

på alle sider af byen, ligesom det i rigt mål erhvervede grunde og huse i selve købstaden. Valdemar den Store og hans sønner fastslog i deres privilegier klostrets herredømme over „Næstved på begge sider af åen“, af hvilke Lille Næstved dog forblev en bondeby. Ligesom alle klostrets øvrige undersåtter var byen fritaget for afgifter og ydelser til kongen, mens på den anden side klosteret fik bekræftet sin ret til at opkræve de ydelser, Næstved slap for at svare kongen. Købstadsfolkene kom også til at betale tofttegæld (jordskyld) og bodegæld (leje) af klostrets ejendomme i byen.

Det varede imidlertid ikke mange år, før borgerne begyndte at sætte sig op mod det mægtige kloster; og selv om dettes rettigheder gang på gang bekræftedes af konger og bisper og også ved retskendelser, fortsatte købstadsfolkene stædigt deres løsrivelsesforsøg, der omsider ved reformationen skulle krones med held. På den anden side søgte kongerne snart på trods af Erik Lams gavebrev at gøre deres magt gældende over Næstved. Denne tendens er særlig tydelig fra Erik af Pommerns tid; kongerne bekræftede klostrets privilegier, men optrådte i stigende grad som byens egentlige herrer. Den nye købstads-

Flyverfotografi af Næstved, set fra sydøst. Siden 1753 er købstadens indbyggertal vokset fra ca. 1400 til ca. 19.000, en udvikling, der især tog fart efter banens åbning 1870, og i stedet for Skt. Peders kirke (t.v.) og Skt. Mortens kirke (t.h.) er det nu de store nyanlæg ved havnen, der dominerer bybilledet. (Fot. 1954 Aero Luftfoto).

skat, som i 1400'erne afløste midsommergælden, måtte Næstved i lighed med andre byer udrede til kongen. Mens de skiftende konger i deres købstadrettigheder fastslog love og rettigheder for byen, indsatte klostrets foged dens rådmænd. Næstved levede i øvrigt et ret fredeligt liv, og kun sjældent kom man i direkte berøring med de store begivenheder som i 1259, da fyrst Jaromar af Rügen og bisp Peder Bang besejrede de sjællandske bønder uden for byen.

Borgernes forsøg på løsrivelse fra klostret og kongernes stigende interesse for Næstved har forbindelse med byens opblomstring. Landbruget spillede ikke nogen større rolle for denne købstad, og byjorderne hørte jo under benediktinerklostret. Af mere betydning var fiskeriet; Næstved drev formentlig sildefiskeri fra Skovklosters besiddelse ved Tudbæks udmunding i sundet. Håndværkerne i det middelalderlige

Næstved kender man kun lidt til, og byens velstand har først og fremmest beroet på købmændenes virksomhed. Til torvehandelen og markedsdagene kom vareudvekslingen med Nordtyskland. Byens dominerende stilling i denne handel fremgik tydeligt, da hanseaterne i en våbenstilstand med Erik af Pommern hævdede retten til købmændskab i 2 danske, norske og svenske byer; de danske var Malmø og Næstved. Hanseaterne optrådte som gæster eller ligegere og har uden tvivl været medvirkende ved oprettelsen af de 4 købmændsgilder i byen. Selve handelen ved vi kun lidt om; for det korn, som eksporteredes, leverede tyskerne Næstved varer som salt, vin, øl, krydderier og klæde. – Et vidnesbyrd om byens økonomiske betydning er det, at mønten fra Roskilde ca. 1400 flyttede til Næstved, hvor den fungerede til 1420'erne. I denne periode udmøntedes firpenninge og sterlinge.

Havnen o. 1900. Siden middelalderen havde man omladet varerne i pramme ved Karrebæksminde, hvor havnen var blevet uddybet 1886. I 1891 anskaffede kommunen en bugserdamper, der skulle slæbe prammene, som tidligere var blevet taget eller trukket. En af dem ses t. h. ved stien, der fører til Aaderup, nu en forstad. (Fot. i Næstved Museum).

Den katolske kirke gjorde sig stærkt gældende i det middelalderlige Næstved. I 1200'erne lod benediktinerklostret, byens gejstlige herre, opføre en mindre bykirke, indviet til Skt. Morten. Trods stridigheder med benediktinerne lykkedes det begge tiggermunkeordnerne at sætte sig fast i byen og opføre klostre med kirker. Helligåndshuset, en stiftelse for gamle og syge, rummede et kapel, og endelig fandtes også en kirke ved Skt. Jørgensgården, de spedalskes tilholdssted syd for byen. Kulturelt, økonomisk og socialt var alle disse institutioner af største betydning, og de mange kirke- og klosterfolk gjorde sig gældende i bybilledet.

Den såkaldte gavebog, en fortegnelse fra 1528 over Skovklosters breve, indeholder for Næstveds vedkommende værdifulde, omend vage oplysninger om byens topografiske forhold mod middelalderens slutning. Næstved havde 4 byporte, men bygrænsen markeredes ellers kun ved et hagelværk, en art palisade. I øvrigt dannede bakkedragene og Susaaen en naturlig afgrænsning mod omverdenen. Når gavebogen nævner, at der i byen fandtes holme, stemmer det med arkæologiske iagttagelser fra vore dage. Næstved var i øvrigt delt i fjerdinge, som udgik fra torvet.

Den enskibede, senromanske korskirke, som må have afløst Peder Bodilsens kirkebygning (eller dennes efterfølger), omdannedes i årene

efter 1375 i gotisk stil, idet man først rejste det ejendommelige, skønne, tredelte kor. I Ringstedgade står stadig helligåndshusets smukke gavlbbygning. Af det ganske betydelige antal verdslige bygninger, som opførtes omkring 1500, er adskillige bevarede, ligesom vi endnu i vore dage får et indtryk af selve pladsbebyggelsen om Skt. Peders kirke. På torvets nordside opførtes ca. 1450–1500 det store gavlhus, som foruden rådstuen sikkert også har rummet tingsalen og fængslet. Øst for rådhuset lå Gjærnes adelsgård. Kirkepladsens sydlige husrække domineredes af Mogens Thuessøns stenboder, en art middelalderlige rækkehuse, som rummede boliger for syv småhandlende eller håndværkere. Øst for stenboderne fandtes latinskolen, som dog snarest må henregnes under de gejstlige bygninger. „Kompagnihuset“ nær ved havnen har oprindeligt tilhørt et af byens gilder. Det samme gælder sikkert „Apostelhuset“ i Riddergade; af denne middelalderlige bindingsværksbygning er kun de karakteristiske gotiske knægte med apostelfigurerne tilbage. Den mester, som udførte disse snitværker, har vist også skåret altertavlen i Keldby kirke på Møn. En anden billedskærer, som nu går under navnet Næstved krucifiksmester, udførte bl. a. krucifikset i Skt. Mortens kirke.

Årene omkring 1500 betegner for Næstved et højdepunkt, hvad den imponerende byggevirk-somhed vidner om. Reformationstiden med dens

Flyverfotografi af havnen i dag. I 1938 indviedes den nye kanal og havn, der kostede 5 millioner kr. Den årlige omsætning er nu på ca. 255.000 t. mod ca. 28.000 t. i 1900, og pramtrafikken på Karrebæksminde er ophørt. På havnens industriarealer ligger 40–50 virksomheder, yderst t. v. ses Ny Maglemølle papirfabrik. (Fot. Odense Luftfoto).

voldsomme begivenheder skulle sætte sig dybe spor i byens historie. Under grevefejden frigjorde borgerne sig fra Skovklosters herredømme, men det blev kongen, og ikke borgerne, som overtog munkenes ejendomme i Næstved. Allerede 1532 havde næstvederne under Mogens Gjøs ledelse udplyndret gråbrødre-klostret og fordrevet munkene. Frederik 1. tog jordegodset, men overlod dog bygningerne til borgerne, mod at de ville holde helligåndshuset vedlige. Også sortebrødre-klostret ophævedes; det inddrogtes under kronen.

Efter reformationen hørte Næstved som andre købstæder under kongen. Formelt var det lensmanden på Vordingborg, som valgte borgmester og råd, men her som andre steder styredes byen af et købmansaristokrati, der forbeholdt sig selv de ledende stillinger. Byfogden, der indtil 1534 havde været klostrets repræsentant, valgtes nu af borgerne selv, og dette varede ved til enevældens dage.

Grevefejden gjorde ende på nordtyskernes handelsvælde i Danmark, men for Næstved blev dette skæbnesvangert. Kun utilstrækkeligt formåede de danske købmænd at erstatte hanseaterne, hvis tilstedeværelse havde betinget byens store stilling i Danmarks handel. Også ophævelsen af klostrene med deres kirkelige festdage betød et tab. Nedgangen blev dog ikke varig. Prisstigningen i århundredets sidste del virkede opmuntrende på købstædernes handel, og i Næstved giver fremgangen sig udslag fra begyndelsen af 1600'erne, da en ny byggeperiode sætter ind. Der var stadig ganske betydelig handelsforbindelse med Nordtyskland, men også på Norge, Sverige og England sejledes der. Det gamle gildeshus ved havnen benyttedes en tid som pakhus for Christian 4.s spanske kompagni. Et særligt problem for Næstved nu og i den kommende tid var oprensningen af Susaaen, der truede med tilsanding. I 1590'erne fik man lov

Østergade o. 1865. En dygtig Næstvedfotograf, J. F. Busch, har efterladt sig en række smukke billeder. Bagest ses den nyrestaurerede Skt. Mortens kirke og t. v. en af de gaslygter, der var rejst 1862. (Fot. J. F. Busch).

til at anvende byskatten til istandsættelse af havnen, som nu lå længere mod øst end før. Samtidig byggedes en virkelig anløbsplads ved Karrebæksminde, så større skibe kunne lægge til her og varerne med pramme befordres til Næstved.

Det omfang, byen har på kortet fra Resens atlas (ca. 1680), svarer sikkert nogenlunde til den middelalderlige bebyggelse. Den vigtigste ændring i byplanen skete ved nedrivningen af gråbrødreklostret, på hvis tomt der udlagdes en plads til hestemarked; den skulle blive byens nye torv, Axeltorv. Den gamle Købmannegade var nu ikke længere købmændenes særlige tilholdssted. – Mens stenhuseene havde domineret det middelalderlige Næstved, satte bindingsværksbygningerne deres præg på byen i 1600'erne. Et par huse fra denne periodes begyndelse, med udskæringer i kassetteværk og anden renæssanceudsmykning, er stadig bevaret. De bygninger, der opførtes senere i århundredet, som f. eks. den hornemannske gård, kendes nu næsten kun

gennem billeder og ved bevarede, barokprægede fuldholter. Det schrøderske værksted i Næstved har haft andel i udsmykningen af bygningstømmeret, men er især repræsenteret i kirkernes rige inventar. Abel Schrøder d. Ældre udførte snitværker i højrenæssance; hans søn Abel Schrøder d. Yngre, vel Danmarks ypperste billedskærer i barokkens første tid, er mester for den store altertavle i Skt. Mortens kirke og epitafier i begge byens kirker. – Også andet fint håndværk udførtes gennem 1600'erne i Næstved. Blandt sølvsmedene bør nævnes Dionis Willadsen, som bl. a. har lavet altersølv til Skt. Mortens kirke. – Allerede i slutningen af 1500'erne havde Laurits Pottemager, sikkert som den første i Norden, anvendt tinemaille til sine fliser.

Byens latinskole lededes 1658–64 af Peder Syv, som ved siden af at være en ypperlig rektor, der bragte skolen på fode, også fik tid til at udarbejde „Betænkninger om det cimbriske Sprog“. Peder Syv havde i Næstved lejlighed til at be-

Hjørnet af Krumpporten og Kattebjergtet o. 1865. Kattebjergtet, der fører hen mod Skt. Mortens kirke, hedder nu Ny Østergade og Krumpporten Amtmandsgade. Her lå i middelalderen byens brønd. (Fot. J. F. Busch).

nytte jomfru Anne Gjoes enestående bogsamling.

Den økonomiske nedgang for de danske købstæder, der blev en følge af prisstigningens opør i sidste halvdel af 1600'erne og yderligere tog fart ved de uheldige krige, betød for Næstved indledningen til en meget lang periode af tilbagegang og stagnation. Ganske vist var byen sluppet nogenlunde gennem svenskekrigene, og i årene efter enevældens indførelse lykkedes det at få en del udenrigshandel i gang, omend i mindre omfang end før. Men havnene i Næstved og Karrebæksminde var ved at sande til, og i de fattige tider formåede man ikke at vedligeholde dem. I forvejen fordyredes varetransporten til Næstved ved omladningen til pramfart på Susaaen. Var det nødvendigt for købmændene at hente varerne ad landevejen fra Vordingborg eller Korsør, steg omkostningerne yderligere, og bønderne i udkanten af Næstveds naturlige opland så da deres fordel i at handle

i andre byer. – Mens flere købstæder i disse nedgangsår havde landbruget at falde tilbage på, savnede Næstved en egentlig bymark, og brugen af overdrevet gav anledning til uendelige stridigheder med naboer. Nedgangen fortsatte gennem 1700'erne, og i årene omkring århundredets midte nåede man så langt ned som nogensinde. Medens Næstved ifølge den noget usikre folketælling fra 1672 dengang havde 1853 indbyggere, var tallet i 1769 sunket til 1404. – Ingen huse af interesse opførtes i denne tid, og ofte kneb det med at vedligeholde de bygninger, der stammede fra fortiden. – 1739 ophævedes latinskolen, og bygningen anvendtes nu til dansk skole.

Nogen mulighed for fremgang forelå ikke, før havneforholdene forbedredes. Først fra 1780 satte man ind her. Skibsbroen i Næstved forbedredes; som erstatning for den tilsandede indsejling ved Karrebæksminde gravedes en kanal gennem Longshave-tangen, og man indrettede

*Axeltorv o. 1870.
T. v. skimtes hjørnet af den gamle hovedvagt (nede-
revet 1888), og midt
på torvet står den nyrejste
sandstensmindestøtte
for Frederik 7. Mod sydvest
ses Skt. Peders kirketårn
over den hornemanske
gård, der var opført 1668
af borgmester Hans Horne-
mann. Den forsvandt 1899.
(Fot. J. F. Busch).*

*Axeltorv i dag. Pladsen,
der blev skabt ved nedriv-
ningen af det gamle
gråbrødrekloster efter
reformationen, er stadig
det trafikale midtpunkt,
hvorfra gaderne stråler ud
mod landevejene. Siden
det 17. århundrede har her
været afholdt flere årlige
markeder, og tidligere
var der desuden et perma-
nent hestemarked i for-
årstiden. (Fot. 1954
Foto Special).*

en ny havn her. 1812 var anlægget færdigt, og selv om man i de fattige år, som nu fulgte, fik besvær med at klare havnens gæld, og der klagedes over de høje havnetakster, var fordelene ved havnearbejderne iøjnefaldende. Fra ca. 1830 bedredes desuden landets økonomiske forhold, og Næstved oparbejdede en ret betydelig korneksport, ligesom man nu atter anskaffede sig

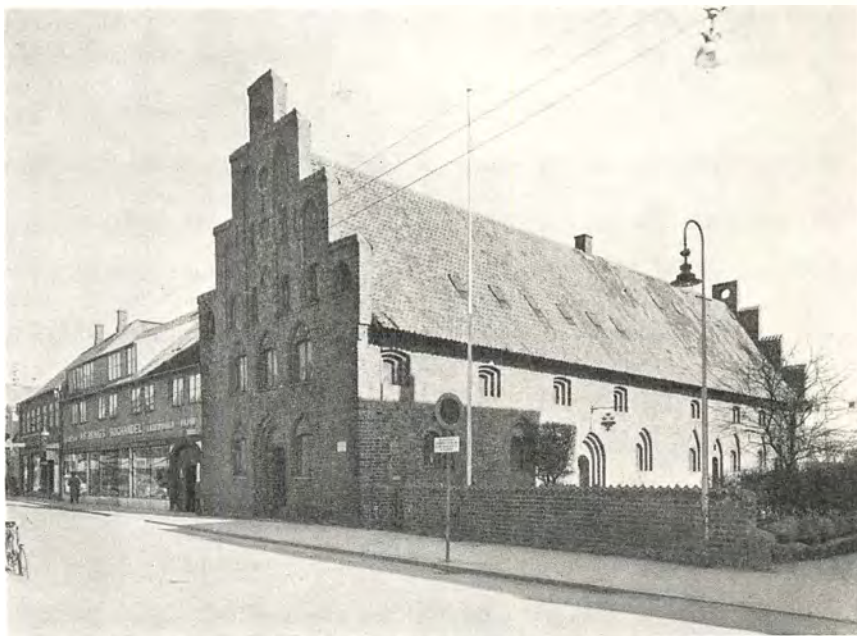
fartøjer. Også en industriel udvikling fandt sted, omend forholdene var små. – De eligerede borgere, der valgtes fra 1751, spillede en vis rolle i det offentlige liv. Med kommunallovnen af 1837 begyndte det egentlige folkestyre. – Fremgangen afspejler sig i indbyggerantallet, som 1850 var steget til 2735. Først omkring midten af århundredet begyndte byen at vokse ud over sine

Riddergade og Skt. Mortens kirke. Apostelgården i forgrunden er opført o. 1520 og har ligesom nabobygningen, et bindingsværkshus fra ca. 1600, oprindelig haft to etager. Det øverste stokværk blev båret af de udskårne knægte, hvor billedskæreren bl. a. har gengivet de tolv apostle. (Fot. 1954 Foto Special).

Helligåndshuset i Ringstedgade er opført i det 15. århundrede af en stiftelse, der plejede gamle og syge. I gavlen mod gaden, som blev istandsat o. 1885, er de nederste vinduer gjort bredere allerede i middelalderen. Siden 1927, da resten af bygningen var blevet restaureret, har Næstved Museum haft til huse her. (Fot. 1955 N. Elswing).

gamle grænser; byportene forsvandt 1851, samtidig med at den gamle bytold bortfaldt. – Fra de sidste år af 1700'erne rejstes en del nye huse, nu oftest af sten, men gennemgående beskedne. Mens den wulffske gård på Axeltorv og „Bryggergården“ i Ringstedgade viser tilbage til rokokoen, er klassicismen repræsenteret i det gamle bogtrykkeri i Riddergade. – I den lille by hyg-

gede man sig med foreninger, og der afholdtes teaterforestillinger. Den første af de milde stiftelser oprettedes i disse år. – Ca. 1800 var Næstved garnison for en del af Sjællandske dragonregiment, til hvem ridehuset i Grønnegade byggedes. Omkring 1830 husede byen Sjællandske lansenerregiment, og fra 1840'erne havde dele af 4. dragonregiment tilholdssted her. – Efter

Stenboderne syd for Skt. Peders kirke er opført i middelalderen. De erstattede kirkegårds-muren på det stærkt skrånende terræn, der bevirkede, at de fik to stokværk mod strædet i syd, mens de kun har et ind imod pladsen. Fra flagstangen til den høje bygning i baggrunden ligger borgmester Mogens Thuessøns stenboder, der er opført i det 15. århundrede som boliger for syv småhandlende eller håndværkere. (Fot. 1955 N. Elswing).

1814 tog kommunen sig af skolevæsenet, og 1843 fik man en kommunal realskole.

I sidste halvdel af 1800'erne foregik en stærk udbygning af erhvervslivet. 1870 fik man jernbaneforbindelse med København over Køge og med Vordingborg. Dette fremskridt var dog ikke et ubetinget gode; i de første år dalede trafikken over Karrebæksminde, og konkurrencen fra hovedstaden blev føleligere. Med den følgende udbygning af banerne fik Næstved forbindelse med Slagelse og Præstø og blev efterhånden et jernbaneknudepunkt. Allerede 1866 grundlagdes både en sparekasse og en industribank, og kun 5 år senere oprettedes Diskontobanken, så grundlaget for kreditgivning for erhvervene måtte siges at være i orden. I handelen dominerede de store købmandsgårde, hvor landboerne samledes; kornet var i mange år den store eksportvare. Maglemølle papirfabrik og I. A. Hermansens jernstøberi voksede frem i denne tid. Indbyggerantallet var ved overgangen til det 20. århundrede to-tre gange så stort som i 1850 og lå nu omkring 7000. Byen havde i disse år ganske sprængt de rammer, der var fastlagt i middelalderen, og udvidelsen fandt sted i næsten alle retninger. I 1870, da banen førtes til Næstved, måtte man gennembryde det gamle sandbjerg for at skabe en forbindelse fra byen til banegår-

den. I 1850'erne opførtes et nyt rådhus, tegnet af Bindsbøll; forholdene i det middelalderlige rådhus var nu blevet for små. – Vi har et godt kendskab til byens udseende i disse år takket være fotograferne, blandt hvem J. F. Busch var en af landets ypperste. – Livet i byen prægedes af 4. dragonregiment, som holdt til i statskaserne og flere private kaserer.

Pottemagerkunsten, der henved 300 år tidligere havde haft så betydelig en dyrker i Laurits Pottemager, udøvedes nu på Herman A. Kählers værksted, som efterhånden opnåede verdensry.

I det 20. århundrede foregik byens udvikling jævnt og roligt indtil slutningen af 30'erne. Udbygningen af jernbanenettet afsluttedes 1924, da strækningen Næstved–Ringsted toges i brug; en projekteret bane til Karrebæksminde blev ikke gennemført. I årene efter første verdenskrig oprettedes flere rutebilforbindelser med oplandet. Trods utilfredsstillende besejlingsforhold voksede havnens omsætning 1900–1937 fra 28,000 til 118,000 tons, mens stigningen i banens godsbeholdning var væsentlig mindre. De gamle købmandsgårde ophørte efterhånden med at være samlingssteder for landboerne, men enkelte, f. eks. Wilh. Smiths virksomhed, fortsatte som en gros-firmaer. Af nye industriforeta-

Nordsiden af Skt. Peders Kirkeplads. Til venstre ses en bindingsværksgård fra 1606, derefter det gamle rådhus, som, rejst o. 1450, er den eneste bevarede middelalderlige bygning i landet, der er opført til dette formål. I Gjøernes gård til højre herfor boede den berømte adelslægtts medlemmer under deres ophold i byen. (Fot. 1955 N. Elswing).

gander grundlagdes bl. a. en kemisk fabrik, krydsfinerfabrikken og et par trævarefabrikker. – Kommunens virksomhed udvidedes stærkt i disse år; og såvel de sociale institutioner som undervisningsvæsenet udbyggedes. – Indbyggerantallet var 1935 steget til over 12,000, men da en del af Herlufsholm kommune nu bestod af bymæssig bebyggelse, som lå i umiddelbar fortsættelse af købstaden, kan beboerne i bysamfundet anslås til ca. 15,000. I øvrigt blev der tre gange foretaget indlemmelser i Næstved kommune, hvis areal derved udvidedes betydeligt. I byens yderkanter voksede villakvarterer frem, mens den gamle by ændrede udseende ved stadige nedrivninger, byggeforetagender og gadearbejder.

Som følge af hærloven af 1909 blev Næstved i nogle få år en af landets vigtigste garnisonsbyer, idet bl. a. 3 batailloner af 5. regiment henlagdes hertil; men ved forsvarsloven af 1922 mistede byen såvel infanteribatailloner som 4. dragonregiment, så kun rytteriets befalingsmandsskoler blev tilbage. For byen var det et økonomisk tab, og borgerne savnede især de lyseblå dragoner og militærmusikken.

Udviklingen i Næstved havde i den første menneskealder af det nye århundrede formet sig på lignende måde som i andre mindre provin-

byer i Danmark. Men den gamle handelsstad skulle nu opleve en usædvanlig opblomstring. Som i middelalderen var forbindelsen med havet byens livsnerve, og trods alle forbedringer af sejlingsforholdene stod det dårligt til. Kajpladsen i Næstved var kun 200 meter lang og havnedybden 2 m. Varerne måtte i Karrebæksminde stadig omlades på pramme og bugseres til byen, hvad der fordyrede transporten meget. Allerede i 1880'erne arbejdedes der med planer om gravning af et sejløb for større skibe, men det blev opgivet. Efter første verdenskrig tog man atter sagen op, og i 1930 blev et nyt projekt godkendt af byrådet. Molerne i Karrebæksminde skulle udbygges og et nyt sejløb graves på hele strækningen fra Næstved til Karrebæksminde; fra byen til fjorden ville Susaaen blive afløst af en 3 kilometer lang kanal. I Næstved skulle graves havnebassin og et svajebassin. De forenede Papirfabrikker, som havde store udvidelsesplaner, indgik i samarbejde med byen, og i 1935, samme år som Næstved fejrede sit 800-års jubilæum med en stor udstilling, kunne borgmester A. M. Kristensen tage det første spadestik ved det omfattende gravearbejde. I 1938 indviedes havn og kanal; udgiften havde været 5 millioner, hvoraf papirfabrikkerne tegnede sig for ca. en femtedel. Med senere udvidelser er kajlæng-

den nu ca. 1 kilometer; sejlrendens dybde er overalt 6 m. Den nye havn i Næstved kan modtage skibe på op til 3000 t.; hermed bortfaldt pramtrafikken, og Karrebæksmindes havn mistede faktisk sin betydning. Omsætningen i Næstveds nye havn var 1953-54 steget til 255,000 t., og man havde dermed overfløjet en halv snes andre provinshavne siden 1938. Samtidig med havnens bygning rejstes Ny Maglemølle papirfabrik, som siden er blevet stærkt udvidet, og byens erhvervsmæssige tyngdepunkt ligger nu ved kajerne, hvor gamle virksomheder er søgt hen og nye opstået som f. eks. Nordisk Ventilator Co. – Med overdækningen af Susaaen inde i Næstved forsvandt en idyl, og mens byens profil tidligere helt domineredes af de to kirker, gør nu en kornsilo og en gasbeholder dem rangen stridig. – Indbyggerantallet er siden 1935 steget til o. 19,000, altså med ca. 50 %, hvad der har medført et omfattende byggeri, og endnu et par indlemmelser i byen fandt sted. Antallet af beboere i bysamfundet ligger nu nærved de 25,000.

1943 påbegyndtes undervisningen i et kommunalt gymnasium, som 10 år senere kunne overflyttes til en stor nybygning nær ved byens stadion. Også det øvrige skolevæsen har man måttet udbygge, og for de gamle rejstes aldersrenteboliger. Næstved kommune må i disse år løse store og dyre opgaver på grund af byens stærke vækst. I 1940 blev således et nyt, rummeligt rådhus taget i brug, da administrationen helt havde sprængt sine rammer.

Også som garnisonsby skulle Næstved igen få en stor tid, idet gardehusarregimentet overflyttedes fra København. Den store kaserne, som stod færdig 1940, stormedes af tyskerne natten til 29. august 1943 og benyttedes af dem i resten af besættelsestiden. – Nu er Næstveds flotte kavaleri erstattet med panservåben.

Som i middelalderen er Næstved atter en by i frodig vækst. Mens vi dog kun har et uklart billede af munkenes og hanseaternes stad, kan beretningen om kanalhavnen og industribyen bygge på sikre kendsgerninger.

VORDINGBORG

Af P. A. Klein

For blot et halvt århundrede siden var Vordingborg en meget lille by med lave teglhængte huse og toppede brosten i den eneste, lange, bugtede gade. Her blev stilheden kun sjældent afbrudt af en vogn eller af Trommemads, der udråbte sin „bekendtgørelse“, at der var fisk at få ved havnen eller „aktion“ på Tanges hotel – en lille idyl med hyggelige haver og hyggelige mennesker. – Nu har Vordingborg fået en nutid – oven i købet en nutid, som bærer fremtiden inde: Store havneudvidelser har fundet sted, landsognets skattely er forsvundet ved indlemmelsen, og selv om de store herregårdes kvælertag ikke er taget bort, er der bogstaveligt talt slået bro til nyt opland på Falster. Foruden de ældre institutioner, Oringe hospital, seminariet, husmoderskolen, garnisonskomplekset, garveriet og slagteriet er der groet nye industriforetagender op, f. eks. kamfabrikken og ostefabrikken Buko, og mange ældre småvirksomheder har fået ny livskraft og trives frodigt. Fra ved århundredskiftet at være en lille by på 3600 sjæle er den blevet en stad med 11,336 indbyggere (juli 1954). – Men Vordingborg er ingen parvenu. Ingen adelsmand ser med større stolthed tilbage på forfædrenes bedrifter eller værner med større pietet om slægtens minder. Derfor er der heller ingen by i Danmark, der som Vordingborg forstår at leve på sin fortid.

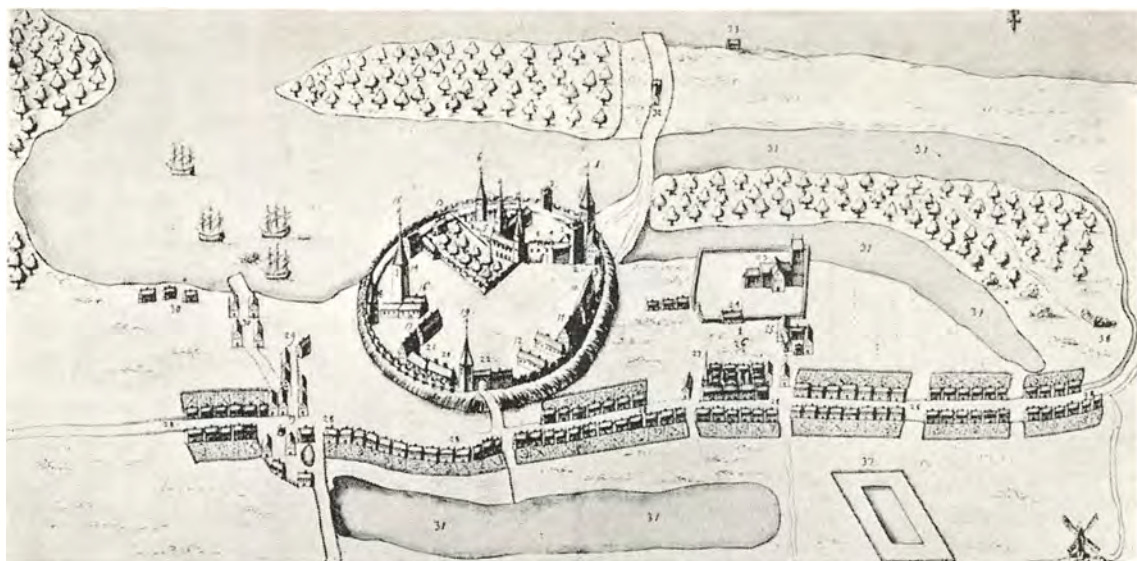
Vordingborgs oprindelse går tilbage til de ældste tider. Den ringe afstand fra Falster og den omstændighed, at der her var en god, naturlig havn skjult af holme og halvøer, gav stedet mulighed for at blive et vigtigt punkt på forbindelseslinien mellem syd og nord. Men af samme grund måtte det også blive det sted, hvor mindreønskede elementer kunne tænkes at ville trænge ind på Sjølund's fagre sletter. Derfor –

beretter den „fabelfulde“ Lyscander – anlagde Truid, den anden eller ottende dommer over de hjemmeblivende cimbrer, i det syvende århundrede efter syndfloden, eller rettere år 2296 efter verdens skabelse at regne, skanser mod sørøverne. Og hermed skulle grunden være lagt til Vordingborg. Dette får man nu tage for, hvad det er. Det er først på Valdemar den stores tid, Vordingborg dukker frem i historien.

I modsætning til de fleste af middelalderens borge, der kun byggedes til beskyttelse for de mennesker, der søgte ly indenfor murene, havde Valdemars borg den strategiske opgave at værne egnen bagved mod en fremmedinvasion fra syd. Tillige skulle den sikre det fredelige samkvem mellem Sjælland og de sydlige landsdele. Dertil kom andre omstændigheder: den nærliggende krigsskueplads i Venden og de ypperlige indsejlingsforhold, der kunne gøre stedet til flådens samlingsplads. Også den naturskønne omegn må tages i betragtning, i særdeleshed de vildtrige skove, som gjorde Vordingborg til kongernes kæreste opholdssted, og som var værdigt at vise fremmede landes udsendinge.

Her fra Vordingborg drog den danske flåde gang på gang ud til kamp og sejr over venderne. Og her lukkede den store Valdemar trods Absalons bønner og abbed Johannes' lægende urter sine øjne. Og som Valdemarstidens største krigsbedrifter havde deres udspring i Vordingborg, således har også den smukkeste blomst, fredens arbejde satte i de tider, sin rod her. Jyske Lov, som ved sin levkraft gennem århundreder viste sit værd, blev givet på Vordingborg slot 1241.

Intet andet sted i Danmark er som Vordingborg knyttet til Valdemarkongernes navne, og intet andet sted vækker et sådant væld af minder om vor middelalders navnkundigste kongers

Vordingborg o. 1670, set fra nordøst. Efter Resens Atlas. I den østlige del af borgen ses Gåsetårnet og t. h. herfor den gamle bykirke. Da staden voksede mod vest, rejstes den nuværende kirke som led i byens fæstningsanlæg ved en senere udtørret del af vigen. Herfra løb bygraven langs kirkegårdsmuren til Badstuesøen nord for byen. (Nationalmuseet).

liv og bedrifter. Derfor er de tre store Valdemarsnavne i den vordingborgske bevidsthed en sammensmeltet enhed – Vordingborg er ikke Valdemarernes, men „Valdemars borg“. Men Valdemar Atterdags navn må betragtes som kernen i Valdemarsnavnet; thi ingen var knyttet med stærkere bånd til dette sted. For ham var Vordingborg ikke blot den kraftige fæstning, hvorfra han kunne trodse Hansestæderne, men også det sted, hvor han kunne finde glemsel for dagens og slidets møje. Derfor har det her myldret med mærkelige sagn om denne konge. – Men det smukkeste og mest håndgribelige minde om Valdemar Atterdag er ruinen af det store borgkompleks, som det fremtræder i dag.

Det egentlige slot lå i syd ud mod fjorden og dannede en uregelmæssig firkant. I hvert hjørne af den indre borggård stod et firkantet tårn. Og på midten af den nordlige mur ved porten var et noget skævt ligeledes firkantet tårn, hvis udvendige mursider havde den anselige længde af 12 meter. Nordsiden dannedes af Østersal og Vestersal, to bygninger i to stokværk, der forbandtes ved en mellembygning. Vestersal stødte ud til det spirløse med kreneleret rand forsynede Valdemarstårn, Østersal til tårnet ved urtehaven. Slottets sydlige tårne var Jomfrutårnet og

Vandtårnet. – Da Valdemar Atterdag foretog sin store udvidelse af slottet, har han rimeligvis bygget sig et residenspalæ på den østlige side af pladsen, en bygning, der senere anvendtes som Danmarks rigsarkiv.

Byen, som indtil da sikkert har indtaget den nordlige del af Slotsholmen, og som næppe havde anden befæstning end datidens træstøttede jordvolde, måtte rykke ud mod vest, og hele det store plateau blev omgivet med stærke ringmure, og på angrebssiden i øst tillige med adskillige halvtårne, forsynet med tre høje, solide fæstningstårne: Ormetårnet, Møllebækstårnet og Gåsen, der skulle beskytte de svage punkter, hvor vandet blev dæmmet op i slotsgraven. Af det første af disse tårne har Nationalmuseet restaureret de sidste rester, det andet blev nedrevet 1742, og kun Gaasetårnet er det eneste velbevarede minde blandt alle de mange ruiner. Det er som en gammel soldat, der har gjort sin pligt, og som nye tider har sat fra bestillingen, og trods den tyske tophue, man gav det i 1871, står det og viser den, der har øje og sind opladt derfor, et typisk billede af dansk natur og historie. Jævnt og stilfærdigt fortæller det om gamle dage, da tre meter tykke mure var indbegrebet af soliditet mod fjenders stormløb, da man kæmpede fra

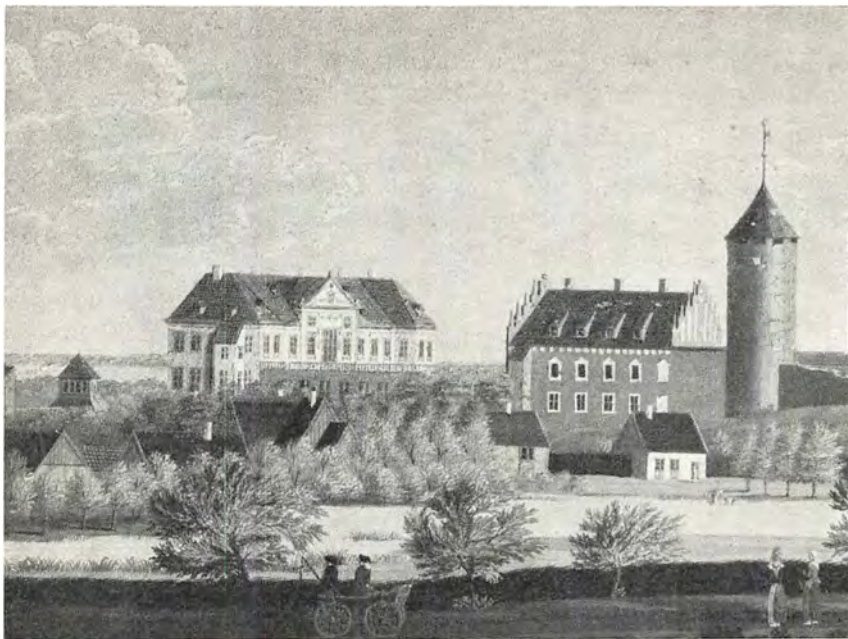
Flyverfotografi af Vordingborg, set fra sydøst. Mellem Gåsetårnet i øst og kirken i sydvest ligger den gamle bykerne omkring Algade, flankeret af de nu udtørrede lavninger i syd og nord. I kvarteret øst for borgbanken findes der mellem havnen og Algade adskillige partier med præg af gammel småstadsidyl. (Fot. 1951 Aero Luftfoto).

svalegange og smalle skydeskår, og hvor sindrigt man indrettede det sidste forsvarsværn, en stavbygning af svært egetømmer – Danmarks ældste træarkitektur – i tårnets indre. – Gaasetaarnet er bygget i 7 stokværk foruden kælderen. Denne var indrettet til fængsel – sikkert af de strengeste. Den var bogstaveligt et fangehul, thi de stakler, der her skulle overlades til mørket og deres egne betragtninger, hejsede man ved hjælp af en vinde ned fra den oprindelige indgang i andet stokværk. Tårnet var amtets fængsel indtil 1776, men blev benyttet af byen, til dette ved kancelliets resolution af 1839 blev forbudt af hensyn til turisterne. – Allerede 1758 var Gaasetaarnet bestemt til nedrivning. Men det var bygmestrene for sejgt. Det skiftede gentagne gange ejere, indtil amtsforvalter Reiersens enke 1808 skænkede det til kongen.

Ved siden af Gaasetaarnet lå Skt. Andreas kirke. En kampestenssætning viser dens plads. Den var sikkert opført som bykirke, men indgik som led i slottet, da Valdemar Atterdag opførte sin store ringmur.

Dronning Margrete opholdt sig ofte på Vordingborg og afholdt flere betydningsfulde herredage her. Også i Erik af Pommerns tid var Vordingborg stedet for vigtige regeringshandlinger, således den såkaldte Vordingborgfred 1435 med Hansestæderne. Men da kong Erik forlod landet og efter sagnet tog Vordingborgs lykkedyr, guldgåsen fra tårnet, med sig, var det forbi med slottets gyldne tider.

En lille renaissance oplevede slottet i slutningen af det 17. århundrede, da Frederik 3. i sit testamente overlod det til sin yngste søn, prins Jørgen. Den gamle kongeborg blev nedrevet, og omtrent hvor den havde stået, opførtes 1671–73 et jagtslot i italiensk stil, kaldet Prins Jørgens slot. Men allerede 1683 rejste prins Jørgen til England som den senere dronning Annas gemal, og da han døde 1708, gik slottet atter over på den danske konges hænder. Borgen forfaldt mere og mere, borgerne lod deres svin gå på borgterrænet, og selv tog de ugenert sten og andre sager. 1750 solgtes slottet til gehejmeråd Osten, der lod det nedrive, og ruinerne gik nu fra hånd til

Vordingborg Slot 1744, set fra nordøst. Gouache af J. J. Bruun. Prins Jørgens trefløjede palæ t. v., der 1671-73 var opført på den sydlige del af slotsbanken, stod ubenyttet hen efter prinsens bortrejse til England 1683 og blev nedrevet o. 1750. T. v. for Gåsetårnet ses den såkaldte kancellibygning. (Rosenborg).

Parti fra den bakkede Riddergade, der udgør en del af det lille hyggelige kvarter, som i ældre tid voksede op ved stranden øst for slotsgraven. I denne bydel, der ligger mellem havnen og Algade, får man nok det bedste indtryk af det gamle Vordingborg. (Fot. 1921 Nationalmuseet).

hånd, indtil købmand Biørns enke 1854 overdrog slotspladsen til Vordingborg kommune, der 1876 indlemmede den under købstaden.

Da Valdemar Atterdag foretog sin store udvidelse af slottet, dukker Vordingborg by for første gang op i historien. At den har eksisteret som købstad før den tid, er dog udenfor al tvivl. Vel nævnes den ikke ved navn i Valdemar 2.s

jordbog af 1231, men ved gennemgang af denne finder man på det sted, hvor Vordingborg by nu ligger, en række afgifter, der med en enkelt undtagelse alle er udprægede købstadsskatter, hvorfor man kan gå ud fra, at Vordingborg var købstad allerede før 1231.

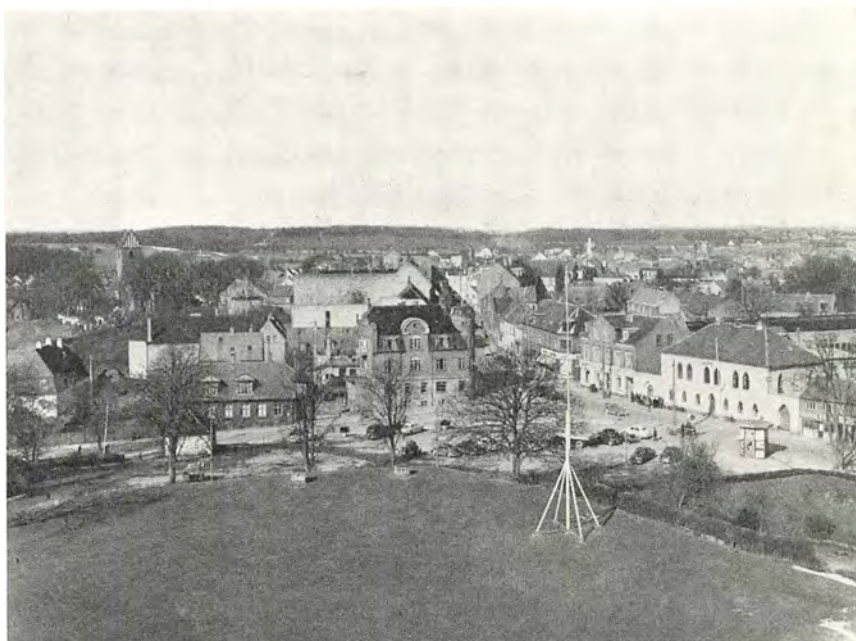
Men stor var byen ikke. Før Valdemar Atterdags tid har byens huse sikkert grupperet sig

Rådhuset og Algade 1867, set fra Gåsetårnet. Yderst t. h. ligger rådhuset, byens tredie, som var bygget 1843-45 ved nord-siden af Torvet, der nu dækker nordvesthjørnet af den gamle opfyldte slotsgrav. Købstaden havde da ca. 2000 indbyggere mod 736 i 1672, og Algade var forlænget betydeligt mod vest. (Nationalmuseet).

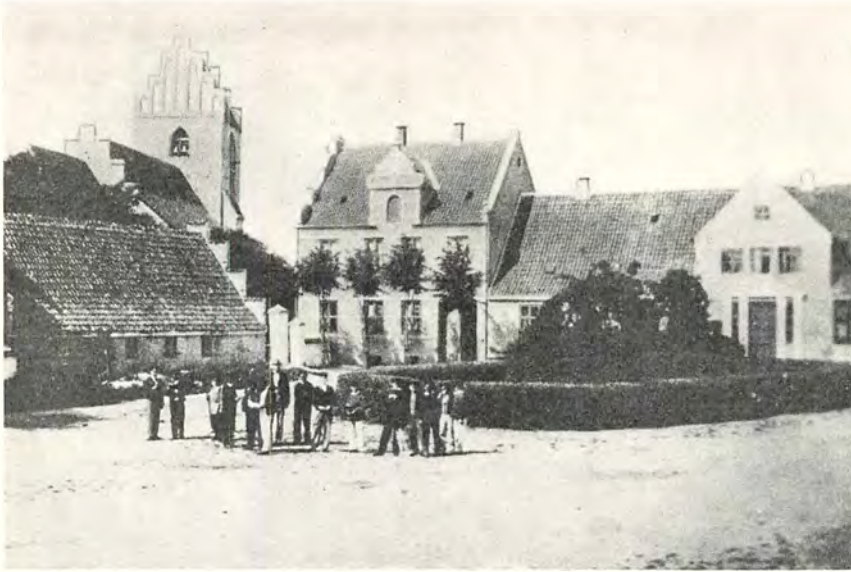
Samme parti i dag, set fra Gåsetårnet. Mod sydvest ligger kirken stadig som et fremspringende forsvarsværk ved den udtørrede vig; men langs Algade, der allerede o. 1670 var vokset ud over stadsgraven, har bebyggelsen i den nye, bredere bydel forlængst nået banelinien, som i 1870 ruskede staden op af dens dvale. (Fot. 1955 N. Elswing).

på den nuværende slotsplads omkring den før nævnte Andreaskirke. Arild Huitfeldt siger om slottet, at det på Valdemars tid var „så viit begreben, at han (kongen) haffde der fast en liden kiøbstad inde, men udenfor vaar dog it flecke med graffver oc voldsted“. – Man sporer endnu den dag i dag tydeligt byens forsvarsbælte. Mod nord og syd blev byen naturligt beskyttet af hen-

holdsvis Badstuesøen og fjorden, der den gang strakte sig langt længere ind i landet. Mod øst mellem Østervej og Riddergade finder man i de derliggende haver en terrænforhøjning, der er den sidste rest af byens østervold. Sin vestgrænse havde byen i en linie fra kirkens vestlige ende til Badstuesøen. I præstegårdshaven og bag administrationsbygningen ses tydeligt den gamle

Kirketorvet o. 1860, set fra nordøst. Den gamle latinskolebygning t. v., der var opført i det 18. århundrede, blev nedrevet 1865, efter at skolen, som var oprettet o. 1555 og i 1810 havde fået lokaler på torvets nordside, var nedlagt i 1846. P. A. Heiberg, en af skolens mest berømte elever, blev student herfra i 1774. (Nationalmuseet).

Kirketorvet i dag, set fra samme side. Bygningen nærmest kirken tjener nu som præstebolig, mens der er kommunekontorer i huset t. h. Busten af Frederik 7., som står midt på pladsen, er rejst af Præste amts 5. valgkreds og blev afsløret på den afdøde konges 60 års fødselsdag den 6. oktober 1868. (Fot. 1955 N. Elswing).

bygrav, der i ældre tid kaldtes Aages grav. – Hovedhjørnestenen i byens vestlige forsvarslinie var bykirken, hvis tårn ved sin beliggenhed umiddelbart op til voldgraven og med sin svalegang udmærket tjente dette formål.

Det var i første række slottet, der skabte betingelsen for byens liv og vækst. Men en anden næringskilde fandtes i det årlige marked, der holdtes ved den nuværende færgegård, og hvorom det vides, at Erik Klipping 1270 og 1272 gav Hansestæderne tilladelse til at handle der 2 uger før og efter Skt. Hansdag. Dog købsta-

den Vordingborg hører man intet om. Slottets betydning kvæler ganske den lille by. Vel omtales en byfoged 1390, men det er først Erik af Pommerns brev af 1415, der meddeler, at byen har rettigheder. Det er intet stiftelsesbrev, der henvises udtrykkelig til ældre privilegier, og det nævnes, at byen har borgmester og råd. Det er heller ikke særlige købstadprivilegier, der omtales. Det er det derimod i Christoffer af Bayerns brev 1441. Det samme kan vel siges om sammes brev 1445, hvor byen „ paa grund af den store og villige tjeneste, som vore elskelige borgere os

Parti af Algade o. 1850, set fra sydvest. På den åbne plads i forgrunden t. h., hvor der siden opførtes en tømmerhandel, havde dragonerne, der forlod byen i 1866, haft en stald, som var brændt 1846. Det store pakhus, hvis gavl ses i baggrunden på gadens venstre side, tilhørte en af stadens købmænd. (Fot. efter maleri. Nationalmuseet).

Samme parti af Algade i dag. Pakhuset og flere af de gamle ejendomme ligger her stadig. Let genkendelige trods tilbygninger og moderniseringer står de som repræsentanter for fortidens hyggelige småstadsidyl midt i det nutidige Vordingborgs store travle hovedgade og forretningsstrøg. (Fot. 1955 N. Elswing).

og vort rige gjort haver“ skal „ingen told eller sild give, hvor de ligger til vinters fiske“. Hvilken stor tjeneste her er tale om, vides ikke. Men fiskeriet i Øresund var ikke uden betydning for byen. I kong Hans' tid, da fiskeriet kulminerede, kunne der samles ca. 7500 både med 40,000 mands besætning, og midtpunktet var det store marked i de nu så uanselige skånske byer Skanør og Falsterbo. Men medens fiskeriet var på danske hænder, havde Hansestæderne størstedelen af handelen, hvad hverken kongen eller købstæderne havde magt og midler til at fratage

dem. Det er vel derfor kong Hans 1500 giver borgmester, råd og menighed i Vordingborg et sted ved skånefisket, hvor de selv og ingen anden må være, så at også de kan få en chance. Dette sted måtte de og efterkommere bruge til evig tid. Men evigheden var kort. I løbet af et halvt århundrede forsvandt silden fra Øresund, og da Christiørn 2. ydermere, da han 1515 stadfæstede byens privilegier, tog halvøen Knudshoved fra dem, og da grevefejdens ulykker væltede ind over den lille by, var det et bekymret borgerskab, der så den kommende „nyere tid“ i møde.

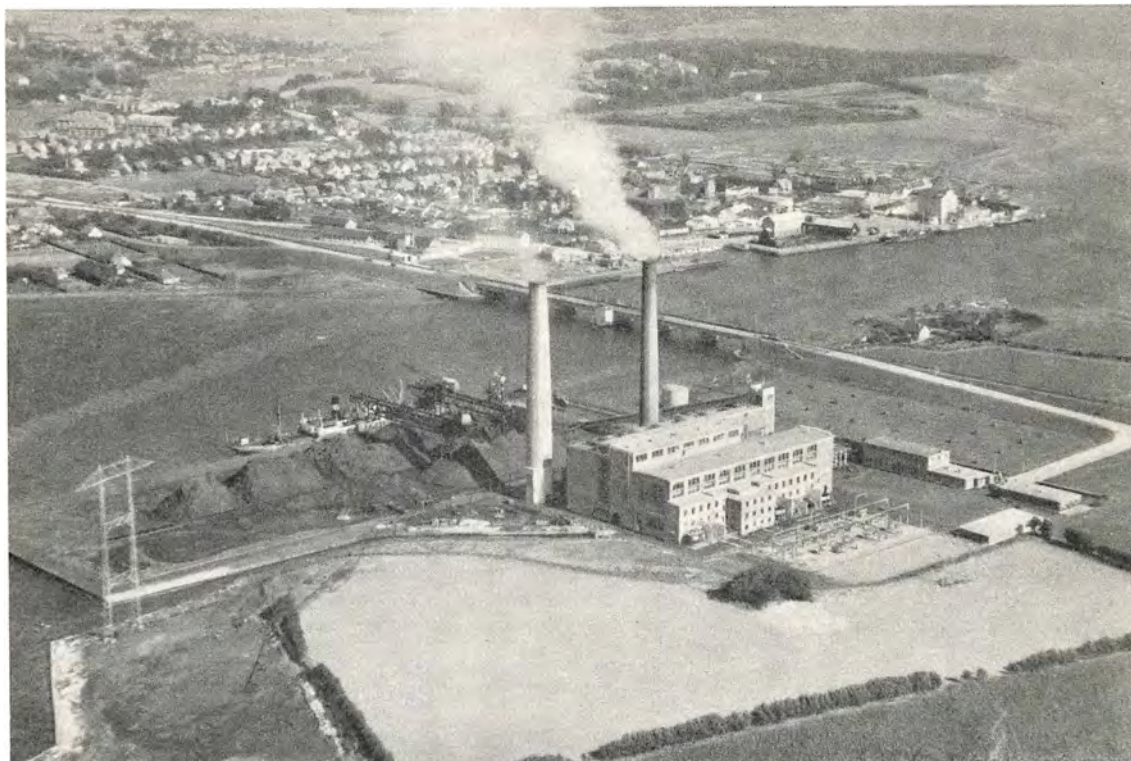
Færgegården i Masnedsund 1862, set fra sydvest. Over Rådhusørvet i Vordingborg, hvis kirke skimtes i baggrunden, kom man ad Færgegårdsvej ned til den gamle færgegård. Herfra foregik overfarten til Falster før banens åbning i 1870, og et par gange om ugen var der også dampskibsforbindelse til København. (Træsnit i Ill. Tid. 1862).

Men i tyverne og trediverne i det syttende århundrede kommer en lysning. Fra den periode er en del af byens protokoller bevaret, og man er derved i stand til at danne sig et nogenlunde pålideligt billede af byens tilstand i denne periode. De gode tider skyldtes fredstilstanden og Christian 4.s købstadspolitik. Et vist borgerligt velvære, som antydes ved genoptagelsen af det henslumrende gildesliv i Skt. Knudsgildet, breder sig over byen. Desværre findes der ingen bygninger fra denne periode. De mange ildebrænde, der senere gentagne gange har lagt byen i aske, har fuldstændig udsløttet dem. Det eneste sted, vi træffer minder fra denne tid, er i kirken, hvor størstedelen af prydelserne, alter, pulpitur, epitafier, ja så godt som alt træskærerarbejdet, der er det dominerende i udsmykningen, stammer fra denne tid og viser velstanden. – Ledelsen af byen var i denne periode lagt i hænderne på mænd, som ved deres dygtighed og indflydelse netop formåede at udnytte de

gode tider til byens held og lykke. I tiden fra 1622 til 1633 var Palle Rosenkrans lensmand på slottet. Han var en af landets mest indflydelsesrige mænd, og skønt han tit var på rejser i udlandet, sporer man ofte hans interesse for byen og hans hjælpsomhed over for byens borgere. Af disse må nævnes borgmester Ejler Jacobsen og rådmand, senere borgmester Erik Nielsen, hvis myndighed og initiativrige ledelse skabte orden og gode kår i byen.

Af andre mænd i denne tid må nævnes rektoren, Søren Povlsen Gotlænder, der senere som præst i Slangstrup vandt ry som tidens første versteoretiker. Men bedst kendt af alle var sognepræsten, Anders Christensen Arrebo, som i en alder af 31 år avancerede til biskop i Trondhjem. Men hans udfordrende væsen og skarpe satiriske tunge skaffede ham mange fjender og misundere, hvem det på en herredag i Bergen 1622 lykkedes at få ham afsat fra embedet „formedelst sine letsindigheds bedrifter, fagter og

Flyverfotografi af Masnedø, set fra sydvest. Bag ved Masnedøværkets rygende skorstene ligger Masnedø med sin store havn, der anlagdes samtidig med banen, som 14 år senere blev ført over sundet og forlænget til øens sydende. Øverst t. v. skimtes Vordingborg, og mellem træerne t. h. ses sindssygeanstalten på Oringe. (Fot. Nowico).

gebærder, der er mod den høviskhed og ærbødighed, som en superintendent og biskop bør at følge og aldeles intet med hans kald gemæs“. Anklagen mod ham var falsk, og han fik senere sin forseelse eftergivet, men da Malmø borgere ønskede ham til præst, satte kongen sig alligevel derimod; han fik dog tilladelsen til at søge „en af de gemene købstæder, der som de ikke haver for megen lyst til klammer“. En sådan betingelse må Vordingborg altså have opfyldt, da han blev præst her 1626. Hans betydning i dansk digtekunst er fuldt bekendt; og hans mærkelige livsskæbne gør ham til en af den danske litteraturhistories mest interessante personligheder.

Trediveårskrigen og Torstensonskrigen med de utallige indkvarteringer af soldater på gennemmarch udmarvede byen, og da pesten 1655 huserede slemt, faldt byens handel så stærkt, at den ikke var stort større end Præstø. Og da den ulykkelige krig 1657–58 udbrød, var borgerskabet alt andet end velvilligt indstillet over for

landets forsvar og gav luft for idel klage og misfornøjelse. Interessant er det at se, hvorledes det samme borgerskab et halvt år senere er lutter ydmyghed og føjelighed mod den strengere og betydelig fastere svenske hærledelse. – Enhver kender krigens gang – Karl Gustavs march op gennem Sønderjylland, overgangen over bæltterne til Fyn, Lolland og Falster. Mandag den 11. februar gik han i land ved Vordingborg. Intet bøsseløb, ingen lanse eller kårde turde man hæve til forsvar for Valdemars gamle borg. Men den omstændighed, at der ikke blev ydet nogen militær modstand i forbindelse med svenskekongens hastværk med at komme frem mod København bevirkede, at byen slap nogenlunde helskindet fra besøget.

Tiden efter svenskekrigene var en tung tid for de danske købstæder, og Vordingborg gled nu ind i en tohundredårig tornerosesøvn, der kun kort blev forstyrret af englændernes besættelse af byen 1807, hvor de bortførte byfogeden som

arrestant til Korsør, fordi det lykkedes nogle småskibe at forsvinde til Falster – eller af „Jødefejden“, som Goldschmidt har omtalt i „En Jøde“. Goldschmidt er født i Vordingborg, hvor han er hædret med en mindestue i museet. Apoteker M. Aarsleff satte sig et pænt minde ved bygningen af det smukke apotek og ved at opfinde „Esprit de Valdemar“, men ellers optages sindene kun af den årlige fugleskydning i Kirkeskoven, som borgmester Oxenbøll skaffede byen helt gratis ved en rask handelstransaktion – eller af spørgsmålet om nabobyen Nyraads købstadsret. Her var nemlig et problem med hensyn til opkrævningen af konsumtionstolden. Det er jo ikke ualmindeligt, at to byer bliver slået sammen, men at to byer med 4 kilometers afstand fra hinanden danner een kommune, kendes vist intet andet sted i landet. Men med landsognets indlemmelse er spørgsmålet løst for evigt.

1846 nedlagdes latinskolen, og 1866 ophørte Vordingborg at være garnisonsby, idet dragonerne, der havde haft kaserne i den nuværende tømmerhandel siden 1720, blev forlagt til Næstved. Alt så således ud til, at Vordingborg skulle

sygne hen. – Da åbnedes 1870 den sydsjællandske jernbane. Og nu begynder en ny tid for Vordingborg. Indbyggertallet vokser. 1884 bygges jernbanefærge til Falster. 1897 anlægges Kalvehavebanen. 1901 holdes en stor, vellykket amtsudstilling. 1906 køber kommunen statsbanernes havn i Masned-sund. 1909 får man vandværk, 1910 elektricitet, og 1912 bliver byen igen garnisonsby med nye smukke kaserne og stort, moderne sygehus. 1938 indlemmes landsognet, 1937 indvies Storstrømsbroen, og efter krigen gror store nye boligkvarterer op.

I Vordingborg ser man den moderne tekniks vidundere i selve Storstrømsbroen, i SEAS' kraftværk på Masnedø og i trafikken, hvad enten den jager af sted på skinner eller ad cementbaner; og man oplever den gammeldags lavendel- og rosenduftende poesi blandt de ruinerede antikviteter. Men hvad enten man frygter det første eller foragter det sidste, må man betages af den ynde, der smiler een i møde fra Vintersbølleskoven, fra øerne, fjorden og Oringehalvøen, hvor den lyse natur må bringe lægedom selv til de formørkede sind.

Parti ved havnen. Øst for slotsbanken og langs havnen, som ikke har haft nogen videre betydning, siden byen i 1897 købte statsbanehavnen ved Masned-sund, ligger der en del hyggelige gamle gader. Det var i dette kvarter, fatteren M. Goldschmidt kom til verden den 26. oktober 1819.

(Fot. Herluf Lykke).

STEGE

Af J. L. Frederiksen

Stege er en lille venlig by. Smukkeste måske, når man en solbeskinnet sommerdag nærmer sig den fra Sjællandssiden. Midt i det frodige mønske landskab ser man byen – på to sider omgivet af vand: Stege Bugt foran og Stege Nor bagved – de røde tage med kirkens store tag og tårn over alt det øvrige – og voldens grønne træer som baggrund.

Selve byen ligner vel andre småbyer, men har dog sit særpræg. Byplanen er således for den gamle bydels vedkommende omtrent uændret fra middelalderen. Det forklarer hovedgades – Storegades – uregelmæssige linie gennem byen. Men absolut enestående blandt alle Danmarks byer er det, at Steges middelalderlige voldanlæg er bevaret i hele sin udstrækning og med byporten fra 15. århundrede uskadt.

Begyndelsen til byen var et navnløst fiskerleje med bådeplads ved Dybsbro (byens ældste gade, Dybsbrostræde, har navn derefter). Derefter voksede byen op omkring Stegeborg, som menes anlagt omkring år 1150 som forsvarsværk mod venderne. Hvor nøje byen og borgen var knyttet sammen, fremgår af, at byen i middelalderen ofte kaldtes Stegeborg. Navnet, der staves forskelligt – Stykeborgh, Stickeburgh, Stegeburg o. a. – afledes af oldnordisk „stik“, som var betegnelsen for de nedramningspæle, hvormed man afgrænsede et sejløb.

Borgens historie er i korthed følgende: Fra at være et primitivt fæstningsanlæg blev den opført som muret borg, næppe senere end omkring 1200, da den ældste del af Stege kirke blev bygget. Dens og kirkens bygherre må have været Jacob Sunesøn af Hvideslægten, som fra ca. 1200 til sin død 1246 var kongens lensmand på Møn.

Som Danmarks andre borge blev Stegeborg

en brik i kongernes kamp om magten. 1247 holdt Erik Plovpenning sin halvbroder hertug Knud af Blekinge som fange på borgen. I det ulykkelige århundrede efter Valdemar Sejrs død, hvor efterhånden det meste af Danmark kom på fremmede hænder, var Møn og dermed Stegeborg i lange perioder pantsat til tyske lensmænd. Dog vides det, at Erik Mændved i 1310 indløste borgen og befæstede den. Få år efter holdt tyske lensmænd atter deres indtog, men 1348 skal Valdemar Atterdag have fået borgen ved forlig, og i hvert fald 1353 nævnes Stegeborg udtrykkeligt som en af hans generhvervede fæstninger.

I 1534 gik borgen for bestandig ud af sagaen. Det var ikke udenvælts fjender, men byens egne borgere, der en sommerdag under lensmand Anders Billes fraværelse ved list trængte ind i borgen og sprængte den i luften. Som grund angives, at Anders Bille var en af de argeste modstandere af Christiern 2.s tilbagevenden, mens borgerne ventede sig alle fordele deraf. Forholdet er nok snarest, at borgerne benyttede de urolige tider til oprør mod den forhadte lensmand.

Steges ældste købstadsprivilegier blev givet af Erik Klipping senest 1268. Byens udvikling var i de første århundreder en stadig fremgang, der nåede sin kulmination i middelalderens slutning fra ca. 1430 til henimod 1550. Fremgangen skyldtes mere end noget andet det kolossale sildefiskeri i Østersøen.

I denne Steges storhedstid anlagdes i det 15. århundrede fæstningsvolden med mur og voldgrav om byen i en halvbue fra noret til bugten og med 3 tårne, der samtidig var byporte. De to byporte – ud for nuværende Langgade og Raadhusgade – forsvandt omkring 1700–1750.

Stege 1754, set fra sydvest. Yderst t. v. ses den gamle navigationsskole, og nord for Mølleporten bag kirken skimtes to møller. Her lå i 17. århundrede fem møller udenfor byporten. (Efter prospekt af ukendt tegner. Det kgl. Bibliotek).

Men den tredje er Mølleporten eller Mølle-tårnet, som står i dag og er Steges berømteste bygning, fordi den er den eneste danske middelalderport, som er bevaret uændret.

Den eneste gang Steges volde kom på prøve, var i 1510, da lybækkerne var gået i land på Østmøn og derefter forsøgte at storme Stege.

Et vidnesbyrd om byens velstand i denne periode er en bemærkning i et kongebrev fra 1582 om, at der „tilforn sammesteds haver været henved 500 vederhæftige, bosiddende og formuende borgere“. Da indbyggerantallet må anslås til 5 personer for hver skatteborger, bliver det for Steges vedkommende 2500 indbyggere – omtrent det samme som i dag – og det betyder, at kun godt en halv snes danske byer dengang var større. Det stemmer med, at Stege i de år hørte til landets højst beskattede byer.

Men silderigdommen hørte op, og den hidtil rige by blev forarmet. I 1672 noteres det lavest kendte indbyggertal: 656, og i 1679 skriver den daværende sognepræst i Stege, provst Viborg, at „der nu næppe findes 100 borgere i byen, som uden at betle kan ernære sig“. Indtil et stykke ind i det 19. århundrede steg indbyggertallet kun ubetydeligt, og Stege var stadig en fattig by. Det hjalp, at havnen og tilsejlingsforholdene blev forbedret, men mere betød det, da der kom bedre tider for landbruget, bl. a. efter sukkerfabrikkens opførelse i 1884. Det be-

tød også fremgang for byen, selv om indbyggertallet i 1951 kun var steget til 2697.

Stege har – som de fleste andre byer – været hjem søgt af store brande. Den først kendte skal være indtruffet i 1457, da „næsten den hele by blev lagt i aske“. Stege kirkes tårn skal også være brændt ved den lejlighed, og det passer med, at det nuværende tårn er opført i sidste halvdel af det 15. århundrede. I 1740 nedbrændte apoteket, det tilstødende rådhus og 15 andre huse og gårde, deriblandt nogle af de største købmandsgårde. Og i 1774 indtraf den sidste helt store brand, idet 112 af byens 183 gårde og huse brændte.

En stor belastning for Stege blev det, da svenskerne i 1659 besatte byen. Under plyndringen af Stege brændte rådhuset, og i et årstid indtil fredsslutningen opslog den svenske kommandant sit kvarter i byen.

Men den sværeste hjem søgelse, Stege og Møn vides at have været udsat for, var dog indkvarteringen af ca. 400 mand af den danske hestgarde i årene 1685–97, ligeledes med hovedkvarter i Stege. Garden bestod mest af hvervede tyskere, og dens chef var den brutale, tyskfødte oberst von Plessen, som tillige udnævntes til amtmand over Møn. Under hans ledelse førte garden et sandt rædselsregimente. Hårdest gik det ud over bønderne. Ved genstridighed blev de pryglet indtil mishandling og undertiden

Flyverfotografi af Stege, set fra sydvest. Øverst t. h. ligger Mølleporten ved de tilplantede befæstningsanlæg mellem noret og stranden. Herfra fører byens gamle hovedgade ned imod havnen og Storebro. (Fot. 1951 Aero Luftfoto).

krumsluttet i Mølletårnet. Men Steges handel blev i de år ødelagt. Bevæbnede gardere sikrede sig ved byens indgange hovedparten af fødevarer og brændsel til byen og drev derefter tuskhandel med dem. Trods alle klager beholdt Plessen stadig kongens tillid og udnævntes til general-løjtnant og storkors af dannebrog. Men få dage efter Christian 5.s død blev Plessen fængslet og døde i fængslet efter 5 års forløb, før domsafsigelsen havde fundet sted.

Efter branden i 1457 blev byen – som jo dengang var den rige by – opbygget med solide huse af egetømmer, mur- og kridtsten og tækket med „hulsten eller halvrunde sten“. Provst Viborg fortæller i 1679, at der „endnu den dag i dag er mange af sådanne bygninger at se, som er så trofaste, at de, der nu opføres, snarere forfalder end disse“.

Fra den svenske besættelse af byen 1659–60 findes et tilsyneladende ganske nøjagtigt kort, udført af den svenske generalstabschef Erik Dahlberg. De fleste huses grundareal er aftegnet; adskillige af husene vendte gavlen til gaden,

og nogle store vænger inden for voldene var ubebyggede.

Omkring 1820 skriver Paludan i sin Mønsbeskrivelse, at byen havde 4 gårde og 1 hus med 2 etager, mens resten var 1-etages. Bortset fra 2–3 nyere grundmurede gårde var de alle af bindingsværk og med tegltag, et par gamle huse dog med stråtag.

Stege i dag er en blanding af gammelt og nyt, men har dog kun få gamle bygninger.

Fra middelalderen er der kun tre:

1) Den monumentale kirke (60 meter lang, den ældste del fra ca. 1200, fuldført kort efter 1500) og omkring den en gulkalket munkestensmur fra sengotisk tid.

2) Mølleporten (i 3 stokværk) fra ca. 1480–1500, af arkitektur meget lig kirketårnet. 1895 overdrog byrådet Mølleporten til staten, hvorefter den blev fredet og istandsat, og der anlagdes en omkørsel uden om den. I begyndelsen af forrige århundrede blev volden og voldgraven beplantet og forsynet med spadserestier.

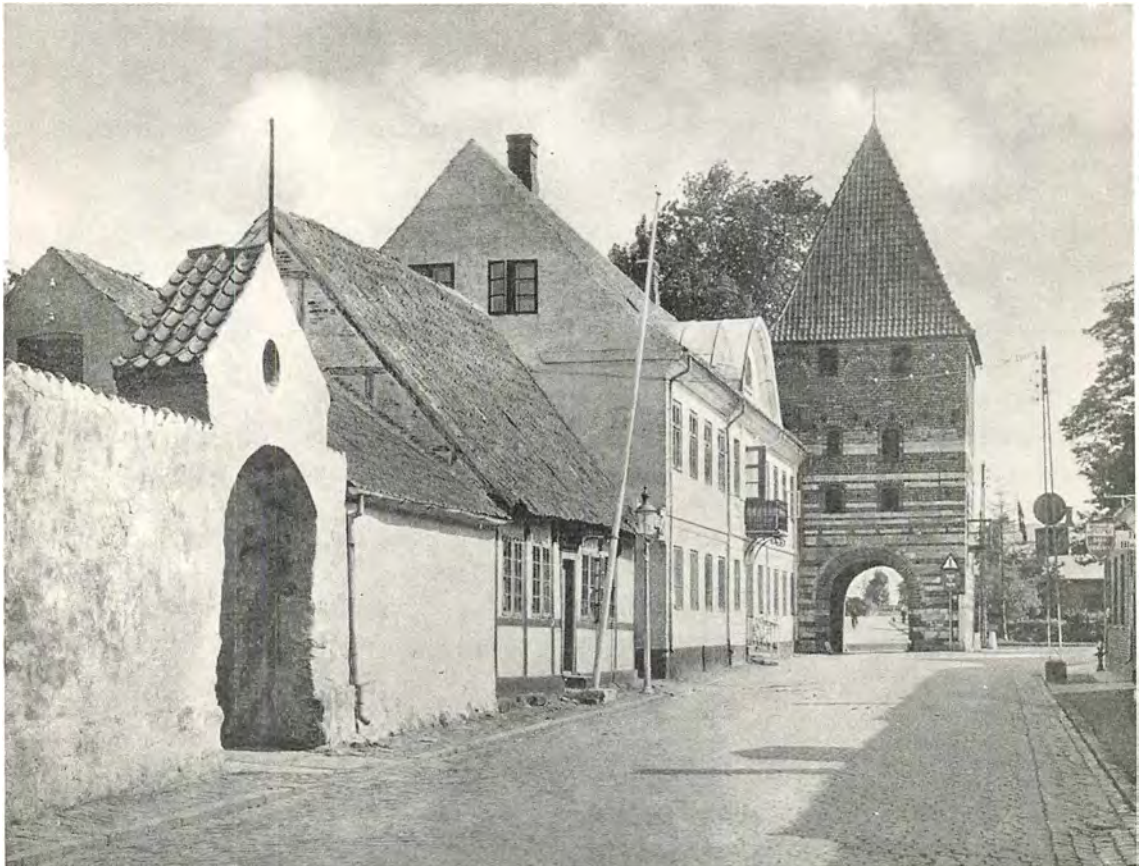
3) Lige ved kirkepladsen – i Skolestræde –

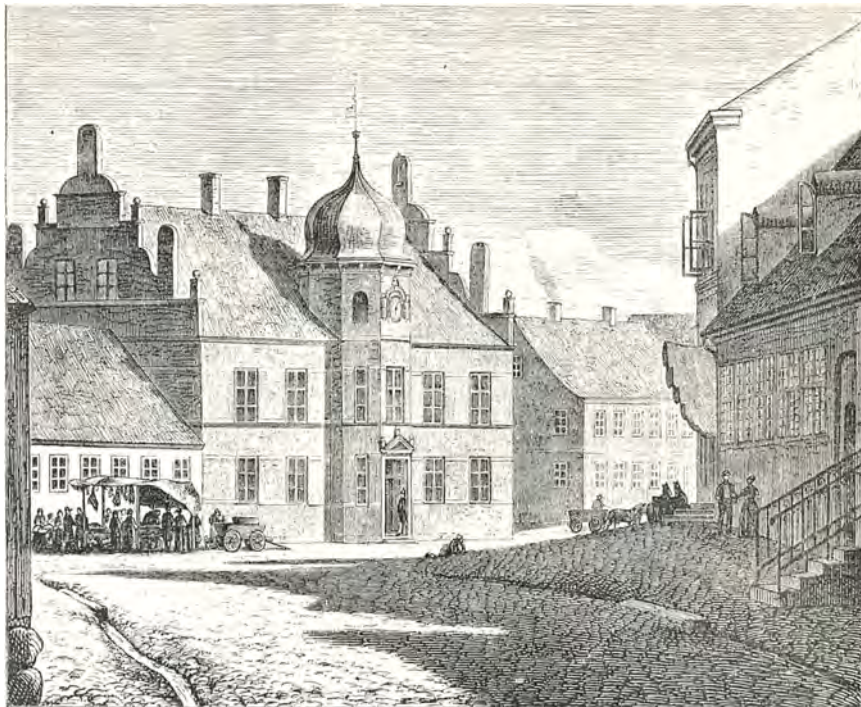
Til venstre: Mølleporten og den nordlige del af Møllegade, nu Storegade, i 1837. Acciseboden t. h. for tårnet blev fjernet o. 1895, for at den voksende trafik kunne ledes udenom den gamle fredede bygning, der er landets bedst bevarede middelalderlige byport. (Efter fot. af skydeskive. Nationalmuseet).

Herunder: Empiregården fra 1813, som er bygget sammen med Mølleporten, et af de tre porttårne i byens gamle befæstningsanlæg, der blev opført i det 15. århundrede. De to andre porte forsvandt mellem 1700 og 1750. (Fot. Herluf Lykke).

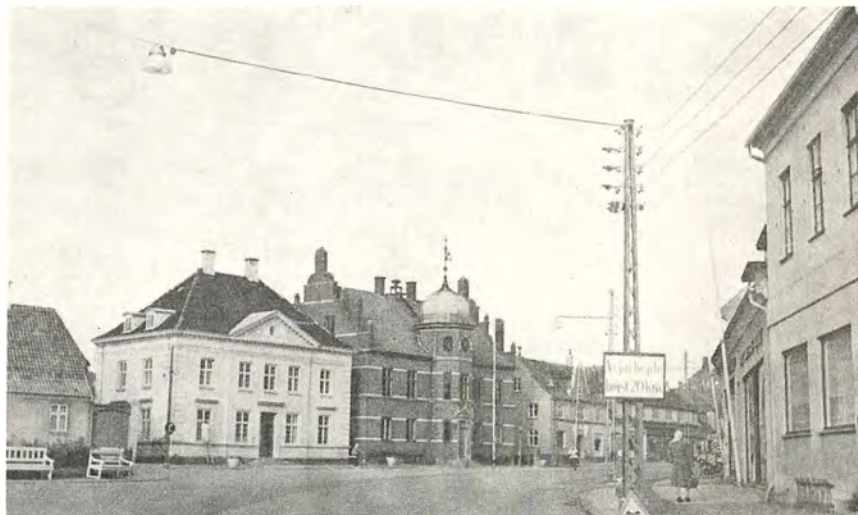

Torvet i 1861. Det tårnprydede rådhus, som blev opført 1853-54, ligger på hjørnet af Rådhusstræde, tidligere Skammelstræde, hvor Storegade udvider sig til torv og ved et par småstræder står i forbindelse med stadens vestlige hovedfærdsåre, Langgade. (Træsnit i Ill. Tid. 1861).

Samme parti i dag. Torvet er som den øvrige del af Storegade blevet moderniseret og reguleret for at kunne klare den voksende trafik; men bortset fra sparekassens bygning t. v. for rådhuset, der blev rejst 1903, ser omgivelserne næsten ud som for 100 år siden. (Fot. 1954 Echwald).

ligger den gamle latinske (som del af en senere bygning). Da provst Reenberg i 1697 gjorde indstilling om dens nedlæggelse, skrev han, at den kun havde 17 elever, og af de 3 i øverste klasse var ikke een i stand til at sætte tre latinske ord rigtigt sammen, og af de 14 i nederste klasse kunne næppe den halve del læse indenad.

Fra omkring 1700 findes nu kun to bygninger:
1) Den kønne, men brøstfældige præstegård

ved kirken (fra 1859 i privateje, i de sidste 40 år lokaler for Møns Museum).

2) Den gamle navigationsskole i Langgade, en stor, gul, 2-etages bygning med Frederik 4.s monogram og valgsprog og årstallet 1703 over hoveddøren. Bygningen skulle være hovedsæde for hele landets søfartsuddannelse, men forsøget blev så stor en fiasko, at skolen blev nedlagt allerede 1727. – Fra 1740 blev bygningen tugthus.

Desuden er der i Langgade en del brøstfældige bindingsværkshuse, opført efter branden i 1774.

I tiden omkring 1800 opførtes nogle ret store ejendomme, som nu er med til at præge byen.

1) Straks ved indkørselen ligger på højre hånd Hages gård, Storegade 4, en gammel købmandsgård, som på den ene gavl har en indmuret sten med indskriften: „I Aaret 1799 er denne Bygning med egne Hænder opført af Gothlieb Christian Kyns for I. I. Hages Søner“. Denne sten har imidlertid oprindelig siddet på et nu nedrevet pakhus, mens forhuset først er opført 1816 (den østre ende endda først 1846).

2) På venstre side af Torvet, Storegade 35, ligger Kammerrådgården, en lang lav bygning, opført 1773. En portal i nyklassisk stil er fra 1. halvdel af forrige århundrede, og facadens bindingsværk er nu dækket af et tykt lag puds.

3) På højre side af Torvet, Storegade 48, ligger Stege Apothek, en 2-etages bygning med stentrappe og smedjernsgelænder, der bærer årstallet 1799. Bygningen angives at være opført samme år, men facaden og vestre gavl blev mellem 1817 og 1827 ombygget til grundmur i stedet for det hidtidige bindingsværk.

4) Sammenbygget med Mølleporten ligger den gamle købmandsgård Empiregården, opført 1813. Ejendommen (hvis forhus er fredet i klasse A) blev i 1951 købt af de mønske kommuner til indretning af Møns Museum.

1890'erne var for hele byens vedkommende en meget livlig byggeperiode, men iøvrigt er der stadig blevet bygget. Bebyggelsen på Storegade er nu i hovedsagen 2-etages huse, kun enkelte 3-etages, men adskillige ældre lave huse. Smågaderne har nu som før mest små 1-families huse.

En række offentlige og private institutioner har bygninger, som væsentlig er af nyere dato. Nævnes må dog toldkammeret (opført som privatbygning 1848) og rådhuset (opført 1854 af Bindsbøll).

Uden for voldene er der – væsentlig siden 1920'erne – vokset en villabebyggelse op, hvis samlede areal nogenlunde svarer til det gamle byområde inden for voldene. En i 1953 fuldført ringvej fører fra havnepladsen langs stranden og uden om byen til landevejen mod øst.

Mens omtrent al forbindelse med det øvrige land indtil 1934 foregik over Stege havn, går personbefordringen og en stor del af varetilførslerne nu ad landevejen, ikke mindst efter at Møn ved indvielsen af Dronning Alexandrines bro i 1943 blev „landfast“ med Sjælland.

Sådan præsenterer Stege sig i dag: en lille venlig by, hvor gammelt og nyt mødes, og med jævn velstand uden store standsforskelle. Mens andre byer, som i sin tid var på størrelse med Stege, siden er blevet store byer, er Stege forblevet en lille by, der som Møns eneste købstad har sit naturlige, men afgrænsede opland.

Parti fra havnen. (Fot. Echwald).

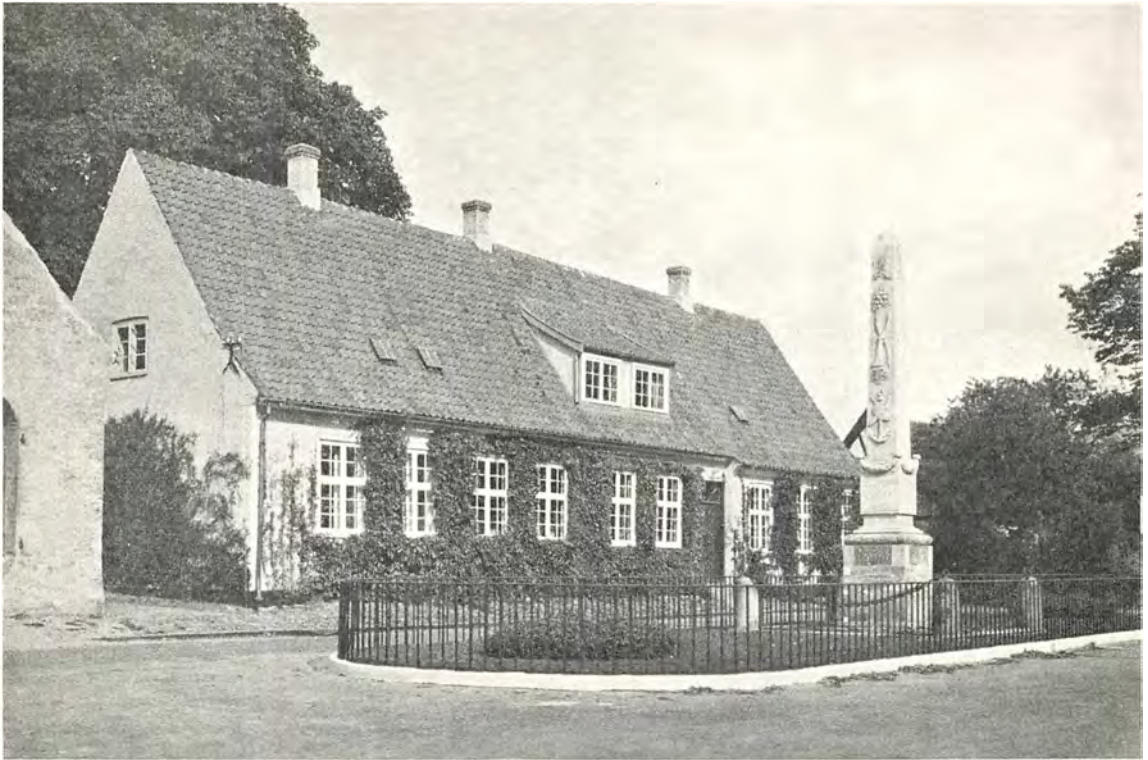

Autoriseret reproduction

LANDKOMMUNER af Arthur Fang

Herreder. *Frederiksborg amt* : I Lyng-Kronborg s. 432, II Holbo s. 433, III Strø s. 434, IV Horns s. 437, V Ølstykke s. 436, VI Lyng-Frederiksborg s. 435. *Københavns amt* : I Sokkelund s. 438, II Smorum s. 439, III Somme s. 440, IV Volborg s. 441, V Tunc s. 442, VI Ramsø s. 443. *Holbæk amt* : I Ars s. 447, II Løve s. 446, III Merløse s. 444, IV Tuse s. 445, V Skippinge s. 448, VI Ods s. 449, VII Samsø s. 450. *Sorø amt* : I Ringsted s. 452, II Alsted s. 451, III Slagelse s. 453, IV Vester-Flakkebjerg s. 454, V Øster-Flakkebjerg s. 455. *Præstø amt* : I Fakse s. 458, II Stevns s. 457, III Bjæverskov s. 456, IV Tybjerg s. 459, V Hammer s. 460, VI Baarsø s. 461, VII Mønbo s. 462. De anførte folketal er fra 1950.

Præsteboligen i Hørsholm og Stolbergmonumentet. (Fot. Nationalmuseet).

LYNGE-KRONBORG HERRED i Frederiksborg amt består af sognekommunerne Tikøb, Asminderød-Grønholt, Karlebo, Blovstrød, Birkerød, Hørsholm, ialt ca. 303 km² med 41.663 indbyggere.

I øst og nordøst grænser herredet til Øresund. På et stykke danner i vest Esrum Sø grænsen og i syd berøres Furesø. Det er gammel storskov, hvor øksen ihærdigt har måttet skaffe plads for bondebygderne; landsbynavne, der ender på rød (rydning) og holt (skov), beretter herom.

Landsdelen bærer i nutiden stærkt præg af hovedstadens nærhed, den lange kyststrækning dækkes af en så at sige sammenhængende stribe af villaer, de sydlige byer som Birkerød og Hørsholm er hovedsagelig udflytterbyer, og spredt i hele det parklignende landskab ligger der lystgård ved lystgård. Af herredets kommuner er Hørsholm og Birkerød helt bymæssigt bebygget. Kystbyerne udviste i 1950 følgende indbyggerantal: Humlebæk med Sletten 2.073, Espergærde 2.626, Snekkersten 1.784, Hellebæk 1.602 og Hornbæk 1.574. Konger og storfolk har gerne villet bo her. Kong Valdemar jagtede, indtil han nødtvungen måtte forlade sit elskede Gurre; det flotte tilbud til Vor Herre om, at han kunne godt beholde sit paradys, har måske skaffet kongen et andet opholdssted, hvorfra han fortsat må jage.

Historikere har en kedelig tendens til at pille poesien i stykker. Det var slet ikke Valdemar Atterdag, men den første Valdemar, der havde en veninde med det poetiske navn, siger de, men resterne af den lille borg påstår, at de er fra Atterdags tid. Heldigvis har digterne fra J. L. Heiberg til Drachmann, fra H. C. Andersen til Ludvig Holstein ikke brudt sig videre om historikerne og for tid og evighed omgivet Gurre med sød poesi.

En mere jordbunden realisme møder os i Hørsholm. Det nu forsvundne slot dannede rammen om Caroline Mathildes og Struensees prosaiske elskovs-ekskapader. Hørsholm sank hastigt i grus. Mere end ynkelige er de synlige stumper i parken, og den spartanske kirke står der nærmest som et gravmonument over fordums storhed.

Fredensborg – det yndige hvide slot, rent og enkelt, ikke det ringeste storagtigt. Nydelige interiører, en lun ramme om et ligetil hjemliv. Sådan er Fredensborg i dag og meget anderledes var det næppe, da „Europas svigerforældre“ i det 19. århundrede samlede datidens største storheder til familiekomsammen. Czarens mere end beskedne hus lige ud for slotsparken kan bekræfte dette. Jardin har haft store tanker med parken; de dybe alleer er også blevet pompøse og respektindgydende, men enhver mindelse om et rigtigt hovent slotsanlæg forjages af den skikkelige, næsten naive skulptur-udsmykning.

Parti fra Gilleleje havn. (Fot. Sven Türck).

HOLBO HERRED i Frederiksborg amt består af sognekommunerne Esbønderup-Nødebo, Søborg-Gilleleje, Græsted-Maarum, Helsing-Valby, Blistrup, Vejby-Tibirke, Ramløse-Annisse, ialt ca. 318 km² med 17.662 indbyggere.

Herredet begynder lidt nord for Hillerød, rækker fra Esrum Sø til Arresø og går op mod Kattegat. Kysten danner en vinkel, toppunktet er Sjællands nordligste punkt Gilbjerg Hoved.

Her er endnu ubrudt skovland; efter danske forhold tilmed storskov, i hvert fald Danmarks største skov. Gribskov optager over 5500 ha. I 12 kms længde fra nord til syd og med 7 kms bredde strækker skoven sig over et svagt bølgeformet terræn. Bevoksningen er afvekslende, bøg og andre løvtræer samt de uundgæelige nåltræer. Søer, moser og lyngsletter lyser op i skovmassen.

Fiskerlejerne Gilleleje og Tisvildeleje trækker hver sommer en strøm af feriegæster til hotel og pensionater. I Gilleleje, der har ikke mindre end tre rekreationshjem, er der 1944 indbyggere, i Tisvilde og Tisvildeleje tilsammen 756. I Tisvilde ligger drenge- og lærningehjemmet „Godbavn“. Stationsbyen Græsted har 1038 indbyggere. I en rydning ved sydenden af Esrum Sø hygger Nødebo sig. I den lille kampestenskirke er der et alterskab fra ca. 1500, rimeligvis stammer det fra Esrum klosterkirke.

Da Henrik Scharling skrev sin bog „Ved Nytaarstid i Nødebo Præstegaard“, var der slet ingen præstegård i Nødebo; titlen skulle blot lede tanken bort fra den virkelige model, præstegården i Greve.

Ved den udtørrede søs nordende ligger Søborg slotsruin. Her kan man mindes barndommens Ingemann og kigge ned i det firkantede hul, der skal være resterne af det fangehul, hvori kongen havde tænkt sig, at ærkebiskop Jens Grand passende kunne rådne op, men gjort regning uden Morten Madsvend.

Da den beskyttende skov mellem Kattegat og Arresø ødelagdes, blev resultatet sandflugt gennem århundreder. Marker ødelagdes, bondebyer blev begravet, hele Tibirke by forsvandt, selv Asserbo borg måtte opgive kampen. Først så tog man fat. Frederik 4. sendte soldater ud for at binde sandet med ler og tang. Senere tog skovfolk fat på en grundig bekæmpelse af sandflugten. Fra 1793 tog beplantningen fart, og den prægtige plantage Tisvilde Hegn med rig vegetation og dyreliv blev til; helt fantastisk er den stormvredne Troldeskov helt ude ved Kattegat.

Sejlende på en stor sten kom den fromme svenske prinsesse Helenes lig til Danmark; hvor det landede ved Tisvilde Strand, sprang der en kilde, og Helenes grav blev valfartssted for syge mennesker Skt. Hans nat.

Fra landsbyen Torup på Halsnæs. (Fot. H. Davidsen).

STRØ HERRED i Frederiksborg amt består af sognekommunerne Harløse, Alsønderup, Skævinge (-Gørløse, Lyng-Frederiksborg herred), Strø, Lille-Lyngby, Ølsted, Kregme-Vinderød, Melby og Torup, ialt ca. 210 km² med 14.457 indbyggere.

Herredet er uregelmæssigheden selv. Det danner den store Halsnæs-halvø, omrammer bredt Arresøs sydlige kyst og sender ydermere Avderød-Næsset ud i søen. Skov er der ikke meget af, og jorderne er magre. Men der er Arresø, det store sølvgrå, forunderligt melankolske vand. Danmarks største indsø 4063 ha og med en omkreds på henved 40 km. Tidligere en fjord fra Kattegat, men sandfygning lukkede indløbet. Også her kom Frederik 4. til hjælp; med soldater blev kanalen, som skabte Frederiksværk, gravet, og søen fik afløb.

Den fladvandede fjord, de grunde løb, hele det vandbrudte land har været et paradys for den ældre stenalderfolk, Ertebølle-tidens jægere og fiskere. Her findes da også de klassiske køkkenmødding-lokaliteter ved Havelse nede i herredets sydspids og ved Sølager på nord-siden af Kulhusrenden. De her ophobede skaldynger hører til de tidligst undersøgte, allerede omkring 1850 blev Havelse-bopladsen undersøgt af den berømte Lejrekommission, og til Sølager har store arkæologikongresser gang på gang valfartet.

På Halsnæs' vestkyst ligger fiskerlejet Hundested med den isfri øhavn, herfra er der færgeforbindelse med Rørvig og Grenaa. Her gjorde Valdemar Poulsen sine første forsøg med trådløs telegraf, og ude ved Spodsbjerg, hvor Østerløb munder ud i Kattegat, ligger Knud Rasmussens hus, det er nu museum; tæt ved er rejst en mindevarde af sten fra Grønland. Hundested har 1.987 indbyggere og danner sammen med det lidt sydligere beliggende Lynæs, der har 1.014 indbyggere, een lang bebyggelse. Fiskerlejet Liseleje med 309 indbyggere har stor villa- og sommerhusbebyggelse. Skævinge stationsby har 686 indbyggere.

Da der blev for barskt for klosterbrødrene på Eskildsø i Roskilde Fjord, flyttedes klosteret til Tjæreby sogn. Her rejstes i tidens løb det storslåede Æbelholt kloster, hvis helt forsvundne og glemte ruiner i 1935 blev genfundet af medicinalhistorikeren dr. Vilh. Møller-Christensen. Senere har Nationalmuseet foretaget store udgravninger i klostrets begravelsespladser, og dør efterhånden fremdraget ca. 800 skeletter, som har givet et meget rigt materiale til studiet af middelalderens sygdomme og helbredelsesmetoder. Ruinerne er restaureret, og der vil blive opført et museum, hvor de interessante skeletter kan ses.

Den vestlige del af Buresø, set fra syd. (Fot. Chr. Bang).

LYNGE-FREDERIKSBORG HERRED i Frederiksborg amt består af sognekommunerne Frederiksborg slotssogn, Nørre-Herlev, Lillerød, Lyng-Uggeløse, Slangerup, Uvelse, Gørløse (-Skævinge i Strø herred), Græse-Sigerslev-vester, Jørlunde, Oppe-Sundby, ialt ca. 202 km² med 17.990 indbyggere.

Herredet går fra Hillerød ned mod en sydlig linie omtrent gennem Bastrup Sø, og fra Roskilde Fjord i vest til Lyng-Kronborg herred i øst.

Lige nord for Bastrup Sø ligger den mærkelige ruin Bastruptårnet, den nederste del af en gammel borgs faste, murede del, en 6 m tyk kassemur: kampestenskerne beklædt med fint opmurede frådstens-kvadere. Den indvendige diameter er 8½ m, og muren står i ca. 6 m.s højde.

Mens Hillerød som købstad kun går tilbage til Frederik 2.s tid, har herredet før haft en købstad af langt ærværdigere alder. Antagelig omkring midten af 1100-tallet er Slangerup blevet købstad. Tidligt fik byen et nonnekloster af cistercienser-ordenen; nyere udgravninger har fremdraget ikke ubetydelige ruinrester. Da klostret ved reformationen nedlagdes, blev dets kirke en kort tid sognekirke, men afløstes 1588 af den meget anseelige nye kirke med det høje, slanke tårn. Bygmesteren er Hans Stenwinckel den Ældre. Efter tiden at dømme

skulle det have været et renæssancehus, men opgaven har været for ny; kirken er helt igennem gotisk præget. Lidt renæssanceanstrøg skulle huset vel have, og så fik det buede gavle i stedet for kamtakker. Kirkens indre er lyst, prangende med strålende messingkroner – den i koret har Thomas Kingo skænket – og med pretentiøse mindetavler over præster og borgmestre som i enhver hæderlig købstadskirke. Kingo var sognepræst her i ni år, fra 1668. Der er rejst en mindestøtte for ham ude i byen.

Slangerup havde næppe tænkt sig, at dens smule skibbro ude ved fjorden skulle blive dens bane. Ikke desto mindre voksede Sundby Færges, som stedet kaldtes, sig stor på moderbyens bekostning og blev til købstaden Frederikssund, mens Slangerup sank ned i landsbysrang, blot med en for stor kirke. Der var i 1950 1362 indbyggere i byen.

Lillerød, der nu er sammenvokset med Allerød i Blovstrød sogn, har en voksende industri. Der er 2832 indbyggere.

Jørlunde kirke er et anseligt frådstenshus fra 1100-erne, udvendig desværre helt mishandlet med cementpuds; men så meget skønnere er dets indre med de fornemme, stærkt virkende romanske kalkmalerier.

Idyl fra den gamle del af Farum. T. h. ligger Kaalunds hus. (Fot. N. Vang Larsen).

ØLSTYKKE HERRED i Frederiksborg amt består af sognekommunerne Snostrup, Ølstykke, Stenløse-Veksø, Slagslunde-Ganløse og Farum, ialt 114 km² med 7579 indbyggere.

Herredet ligger som en bred bræmme sydligst i amtet, strækkende sig fra Birkerød til Roskilde Fjord; på en strækning i syd er Værebros Aa samt Furesø grænse og i nord Buresø og Bastrup Sø.

I det lille herred er der en usædvanlig rigdom på stengrave fra oldtiden; der er optalt ikke mindre end ca. 200 dysser og jættestuer, hvoraf alene de $\frac{2}{3}$ falder på den vestlige del. Ved Udlejre ligger den imponerende Møllehøj med en af landets største og smukkeste jættestuer, et næsten 7 m langt og 3 m bredt gravkammer. Lidt nordligere lige ved landevejen står Dødningene, to langdysser, den ene med to kamre, den anden nu kun en ruin. Og så er der Frødebjerg lige nord for Værebros Aa, en snart helt bortgravet morænevold, hvori sagnet vil have, at Frode Fredegod skal være begravet.

Værebros Aa er Nordsjællands største vandløb, fra Søndersø til Roskilde Fjord, 22 km. Tidligere vandt den sig frit gennem den gamle stenaldersfjords vidtstrakte mose- og engdrag. Efter at gravemaskinen har uddybet løbet, er ca. 800 ha blevet kultiveret, men åen er nu en grøft med lineære sider og skarptskårne bredder.

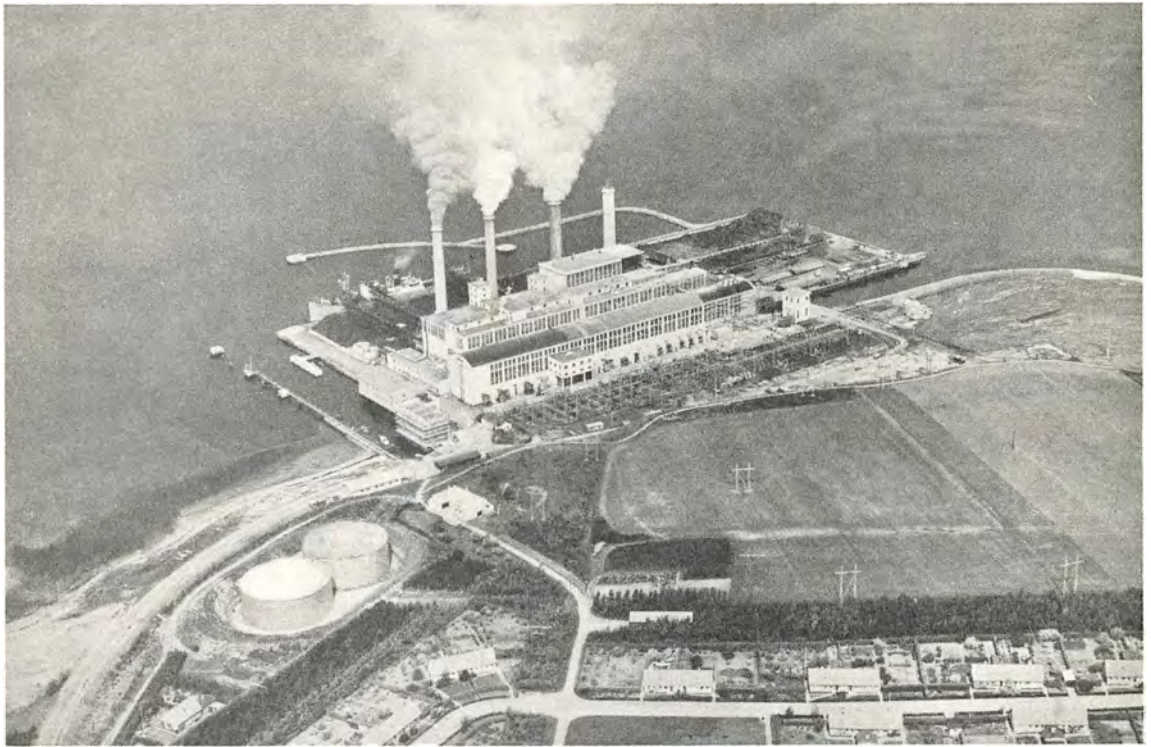
Egnens berømteste oldsagsfund, to hornprydede bron-

zehjelme, fandtes ved tørvegravning ved Veksø; da de er tynde i materialet, har de ikke duet til krigsbrug, men snarere været benyttet ved religiøse ceremonier. Uddybningen bragte en sand rigdom af alle slags oldsager for dagens lys. Af ikke mindre interesse var fundet af gamle vadesteder og broer. Vadestederne består mest af stenopfyldninger i ålejet over et ca. 10 m bredt felt; de er vanskelige at datere, men det menes, at nogle af dem går helt tilbage til stenalderen. Mest fængslende var vel nok fundet af den gamle Værebros, lidt vestligere end nutidens, et helt fint ingeniørarbejde med tømmerbyggede brohoveder, hvortil fra syd en regulær vejdæmning har ført op. Den har været en del af en vigtig færdselsåre, der har forbundet bispebyen Roskilde med bispeborgene Hjortholm ved Furesø og Søborg, med klostrene i Æbelholt og Esrum og med kongeborgene Dronningholm ved Arresø, Gurre og Flynderborg, forløberen for Krogen, senere Kronborg.

Under den nuværende Knardrupgaard lå Knardrup kloster, hvorfra der i 1940 er fremgravet murrester fra det firfløjede klosteranlæg. I Farumgaard's trefløjede hovedbygning, opført 1705, har Skt. Ursula-søstrene indrettet rekreationshjem.

I en årrække havde digteren H. V. Kaalund sommerophold i Farum, og her fik han sit digteriske gennembrud. Byen har nu 1824 indbyggere.

Flyverfotografi af Kyndbyværket, Danmarks største elektricitetsværk.

HORNS HERRED i Frederiksborg amt består af sognekommunerne Gerlev-Draaby, Skuldelev-Selsø, Skibby, Kyndby-Krogstrup, Ferslev-Vellerup, ialt ca. 191 km² med 8566 indbyggere.

Horns herred optager den større nordlige del af halvøen med samme navn. Sydgrænsen går fra Vellerup Vig ved Isefjord til Bredvig ved Roskilde Fjord.

Hele den vestlige del af halvøens nordspids er skov – den gamle Hornsved på mere end 1200 ha. Forunderlig rig er Nordskov, afvekslende og fuld af „natur“. Først og fremmest en fantastisk, gammel bøgeskov, dejlige birke, naturligtvis også gran, og så de berømte, tusindårige ege. Kongeegen, Storkeegen og Snoegen er deres navne. Alle tre måler de 17 m i højden og deres omfang i brysthøjde rækker fra 8,5 til 14 m. I den helt hule Kongeegs bug kan seks ryttere få plads; det er prøvet. Den og Storkeegen er nu kun ynkelige vrage, hvis endelige død kan forudses, medens Snoegen stadig med næsten uforgængelig kraft vrider sin vældige stamme op af den bløde bund.

Nordskov hører under Jægerspris stiftelse for unge piger, oprettet af grevinde Danner. Hun hviler selv i Jægerspris slotspark i en slags gravhøj. Her ligger også jættestuen Julianehøj, som arveprins Frederik lod udgrave og omdanne til et monumentalt anlæg. Parken er kendt for de mange mindesten, tegnede af Wiedewelt.

En del af Jægerspris slot er mindemuseum for Frederik 7. og grevinden; beskedne interiører i tidens smag, men adskillige interessante portrætmalerier.

Herredet har mange oldtidsminder, der har været adskilligt flere, men en del er faldet som ofre for Frederik 7.s udgravnings-lyster. På Eskilsø har ligget et kloster, af hvis kirke der er bevaret betydelige ruiner. Svanholms trefløjede hovedbygning fik sin nuværende skikkelse ved en ombygning 1744. Selsø opførtes 1576 som en af landets første renaissancebygninger, men dens enlængede hovedbygning mistede ved en stor ombygning ethvert renaissancetræk. Selsø kirke, sydlig i herredet, har oprindelig været en anelig rundkirke, korvæggen er endnu tydeligt buet. Skibby kirkes berømte apside-billeder fra før 1200 er de tidligst – desværre for hårdt – restaurerede billeder i deres art. Korets vægge er dækket af gotiske billeder, sjældent levende og af stor dekorativ virkning. Kirkerummet var oprindelig stort og åbent, men da det skulle overhæves, blev det delt på langs ved hjælp af en række skæmmende piller.

Danmarks største elektricitetsværk Kyndbyværket, der ejes af I/S Isefjordværket, sattes i drift 1940 og er siden udvidet flere gange. Den i forbindelse med værket opvoksede villaby har 477 indbyggere, hvoraf 180 har deres arbejde på værket. Jægerspris by og Skibby by har henholdsvis 797 og 853 indbyggere.

En af de gamle gyder i Dragør. (Fot. Nord. Pressefoto).

SOKKELUND HERRED i Københavns amt består af sognekommunerne Taarnby (med Kastrup), Store-Magleby, Dragør, Hvidovre, Rødovre, Gladsaxe, Herlev, Gentofte, Lyngby-Taarbæk, Søllerød, ialt ca. 226 km² med 266.992 indbyggere.

Forklaringen på det underlige navn er ligetil, Sokkelund er en lille skov ved Buddinge, hvor herredstinget før holdtes. Sokkelund har om noget måttet føle, at det lå under en livskraftig storbys mur. En stadig tættere strøm af udflyttere har så at sige helt erobret det og stærkt indskrænket hovedstadens frie sommerland.

Det fede Amager er vel snart et fortidigt begreb, så stærk har udflytningen været. Er der endnu lidt luft derude, er det nærmest militærets skyld. Og så lufthavnen ved Kastrup. Flot fejrer den landet rent foran sig. Startbaner skal have længde. Et strålende eventyr!

„Om sommeren er man kun lidet glad ved at sidde midt i den lumre stad.“ Nej, afsted til Dyrehaven, hvor fugtige enevoldskonger engang blev stanget i maven af modige hjorte. Jægersborg Dyrehave blev gennem lange tider og er endnu tusinders grønne drøm, tidligere vel mere løvfarvet, nu nok renere flaskegrøn. Ad støvede veje i skrumpelende kapervogne gik det. Fatter fandt trøst i madkurven ved „det simple, landlige træbord“, madammen ved den dampende kaffemaskine og de unge løver mere uofficielt i Bakkens syngepige-telte. Damp-

sporvogn, rigtig sporvogn, biler – så mange, at de ikke kan køre. Nu må flyvende tallerkner snart træde til.

Udflytning. Først famlende, et lysted her og der. Så med eet kom strømmen. De skikkelige lave længer med glasdør på midten og stråtag duede ikke mere. Villaer, villaer så man måtte sig forbarme, væltede ud af en vældig legetøjsæske og tog opstilling. Snart var al vand lukket ude. Og nu gælder det om at få fat i det igen – Staunings plæne, Bellevue strandbad.

En tid tog man med hyggelige, tykmavede hjuldamper op langs kysten. Tungt pjaskede de ind ved landgangsbro efter landgangsbro, nåede Taarbæk, hvor man nødtørfigt havde lejet sig ind for sommeren i grosserer Petersens nu lidt småborgerlige villa; grossereren selv var søgt ud til mere mondæne græsgange. Eller også lå man med familie ved internationalt badested i Skodsborg; folk fra fastlandet, som ville opleve havet, forsøgte på det her. Man dyppede tæerne fra et rigtigt badehus på pæle, spiste table d'hôte ved de lange middagsborde i salen, havde selv hest og vogn med for at gøre eftermiddagstur til Eremitagen eller op at beundre det gigantiske ingeniør-arbejde med at bygge bro over Mølleaaens sumpe for den nye, fine kystbane. Jo, Sokkelund herred og København – det er en historie, der ville kræve folianter!

Taastrup, set fra Roskildevej. (Fot. 1955 N. Elswing).

SMØRUM HERRED i Københavns amt består af sognekommunerne Brøndbyvester-Brøndbyøster, Glostrup, Herstedøster-Herstedvester, Vallensbæk, Torslunde-Ishøj, Høje-Taastrup (Høje-Taastrup og Taastrup Nykirke sogn), Sengeløse, Ledøje-Smørum, Ballerup-Maaløv, Værløse, ialt ca. 251 km² med 46.609 indbyggere.

Herredet strækker sig som et bælte mellem Sokkelund herred i øst og Sømme herred i vest, i nord grænser det til Frederiksborg amt, på en strækning adskilt fra dette ved Furesøen og Farum Sø samt Værebros Aa; i syd løber det med flade og sandede strandenge ned til Køge Bugt. I den nordlige del er der nogen skov, men ellers er herredet forbavsende træfattigt, til gengæld særdeles frugtbart.

Store dele af herredet er stærkt præget af Københavns nærhed, bl. a. ved talrige gartnerier beregnet på hovedstaden, og et hastigt voksende antal af udflyttede industrier, deraf flere meget betydelige. Stationsbyerne Glostrup, Taastrup og Ballerup er allerede at betragte som storbyens planetbyer; så at sige døgnet rundt glider Stogene mellem arbejdspladsen og hvilestedet. Alene i Glostrup kommune bor der pr. 1/1 1955 14.942 mennesker. Taastrup og Ballerup stationsby har henholdsvis 5.974 og 3.925 indbyggere. Helt nye stationer som Brøndbyøster er dukket op, og med kæmpeskridt går de nye udflytter-bebyggelser ud. Man forsøger så nogen-

lunde at værgede de gamle landsbyer med nyplantede læbælter, bag hvilke høj-bebyggelsen i brede kolonner er marcheret op. Endnu er der lidt landsby-atmosfære over en fordums idyl som Brøndbyvester, her hvor Grundtvigs gode ven Gunni Busck og senere biskop D. G. Monrad sad som sognepræster, her hvor et af de første små præstegårdseminarier grundlagdes, og hvor der endnu er rester af en rytterskole. Brøndbyøster og Brøndbyvester sogn har 1/1 1955 henholdsvis 4.247 og 5.445 indbyggere.

Ved Vridsløselille stationsby, der har 1817 indbyggere, ligger det i 1859 fuldførte Vridsløselille fængsel. I stationsbyen Hedehusene bor 2145 mennesker. I Jonstrup Vang i det skovrige Værløse sogn ligger statsseminariet Jonstrup. Stationsbyerne Lille Værløse og Hareskovby har henholdsvis 1314 og 1392 indbyggere.

Glostrup kirke har et af vore aneligste og rigeste forsirede, gotiske kirketårne. I Maaløv kirke har man nedbrudt de gotiske hvælvinger og atter gjort skib og kor romanske, bl. a. for at de usædvanlig skønne kalkmalerier kunne komme helt til deres ret. Ledøje har en bemærkelsesværdig dobbeltkirke, den er bygget i to etager og var oprindeligt herregårdskapel; i øverste etage havde herskabet plads, mens underetagen var beregnet for tjenerkabet og landsbyens folk. En gennemgribende restaurering foretoges i 1887-92.

Skt. Hans hospital ved Roskilde. (Træsnit i Ill. Tid. 1866).

SØMME HERRED i Københavns amt består af sognekommunerne Vor Frue, Himmelev, Herslev (-Gevninge, Volborg herred), Kornerup-Svogerslev, Glim (-Rorup i Ramsø herred), Hvedstrup-Fløng, Aagerup-Kirkerup, Jyllinge-Gundsømagle, ialt ca. 167 km² med 8.437 indbyggere.

Sømme herred er det midterste i amtet, det rander i øst og i syd den inderste del af Roskilde Fjord og omklammer Roskilde by, egentlig deler denne herredet i to dele. Det grænser i nord til Frederiksborg amt, adskilt fra dette ved Værebros Å. Dennes „flodseng“ og tilgrænsende engdrag er rester af en anelig stenaldersfjord; åen er nu uddybet og rettet ud og engene gjort brugbare.

Hele vejen er kysterne stærkt opløste, større og mindre halvøer og næs skifter med vige og vejler. Det største næs, det skovklædte Bognæs, står kun med en smal tange i forbindelse med „fastlandet“. I Ertebølle-tid, da vandstanden var adskillige meter højere, var kysterne endnu mere opløste. Et sandt eldorado for datidens fisker- og jægerbefolkning; det vrimler da også med affaldsdynger (køkkenmøddinger) fra den tid. Endnu i vore dage afgiver dette kniplingeværk af vand og land et yndet tilholdssted for svømmefugle, for hvilke søerne tæt inde bag kysterne er fortrinlige rugepladser. Knopsvanerne er taget forbavsende til i antal, efter de er blevet fredet,

og ses nu i store flokke rundt om på fjorden. Det fredelige farvand og de stærkt opdeltede kyster gør Sømme herreds part af fjorden til et ideelt tilholdssted for sommerens lystsejlere og for isbådssejlad om vinteren. I den østlige del af herredet er der et ret aneligt stengravsområde, en fortsættelse af det i Ølstykke herred i Frederiksborg amt, især er der et stort antal dysser.

Adskillige af herredets kirker er opført af det ejendommelige materiale frådsten eller kildekalk, hentet fra de store lejer ved Roskildes kilder. I den smukt beliggende Himmelev kirke har prædikestolen virtuost udført billedskærerarbejde; det lader sig sammen med et par altertavler og et stort antal prædikestole spredt over hele Roskildeegnen henføre til billedskæreren Brix Michgell, der i årene omkring 1620 havde værksted i Roskilde.

Ved Roskilde ligger nordens største sindssygehospital, Skt. Hans, der hører under Københavns kommune. Hospitalet, som råder over et terræn på ca. 55 ha, har eget elektricitetsværk, centralvarmeanlæg, vandværk og dampvaskeri, endvidere er der indrettet kirke. Patient-tallet var 31/3 1955 2173. Boserup sanatorium afløstes 1940 af Avnstrup som tuberkulosesanatorium og blev henlagt under Skt. Hans.

Ud til fjorden ligger Roskilde folkehøjskole, der blev åbnet i 1907.

Lindenberg kro. (Fot. Nord. Pressefoto).

VOLBORG HERRED i Københavns amt består af sognekommunerne Osted-Allerslev, Kirke-Hvalsø-Særløse, Kirke-Saaby-Kisserup, Gevinge (-Herslev i Sømme herred), Rye-Sonnerup, Kirke-Hyllinge-Lyndby, Sæby-Gershøj, ialt ca. 194 km² med 10.460 indbyggere.

Volborg herred optager den sydlige tredjedel af halvøen Horns Herred, der skiller Roskilde Fjord fra Isefjord, mens herredets fod i syd går langt ned i Sjælland, helt ned til dets centrale skovhøjder. Herredet har grænser mod både Holbæk og Sorø amter. Volborg er amtets naturskønneste del. Den søndre del er stærkt kuperet og rigelig skovklædt. Oppe i Horns Herred falder landskabet mere til ro, og jorderne bliver mere frugtbare.

Om bebyggelsen i ældre stenalder vidner adskillige affaldsdynger ude ved kysterne, især ved Isefjord. Bortset fra de mest utilgængelige bakke- og skovpartier har der været en udbredt bebyggelse i yngre sten- og bronzealder. Også fra jernalderen er der rige og mærkværdige minder.

Her tænkes i første række på det sagnomspundne Lejre, Skjoldungernes berømmelige kongesæde. Alt dette skal nu ikke tages for bogstaveligt, for ser arkæologer og historikere tingene nærmere efter i sømmene, bliver resultatet til at begynde med lidt trist. Stedet, som fører det stolte navn „Kongsgaarden“, viser sig at være en almindelig bondegård fra 1700-tallet, den store

kong Harald Hildetands grav forvandler sig til en temmelig ødelagt stendysse, adskillige århundreder ældre end den grumme kriger. Og sådan kunne man fortsætte med at vise, at det meste af Lejres glans tilsyneladende er fantasifulde skribenters hjernespind.

I den allerseneste tid er der dog dukket virkelig interessante realiteter frem. Museumsinspektør Harald Andersen fra Aarhus forhistoriske Museum er begyndt at endevende jorden i og ved Lejres eneste reelle jernalder-mindesmærke, den store skibssætning, en monumental stenkrede, primitivt formet som et skib. Og her er fængslende fund dukket op: mærkelige grave med ofre til den døde, ikke alene af dyr, men også af mennesker. Allersenest har der vist sig stolpehuller i et mønster – foreløbig dog kun et brudstykke – som uvilkårlig leder tanken hen på Trelleborg-anlægget. Lejre håndhæver altså stadig sit ry som en stor arkæologisk mærkværdighed, og nu med solidt og tålmodigt arkæologisk udgravningsarbejde som grundlag.

I herredet ligger det storslåede barokanlæg Ledreborg, tidligere „Lejregaard“, der er omgivet af en prægtig park. På Ryegaard findes en værdifuld gammel portrætsamling.

Ved Osted ligger det i 1940 oprettede tuberkulose-sanatorium Avnstrup Sanatorium. I Hvalsø stationsby er der 1077 indbyggere.

Hovedbygningen på herregården Gjeddesdal, set fra nordvest. (Fot. Holt og Madsen).

TUNE HERRED i Københavns amt består af sognekommunerne Greve-Kildebrønde, Reerslev-Vindinge, Snoldelev, Tune, Karlslunde-Karlstrup, Havdrup-Solrød, Jersie-Kirke-Skensved, ialt ca. 140 km² med 10.712 indbyggere.

Tune herred er det mindste i amtet. Det har på det nærmeste form af en noget uregelmæssig trekant, hvis toppunkt strækker sig op mod Roskilde, mens den udstrakte grundlinie dannes af kyststrækningen langs Køge Bugt. Sammen med Smørum herred er Tune det frugtbareste i amtet.

Den alt for fine jord må have været grunden til, at herredet i oldtiden kun var tyndt befolket. Senere blev det et prægtigt bondeland, veldyrket og velstående, fri for hoverikrævende herremænd i større stil, hjemstedet for en værdifuld og særpræget bondekultur – Hedebo-kulturen. I første række den fornemme Hedebosyning i sine forskellige afskygninger, rige og farvestrålende egnsdragter og fantasifuldt udsyede hynder karakteriserer Hedebo-kulturen. Det mest ejendommelige var måske, at denne bondekultur så tæt ind under hovedstadens mure holdt sig i live forbavsende længe; da den var ved at ebbe ud, fandt dens bærere en følsom skildrer i maleren Julius Exner. Langt mere af de gamle rigdomme, end man skulle vente, bevares endnu med pietetsfuld slægts-

stolthed rundt om i de gamle gårde, ligesom en del er reddet ind i de righoldige museer i Roskilde og Køge.

Taget i store træk er det trekanten mellem København, Køge og Roskilde, der tidligere benævntes Heden, vel at mærke i sjællandsk betydning, hvor ordet hede betegner en skovløs, svagt bølget, frugtbar slette. Og sådan er landskabet her, en leroverttrukket, udglattet bundmoræne, gjort jævn ved at isbræen uden nævneværdige ophold roligt har trukket sig tilbage, ned i nutidens Køge Bugt.

Næsten umærkeligt ville fladlandet gå over i fladvandet, hvis ikke Jernen, en sandet klitagtig strækning, havde sat skel. Her hvor der for få år siden var ørken, som ejerne oppe i de velfunderede landsbyer ikke keredede sig om, er der på kort tid med rivende hast skudt en overvældende sommerbebyggelse op. I en bred sammenhængende stribe strækker den sig hele kysten rundt og er så småt på vej til at blive helårsbeboelse.

Gjeddesdals ca. 150 år gamle hovedbygning nedbrændte i 1916. Den nuværende opførtes året efter af røde sten.

Tune landboskole startedes som folkehøjskole, men har fra 1871 været landboskole. I Havdrup stationsby bor der 973 mennesker.

Parti fra Køge Aas øst for banelinien mellem Borup og Kværkeby. (Fot. Chr. Bang).

RAMSØ HERRED i Københavns amt består af sognekommunerne Rorup (-Glim, Sømme herred), Gadstrup-Syv, Ørsted-Daastrup, Borup-Kimmerslev, Ejby-Nørre-Dalby, Højelse, Ølseagle, ialt ca. 168 km² med 10.215 indbyggere.

Herredet strækker sig fra Køge Bugt ind mod Ringstedegnen og fra grænsen mod Præstø amt – på en strækning er det Køge Aa – op mod Roskildeegnen.

Den nordlige og østlige del hører med til „Heden“, hvis største del udgøres af Tune herred og er omtalt foran. Den nordlige del har samme jævnhed og samme frugtbarhed, derimod har kun noget af kyststrækningen karakter af „Jerne“ med sandstrækninger og klitter i al beskedenhed; længere sydpå bliver kysten laguncagtig med våde, ubrugelige enge. Inden for herredet lå den gamle landskabs- og folkekultur-grænse mellem „Heden“ og „Skovlandet“; her ændredes egnsdragterne, ikke væsentligt, men dog så meget, at man kunne se, hvor folk kom fra.

Ramsø herred rækker nemlig ind i det store skovbælte tværs over Sjælland, fra Præstø Bugt og op mod Isefjord. I fortid med mere udbredt, mere vildsom skov har det dannet en formelig spærring. De stærkere kuperede partier har siden tidernes morgen været klædt med skov af skiftende karakter, og indtil nu har man ikke magtet

helt at forvandle skov til mark. Men ellers er der kommet godt med luft i skovlandet, om ikke åbne sletter, så afvekslende rydningsland med små klatter skov og prægtige enkeltstående træer, som er blevet skånet og senere bevidst fredet, især under herresædet Svenstrup.

Herredet er ikke rigt på oldtidsminder; ved Øm ligger dog en anelig jættestue, hvis kammer er 7 meter langt og så højt, at man kan stå oprejst i det.

Svenstrups fornemme hvide hovedbygning er opført 1782. Gammel Køgegaard nogle år senere. Her er intet storslået, men en stilfærdig borgerlig hygge. Gennem sit ægteskab med en datter af huset, Ane Marie Toft, født Carlsen, fik Grundtvig forbindelse med Gammel Køgegaard. Ude på den skovklædte Køge Aas, som på en strækning følger Køge Aa på vej mod bugten, er der indrettet en stemningsfuld, privat begravelsesplads, „Klaras Kirkegaard“, hvor medlemmer af familien Carlsen Lange hviler. Her findes også Grundtvigs grav. Hans kiste står i en muret hvælving side om side med hans anden hustru; den senere afdøde tredje hustru Asta Reedtz har fundet sin grav tæt ved.

Herredets to største stationsbyer, Borup og Viby, har henholdsvis 733 og 699 indbyggere. I fabriken „Codan“s arbejderby bor der 1084 mennesker.

Munkholmbroen, set fra syd. (Fot. Nord. Pressefoto).

MERLØSE HERRED i Holbæk amt består af sognekommunerne Butterup (-Tuse, Tuse herred), Nørre-Jernløse, Kvanløse, Sønder-Jernløse-Søstrup, Sønder-Asminderup-Grandløse, Tølløse, Aagerup, Soderup-Kirke Eskilstrup, Store Taastrup, Ugerløse, Undløse-Søndersted, Niløse, Tersløse (-Skellebjerg, Løve herred) og Stenlille, ialt ca. 353 km² med 20.189 indbyggere.

Merløse herred er det sydøstligste og største i amtet. Det strækker sig fra Holbæk Fjord ned til Gyrstinge Sø og fra Elverdamsaaen til bakkedragene ved Torbenfeld. Der er meget bakkede og højtliggende partier som Grøntved Bakker med det 105 m høje Mørkemosebjerg, hævet 54 m over den tæt ved liggende, dybt forsænkede Maglesø. Store partier af Aamosen, Sjællands største, ligger i herredet. Ved systematiske arkæologiske undersøgelser er der i mosen påvist over 300 stenalderbo-pladser.

Herregården Løvenborg hed i middelalderen Ellinge. 1773 blev den sammen med andet gods ophøjet til baroniet Løvenborg og var i lang tid i familien Løvenskjolds eje. Hovedbygningen er opført i 1600-tallets første halvdel, et imponerende anlæg på en lille vandomflydt holm.

Kongsdal, tidligere Tygestrup, inddrog 1580 under kronen og fik af Frederik 3. sit nuværende navn. I 1835

købtes den af historikeren H. F. J. Estrup, en tid var hans søn, konsejlspræsidenten, dens ejer. Hovedbygningens nordfløj bærer årstallet 1598 og menes at være den ældste del. Eriksholms hovedbygning er opført i nyklassisk stil. I den delvis fransk anlagte have er der en nydelig empirepavillon. Bonderup købtes 1852 af storkøbmanden J. T. Suhr og ejes nu af den Suhrske stiftelse. Grosserer Suhr stillede gården til rådighed for Johan Ludvig og Johanne Luise Heiberg som sommerbolig, og Heiberg døde her 1860.

Ludvig Holbergs skønne hvide Tersløsegaard er nu dels en stiftelse for damer, dels rummer den mindestuer for sin berømte ejer.

Undløse præstegård, en af de snart få bevarede gamle idyller, går tilbage til ca. 1600. Valdemar Rørdam har i sin digtcyklus „Den gamle præstegård“ rejst ikke alene sit barndomshjem, men den danske præstegård i almindelighed et smukt og varigt minde.

Nørre Jernløse kirke af frådsten har en med lisener, lysåbninger og nicher rigt udformet apsis.

I Brofelde Skov ved Tølløse er et moderne observatorium under opførelse. Ved Dianalund station ligger Filadelfia, det store hospital for nervesyge. Dianalund har sammen med Karsholte 1988 indbyggere. I Tølløse stationsby bor der 1375 mennesker.

Skarriidsøgade i Jyderup. (Fot. S. Bay).

TUSE HERRED i Holbæk amt består af sognekommunerne Udby, Hørby, Hagedsted, Gislinge, Tuse (-Butterup i Merløse herred), Kundby, Hjembæk-Svinninge, Jyderup, Stigs-Bjergby, Mørkøv, Skamstrup-Frydendal og Orø, ialt ca. 254 km² med 16.084 indbyggere.

Tuse herred er amtets midterste og ikke let at afgrænse. Det strækker sig i nord fra den udtørrede Lammefjord til Aamosen i syd; i øst begynder herredet med Tuse Næs, der går ud i Isefjord, og rækker i vest til Bjergsted Bakker. Med til herredet hører den anselige Ø Orø i Isefjord.

Omkring 1870 opstod tanken om at udtørre den vestlige del af Lammefjord. Der dannedes et interessentskab, som 1873 fik kgl. bevilling. Ikke uden vanskelighed byggedes den 2,3 km lange Avdebo dæmning, og det inddæmmede areal blev på 56 km². I begyndelsen blev vandstanden ikke engang sænket 3 m, så der inde i midten blev en ret anselig sø; efterhånden er dog hele det inddæmmede areal blevet tørlagt, og der er gravet en landkanal hele vejen rundt til at optage det tilstrømmende overfladevand. Forlængst er Lammefjord blevet kultiveret.

Hagedstegaard har fået sit navn med i dansk lærdomshistorie ved en tid at have været i den lærde slægt Bartholins eje. Senere har bl. a. Grevenkop-Castenskiold-

derne siddet på gården. Den anseligste af hovedgårdene er Torbenfeld, hvis store hvide kompleks er bygget på en lille holm; en del går tilbage til middelalderen, andet til renessancen. Herregården Vognserups navn er knyttet til nyere dansk kunsthistorie. Her har både P. C. Skovgaard og J. Th. Lundbye malet. På Skovgaards kendte billede af alléen op til Vognserup sidder Lundbye ved staffeliet, og mellem træerne skimtes Kundby kirke. Berømt af Lundbyes billeder herfra er vel nok „Malkepladsen ved Vognserup“ og „Et Boelsted“.

Højt på sin banke ligger den store hvide Kundby kirke – „den synlige kirke“ kaldes den, i modsætning til den kullede og „usynlige“ Butterup kirke i Merløse herred. I Hagedsted kirke blev en række romanske kalkmalerier fremdraget i 1862; der er i apsis et billede af den tronende Kristus og på triumfmuren et stifterbillede. I Tuse og Skamstrup kirker er hvælvene ligefrem oversået med gotiske kalkmalerier.

I Svinninge stationsby, som har 1117 indbyggere, ligger Nordsjællands Elektricitetsværk. Jyderup kirkeby med 524 indbyggere er sammenbygget med Jyderup stationsby, som har 1647 indbyggere. Der er adskillige fabrikker. I Mørkøv stationsby bor der 1032 mennesker.

Orø hører siden 1922 under Holbæk amt; den er på 1542 ha og der bor 785 mennesker derovre.

Tinghuset i Høng. (Fot. Høng Boghandel).

LØVE HERRED i Holbæk amt består af sognekommunerne Sæby-Hallenslev, Buerup, Reerslev, Ruds-Vedby, Skellebjerg (-Tersløse i Merløse herred) Ørslev-Solbjerg, Havrebjerg, Gierslev, Finderup, Gørlev-Bakkendrup, Kirke Helsing-Drøsselbjerg, ialt ca. 254 km² med 15.248 indbyggere.

Løve herred når fra Aamosen i øst med Halleby Aa som grænse ud til Storebælt mod vest, fra Tissø i nord til Sorø amt i syd. Den tidligere ø Reersø er nu i landfast forbindelse med Sjælland.

Fund i Mullerup Mose ikke langt fra Storebælt af forskellige benredskaber, fint udformede lyste og svære økser af hjortetak, førte i 1900 til nærmere undersøgelser, hvorved en hidtil ukendt stenalderkultur, Mullerup- eller Maglemose-kulturen (benalderen), påvistes. Vor forhistorie blev derved udvidet bagud med et par tusinde år. På fundstedet er der rejst to mindsten. I Reerslev sogn ligger en af landets længste langdysser, den er 100 m lang, har 127 randsten og 3 kamre. I samme sogn står på Bøgebjerg en gruppe af 5 bautasten, kaldet „Skræderens falske vidner“. Ved Dalby den anseelige jættestue Rævehøj. Hvor Halleby Aa forlader Tissø er der lidt ude i søen fundet oldsager fra ældre og yngre stenalder, deriblandt et groft tilhugget, økselignende stykke, det største flintredskab fundet her i landet. I våbenhuset til Gørlev kirke står den berømte runesten.

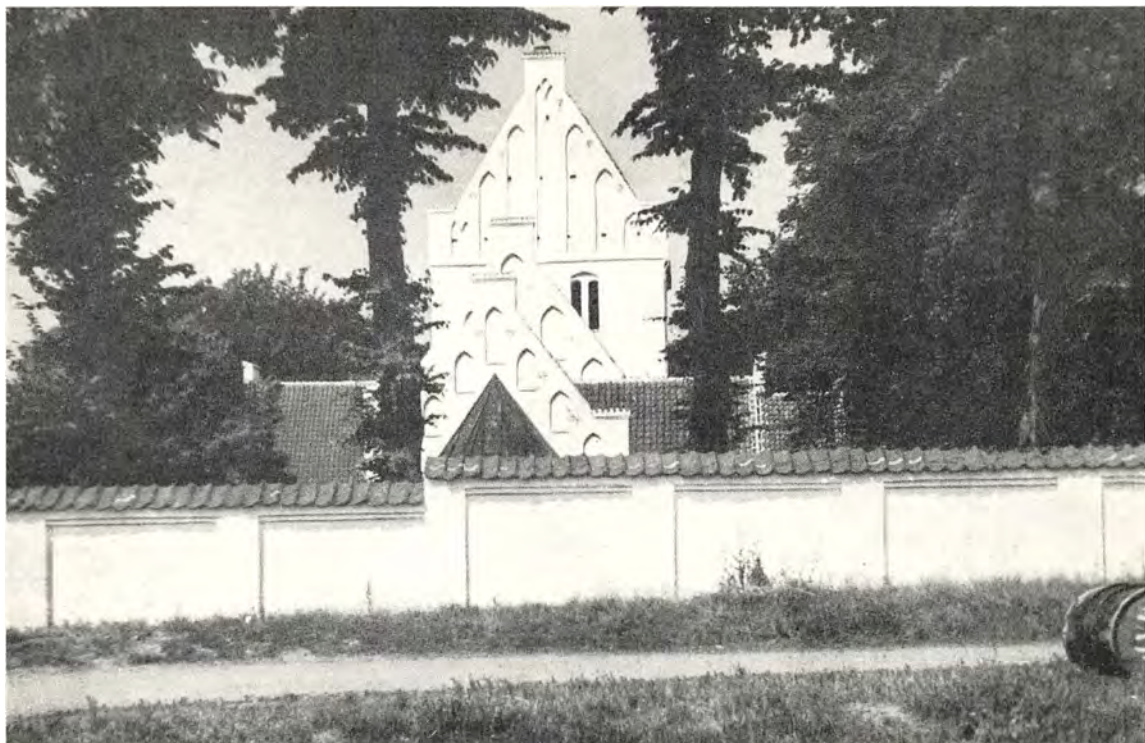
I Sæby kirke fandt man i 1864 i apsis et romansk maleri i dejlige varme farver, noget af det bedste i sin art, en storslået fremstilling af Kristus i mandorla. Under korbuen er der fem runde medailloner med ensartede brystbilleder af de kristne dyder.

Sæbygaard skal have tilhørt Esbern Snare, og man mener, han døde der efter at være faldet ned ad en trappe. Den enkle hovedbygning er fra ca. 1750. Vedbygaard har helt igennem præg af gammel borg. Dens tre fløje er nok bygget til forskellig tid, men store dele er senmiddelalderligt, fra ca. 1500. Her er både vægtergang og skydeskår og tilmed gamle kalkmalerier. Da biskop Peder Madsen var ejer, blev gården grundigt restaureret. – Thomas Kingo var først huslærer på Vedbygaard, senere kapellan i Kirke Helsing („Sæbygaards koklage“).

Til trods for de senere års indgreb giver Reersø by bedre end noget andet et sjældent velbevaret billede af en gammel sjællandsk landsby før de store landboreformer. Forfatteren Thorkild Gravlund fødtes og døde i Reersø. Han boede der i 30 år og er begravet på den ældre kirkegård.

Mens Høng har udviklet sig til at blive en betydelig skoleby med 1775 indbyggere, er Gørlev blevet sædet for den store vestsjællandske sukkerfabrik. Her bor 1402 mennesker.

Ubby kirke, set fra øst. (Fot. Johs. Lundgaard).

ARS HERRED i Holbæk amt består af sognekommunerne Røsnæs, Raklev, Tømmerup, Aarby, Rørby, Ubby, Svalderup, Store Fuglede-Lille Fuglede, ialt ca. 216 km² med 10.345 indbyggere.

Ars herred omfatter stort set de to halvøer Røsnæs og Asnæs med dertil hørende rigeligt „bagland“, for Røsnæs går dette til Saltbæk Vig og for Asnæs helt ind til Tissø.

Røsnæs' sydkyst står med indtil 40 m høje skrænter ned mod fjorden. Erosion har blottet tertiære lag med moler og stærkt farvet plastisk ler; dette udnyttes ved Kongstrup til klinkerbeton. I gamle dage var det meste af halvøen skovklædt; det var på en jagt i disse skove, at den unge prins Valdemar, Valdemar Sejrs søn, blev dræbt ved et vådeskud. Røsnæs har smukke oldtidsminder, en stor dysse er gengivet af Lundbye på et kendt – ofte reproduceret – maleri.

Under Røsnæs' lunende skrænter og lige ud til den friske fjord er Kysthospitalet lagt, det blev allerede i 1875 bygget på privat initiativ til behandling af kirurgisk tuberkulose og som sanatorium for svagelige børn. Ikke langt herfra ligger Blindeinstituttet opført i 1898, hovedsagelig som forskole for instituttet i København og desuden børnehjem.

Saltbæk Vig er en 4 km lang og 10 km dyb indskæring fra Sejerøbugt. 1866 fik et selskab bevilling på udtør-

ring; arbejdet har været forfulgt af uheld, hun halvdelen af arealet er blevet tørlagt og den indvundne jord er sløj, den anden halvdel er en fiskerig ferskvandssø.

Mens Røsnæs er opdelt bondeland, var Asnæs sammenhængende; store marker adskilt ved skovbælter – grevskabet Lerchenborgs hovedsæde. 1927 gled for en tid grevskabet ud af slægten Lerches eje, og i 1952 gik det meste af godset over til jordudvalget. Dette har udstykket 250 ha til husmandsbrug, solgt 28 ha til et nyt højspændingsværk i tilknytning til Kyndby-værket i Horns Herred og overdraget resten af godset til lensgreve Chr. Lerche. Derved er endnu for en tid den fornemme slotslignende hovedbygning og hele det storslåede, barokke gårdanlæg blevet frelst. Hovedbygningens indre har fint rokokko-udstyr med stukkatur og malerier indfattet i væggene. Haven og parkanlægget var oprindeligt i fransk, nu delvis omlagt til engelsk stil.

I adskillige kirker i Holbæk amt findes der udmærkede og fantasifuldt udformede billedskærerarbejder af den berømte Holbæk-mester Lorentz Jørgensen, f. eks. er der i Raklev kirke en rig altertavle fra hans hånd. Ubby kirke er en af de største og mærkeligste i Nordvestsjælland, det brede skib er delt med søjler og har to rækker hvælv. På kirkegården hviler forfatterinden og folkemindesamleren Karoline Graves.

I Ubby by bor der 555 mennesker.

Halleby Aa ved Bromølle kro. (Fot. 1954 Erik Petersen).

SKIPPINGE HERRED i Holbæk amt består af sognekommunerne Føllenslev-Særslev, Bregninge-Bjergsted, Holmstrup, Viskinge-Avnso, Værsløv, Jorløse og Sejerø, ialt ca. 194 km² med 9221 indbyggere.

Skippinge herred ligger i amtets nordvestlige del. Det strækker sig fra Sejerøbugt ned mod Tissø, og fra Saltbæk Vig i nordvest til Bjergsted Bakker i sydøst, yderligere er der en lang smal „udløber“ sydøstlig for Skarridsø. Med til herredet hører Neksøl og Sejerø.

Skippinge herred er sjældent naturskønt; her er rig afveksling, storslåede bakkepartier, tætte skove og åbne flader. Som en vældig bjergkam står de storslåede morænebakker ved Bjergsted, ikke særlig høje – indtil 87 m; men stejlt rejser de sig over den lille landsby, der har søgt læ bag dem, og brat sænker de sig i fladlandet, der kilometervidt ruller bort mod Saltbæk Vig.

Tæt hegned af store skove ligger den skønne Skarridsø; kun nu og da glimter dens vandflade frem. Fra de dybe veje under bakkerne, der luner søen, får man nu og da et blink af Halleby Aa, når den fra engen „snoer sig op under de grønne linde“. Her ligger, eller rettere lå, de kendte fem „Kongens Møller“; der er gået svind i idyllen, men al troskyldig skønhed er dog endnu ikke tromlet ned.

Sydøstlig i herredet rejser sig brat bag et bakkedrag en helt imponerende kirke, Holmstrup kirke, den store

valfartskirke for Skt. Søren. Hans relikvie lå engang i altergraven, og endnu er der ude på marken en rest af hans helligkilde. Kirken er en pompøs treskibet kirkehal med skønne arkader mellem skibene. Rig på inventar: trefløjet gotisk alterskab, stor krucifiks-gruppe, figurer fra gamle sidealtre og tilmed korstole. Ikke langt fra Holmstrup åbner vidsynet sig over Aamosen. Så dukker vejen dybt ned i skov, helt ned til Halleby Aa med den gamle røverhule, Bromølle kro. Bregninge kirke er fyldt med kalkmalerier, blandt dem en forfærdende fremstilling af døden. Der findes også den ret kendte fremstilling af de tre levende konger, der møder tre dødnings, og af lykkehjulet.

Den gamle Avnsø kirke blev i 1952 istandsat og inventaret fjernet. Efter at en ny rejstes i 1934, har den ikke været brugt og står nu som et interessant billede på en dansk landsbykirke uden senere tilkommet inventar.

Svebølle og Føllenslev stationsbyer har henholdsvis 584 og 335 indbyggere.

Sejerø er på 1253 ha med 782 sirøboere, der taler en særlig dialekt, for hvilken sprogforskeren P. K. Thorsen, som var indfødt, har gjort rede. Øen har et rigt fugleliv; skarven findes her. Der er ingen ræve eller muldvarpe, og først ved anlægget af havnen 1903-04 blev man vel signet med rotter.

Faarevejle kirke, set fra sydøst. (Fot. Sven Türck).

ODS HERRED i Holbæk amt består af sognekommunerne Rørvig, Odden, Højby, Vig, Nørre Asminderup, Egebjerg, Grevinge, Asnæs, Faarevejle, Vallekilde-Hørve, ialt ca. 341 km² med 20.550 indbyggere.

Ods herred udgøres af den store nordvest-sjællandske halvø, med lidt tilfældig sydlig afgrænsning. Geologisk er Ods herred et klassisk land. Mere end noget andet sted har istidens formende kræfter her sat storladne spor. Fra sydøst har ismasserne skudt sig frem og sendt tre store tunger ind i Nykøbing Bugt, Sidinge Fjord og Lammefjord. Med sig har de ført enorme masser af ler, grus og sand og aflejret det i tre pragtfulde morænebuer, som rander de inderlavninger, istungernes afhøvling har frembragt. Mest storslået er den sydlige bue, der krones af Sjællands næsthøjeste punkt, Vejrhøj, 121 m. Heroppe i det vældige landskab kan hele Danmark omfattes, blikket rækker fra Roskilde domkirke til ind i Østjylland.

Man passerer Vejrhøjbuen gennem passet Høve Stræde, ved hvis vestre portkarm Esterhøjstenen står vagt, landets næststørste genforeningssten. Fra Esterhøjs top er der rundskue over store dele af Ods herred. Nede i lavlandet ligger Trundholm Mose; her blev engang i bronzealderen den pragtfulde solvogn, den guldbelagte af en hest trukne solskive, ofret til sit høje forbillede. Oldtidshøje pryder de store morænebuer, ikke langt fra

Esterhøj, på ryggen af Vejrhøjbuen, løfter på rad de fem Dutterhøje deres skønne jordkugler.

Roskildebisperne har rejst den stærke borg Dragsholm, den ældste bevarede danske borg. Som et stort palatium var den bygget: over nedre stokværk med mindre rum løftede festsalen sig gennem to etager med lysvæld gennem høje trekoblede vinduer. Borgen blev stærkt ombygget af Fr. Chr. Adeler. I slottet vises en kælder, hvor James Hepburn, jarl af Bothwell, skal have siddet fængslet, og i en krypt ved Faarevejle kirke stilles man ansigt til ansigt med et mumificeret lig, der både kan være og ikke være jarlen. Højbys anselige kirke har prægtige kalkmalerier og fremragende stolestader.

Sjællands 22 km lange odde ender i „forbjergtet“ Gniben. Ud for den nordre kyst bukkede i 1808 linieskibet „Prins Christian Frederik“ under i ulige kamp. På Odden kirkegård er de faldnes grav ved den høje, hjelmkronede søjle med Grundtvigs magtfulde kvad: „De snekker mødtes i kvæld på hav“.

I Asnæs stationsby bor der 961 mennesker. Hørve og Hørve stationsby har 844 indbyggere. Vallekilde folkehøjskole oprettedes af Ernst Trier i 1865 og er i dag en af landets betydeligste.

Østsiden af herredet er fredelig fjordidyl. Tæt ved indløbet til Isefjord ligger Rørvig, „hovedstaden“ i denne del af Ods herreds rigelige sommerhusbebyggelse.

Gamle gårde ved gadekæret i Nordby. (Fot. Gottlieb).

SAMSØ i Holbæk amt består af sognekommunerne Tranebjerg, Kolby, Onsbjerg, Besser og Nordby, ialt 114 km² med 7052 indbyggere.

Samsø har en ejendommelig opbygning. Den består af to dele med meget forskelligartet karakter, den mindre nordlige og den større sydlige, oprindeligt to øer, som først efter stenalderen er blevet forenede ved hjælp af strandvolde overføget med flyvesand. Denne flade strækning bærer navnet Nordby Hede, var tidligere lyngbevokset, nu beplantet med nåletræer.

Syd-Samsø er et jævnt bølget land, den største højde er kun 50 m; bakkedraget bærer det mærkelige navn Dyret. I nord opløses landet i et ejendommeligt øhav, den 20 km² store Stavns Fjord. Større og mindre græsklædte holme og en mængde små stenholme, „koller“, ligger her i fladvandet, beskyttet mod øst af Besser Rev. En af de mærkeligste af småøerne er Kyholm, hvor der til forskellige tider har været pesthus, karantænestationer og fæstning; alle bygningerne er forsvundet, tilbage er kun en lille kirkegård. Nord-Samsø – Nordby sogn – er stærkere kuperet end Syd-Samsø, og især er den vestlige del gennempløjet af dybe kløfter. Bakkelandets højeste punkt, Ballebjerg, er 64 m. De stejle klinter ud mod havet i vest og den kløftfurede, forrevne overflade giver hele landskabet et kraftfuldt præg.

Samsø har mest været kongeeje og bortforlenet, har været dronningelivgeding og underhold for den fangne Christiern 2. Mens Griffenfeld var ejer, ændrede han Søllemarksgaards navn til Ny-Brattingsborg. Da han blev styrtet, kom øen atter under kronen, så Christian 5. kunne skænke den til sin mætresse Sofie Amalie Moth. 1677 blev Samsø gjort til et grevskab for hende og hendes efterkommere. Efter hendes død i 1695 tilfaldt det hendes sønnesøn Christian Danneskiold-Samsø og har siden været i denne slægts besiddelse. 1921 blev grevskabet opløst mod den sædvanlige afgivelse af jord til udstykning.

I den sydlige del af Syd-Samsø ligger øens eneste naturlige skov, Brattingsborg Skov, tæt ved Brattingsborg slot, der er fra 1870.

I Tranebjerg, Samsøs „hovedstad“, bor der 864 mennesker. Den har en anelig kirke med et kraftigt tårn, hvor der er skydeskår og skoldehuller som i en rigtig fæstning. I kirkegårds-muren er der indbygget en meget anelig sengotisk kirkelade, som Nationalmuseet nu er ejer af. Samsø museumsbygning er en kopi af en gammel Nordby-gård og rummer flere smukke interiører. I Nordby, der har 459 indbyggere, står midt i byen det i 1857 opførte tårn med den kendte gadeklokke, som stadig benyttes.

Pedersborg kirke. (Fot. Nationalmuseet).

ALSTED HERRED i Sorø amt består af sognekommunerne Pedersborg, Lyngø, Vester-Broby, Alsted-Fjenneslev, Slaglille-Bjærnede, Munke-Bjergby, Bromme, Gyrstinge, Kirke-Flinterup, Stenmagle, ialt ca. 236 km² med 12.450 indbyggere.

Alsted herred danner bro fra Præstø amts indhug (Tybjerg herred) i Sorø amt og til Holbæk amt; det er amtets mindste herred. Her er klassisk naturskønt, skove luner landet, og søer liver op og giver råderum. Også her er man faret hårdt frem mod oldtidsminderne, men nogle af de bevarede er både ejendommelige og smukke, bl. a. den ofte afbildede runddysse i Vilsted.

Om noget er Alsted herred Hvidernes land; forsøger man at følge deres spor herredet rundt, vil man utallige steder støde på ejendom, der har tilhørt denne jordglade slægt.

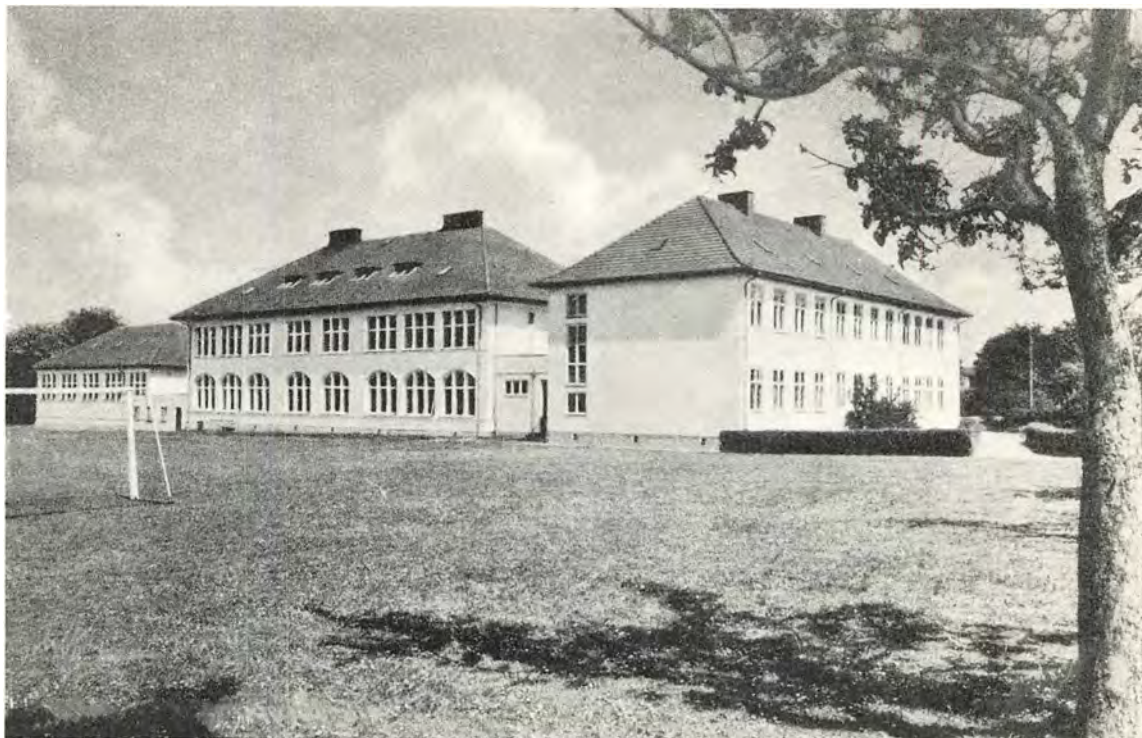
Pedersborg kirke ligger på en anelig banke; på dens plads lå tidligere Peder Torstensens borg i et større befæstet anlæg, som minder om det gamle Hedeby. Et stykke nordøst om Tuel Sø dukker den pragtfulde Bjærnede rundkirke op. Udtrykket gælder kun det indre – en restaurering har ødelagt det ydre – et magtfuldt og gribende rum, et cylindrisk kirkeskib med tunge hvælvinger løftet af fire mammut-søjler, opmurede for størstedelen af granitkvadre. I ydermuren kan det højst interessante

skifte fra tungt behandlelig granit til let håndterlig tegl også følges. En indskrift fortæller, at Ebbe Skjalmsøn først har rejst en trækirke her, mens hans søn lod stenkirken opføre.

Lidt længere østpå ligger den to-tårnede Fjenneslev kirke, antagelig opført af Asser Rig; tårnene er dog først senere føjet til. Der er fremgravet grundmure til et par kælderrum i hans gård tæt ved kirken. Et rekonstrueret galleri i kirkens vestende fortæller, at den har været herskabskirke. Bl. a. på triumfvæggen er der fundet kalkmalerier; foruden en helt byzantinsk fremstilling af de hellige tre konger ser man en mand og en kvinde rækkende henholdsvis en kirkemodel og en ring op mod Guds velsignende hånd; personerne er udlagt som Asser Rig og fru Inge.

Men også andre end de kendte Hvide-kirker kan nævnes, bl. a. på grund af værdifulde romanske kalkmalerier. Alsted kirkes apsis har et stort billede af den kejsertronende Kristus i mandorla, omgivet af evangelistsymbolerne, samt Maria og Johannes og to ærkeengle. Også Vester-Broby kirkes apsis er prydet med et billede af en tronende Kristus. I korets og skibets hvælving er der desuden en samling fortrinlige billeder fra ca. 1350. Slaglilles kamp- og frådstenskirke med den skønt udformede apsis har også romanske billeder.

Seminariet i Haslev. (Fot. Stenders Forlag).

RINGSTED HERRED i Sorø amt består af sognekommunerne Ringsted landsogn, Benløse, Bringstrup-Sigersted, Haraldsted-Allindemagle, Jystrup-Valsøllille, Vigersted, Kværkeby, Nordrupøster-Farendløse, Veterslev-Høm, Øde Førsløv, Sneselev, Terslev, Ørslev, Haslev-Freerslev, Øster Broby, Teestrup, ialt ca. 400 km² med 22.660 indbyggere.

Ringsted herred er Sjællands mest centrale. Det strækker sig fra Højsjællands skovklædte bakkedrag, over den gamle landstingsby Ringsted ned i de natur-skønne områder sydøst for Haslev, det prægtige skovland, hvor nogle af øens fornemste og største herresæder har lagt sig til rette. Mellem de to skovlande breder sig et bølget sletteland. Helt oppe i den nordligste spids løfter Sjællands højeste punkt, Gyldenløves Høj, sine 126 m. Udsynet deroppe fra er storslået. Denne egn har sit store kapitel i våben-nedkastningernes historie under besættelsen. På toppen af højen er rejst en mindesten.

Af oldtidsfund er især Nordrup gravpladsen med delvis romersk udstyr bemærkelsesværdig og ligeledes det store sølvfund ved Terslev.

Til Haraldsted og skovene tæt ved er minderne om mordet på Knud Lavard knyttet. Foruden kirken med det rige inventar er der ruinen af valfartskapellet, der blev bygget til minde om ham, og endelig Thor Langes smukke kors, rejst nær det formentlige mordsted.

Det blodige og dramatiske sagn om Hagbard og Signe henføres til Sigersted-egnen; helt naivt har man i 1700-tallet villet stedfæste sagnets lokaliteter til egnens oldtidsmindesmærker.

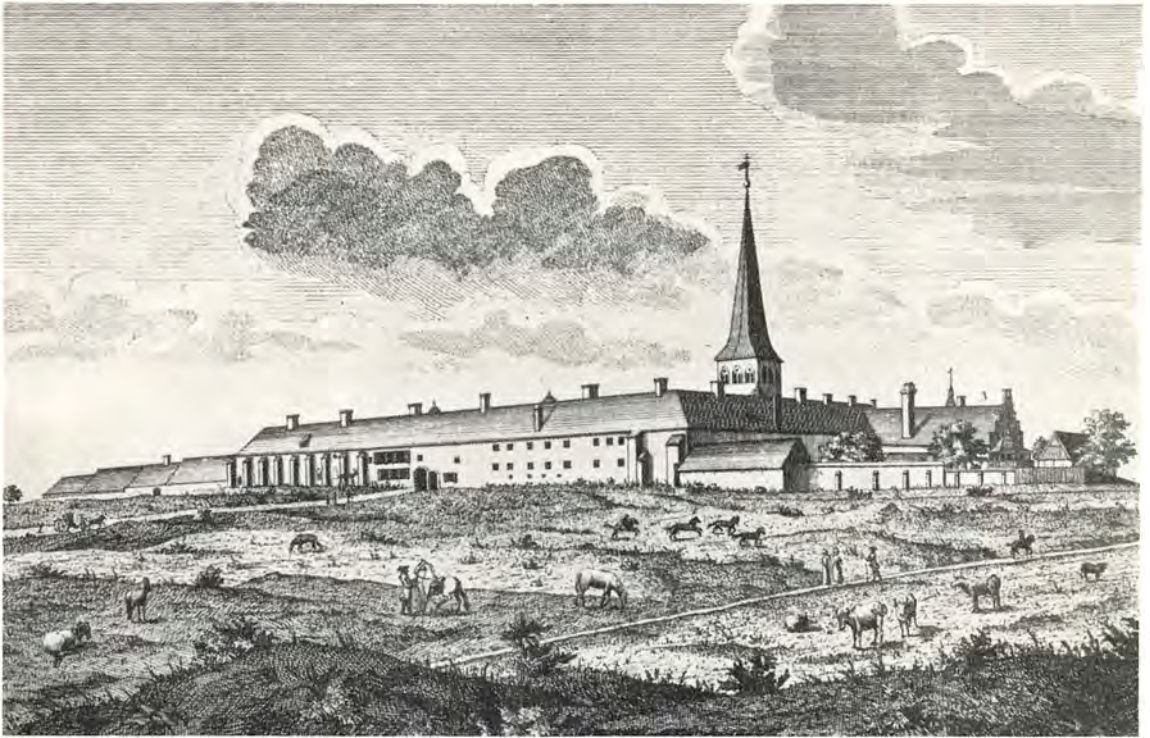
I Øster Broby kirke er der et prægtigt epitafium, et af de fornemste inden for vore grænser, over statsmanden, rigshofmester Peder Oxé, der forøvrigt ikke er begravet her, men i Vor Frue i København.

Mellem bugnende skove og brede agre, i fornemme parker, ligger Sjællands to anseligste herresæder. Peder Oxés røde renaissanceborg Gisselfeld er egentlig ikke imponerende, men et ærkedansk herresæde. Så er Brengentved anderledes storslået. Alt ånder her enevælde. Det var i sandhed en kongelig gave, Frederik 5. 1746 skænkede vennen, overhofmarskal Adam Gottlob Moltke.

Smukke omgivelser har også Skjoldenæsholm, som bl. a. Christian 5.s halvbroder, Ulrik Frederik Gyldenløve har ejet. Efter ham er Gyldenløves Høj opkaldt. Gieseegaards hovedbygning er fra 1750, men har gennemgået flere forandringer.

Haslev er med sine 5468 indbyggere en af de største danske byer, der ikke har købstadsrettigheder. Den har fået betydning som oplands- og industriby, men skylder dog mest sine mange skoler sit ry.

Antvorskov slot i 1755. Perspekt ved J. J. Bruun. (Nationalmuseet).

SLAGELSE HERRED i Sorø amt består af sognekommunerne Skt. Peders Landsogn, Skt. Mikkel's Landsogn, Hejninge, Sønderup-Nordrupvester, Gudum, Sorterup-Ottestrup, Kindertofte, Slots-Bjergby-Sludstrup, Lundforlund-Gerlev, Kirke Stillinge, Vemmelev-Hemmeshøj, Boeslunde, Taarnborg, ialt ca. 292 km² med 13.984 indbyggere.

Slagelse herred, amtets nordvestligste, grænser mod Holbæk amt og på en lang strækning beskylles det af Storebælt. Omkring Slagelse er landet højt (Hashøj 93 m), vestligere sænker det sig stærkt.

Der er adskillige gravhøje, bl. a. den store jættestue Rævehøj og de to meget anselige høje Hashøj og Galgebakke, alle i Slots-Bjergby sogn. Ved udgravning i Galgebakke fandtes mange begravelser fra dens rettersteds-tid. På Borgbjerg Banke – øjensynlig et hedensk kultsted – er der to gange gjort storslåede guldfund fra bronzealderen: 2 større skåle, 2 øsekar med hanke som stillerede dyrehoveder og 2 bægre. Bondekonen mente, hun havde fundet „troidens hat“; for pengene blev hendes søn dyrlæge. Sønnesønnen J. Borgbjerg var den senere minister. Disse fund er nu helt sat i skygge af Trelleborg ved Vaarby og Tude Aas sammenløb, 3–4 km fra Storebælt. Ved store udgravninger 1934–41 er her fremdraget et storslået kaserneanlæg fra ca. 990. Inden for rundkreds-volden har der været 16 regel-

mæssige huse og udenfor 15; hvert hus har rummet et vikingeskibs besætning. Her har Sven Tveskæg sammentømret sin hær forinden erobringen af England.

Ikke langt fra Slagelse ligger de ikke ubetydelige ruiner af det i sin tid storslåede og rige Johannitterkloster Antvorskov, som Frederik 2. gjorde til kongebolig, og hvor han døde. 1774 solgtes Antvorskov, senere deltes jorden, og bygningerne blev nedrevet. I nyere tid er ruinerne blevet fremgravet. Øst for Korsør Nor ligger voldstedet af det gamle Taarnborg slot. Ved ruinerne udgravning fremdroges bl. a. kampestensfundamenterne af et hovedtårn og en i firkant omliggende ringmur.

En lille halv kilometer fra landevejen Slagelse-Korsør står på Hvilehøj Hellig Anders' kors, et krucifiks, sikkert adskillige gange fornyet. Sagnet siger, at Hellig Anders vågnede op her efter sin hastige hjemfærd fra Det hellige Land. Tidligere blev korset fornyet af skræk for, at der ellers skulle komme sygdom blandt kreaturerne og misvækst på markerne; den sidste fornyelse i vor tid er foretaget alene for at værne om en gammel overlevering.

Blandt herredets mange hvidkalkede kirker er den anselige Slots-Bjergby, der ligger på en af Vestsjællands mægtigste banker. Boeslundes meget store kirke med det høje tårn er en gammel valfartskirke. I Ottestrup kirke er der gode kalkmalerier.

Landskab ved Holsteinborg. (Fot. Knud Gemzøe).

VESTER-FLAKKEBJERG HERRED i Sorø amt består af sognekommunerne Eggeslevmagle, Høve-Flakkebjerg, Skørpinge-Faarstrup, Sørbymagle-Kirkerup, Gimlinge, Haarslev-Ting Jellinge, Hyllested, Holsteinborg-Venslev, Ørslev-Sønder-Bjerge, Tjæreby, Magleby, Agersø, Omø, ialt ca. 249 km² med 11.647 indbyggere.

Vester-Flakkebjerg herred ligger mellem Slagelse herred i vest og Øster-Flakkebjerg herred i øst. Det har kyststrækning mod Storebælt og Smaalandsøhavet, en uregelmæssig indbugtet kyst, beskyttet af en række øer, hvoraf Glænø er den største.

Holsteinborg har gamle aner. I Valdemarernes tid lå her en borg, der afløses af Braadegaard, en af Roskilde bispestols mange hovedgårde; ved reformationen kommer den under kronen, og Frederik 2. bortbytter den 1562 til væbneren Niels Trolle, en broder til Herluf Trolle. Gården fører nu en tid navnet Trolholm. 1707 sælges den til den senere storkansler Ulrik Adolph Holstein, stamfader til den grevelige familie Holstein Holsteinborg, og denne opretter af godserne Fyrendal, Sninge samt Trolholm grevskabet Holsteinborg. En af de senere grever L. H. C. H. Holstein, en tid konsejlspræsident, foretog en gennemgribende restaurering af Holsteinborg, hvis nuværende hovedbygning endnu i store træk står, som da den blev opført af Trolle-slægten i

årene 1598–1651. Basnæs går tilbage til 1400-tallet, gården har en tid været forbundet med Holsteinborg og senere været i familien Scavenius' eje. Både Basnæs og Holsteinborg har fået deres navne indskrevet i dansk litteraturhistorie, og det kan de takke H. C. Andersen for; han var en skattet gæst på begge gårde; på Holsteinborg står hans værelse endnu.

Borreby er som bygningsværk langt det interessanteste af de tre gårde; et stort, stærkt renæssancehus, et fæste med voldgrav og omsluttet af ikke mindre end fire faste tårne, sådan anbragt, at alle husets ydermure kunne bestryges fra dem. Skydeskår og Skoldehuller som sig hør og bør. Borreby er bygget 1556 af kansleren Johan Friis.

I Magleby kirke er endnu bevaret midtskabet af en smuk, gotisk fløjaltertavle med en korsfæstelsesscene. I Ørslev kirke kan man bl. a. finde den navnkundige „dansefrise“, en kæde af seks herrer og tre kronede damer, der ikke særlig adstadigt træder dansen, ført af en fordanser, mens en hare spiller på basun. Også Gimlinge og Flakkebjerg kirker har smukke kalkmalerier.

I Flakkebjerg ligger det i 1836 oprettede ungdomshjem. Med til herredet hører Agersø og Omø, hvor der bor henholdsvis 371 og 300 mennesker.

Søndag formiddag ved Karrebæksminde. (Maleri 1898 af L. A. Ring).

ØSTER-FLAKKEBJERG HERRED i Sorø amt består af sognekommunerne Tystrup-Haldagerlille, Krummerup, Fuglebjerg, Førsløv, Gunderslev, Vallensved, Marvede, Hyllinge, Kvislemark-Fyrendal, Karrebæk, Fodby, Herlufsholm, ialt ca. 266 km² med 16.404 indbyggere.

Øster Flakkebjerg herred strækker sig fra Smaalandsfarvandet op mod Tystrup-Bavelse Søerne, og fra Vester-Flakkebjerg herred til et stykke øst for Næstved.

Der er ikke mange oldtidsminder, men kendt – også litterært – er den store langdysse syd for Tystrup Sø.

I mange af de sydsjællandske kirker træffer man på fortrinlige billedskærerarbejder, udgået fra den berømte billedsnider Abel Schrøders værksted i Næstved. Gunderslev kirke er særlig veludstyret med Schrøderske værker. Kirken ejer desuden en række fine gravsten over medlemmer af Gøye-slægten.

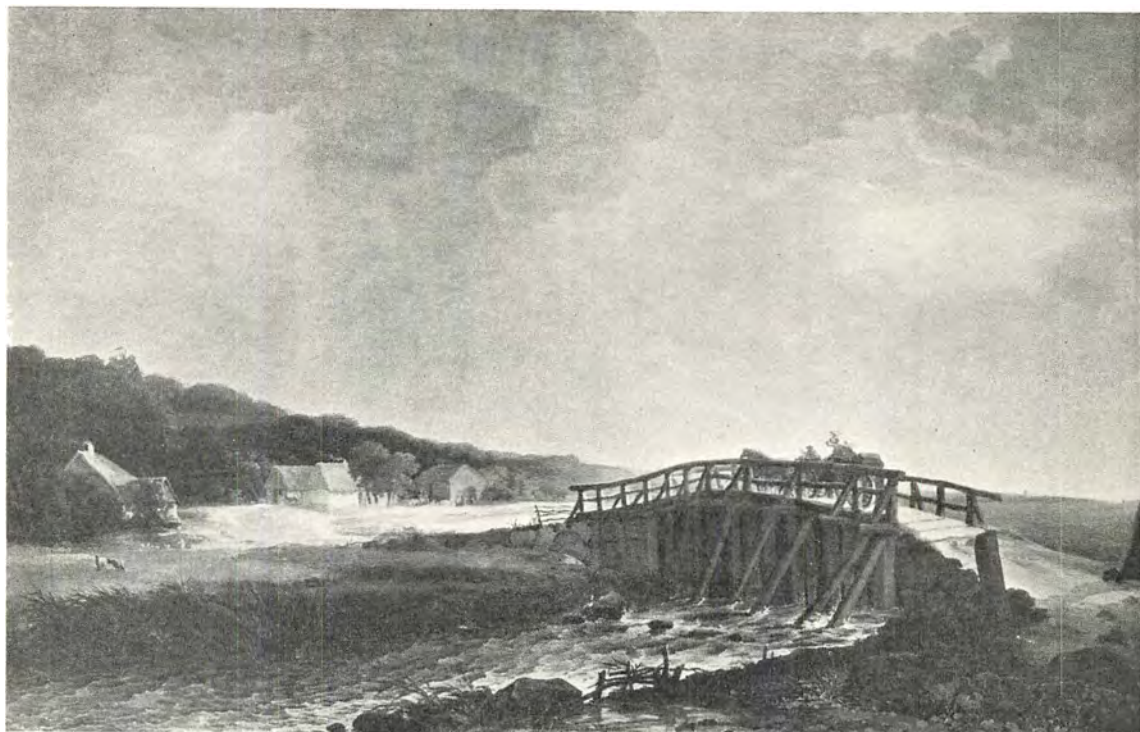
Gunderslevholms nuværende hovedbygning opførtes 1729 af Carl Adolph von Plessen, der 1757 af den og seks andre af herredets hovedgårde oprettede de Plessenske Fideiskommisgodser. Samtlige gårde gik i 1800-tallet over i den godsrige Neergaardske slægts eje. Fyrendal, tidligere Vindingegaard, indgik 1708 i det da oprettede grevskab Holsteinborg.

Det berømte Skovkloster ved Næstved kom ved reformationen i kronens eje. Ved det bekendte mage-

skifte overlod Frederik 2. Skovkloster til Herluf Trolle, og det fik navnet Herlufsholm. Herluf Trolle og hans hustru Birgitte Gøye bestemte ved fundats 1565, at der af godset skulle oprettes en lærd skole „for adelige og andre ærlige mænds børn“. Det er den endnu eksisterende store kostskole. Af Skovkloster er der ikke meget tilbage, det meste af det gamle kompleks blev nedrevet 1819. Herlufsholms nuværende hovedbygning består af fire sammenbyggede fløje, hvoraf klosterkirken udgør den nordre fløj. Foruden kirken er der af klosteret kun bevaret det nederste stokværk af den østlige fløj, heraf er de to krydshvælvede rum, som vender ud mod Susaaen, de ældste, nemlig fra 1200-tallet, mens den overhvælvede munkegang ud mod den firkantede klostergård først er opført i 1502. Klosterkirken er rimeligvis bygget omkring 1200, tårnet er senere tilbygget. I korets østlige del står Herluf Trolles og Birgitte Gøyes marmor-sarkofager med deres statuer i fuld figur oven på lågene, vogtet af fire store evangelistfigurer. Gravkorets udsmykning skyldes den berømte billedhugger Cornelis Floris fra Antwerpen. I nordre korsarm et storslået barokmonument over Marcus Gøye. Over alteret hænger det dejlige elfenbenskrucifiks, et af vore fineste middelalderlige kunsværker.

Fuglebjerg stationsby har 918 indbyggere.

Broen over Tryggevælde Aa. (Maleri 1815 af J. C. Dahl).

BJÆVERSKOV HERRED i Præstø amt består af sognekommunerne Lellinge, Lidemark, Bjæverskov, Vollerslev-Gørslev, Herfølge, Sædder, Valløby-Taarnby, Haarlev-Himlingøje, Endeslev-Vraaby, ialt ca. 207 km² med 11.563 indbyggere.

Bjæverskov herred er det nordligste i amtet; det begrænses i nord af Køge Aa, i øst af Køge Bugt og Tryggevælde Aa, mens det i vest grænser op til Sorø amt, mod syd mødes det med Fakse herred. Herredet hører til de skovrigeste på Sjælland.

Herredet har vundet en særlig arkæologisk berømmelse gennem de usædvanlig rige og smukke jernalderfund, der er gjort flere steder. Ved Valløby er der således fremdraget et meget rigt gravfund fra ældre jernalder. Dette overgås dog langt af de mange fund på den berømte gravplads ved Himlingøje. Flere gange blev der fra gravpladsen, som ligger i en grusgrav, indsendt oldsager til Nationalmuseet, dog stadigvæk kun løsfund. Først i 1894 fik museet lejlighed til at foretage en systematisk udgravning af en guldrig grav med bl. a. sjældne romerske glas prydet med dyrefigurer.

Senest i 1948 har museet med rigt resultat gravet på Himlingøjepladsen. Denne gang nøjedes man ikke med at tømme graven for kostbarheder, men hele graven blev gipset ind, hejst op af den to meter dybe grav og kørt ind på museet. Her er den nu i konserveret stand en af

samlingens fineste seværdigheder. Som hun gravlagdes for 1700 år siden, hviler en kvinde rigt smykket med guld, sølv og perler – i hendes mund er lagt det stykke guld, hvormed hun skal betale for sejladsen til dødsriget. Ved hendes fødder stod en overdådig bordopdækning med romerske bronzekar og farvestrålende glas.

Flest oldtidsmindesmærker finder man i Herfølge sogn. Ved Haarlev ligger den 7 m høje Bavnehøj. Også på Haarlev kirkegård er der en gravhøj.

Langt ud over herredets grænser lyser navnet Vallø, vel nok vort lands stolteste renæssanceslot. En frygtelig brand raserede i 1893 hele det indre, men de vældige mure holdt stand, og atter knejser den røde gårds høje tage og bastante tårne over parkens løvmasser. Af dronning Sophie Magdalene blev Vallø 1737 gjort til et adeligt frøkenkloster, Vallø adelige Stift, det fornemste i riget.

Valløbys kirke kan takke Birgitte Rosenkrantz, en af Valløes ejerinder, for sit store kor og det overdådige inventar. Over fru Birgittes og hendes søster fru Mettes forældre er der en smuk gravsten. Et ikke mindre fornemt kunstværk er rejst over en tredje søster Karen Rosenkrantz. Himlingøje kirke opførtes oprindeligt som rundkirke. Den ombyggedes sidste gang 1872.

Herfølge by og stationsby har 991 indbyggere. I Haarlev stationsby bor der 517 mennesker.

Ved havnen i Rødvig. (Fot. Rødvig Turistforening).

STEVNS HERRED i Præstø amt består af sognekommunerne Højerup, Magleby, Holtug, Strøby, Varpelev, Hellested, Smerup (-Spjellerup i Fakse herred), Lyderslev, Frøslev, Lille-Heddinge og Havnelev, ialt ca. 191 km² med 9.739 indbyggere.

Stevns herred har en sjælden god afgrænsning. Kraftigt runder det sig i nord, øst og syd ud i havet, og bedre grænse end den brede sænkning, hvori Stevns Aa eller Tryggevælde Aa løber, kan man ikke forlange mod vest. Engang så uoverstigelig, at den blev et folkeskel mellem Stevnsboerne og Skovboerne i vest. Endelig var den jo også en grænse, som end ikke danerkongen turde overskride for ikke at krænke elverkongens magtområde. Det spørgsmål har nu Johan Ludvig Heiberg ordnet ved at lade fjerde Christian modigt gå over den – på Det gkl. Teater.

Geologisk er Stevns Klint en af landets største mærkværdigheder og en betydelig seværdighed. I 15 kilometers længde er Stevns befæstet med kalkklint. Vældigere kyst har Danmark næppe end disse vejrbitte, forrevne kridtklipper. I den tårnhøje klippevæg ligger Danmark blottet ned til sit fundament, det kilometertykke skrivekridtlag.

Yderst ude på klinten står den gamle Højerup kirke. Efter sagnet skal den flytte sig et hanefjed ind i landet hver julenat; det gør den forhåbentlig også, men havet

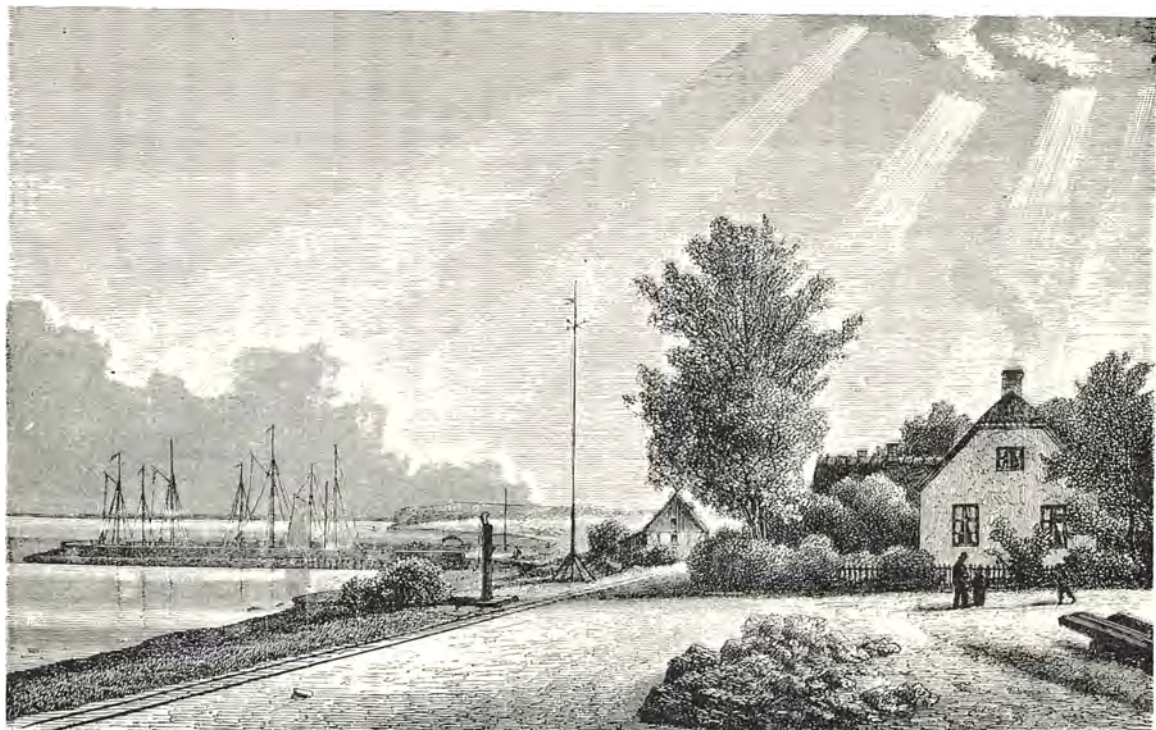
går hurtigere. Længe havde det slemmet sig vej ind i det bløde skrivekridt, mens den hårde limsten var blevet tilbage. En tidlig forårmorgen i 1928 brast de svære limstensmasser og styrtede i havet, rivende kirkens kor og store dele af kirkegården med sig. Klinten blev lappet med cement og kirken gjort istand. Hvor koret var, er der nu en hegned udsigtsplads. Katastrofen var ventet, allerede en lille snes år havde en ny Højerup kirke længere inde i landet været i brug.

Lille-Heddinges interessante kridtstenskirke er meget gammel og høj; skibet har haft 3, muligt 4, stokværk, og det menes, at kirken har tjent som forsvarskirke. Magleby kirke ejer en anelig gravsten over Anders Bille til Søholm og hans to hustruer.

På Stevns står et af vore mærkeligste slotte, Roskildebispens Peder Jensen Lodehats stolte borg, Gjorslev. Hovedbygningen er fra ca. 1400, en af vore yderst få bevarede middelalderlige borge, dens grundplan er et latinsk, ligearmet kors med et kraftigt centraltårn, der hæver sig højt over de fire fløje; denne opbygning er uden sidestykke her i landet. Det nederste stokværk i en af fløjene udgør en lys og festlig sal: en højtrejst midterpille bærer det hvælvede loft, et højest ejendommeligt, helt ud gotisk interiør.

Rødvig ladeplads og fiskerleje er et søgt badested. Der er 766 indbyggere.

Havnen ved Fakse i 1866. (Træsnit i Ill. Tidende).

FAKSE HERRED i Præstø amt består af sognekommunerne Karise, Alslev, Spjellerup (-Smerup, Stevns herred), Vemmetofte, Fakse, Hylleholt, Kongsted, Roholte, Ulse, Øster-Egede, Sønder-Dalby-Tureby, ialt ca. 245 km² med 14.598 indbyggere.

Fra en bred kyst mod Fakse Bugt og Præstø Fjord ruller Fakse herred op gennem landet, og så har det yderligere blindtarmen Fedet. Et urgammelt skovland, hvor dyrkning og bebyggelse stadig virker som rydninger i skovmassen. Et rigt varieret landskab med betydelige højder, som Kobakkes 123 m. Det vældige gab ved Fakse – det store kalkbrud – tidligere et 76 m højt kalkbjerg, oprindelig et koralrev, mod hvis sider kridttidens varme hav har skvulpet. Der har været en del bebyggelse i oldtiden, men der er hverken mange stengrave eller høje. Skønt herredet ikke er videre frugtbart, er det dog ret velbesat med storgårde.

Ved østgrænsen, lunet af tætte skove, ligger det adelige jomfrukloster Vemmetofte, oprettet af dronning Charlotte Amalie og trådt i kraft 1735, efter at hendes børn, prins Carl og prinsesse Sophie Hedeveg, der havde holdt hof her en årrække, var døde. Nu kan døtre af mænd i de tre første rangklasser blive indskrevet i Vemmetofte; det er stadig et fornemt sted, men dog med en vis borgerlig ligefremhed.

Lystrup den røde lagde Fakse herred øde – hedder

det, men nok lidt overdrevet, for Grubbernes nette renæssancegård fra 1579 er ikke særlig stor. Slægtens gravminder findes i Kongsted kirke. Billernes gård Jomfruens Egede var oprindelig et trefløjet anlæg; tilbage står to parallelle fløje, de anselige nord- og sydlænger. Den sidste er sengotisk, men blev ca. 1800 af Harsdorff ombygget i nyklassisk stil. Nordfløjen er nu en forfalden lagerbygning; den fordum så stolte riddersal er blevet kornloft. Blandt gårdens ejere har været Christian 5.s mætresse Sofie Amalie Moth, stammomder til greverne Danneskiold-Samsøe. I Øster-Egede kirke, der ligger klods op ad gården, er der et par fint forarbejdede gravsten over rigsråd Hans Bille og hustru og over deres to døtre, jomfruerne, hvorefter gården har navn.

Karise kirke er både stor og arkitektonisk mærkværdig, koret er usædvanlig højt og i to stokværk. Til kirken slutter sig Moltkernes storslåede gravkapel, et arbejde af Harsdorff. I kapellet er der prægtige marmorsarkofager af billedhuggerne Stanley, Wiedewelt og Weidenhaupt.

Fakse, der har 1966 indbyggere og købstadspræg, kan for en væsentlig del takke kalkbruddet for sin vækst. Fra byen går en havnebane ned til dens havneby Fakse Ladeplads, som er udskibningssted for kalkbruddet. Der bor 1595 mennesker i byen, som også er et stærkt besøgt badested. Karise har 957 indbyggere.

Landskab mellem Herlufmagle og Skelby. (Fot. Chr. Bang).

TYBJERG HERRED i Præstø amt består af sognekommunerne Vester-Egede, Aversi, Tybjerg, Herlufmagle, Fensmark-Rislev, Skelby, Glumsø-Bavelse, Næsby-Tyvelse, Sandby-Vrangstrup, ialt ca. 181 km² med 9944 indbyggere.

Som en højst mærkelig enklave har Tybjerg herred skudt sig langt ind i Sorø amt og står kun med en forholdsvis smal landstrimmel i forbindelse med det øvrige Præstø amt. Ydermere er herredet tredelt, idet Vester-Egede sogn ligger helt for sig selv ovre ved Fakse herred, og Næstved med to landsogne danner en enklave for sig. Det højeste punkt Globanke eller Overdrevsbakke, 116 m, ligger i Vester-Egede-enklaven. Herredet grænser op til de smukke Tystrup-Bavelse Søer. Der er nogen skov, jævnt fordelt.

Her er forholdsvis rigt på oldtidsminder, flest ved søerne og ved Susaa. I Holmegaards Mose er der gjort fund fra Maglemosekulturen.

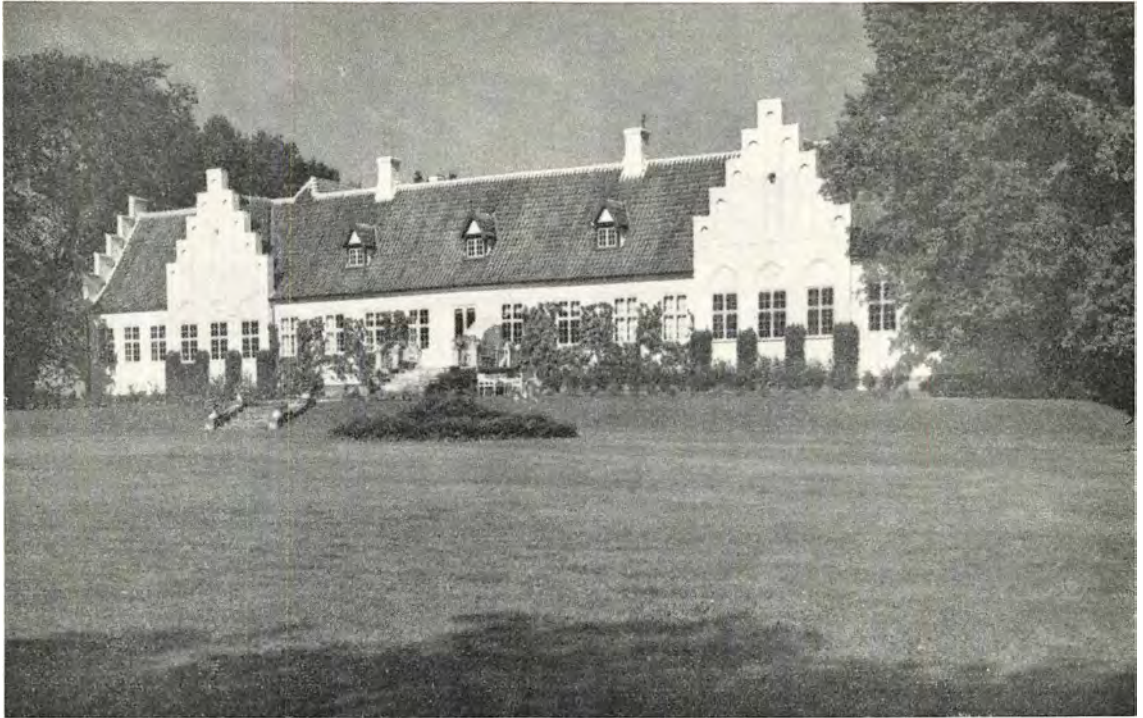
Herredets anseligste herregård, Daaernes gamle, røde borg, Ravnstrup, det store, tunge spøgelseshus, der synde så vældigt i landskabet, er ikke mere. Allerede i 1400-tallet kom gården i slægten Daaes eje og forblev hos den i 200 år; det store renæssancehus var bygget 1595 af Oluf Daae og Dorothea Friis. Da i dette århundrede jorden blev solgt fra, måtte hovedbygningen kæmpe for livet. En februarnat 1947 udbrændte hele

den store herregård, så kun de nøgne mure stod tilbage. I Herlufmagle kirke er der en smuk gravsten over den første Ravnstrup-Daae og hans hustru og et epitafium over admiral Claus Daae, † 1641, med et ypperligt, malet portræt. Her er desuden to storslåede marmorkister for F. W. Wedel Jarlsberg, † 1790, og hans hustru, også ejere af Ravnstrup.

„Hvor Fensmark hæver sit kirketelt med den røde top imod sky“, fødtes i 1796 digteren Christian Winther; ved gadepladsen er der rejst et mindesmærke for ham. „Og ned til mosen, hvor tørvene gro“ – Holmegaards 550 ha store mose – til udnyttelse af hvis rige tørveforekomster Holmegaards glasværk blev bygget 1825. Der fremstilles nu maskinmæssigt glas til industrielt brug i store mængder, noget af det gamle glaspusteri er dog i behold, og i de senere år er der kommet en fin, kunstnerisk præget produktion.

Ved værket har der rejst sig en hel lille by for arbejdere og funktionærer; fabriksbyen og Fensmark by har tilsammen 1.245 indbyggere. I Glumsø stationsby bor der 713 mennesker.

Nordvestlig i herredet ligger de to herregårde Bavelse og Næsbyholm, også denne sidste har været hærget af ild, hvorved uerstattelige værdier er gået tabt, bl. a. et malet renæssanceloft. Tybjerggaard er opført 1763 af Tyge Rothe.

Herregården Rønnebæksholm. (Fot. Jonals Co.).

HAMMER HERRED i Præstø amt består af sognekommunerne Toksværd, Rønnebæk, Holme-Olstrup, Nestelsø-Mogenstrup, Vejle-Vester-Egesborg, Hammer, Lundby, Køng, Sværdborg, Kastруп, ialt ca. 272 km² med 12.475 indbyggere.

Den vestre halvdel af Sjællands sydspids optages af Hammer herred. Dets vestside er opdelt i en række fjorde, der tildels ligger beskyttet af lange smalle øer: Enø og Dybsø. Fjordene er Karrebæk Fjord med den anselige Gavnø, Dybsø Fjord og den åbne Agnø Fjord, der i syd begrænses af den lange Knudshoved Odde, der – skønt adskilt fra dette – er henlagt til Barse herred. I nordøst skyder Hammer herred en „skulder“ ind mod Fakse herred.

I nord og i øst er der bakket, mens den sydlige del optages af store mosestrækninger, Lundby og Sværdborg Moser, kendte for de betydelige fund fra den urgamle Maglemose-kultur. Fra Næstved og i sydøstlig retning løber den store Mogenstrup Aas, der står som en skillemur i landskabet.

Lidt afsides – henne i „skulderen“ – ligger den gamle hovedgård Sparresholm, en af Roskilde bispestols mange fordums besiddelser. Gården har navn efter en af dens ejere, Christian 4.s hofmarskal Jens Sparre, der i 1609 lod den anselige, trefløjede hovedbygning opføre.

Ikke langt fra Næstved ligger hovedgården Rønne-

bæksholm, kendt fra Grundtvigs livshistorie. Efter ejeren Harald Tofts død giftede hans enke, Ane Marie, født Carlsen, fra Gammel Køgegaard, sig i 1851 med Grundtvig. Ægteskabet blev kun af kort varighed, da fru Marie snart efter afgik ved døden. I haven står en tårnprydet, muret pavillon, hun lod bygge for dér at give sin mand arbejdsro.

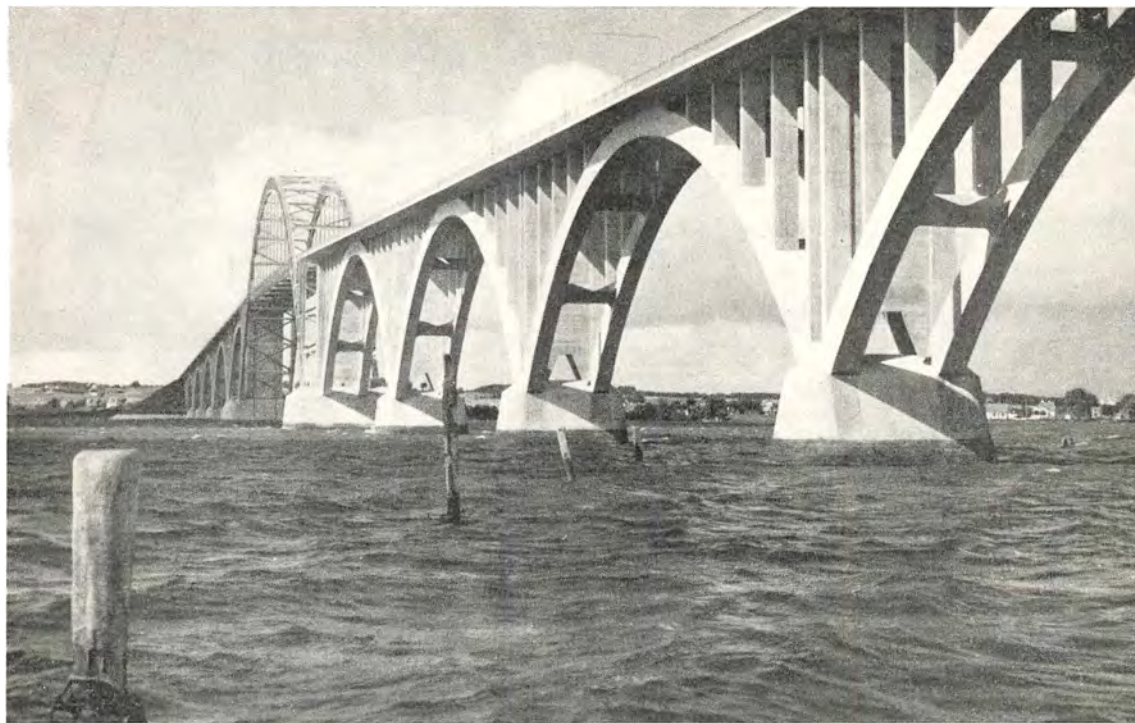
Over en kraftig sokkel af store granitkvadre løfter Holmegaard sine hvidkalkede bindingsværksmure op af de våde grave, i hvilke hemmelighederne, datidens karnapliggende toiletrum, diskret er ført ned. Holmegaard er bygget 1635 af Claus Daae til Ravnstrup.

Statsminister Otto Thott lod i 1755 den store, statelige gård Gavnø opføre. Kernen i slottet er et nonnekloster fra begyndelsen af 1400-tallet, oprettet for midler efterladt af en rig adelig enke, Ide Pedersdatter Falk. Gavnø slotskapel er endnu i det store og hele den gamle klosterkirke. Slottet rummer en betydelig malerisamling.

Lundbygaard blev efter svenskekrigene af kongen givet til gøngehøvdingen Svend Poulsen. Der er nu på gården indrettet et forhistorisk museum. Rosenfelds hovedbygning er opført 1868–69 i renæssancestil.

I egnen bag Dybsø Fjord, i den lille landsby Ring, er maleren L. A. Ring født. I Lundby stationsby er der 526 indbyggere.

Dronning Alexandrines Bro mellem Kalvehave og Koster. (Fot. Kbh.s Foto-Service).

BAARSE HERRED i Præstø amt består af sognekommunerne Everdrup, Snesere, Baarse, Beldringe, Skibinge, Jungshoved, Allerslev, Udby, Ørslev, Øster-Egesborg, Mern, Kalvehave, ialt ca. 338 km² med 15.267 indbyggere.

Baarse er amtets største herred; det optager den østlige halvdel af Sjællands sydende; mærkeligt nok hører også den 15 km lange Knudshoved Odde hertil, samt et par øer i Ulvsund og Masnedø i Storstrømmen. I højde-komplekset Kulsbjerge, helt nede i herredets sydende, når et punkt 107 m.

Her er rigt på oldtidsminder, mange stengrave og et stort antal gravhøje, hovedsagelig i kystsognene. Der findes ikke mindre en ca. 35 jættestuer, deriblandt nogle af vore største og bedst bevarede.

Nær ved Præstø ligger hovedgården Nysø, bygget i hollandsk barok 1673 af borgmestersonnen fra Præstø, Jens Lauridsen. 1800 købte kaptajn Holger Stampe gården og fik den nogle år efter – sammen med Jungshoved – ophøjet til baroni. Mens sønnen Henrik Stampe og hans hustru Christine Dalgas var besiddere, blev Nysø et helt lille litterært hof, hvor digtere, kunstnere og videnskabsmænd ofte færdedes. Her kom som gæster bl. a. H. C. Andersen, Oehlenschläger og Grundtvig. En næsten fast pensionær var Thorvaldsen, til hvem der i haven blev bygget et atelier. „Vølunds værksted“ blev det kaldt af Grundtvig, da han indviede det. I en side-

fløj ved gården er der indrettet et smukt lille museum med en samling af hans Nysø-arbejder. Bækkeskovs højtliggende hovedbygning er opført i empirestil 1796.

Under svenskekrigene gik det hårdt ud over Baarse herred, bl. a. sad svenskerne fast på Jungshoved slot. Drengeromanen „Gøngehøvdingen“ bygger stærkt på lokal tradition fra denne egn. Man er gået så vidt, at man har ment endog at kunne påvise „Kulsoen“s bolig i det såkaldte Kulsohus ved Mern Aa; det brændte i 1914.

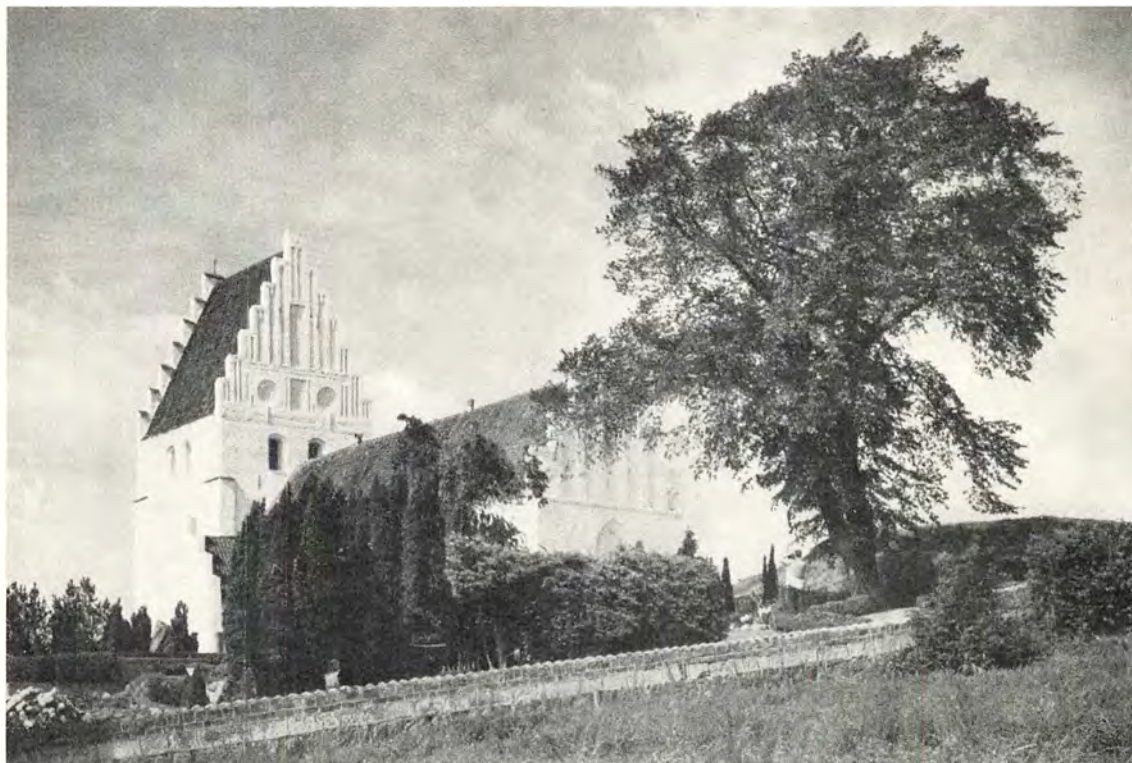
I den sydlige del af herredet ligger den lille hyggelige bondeby Udby. Her fødtes i præstegården N. F. S. Grundtvig 8. september 1783. I hans beskedne kapellanbolig i præstegården er der indrettet et lille minde-museum.

På Snesere kirkegård er chefen for det sønderjydske grænsegendarmeri Svend Paludan-Müller begravet. Han faldt i kamp mod tysk overmagt d. 26. maj 1944.

I Faksinge Skov ligger det i 1906–8 opførte Faksinge Tuberkulosesanatorium. 1853 købte staten den 55 ha store halvø Oringe og påbegyndte der opførelsen af en sindssygeanstalt, åbnet 1858 og senere stærkt moderniseret. Der er plads til ca. 800 patienter.

Fra Kalvehave var der færgeforbindelse til Møn, indtil Dronning Alexandrines Bro i 1943 blev taget i brug.

Fanebjerg kirke. (Fot. Knud Gemzøe).

MØNBO HERRED i Præstø amt består af sognekommunerne Stege landsogn, Keldby, Elmelunde, Borre, Magleby, Damsholte, Fanebjerg, Nyord, Bogø, ialt ca. 231 km² med 12.724 indbyggere.

Mønbo herred omfatter øerne Møn, Bogø, Nyord m.fl. Ved Stege Bugt og Stege Nor er Møn næsten delt i to halvdele. Den østre er til dels tværdelt ved den store Borre-lavning, der afgrænser Høje Møn.

Med høje og bratte, skinnende hvide kridtklinter, sribet med dybe kløfter, de såkaldte „fald“, rejser Høje Møn sig af havet. Det højeste punkt er Aborrebjerg, 143 m. Vistnok så sent som i stenalderen fandt vældige omvæltninger sted; dog sårene er helet forlængst; prægtig bøgeskov, hvis grønne er sartere end andet steds, har glattet faldenes jordskred ud. Stadig fornyr havet kridtvæggene, det bløde skrivekridt angribes, og nu og da går vældige skred i havet. Nogle af de nedbrudte materialer, særlig fra faldene, føres af strømmen rundt om kysten og aflejres på halvøen Ulvshale, der på den måde stadig vokser.

Herredet har mange og bemærkelsesværdige oldtidsminder. I Damsholte sogn findes således nogle af de største og bedst bevarede jættestuer i landet, bl. a. den 3 m høje Klekkende Høj og den anselige Kong Askers Høj. Syd for Fanebjerg kirke ligger en imponerende

langdysse. Keldby kirke rummer interessante kalkmalerier, og i koret står desuden den mærkelige gravsten over Henning Moltke, † 1326, omgivet af to kvinder. Den anselige og meget smukke Borre kirke er en romansk teglstenskirke ligesom Magleby kirke, hvis tvillingtårne i nyere tid er ombygget til et. På Rødkilde folkehøjskole fra 1865 blev der i 1936 desuden oprettet forskole for sygeplejeelever.

Ved de store skred er det gået hårdt ud over den engang helt eventyrlige Liselund park. Endnu er dog både Schweizerhytten og Norske Hus tilbage, endnu får det mindste vindpust metal-dingeldanglet på den lille pavillon til at bimle på ægte kinesisk. Og nede i dalen står stadig stenstøtten med de to marmorgratier i relief. En fransk indskrift fortæller, at her venter de på deres søster, den yndefulde Anna Elisabeth Iselin, som 1777 ægtede Antoine de Bosc de la Calmette, der fra Lissabon kom til Møn og blev godsejer til Marienborg og senere amtmand over øen. Til indretning af sommerbolig købte han en ejendom yderst på klinten. Her skabte han den park, som blev mere end en fabel, og det yndige lille Liselund slot, der med sine spinkle træsjøler, det lunede stråtag og sit indres fint beherskede luksus er som en offergave til de gratier, der stadig er stedets beskyttere. — I Lendemark bor 1038 mennesker.